

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE

Filiala Chișinău

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A REPUBLICII MOLDOVA
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ETNOGRAFIE

BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XL

OLEG LEVIȚKI

**LUMEA TRACICĂ ȘI MASIVUL
CULTURAL NORD-PONTIC ÎN PERIOADA
HALLSTATTIANĂ TIMPURIE**

(secolele XII-X î. e. n.)

**LUMEA TRACICĂ ȘI MASIVUL CULTURAL NORD-PONTIC ÎN
PERIOADA HALLSTATTIANĂ TIMPURIE
(secolele XII-X î. e. n.)**

**LE MONDE THRACE ET LE MASSIF CULTUREL NORD-PONTIQUE
DANS LA PERIODE HALLSTATTIENNE ANCIENNE
(XIIe-Xe s. av. J. - C.)**

**ФРАКИЙСКИЙ МИР И СЕВЕРО ПРИЧЕРНОМОРСКИЙ
КУЛЬТУРНЫЙ МАССИВ В ПЕРИОД РАННЕГО
ГАЛЬШТАТА XII-X ВВ ДО Н. Э.**

Mult iubitei mele fiice Olga

REDACTOR DE CARTE

Lili-Aurelia Ursoiu

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență, se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa:
**INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE, 050025, str. Schitu
Măgureanu 1, București-România, Tel/Fax (04) 021 3120322**

EDITAT: VAVILA EDINF SRL

TIPAR: SEMNE '94

ISBN: 973-8155-20-7

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE

Filiala Chișinău

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A REPUBLICII MOLDOVA
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ETNOGRAFIE

BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XL

OLEG LEVIȚKI

LUMEA TRACICĂ ȘI MASIVUL
CULTURAL NORD-PONTIC ÎN PERIOADA
HALLSTATTIANĂ TIMPURIE

(secolele XII-X î. e. n.)

2003

CUPRINS

INTRODUCERE	9
Cap. I. RAPORTUL DINTRE CULTURILE EST-CARPATICE ALE COMPLEXELOR HALLSTATTIENE TIMPURII	15
I. a. Particularități, aspecte comune și contacte reciproce ale culturilor hallstattiene timpurii cu ceramica canelată de tip CC și GHG	15
I. b. Corelațiile dintre comunitățile hallstattiene timpurii cu ceramica canelată (CC/GHG) și incizată (TH)	29
Cap. II. INFLUENȚE HALLSTATTIENE DE ORIGINE CARPATO- DANUBIANO-BALCANICĂ ASUPRA MEDIULUI CULTURAL NORD-VEST- PONTIC DIN PERIOADA FINALĂ A EPOCII BRONZULUI	40
II. a. Contribuții hallstattiene la geneza și evoluția ceramicii culturii Belozerka	40
II. b. Elemente hallstattiene semnalate în ritul și practicile funerare ale populației nord-pontice	66
II. c. Piese din bronz central- și sud-est europene atestate în stepele nord-pontice	79
CAP. III. VESTIGII DE ORIGINE NORD-PONTICĂ ÎN ARIA LUMII TRACICE	101
III. a. Ceramica de tip Belozerka relevată în mediul cultural tracic ..	101
III. b. Complexe și practici de tradiție nord-pontică surprinse în spațiul de la vest de Nistru	120
III. c. Piese din bronz de tipuri nord-pontice atestate în aria lumii tracice	129
CAP. IV. IMPULSUL HALLSTATTULUI TRACIC ÎN EVOLUȚIA CULTURILOR DIN SILVOSTEPA DE LA EST DE NISTRU ÎN PERIOADA TÂRZIE A EPOCII BRONZULUI	141
IV. a. Influențe hallstattiene asupra ceramicii culturilor Belogradovka- Černyi Les timpurie și Bondariha	141
IV. b. Elemente hallstattiene evidențiate în ritul funerar al populației din zona de silvostepă de la est de Nistru	184

IV. c. Piese din bronz de tipuri central-europene atestate în zona de silvostepă de la est de Nistru	194
CAP. V. VESTIGII DE TRADIȚIE DIN SILVOSTEPA DE LA EST DE NISTRU EVIDENȚIATE ÎN ARIA LUMII TRACICE	215
V. a. Ceramica specifică culturii Belogradovka-Černyi Les timpurie relevată în mediul cultural tracic	215
V. b. Complexe și practici funerare cu paralele în silvostepa de la est de Nistru, surprinse în aria est-carpatică a lumii tracice	232
V. c. Obiecte din bronz de origine est-europeană atestate în aria nord-tracică	237
V. d. Piese de harnașament și de podoabă de origine estică depistate în obiectivele hallstattiene timpurii din spațiul pruto-nistrean ...	240
ÎNCHEIERE	243
Bibliografie	249
Résumé	283
Explication des figures	321
Abrevieri	333
Ilustrația	337

SOMMAIRE

INTRODUCTION	9
Chapitre I. LE RAPPORT ENTRE LES CULTURES EST-CARPATIQUES DES COMPLEXES HALLSTATTIENNS ANCIENS	15
I. a. Particularités, aspects communs et contacts réciproques des cultures hallstattiennes anciennes à céramique cannelée de type CC et GHG	15
I. b. Corrélations entre les communautés hallstattiennes anciennes à céramique cannelée (CC/GHG) et incisée (TH)	29
Chapitre II. INFLUENCES HALLSTATTIENNES D'ORIGINE CARPATO-DANUBIANO-BALKANIQUE SUR LE MILIEU CULTUREL NORD-OUEST-PONTIQUE DE LA PERIODE FINALE DE L'AGE DU BRONZE	40
II. a. Contributions hallstattiennes à la genèse et l'évolution de la céramique de la culture Belozerka	40
II. b. Eléments hallstattiens dans le rite et les pratiques funéraire de la population des steppes nord-pontiques	66
II. c. Pièces en bronze de types central- et sud-européens dans les steppes nord-pontiques	79
Chapitre III. VESTIGES D'ORIGINE NORD-PONTIQUES DANS L'AIRE DU MONDE THRACE	101
III. a. Céramique du type Belozerka dans le milieu thrace	101
III. b. Complexes archéologiques et pratiques de tradition nord-pontique dans l'espace de l'ouest de Nistru	120
III. c. Pièces en bronze de types nord-pontiques dans l'aire du monde thrace	129
Chapitre IV. L'IMPULSION DU HALLSTATT THRACE DANS L'EVOLUTION DES CULTURES DE LA SYLVOSTEPPE DE L'EST DE NISTRU DANS LA PERIODE TARDIVE DE L'AGE DU BRONZE	141
IV. a. Influences hallstattiennes sur la céramique des cultures Belogradovka-Černyj Les ancienne et Bondariha	141
IV. b. Eléments hallstattiens dans le rite funéraire de la population de la zone de sylvesteppe de l'est de Nistru	184

IV. c. Pièces en bronze de types central-européens dans la zone de sylvosteppe à l'est de Nistru	194
Chapitre V. VESTIGES DE TRADITION DE LA SYLVOSTEPPE DE L'EST DE NISTRU DANS L'AIRE DU MONDE THRACE ..	215
V. a. Céramique spécifique à la culture Belogradovka-Černýj Les ancienne dans le milieu culturel thrace	215
V. b. Complexes et pratiques funéraires avec des correspondances dans la sylvosteppe de l'est de Nistru dans l'aire est-carpatique du monde thrace	232
V. c. Objets en bronze d'origine est-européenne dans l'aire nord-thrace	237
V. d. Pièces de harnachement et de parure d'origine est dans les stations hallstattiennes anciennes de l'espace entre Prut et Nistru	240
CONCLUSIONS	243
Bibliographie	249
Résumé	283
Explication des figures	321
Abréviations	333
Illustration	337

INTRODUCERE

Constituirea și consolidarea primelor formațiuni culturale hallstattiene în zona de vest a spațiului carpato-danubian în ultimul sfert al mileniului II î. e. n., "hallstattizarea" întregii regiuni carpato-balcanice și "contraofensiva blocului carpatic" în direcția nord-est și est au condus la substituirea culturii Noua de către comunitățile Hallstattului timpuriu în spațiul est-carpatic.

Astfel, zona subcarpatică ucraineană (Smirnova 1974; Малеев 1981; Крушельницька et al. 1982; Крушельницкая, Малеев 1990), podișul Sucevei și valea superioară a Siretului, inclusiv unele văi secundare din dreapta sau stânga acestuia (László 1994) sunt populate de către comunitățile complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată Gáva-Holihrad-Grănicești, în continuare GHG. Zona de silvostepă a spațiului carpato-nistrean, limitată la vest de munții Carpați, la est de valea fluviului Nistru și la sud de extrema silvostepii, este ocupată mai intens de monumentele celui de-al doilea complex hallstattian timpuriu cu ceramica canelată Belegiš II-Chișinău-Corlăteni, în continuare CC (Смирнова 1990; László 1994; Levițki 1994a). Sudul Moldovei din dreapta Prutului, precum și o zonă îngustă de la frontiera dintre silvostepă și stepă din interfluviul Prut-Nistru, constituie arealul grupurilor culturale Tămăoani, respectiv Holercani-Hansca al complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată, în continuare TH (László 1986a; Levițki 1994b).

Extrema estică de răspândire a formațiunilor hallstattiene timpurii nu depășește, în general, aria culturii Noua (Florescu 1964; Крушельницька et al. 1982; Деграчев 1986; Florescu 1991). În zona de stepă se oprește pe cursul de jos al Prutului, continuând puțin mai la sud de frontiera dintre silvostepă și stepă în interfluviul Prut-Nistru. În zona de silvostepă atinge cursul Nistrului mijlociu, pe care îl depășește doar în zona cursului superior, începând cu malul drept al râului Smotric. La nord-est, masivul hallstattian era limitrof ariei culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, iar la sud-est culturii Belozërka.

Problema raporturilor comunităților hallstattiene timpurii cu cele sincrone din stepa și silvostepa nordului Mării Negre, ca o problemă complexă, așa cum este prezentată în acest studiu, nu s-a aflat în atenția cercetătorilor până acum. Anumite aspecte au fost abordate doar cu ocazia unor investigații noi sau a realizării unor studii monografice despre formațiunile sincrone din masivele culturale vizate.

În acest context, despre comunitățile hallstattiene timpurii de la est de Carpați cu ceramica canelată CC, GHG și incizată TH, în literatura arheologică sunt doar unele mențiuni asupra particularităților complexelor ceramice de tip CC și GHG (Мелюкова 1961; Лапушнян 1979; 1980; Смирнова 1990; Levițki 1994a).

Relațiile dintre spațiul carpato-dunărean și cel nord-pontic în perioada hallstattiană timpurie sunt examinate în literatura de specialitate cu precădere prin prisma "reactivării" centrelor etno-culturale vestice și sudice, a "contraofensivei blocului carpatic" în direcția nord-est și est. Astfel, elementele caracteristice lumii tracice din spațiul carpato-danubiano-balcanic, originare din cele două complexe hallstattiene timpurii, ajung până în bazinul Niprului de mijloc, influențând evoluția civilizațiilor locale. Prezența elementelor originare din stepa și silvostepa nord-pontică este, cu rare excepții, neremarcată.

Referitor la impulsul hallstattian asupra comunităților de tip Belozerka din stepele nord-pontice se insistă, îndeosebi, asupra aportului factorului tracic la geneza și evoluția complexului ceramicii fine (Мелюкова 1961; 1979; Ванчугов 1990). În ritul și practicile funerare, sunt puse în dependență de influențele hallstattiene: apariția necropolelor plane; răspândirea orientării spre sud a defuncțiilor; practicarea incinerării (Мелюкова 1979; Черняков 1985; Ванчугов 1990). Cât privește metalurgia bronzului, conform opiniei specialiștilor, influențele vestice practic nu sunt sesizabile (Черных 1976; Мелюкова 1979; Черняков 1985; Ванчугов 1990).

Influențele hallstattiene timpurii asupra mediului cultural sincron din zona de silvostepă de la est de Nistru sunt considerate neesențiale (Тереножкин 1961), limitându-se la unele modificări în cadrul ceramicii fine (Березанская 1982; 1985; Рыбалова 1999; Ромашко 1995); preluarea unor practici funerare (incinerări în urne) (Тереножкин 1961; Ромашко 1984; 1995) și apariția unor importuri sporadice de bronzuri de tipuri transilvănene și central-europene (Тереножкин 1957; 1961; Рыбалова 1961; Черных 1976).

Problema prezenței unor elemente originare din stepa și silvostepa din nordul Mării Negre în mediul cultural hallstattian timpuriu a fost abordată doar tangențial în literatura de specialitate. Astfel, în aria lumii tracice a fost semnalată prezența unor vase de tip Belozerka (Мелюкова 1979; 1986b; Morintz 1987; Ванчугов 1990; Levițki 1994a; 1994b etc.); a unor sporadice complexe funerare de tip Belozerka (Мелюкова 1979; László 1986b; Ванчугов 1990), precum și a unor piese din bronz de tipuri nord-pontice (Дергачев 1975; 1982; Черных 1976; Petrescu-Dîmbovița 1977; Черняков 1985; Șadurschi 1986; Ванчугов 1990 etc.). Referitor la elementele de tradiție din silvostepa de la est de Nistru, se menționează prezența în mediul cultural hallstattian timpuriu a vaselor de tip lalea (Тереножкин 1961; Мелюкова 1958; Левицкий 1986; Levițki 1994a), preluarea din est a unor practici funerare (Левицкий 1987; 1989; Levițki 1994a; 1997), prezența (?) unor piese singulare de bronz (László 1994), precum și a pieselor de harnașament (Мелюкова 1979).

În general, formațiunile hallstattiene timpurii sunt considerate mai conservatoare în evoluția lor și puțin receptivă la influențele din est.

Cercetarea relațiilor lumii tracice cu comunitățile sincrone din est, în perioada hallstattiană timpurie, când în Europa de Sud-Est are loc o reformare culturală radicală, are o mare importanță științifică.

Actualitatea investigării temei enunțate constă în faptul că până în prezent încă nu există un studiu monografic special, care să abordeze întregul ansamblu de probleme vizând raporturile tracilor timpurii cu vecinii din est.

Necesitatea studiului propus este determinată de creșterea volumului informațional, care, prin amplificarea cercetărilor arheologice din cadrul lumii tracice și nordul Mării Negre, s-a completat cu noi descoperiri relevante în cercetarea acestor fenomene și care schimbă radical opinia înrădăcinată în literatura de specialitate, conform căreia transformările culturale esențiale de la finele epocii bronzului au dus la întreruperea relațiilor dintre cele două lumi.

Cercetarea relațiilor dintre masivele culturale vizate, tradițional examinate unilateral, din punctul de vedere al influenței impulsului hallstattian asupra comunităților estice sincrone, în prezent pot fi elucidate în baza principiului dialogului cultural.

Fondul informativ acumulat referitor la formațiunile culturale hallstattiene timpurii, precum și la culturile limitrofe parțial valorificate până în prezent, permite o completare și o nuanțare mult mai profunde a problemelor examinate.

Toate acestea, în opinia noastră, constituie temeiuri suficiente pentru cercetarea temei enunțate.

Noutatea științifică a lucrării constă în faptul că, pentru prima dată în literatura arheologică, a fost cercetat dintr-un nou punct de vedere - cel al dialogului cultural - complexul de probleme ce țin de raporturile lumii tracice cu comunitățile sincrone din stepa (cultura Belozërka) și silvostepa (culturile Belogrudovka și Bondariha) din nordul Mării Negre în perioada hallstattiană timpurie.

Aceeași noutate mai este determinată și de faptul că la baza cercetării a fost pus un lot considerabil de materiale, parțial inedite, care au permis rezolvarea pe nou a unor probleme.

Pentru prima dată în istoriografia perioadei hallstattiene timpurii au fost examinate multilateral particularitățile, aspectele comune și influențele reciproce între formațiunile hallstattiene timpurii est-carpătice cu ceramica canelată de tip CC și GHG, precum și raporturile lor cu complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de tip TH.

Raporturile primelor formațiuni hallstattiene cu comunitățile sincrone din est sunt examinate din punctul de vedere al influențelor reciproce, atestate în ceramică, ritul funerar și metalurgia bronzului, categorii definitorii pentru cultura arheologică. În evidențierea intensității și a gradului de pătrundere a impulsului hallstattian timpuriu în est, pentru prima dată s-a insistat asupra identificării

originii, căilor de răspândire, intermediarilor posibili, precum și a aspectelor de manifestare a tradițiilor hallstattiene în mediul cultural autohton.

Pentru prima dată, în mod special, a fost abordată problematica influențelor din partea comunităților din stepa și silvostepa nord-pontică asupra lumii tracice. Elementele estice sunt prezente în ceramică, ritul funerar, metalurgia bronzului, piesele de harnașament, podoabe etc.

În general, teza prezintă o imagine nouă, multilateral nuanțată, a relațiilor reciproce dintre lumea tracică și comunitățile din est în perioada hallstattiană timpurie.

Perioada propusă ca subiect de studiu cuprinde secolele XII-X î. e. n., când în spațiul carpato-danubiano-balcanic evoluează formațiunile culturale ale complexelor hallstattiene timpurii cu ceramica canelată și respectiv incizată, iar în nordul Mării Negre - cultura Belozërka în zona de stepă; culturile Belogrudovka și Bondariha în silvostepă, al căror sincronism este deja argumentat de cercetările anterioare. Pentru soluționarea problemelor propuse, s-a apelat în repetate rânduri la realitățile din perioada anterioară - epoca bronzului - îndeosebi din bronzul târziu și mijlociu.

Spațiul geografic vizat înglobează aria lumii tracice, cuprinsă între Nistru la est și Dunăre la vest; teritoriile nord-pontice, de la Dunărea de Jos până la țărmul Mării Azov, populate de purtătorii culturii Belozërka; zona de silvostepă din nordul Ucrainei, de la Nistru până în bazinul râului Severskiĭ Donec, ocupate de comunitățile de tip Belogrudovka și Bondariha.

Având în vedere actualitatea temei, caracterul polivalent al problemei, nivelul de utilizare a materialelor arheologice, gradul de cercetare a temei și modul de abordare a ei, scopul principal al tezei constă în analiza relațiilor comunităților hallstattiene timpurii cu cele sincrone din stepa și silvostepa din nordul Mării Negre. Pentru realizarea acestui scop ne-am propus spre soluționare următoarele obiective:

- evidențierea categoriilor definitorii de materiale arheologice, care în cadrul culturii arheologice atestă influențe din partea unui mediu cultural alohton;
- colectarea, sistematizarea și analiza tuturor elementelor străine atestate în cultura materială autohtonă, nord-pontică și, respectiv, tracică;
- identificarea particularităților, aspectelor comune și influențelor reciproce dintre formațiunile hallstattiene timpurii de la est de Carpați: CC - GHG și CC/GHG - THB;
- reliefaarea intensității și a gradului de pătrundere a impulsului hallstattian timpuriu în mediile culturale nord-pontice;
- determinarea originii, căilor de pătrundere și a formelor de manifestare a elementelor de tradiție hallstattiană în cadrul culturii materiale a formațiunilor sincrone - Belozërka din stepă și Belogrudovka, Bondariha din silvostepa din nordul Mării Negre;

- prezentarea, analiza complexă și evidențierea zonelor de concentrare a vestigiilor de tradiții din stepa și silvostepa nord-pontică în aria formațiunilor hallstattiene timpurii;

- evidențierea caracterului dialogului cultural dintre lumea tracică cu comunitățile din est și invers în perioada hallstattiană timpurie.

Ținând cont de scopul și obiectivele propuse spre realizare, lucrarea a fost structurată în baza principiului dialogului cultural. Nivelul actual de studiere a problematicii prezentate pentru abordare nu permite constituirea în cadrul studiului a unui capitol referitor la istoriografie. Opiniile tangențial expuse în literatura de specialitate sunt prezentate și analizate critic în paragrafele introductive.

Din punct de vedere metodologic, studiul relațiilor reciproce dintre comunitățile lumii tracice cu cele sincrone din est, a fost axat pe cercetarea a trei categorii de vestigii definitorii pentru cultura arheologică și, în opinia noastră, relevante din punctul de vedere al inovațiilor:

- **ceramica** - care prin particularitățile sale tehnologice, morfologice și stilistice reprezintă un indicator etno-cultural decisiv și reflectă destul de evident oricare inovație: importuri, influențe, preluări, dar și interpretările locale ale tradițiilor străine;

- **ritul și practicile funerare** - al căror conservatorism permite stabilirea prezenței în cadrul comunităților locale a elementelor etnice alohtone, posibile doar în condițiile existenței contactelor dintre comunitățile sincrone;

- **metalurgia bronzului** - în care inovațiile apar ca rezultat al importurilor directe, imitațiilor și realizării ideilor tehnologice, funcționale sau culturale alohtone.

Analiza tipologică a acestor categorii de materiale permite evidențierea modificărilor survenite în aspectele tehnico-tehnologice, morfologice și stilistice, mai des a combinațiilor formate de ele (ceramică, piese din bronz), precum și prezența unor noi obiceiuri în practicile funerare tradiționale.

Examinarea inovațiilor evidențiate prin intermediul metodei retrospective locale, conduce la atestarea caracterului lor alohton, iar prin analogii - la originea lor. Cartarea elementelor străine depistate în mediul cultural local a dat posibilitatea de a evidenția zonele de maximă concentrare, precum și modul de răspândire a lor - direct sau prin intermediari.

Lucrarea este elaborată pe baza examinării a trei categorii arheologice: ceramica; ritul și practicile funerare; piesele din bronz.

Referitor la lumea tracică, sunt invocate în primul rând vestigiile din aria grupurilor hallstattiene timpurii est-capatice - GHG, CC, TH - și mai puțin din teritoriile situate mai la vest. Materialele grupurilor CC și TH, în mare măsură, sunt cunoscute grație cercetărilor de teren și studiilor elaborate de către autor. Cât privește cultura GHG, informațiile provin îndeosebi din publicațiile specialiștilor în

domeniu din Ucraina, România, Ungaria, Slovacia, Rusia, precum și din arhivele și colecțiile respective consultate personal de autor în diferite instituții științifice din Lvov, Użgorod, Sfântu Gheorghe, Sankt-Petersburg etc.

Vestigiile din spațiul nord-pontic, utilizate în studiu, în marea lor majoritate au fost selectate din literatura arheologică, cu precădere ucraineană. Unele materiale au fost studiate nemijlocit de către autor în fondurile muzeelor din Kiev, Odessa ș. a. O parte din vestigiile caracteristice culturii Belozerka provine din colecțiile Muzeului de Arheologie și Etnografie al IAE al AȘRM, iar cele de tip Belogradovka - din investigațiile autorului în zona de nord a R. Moldova.

Lucrarea prezentată a fost susținută în calitate de teză de doctorat în științe istorice. Autorul își exprimă sincera grațitudine și recunoștință consultanților științifici P. Roman și I. Niculiță pentru ajutorul neprețuit și sprijinul acordat în elaborarea lucrării. Mulțumiri aparte aducem referenților oficiali A. László, V. Vasiliev și M. Brudiu, ale căror recomandări au contribuit la îmbunătățirea calității monografiei. Merită deopotrivă recunoștința autorului colegii de la Institutul de Arheologie și Etnografie al AȘM S. Agulnikov, L. Bogataja, V. Dergacev, V. Haheu, M. Kašuba, E. Sava precum și de la Catedra de arheologie a USM T. Arnăutu, A. Zanoci ș. a., care au contribuit în diferite măsuri la realizarea acestui volum. Materialul ilustrativ a fost realizat de E. Fraseniuc, căreia îi exprimăm sincere mulțumiri și pe această cale.

Cap. I. RAPORTUL DINTRE CULTURILE EST-CARPATICE ALE COMPLEXELOR HALLSTATTIENE TIMPURII

I a. Particularități, aspecte comune și contacte reciproce ale culturilor hallstattiene timpurii cu ceramica canelată de tip CC și GHG.

Complexul hallstattian timpuriu cu ceramică canelată din aria est-carpatică este reprezentat prin două unități culturale înrudite: Gáva-Holihady-Grănicești (GHG) și Chișinău-Corlăteni (C-C), ce-și au originea în diferite culturi ale Hallstattului canelat din bazinul carpato-danubian, diferențiate atât prin caracteristicile lor, cât și prin răspândirea teritorială. Zona subcarpaților Ucrainei, podișul Sucevei și valea superioară a Siretului constituie arealul primei, iar zona de silvo-stepă carpato-nistreană - al celei de a doua.

Eterogenitatea acestor grupuri ale Hallstattului canelat și caracterul lor alogen în spațiul cercetat nu a suscitat îndoielile nici unui specialist. Particularitățile grupurilor în discuție se manifestă foarte clar în materialul ceramic, asupra căruia s-a atras atenția încă de la începutul anilor '60 (Мелькова 1961, 40). Ulterior, sfera particularităților ceramicii de tip Chișinău și Gáva-Holihady a fost întrucâtva extinsă de către V. L. Lapușnjani (Ляпушнян 1979, 123) și A. László (1980, 96), iar de curând completată de către G. I. Smirnova (Смирнова 1990, 23-24).

Toți cercetătorii susmenționați precizează existența unor tipuri ceramice diferite în complexele ceramice ale grupurilor examinate (adică lipsa în unul a tipurilor caracteristice pentru al doilea și invers), unele particularități în ornamentare, precum și caracteristici tehnologice.

În primul rând se remarcă prezența în complexele ceramice ale acestor grupuri a cânilor de tip diferit. Se observă absența în complexele C-C a străchinilor tronconice larg deschise și a cupelor înalte cu gât cilindric și buza lobată, a diferitelor variante de chiupuri și a unor vase mici pe suport, iar în complexele de tip G-H absența chiupurilor cu proeminențe-suporturi dispuse perechi în plan vertical, precum și a unor cupe și străchini tronconice, ornamentate în interior sau în exterior cu benzi de caneluri orizontale în asociere cu proeminențe-suporturi.

Pentru ceramica fină de tip C-C se remarcă absența motivelor în val aplicate cu o ștanță crestată și a canelurilor în val, iar pentru cea de tip G-H lipsa ornamentului din benzi de caneluri orizontale în partea exterioară a străchinilor. În ce privește ornamentarea vaselor de uz comun, deosebirea lor constă în faptul că la

cele de tip C-C predomină ornamentul în formă de brâu alveolat, iar la cele de tip G-H apucătorile-suporturi.

În privința particularităților tehnologice, au fost semnalate deosebiri de procedee în prelucrarea suprafețelor vaselor de uz comun, respectiv netezirea verticală cu degetele la cele de tip C-C, și urmele de striuri la cele de tip G-H, existente și la ceramica fină. Relativ la chiupurile C-C s-a subliniat că pentru ele culoarea oranj-roșu a suprafeței interioare este mai puțin caracteristică.

După alte categorii ale inventarului, specificul grupurilor examinate este destul de greu de urmărit. Totodată, se constată unitatea lor în privința ritului funerar.

În prezent, nivelul de cunoaștere a culturilor C-C și GHG (fig. 2-6), permite să aducem unele precizări atât în ce privește particularitățile complexelor lor ceramice, cât și în ritul funerar (Levițki 1994a; László 1994).

În primul rând, relativ la deosebirile de ordin tehnologic, respectiv bicroatismul pereților chiupurilor - oranj-roșu în interior și neagră în exterior- aceasta, potrivit lui G. I. Smirnova, este mai puțin propriu ceramicii de tip C-C. Analiza materialului ceramic de tip C-C a permis să se stabilească că atât ceramica fină, cât și cea de uz comun, din punct de vedere tehnologic are un caracter eterogen. Vesela cu suprafața exterioară neagră, de multe ori cu lustru, și cu cea interioară galben-oranj, prezentată cu precădere prin vase bitronconice de proporții, în colecțiile statistice certe, are ponderea specifică de la 30,7 până la 84% din toată ceramica fină (Levițki 1994a, 81, 84). Deosebirea dintre categoriile tehnologice nr. 1 ale culturilor C-C și GHG se reduce astfel doar la faptul că la prima partea interioară este galben-oranj sau cafenie deschisă (Levițki 1994a, 81; László 1994, 111), pe când la a doua - roșu-oranj sau roșie-cărmizie (László 1973, 585; 1994, 66; Смирнова 1976, 22).

Următoarea observație se referă la procedeul ornamental cu brăie predominant în cadrul ceramicii de uz comun de tip C-C. Statistica fragmentelor provenind de la vase de uz comun a arătat că la așezarea Chișinău, brăul alveolat se întâlnește la 32%, apucătorile-suporturi la 27%, iar combinațiile dintre aceste elemente la 3,7%; la așezarea Mîndrești - respectiv 32%, 30,6% și 4,4% (Levițki 1994a, 151). Rezultă astfel că brăul alveolat și apucătorile-suporturi, ca formă de ornament, se foloseau într-un raport numeric aproape egal, ceea ce și constituie particularitatea ceramicii de tip C-C comparativ cu cea de tip GHG, la care apucătorile-suporturi predomină asupra brăului, ce apare într-o etapă mai evoluată (Смирнова 1976, 29).

Ultima observație se referă la ritul funerar. Purtătorii ambelor grupuri practicau același ritual, incinerarea cu depunerea resturilor cinerare în urne, în necropole plane, rit răspândit pe scară largă în epoca Hallstattului timpuriu în spațiul carpato-danubian. Totodată, analiza comparativă a ritului funerar a grupurilor în discuție care, la prima vedere pare identic, permite să vorbim despre prezența unor anumite deosebiri.

În stadiul actual al cercetărilor, deosebirile dintre riturile funerare ale grupului C-C și GHG conduc la următoarele constatări:

- prezența în grupul GHG a mormintelor colective (Крушельницкая 1979, 301), incluzând până la 26 de urne (Малеев 1981, 1-12);
- obiceiul de a așeza în urne vase ceramice mici și oase de animale, precum și schelete întregi de animale alături de urne (Кемонецей 1986, 120-122);
- obiceiul de a acoperi urna cu o lespede (Крушельницкая 1979, 302; Малеев 1981, 12);
- folosirea frecventă în calitate de urne a unor forme caracteristice ceramicii de uz comun (la necropola Sopot 80% sunt vase-borcan și în formă de lealea (Крушельницкая 1979, 303);
- o mai mare varietate de forme ceramice folosite în practicile funerare (necropola Taktabay) (Kemenczei 1984, 163-167, fig. CLVIII-CLXI).

Deosebiri mai puțin semnificative între culturile C-C și GHG sunt semnalate și în alte componente ale culturii (tip de așezare, condiții topografice ale amplasamentului, locuințe de suprafață ș. a.).

Identificarea legăturilor dintre culturile C-C și GHG este posibilă acum doar prin intermediul atestării în complexele lor ceramice și funerare a anumitor elemente de origine alohtonă de tip GHG în aria culturii C-C și invers, de tip C-C în aria culturii GHG), precum și a răspândirii unor tipuri de bronzuri.

Complexelor ceramice ale culturilor înrudite de tip C-C și GHG, după cum reiese din cele menționate mai sus, le sunt caracteristice o serie întreagă de trăsături distinctive, circumstanță ce a și determinat diferențierea lor culturală în cadrul complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată. Totodată, unele aspecte de ordin tehnologic, morfologic și stilistic sunt proprii ambelor culturi; unele dintre ele, în deosebi cele ce țin de categoriile tehnologice ale ceramicii fine, fiind considerate de către unii specialiști de tradiție GHG. În acest context, în primul rând ne vom referi la practicarea de către meșterii ceramiști din ambele culturi a procedurii tehnologice de ardere a vaselor în atmosferă oxidantă și reducătoare, în urma căruia ele căpătau o culoare dublă - neagră la exterior și roșu-cărămiziu sau galben-oranj în interior- și invers (László 1994, 66; Levițki 1994a, 81).

În spațiul carpato-danubian, această categorie de ceramică este cunoscută în monumentele hallstattine timpurii din Oltenia - așezarea de la Portărești, unde partea interioară a vaselor este adesea cenușiu-deschisă, iar cea cărămizie se întâlnește foarte rar (Tătulea 1982, 131). Ea este cunoscută aici și în materialul ceramic al grupului hallstattian timpuriu Insula Banului, unde partea interioară este cel mai adesea de culoare cafenie (Morintz, Roman 1969, 400). De asemenea, culoarea cafenie sau cărămizie este caracteristică pentru partea interioară a acestor categorii de descoperiri și în cultura Babadag (Morintz 1987, 46). În nord-estul Iugoslaviei, suprafața lustruită neagră și cea interioară galben-oranj este prezentă la

vasele bitronconice cu proeminențe-suporturi pe umeri ale fazei târzii a culturii Belegiș din așezarea Gomolava (Тасич 1965, 200) și din așezarea "Zbradila Fund" Korbovo (Babović 1986, 117).

Răspândirea largă a acestui procedeu tehnologic în confecționarea ceramicii hallstattiene timpurii în spațiul carpato-danubian este pusă în legătură cu influențele culturii Gáva (László 1973, 599).

Proveniența vaselor cu suprafața interioară de culoare roșie-oranj și cea exterioară neagră-lustruită, de tip Gáva, a fost pusă de K. Horedt în legătură cu cultura Piliny (Horedt 1966, 9; 1967, 151). A. László a precizat că acest procedeu tehnologic în cultura Piliny apare simultan cu grupul de mai târziu - Barca, ale cărui urne aveau suprafața exterioară lustruită, iar cea interioară galbenă, fiind împrumutat din zona sudică a Alföldului, unde apare începând cu perioada Br.D (László 1973, 599). T. Kemenczei, pe baza ceramicii din necropolele Demek și Halmaj, care aparțin culturii mormintelor tumulare, consideră că apariția acestui procedeu tehnologic este legată de perioada Br.C₁, respectiv așezările culturii mormintelor tumulare (Kemenczei 1984, 183).

În nord-estul Iugoslaviei, după cum s-a remarcat mai sus, vasele negre lustruite cu suprafața interioară de culoare galben-oranj, apar simultan cu trecerea de la faza timpurie la cea târzie a culturii Belegiș (sau de la cultura Belegiș I (Br.C-D) la Belegiș II (HaA₁₋₂) (Тасич 1983, 91-106), fapt legat de apariția noii ceramici care se deosebește tipologic și stilistic de ceramica fazei precedente, adică odată cu apariția vaselor bitronconice, ornamentate cu caneluri orizontale paralele pe gât și cu caneluri oblice și proeminențe-suporturi perechi pe umeri. Este necesar să remarcăm, de asemenea, că stratigrafia verticală a așezării Gomolava permite să fie urmărită o continuitate atât culturală cât și cronologică (Тасич 1965, 198). Totuși, trecerea de la faza timpurie la cea târzie este pusă în dependență de schimbările subite din zonele mai nordice (substituirea culturii mormintelor tumulare cu cultura câmpurilor de urne) și de influențele culturale, dar poate și de difuziuni etnice din zonele culturii clasice a câmpurilor de urne: Baierdorfer-Velaticke (Тасич 1965, 202). Astfel, ceramica neagră lustruită cu suprafața interioară galben-oranj, atât în cultura Belegiș II cât și în cultura Gáva, avea o origine comună, respectiv cultura mormintelor tumulare. E interesant să remarcăm că în cadrul culturii Gáva s-a întâlnit suprafața interioară a vaselor galben-oranj, care trece în timp la roșucărmiziu (László 1973, 599). Pe de altă parte, trebuie să avem în vedere că în cadrul ceramicii culturii Belegiș II (Bobda II-Susani-Belegiș II) ceramica neagră lustruită cu suprafața interioară galben-oranj nu a atins o manifestare atât de pregnantă ca în cultura Gáva, ea lipsind atât la Bobda (Horedt 1967, 148), cât și la Susani (Stratan, Vulpe 1977, 51). Cu toate acestea, o categorie ceramică asemănătoare cu cea de la monumentele de tip C-C (CT-I) poate fi legată după proveniență numai cu această cultură, deoarece vasele bitronconice cu proeminențe-

suporturi perechi pe umeri (formă reprezentată cu precădere în această categorie) specifică Hallstattului canelat din spațiul carpato-nistrean prezintă analogii directe numai în nord-estul Iugoslaviei și în sud-vestul României.

Analiza de laborator a ceramicii grupurilor hallstattiene timpurii, înrudite cu ceramica canelată Grănicești (László 1986, 151-152) și Mediaș (Blăjan et al. 1980, 205) a stabilit că neomogenitatea ceramicii este rezultatul aplicării diferitelor procedee tehnologice. Deosebirea privind coloritul vaselor, ca și bicromia lor, este consecința procedeele de ardere în atmosfera oxidantă sau reducătoare.

Ținând cont de faptul că rezistența mecanică a ceramicii, impermeabilitatea ei, culoarea lutului și suprafața fragmentelor ceramice ale grupurilor C-C și GHG sunt aproape identice și de faptul că acestea depind în multe privințe de condițiile de ardere (Марченко 1988, 69), se poate afirma că și olarii grupului C-C stăpâneau aceleași procedee tehnologice de confecționare a ceramicii.

Vasele bitronconice ale culturilor C-C și GHG, având un tip morfologic net diferit, atestă și unele similitudini stilistice. Unele exemplare ale grupului C-C au partea superioară (gâtul) ornamentată cu caneluri orizontale în combinație cu ghirlande de caneluri sau din linii incizate (Levițki 1994a, 85, fig. 46/13; 16/4); 24/5; 28/4; 35/14; 18; 41/11; 43/2, 4, 6). Motivul ghirlandelor adesea este atestat și pe vasele culturii GHG (1973, fig. 8/5; Кемонецей, 1986e, 41/12, 14; Крушельницька 1993, 44/9-10, 15; 45/2; László, 1994, fig. 25, 26). Compoziția ornamentală alcătuită din caneluri orizontale și ghirlandă este destul de larg utilizată în ornamentarea ceramicii hallstattiene timpurii din zona Dunării de Mijloc (Levițki 1994a, 86), unde apare încă în perioada bronzului târziu (cultura Vatina), răspândindu-se apoi și în cultura Gáva (László 1973, 601).

Vasele bitronconice pântecoase, cu marginea evazată (tipul II al ceramicii fine a culturii C-C) (Levițki 1994a, 87-88) prezentate prin două variante A și B, ce se deosebesc prin prezența sau lipsa tortițelor ce unesc buza cu umerii, în opinia lui László, pe baza vasului din necropola de la Cucorăni, au paralele în culturile Kyjatice (HaA₂-B) (László 1976, 96) sau Kyjatice și Gáva (László 1986, 155). Analiza materialelor celor mai reprezentative necropole ale acestor culturi - Szajla, Ózd și respectiv Taktabaj- nu confirmă această afirmație (Kemenczei 1984, fig. LXXI-LXXXVII, XC, XCII, CLVII-CLXI).

Cu excepția unor cazuri rare (necropola Szajla), în aceste monumente nu se întâlnesc nici străchini scunde tronconice larg deschise, precum cea care a servit drept capac la mormântul de incinerare din necropola de la Cucorăni.

Analogii directe ale acestor vase, de dimensiuni puțin mai mici, cu înălțimea de 10-11 cm, la fel și ale străchinilor-capace, au devenit cunoscute după descoperirea mormântului în urnă, cu inventar bogat, din necropola plană Vajuga-Pesak (Premk et al. 1984, 119, fig. 85, 98-99). Inventarul acestui mormânt este constituit din 11 vase ceramice, o fibulă bispiralică din bronz și fragmente de la un

vas din bronz. Printre vasele ceramice sunt prezente trei chiupuri cu proeminente-suport perechi, dispuse în plan vertical pe umeri; trei căni semisferice în profil, cu torți supraînălțate; două străchini tronconice cu buza invazată, ornamentate cu caneluri oblice pe margine; o strachină scundă tronconică, larg deschisă și un mic vas bitronconic, prevăzut cu două torți și ornamentat cu caneluri, asemenea celui de la Mîndrești. Complexul Vajuga-Pesak se datează în perioada HaA₁-A₂ (idem, p.121).

Anumite afinități în complexele ceramice ale culturii Gáva au și străchinile din variantele B și D ale culturii C-C (Levițki 1994a, 92). Străchinile tronconice cu marginea verticală, ornamentate cu caneluri orizontale sau mânere-suporturi, sunt prezente și în repertoriul ceramic al așezării fortificate de la Sighetul Marmăției din Transilvania (Horedt 1966, 15, fig. 9/6) și la cetățuia Șelestov din regiunea Transcarpatică a Ucrainei (Баларыпи 1972, 9, рис.VII/9, 13, 17). În monumentele culturii câmpurilor de urne din Ungaria (Patek 1968, fig. XIV/11, 12; XX; LXC/2; XCII/7) precum și în culturile Gáva și Kyjatice din nord-estul Ungariei (Kemenczei 1984, fig. CXXIV/4; LXXXVIII/14), se întâlnesc de asemenea și exemplare de străchini-bol, dar lipsite de ornament. Un cerc restrâns de analogii în materialele culturilor Gáva și Kyjatice din Ungaria își găsesc și castroanele carenate de tipul celor depistate în complexele culturii C-C (Kemenczei 1984, fig. LXXXIII/21 CIX/16; CXLIV/2; LXXXIV/17; Кемонецей 1986e, fig. 43/12). Cupele bitronconice de proporții, caracteristice culturii C-C (Levițki 1994a, 97), au anumite paralele în ceramica grupului Grănicești (László 1986, 155, fig. 3/6), a culturii Gáva-Holihady în întregime (Смирнова 1976, 22, рис. 2/5, 13) și la Susani (Stratan, Vulpe 1977, 48-49, fig.17/18). Așa cum cupele culturii C-C se deosebesc între ele, la fel se deosebesc și de analogiile invocate. Astfel, vasul scund bitronconic, cu gura ușor lărgită din așezarea Moara a grupului Grănicești se caracterizează prin partea superioară mai închisă, cupele cu umerii proeminenți și cu gâtul drept al culturii Gáva-Holihady au marginea lobată (Mahala III, Somotorskaja Gora), sau buza puternic evazată (Poroszlo) (Patay 1976, fig. 2/3), iar cupele mari, bombate, de la Susani prezintă o deosebire mai accentuată între diametrul gurii și cel maxim. Tot la aceste monumente, există analogii pentru toate compozițiile ornamentale ale acestor vase. În general, acest tip de vase este propriu multor culturi ale bronzului mijlociu și târziu din Transilvania și din zona Dunării Mijlocii, continuându-și existența și în perioada hallstattiană timpurie (Stratan, Vulpe 1977, 28-60).

Așadar, din cele menționate mai sus, este clar că aspectele comune ale ceramicii fine a culturilor C-C și GHG sunt proprii întregului complex hallstattian timpuriu cu ceramica canelată și în nici un caz nu pot fi considerate o consecință a influențelor uneia asupra alteia.

A. László, analizând legăturile dintre grupurile culturale C-C și Grănicești, invocă vestigiile de tradiție Grănicești, cum ar fi depistarea în așezarea de tip C-C de la Prăjeni-Nelipești, din sudul județului Botoșani, a unui fragment de castron cu buza lobată, precum și a unui fragment ceramic ornamentat cu striuri (cu măturica)(László 1994, 157). Un asemenea decor, în aria grupului Corlăteni, este cunoscut și la Cotu Morii (fig. 8/1) (László 1983, fig. 1/7), precum și în așezarea de la Chișinău (fig. 8/3) (Levițki 1994a, fig. 15, 13). În complexul ceramic al așezării culturii C-C de la Petruha există și un fragment de strachină cu buza lobată, ornamentat pe partea interioară cu caneluri ce repetă linia ondulată a buzei (fig. 8/2) (Levițki 1994a, fig. 39/17). Tot în acest context sunt menționate și câteva ustensile descoperite în așezarea de la Dulcești-Neamț: un obiect de lut în formă de "mosor", o piesă în formă de "glonte" și o "bilă" (Alexianu, Dumitroaia 1989, 268), asemănătoare cu cele descoperite la Grănicești (László 1994, 157). O piesă din lut în formă de mosor este cunoscută și în așezarea de la Trinca (Levițki 1994a, 109, fig. 56/6). Neopunându-ne determinării "mosoarelor" drept obiecte tipice pentru cultura Gáva-Holihady (László 1994, 157), în același timp vom menționa că asemenea piese sunt cunoscute la monumentele de tip Noua, Holihady și cele scitice timpurii din zona Nistrului Superior (Смирнова 1969a, 24, рис. 6/2,3; 1972, 21; Свешников 1964, рис. II/5, 6, 7; Малеев 1976, 238, рис. 2/5; Ганина 1965, рис. 4/3), precum și la monumentele de tip Saharna-Solonceni de pe teritoriul Republicii Moldova (Мелюкова 1958, 81, рис.28/4; Гольцева, Кашуба 1995, Табл. XLIX/3).

Un alt argument, care în opinia lui László, poate documenta contactele culturilor C-C și GHG, îl prezintă o cană bitronconică, ornamentată cu caneluri oblice pe pântec și prevăzută cu o toartă supraînălțată, din necropola de la Cucorâni (László 1994, 157), care are o perfectă analogie în necropola culturii C-C de la Cotu Morii (Iconomu, Tănăsachi 1992, fig. 4/1). Apartenența culturală a necropolei de la Cucorâni la complexe de tip C-C și atribuirea greșită a acestui sit la grupul Grănicești, după cum consideră A. László, a fost discutată și cu altă ocazie (Levițki 1994a, 64). Lipsa analogiilor pentru acest vas în complexe ceramice hallstattiene timpurii și depistarea lor în necropola de la Cotu Morii, al cărei repertoriu ceramic este de un aspect evident C-C, demonstrează și mai mult apartenența necropolei de la Cucorâni la complexe de tip C-C. Prin urmare, afirmația că acest tip de vas ar fi comun ambelor grupuri hallstattiene timpurii - Grănicești și Corlăteni (Iconomu, Tănăsachi 1992, 33), nu corespunde adevărului.

Corelațiile culturilor C-C și GHG, în opinia noastră, sunt documentate de tipurile ceramice depistate în complexe funerare de la Prăjești (Buzdugan 1969, 81-85) și de la Trifești (Ioniță 1962, 733-739).

Mormântul de incinerare în urnă din așezarea hallstattiană timpurie a culturii C-C de la Prăjești avea, în calitate de urnă, un chiup cu partea superioară mai mare

decât cea inferioară, cu fund larg, umeri evidențiați, arcuiți, cu partea de sus ușor bombată, iar drept capac – o strachină adâncă cu corp bitronconic și margine larg evazată (fig. 8/5, 6). Chiupul este comparat de B. Hänsel cu cele de tip I A din necropola de la Trifești (Hänsel 1976, 111). În opinia noastră, comparația este nejustificată, întrucât pentru aceste două vase este comun doar faptul că diametrul maxim este mai mic decât înălțimea, în timp ce după alți parametri (fundul larg și partea de sus bombată la vasul de la Prăjești), ele se deosebesc evident. După profil, vasul de la Prăjești este asemănător vaselor etajate ale culturii Gáva (László 1973, 151, fig. 4), fundul larg deosebindu-l și de acestea. Strachina ornamentată prin două linii orizontale paralele, incizate sub buză, prin intermediul unor analogii din Transilvania, este considerată de Hänsel drept unul din tipurile târzii ale ceramicii canelate din Moldova (Hänsel 1976, 111). Nedispunând de date despre alte asemenea străchini care să permită precizarea situației lor tipologice, cronologice respectiv apartenența culturală, vom remarca faptul că o strachină apropiată ca formă, deosebindu-se prin prezența unui fund profilat și printr-un bogat ornament canelat, provine din Rudine, în apropiere de Banatska Palanca, din nordul-estul Serbiei și se atribuie orizontului Belegiš II (Тасич 1983, 102, рис. 61/В).

Mormântul de incinerare de la Trifești conținea cinci vase, fiecare de tip diferit. Două vase mari bitronconice, ornamentate cu caneluri și proeminente-suporturi pe umeri, și alte două mai mici au servit ca urne, cel de-al cincilea vas (o strachină) a servit drept capac uneia dintre urne, celelalte fiind neacoperite.

Vasele mari bitronconice prezintă variantele A și B ale chiupurilor culturii C-C, iar strachina – varianta A a străchinilor tronconice cu corpul ușor rotunjit spre gură (Levițki 1994a, 84, 89). Cât privește vasele-urne de proporții mici, în alte complexe ceramice ale culturii C-C ele nu au fost atestate. Unul dintre ele se caracterizează prin corp sferic, gât cilindric și marginea ușor evazată (fig. 8/8). Diametrul maxim al corpului este egal cu înălțimea vasului. Pe umăr este ornamentat cu o proeminență conică. Acest vas a fost comparat de Hänsel (Hänsel 1976, 222), cu unul din vasele așezării Reci din Transilvania (Székely 1966, fig. 3/4). La acesta se poate adăuga încă un vas, în care s-a găsit depozitul de bronzuri din faza Ha A, de la Valea lui Mihai I (Petrescu-Dîmbovița 1977, 118, fig. 275), precum și altul din necropola tumulară Lăpuș din nordul-estul Transilvaniei (Kacsó 1971, 39, fig. 1/c), ambele atribuite culturii Gáva (Székely 1970, 710). Vasele cu corp sferic, gât cilindric și marginea ușor evazată, specifice culturii Gáva, sunt considerate moșteniri din culturile Egyek și Otomani III (László 1973, 599-600). Al doilea vas are corp bitronconic rotunjit și marginea în formă de pâlnie (fig. 8/7). Analogic acestui vas poate fi menționat un vas asemănător din așezarea Cernatu din Transilvania (Székely 1966, fig. IV/7), care se atribuie etapei Mediaș (Székely 1970, 737), precum și un vas din orizontul IV al așezării Mahala (Смирнова 1976, 30, рис. 4/1).

Alte vestigii privind corelația culturilor examinate sunt greutatea piramidale din lut cu orificiul transversal depistate în locuința nr. 4 a așezării Lozna (Teodor, Șadurschi 1979, 82). Această categorie de obiecte din lut este caracteristică, în general, pentru cultura Gáva-Holihrad (Смирнова 1976, 23) și pentru grupul Grănicești- în particular (László 1986, 155). De asemenea, ele se întâlnesc și în monumentele culturii câmpurilor de urne din Ungaria (Patek 1968, fig. XCII;14-16; CXYII/4: CXXIX/7). Un alt element specific culturii GHG îl constituie statuetele zoomorfe (László 1994, 90) pe larg prezentate în complexe multor așezări (Смирнова 1976, 24; László 1986, 155-156, fig. 5/11-14; 1994, fig. 46-49; Малеев 1992, рис.1-4). În aria culturii C-C statuetele zoomorfe sunt cunoscute doar în două așezări: Trinca (Levițki 1994a, fig. 59/1, 2; 1995, fig. 7/4) și Trușești-Movila din depresiunea Jijiei (Petrescu-Dîmbovița 1953, 36), reprezentând cai, un taur, o oaie și un porc. Atât așezarea Lozna, unde au fost depistate greutatea din lut, cât și așezările Trinca și Trușești-Movila, de unde provin statuetele zoomorfe, se află la periferia de nord a ariei culturii C-C în nemijlocita apropiere de spațiul populat de comunitățile culturii GHG.

Elementele de tradiție GHG evidențiate în complexe culturale C-C (fig.7, a-l) - străchinile cu marginea lobată, vasele acoperite cu striuri, vasele de la Trifești, precum și greutatea piramidale - pot fi considerate ca importuri; chiupul de la Prăjești este, probabil, un exemplu de imitație locală; ustensilele și statuetele zoomorfe considerate specifice culturii GHG, în același timp au un diapazon cultural-cronologic mult mai mare.

Vestigii de tradiții C-C sunt atestate atât în zona de graniță a arealelor culturilor cercetate cât și în unele monumente mult mai îndepărtate (fig.7, a-c). Similar vestigiilor de tip GHG atestate în complexe de tip C-C, elementele culturii C-C în aria culturii GHG apar întâi de toate în ceramică - tipuri morfologice și compoziții ornamentale.

În primul rând ne vom referi la complexul ceramic al așezării grupului Grănicești de la Siliștea Nouă (László 1994, fig. 57-60). Acest obiectiv, cunoscut în urma unor cercetări de suprafață, este situat în stânga râului Siret, la periferia sudică a arealului grupului Grănicești, în apropiere nemijlocită de monumentele culturii C-C (idem, harta 3, nr. 214). Repertoriul tipurilor morfologice ale ceramicii acestei așezări include atât ceramica de uz comun, cât și pe cea fină. Din prima categorie fac parte vase cu pereții drepecți, aproape verticali în partea superioară, cu marginea dreaptă neevidențiată (idem, fig. 57/4) sau ușor înclinată în afară (idem, fig. 57/5) și vase cu corpul bitronconic, marginea evazată, puțin subțiată (idem, fig. 57/1, 6). Ornamentul lor este cu precădere brăul alveolat (idem, fig. 57/4-5; 60/1-4), uneori apucători aplatizate alveolare (idem, fig. 60/5) și brăul simplu (idem, fig. 60/7). Striurile pe vasele de uz comun se întâlnesc mult mai rar (idem, p. 70-71, fig. 60/3, 6). A doua categorie include străchini cu corpul arcuit și marginea

dreaptă (idem, fig. 58/3), cât și străchini larg deschise, de formă tronconică, cu corpul ușor rotunjit către gură și marginea evazată (idem, fig. 58/2, 4-5,7-8). Ornamentul acestor vase constă din caneluri orizontale paralele, în partea superioară a corpului plasate sub buză și mânere-apucători plasate pe corp. Printr-un exemplar neornamentat sunt prezentate și străchinile cu corpul arcuit și marginea evazată (idem, fig. 58/1). Vasele bitronconice au marginea invazată în formă de pâlnie și sunt ornamentate pe gât (partea superioară) cu caneluri orizontale paralele (idem, fig. 59/2-5), uneori asociate cu un șir orizontal de gropițe puțin adâncite (idem, fig. 59/4), iar umerii cu caneluri oblice (idem, fig. 59/6) (fig.10/1-10).

Materialul ceramic de la Siliștea Nouă, caracterizat prin lipsa decorului incizat, raritatea extraordinară a decorului striat, abundența borcanelor ornamentate cu brăie alveolare, lipsa vaselor cu gât înalt, corp bombat având părțile componente bine diferențiate, în schimb frecvența vaselor pronunțate bitronconice, creșterea numărului străchinilor cu buza înclinată spre interior, în opinia lui A. László, cu referință la nivelul Mahala IV, ar reprezenta o fază evoluată a grupului Grănicești (László, 1994, p. 94). Într-adevăr, orizontului Mahala IV în comparație cu nivelul Mahala III (corespunzător Hallstattului timpuriu), îi sunt specifice aceleași caracteristici ale ceramicii (Smirnova 1974, 373-375). Totodată, atât tipurile morfologice ale vaselor de uz comun, străchinile și vasele bitronconice, cât și elementele ornamentale și compozițiile formate de ele, atestate la Siliștea Nouă, în ceramica orizontului Mahala IV, lipsesc (idem, fig. 3, 6). Pe de altă parte, și tipurile morfologice și elementele ornamentale în compozițiile prezente la Siliștea Nouă sunt caracteristice complexelor ceramice ale monumentelor culturii C-C (vezi fig. 2). Astfel, după părerea noastră, specificul materialului ceramic din această așezare se datorează nu atât unei diferențe cronologice, cât unei apartenențe culturale diferite.

Cum deja s-a menționat, în ornamentarea vaselor de uz comun ale culturii C-C brăul alveolat și apucătorile-suporturi se foloseau într-un raport numeric aproape egal. Străchinile cu marginea invazată, precum și cele cu marginea verticală, ornamentate cu caneluri orizontale paralele și apucători - suporturi sunt caracteristice exclusiv complexelor ceramice de tip Belegiș II-C-C (Смирнова 1991, 213; Levițki 1994a, 89-92, fig. 64; László 1994, 128). Acelorași complexe le sunt proprii și vasele bitronconice de tipul celor depistate la Siliștea Nouă (Смирнова 1991, 212; Levițki 1994a, 84-87; László 1994, 128). Compoziția ornamentală a acestor vase, alcătuită din caneluri orizontale paralele în asociație cu un șir de gropițe rotunde dispuse paralel cu ele, sunt atestate în așezările culturii C-C de la Mîndrești (Levițki 1994a, fig. 24/4), Poiana-Dulcești (ibidem, fig. 33/9), Petrușeni (ibidem, fig. 35/10), Petruha (ibidem, fig. 39/4), Seliște (ibidem, fig. 46/11) ș. a., precum și în necropolele de la Belegiș (Трбухович 1960-1961, рис. 33) și Cruceni

(Radu 1973, fig. 7/1). În mod similar se decorau și unele vase ale culturii Kyjatice din Ungaria (Kemenczei 1984, fig. LXXXIX/20; CI/10,11; CVI/2).

Tipurile morfologice și elementele ornamentale discutate, în ceramica culturii C-C, persistă și în perioada evoluată (faza târzie) a acestei culturi - necropola de la Cotu Morii. Acest obiectiv este sincronizat cu primul nivel hallstattian de la Corlăteni (Iconomu, Tănăsachi 1992, p. 40), limita sa cronologică superioară plasându-se nu mai târziu de sfârșitul perioadei HaB₁ (sec. X î. e. n.) (Смирнова 1990, 20-33; Levițki 1994a, 145). Această circumstanță cât și prezența la Siliștea Nouă a fragmentelor ceramice decorate cu striuri și brâu simplu, nu permit atribuirea acestui obiectiv la orizontul Mahala IV, datat cu secolele IX-VIII î. e. n. (Смирнова 1978, 68), astfel că încadrarea acestei așezări ca obiectiv specific unei faze evolute a grupului Grănicești este discutabilă. Materialul ceramic descoperit la Siliștea Nouă are un caracter mixt, în care predomină elementele de tradiție C-C, determinat de situația monumentului în zona de frontieră a arealelor culturilor vecine. Apartenența acestei așezări la cultura GHG, rămâne să fie precizată în cadrul săpăturilor viitoare.

Unele elemente de tradiție C-C apar și în ceramica așezării eponime a grupului Grănicești. Ne referim la străchinile cu gura larg deschisă, buza îngroșată în interior sub forma unui "manșon" (fig.10/11) (László 1994, fig. 21/6-8), una dintre ele având la partea superioară (în exterior) ornamente cu caneluri orizontale paralele. Canelurile orizontale paralele, în partea superioară a vasului, prezintă cel mai preferabil motiv de decor al străchinilor de tip Belegiš C-C (Levițki 1994a, 89-90), cărora nu le este străin nici tipul morfologic examinat (idem, 89, fig.16/19; 42/11). Probabil aceeași proveniență are și ornamentul vaselor de uz comun, ce constă dintr-un șir orizontal de alveole (fig.10/19) (László 1994, fig. 40/1), atestat la Grănicești, dar mult mai frecvent în ceramica culturii C-C (Levițki 1994a, fig.15/20; 17/9; 29/6,12; 44/1, 4).

În contextul relațiilor culturilor C-C și GHG, merită să fie invocate și piesele ceramice de proveniență C-C depistate în bazinul Nistrului Superior în așezările de la Loeva și Tecucea din regiunea Ivano Franco, în complexe calificate ca fiind centre de extragere a sării (datate cu perioada HaA (sec. XII-XI î. e. n.) (Крушельницька 1993, 303-304). În construcția I de la Loeva, împreună cu ceramica de tip GHG au fost găsite și fragmente de vase bitronconice, partea interioară a buzei evazate, precum și gâtul ornamentat cu caneluri orizontale paralele (fig.10/15, 16) (ibidem, fig. 28/4,8), de străchini tronconice cu buza oblic tăiată, având ca decor caneluri orizontale paralele în partea superioară (fig.10/14) (ibidem, fig. 28/10), cât și de la vase de tip morfologic neclar, ornamentate în același mod (fig.10/13) (ibidem, fig. 28/9). Printre ceramica din locuința de suprafață din așezarea Tecucea III, au fost depistate și fragmente de la vase cu un profil apropiat de cel bitronconic, prevăzute cu caneluri orizontale paralele (ibidem,

90, fig. 44/14; 45/4), în alte cazuri - caneluri orizontale paralele se asociază cu un șir de gropițe rotunde, puțin adâncite (fig.10/12) (ibidem, fig. 44/8). Gropițele apar pe unele vase în combinație și cu ghirlande din caneluri (ibidem, fig. 44/79, 9).

Vestigiile enumerate sunt calificate de L. Krušelnickaja ca necaracteristice ceramicii de tip Holihrad. Prezența lor în mediul GH este pusă în dependență de influențe venite din aria de sud a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată (zona Dunării Mijlocii: O. L). Răspândirea ornamentului din caneluri orizontale, în opinia cercetătoarei de la Lvov, a avut loc prin ambele părți ale Carpaților - ajungând de pe o parte în Moldova (grupul C-C), iar pe de altă parte, pe Tisa, până în nordul Ungariei (ibidem, 68). Intermediari în transmiterea acestor vestigii în bazinul Nistrului Superior, luând în considerație specificul așezărilor de la Loeva și Tecucea - centre de extragere a sării, au putut fi locuitorii ambelor zone, prioritate, având totuși, comunitățile culturii C-C, în ceramica cărora atât tipurile morfologice cât și decorul aveau o pondere însemnată.

Vestigiile de origine C-C atestate în complexele culturii GHG, cu toate că nu sunt atât de numeroase, - străchinile tronconice ornamentate cu caneluri orizontale paralele pot fi calificate ca importuri; decorul din caneluri orizontale paralele, combinațiile lor cu un șir de gropițe la ceramica fină, precum și ornamentul vaselor de uz comun, un șir orizontal de alveole-, pot ilustra unele împrumuturi.

În ritul și practicile funerare ale comunităților C-C și GHG, corelațiile lor sunt mai puțin sesizabile. În mod tangențial, în acest plan pot fi invocate deja discutatele vase de tradiție GHG din mormântul de la Trifești și probabil urna mormântului de la Prăjești. Complexul de la Trifești, prin aspectul cultural mixt al inventarului (3 vase de origine C-C și 2 de tip GHG), demonstrează unele modificări parțiale ale unui element material al ritului funerar, cum este sortimentul inventarului, fenomen care în opinia unor specialiști ilustrează pătrunderi ale purtătorilor unei culturi alogene în mediul cultural local (Алексин 1981, 18-22). Indirect, corelațiile culturilor în discuție sunt documentate și de materialele necropolei plane a culturii C-C de la Cotu Morii (Iconomu, Tănăsachi, 1992). Populația comunităților C-C folosea exclusiv, în calitate de urne funerare, vase din categoria ceramicii fine (Levițki 1994a, 68). Atestarea în mormintele I și 3 din necropola de la Cotu Morii a vasului-sac ornamentat cu brâu alveolat în asociere cu apucători în calitate de urne funerare (Iconomu, Tănăsachi 1992, fig. 1/6; 2/5), indică, după toate probabilitățile, apariția în practicile funerare ale purtătorilor culturii C-C a unor inovații, în timp ce populația comunităților GHG folosea, drept urne funerare, mult mai frecvent vasele de uz comun (în necropola de la Sopot 80% sunt vasele-borcan și în formă de lealea) (Крушельницкая 1979, 303).

În această ordine de idei, considerăm necesar să invocăm și complexul funerar tumular (?) de la Prăjeni, care în opinia lui N. Ursulescu și P. Șadurschi ilustrează pătrunderi sporadice ale unor elemente originare din bazinul Tisei

Superioare din perioada Br.D – HaA în spațiul est-carpatic ocupat de populația culturii Chișinău-Corlăteni (Ursulescu, Șadurschi 1992, 122-123).

În momentul descoperirii, mantaua tumulului era complet aplatizată. Groapa de formă ovală neregulată avea lungimea de 3,2 m, lățimea de 2,1 m, adâncimea de 0,6 m, fiind orientată pe axa SE-NV (fig. 9/1). Scheletul unui matur era în mare măsură deranjat. Poziția și orientarea nu se menționează. La picioarele scheletului era depusă o oaie iar în paralel cu scheletul, pe latura opusă au fost depuse în șir 4 vase. Unul dintre vase era complet sfărâmat, nemaiputând fi reconstituit; printre resturile acestui vas s-a găsit un ac din bronz cu capătul răsucit și secțiunea rotundă (Rollennadel) (fig. 9/4). Cele 3 vase întregite, în opinia autorilor, ca aspect general, trimit spre culturile Br.D și HaA din bazinul superior al Tisei și de la Dunărea Mijlocie. Obiectivul este atribuit unei pătrunderi sporadice dinspre bazinul superior al Tisei la sfârșitul epocii bronzului sau începutul Hallstattului, precedând răspândirea complexului cultural cu ceramica neagră canelată (ibidem).

În contextul studierii relațiilor dintre spațiul de est și cel vest-carpatic, complexul de la Prăjeni prezintă un interes deosebit. În același timp atribuirea lui cultural-cronologică este dificilă dat fiind că informația referitoare la tipul de monument, de construcție funerară, poziția scheletului, precum și a aspectului tehnologic, morfologic și stilistic al vaselor este incompletă.

Complexul de la Prăjeni, examinat conform unor parametri ai ritului și ritualului funerar, ca: tip de monument – tumul (?); construcție sepulcrală – groapă de formă ovală axată pe linia SE-NV; ritul practicat – înhumarea (poza și orientarea scheletului nefiind stabilite); prezența ofrandei de carne – un schelet întreg de oaie, - cu excepția ultimului, indică asemănarea lui cu complexe fazei evolute a culturii mormintelor tumulare din Europa Centrală, inclusiv a grupului ei cel mai de est – carpatic, răspândit cu preponderență în sud-vestul Slovaciei și nordul Ungariei (Монгайт 1974, 57-61; Кеменич 1986, 39, 41-44; Тоčík, Paulik 1960; Тоčík 1964, 62).

În bazinul carpatic sunt concentrate și majoritatea analogiilor pentru vasele ceramice descoperite.

Castronul tronconic cu umărul evidențiat și marginea evazată, prevăzut pe corp cu o toartă-urechiușă (fig. 9/2), ca tip morfologic, este cunoscut în sudul Banatului în situl Pančevo – “Donja Varos” din perioada timpurie a epocii bronzului (Grčki-Stanimirov 1996, 69-80, T. III/1-2); în necropola grupului carpatic a culturii mormintelor tumulare Salka I (m. 93) (Тоčík 1964, 5/21) și în complexul funerar hallstattian timpuriu Susani (Stratan, Vulpe 1977, 5/216).

Vasul cu corpul pântecos, buza scurtă puternic evazată și fundul îngust profilat, ornamentat în partea superioară cu “pastile rotunde”, prevăzute în centru cu o mică proeminență conică (fig. 9/3), atât din punct de vedere morfologic cât și al ornamentului, nu au corespondențe directe în complexe ceramice ale

formațiunilor culturale din epoca bronzului – Hallstattului timpuriu. În același timp, menționăm unele afinități de ordin morfologic ale acestui vas cu unele recipiente caracteristice culturilor Suci de Sus (Kacsó 1990, 30, IX/14) și Gáva (Kemenczei 1984, T. CXXIX/5; CXXXI/28; CXXXII/6, 10). Tot în aceste culturi este atestat și ornamentul în relief de tip “pastile”, numai că lipsite de proeminență conică în centru (Bader 1978, XLIX/11; László 1994, 87).

Amfora cu corpul bombat (cvasibitronconic), gâtul cilindric puțin lărgit către buza accentuat lătită spre exterior și fundul simplu plat, prevăzut pe partea cea mai proeminentă a corpului cu un brâu simplu, sub care până la fund urmează o zonă ornamentată cu caneluri (striuri-?) verticale (fig. 9/5), este apropiată morfologic de unul din exemplarele depistate în tumulul de la Caka din sud-vestul Slovaciei din perioada Br.D-HaA (Točík, Paulík 1960, 84-85, 93, 25/4) și din unele obiective ale culturii Suci de Sus din Transilvania (Bader 1978, LIV/8). Acoperirea completă a părții inferioare a vaselor cu caneluri (striuri organizate) verticale era pe larg practică de către meșterii-ceramiști ai culturii Piliny din Ungaria și Slovacia (Furmanek 1977, I/5, 15, 19; II/1, 6, 7, 15; III/27; IV/18; V/7, 9, 16; VI/28; VII/1; IX/1, 4; X/11; XII/9; XIII/11; XIV/3, 17; XV/2, 3; XVI/10; XVII/7; XIX/2, 13), Suci de Sus din Transilvania (Kacsó 1993, XI/12), Lausitz din Polonia (Kisza 1974, X/1, 2; XI/1; XII/1; XIII/1), grupul Cugir-Band din perioada HaA din centrul Transilvaniei (Ciugudeanu 1994, fig. 6/1, 3).

Acele din bronz de tip Rollennadel (fig. 9/4) în perioada târzie a epocii bronzului erau pe larg răspândite în Europa Centrală și de Sud-Est, spațiul est-carpatic, stepele din nordul Mării Negre, Crimeea și Caucazul de Nord (Шарафутдинова 1987, 72-73) în monumentele culturilor Piliny (Kemenczei 1984, XV/21-22; XXX/3, 4; XXXV/1; C/19), Komarov (Смирнова 1976a, 2/5), Noua (Florescu 1991, fig. 98A/8; 99A/1, 7; 100A/7-8; 102A/3; 103A/1, 2; 104A/11; 105A/1; 106A/1; 108A/9, 16; 209 N. S./4; Dragomir 1967, fig. 6/2, 6; Мелюкова 1961, 12/5, 7; Дергачев 1975, 10/4; Балагупи 1961, 6/3-5, 8), Sabatinovka (Шарафутдинова 1987, 2/11, 13, 19), faza timpurie a culturii Lausitz (Gedl 1974, 5/7; Kisza 1974, VII/3; VI/1), depozitele seriei Cincu-Suseni (HaA1) din Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, 144/7; 160/9; 160/9; 268/28; 281/18), cultura Belozërka (Тошев 1992, 3/5, 6; Ванчугов 1990, 37/16, 17; Шарафутдинова 1987, 2/15), Belogrudovka-Černyj Les timpurie (Тереножкин 1961, 101/1; 102/10).

Exemplarele enumerate, cu rare excepții, au capătul ușor lătit prin forjare și răsucit. Acele cu secțiunea rotundă cu capătul în formă de cîrlig, similare celor de la Prăjeni au corespondențe directe în necropola culturii Belozërka de la Budurgeli (Тошев 1992, 3/6; Ванчугов, 1990, 37/17), eventual în depozitele seriei Cincu-Suseni (HaA₁) - Gușterița (Petrescu-Dîmbovița 1977, 160/9), Uioara de Sus (ibidem, 268/28) și Sacoți (ibidem, 281/18).

Parametrii morfologici și stilistici ai ceramicii din complexul de la Prăjeni atestă tradiții caracteristice unei regiuni bine conturate din bazinul Tisei Superioare și zonele învecinate (Transilvania, nord-estul Ungariei, sud-vestul Slovaciei, regiunea transcarpatică a Ucrainei) din perioada târzie a epocii bronzului - începutul epocii hallstattiene, fapt confirmat și de datarea acului din bronz. Astfel, obiectivul funerar în discuție ilustrează net o pătrundere sporadică în aria culturii Chișinău-Corlăteni din zona de origine a culturii Gáva, încă din perioada inițială a procesului de hallstattizare a spațiului est-carpatic.

Faptul că relațiile dintre populațiile culturilor înrudite de tip Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihady-Grănicești erau complexe, atestă și unele piese din bronz. Îndeosebi, în repertoriul acestor vestigii specialiștii includ secerile cu buton – tip Koszider (Ilișeni, Tomești, Ruginești) (László 1994, 147; Деграчев 1997, 150); secerile cu limba la mâner – tip Pecs (Gioșeni, Mîndrești) (Деграчев 1997, 152); celturile cu gura concavă – tip Gemzse (Varatic, Valea Rusului) (ibidem, 149); celturile cu nervură masivă în jurul găurii de înmănușare – tip Debrecen (Varatic) (ibidem, 151-152) – provenite din zona Tisei Superioare și a Someșului, localizate cu precădere în arealul culturii Suci de Sus, a căror concentrație principală în perioada HaA coincide în întregime cu arealul culturii Gáva-Holihady-Grănicești. Prezența lor în aria culturii Chișinău-Corlăteni este pusă în dependență directă de populația culturii Gáva-Holihady-Grănicești, care exercită rolul de intermediari.

Formele de corelație a comunităților de tip Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihady-Grănicești, identificate îndeosebi pe baza materialului ceramic și într-o măsură mai mică a complexelor funerare și a unor categorii de bronzuri (importuri, imitații locale, preluări de inovații, eventual, pătrunderi sporadice), atestă legăturile dintre formațiile culturale înrudite, vecine, și că aveau un caracter reciproc.

I b. Corelațiile dintre comunitățile hallstattiene timpurii cu ceramica canelată (CC/GHG) și incizată (TH)

Complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată, în spațiul est-carpatic de tip Tămăoani-Holercani, spre deosebire de cel caracterizat prin ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni-Gáva-Holihady-Grănicești, monumentele eponime, care au fost investigate încă în prima jumătate a anilor '50 (Petrescu-Dîmbovița 1953a; Плაცек 1956) a fost definit mult mai târziu, în ciuda gradului de cunoaștere în ansamblu a epocii hallstattiene.

Ipoteza cu privire la existența și în Moldova a orizontului cu ceramica incizată, corespunzător fazei Babadag I din zona istro-pontică, considerat ca fiind predecesor local al grupului Cozia, cu ceramica imprimată și definit grupul

Tămăoani, a fost propusă în literatură de către B. Hänsel (1976, 144-147), pe baza noii interpretări cultural-cronologice a așezării eponime, atribuite inițial sec. VI î. e. n. Dezvoltând această ipoteză, A. László, bazându-se pe noile materiale și pe identificarea apartenenței culturale a monumentelor atribuite acestui grup de Hänsel, a stabilit că grupul Tămăoani reprezintă nu numai un grup ceramic, cum se considera, ci și un grup cultural distinct, răspândit îndeosebi în sudul Moldovei (László, 1985, 11-13; 1986a, 65-91).

Ulterior, în procesul examinării mai detaliate a complexelor ceramice din siturile hallstattiene timpurii, aflate în interfluviul Nistru-Prut, în zona limitrofă a stepei și silvostepii s-a semnalat caracterul eterogen al ceramicii categoriei fine (Левицкий 1991, 40-41, 73), în continuare înaintându-se ipoteza conform căreia, în spațiul cuprins între Nistru și Prut, în perioada timpurie a Hallstattului a existat un orizont cu ceramica incizată denumit provizoriu Holercani-Hansca (Левицкий 1990a, 6-8). Caracteristicile generale ale aspectului pruto-nistrean al complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată au fost prezentate într-un studiu de Levițki (1994b, 219-256; cu nuanțări în 1994c, 167-172).

În prezent, grație studiilor deja menționate ale lui Hänsel, László, Levițki și ale lui I. T. Dragomir (1983, 81-114); D. Basarab-Naniu (1990, 135-136); M. Brudiu (1991, 221-229), referitoare la vestigiile hallstattiene timpurii din sudul Moldovei, precum și ale altora (N. Harțuche 1983, 67-72; S. Morintz 1987, 39-71; FL. Topoleanu, G. Jugănarul 1995, 203-229 ș. a.), caracteristicile complexului hallstattian cu ceramica incizată din spațiul discutat sunt relativ bine cunoscute.

Astfel, grupul Tămăoani-Holercani (T-H) ocupă sudul Moldovei din dreapta Prutului și zona de la frontiera dintre silvostepa și stepa interfluviului Prut-Nistru. Obiectivele acestei unități culturale sunt reprezentate cu precădere de așezări și de două necropole, în mare măsură deteriorate. Pentru majoritatea așezărilor este caracteristică lipsa fortificațiilor. Unica așezare întărită prin val și șanț adiacent este cea de la Cîndești. Pentru amplasarea așezărilor deschise, erau alese de obicei, locurile joase. Pe terasele mai înalte, promontorii ori platouri, sunt situate doar câteva, inclusiv așezarea fortificată de la Cîndești. Stratul de cultură, în general deranjat, are grosimea ce variază de la 0,25-0,30 până la 1,2-1,4 m. Complexele de locuit sunt reprezentate de locuințe de suprafață de formă dreptunghiulară, având pereții din lemn, lipiți pe ambele părți cu un strat gros de lut, și de colibe simple, construite la suprafața solului, având un schelet din plante acvatice peste care s-a aplicat doar un strat subțire de lut. Complexele gospodărești constau din diverse construcții de încălzit (vetre deschise, cuptoare cu boltă, vetre portative) și gropi menajere sau de provizii situate în imediata apropiere a locuințelor.

Necropolele acestui grup sunt plane. Unicul rit funerar practicat este înhumarea în poziție chircită pe o parte, cu craniul orientat spre nord-vest, precum și reînhumările secundare ale unei părți a scheletului fără conexiune anatomică.

Ceramica grupului T-H se împarte în două categorii convenționale: grosieră și fină. Vasele primei categorii se modelau dintr-o pastă grosieră, mai puțin compactă cu mulți degresanți de șamotă și nisip, cu ardere incompletă, suprafețele netezite, ornamentate în special cu brăuri alveolate sau netede. În categoria a doua se includ vasele modelate dintr-o pastă compactă omogenă, cu degresanți de nisip și șamotă mărunță, cu ardere completă, suprafețele îngrijit lustruite, cu precădere de culoare cenușie, ornamentate îndeosebi cu diverse motive incizate (fig.11/3,4, 7-8, 10-14, 17-25; fig.12/13-14, 16-39; fig.13/1-18).

Inventarul arheologic, cu excepția ceramicii, mai include: unelte din silex și piatră (lame din silex pentru seceri, gratoare, râșnițe, frecătoare, topoare-ciocan); din os (străpungătoare, psalii); din bronz și fier (cuțite) și numeroase ustensile (fusaiole); piese de podoabă și vestimentare (ace de păr, brățări, inele de buclă, nasturi) și obiecte de cult (imaginea stilizată a mâinii) (fig.11/1-2, 5-6, 9, 15; fig.12/1-12, 15; fig.13/19-22).

Cronologic, orizontul cu ceramica incizată de la est de Carpați se situează între sfârșitul culturii Noua și începutul fazei Babadag II, respectiv al grupului Cozia-Saharna-Solonceni.

Analiza materialelor arheologice arată că monumentele de tip T-H reprezintă un grup cultural-cronologic distinct, cu o arie bine determinată, o cultură materială și un rit funerar specifice. Aspectul hallstattian timpuriu al acestor monumente se manifestă în toate elementele constitutive ale culturii. Ansamblul trăsăturilor caracteristice, în special ceramica, particularitățile ritului funerar indică destul de convingător apartenența grupului T-H la complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de origine balcano-dunăreană și îl delimitează clar de monumentele celuilalt complex hallstattian cu ceramica canelată de la est de Carpați, reflectând, de asemenea, și influențe de origine C-C pe de o parte, și Belozerka pe de alta (Morintz 1987, 58; László 1986b, 1-12; Levițki 1994b, 228).

Studii speciale în care s-ar fi examinat în mod detaliat particularitățile specifice, precum și elementele comune, proprii ambelor complexe hallstatiene timpurii, cu excepția celor cu caracter general, în care se accentuează asupra ceramicii și ritului funerar privite în ansamblu, determinate de procesul de hallstattizare a unor aspecte diferite ale bronzului târziu din spațiul carpato-balcanic, lipsesc. În aceeași măsură această constatare se referă și la teritoriul est-carpatic. În cazul de față vom încerca acest lucru limitându-ne doar la vestigiile caracteristice formațiunilor C-C (mai puțin GHG) și T-H.

Referitor la ceramică, vom analiza aspectele întregii triade ce o caracterizează: tehnologice, morfologice și stilistice.

Din punct de vedere tehnologic, în complexele ceramice ale ambelor grupuri se deosebesc două categorii - de uz comun și fină. Totodată, menționăm că dacă prima categorie, în general, este similară, cea de a doua este cu totul diversă.

Prima deosebire constă în faptul că specia de ceramică bicromatică din categoria fină, în complexele de tip T-H este atestată într-o proporție foarte mică (László 1986a, 68), pe când în ceramica fină a grupului C-C ea alcătuiește două categorii tehnologice I și II (Levițki 1994a, 81; László 1994, 111-112); în ce privește vasele, ai căror pereți au aceeași culoare pe ambele părți, deosebirea constă în faptul că în monumentele de tip C-C predomină culoarea neagră pe când la cele de tip T-H cea cenușie. În acest, context deosebit de semnificativă este lipsa totală, ori ponderea extrem de limitată în ceramica grupului T-H, a vaselor cu suprafața exterioară neagră, îngrijit lucrată, adesea lustruită și cu cea interioară galben-oranj, care în complexele de tip C-C sunt înglobate în categoria I a ceramicii fine, a cărei pondere specifică este predominantă (Levițki 1994a, 81; László 1994, 111), precum și a vaselor cu lustruire pe ambele părți de culoare neagră (categoria III a ceramicii fine de tip C-C), a cărei pondere cedează locul doar categoriei I (Levițki 1994a, 81) și invers, lipsa în complexele grupului C-C a categoriei de vase cu pereții de culoare cenușie îngrijit lustruită – specie la care se atribuie majoritatea ceramicii fine a grupului T-H (Levițki 1994b, 223; László 1986a, 68).

Dependent de această circumstanță la rândul său este prezența sau lipsa în complexele ceramice examinate a acelor tipuri morfologice ce le aparțin. Astfel, în repertoriul tipologic al complexelor de tip T-H lipsesc: vasele mari bitronconice (chiupurile), vasele bitronconice pântecoase, vasele mari de formă globulară, cupele de mari proporții (tipurile I-III, IX) aparținând cu precădere categoriei tehnologice I, iar ultimele și categoriei tehnologice III, cât și în special al cănilor cu toarta supraînălțată (tipul IV), racordat îndeosebi la categoria tehnologică III, conform clasificării ceramicii fine de tip C-C, elaborată de Levițki (1994a, 84-88, 94, 97).

La rândul lor, complexelor ceramice ale monumentelor de tip C-C nu le sunt caracteristice: ceștile (cănille) cu corpul scund semisferic, umărul accentuat cu buza evazată și toarta supraînălțată, cupele, atât cele morfologic analoage ceștilor, cât și cele cu profilul în formă de S și marginea larg deschisă și cele cu corpul rotunjit, gâtul conic îngust cu buza ușor evazată; "castroanele-cupe", vasele de mici dimensiuni cu profilul în formă de S (tipurile IV, V (B, C), VII, IX), conform clasificării ceramicii grupului Holercani făcută de Levițki, precum și străchinile (tipul VI), în marea majoritate aparținând speciei cenușii a ceramicii grupului T-H (Levițki 1994b, 225-226; László 1986a, 68).

Referindu-ne la aspectul stilistic, credem că este suficient doar de amintit încă odată, că acest criteriu a stat la baza delimitării celor două complexe hallstattiene timpurii – cu ceramica canelată și respectiv incizată.

În ritul funerar, specificul unităților culturale comparate se manifestă în faptul că purtătorii primei (C-C – GHG) practicau, fără excepție, incinerarea cu depunerea resturilor cinerare în urne (mai rar în gropi simple), în necropole plane,

cu rare excepții în tumuli (Volovăț, Braniște, Frunzeni) (Levițki 1994a, 64-72; László 1994, 57-62), pe când populația celei de-a doua (T-H) - ritul înhumăției în poziție chircită pe o parte și reînhumările anumitor părți ale scheletului în necropole plane sau în așezări (Levițki 1994b, 222-224; László 1986a, 67-68).

Particularitățile ceramicii fine a grupurilor C-C – GHG – T-H, exemplificate îndeosebi în parametrii tehnologici, morfologici și stilistici, în cadrul unei comparații de ansamblu a tipurilor de vase definitorii pentru fiecare, în asociere cu ritul funerar practicat, atestă destul de convingător, apartenența lor la două complexe hallstattiene timpurii diferite. Totodată, înrudirea acestor două complexe, apărute în urma unui proces unic de hallstattizare a spațiului carpato-balcanic în întregime, este evidentă. Elementele proprii ambelor unități sunt atestate într-o serie de componente mai puțin semnificative ale culturii materiale:

a) condițiile topografice de amplasare a așezărilor (preferarea locurilor joase);

b) tipurile de așezări (predominarea așezărilor nefortificate);

c) tipurile de locuință (de suprafață, colibe simple) și modul (procedeele) de construcție (edificare);

d) tipurile construcțiilor de încălzit (vetre deschise, vetre portative, cuptoare cu boltă);

e) inventarul;

f) utilizarea acelorași tipuri de piese din bronz din aceleași centre metalurgice, determinate atât de cadrul fizico-geografic și condițiile climaterice ale zonei, cât și de nivelul de dezvoltare a societății în epoca respectivă.

Anumite aspecte comune pot fi sesizate și în caracteristicile principale ce le diferențiază. Similitudinile apar doar în practicarea de către purtătorii comunităților complexelor examinate a necropolelor plane. În acest context, ținem să menționăm că necropolele plane prezintă o caracteristică generală, proprie tuturor grupurilor culturale ale ambelor complexe hallstattiene timpurii (Gumă 1993, 168 și urm.; Levițki 1994a, 71-72; László 1994, 58, 108), pe când practicarea ritului de înhumăție în poziția chircită sau întinsă este specifică exclusiv comunităților hallstattiene timpurii cu ceramica incizată și imprimată (Comșa 1964, 127-129, Alexandrescu 1978, 115-125; Gumă 1993, 199; Topoleanu, Jugănaru 1995, nota 4).

Elementele comune prezente în ceramica grupurilor în discuție, similar particularităților specifice fiecăruia, vor fi examinate din aceleași puncte de vedere – tehnologic, morfologic și stilistic.

Din punct de vedere tehnologic, după cum deja s-a menționat, ceramica de uz comun a ambelor formațiuni culturale, în linii generale, este similară. Cât privește cea fină, similitudinile sunt extrem de limitate. Putem menționa doar prezența în complexele ceramice comparate a vaselor cu lustruire pe ambele părți, de culoare deschisă (gălbuie, roșietică sau cafenie – categoria tehnologică IV,

conform clasificărilor existente (Levițki 1994a, 81; 1994b, 223; László 1986a, 68; 1994, 112), cât și a vaselor cu interiorul negru, minuțios netezit și șlefuit, iar exteriorul de culoare mai deschisă, cafenie-cenușie (categoria tehnologică II a ceramicii culturii C-C, după Levițki). Asemănătoare este și ponderea lor specifică. Referitor la această categorie, mai remarcăm că în ambele culturi ea este specifică exclusiv străchinilor.

Tipul morfologic dominant la ceramica de uz comun a ambelor complexe hallstattiene timpurii îl constituie vasele fără gât evidențiat (tip borcan) (Levițki 1994a, 98; 1994b, 223) în formă de sac (László 1986a, 69; 1994, 112), ori vase tronconice (Morintz 1978, 54), prezent în următoarele variante: vase tronconice cu pereții drepecți în partea superioară; vase ușor bitronconice cu buza dreaptă scundă sau ușor evidențiată, verticală ori evazată; vase borcan de proporții scunde, de formă conică larg deschise. Similare pentru ambele complexe ceramice sunt și oalele cu gâtul abia evidențiat, cu pereții mai mult sau mai puțin arcuiți (modelate tot din pastă grosieră), vase în general mai puțin caracteristice culturilor hallstattiene timpurii (László 1986a, 69; 1994, 112; Levițki 1994a, 101; 1994b, 224).

Dintre tipurile morfologice ale ceramicii fine prezente în monumentele de tip C-C și T-H pot fi enumerate doar străchinile tronconice cu corpul ușor arcuit și marginea înclinată spre interior, precum și unele variante ale străchinilor adânci cu corpul bitronconic, marginea înaltă evazată, în timp ce restul tipurilor definitorii pentru fiecare sunt complet diferite (Levițki 1994a, 89, 92-94; 1994b, 225, 226; László 1986a, 69; 1994, 113, 115-116).

În ceea ce privește decorul veselei, putem remarca, că în linii generale pentru ceramica de uz comun a ambelor grupuri se foloseau aceleași elemente: brăul alveolat, brăul simplu, apucătorile, alveolele, însă ponderea, modul de amplasare și combinațiile formate de ele la fiecare grup sunt deosebite. Referitor la ceramica fină menționăm că este comună utilizarea ornamentului în relief (proeminențe conice, apucătorile și prezența canelurilor scurte oblice pe marginea evazată a străchinilor). Totodată, este necesar de menționat că dacă la vasele grupului T-H, ele foarte rar sunt asociate cu alte elemente ornamentale, atunci la cele din complexe de tip C-C, în mod separat ele apar doar în cazuri excepționale.

Însumând cele menționate la aspectele comune, evidențiate în caracteristicile definitorii ale grupurilor C-C și T-H (ritul funerar și ceramica), concluzionăm că ele, fără excepție, sunt proprii tuturor grupurilor hallstattiene cu ceramica canelată și incizată, ilustrând în ansamblu specificul epocii în comparație cu perioada târzie a epocii bronzului.

Trecând în revistă elementele comune, de ordin general, ale epocii hallstattiene, semnalate în ritul funerar și ceramică ale complexelor cu ceramica canelată și incizată, în continuare ne vom referi asupra acelor mărturii, care în opinia noastră, ilustrează procesele de interacțiune a grupurilor culturale ce le aparțin din spațiu

est-carpatic, exemplificate prin intermediul prezenței în monumentele lor a unor aspecte specifice fiecărui grup într-un mediu cultural străin (fig.14).

De la bun început menționăm că manifestări ale coraporturilor complexelor culturale examinate sunt foarte puține și în prezent pot fi identificate doar în ceramică.

Astfel, în colecția de ceramică a așezării de tip T-H de la Holercani este prezent și un număr nu prea mare de fragmente de vase cu pereții groși (vase mari bitronconice), suprafața exterioară neagră, lustruită, iar cea interioară galben-oranj (Levițki 1994b, 223), ceramică corespunzătoare categoriei tehnologice I a ceramicii fine a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată.

Printre tipurile morfologice ale vaselor grupului T-H apar și străchini-bol cu marginea neevidențiată (fig.15/13-14), precum și unele exemplare de străchini de formă tronconică larg deschisă, cu corpul ușor arcuit și marginea înclinată spre interior (fig.15/1-4), ornamentate în partea superioară a corpului cu caneluri orizontale (Levițki 1994b, fig. 3/1, 5/4, 7/13, 16; Никулицэ 1981, 15/6).

Ornamentarea cu caneluri dispuse conform tradiției C-C este fixată și pe fragmente de ceramică bicromă aparținând vaselor mari bitronconice (fig.15/5-10, 12) (Levițki 1994b, 227; Никулицэ 1981, 83; László 1986a, 70, 9A/6). În unele cazuri, canelurile orizontale apar și în asociere cu mânerele-suporturi (fig. 5/11) (Brudiu 1970, 5/2).

Vasele cu culoarea dublă a pereților, neagră la exterior și oranj în interior, ornamentarea vaselor (străchini, vase mari bitronconice cu fâșii din caneluri orizontale), după cum deja a fost menționat, prezintă caracteristici specifice ceramicii de tip C-C, iar prezența lor în aria grupului T-H trebuie pusă în dependență de unele influențe din partea populației complexului cu ceramica canelată. Posibil, un rezultat al contactelor celor două civilizații este și practicarea de către ceramiștii grupului T-H a ornamentării vaselor de uz comun cu apucători-suporturi în partea superioară a corpului (László 1986a, 69; Levițki 1994b, 227).

Elementele de tradiție T-H în aria complexelor cu ceramica canelată de la est de Carpați, în deosebi, sunt evidențiate în monumentele de tip C-C, situate în zona de contact cu grupul T-H din interfluviul Prut-Nistru, unde într-o serie de așezări (Chișinău, Lucașeuca, Bălăbănești, Zăicana, Petruha, Ivancea II, Progres II) este prezentă o varietate de ceramică specifică Hallstattului timpuriu balcano-dunărean (Levițki 1994b, 220, 10-11), circumstanță ce a și condiționat identificarea în aceste obiective a unui orizont cu ceramică incizată.

Specia ceramicii fine se atribuie, tehnologic, categoriei definitorii a complexului cu ceramică incizată – vase modelate din pastă fină, fără degresanți vizibili sau cu șamotă mărunță și nisip cu ardere completă și uniformă, pereții subțiri, îngrijit lustruiți de culoare cenușie. Dintre tipurile morfologice se disting: ceștile cu corpul scund semisferic, umărul accentuat, arcuit, cu buza evazată și toarta

supraînălțată (fig.17/8; fig.18/1-3, 18) (Levițki 1994b, 19/1-3; 11/1); cupele (morfologic și după dimensiuni) analoage ceștilor (fig.17/13-14) (idem, 11/13-14; 17, 19) și cupele cu profilul în formă de S, cu marginea larg deschisă (fig.17/2-3) (idem, 11/2-3) ornamentate exclusiv prin motive incizate. În cazuri rare se întâlnesc și străchinile tronconice cu marginea arcuită spre interior, ornamentate cu caneluri oblice scurte (fig.17/4, 20) (idem, 11/4, 20) și străchini, a căror buză formează o pantă oblică (fig.17/5) (idem, 11/5). Referitor la ceramica de uz comun, în acest context, semnalăm doar prezența pe unele vase a unui ornament din linii verticale incizate compact, efectuate cu o ștanță (idem, fig.10/11, 12, 14, 15: 11/10-11, 16, 21), plasate pe corpul vaselor mai jos de brăul alveolar sau apucători (fig.18/12-16; fig.17/10-11, 16, 21).

În restul arealului grupurilor cu ceramică canelată, elementele de tradiție T-H sunt mult mai sporadice. În cadrul grupului C-C ele se reduc, în general, la prezența în ornamentarea ceramicii fine a motivelor incizate de tipul ghirlandelor și benzilor liniare în zigzag. Semnificativ pare a fi faptul că motivele incizate, în majoritatea cazurilor sunt amplasate pe partea interioară a vaselor (străchini), cu exteriorul canelat (Levițki 1994a, fig.12/6, 8; 13/5; 36/2), iar în cazul când se ornamenta exteriorul vaselor cu incizii, ele erau însoțite întotdeauna de caneluri orizontale (idem, fig.12/15; 16/14; 28/19), ori proeminențe – apucători-suporturi (idem, fig. 35/14). De sine stătător, motivele incizate sunt atestate doar pe unele străchini-bol (Levițki 1994a, fig. 32/7, László 1994, fig. 67/8) și pe mai multe fragmente de vase de tip nedeterminat (László 1994, fig. 64/11; Levițki 1994a, fig.12/16; 16/4; 18/9; 24/5; 28/12; 35/16, 18).

Referitor la grupul GHG, semnalăm cupele cu corpul scund semisferic, umărul accentuat și arcuit cu buza evazată ale grupului T-H care au anumite similitudini cu „paharele” grupului Grănicești (László 1994, fig. 37), unele având la baza gâtului ornamente cu linii incizate orizontale paralele, la care sunt atașate pe mijlocul vasului grupuri de linii scurte, ușor oblice, de asemenea incizate (László 1994, fig. 37/4). Cât privește ornamentul incizat, în ceramica complexului GHG, el este atestate doar pe exemplare izolate de cupe cu buza lobată (László 1994, 80; Смирнова 1965, 110; 1974, 373) și cești de formă bitronconică, cu profilul mult sau mai puțin arcuit și marginea ușor evazată (László 1994, 81, fig. 35/6).

Ceramica de uz comun a grupurilor CC și GHG din punctul de vedere al relațiilor cu grupul T-H, practic nu conține nici o informație. Menționăm doar că la Grănicești a fost depistat un fragment de vas lucrat dintr-o pastă mai omogenă cu pereții relativ subțiri de culoare cenușie (categoria tehnologică III a) ornamentat cu o nervură semicirculară crestată (fig.16/1) (László 1994, 67, 85, fig. 42/1) similar ornamentului de pe un vas cu gâtul puțin evidențiat din așezarea Hansca-La Matcă (fig.16/2), atribuită grupului T-H (Levițki 1994b, fig. 5/8).

Analizând tipurile de decor al ceramicii grupului Grănicești, A. László admite că nervura arcuită crestată putea fi dispusă vertical (László 1994, 87) ca și pe oalele din necropola culturii Gáva de la Sanislau-Livada din zona Careiului (Németi 1982, fig. XVIII/1, 6; XIX/3) calificându-le de proveniență Lăpuș (László 1994, 93).

Remarcăm că nervuri semicirculare alveolare, dispuse orizontal, sunt cunoscute și în așezarea Suci de Sus-Pe Șes, datată cu perioada târzie a epocii bronzului din nordul Transilvaniei (Kacsó 1993, pl. II/10). Independent de modul de dispunere a ornamentului format din nervuri semicirculare crestate (Grănicești), din brăuri alveolare în formă de semilună (Sanislau), brăuri semicirculare (Suci de Sus, Lăpuș), de brăuri în formă de semicercuri și cercuri (Hansca), dat fiind faptul că în cultura Suci de Sus și Lăpuș, cu care grupul Grănicești are legături de înrudire (genetice), o asemenea manieră de ornamentare apare foarte sporadic (cazuri singulare), prezența ei la Grănicești poate fi calificată ca o reminiscență din mediul cultural precedent, totodată ținând cont de circumstanța că în grupul T-H ornamentarea cu brăuri alveolare este cea mai răspândită, ne îndeamnă la prudență.

Rămânând la ceramica de uz comun, este necesar de a examina încă un aspect al ornamentării – așa-numitele striuri „organizate” (László 1994, 86) sau striuri compacte din linii înguste incizate dispuse vertical, cunoscute în grupul Grănicești în cazuri izolate, iar în grupul T-H în masă (așezarea Hansca-La Matcă 19% din lotul de ceramică de uz comun) (Levițki 1994b, 227), iar în alte situri în proporții mult mai modeste. Decorul alcătuit din striuri neregulate, uneori în asocieri cu apucători-suporturi sau proeminențe conice, constituie o trăsătură specifică a ceramicii de uz comun atât a culturii GHG (Смирнова 1974, 372; László 1994, 87, 93; Крушельницька 1985, 45-46; 1993, 56 și urm.) cât și culturilor precedente din aria ei de formare – Lăpuș (Kacsó 1975, 45-68), Suci de Sus (Kacsó 1995, 84), Felsőszöcs (Баларури 1986, 85), unde sunt cunoscute în perioada timpurie a epocii bronzului (cultura Nir) (Bader 1978, taf. IV/5-6, 8, 10).

Striurile „organizate” în același timp reprezintă un fenomen unicat. Semnificativ este și faptul că în așezarea de la Botoșana ele apar în asocieri cu un brâu alveolat deasupra căruia este situat un șir de gropițe (fig.16/3) (László 1994, 70), găuri incomplete ? (idem, 94), orificii? (idem, 274) (vezi: László 1994, fig. 54/109). A. László consideră această compoziție ornamentală drept indiciu al etapei de tranziție dintre fazele Mahala III și IV, argumentul hotărâtor fiind faptul că apariția brâului alveolat este parametrul distinctiv al ceramicii de uz comun al etapei Mahala IV față de etapa Mahala III (László 1994, 94).

Fragmentul de buză de vas analizat, redat pe pl. 54/10, chiar și în lipsa profilului, pe baza aspectului elementelor ornamentale - și în primul rând șirul de găuri incomplete dispuse imediat deasupra brâului alveolar - reprezintă una dintre cele mai frecvente compoziții ornamentale specifice culturii Noua (Florescu 1991;

Смирнова 1969a; Levitsckii, Sava 1993). Mai mult de atât, în așezarea de la Botoșana, împreună cu ceramica de tip G-H au mai fost atestate și vestigii de tradiție Noua și Belopotok-Costișa, fără a fi posibilă separarea lor stratigrafică (László 1994, 52). Pe de altă parte, combinația formată de un șir de găuri incomplete și brâu alveolat pe vasele culturii Noua de la Mahala (Mahala II) nu este cunoscută în asociere cu striurile specifice fazei Mahala III (Смирнова 1969). În același timp, în ceramica culturii Komarov (Mahala I) sunt atestate recipiente de tip morfologic cu aspect Noua (tip borcan) și sunt ornamentate cu un șir de găuri incomplete dispuse deasupra unui brâu continuu (Смирнова 1972, 28), sub care, în unele cazuri, apar și motive incizate formând triunghiuri simple sau hașurate. Brâul alveolat pe ceramica culturii Komarov, de asemenea nu prezintă o excepție (Смирнова 1972, 14; Дергачев, Савва 1985, 3, 11; Levițki 1997,19/8). Materialele de tip Komarov de la Mahala, precum și cele de la Coteala și Trinca, cronologic se încadrează în faza evoluată (finală) a acestei culturi. În același mod, din punct de vedere al decorului, fragmentul de vas de la Botoșana, este cu mult mai timpuriu decât considera A. László. De altfel, aspectul lui morfologic, după desen, pare a fi mai arhaic, posibil de tradiție Noua, iar lipsa striurilor în decorul ceramicii culturilor Komarov, Belopotok-Costișa și respectiv Noua, în opinia noastră ilustrează faza inițială de pătrundere a ornamentului striat în spațiul est-carpatic. Astfel, ținând cont de faptul că striurile în faza Mahala IV dispar (Смирнова 1974, 373), iar restul elementelor ornamentale și îndeosebi maniera de amplasare a lor este specifică culturii Noua, descoperirea de la Botoșana nu poate ilustra etapa de tranziție de la faza Mahala III la Mahala IV, ci mai curând o fază mai timpurie în evoluția acestui monument, eventual contactul dintre purtătorii culturilor Gáva și Noua.

Această supoziție este confirmată indirect și de materialele celui mai cercetat monument al culturii Gáva-Holihrad-Mahala, a cărui succesiune cultural-stratigrafică (Смирнова 1978, 68-72) l-a plasat în rândul monumentelor etalon pentru cunoașterea unei perioade considerabile (perioada mijlocie a epocii bronzului – prima epocă a fierului) a dezvoltării cultural-istorice din zona Nistrului Superior. Aici, ca și la Botoșana, se succed orizonturi ce aparțin culturii Komarov (Belopotok-Costișa), Noua, Hallstatt timpuriu și mijlociu. Ornamentația ceramicii de uz comun a orizontului Mahala IV este lipsită de striuri și constă în principal din brâuri alveolate și în nici un caz nu include șirul de găuri incomplete, de altfel element neatestat și în stratul Mahala III. În aria grupului T-H ornamentarea ceramicii de uz comun prin linii incizate vertical este cunoscută în două variante: striuri compacte din linii incizate, dispuse vertical și linii drepte verticale incizate, dispuse la distanțe aproximativ egale. Primele apar de sinestătător și acoperă întreaga suprafață a vasului (fig.16/1-7, 10). În unele cazuri, la anumită distanță de buză, sunt întrerupte de un brâu alveolat orizontal (fig.16/11), iar în altele

acopereau suprafața vasului de mai jos de brâul alveolar sau apucători-suporturi (fig.16/8-9). Liniile dispuse vertical la un anumit interval, sunt amplasate pe partea cea mai proeminentă a corpului, în partea de sus fiind limitate de un brâu alveolar (fig.16/13) sau de o linie incizată orizontal (fig.16/12). Spațial, prima variantă de ornamentare prin striuri este concentrată în interfluviul Prut-Nistru. Al doilea, este prezent atât la Tămăoani din spațiul Carpați-Prut, cât și la Coșnița, de pe Nistru.

În acest context, este necesar să remarcăm că la Dunărea de Jos (zona de constituire a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată) acest motiv ornamental nu este cunoscut. Lipsește și în grupul Balta din interfluviul Nistru-Bug (fig.13), parte componentă a complexului est-carpatic cu ceramica incizată (T-H-B) (Levițki 1994b, 232).

Constituirea complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată în opinia cercetătorilor a avut loc în urma procesului de hallstattizare a fondului local de la sfârșitul epocii bronzului de la Dunărea de Jos, "Prebabadag", Sihleanu, care a moștenit și anumite elemente de tradiție Monteoru din perioada mijlocie a epocii bronzului (în special ornamentul prin incizii a ceramicii) (Morintz 1964, 110-111; 1978, 160; Brudiu 1981, 530; László 1986a, 71; Levițki 1994b, 231). Trebuie menționat că aceasta nicidecum nu se referă și la ceramica de uz comun, care în cultura Monteoru se decora cu brâie în relief, simple sau crestate, alveolate, întrerupte de apucători ori de torți (Morintz 1978, fig. 56-57). Semnificativ este și faptul că în grupurile nemijlocit posterioare (Babadag I și II, Cozia-Saharna-Solonceni) ornamentarea ceramicii de uz comun prin incizii verticale de ambele variante, de asemenea lipsește (Morintz 1987; László 1972, 207-224; Мелюкова 1958, 76-88). Astfel, tipul de decor examinat în grupul T-H, apare ca un fenomen izolat atât din punct de vedere spațial-sincronic, cât și al genezei și evoluției complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată având un caracter alohton, a cărui origine în prezent este dificil de stabilit.

Recapitulând, menționăm că elementele comune, proprii complexelor hallstatiene timpurii cu ceramica canelată și incizată din spațiul est-carpatic prezintă caracteristici comune tuturor grupurilor hallstatiene timpurii din spațiul carpato-balcanic. Influențele reciproce sunt atestate numai în ceramică și apar îndeosebi în zona lor de contact, în rest fiind mult mai sporadice. Tipurile morfologice, racordate la anumite categorii tehnologice, atestate într-un mediu străin, prezintă simple preluări. La fel poate fi calificată și prezența canelurilor pe vasele de tip T-H. Motivele incizate de tradiție T-H, în ceramica culturii C-C, cu rare excepții, apar numai sub forma unor elemente auxiliare în compozițiile ornamentale canelate. Elementele stilistice evidențiate în ornamentarea ceramicii de uz comun a ambelor complexe ("nervurile arcuite crestate", "striurile organizate") sunt de proveniență alohtonă pentru ambele complexe și nu pot fi socotite ca specifice unuia dintre ele preluate de la celălalt.

Cap II. INFLUENȚE HALLSTATIENE DE ORIGINE CARPATO-DANUBIANO-BALCANICĂ ASUPRA MEDIULUI CULTURAL NORD-VEST-PONTIC DIN PERIOADA FINALĂ A EPOCII BRONZULUI

II a. Contribuții hallstattiene la geneza și evoluția ceramicii culturii Belozerka

În cadrul tuturor formațiunilor cultural-cronologice, ceramica reprezintă cea mai numeroasă categorie de vestigii și, cu rare excepții, stă la baza identificării lor. Astfel, particularitățile tehnologice, morfologice și stilistice ale ceramicii din așezarea pluristratigrafică de la Corlăteni, au servit ca bază pentru evidențierea orizontului hallstattian timpuriu cu ceramică canelată de la est de Carpați (Nestor 1951, 61-73). În același timp, similitudinea ceramicii de la Corlăteni cu cea de la Chișinău a constituit criteriul de bază, ca inițial să se vorbească despre două grupe înrudite (Петреску-Дымбовица 1960a, 139-159; 1960b, 151-170; Мелюкова 1960, 129-149; 1961, 5-25), iar mai târziu să fie încadrate într-o cultură unitară (Levițki 1994a, 79). Tot în baza caracteristicilor ceramicii, monumentele hallstattiene timpurii cu ceramica canelată de la est de Carpați au fost delimitate în două grupuri locale: Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihradý (Мелюкова, 1961, 45-46; Smirnova 1974, 360; 1976, 18-32) sau Gáva-Holihradý-Grănicești (László 1980, 181-187; 1989, 111-129; 1994), precum și evidențierii grupului Tămăoani-Holercani al complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată (László 1986a, 65-91; Левицкий 1990a, 6-8; 1994b, 219-256). Aceeași categorie de vestigii a stat și la baza evidențierii culturilor arheologice de la sfârșitul epocii bronzului din stepile nord-pontice. Investigațiile din așezarea de la Belozerka i-au permis lui O. Krivcova-Grakova să delimiteze două orizonturi cultural-cronologice de tip Sabatinonka și de tip Belozerka (Кривцова-Гракова 1949, 76-85; 1955, 117), iar prin cele de la Uškalka, să se stabilească raporturile dintre ele (Телегин 1961, 3-15). A. I. Meljukova, în cercetările așezării de la Tudora, distinge în aria culturii Belozerka o variantă locală, specifică zonei nord-vest-pontice, care se deosebește de monumentele din bazinul Niprului de Jos, îndeosebi prin ceramică (Мелюкова 1961a, 113-124). De asemenea, în baza materialului ceramic de la frontiera dintre stepă și silvostepă din interfluviul Nistru-Bug, V. P. Vančugov evidențiază grupul Balta (Ванчугов 1983, 88-101).

Ceramica primelor formațiuni culturale hallstattiene, cât și a culturii Belozerka, se modela exclusiv cu mâna, în cadrul așezărilor utilizându-se anumite procedee tehnologice, producându-se anumite tipuri morfologice ornamentate, conform tradiției specifice lor. În aceste condiții, ceramica lucrată cu mâna păstrează, pe de o parte un aspect conservativ, patriarhal, ale cărei trăsături sunt de o mare importanță pentru cunoașterea genezei ei; pe de altă parte, perfecționarea și modificarea ei servește drept indice cronologic. Inovațiile de oricare ordin (tehnologic, morfologic sau stilistic) apar destul de evident și reflectă atât preluări, influențe, importuri din mediul străin, cât și unele interpretări locale ale tuturor elementelor triadei caracteristice producției ceramice.

Anticipând evidențierea și examinarea inovațiilor specifice ceramicii culturii Belozerka, în comparație cu cea a culturii precedente de care este legată genetic - Sabatinovka, și identificarea caracterului lor cultural, prezentăm în continuare o succintă caracteristică a repertoriului tipologic și ornamental al ceramicii de tip Belozerka, urmat de o scurtă trecere în revistă a principalelor opinii referitoare la evoluția complexului ceramic al culturii Belozerka.

Ceramica culturii Belozerka, conform criteriilor tehnico-tehnologice și după destinație, este divizată de cercetători în două categorii convenționale: de uz comun și fină (Мелюкова 1961a; 1979; Черняков 1985, 75; Отрощенко 1986, 134; Ванчугов 1990, 59 și urm.). Raportul procentual al ceramicii de uz comun și fină, diferă atât în monumentele din unele zone ale arealului, cât și în așezări și necropole. În obiectivele din bazinul Niprului de Jos, ponderea ceramicii fine variază de la 1 până la 20%, iar în monumentele din interfluviul Nistru-Dunăre ea constituie 25-30% (Ванчугов 1979, 92). În mormintele din zona Niprului și din regiunea Nistru-Dunăre vesela fină este predominantă, alcătuind 78, respectiv 80% (Отрощенко 1986, 134).

În cadrul ceramicii de uz comun, preponderente sunt oalele de mai multe variante. Cele mai răspândite sunt vasele de proporții, cu gâtul evidențiat și corpul bombat; oalele cu gâtul scund și umeri bine evidențiați ce delimitează brusc gâtul de corp. Relativ mai rar se întâlnesc oalele cu gâtul puțin evidențiat, care trece lin spre corpul bombat. Sunt atestate sporadic: oale cu gâtul înalt, brusc înclinat în afară și corpul puternic bombat; oalele cu gâtul scurt vertical și corpul bitronconic sau de formă rotunjită. Ornamentul oalelor constă din creștături, alveole, brăie, proeminente ș. a. (fig.19/5, 10, 18-20, 25-29; 20/3-5, 25).

Într-o măsură mai mică sunt reprezentate vasele de tip borcan cu corpul slab profilat, ornamentate cu brăie simple, mai rar alveolate. Pentru această categorie sunt caracteristice și străchinile-tigăi, tpsiile și capacele (fig.19/6,11; 20/1-2).

Ceramica fină se deosebește printr-o mai mare varietate de forme. Cele mai numeroase sunt cupele (fig.19/8, 9,13-14, 16-17, 22; fig. 20/12,13,15-18, 20). Se deosebesc cupe cu gâtul scund ce trece lin la corpul bombat; cupe cu gâtul larg

cilindric, corp bombat, trecerea fiind brusc delimitată; cupe cu gâtul înalt cilindric și corpul scund bombat, precum și cupe miniaturale. În cea mai mare parte ele sunt ornamentate cu proeminente, caneluri, iar în unele cazuri și cu motive incizate. Următoarele, cantitativ, sunt ceștile cu corpul scund globular, gâtul larg și buza evazată. Ornamentul constă din caneluri oblice, mai rar horizontale, proeminente și, uneori, din ornament incizat sau din combinațiile acestor elemente (fig.19/24: 20/9, 14, 23). Unele vase de acest tip sunt prevăzute cu două torți supraînălțate. Străchinile sunt reprezentate prin: străchini adânci cu corpul bitronconic și marginea înaltă evazată; străchini în formă de coif cu buza evazată; străchini semisferice (bol) cu buza invazată; străchini tronconice cu buza invazată. Primele, pe partea proeminentă a corpului se ornamentau cu caneluri oblice și proeminente conice, ultimele - cu caneluri oblice pe margine sau cu apucători simple (fig.19/23; 20/19, 24). Chiupurile, de regulă, sunt reprezentate prin recipiente mari. Printre ele sunt vase neornamentate, cu gâtul înalt și corpul rotunjit, și chiupuri cu gâtul cilindric înalt, brusc delimitat de corpul cvasibitronconic, partea mai proeminentă fiind la mijlocul corpului și un fund mic. Se decorau cu caneluri horizontale sau în zigzag, proeminente conice, uneori tortițe-urechiușe (fig. 20/26-28). Relativ rar se întâlnesc cănile cu corpul profilat și toarta supraînălțată (fig.19/15, 21; 20/10, 11) și vasele în formă de cupe de proporții mari (ulcioare fără torți), ornamentate cu caneluri sau proeminente conice. Un grup aparte în complexele ceramice de tip Belozerka îl formează vasele miniaturale reprezentând, din punct de vedere morfologic, tipurile principale ale veselei obișnuite (oale, borcane, cupe etc.) (fig. 20/21, 22).

Problemele referitoare la geneza și evoluția complexului ceramic al culturii Belozerka, îndeosebi a celei fine, până în prezent sunt activ discutate în literatura de specialitate.

Ceramica de uz comun a culturii Belozerka este unanim considerată, ca legată genetic, de cea a culturii precedente Sabatinovka, care la rândul său este de tradiție Srubnaja (Лесков 1971, 79; Шарафутдинова 1982, 96; Мелюкова 1979, 39; Отрошенко 1986, 134-135; Ванчугов 1990, 84). Ceramica de uz comun din obiectivele de tip Belozerka se deosebește de cea precedentă doar prin raportul procentual al tipurilor (scade ponderea vaselor de tip borcan, oalele devenind forma predominantă), prin complicarea profilului oalelor, prin modificarea brâului și scăderea treptată a ponderii acestui tip de ornament, prin apariția unor noi tipuri de ornamentație (Лесков 1971, 78-79; Отрошенко 1986, 135; Ванчугов 1990, 84-85).

Vasele din categoria de uz comun, care, morfologic și stilistic, sunt identice celor hallstattiene, în mediul Belozerka sunt sporadice. În general, influența tragică asupra ceramicii de uz comun a culturii Belozerka este slabă și a afectat puțin repertoriul ei (Мелюкова 1979, 42).

Cât privește ceramica fină, opiniile cercetătorilor se împart, discuțiile fiind axate, în principal, asupra problemei genezei formelor determinante ale ei - cupele

și ceștile -, cât și a ornamentației lor. V. V. Otroščenko, referitor la problema provenienței formelor ceramicii fine a culturii Belozerka, deosebește trei puncte de vedere convențional desemnate: de tradiție Belogradovka, Sabatinovka și hallstattiană (Отрощенко 1986, 137).

Otroščenko, menționând aspectul original al complexului ceramic al culturii Belozerka, accentuează că tipurile definitorii ale culturii, atât în categoria celei de uz comun, cât și a celei fine, sunt de producție locală. Elementele „alohtone” evidențiate, similar lui I. V. Fabrițius, le consideră ca fenomene asimilate de producția locală. Aliniindu-se opiniei lui A. I. Meljukova, conform căreia complexele de ceramică fină similare celor tracice sau Belogradovka-Černyj Les timpurie în cultura Belozerka lipsesc și că fragmentele sporadice de ceramică de uz comun de tip hallstattian atestate în zona de vest a arealului culturii Belozerka nu formează tipuri constante și nu afectează parametrii culturali, subliniază totodată lipsa completă a ceramicii de import în complexele funerare (Отрощенко 1986, 136). În același timp, referindu-se la originea tipurilor (formelor) de ceramică fină luate în parte, prezente și în culturile sincrone vecine - Belogradovka, Kizil-Koba, Kobjakovo-, precum și în monumentele hallstattiene timpurii de tip Chișinău, consideră că utilizarea lor de către populația diferitelor culturi era cauzată de anumite necesități, iar aspectul lor distinctiv în culturile menționate nu permite să se vorbească despre un centru unic de producție (ibidem, 136-137).

Concepția potrivit căreia ceramica fină a culturii Belozerka s-a format încă în mediul culturii precedente (Sabatinovka), ca urmare a contactelor intensive cu cultura Noua (Шарафутдинова 1982, 98-102; Лесков 1971, 26, 53, 58), după cum a remarcat Otroščenko, permite doar soluționarea problemei provenienței ceștilor cu două torți și nicidecum nu convinge că complexul ceramicii fine a culturii Belozerka s-a constituit atât de timpuriu (Отрощенко 1986, 137).

Opinia conform căreia geneza ceramicii fine a culturii Belozerka a fost determinată de influențele din zona de silvestepă, din partea populației culturilor Belogradovka-Černyj Les timpurie a fost inițiată și consecvent argumentată de către A. I. Terenožkin și V. A. Ilinskaja (Тереножкин, 1961; Ильинская 1961; 1975, 130), ulterior preluată și de N. A. Gavriljuk (Гаврилюк 1979, 20-24). Cercetătorii enumerați insistă asupra faptului că asemenea forme ale ceramicii fine caracteristice culturii Belozerka, cum ar fi cupele, ceștile, cămile, străchinile, precum și ornamentația lor, sunt de tradiție Belogradovka-Černyj Les timpurie. În prezent, acest punct de vedere este depășit. Cu atât mai mult cu cât investigațiile ulterioare demonstrează că vasele de aceste tipuri, proprii culturii Belozerka, atât ca formă cât și ca decor, sunt superioare analogiilor din mediul Belogradovka-Černyj Les și că nu este exclusă posibilitatea influenței primelor asupra celorlalte (Отрощенко 1986, 137).

Ipoteza conform căreia geneza ceramicii fine a culturii Belozerka este în dependență directă de influențele din vest, inițial lansată de A. I. Meljukova (Мелюкова 1961a) și solid documentată în studiul din anul 1979, substanțial a fost completată de V. P. Vančugov (Ванчугов 1990, 84-85, 130-132). Tot aici, este de menționat că aportul comunităților vestice (hallstattiene) la geneza și evoluția complexului ceramicii fine a culturii Belozerka nu este tăgăduit nici de adepții concepției continuității etno-culturale între cultura Sabatinovka și Belozerka (Лесков 1970; Черняков 1985, 84; Отрощенко 1986, 137).

A. I. Meljukova, de exemplu, consideră că asemenea tipuri ale ceramicii fine, cum ar fi străchinile, prevăzute cu caneluri pe bordură, cănile, ceștile, cupele cu gâtul larg, chiupurile în mediul Belozerka sunt în dependență directă de influențele Hallstattului tracic, iar ornamentația cupelor cu caneluri, proeminente și suporturi nu putea să apară, independent de influențele hallstattiene de la Dunărea de Jos și din zonele populate de purtătorii culturii Hallstattului tracic. În același context, referindu-se la forma determinantă a ceramicii fine a culturii Belozerka - cupele-, accentuează că forma și ornamentația acestor vase nu întotdeauna sunt identice după origine. Tipul morfologic al cupelor din stepele nord-pontice au perfecte analogii în cultura câmpurilor de urne funerare din Europa Centrală, iar decorul preferat al ceramicii fine în complexele hallstattiene timpurii. De aceeași tradiție, vestică (Dunărea de Jos), este calificat și ornamentul cupelor constituit din proeminente conice, motive incizate și imprimate. Însumând cele menționate, referitoare la cupele culturii Belozerka, Meljukova se alătură opiniei lui A. M. Leskov, că această din urmă formă s-a constituit în stepele nord-pontice, dar nu fără influențele alohtone, de unde s-a răspândit și în silvostepă. Prototipul lor fiind de origine din complexele hallstattiene timpurii de la vest de Dunărea de Mijloc sau din culturile perioadei târzii a epocii bronzului de la Dunărea de Jos. Ornamentul canelat este considerat de tradiție hallstattiană, cel în relief (proeminentele), de origine din culturile perioadei târzii a epocii bronzului din zona Dunării de Jos și Dobrogea, iar cel imprimat, preluat din cultura Babadag (Мелюкова 1979, 51-56).

V. P. Vančugov, alăturându-se în totalitate opiniei lui A. I. Meljukova, menționează totodată, că cupele culturii Belozerka ca tip morfologic s-au format încă în mediul Sabatinovka, cea mai mare răspândire având-o în perioada evoluției primei, subliniind în același timp că pentru culturile sincrone din spațiul balcano-dunărean nu sunt caracteristice. Ornamentul canelat și cel în relief sunt considerate de origine din culturile bronzului târziu de la Dunărea de Jos și Transilvania, iar maniera de dispunere a canelurilor în grupuri, ca interpretare locală a ceramiștilor culturii Belozerka. Referindu-se la chiupuri, el afirmă că vasele de tipurile II și III nu au prototipuri în cultura precedentă - Sabatinovka - și sunt de proveniență din spațiul carpato-dunărean (Ванчугов 1990, 85-86). În alt context, Vančugov menționează că

cupele cu gâtul înalt cilindric și corpul scund și sferic, totalmente acoperit cu caneluri verticale sau oblice, după proporții, se deosebesc net de cele caracteristice culturii Belozerka, având corespondențe perfecte cu cupele culturii câmpurilor de urne funerare de la vest de Dunărea de Mijloc. În același mediu își găsesc analogii și cupele conice miniaturale cu suport inelar, sporadic întâlnite în monumentele culturii Belozerka, precum și ceștile scunde decorate cu caneluri și proeminențe. Drept import din mediul culturii câmpurilor de urne funerare este considerată cupa conică prevăzută cu un picioruș înalt cilindric din necropola de la Budurgeli. Deci, Vančugov afirmă că la procesul genezei ceramicii fine a culturii Belozerka a contribuit și un impuls de origine central-europeană. Procesul complex de constituire a ceramicii fine a culturii Belozerka este reflectat și de motivele ei ornamentale; pe de o parte, de tradiții ale culturilor vecine din perioada târzie a epocii bronzului de la Dunărea de Jos – Coslogeni, Sihleanu-Rîmnicelu, Tămăoani, iar pe de alta din mediul complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată - cultura câmpurilor de urne funerare, cultura Gáva, Chișinău (Ванчуров 1990, 132-133).

Recapitulând cele expuse referitoare la opiniile specialiștilor despre geneza și evoluția ceramicii fine a culturii Belozerka, cu rare excepții, aportul culturilor bronzului târziu-hallstattian timpuriu din vest este acceptat de majoritatea cercetătorilor. Subliniem că studiile la care ne-am referit au fost realizate (cel mai recent) către anul 1990, perioadă când:

a) limita de nord a arealului culturii Belozerka încă nu era pe deplin conturată și o serie de monumente de la frontiera dintre stepă și silvostepă din interfluviul Nistru-Prut, al cărui complex ceramic conține elemente hallstattiene (Calfa, Coșnița, Holercani, Bălăbănești, Pohrebea III și V) erau atribuite variantei Tudora a culturii Belozerka (Мелюкова 1979; Отрощенко 1986; Ванчуров 1990);

b) grupul Balta din interfluviul Nistru-Bug, izolat teritorial de masivul monumentelor culturii Belozerka propriu-zise, și care, după unele trăsături stilistice și morfologice ale ceramicii, este comparabil cu unele unități culturale din perioada târzie a epocii bronzului de la Dunărea de Jos (Sihleanu, Rîmnicelu, Radovanu, Tămăoani) era considerat ca o variantă locală a culturii Belozerka (Ванчуров 1983, 1990), cu toate că „ansamblul trăsăturilor caracteristice variantei Balta se deosebește în mai mare măsură de cel al variantei Tudora, decât ultimul, de monumentele de la Niprul de Jos” (Ванчуров 1990, 135, 137, рис.1).

c) monumentele funerare din perioada târzie a epocii bronzului din partea de nord a zonei de stepă din bazinul Niprului erau considerate ca o subzonă a arealului culturii Belozerka, cu toate că analiza specificului local demonstrează că ele se deosebesc de cele de la Niprul de Jos mai mult decât ultimele de cele din interfluviul Nistru-Dunăre, fiind în mare măsură mai aproape de cele de tip Belogradovka (Отрощенко 1986, 131, 134);

d) asemenea obiective, ca așezarea de la Voronka și necropolele de la Cazaclia, Kočkovatœ, Budurgeli ș. a., investigate în proporții considerabile, încă nu erau introduse în circuitul științific.

În prezent, după cum deja a fost menționat, zona de la frontiera dintre stepă și silvostepă din interfluviul Nistru-Prut, în perioada evoluției culturii Belozerka era populată de comunitățile grupului Holercani-Hansca, ansamblul trăsăturilor caracteristice ca ceramica, particularitățile ritului funerar, indică destul de convingător aspectul lui hallstattian timpuriu și apartenența la complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de origine balcano-dunăreană, totodată reflectând și unele influențe de origine Chișinău-Corlăteni, pe de o parte și Belozerka pe de alta. În baza caracteristicilor ceramicii, îndeosebi a celei fine, în acest grup au fost incluse și așezările Calfa, Coșnița, Holercani, Bălăbănești, Pohrebea III și V, tradițional atribuite culturii Belozerka (Levițki 1994b, pl. I; 1994c, 167-172, fig.1). Grupul Balta, evidențiat de V. P. Vančugov la începutul anilor '80 (1983, 88-101) se localizează în zona de frontieră dintre stepă și silvostepă din interfluviul Nistru-Bug și este considerat ca o variantă locală a culturii Belozerka constituită în urma suprapunerii componentei balcano-dunărene pe fondul local Sabatinovka.

Amplasarea lui, izolată de arealul culturii Belozerka, tipul de locuință, ritul funerar și îndeosebi caracteristicile specifice ale ceramicii, după cum deja am menționat și cu altă ocazie, nu ne permit să fim de acord cu încadrarea acestui grup în cadrul culturii Belozerka. În opinia noastră, grupul Balta reprezintă o parte componentă (cea mai estică) a orizontului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată est-carpatic Tămăoani-Holercani-Balta, a cărui proveniență este în dependență directă de mișcarea purtătorilor culturilor hallstattiene timpurii cu ceramica incizată de la Dunărea de Jos spre est de Carpați (Levițki 1994b, 231-232, pl.14-17).

Cât privește monumentele funerare ale culturii Belozerka din partea de nord a zonei de stepă din bazinul Niprului, care, în opinia lui V. I. Otroščenko reflectă unele influențe de tradiție Belogradovka, în urma unei analize detaliate a ritului funerar și a inventarului efectuată de V. A. Romaško, s-a constatat că în stânga Niprului în interfluviul Orel-Samara, asemenea obiective, cum ar fi necropolele plane de la Kompanijcy, Feodorovka, Vološskoe, Kickas, Igreni-Podkova II și III, Staraja Igreni și mormintele tumulare de la Sokolovo, Osipovka, Veseloe ș. a., tradițional atribuite culturii Belozerka, ca atare sunt de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie cu perfecte corespondențe în arealul din silvostepa din dreapta Niprului (Помашко 1995, 47-62).

Determinarea apartenenței culturale a monumentelor din interfluviile Prut-Nistru-Bug drept hallstattiene timpurii aflate în zona de frontieră dintre stepă și silvostepa din interfluviile Prut-Nistru-Bug drept hallstattiene timpurii, iar a celor

din stânga Niprului ca fiind de tradiție Belogradovka-Černyj Les timpurie, contribuie la o evidențiere mai clară a prezenței elementelor vestice în complexul ceramicii culturii Belozerka în partea de vest a arealului ocupat de ea. Cele mai frecvente elemente hallstattiene sunt atestate de specialiști la acele monumente care în prezent sunt atribuite complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată. În subzona de nord, ceramica fină (cupele) este decorată preponderent cu ornament imprimat cu o ștanță cu dinții mărunți, pe când în stepă astfel de ornamentație este foarte rară, predominând motivele incizate. În același timp ornamentul plastic (proeminențele conice) la baza gâtului sau pe corpul vasului, caracteristic ceramicii din zona de stepă, în subzona de nord lipsește complet. O altă particularitate a ceramicii din subzonele comparate constă în aceea că, în cea de nord cămile reprezintă determinant tipul de ceramică fină, pe când în stepe ele sunt mai puțin reprezentative (Помашко 1995, 54-59; Отрощенко 1986, 132).

Determinarea opiniilor specialiștilor legate de problema genezei complexului ceramic al culturii Belozerka, pe de o parte a evidențiat și coraportul tipurilor lui morfologice și de ornament față de cele ale culturii precedente Sabatinovka, de care prima este legată genetic, precum și inovațiile survenite, pe de altă parte. Astfel, tipurile ceramicii de uz comun (oalele, vasele de tip borcan, străchinile-tigăi, capacele) și ornamentația lor au prototipuri în cultura Sabatinovka. De aceeași proveniență sunt și ceștile cu două torți, din categoria ceramicii fine, sporadic atestate în obiectivele de tip Belozerka. Majoritatea tipurilor de ceramică fină, la fel ca și ornamentul specific lor, nu sunt de tradiție Sabatinovka. Ele reprezintă inovații condiționate de influențele din partea comunităților din vest: de la Dunărea de Jos (culturile din perioada bronzului târziu: Sihleanu, Rîmnicelu, Radovanu, Tămăoani); din bazinul Dunării de Mijloc (cultura câmpurilor de urne funerare); precum și din spațiul carpato-dunărean ocupat de complexul hallstattian timpuriu cu ceramica canelată.

În continuare, ținând cont de delimitarea culturală a monumentelor din zona de trecere de la stepă la silvostepă și valorificarea unor obiective ca așezarea de la Voronovka, necropolele de la Cazaclia, Kočkovatoe, Budurgeli ș. a., precum și invocarea altor monumente, până în prezent neantrenate în examinarea corelației complexului ceramic al culturii Belozerka cu cel caracteristic comunităților sincrone din vest, vom încerca să evidențiem ponderea, diversitatea și gradul de pătrundere a impulsului hallstattian în mediul Belozerka, precum și din care centre de geneză culturală din spațiul carpato-balcanic provin ele.

Ceramica culturii Belozerka, după cum deja s-a menționat, este divizată în două categorii convenționale: de uz comun și fină. Prima fiind mai frecventă în așezări, iar cea de-a doua în monumentele funerare. În studiul de față, independent de faptul că o similitudine totală în ceramica atestată din ambele tipuri de monumente lipsește, și că în complexe de habitat ea este cu preponderență în

stare fragmentară, iar în morminte, invers, cu precădere forme întregi, ținând cont de faptul că, marea majoritate a tipurilor caracteristice culturii în discuție este prezentă atât în așezări, cât și în necropole, influențele de origine vestică asupra complexului ceramic al culturii Belozerka vor fi examinate pe categorii prin prisma triadei de parametri ce caracterizează această categorie de vestigii (aspectele tehnologice, morfologice și stilistice).

Ceramica de uz comun a culturii Belozerka într-adevăr denotă că influențele dinspre vest au fost extrem de limitate și foarte puțin au afectat repertoriul ei. Tehnologic, impulsul hallstattian este insesizabil, fenomen posibil a-și găsi explicația prin aceea că atât ceramicii de uz comun a culturii Belozerka, cât și a comunităților sincrone din spațiul carpato-balcanic (Coslogeni, Babadag, Tămăoani-Holercani-Balta, Chișinău-Corlăteni, Gáva-Holihrad-Grănicești, și nu numai) le sunt caracteristici parametri tehnologici similari (calitatea pastei, degresanții folosiți și granulația lor, modul de modelare, grosimea pereților, prelucrarea suprafețelor, gradul de ardere, culoare ș. a.) (Ванчуров 1990, 59-61; Morintz, Anghelescu 1970, 405; Morintz 1987, 46; László 1986a, 68; 1994, 65-67; 111-112; Levițki 1994a, 80; 1994b, 223; Smirnova 1974, 362).

Repertoriul tipurilor morfologice ale acestei categorii de ceramică, în general, indică de asemenea lipsa anumitor influențe din partea comunităților sincrone din vest. Totodată, printre tipurile celei mai răspândite forme ale acestei categorii - oalele-, specialiștii deosebesc și tipuri, sporadic atestate în obiectivele de tip Belozerka, care nu au prototipuri în mediul cultural precedent. Oalele cu gâtul înalt brusc înclinat în afară și corpul puternic bombat - tipul 4 - în clasificarea lui Vančugov pentru cultura Belozerka în întregime (1990, 65) sau tipul 5 pentru așezarea Voronovka (Ванчуров, Загинайло, Кушнир, Петренко 1991, 36), precum și oalele cu gâtul scurt vertical, corpul bitronconic sau de formă rotunjită - tipul 6 în ambele clasificări (ibidem) în opinia lui Vančugov au anumite afinități sau chiar sunt de tradiții tracice (1990, 130).

Referitor la această afirmație, facem următoarele obiecții: în primul rând, tipurile de oale 4 și 6 sunt definite în baza unor fragmente din partea superioară a vaselor din așezările de la Priozernoe I (fig. 22/1), Voronovka II (fig. 22/2-5, 7) și respectiv Mirnoe II (fig. 22/6), vasul întreg din așezarea Balta poate fi atribuit tipului 6 doar cu mari rezerve, dat fiind că forma vasului de la Mirnoe nu este cunoscută; în al doilea rând, trimiterea lui Vančugov la recipientele din mediul trac, bronzul târziu din sudul Moldovei (Hänsel 1976, fig. 53/12) și de la Dunărea de Jos (Morintz 1978, fig. 84/6) nu sunt convingătoare, deoarece: a) planșa 53 din volumul II al studiului lui B. Hänsel are doar 7 figuri; b) grupul Cozia, din punct de vedere cronologic este posterioară sau parțial sincronă doar cu etapa finală a culturii Belozerka (vezi László 1985, p. 22; Смирнова 1985, рис. 4), c) vasul de la Radovanu (Morintz 1978, fig. 84/6) după proporții diferă mult chiar și de

exemplarul întreg de la Balta (Ванчугов 1990, рис. 27/14), nemaivorbind de tipul morfologic preconizat pentru cel de la Mirnoe II. În al treilea rând, oalele, ca tip morfologic al ceramicii de uz comun pentru culturile din perioada bronzului târziu - Hallstatt timpuriu sunt mai puțin caracteristice (László 1986a, 69; 1994, pl. I; X; Levički 1994a, 101, fig. 69; 1994b, 224; Morintz 1978, 121-152; 1987, 46; Gumă 1993; Hänsel 1976 ș. a.).

Vase apropiate de cel de la Priozernoe sunt cunoscute în așezarea de tip Coslogeni de la Roseți, jud. Ialomița (Hänsel 1976, Taf. 33/4, 5) deosebirea dintre ele constând doar în forma diferită a buzei. Astfel, calificarea oalelor de tipul 4 (5), ca vase de tradiție din mediul cultural vestic, poate fi acceptată numai cu mari rezerve. Cât privește cele de tipul 6, ținând cont de ornamentarea vasului de la Mirnoe II cu proeminențe, care la rândul lor în stepele nord-pontice sunt considerate de origine din culturile perioadei târzii ale epocii bronzului de la Dunărea de Jos și Dobrogea, apariția lor în complexele ceramice de tip Belozerka poate fi legată cu mai mare siguranță de influențele din vest.

După cum am mai menționat, influențele vestice asupra complexului ceramic al culturii Belozerka sunt sesizate cu precădere în ornamentație, a celei de uz comun inclusiv. Elemente ornamentale originale din spațiul carpato-danubian din perioada bronzului târziu - Hallstatt timpuriu: apucătoarele-suporturi ovale aplatizate și proeminențele rotunde sau conice, cu excepția vaselor de tip borcan, care în genere sunt rar ornamentate (Ванчугов 1990, 65), apar practic atât pe tipurile definitorii de oale, cât și pe cele atestate sporadic în ceramica de uz comun a culturii Belozerka.

Oale de proporții cu gâtul evidențiat și corpul bombat (tipul I) ornamentate în partea superioară a corpului cu proeminențe conice, provin din așezarea de la Udobnoe din zona Nistrului de Jos (fig. 22/8) (Ванчугов 1990, рис.24/18). Oalele cu gâtul scurt și umeri bine evidențiați, ce limitează brusc gâtul de corp (tipul II, mai răspândit în așezările culturii Belozerka) ornamentate cu proeminențe conice și apucători-suporturi dispuse simetric câte două sau câte patru pe umerii vasului, sunt atestate atât în interfluviul Nistru-Dunăre în așezările de la Tudora (fig. 22/12) (Мелюкова, 1961a, рис. 43/7), Priozernoe (fig. 22/9) (Ванчугов 1990, рис.18/21) și Jalpug IV (fig. 22/14) (Ванчугов 1981, рис. 2/5), cât și în așezările de la Uškalka (fig. 22/13) (stratul superior) (Телегин 1961, рис. 5/9), Dereivka (fig.22/11) (Шарафутдинова 1974, рис. 2/5) și Nižnij Rogacik (fig. 22/10) (Березовец, Березанська 1961, II/11) din zona Niprului de Jos.

Fragmente de vase din categoria celor de uz comun, ornamentate cu elemente plastice în relief de tipul celor nominalizate mai sus, fără a fi posibil de identificat tipul lor, sunt cunoscute în așezările: Tudora (fig. 23/13) (Мелюкова 1979, рис.7/12, 14, 16), Jovtnevoe (fig. 23/1, 5) (ibidem, fig. 7/3, 4), Priozernoe I, (fig. 23/2) (Ванчугов 1990, рис.18/18), Mirnoe II (fig. 23/8) (ibidem, fig. 23/2)

Krasnaja Kosa (fig.23/3) (ibidem, fig.24/13) din interfluviul Nistru-Dunăre; Anatolievka de la Bugul de Sud (Порпегова 1961, 113), Uškalka (fig. 23/7, 9) (Телегин 1961, рис. 5/3; Мелюкова 1979, рис. 7/13,15), Babino IV (fig. 23/10) (Мелюкова 1979, рис. 7/19) din zona Niprului de Jos.

Elementele ornamentale de tradiție hallstattiană, după cum reiese din cele menționate mai sus, sunt atestate pe ceramica de uz comun din majoritatea așezărilor investigate din întreaga arie Belozerka, de la Dunăre până în bazinul Niprului. Sporadic, ele sunt atestate și mai la est, în bazinul Donului de Jos, în cadrul culturii Kobjakovo (Шарафутдинова 1973, 10, рис. 5/12) (fig. 21). Atât apucătorile-suporturi, cât și proeminențele conice sunt amplasate pe vase de factură și tip morfologic pur Belozerka, descendente din cultura Sabatinovka și respectiv Kobjakovo. Aceste elemente apar sporadic și pe vasele de uz comun din așezările anterioare obiectivelor Belozerka din stepele nord-pontice din etapa târzie a culturii Sabatinovka de la Bolgrad (fig. 24/6) (Черняков 1966, рис. 43/17) și Mologa II (fig. 24/5, 8, 9) (Черняков 1984, рис. 2/13, 15, 20, 21), precum și din așezările de tip Sabatinovka de la Ilinka (fig. 24/3,4) (Черняков 1985, рис. 27/6,16), Južnyj Bug (fig. 24/7) (Kluscinzew, 1993, 75, t. 5), cât și inclusiv în așezarea eponimă (fig. 24/2) (Шарафутдинова 1986, рис. 26/4, 5). În aceste condiții, inevitabil apare întrebarea dacă prezența elementelor de tip hallstattian în aria culturii Belozerka reprezintă totalmente o urmare a influențelor vestice, sau sunt o moștenire din cultura Sabatinovka. Chiar dacă se acceptă posibilitatea provenienței lor și din sursa a doua, caracterul lor în general vestic în cultura Sabatinovka este indiscutabil, deoarece în ceramica culturii Mnogovalikovaja, care în acest spațiu precede cultura Sabatinovka și care sunt legate genetic între ele, aceste elemente ornamentale lipsesc complet (Березанская 1986; Савва 1992). Apariția lor pe vasele de tip Sabatinovka, similar ceștilor cu două torți (Шарафутдинова 1982, 103) a avut loc, probabil, în urma contactelor cu cultura Noua.

În mediul cultural Noua propriu-zis, apucătorile-suporturi și proeminențele pe vasele de uz comun apar, în majoritatea cazurilor, în asociere cu alte elemente ornamentale caracteristice ei – brăie continue sau alveolate (v. Florescu 1991 ș. a.); separat, ele sunt atestate doar sporadic. Aceasta, în opinia unor specialiști, arată că apucătorile-suporturi în ornamentația ceramicii culturii Noua apar doar în cele mai târzii obiective, ca rezultat al contactelor populației ei cu purtătorii primelor formațiuni culturale hallstattiene, de la care le-au și preluat (Балагури 1980, 113; Демченко, Левицкий 1992, 131-132; Levitsckii, Sava 1993, 135).

Apucătorile-suporturi reprezintă cel mai preferabil tip de ornament al ceramicii de uz comun a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată de la est de Carpați, în primul rând Gáva-Holihrad-Grănicești și mai puțin Chișinău-Corlăteni (Smirnova 1974, 372; László 1994, 87, 123; Levițki, 1994a, 98-100). Sporadic, apucătorile-suporturi sunt atestate și în unele obiective ale grupurilor

complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată din spațiul est-carpatic și de la Dunărea de Jos (Levițki 1994b, pl. 15). În asociere cu benzile (brăiele - n. n.) reliefate, netede, proeminențele alungite sunt atestate și pe unele vase-borcan din așezările Coslogeni (Morintz, Anghelescu 1970, 405). În aceleași medii culturale, într-o măsură relativ mai mică sunt cunoscute și proeminențele conice. În general, acest element ornamental pe ceramica de uz comun a complexelor din perioada bronzului târziu - Hallstatt timpuriu apare foarte rar. Relativ mai frecvente ele sunt în grupul Cozia (László 1972, 210; Hänsel 1976, 54/6, 7). Mult mai des proeminențele erau utilizate în ornamentația ceramicii fine și cu precădere la Dunărea de Jos și Dobrogea.

Astfel, răspândirea acestor tipuri de ornament, de tradiție carpato-dunăreană în mediul cultural nord-pontic, concomitent cu apariția unor categorii de piese din bronz (Дебрачев 1997, 55-56) este în legătură directă cu deplasarea, sub presiunea tracilor timpurii, a unei părți a populației culturii Noua, deja influențată de ultimii, în stepele nord-pontice, precum și de mișcarea purtătorilor culturilor hallstattiene timpurii cu ceramica incizată de la Dunărea de Jos spre nord-est.

Ceramica fină a culturii Belozerka, din punct de vedere tehnologic, este, în ansamblu, omogenă. Toate tipurile morfologice specifice acestei categorii sunt modelate dintr-o pastă compactă cu degresanți de granulație mică. Grosimea pereților vaselor este în dependență directă de dimensiunile lor. Majoritatea vaselor au pereții subțiri cu suprafața minuțios netezită sau lustruită, de culoare, de obicei, cenușie. În acest aspect, ceramica fină a culturii Belozerka în comparație cu categoria similară a culturii Sabatinovka se deosebește doar prin grosimea și minuțiozitatea prelucrării suprafețelor pereților (Березанская, Шарафутдинова 1985, 494-495). În același timp, luând în considerație parametrii: calitatea pastei, granulația degresanților, grosimea pereților, arderea, prelucrarea și culoarea lor, ceramica fină a culturii Belozerka este mult apropiată, dacă nu chiar identică, cu cea caracteristică complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată din spațiul carpato-dunărean (Levițki 1994b, 223; László 1986a, 68; Morintz 1987, 46).

Tipurile morfologice definitorii ale ceramicii fine a culturii Belozerka, precum și variantele lor, după cum am menționat mai sus, în opinia specialiștilor demonstrează destul de convingător aportul culturilor sincronice din vest la geneza lor. În continuare, vom încerca să examinăm elementele hallstattiene timpurii, atestate în morfologia și ornamentația vaselor culturii Belozerka (fig. 25).

Cupele reprezintă forma cea mai frecventă a ceramicii fine, atât în necropole, cât și în așezări. În stadiul actual de cercetare, referitor la geneza acestui tip morfologic al ceramicii fine a culturii Belozerka, ne alăturăm opiniei susținute de majoritatea specialiștilor conform căreia această formă s-a constituit în stepele nord-pontice. Prototipurile lor sunt de origine din complexe hallstattiene timpurii de la vest de Dunărea de Mijloc (cultura câmpurilor de urne funerare) sau din

culturile perioadei târzii a epocii bronzului de la Dunărea de Jos, unde cele mai timpurii vase de acest tip sunt cunoscute încă din perioada Br.D (Мелюкова 1979, 51, 54).

Referitor la părerea lui V. P. Vančugov, că unele tipuri (variante) concrete de cupe ale culturii Belozërka, morfologic, s-au format încă în mediul Sabatinovka (Ванчугов 1987, 126-127; 1990, 85-86), remarcăm următoarele:

a) Cupele cu gâtul scurt, ce trece lin în corpul bombat și unele variante ale cupelor cu gâtul larg cilindric, corp bombat, cu trecerea brusc delimitată (tipurile 1 și 2 din clasificarea lui Vančugov (Ванчугов 1990, 66), au, într-adevăr, corespondențe directe în complexele ceramice ale așezării de la Sabatinovka (fig. 26/5, 10) (Шарафутдинова 1986, рис. 26/12, 26), în așezarea Tabaki (fig. 26/2, 3) (Ванчугов 1987, 127, рис. 3/7, 8), din interfluviul Nistru-Dunăre, în stratul inferior al așezării Uškalka (fig. 26/6) (Шарафутдинова 1982, рис. 32/20) și în așezarea de la Čikalovka (fig. 26/8) (idem, fig. 34/1, 2), racordate la aceeași cultură din regiunea Niprului. Tot aici, trebuie să menționăm că cupele de tipurile celor evidențiate mai sus, sunt prezente și în complexele de ceramică a așezărilor culturii Coslogeni de la Ulmu și Andolina (Hänsel 1976, Taf. 32/7, respectiv 33/13), precum și în complexele ceramice ale siturilor complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați (Levițki 1994b, 225) și din Dobrogea (Hänsel 1976, Taf. 46/13-15, 16).

b) În obiectivele de tip Belozërka cupele de tipul 1 (după Vančugov) sunt mai puțin reprezentative (1990, 66). Cu atât mai mult, în așezările de tip Belozërka sigur, din interfluviul Nistru-Dunăre, în cazuri izolate, ele sunt cunoscute doar în așezările de la Tudora (fig. 26/1) (Ванчугов 1990, рис. 17/18) și Udobnoe (fig. 26/4) (idem, fig. 24/17). Siturile de la Holercani, Coșnița și Calfa, unde ele sunt mai frecvente, fapt semnalat de Meljukova (Мелюкова 1979, 44) și Vančugov (Ванчугов 1990, 66), după cum deja s-a menționat, în aspect cultural, ele se atribuie complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați.

Astfel, având în vedere faptul că tipul de cupe examinat este prezent în culturile sincrone înrudite: Coslogeni, Sabatinovka, posibil Noua (Смирнова 1972, 17) și lipsesc în ceramica culturii Mnogovalikovaja, care în stepele nord-pontice reprezintă predecesorul genetic al culturii Sabatinovka (Березанская 1986; Савва 1992), se poate afirma că acest tip de vase în culturile din perioada târzie a epocii bronzului - Coslogeni și Sabatinovka - au apărut și evoluat convergent sau se poate admite preluarea lor de către ceramiștii culturii Sabatinovka din mediul Coslogeni.

Atestarea lor sporadică doar în partea vestică a ariei Belozërka, în nemijlocita apropiere a lumii tracice, unde ele sunt mai răspândite, și lipsa lor în zona Niprului de Jos pot pleda în favoarea provenienței lor din vest, cu toate că ele sunt lipsite de orice ornamentație.

c) Exemplarele de cupe cu gâtul larg cilindric, având trecerea către corpul bombat brusc delimitată (tipul 2 după Vančugov), atestate în așezările culturii Sabatinovka, ornamentate cu motiv incizat - așezarea eponimă (fig. 26/9) (Черняков 1985, рис. 25/23), canelat și respectiv cu proeminențe - așezarea Tabaki (fig. 26/2, 3) (Ванчугов 1987, рис. 3/8, 7), își găsesc analogii în obiectivele din perioada târzie a epocii bronzului din zona de la Dunărea de Jos și după parametrii stilistici.

Majoritatea tipurilor de cupe utilizate de populația culturii Belozerka nu au prototipuri în mediul cultural precedent. A. I. Meljukova, examinând cupele depistate în mormintele acestei culturi, menționa: cu toate că aceste vase, în general, au caracteristici asemănătoare (gâtul îngust și corpul bombat), aproape fiecare exemplar are anumite particularități ce complică clasificarea lor (Мелюкова 1979, 45). De aceea, pentru evidențierea influențelor hallstattiene, atestate la acest tip de vase, autorul face abstracție de aspectul lor morfologic și se bazează, în principal, pe tipul de decor: canelat, cu proeminențe, cu motive geometrice realizate prin incizare și imprimare, referindu-se, cu preponderență, la vestigiile din zona Niprului și mai puțin la cele din stepele nord-vest-pontice.

Clasificarea tipologică a lui Vančugov (Ванчугов 1990), realizată în baza materialelor din stepele nord-vest-pontice, ilustrează destul de evident obiecția lui Meljukova referitoare la diversitatea morfologică a cupelor și din această zonă, îndeosebi, a celor înglobate în tipurile dominante 2 și 3, care, în ansamblu, se deosebesc puțin de cele de la Niprul de Jos. În același timp, această clasificare evidențiază și tipuri de cupe (4-7) mai puțin frecvente în obiectivele de tip Belozerka, dar cu paralele directe în complexele hallstattiene timpurii.

Astfel, cupele cu gâtul înalt cilindric, marginea puțin evazată și corpul bombat sau scund, complet ornamentat cu caneluri verticale sau oblice, cât și cele similare neornamentate, după cum pe drept menționează Meljukova și Vančugov, au analogii perfecte în cultura câmpurilor de urne funerare din transdanubiul mijlociu (Мелюкова 1979, 51; Ванчугов 1990, 112). Totodată, remarcăm că cupele de tipul celor depistate în necropola de la Divizia (fig. 27/4) (Тошев 1990, рис.1/7), Kočkovatoe (fig. 27/2, 3, 5) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, рис.10/11,14,15) și Cazaclia (fig. 28/3) (Agulnikov 1996, fig. 14/2,7; 16/5), dacă facem abstracție de modelarea fundului vasului, de prezența tortițelor și orificiilor triunghiulare sub buză, au prototipuri în cultura mormintelor tumulare din Ungaria (Patek 1968, 1/6) din Cehia (Plesl 1954, Obr.1/7,9), precum și în cultura câmpurilor de urne funerare din Ungaria (Patek 1968, CIV/6, 7), unde corpul lor, similar unei cupe de la Kočkovatoe, este complet acoperit de caneluri verticale sau oblice. În ce privește decorul, deosebirea celorlalte exemplare constă în faptul că vasele culturii Belozerka sunt ornamentate cu grupuri a câte patru caneluri verticale-oblice.

Cupele cu gâtul conic și corpul scund bombat, ornamentate pe umeri cu linii incizate paralele și orizontale (tipul 4 după Vančugov), descoperite în așezarea Jalpug IV (fig. 26/7) (Ванчугов 1981, рис. 3/3) și ornamentate cu patru caneluri orizontale din necropola tumulară de la Taraclia (fig. 26/11) (Агульников, Хахей 1988, рис. 2/4), nu sunt cunoscute în alte obiective ale culturii Belozerka. Analogiile directe pentru aceste vase, atât morfologic cât și după ornamentație, se regăsesc în materialele grupului Balta, atribuit complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată (Ванчугов 1981, рис. 5/14, 15, 16), precum și la Radovanu, din faza târzie a culturii Coslogeni (Morintz 1978, 146, fig. 84/4). Unica deosebire dintre ele este aceea că ultimele sunt mai bogat ornamentate. Vase de acest tip, ornamentate în tehnica împunsăturilor succesive, sunt cunoscute și în ceramica grupului Govora din Oltenia, așezarea de la Rîureni (Hänsel 1976, Taf. 30/1). În studiul lui S. Morintz referitor la ultimul vas, se menționează că provine, de fapt, din așezarea de la Copăcelu, atribuită fazelor târzii ale culturii Verbicioara (IV-V) (1978, 68, fig. 38/1).

Cupele cu gâtul conic, buza puțin evazată și corpul scund bitronconic (tipul 5 după Vančugov), în opinia acestui cercetător fiind, de asemenea, de origine de la Dunărea de Jos (Ванчугов 1990, 132). În stepele nord-vest-pontice ele sunt atestate doar în cazuri izolate: necropola de la Divizia (fig. 27/6) (Тошев 1990, рис.1/12) și în cea de la Cazaclia (fig. 29/6) (Agulnikov 1996, 27, fig. 8/8). Ultima, este prevăzută, pe partea cea mai bombată cu o proeminență conică. Într-adevăr, cupele de acest tip, dotate cu proeminențe conice, au corespondențe în obiectivele fazei Babadag I (Hänsel 1976, 14/14, 15). În același timp, vase analoage, atât din punct de vedere morfologic, cât și stilistic, sunt prezente în siturile grupului Holercani (Levițki 1994b, fig. 7/1). Cupa de la Divizia este identică cu un exemplar din inventarul necropolei de tip Gáva de la Bocșa Română -Dealul Mare din sud-vestul României (Banat), datat cu orizontul Mahala III - Somotor I - Reci I: a doua jumătate a fazei HaA₂, eventual începutul fazei HaB₁ (Gumă 1993, 192, fig. XXXIX/5). Tot aici, se cere de menționat că cupele examinate au similitudini perfecte și cu „paharele” grupului Grănicești din nord-vestul Moldovei (László 1994, fig. 37/1-7).

Cupele miniaturale conice, cu fundul pe suport inelar, de tipul celei depistate în așezarea Priozerne I (fig.27/1) (Ванчугов 1990, рис.18/14), au analogii în cultura câmpurilor de urne funerare (Patek 1968, fig. XVI/11,12,14) și Gáva (Kemenczei 1984, CLX/11) din Ungaria.

Cupa conică cu piciorul înalt cilindric din necropola de la Budurgeli (fig. 27/9) (Тошев 1992, рис. 5/16) este considerată de Vančugov ca import din mediul culturii câmpurilor de urne funerare din transdanubiul mijlociu (Ванчугов 1990, 132), unde are analogii directe (v. Patek 1968, XVI/13).

Cupa cu corpul globular, gâtul cilindric, care se lărgeste ușor spre margine, buza evazată, având partea superioară a corpului ornamentată cu trei rânduri de caneluri orizontale, iar umerii din patru părți cu segmente de caneluri ce formează unghiuri cu vârful în sus, ce se termină cu proeminențe rotunde (Agulnikov, 1996, 31) (împunsături rotunde) (ibidem, 62) din mormântul 26 din necropola de la Cazacalia (fig. 44/5), este pe drept calificată de Agulnikov ca „tip individualizat pentru cultura Belozerka” (ibidem, 62). Vase de aspect morfologic similar nu ne sunt cunoscute nici în culturile sincrone din spațiul carpato-danubian. În același timp, compoziția lui decorativă, cu unele deosebiri neesențiale (caneluri sunt patru, iar proeminențele de formă alungită), este similară ornamentației unui chiup de proporții mici din așezarea culturii câmpurilor de urne funerare de la Szentendre-Szigetmonostor din Ungaria, datată cu a doua fază a perioadei HaA-HaB (Patek 1968, CXXIII/10).

Cupa cu corpul scund bombat, gâtul strâmt cu marginea ușor evazată, ornamentată pe umeri cu patru proeminențe, din necropola de la Șirokoe (fig. 27/14), este analoagă cu un vas din așezarea Coslogeni (v. Morintz, Anghelescu 1970, 378, fig. 6/1), după cum menționează Meljukova (Мелюкова 1979, 54, рис.15/2).

Revenind la tipurile principale (2 și 3), definitorii pentru cultura Belozerka din întreaga ei arie, menționăm în primul rând, multitudinea variantelor lor morfologice, care atestă o dată în plus producția lor autohtonă, creația ceramiștilor locali din diferite zone populate de comunitățile culturii date.

Particularitățile locale ale acestor vase sunt mai sesizabile în ornamentație. Dacă cupele întregi, cunoscute până în prezent în obiectivele funerare și mai rar în așezările culturii Belozerka din cele mai cercetate zone ale spațiului ocupat de ea, stepele nord-vest-pontice și bazinul Niprului de Jos, se ornașteau în general cu aceleași elemente decorative (caneluri, incizii, proeminențe), atunci ponderea lor și asociațiile formate de ele se prezintă astfel: în stepele nord-vest-pontice canelurile sunt atestate pe 21 vase (într-un caz, în asociere cu proeminențe) din necropole și pe 6 din tumuli izolați, la Șirokoe (reg. Odessa) (Ванчугов 1990, 3/9-11), la Balabani (fig. 27/17) (Мелюкова 1979, рис.13/13), Olănești (fig. 27/12) (ibidem, fig.13/3), și Dzinilor (fig.27/11) (Ванчугов 1990, рис. 32/12). Incizia pe patru cupe din necropole (în două cazuri în asociere cu împunsături), pe un exemplar din tumulul de la Balabani (fig. 27/8) (Мелюкова 1979, рис.16/4) și pe unul din așezarea Etulja VI (fig. 27/7) (Чеботаренко, Щербакова 1974, рис. 5) (ultimul vas, atât Meljukova (Мелюкова 1979, 55, рис.16/7) cât și Vančugov (Ванчугов 1990, 79, рис. 32/9), consideră greșit că el provine dintr-un mormânt); proeminențele-respectiv 2 din necropole și 2 din tumuli de la Șirokoe, reg. Odessa (Ванчугов 1990, foto 3/8) și de la Glinoe (Яровой, Агульников 1995, рис.1/4). În necropolele din zona Niprului de Jos, canelurile sunt atestate pe 16 cupe, incizia pe

12, proeminenþele pe 11, pe două vase din tumulii de la Lukjanovka și Kalanþak, precum și pe unul din așezarea Babino IV (Мелюкова 1979, 53-54). Două cupe din necropola de la Širokoe sunt ornamentate cu motive imprimate (fig. 27/10,13) (ibidem, 56, fig.16/5, 8).

Astfel, și în situaþia când numărul total de vase în stepele nord-pontice este cu 8 exemplare mai mic decât la Niprul de Jos (36, respectiv 44), canelurile predomină în ambele zone. În același timp ele erau mai numeroase în prima zonă, circa 66, 6%, pe când în a doua doar 36,3%. Incizia și proeminenþele sunt mai frecvente pe cupele de la Niprul de Jos decât în nordul Mării Negre - 27% față de 16,6% și respectiv 31,8% față de 11,1%. Cu atât mai mult la Niprul de Jos apar și motive imprimate, necunoscute în stepele nord-vest -pontice.

În proporþie și mai mare sunt deosebiriile dintre zonele respective din punctul de vedere al asociaþiilor (combinaþiilor) formate de aceste elemente. Combinaþiile ornamentale, după cum perfect a menþionat V. V. Otrošenko, în zona Niprului sunt mai bogate și mai variate decât în nord-vestul Mării Negre (Отрошенко 1986, 135-136). Pe cupele din nord-vestul Mării Negre, canelurile sunt doar într-un singur caz atestate în asociaþie cu proeminenþe - necropola de la Cazaclia (Agulnikov 1996, 27). În rest, ele formează zone de caneluri orizontale, oblice sau grupate câte 3-4 scurte, verticale sau oblice (fig. 45/5) (Agulnikov 1996, fig.14/3; 16/5). La Niprul de Jos, laolaltă cu modurile de amplasare enumerate, canelurile orizontale apar în asociaþie cu altele ce formează ghirlande sau zigzaguri dispuse mai jos de ele – Širokoe (fig. 27/9,19) (Мелюкова 1979, рис.13/10, 12). Ghirlandele alcătuite din caneluri apar și în combinaþii cu unul sau două șiruri de proeminenþe conice (fig. 27/16,18) (ibidem, fig.13/4, 8).

Motivele incizate de pe cupele din așezările nord-vest-pontice constau din linii orizontale paralele, la care se asociază un șir de triunghiuri umplute cu împunsături succesive sau un șir de creștături oblice și o bandă în zigzag, mărginită de presiuni circulare - Cazaclia (fig.28/1; 29/8) (Agulnikov 1996, fig.18/5; 13/3). Cele de la Niprul de Jos sunt lipsite de liniile orizontale, fiind în general de aspect geometric - șir de triunghiuri hașurate - Širokoe (fig.10) (Мелюкова 1979, рис. 16/14).

Proeminenþele, în afară de cazul când sunt asociate cu canelurile, în zona nord-vest-pontică apar de unele singure, dispuse simetric, câte patru pe umărul vasului - Cazaclia (fig.29/3) (Agulnikov 1996, fig.8/3). În zona Niprului ele, de asemenea, se combină doar cu caneluri în zigzag și în formă de ghirlandă. Mult mai variate sunt compoziþiile formate numai din proeminenþe. Ele erau dispuse simetric, câte patru pe umeri - Širokoe (fig. 27/14; 28/9) (Мелюкова 1979, рис.15/2); formează două șiruri paralele, unul pe umăr, altul pe partea cea mai proeminentă a vasului (fig.28/6) (ibidem, fig.15/3). În alte cazuri ele sunt dispuse în mai multe șiruri paralele – Širokoe (fig.28/5) (ibidem, fig.15/5). Pe unele vase proeminenþele sunt grupate câte trei, alcătuiind un triunghi cu vârful în jos –

Širokoe (fig.28/4,7,11) (ibidem, fig.15/6,11,12), pe altele în șiruri verticale succesive din două sau trei - Lukjanovka (fig.29/2), Širokoe (fig.29/3) (ibidem, fig.15/10, 9).

Compararea compozițiilor formate din elementele ornamentale descrise cu cele cunoscute pentru ceramica culturilor sincrone din vest, arată, cu rare excepții, că majoritatea celor incizate au paralele în complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați (Levički 1994b, pl.17), de tip Sihleanu de la Dunărea de Jos (Brudiu 1981, fig. 1) și Babadag I din Dobrogea (Morintz 1987, fig.10 ș. a.); cele din caneluri - în complexul hallstattian timpuriu cu ceramica canelată din spațiul carpato-dunărean (Levički 1994a, 10-46; László 1994, pl. VI, XII; Gumă 1993; 1995).

Compozițiile din proeminențe, cu excepția celor formate din câte patru dispuse simetric pe umărul vasului, cu paralele în cultura Coslogeni (Morintz, Anghelescu 1970, fig.6/1), în culturile de la sfârșitul epocii bronzului - Hallstattului timpuriu din spațiul carpato-dunărean, nu au corespondențe. Probabil că, similar compozițiilor formate din grupuri a câte patru caneluri vertical-oblice, ele reprezintă interpretări locale ale ceramiștilor culturii Belozerka.

Vasele în formă de cupe de proporții (ulcioare fără torți), în repertoriul ceramicii fine a culturii Belozerka sunt mai puțin reprezentative. În nord-vestul Mării Negre ele sunt cunoscute în necropolele de la Cazaclia (fig. 29/7, 9,10) (Agulnikov 1996, fig.12/8; 23/6; 8/6), Budurgeli (fig. 30/8,10) (Тошев 1992, рис. 5/12; Ванчугов 1990, рис. 31/8) și Vasilievka (fig. 29/4, 5) (Ванчугов, Субботин 1989, 61, рис.4/9,13) și în așezările Jalpug IV (fig.30/2) (Ванчугов 1981, рис.3/10) și Voronovka II (fig. 30/1) (Ванчугов, Загинайло, Кушнир, Петренко 1991, 39, рис.18/6). La Niprul de Jos acest tip este atestat în necropolele de la Širokoe (fig. 28/9) (Мелюкова 1979, рис.15/7) și Pervomaevka (fig. 28/8) (ibidem, fig.15/4). Deosebim 4 tipuri:

1. Vase cu corpul globular, gâtul în formă de pâlnie sau cilindric, umerii oblici, fundul plat (fig.29/10) (Cazaclia, M.14) sau cu umbo (fig.29/5) (Vasilievka, T.5, m.1); Budurgeli, (fig.30/10); Jalpug IV (fig.30/2). Vasul de la Budurgeli este ornamentat cu caneluri orizontale.

2. Vase cu corpul rotunjit, gâtul tronconic, buza evazată, fundul cu umbo (Cazaclia, M.31) și M.74. Primul este ornamentat pe umeri cu caneluri orizontale (fig.29/7,8).

3. Vase cu corpul ușor bitronconic, gât înalt cilindric, buza evazată, fundul plat (fig.29/4) (Vasilievka, T. 3, m.1; Širokoe, (fig.28/9), Pervomaevka, T. 2, m.5, (fig.28/8). Ultimele două sunt ornamentate cu proeminențe conice pe umeri.

4. Vas cu corpul bitronconic, gâtul înalt, larg cilindric cu marginea tăiată drept (Voronovka). Pe umeri este ornamentat cu un motiv incizat (fig. 30/1).

Tipurile enumerate au analogii directe în vest. Vasele din primul tip sunt identice cu un exemplar din așezarea de la Ghindărești, de la Dunărea de Jos, atribuit de S. Morintz și D. Șerbănescu orizontului Prebabadag (1974, fig.12/3) sau tipului Sihleanu (Brudiu 1981, fig.1/1). Deosebirea constă doar în faptul că acest vas are ornament incizat. Cupele de tipul doi au corespondențe în monumentele culturii câmpurilor de urne funerare din Ungaria (Patek 1968, fig.CXXVI/1). Ultimele sunt ornamentate cu caneluri verticale sau prevăzute cu torți. Recipientele de tipul trei sunt considerate de A. I. Meljukova, citându-l pe A. László (vezi László 1973, fig. 2/4, 7; 3/4) ca apropiate morfologic și ornamental (prezența mânerelor-suporturi) de cupele-urne de tip Gáva (Мелюкова 1979, 54). Nefiind de acord cu această paralelizare, menționez că pentru vasul de la Vasilevka analogie directă există în așezarea de la Babadag (Morintz 1964, fig.3/4), unde vasul este ornamentat cu caneluri. Tot la Dunărea de Jos își găsesc analogii și cupele de tipul patru (Ванчугов, Загинайло, Кушнир, Петренко 1991, 49).

Cești. Această formă în complexul ceramicii fine a culturii Belozerka, din punct de vedere cantitativ, cedează doar cupele. Sunt prezente în toate necropolele și în majoritatea așezărilor investigate. De regulă, în necropole ele sunt mai puține decât cupele și numai în obiectivul de la Cazaclia numărul lor este egal - câte 19 (Agulnikov 1996, 61), iar în cea de la Kočkovatoe ele sunt reprezentate cu un exemplar mai mult (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 74). Ceștile se caracterizează prin corp rotunjit, de regulă bombat, gât scurt, buza evazată, fund cu umbo. Similar cupelele ele sunt ornamentate cu caneluri orizontale sau oblice, proeminente plate sau conice, uneori cu motive incizate.

Ceștile, împreună cu cupele, reprezintă tipuri de ceramică fină definitorii pentru cultura Belozerka. Originea și evoluția lor ca tip morfologic, respectiv ornamentația, au o importanță deosebită în contextul studiului dat. Specialiștii preocupați de cultura Belozerka, cu referire la acest tip de vase, menționează că exemplarele ornamentate cu caneluri și proeminente au similitudini în cultura câmpurilor de urne funerare din transdanubianul mijlociu (Ванчугов 1990, 132; Agulnikov 1996, 69). Ca tip morfologic, ceștile sunt considerate descendente din cele ale culturii Sabatinovka și Noua, cu puternice influențe din culturile bronzului târziu din zona Dunării de Mijloc. Faptul că cești apropiate de cele de tip Belozerka, sporadic sunt cunoscute și în mediul cultural precedent din stepele nord-pontice, iar în Ungaria transdanubiană sunt caracteristice îndeosebi pentru etapa a doua a culturii câmpurilor de urne funerare (a doua jumătate a fazei HaA, eventual HaB), îl determină pe S. Agulnikov să presupună că pătrunderea inversă a acestei forme ceramice s-a făcut de la sud-est la nord-vest (Agulnikov 1996, 69).

Într-adevăr, printre formele ceramicii fine ale complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni sunt atestate și ceștile. Unele dintre ele sunt identice celor de tip Belozerka. Astfel, ceașca din așezarea de tip Belozerka, Mirmoe II (fig. 30/9)

(Ванчугов 1990, рис.23/8), atât morfologic, cât și ornamental are analogii directe în necropolele culturii Noua de la Ostrovec (Баларупи 1961, рис.5/6) și Probota (Florescu 1991, fig. 189/2); în așezarea Mahala (Smirnova 1993, fig.10/15). Cești neornamentate, morfologic asemănătoare celor de tip Belozërka, sunt prezente în așezările culturii Noua de la Petrușeni (Levitsckii, Sava 1993, fig.7/10, 11) și de la Cobâlnea (ibidem, fig.17/3, 6, 10). Restul ceștilor cunoscute în mediul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, morfologic, diferă esențial de cele caracteristice culturii Belozërka, fapt exprimat chiar și în desemnarea lor ca "cești sau străchini adânci" (Шарафутдинова 1982, 99) sau „cești în formă de străchinele” (Баларупи 1961, 151). Nu sunt similare cu ceștile culturii Belozërka nici exemplarele din obiectivele culturii Sabatinovka de la Horița (fig.30/3,6) (Шарафутдинова 1982, fig.31/15), Sabatinovka (Шарафутдинова 1986, рис.26/23), Čikalovka (fig.26/8) (Шарафутдинова 1964, рис.4/5, 9) și Bolgrad (fig.30/12) (Черняков 1985, рис.31/1), chiar dacă sunt ornamentate și cu caneluri și proeminente. Morfologic, ceștile culturii Belozërka, sunt analoage cu unele exemplare, ornamentate cu motive incizate ale culturii Coslogeni (Hänsel 1976, T. 33/13; 37/11). În acest context, ținem să menționăm că în mediul Belozërka ceștile ornamentate cu compoziții incizate sunt cunoscute într-o cantitate redusă și cu rare excepții: Voronovka II (Ванчугов, Загинайло, Кушнир, Петренко 1991, 39, рис.18/9) și numai în zona Niprului, în necropolele de la Širokoe (fig.30/13) (Мелюкова 1979, рис.16/9) și de la Černjanka (fig.30/5,7) (Кубышев, Черняков 1986, рис. 6/11, 14).

Ceștile, ale căror caracteristici morfologice și stilistice corespund deplin celor de tip Belozërka, sunt larg răspândite în grupul cultural de tip Balta Sărată din zona piemontană din nord-estul și probabil centrul Banatului (Gumă 1993, pl. IV), a cărei fază târzie se plasează în perioada Br.D - prima jumătate a fazei HaA₁ (respectiv sec. XII î. e. n.) (Gumă 1993, 165; 1995, 102), în grupul Susani (Stratan, Vulpe 1977, fig. 5/8; 18/143-145) din perioada de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului din aceeași zonă (faza HaA) (Gumă 1993, 168 și urm.; 1995, 104-105), persistând și în perioada următoare de la începutul primei epoci a fierului, în obiectivele de tip Gáva (Gumă 1993, pl. XXXIII/6). Pe ceștile de tip Balta Sărată sunt prezente, fără excepții, toate motivele ornamentale formate din caneluri și proeminente cunoscute în stepele nord-vest-pontice. Aici, sunt atestate și ceștile de tipul celor de la Mirmoe, cu analogii și în cultura Noua (Gumă 1993, pl.V/4), precum și motivul ornamental alcătuit din proeminente asociate de șiruri de împunsături dispuse vertical (Gumă 1993, pl.V/4) atestat pe o ceașcă din M.54 din necropola de la Cazaclia (Agulnikov 1996, fig.18/8).

Revenind la spațiul est-carpatic, menționăm că ceștile culturii Belozërka au anumite similitudini și în ceramica primelor formațiuni culturale hallstattiene. Astfel, castroanele de tip E ale grupului Grănicești, pe lângă faptul că se aseamănă morfologic și după dimensiuni, mai sunt ornamentate și cu nervuri verticale grupate câte

trei (László 1994, fig. 24), similar celor de tip Belozerka. "Castroanele-cupe" ale grupului Holercani-Hansca, de asemenea sunt analoage atât morfologic cât și stilistic cu ceștile de tip Belozerka (Levițki 1994b, 226, fig.2/13; 7/9; 2/16).

În concluzie, constatăm că prototipurile ceștilor culturii Belozerka, atât din punct de vedere morfologic, cât și ornamental, se găsesc în grupul cultural Balta-Sărată de la sfârșitul epocii bronzului din sud-vestul României, unde ele evoluează inclusiv până la începutul primei epoci a fierului și de unde, probabil, s-au răspândit în stepele nord-pontice.

Ceștile cu două torți. În complexe de tip Belozerka până în prezent sunt cunoscute doar două vase de acest tip: în necropola tumulară de la Taraclia (fig. 31/1) din interfluviul Nistru-Prut (Агульников, Хахей 1988, рис.3/3) și în cea de la Širokoe (fig.30/11) din zona Niprului de Jos (Мелюкова 1979, рис.17/8).

Originea acestor vase, după cum deja a fost menționat, specialiștii o plasează în complexe ceramice ale culturilor precedente – Noua și Sabatinovka. Opinia lui Meljukova, cum că apariția ceștilor cu două torți în cultura Belozerka s-ar datora unor influențe sud-tracice, în prezent, când în obiectivele de tip Sabatinovka este cunoscută o serie întreagă de astfel de vase: mormintele tumulare de la Borisovka (Шмаглий, Черняков 1970, рис.1/5), Etulia (Борзияк 1984, рис.4), Cârnațeni (Левицкий 1995, рис.1/5), așezarea din faza târzie a culturii Sabatinovka de la Bolgrad (Черняков 1985, рис.30/6, 7), din interfluviul Nistru-Dunăre cât și așezările de la Čikalovka și Stepovoe de la Niprul de Jos (Шарафутдинова 1986, рис.27/1, 2, 9), este depășită.

Chiupuri. Această formă ceramică este prezentă în majoritatea așezărilor comunităților de tip Belozerka. Mai rar, ele provin din morminte. Teritorial, se concentrează în sud-vestul spațiului ocupat de această formațiune culturală. V. P. Vančugov clasifică aceste vase în trei tipuri. Vasele cu gâtul scurt și corpul bombat (tipul I), în opinia sa, sunt legate genetic de oalele de tipul II. Tipul II, cu gâtul puțin evidențiat și corpul bitronconic, precum și cele de tipul III, chiupurile cu gâtul cilindric înalt, mijlocul puternic bombat și fundul neevidențiat, apar în cultura Belozerka în stare deja formată, neavând prototipuri în cultura precedentă Sabatinovka (Ванчуров 1990, 73; 86). Similar lui A. I. Meljukova (Мелюкова 1979, 48) consideră că aceste vase sunt de proveniență vestică, din culturile periodei târzii a epocii bronzului – Hallstattului timpuriu în spațiul carpato-dunărean (ibidem; Ванчуров 1982, 44-52).

Chiupurile bitronconice în spațiul de la est de Nistru sunt cunoscute cu precădere în obiectivele grupului Balta (Ванчуров 1990, 73), considerat în prezent ca o parte componentă a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați (Levițki 1994b, 232). În monumentele Belozerka propriu-zise din nord-vestul Mării Negre, un astfel de vas provine din inventarul M. 39 din necropola de la Cazaclia (fig.45/7) (Агульников 1996, fig.16/7). Partea lui superioară este

ornamentată cu șase caneluri înguste orizontale și patru proeminente, două dintre ele formează mânere verticale cu orificii incomplete, alte două de formă conică, sunt circumscrise de patru cercuri concentrice canelate. Ornamentația și accesoriile acestui vas, eventual și forma lui, au analogii perfecte în ceramica orizontului de tip Sihleanu (Harțuche 1972, fig. 2/2) și a fazei I a culturii Babadag (Morintz 1987, fig.8/1; Topoleanu, Jugănar 1995, fig. XII/6; Morintz, Șerbănescu 1974, fig.9/7; Dragomir 1983, fig.4/3).

Chiupurile cu gâtul înalt cilindric și mijlocul puternic bombat sunt relativ larg răspândite: așezările de la Tudora (fig. 31/3, 6) (Мелькова 1961a, рис. 45/11, 14), Jalpug IV (fig. 31/10) (Ванчугов 1981, рис. 3/18-20), Žovtnevoe (fig.31/7) (Черняков 1962, рис.1); necropolele de la Cazaclia (fig.31/5,6) (Agulnikov 1996, fig. 9/9; 21/3), Divizia (fig.31/8) (Тошев 1990, рис.1/5), Vasilievka (fig.31/9) (Ванчугов, Субботин 1989, рис. 4/17), tumulul de la Cazaclia (fig.31/2) (Чеботаренко 1982, рис. 5) din nord-vestul Mării Negre și de la Vladimirovka (fig.43/1) din zona Niprului de Jos (Ванчугов 1990, рис.40/1).

Vasele enumerate, având în vedere unele detalii și raportul dintre părțile componente, reprezintă cel puțin două variante. Primele (necropola Cazaclia, M.17; 64 (fig.31/5,6), Divizia, T.5 (fig. 31/8) și tumulul de la Cazaclia M.I (fig.31/2) se caracterizează prin corp cvasi-bitronconic, gât înalt trompetiform cu buza puțin evazată și fundul plat. La baza gâtului sunt ornamentate cu caneluri orizontale ori cu proeminente conice. Exemplarul din tumulul de la Cazaclia mai are pe umeri două torți și o pereche de proeminente conice circumscrise cu cercuri concentrice canelate. Celelalte (fig./3, 9, 10; 11/7) au corpul rotunjit, gâtul cilindric sau trompetiform, cu marginea evazată și fundul îngust plat (fig.31/3, 4, 7, 9, 10). La baza gâtului sunt ornamentate cu o fâșie de caneluri orizontale sau linii incizate. Pe vasul de la Vladimirovka (fig. 43/1) fâșia este limitată în partea de jos și de sus de câte un șir orizontal de gropițe rotunde. Vasele de la Vladimirovka și Jalpug (fig.31/10) sunt decorate pe umeri cu două, respectiv trei linii incizate paralele, dispuse în zigzag, respectiv în ghirlandă. Vasul de la Žovtnevoe (fig.31/7), pe lângă canelurile orizontale de la baza gâtului și liniile incizate în zigzag, mai are pe umeri proeminente conice înconjurate de cercuri concentrice incizate.

Recipientele examinate aici, atât ca tip morfologic, cât și ca decor (elementele ornamentale și compozițiile formate) sunt net de tradiții hallstattiene timpurii. În același timp, doar unele dintre ele au analogii directe la apus (vezi: Patek 1968, pl. III/6; IV/15; Hänsel 1976, T.13/6), fapt datorat prelucrării locale a prototipurilor carpato-dunărene (Ванчугов 1982, 51; 1990, 87). În acest context, ținem să remarcăm că în ce privește originea chiupurilor respective, nu suntem de acord cu punctul de vedere al lui V. P. Vančugov, precum că ele sunt de tradiții Gáva-Holihrady (Ванчугов 1982, 51).

Chiupurile, după cum menționează și Vančugov (Ванчугов 1990, 86), reprezintă una dintre cele mai caracteristice forme ceramice pentru mai multe culturi din perioadele mijlocii și târzii ale epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean, îndeosebi Žuto-Brdo-Gârla Mare și Cruceni-Belegiș (Morintz 1978, p.29, fig.12-13, 15-17; p.44, fig.20-24), precum și pentru întreaga suită de grupuri din perioada de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului (hallstattiene timpurii), constituite în baza lor din acest spațiu (v. Gumă 1993; 1995). Compararea chiupurilor de tipul III, după clasificarea lui Vančugov, cu cele din bazinul Dunării de Mijloc, demonstrează că ambele lui variante din punct de vedere morfologic sunt mai apropiate de cele de tip Žuto-Brdo-Gârla Mare. Pentru vasele de tipul celui de la Vladimirovka – considerăm apropiată urna din M.10 din necropola de la Balta Verde (Berciu, Comșa 1956, 277, fig.17,18), iar pentru cele din tumulul de la Cazaclia – urna din M. 15 din aceeași necropolă (ibidem, 290, fig.23/2). Printre cele mai frecvente motive ornamentale ale urnelor de tip Žuto-Brdo-Gârla Mare sunt menționate zigzagul, ghirlanda; dintre accesorii: torțile în bandă lată, cu secțiunea ovală, plasate pe partea cea mai proeminentă a corpului. În această ordine de idei, semnificativ este faptul că liniile în ghirlandă de pe urnele Gáva, după cum menționează A. László, sunt de asemenea de origine din sud-estul bazinului Dunării de Mijloc (1972, 603). De la Dunărea de Mijloc (cultura Cruceni-Belegiș) provine și combinația ornamentală formată din caneluri orizontale în asociere cu un șir orizontal de gropițe (Radu 1973, fig. 7/1). Astfel, prototipurile chiupurilor examinate, mai degrabă sunt de tradiții din culturile bronzului mijlociu de la Dunărea de Mijloc, decât Gáva din Transilvania și Nistrul Superior, după cum afirma Vančugov.

Căni. În monumentele culturii Belozerka această formă este una dintre cele mai rar întâlnite. În nord-vestul Mării Negre câte o cană provine din necropolele de la Kočkovatoe (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, рис.19/12), Vasilievka (Ванчугов, Субботин 1989, рис.4/7), din tumulii de la Etulia (Мелюкова 1979, рис.17/10) și Obodovka (Ванчугов 1990, рис.32/10), precum și din așezarea de la Kriničnoe (Ванчугов 1990, рис.19/17). Două exemplare de acest tip de vase sunt atestate în necropola de la Cazaclia (Agulnikov 1996, fig.12/5; 16/2). În zona Niprului de Jos câte o cană provine din necropola de la Černjanka (Кубышев, Черняков 1986, рис.6/16) și așezarea de la Derievka (Шарафутдинова 1982, рис.37/12). Cele mai multe căni sunt atestate în necropola de la Širokoe - 4 exemplare (Мелюкова 1979, рис.17/1-3,7).

Cu excepția a trei exemplare (M. 39 din necropola Cazaclia (fig.45/2), tumulul de la Etulia (fig.32/12) și unul de la Širokoe (fig.32/11), aceste vase se caracterizează prin corp rotunjit mai scund sau mai zvelt, gât evidențiat cu marginea evazată, fund plat și toarta mai mult sau mai puțin supraînălțată. Toate sunt lipsite de ornament. În opinia cercetătorilor, cămile de acest tip au perfecte

corespondențe în complexele ceramice ale culturilor perioadei târzii a epocii bronzului, complexul Noua-Sabatinovka-Coslogeni, de unde au și fost preluate de ceramiștii culturii Belozerka (Шарафутдинова 1982, 102; Мелюкова 1979, 57-58; Ванчугов 1990, 130; Agulnikov 1996, 70).

Cămile din M. 39 de la Cazaclia (fig.45/2), tumulul de la Etulia (fig.32/12) și cea de la Širokoe (fig.32/11), după unii parametri, ca aspectul general și proporțiile diferitelor părți ale corpului, de modelarea gurii, de nivelul de înălțare și modelare a torții, prezența ornamentului, se deosebesc esențial de cămile caracteristice culturii Belozerka.

Cana de la Cazaclia, cu gâtul reliefat, având marcată trecerea către corpul scund bombat printr-un prag în relief, toarta supraînălțată, fundul în formă de umbo, ornamentat cu un motiv incizat în asociere cu proeminențe, după cum corect menționează S.Agulnikov, are analogii directe în orizontul Babadag I din Dobrogea și în grupul Tămăoani din sudul Moldovei (1996, p.70). În această ordine de idei, subliniem că alături cu analogiile aduse de S.Agulnikov de la Babadag (cit.: Morintz, 1987, fig.7/14, 15) și mormântul de la Foltești (respectiv: László 1986, fig.11), căni modelate morfologic și stilistic, asemănătoare în monumentele orizontului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați și de la Dunărea de Jos, reprezintă unul din tipurile definitorii ale ceramicii fine. În complexul Tămăoani-Holercani-Balta vasele de acest tip sunt atestate la Tămăoani (László1986a, fig. 3/5), Ijdileni-Frumușița (Brudiu 1991, fig. 3), Holercani (Levițki 1994b, fig. 2/1-6), Galfa (ibidem, fig. 9/1), Pohrebea (Агульников, Кетрапу 1992, рис. 2/4), Šeršency (Ванчугов 1983, рис. 4/9). La Dunărea de Jos astfel de vase au mai fost atestate la Beidaud (Simion, Lăzurcă 1980, fig.V/2), Seliștea "Conac" (Sîrbu, Pandrea 1994, fig.18; 19/2) și la Bucu (Păunescu, Rența 1993, fig.1/5).

În continuare, reținem atenția asupra încă unei particularități de ordin morfologic a câinii de la Cazaclia. Este vorba despre formarea marginii care, în raport cu muchia orizontală, în partea opusă torții este mai ridicată. O astfel de modelare a marginii cânilor în spațiul carpato-balcanic este cunoscută începând cu perioada mijlocie a epocii bronzului, cultura Monteoru (Morintz 1978, fig. 55/5), Tei, faza III (ibidem, fig. 9/46), persistă în perioada târzie - cultura Zimnicea-Plovdiv (ibidem, fig. 29/1, 5; 30/1, 2, 4; 31/10-14; 34/3, 6) și inclusiv până în faza târzie a culturii Coslogeni-Radovanu (ibidem, fig. 83/1-3).

Cana de proporții din tumulul de la Etulia, cu corpul bitronconic, buza evazată și toarta supraînălțată, prevăzută pe muchia de sus cu o proeminență, are cele mai apropiate analogii în Bulgaria de Nord (Мелюкова 1979, 59; v. și Hänsel 1976, T.29/5) și este calificată ca piesă de import.

Cana din necropola de la Širokoe, ornamentată cu proeminențe pe corp, în opinia lui A. I. Meljukova are corespondențe la Pšeničevo din Bulgaria de Sud (Мелюкова 1979, 59).

Cămile examinate în mediul cultural Belozerka nu au analogii, circumstanță care în opinia noastră permite a califica și exemplarele de la Cazaclia și Širokoe ca importuri de la Dunărea de Jos, primul posibil din mediul complexului Tămăoani-Holercani-Balta.

Străchini. Ca și în cazul cănilor, această formă este prezentă într-o măsură mai limitată, atât în așezările cât și în necropolele culturii Belozerka. Probabil, este corectă observația lui V. V. Otroščenko, că aceasta se datorează faptului că funcțiile străchinilor în viața cotidiană a populației acestei culturi erau îndeplinite de tigăile-tipsii (Оттошенко 1986, 135).

V. P. Vančugov, clasificând ceramica fină a culturii Belozerka, deosebește 5 tipuri de străchini (Ванчугов 1990, 71). În studiul dat ne interesează îndeosebi tipurile 3-5, care în opinia lui A. I. Meljukova, pentru cultura Belozerka au putut să apară numai sub influențele din partea culturilor Hallstattului tracic (Мелюкова 1979, 48).

Străchinile de formă emisferică cu buza invazată (tipul 3) sunt atestate în M.26 din necropola de la Cazaclia (fig.44/8) (Agulnikov 1996, fig.11/8) și în așezările Kriničnoe I (fig. 32/7) (Ванчугов 1990, рис.19/8), Jalpug IV (fig.32/3) (Ванчугов, 1981, fig.3/16) și Voronovka II (fig.32/2) (Ванчугов et al., 1991, fig.17/7). Exemplarul de la Cazaclia este ornamentat pe buză cu caneluri oblice.

Străchinile tronconice cu buza invazată (tipul 4) sunt cunoscute în necropola de la Cazaclia, M. 39 (fig.45/5) (Agulnikov 1996, fig. 16/3), tumulul de la Risovoe (fig.32/8) (Мелюкова 1979, рис.7/17) și așezările de la Jalpug (fig.32/9) (Ванчугов 1981, рис.3/17), Voronovka II (fig.32/4) (Ванчугов, Загинайло, Кушнир, Петренко 1991, рис.18/19/6, 9,10,15) și Uškalka (fig.32/10) (Мелюкова 1979, рис. 7/20). Exemplarul de la Cazaclia este prevăzut cu un mâner-suport, cel de la Jalpug este ornamentat cu caneluri oblice pe buză, iar cel de la Voronovka (fig.32/4) cu un motiv incizat pe partea interioară.

Străchinile de tipul 5, cu buza lobată, sunt singulare în mediul Belozerka, după cum menționează Vančugov (Ванчугов 1990, 71).

Străchinile de tipul 3 și 4, în opinia lui A. I. Meljukova, în cultura Belozerka pot să apară numai datorită influențelor culturilor Hallstattului tracic (Мелюкова 1979, 48). Susținând acestea, insistăm doar să concretizăm că strachina de tipul 3 de la Cazaclia este identică cu una similară de la Cserkut, din aria culturii câmpurilor de urne funerare din Ungaria (Patek 1968, fig. CI/9). Cele tronconice, ornamentate cu caneluri oblice pe buză sau prevăzute cu mânere-suporturi pe corp, constituie tipul de strachină dominant pentru ambele complexe hallstattiene timpurii din spațiul carpato-balcanic. Cât privește străchinile cu marginea lobată, ele sunt caracteristice îndeosebi pentru cultura Gáva-Holíhrady-Grănicești.

Având în vedere influențele hallstattiene asupra complexului ceramic al culturii Belozerka evidențiate mai sus, menționăm în primul rând, că ele au afectat ambele categorii, atât cea fină cât și cea de uz comun.

Astfel, în repertoriul morfologic al ceramicii de uz comun, apar oale cu gâtul înalt, brusc înclinat în afară, cu corpul puternic bombat și oalele cu gâtul scurt vertical cu corpul bitronconic sau rotunjit, ornamentate cu proeminențe conice de tradiție Coslogeni, de la Dunărea de Jos și Dobrogea. Mai sesizabil, influențele hallstattiene timpurii asupra ceramicii de uz comun sunt semnalate în ornamentația ei. Elementele ornamentale originare din culturile perioadei târzii a epocii bronzului - Hallstattului timpuriu din teritoriile limitrofe arealului Belozerka din vest - apucătorile-suporturi ovale și aplatizate, proeminențele rotunde și conice sunt atestate în majoritatea așezărilor investigate de la Dunăre și până în bazinul Niprului.

Referitor la ceramica fină, menționăm în primul rând similitudinea ei din punct de vedere tehnologic cu cea a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați și Dunărea de Jos. În plan morfologic, preluarea de către ceramiștii comunităților Belozerka a tradițiilor culturilor imediat precedente și sincrone de la vest, are două aspecte: interpretări locale ale prototipurilor alohtone și importuri simple.

Prototipurile diferitelor variante de cupe utilizate de populația din stepele nord-pontice se găsesc în complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați (grupul Tămăoani-Holercani-Balta), la Dunărea de Jos și Dobrogea (cultura Babadag), în culturile din perioada târzie a epocii bronzului din ultima zonă - cultura Coslogeni, faza târzie Radovanu, grupul Govora-Verbicioara IV-V, în cultura câmpurilor de urne funerare din Ungaria, precum și în cultura mormintelor tumulare din Ungaria și Cehia, cele mai timpurii încadrându-se în perioada Br.D, eventual Br.C.

Vasele în formă de cupe de proporții (ulcioarele fără torți) de asemenea sunt cu preponderență de origine de la Dunărea de Jos și Mijlocie.

Cele mai timpurii cești de tipul celor atestate în cultura Belozerka, în spațiul carpato-dunărean sunt cunoscute începând cu perioada Br.D, în grupul Balta Sărată din Banatul Românesc, unde ele evoluează inclusiv până la începutul primei epoci a fierului. La Dunărea de Mijloc, în culturile din perioada mijlocie - târzie a epocii bronzului, culturile Žuto-Brdo-Gârla Mare și Cruceni-Belegiš se găsesc și prototipurile chiupurilor, care în perioada hallstattiană timpurie devin una din cele mai specifice forme a ceramicii ambelor complexe culturale hallstattiene din întreg spațiul carpato-balcanic. Cămile și străchinile culturii Belozerka, care nu au corespondențe în mediul cultural Sabatinovka, sunt de aspect clasic hallstattian timpuriu.

Elementele ornamentale utilizate în decorul veselei fine, de asemenea sunt de proveniență din spațiul carpato-dunărean. Cu rare excepții, de tradiții similare sunt și compozițiile ornamentale formate de ele. Prototipurile morfologice de tradiție vestică, în mediul cultural Belozerka primesc aspecte originare, specifice îndeosebi pentru stepele nord-pontice. Exclusiv pentru această zonă sunt caracteristice compozițiile ornamentale ale cupelor precum cele constituite din grupuri a câte patru caneluri verticale-oblice, cât și cele formate din grupuri de proeminențe.

În obiectivele de tip Belozerka sunt prezente și vase care, conform tuturor aspectelor (tehnologic, morfologic și stilistic), au analogii directe în culturile sincrone din lumea tracică și sunt calificate ca obiecte de import.

Cana din tumulul de la Etulia și, eventual, exemplarul ornamentat cu proeminențe din necropola de la Širokoe, sunt considerate de A. I. Meljukova ca importuri din Bulgaria de Nord și de Sud, din cultura Pšeničev (1979, 59), iar cupa conică cu piciorul înalt cilindric din M.10 din necropola de la Budurgeli – din cultura câmpurilor de urne funerare din Ungaria (Тошев 1992, 25; Ванчуров 1990, 132). Probabil de import sunt și cupele cu gâtul conic, buza puțin evazată și corpul scund bitronconic atestate doar în două morminte din necropolele de la Divizia și Cazaclia, care au analogii perfecte în obiectivele de tip Gáva din Banat și în complexe hallstattiene timpurii cu ceramica incizată de la est de Carpați și Dobrogea. În această ordine de idei, extrem de semnificative sunt complexe nr.26 și 39 din necropola da la Cazaclia. Inventarul M.26 constă dintr-o cupă și o strachină care, conform tuturor parametrilor, au analogii directe în cultura câmpurilor de urne funerare din Ungaria. Vasele ce alcătuiesc inventarul M.39 – chiupul, strachina, cana și cupa), cu excepția ornamentului ultimei (caneluri verticale-oblice grupate câte patru), după toți indicii ce caracterizează ceramica sunt de origine din complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată.

Evidențierea ceramicii de import în complexe închise (morminte) din stepele nord-pontice, demonstrează că opiniile lui A. I. Meljukova și V. V. Otroščenko, conform cărora complexe cu ceramică fină de tip tracic în aria culturii Belozerka lipsesc complet, și că vasele de import nu sunt atestate în mormintele populației acestei culturi, în prezent sunt depășite.

II b. Elemente hallstattiene semnalate în ritul și practicile funerare ale populației din stepele nord-pontice

Monumentele funerare ale culturii Belozerka sunt reprezentate prin necropole tumulare, necropole tumulare-plane, tumuli ce fac parte din componența unor grupuri de tumuli mai timpurii sau situați izolat, precum și prin necropole plane. În calitate de construcții funerare se utilizau cu precădere gropile rectangulare simple,

cu șanțuleț pe perimetrul fundului sau cu gropi de "stâlpi" pe fund și mai rar, gropi mici de formă ovală. În cazuri singulare, au fost descoperite gropi dreptunghiulare cu șanțuleț pe perimetrul fundului, cu nișă și gropi rotunde în formă de puț cu trepte în pereți.

În ritual funerar al culturii Belozerka, cu excepția a două cazuri, când înmormintările au fost efectuate după ritualul incinerăției, se practica înhumarea. Înhumarea defuncților se efectua în poziție chirchită pe partea dreaptă sau stângă, pe spate sau cu fața în jos. Brațele, în cele mai multe cazuri sunt aduse în față. Picioarele, de regulă, sunt puternic îndoite. Orientarea este predominant sudică.

Inventarul mormintelor e reprezentat de ceramică (de obicei din categoria fină), obiecte din metal, mărgelile din sticlă și chihlimbar, gresii, ș. a. Într-o serie de morminte au fost găsite și oase de animale (Шарафутдинова, 1982; Черняков 1985; Отрошенко 1986; Ванчугов 1990; Levički 1994c).

După cum se știe, ritualul funerar al tuturor formațiunilor culturale, inclusiv al culturilor examinate, reprezintă un sistem unitar, stabil, conservativ, tradițional, format din două componente principale strâns legate între ele, care includ atât sortimentul de practici rituale tradiționale acceptate, cât și elementele materiale tipice ritului funerar (construcțiile funerare, inventarul, poziția defunctului etc.). Orice abatere de la obiceiurile tradiționale a acestor componente este ușor sesizabilă prin materialele arheologice și prin alte aspecte importante, care atestă și apariția unor elemente de caracter alohton (Алексин 1981, 18-22).

În contextul studierii relațiilor comunităților hallstattiene timpurii cu populația din stepele nord-pontice, atestate în monumentele funerare specifice ultimei, pe primul plan este evidențierea elementelor mai puțin caracteristice tradiției funerare a culturii Belozerka, precum și apariția unor inovații, ca ulterior să se identifice aspectul lui informativ: a) reflectarea procesului de geneză culturală; b) stratificarea socială în interiorul comunităților; c) prezența elementelor de tradiții alohtone, insistând îndeosebi asupra ultimului. Analiza publicațiilor obiectivelor funerare concrete: necropole tumulare - Ко́коватое (Ванчугов, Субботин, Дзиговский, 1992), Vasilievka (Ванчугов, Субботин 1989, 54-65), Pervomaevka (Евдокимов 1987, 107-126), Divizia (Тошев 1990, 87-92), Kalčevo (Ванчугов 1990, 44-46), Taraclia (Агульников, Хахей 1988, 74-79), Сте́рое (Отрошенко 1975, 139-206); necropole tumularo-plane - Budurgeli (Тошев 1992, 19-30) Cazaclia (Agulnikov 1996), Širokoe (Лесков 1971, 75-91), Чернянка (Кубышев, Черняков 1986, 139-157); tumuli izolați - Strumok (Тошев 1984, 24-31), Širokoe (Ванчугов 1990, 46), Zalizničnoe (Субботин, Черняков, 1973, 238-240), Cazaclia (Чеботаренко 1982, 137-145), Kairu (Агульников, Шилов 1990, 67-70), Glinoe (Яровой, Агульников 1995, 181-184), precum și a altora, invocate în studii cu caracter general, referitor la cultura Belozerka (Шарафутдинова 1982; Черняков 1985; Отрошенко 1986; Ванчугов 1990), în categoria de fenomene mai puțin

specifice practicilor funerare a populației culturii Belozerka și de inovații, includem următoarele: referitor la tipul de monument funerar - practicarea necropolelor tumulare, necropolelor tumularo-plane, tumulilor-cenotaf și predominarea mormintelor plane asupra celor tumulare; referitor la construcțiile funerare - gropile rectangulare cu gropi de stâlpi pe fund, gropile rectangulare prevăzute cu nișă, gropile rotunde și construcțiile din piatră; în ritul funerar - predominarea orientării în direcția de sud a defuncților, practicarea reînhumărilor, înmormântărilor în perechi, utilizarea ocrului, precum și prezența incinerățiilor, folosirea rugului funerar; în inventar - depunerea în morminte a vaselor din categoria ceramicii de uz comun, depunerea vaselor mici în interiorul vaselor mai mari și prezența pieselor de import; cât privește ofranda de carne - depistarea scheletelor întregi de animale sau a unei părți considerabile din ele.

Examinarea acestor parametri ai ritului funerar al culturii Belozerka din punctul de vedere al prezenței sau lipsei lor în practicile funerare ale populației culturii precedente (Sabatinovka), de care prima este legată genetic, denotă că, asemenea trăsături ca: ridicarea tumulilor, utilizarea camerelor funerare de proporții prevăzute cu gropi de stâlpi pe fund, prezența mormintelor principale și secundare în aceeași tumul, amenajarea diverselor construcții din piatră, practicarea (cu excepția cazurilor singulare) a înhumăției, presurarea defunctului cu ocru, depunerea vaselor din categoria ceramicii de uz comun și a ofrandei de carne - sunt proprii ambelor formațiuni comparate, precum și pentru altele din perioada târzie a epocii bronzului dintr-un spațiu mult mai vast (Шарафутдинова 1982, 65-74; Черняков 1985, 135-142; Левицкий 1995, 159-165; Levițki, Demcenco 1997, 103-122). Ponderea diferită a acestor elemente în cadrul culturilor legate genetic (Belozerka-Sabatinovka) reflectă, posibil, procesul de geneză culturală din perioada de trecere de la perioada târzie a epocii bronzului la prima epocă a fierului și starea concretă a reprezentărilor și atitudinii membrilor societății față de moarte, decedați, și pregătirea lor pentru viața de apoi. În același timp, tumulul ca tip de monument, construcțiile funerare complexe, ofranda de carne, colorarea cu ocru, reprezintă parametrii specifici mormintelor "bogate" atât pentru cultura Sabatinovka, cât și pentru Belozerka (Отрошенко 1979, 86-87; Ванчугов 1990, 56-58). Despre același fenomen - gradația socială a defuncților din mediul Belozerka-, în opinia cercetătorilor, denotă și unele caracteristici specifice cum ar fi: practicarea tumulilor-cenotaf cu construcții complexe originale, inventarul divers și bogat; mormintele devastate, precum și obiceiul "purificării" prin folosirea rugului funerar și a triznei (ospățului funerar) (ibidem).

Tot aici, este necesar de menționat că apariția în practicile funerare ale populației culturii Belozerka a necropolelor tumulare, precum și numărul sporit de construcții funerare de tipul camerelor rectangulare cu șanțuleț pe perimetrul fundului și a acelora cu gropi de stâlpi pe fund (tipurile III și IV, conform

clasificării lui Vančugov (Ванчугов 1990, 49-50), respectiv 3,8 și 9,2%, în raport cu cultura Sabatinovka, constituie fenomene relativ noi. În zona nord-vest-pontică, pentru cultura precedentă, sunt cunoscuți doar tumuli izolați (Левицкий 1995, 163-164), necropolele tumulare de tip Sabatinovka fiind atestate doar în bazinul Niprului de Jos (Отрошенко 1978, 81-86). Construcțiile funerare de formă rectangulară, cu gropi de stâlpi pe fund, utilizate pe larg de populația culturii Belozierka, în mediul Sabatinovka, au fost atestate doar într-un singur caz – M.3 din T I de la Cârnațeni, raionul Căușeni, R. Moldova (Левицкий 1995, 159 și urm., fig.1/3), fapt suficient pentru recunoașterea originii locale a acestor construcții funerare pentru stepele nord-vest-pontice. În contextul inovațiilor, referitor la construcțiile funerare, mai menționăm și utilizarea gropilor cu nișa laterală prezente în necropolele de la Kočkovatoe (T.50) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 56, рис.17/6) și de la Brilevka (Евдокимов 1989, 76), tip sporadic pentru cultura Belozierka, dar pe larg cunoscut în perioada posterioară (cimeriană) din interfluviul Dunăre-Nistru (Levički 1994c, 189), zona Bugului de Jos (Гребенников, Елисеев, Ключинцев 1984, 33-49) cât și din alte zone (Гошко, Отрошенко 1986, 168-183). Complexele menționate, îndeosebi cel din necropola Kočkovatoe, prezintă interes și din alte puncte de vedere, la care ne vom referi în continuare.

Restul trăsăturilor, inovații evidențiate în ritul funerar al culturii Belozierka, n-au afinități în cultura precedentă - Sabatinovka și nici nu indică diferențierea socială a membrilor comunităților. Referitor la natura unor abateri esențiale de la tradițiile funerare locale precedente, cum ar fi apariția necropolelor care îmbină atât caracteristicile necropolelor tumulare cât și a celor plane; utilizarea înmormântărilor plane; schimbarea orientării defuncțiilor, folosirea gropilor cu nișa, practicarea incinerărilor ș. a., opiniile specialiștilor diferă. Unii consideră că apariția acestor fenomene, ce deosebesc monumentele funerare ale culturii Belozierka de cele de tip Sabatinovka, reflectă rezultatul evoluției locale, respingând prezența unor influențe sau preluări de caracter străin (Лесков 1971, 75 și urm.; Шарафутдинова 1982, 74 și urm.). Alții, pun prezența acestor inovații în dependență de unele pătrunderi de populație alogenă cu tradițiile lor funerare, cu preferință din vest (Мелюкова 1979, 37-39; Черняков 1985, 150; Ванчугов 1990, 128 și urm.). V. V. Otroščenko, consideră că modificările esențiale ale ritului funerar al culturii Belozierka, în comparație cu cel practicat în cadrul culturii Sabatinovka, se datorează influențelor purtătorilor culturii Srubnaja din stânga Niprului, care au avut un rol hotărâtor în constituirea primei (Отрошенко 1975, 198). Coexistența ambelor tipuri de necropole, tumulare și plane, în opinia cercetătorului, reflectă procesul de diferențiere socială a comunităților (idem 1975, 198; 1986, 130). G. Toščev, evidențiind două grupuri de monumente funerare din cultura Belozierka din zona nord-pontică (tumulare și plane), deosebirea dintre ele constând numai în formarea lor externă, menționează sincronismul lor, iar aspectul lor diferit îl pune pe seama existenței a

două linii de evoluție etno-culturală a purtătorilor ei (Тошев 1984, 31). În cele ce urmează, ne vom referi asupra argumentelor care, în opinia unor cercetători, mărturisesc despre aportul comunităților vestice de la sfârșitul epocii bronzului - începutul Hallstattului la constituirea ritualului funerar al culturii Belozerka.

Ipoteza conform căreia, la apariția necropolelor plane și răspândirea orientării în direcția de sud a defuncțiilor în stepele nord-pontice ar fi contribuit purtătorii formațiunilor culturale carpato-dunărene, a fost lansată de A. I. Meljukova (Мелюкова 1979, 38-39), ulterior susținută de I. T. Černjakov (Черняков 1985, 150) și V. P. Vančugov (Ванчугов 1990, 129 și urm.). A. I. Meljukova, replicând lui A. M. Leskov, care pune necropolele plane ale culturii Belozerka în dependență doar de influențele din mediul comunității cultural-istorice Srubnaja, menționează lipsa acestui obicei la comunitățile Srubnaja, iar pentru argumentarea paralelelor vestice invocă doar faptul că practicarea necropolelor plane la comunitățile epocii bronzului – Hallstattului constituie un obicei tradițional local. Când privește orientarea defuncțiilor spre sud, se apelează la necropola hallstattiană relativ mai târzie de la Stoicani, unde astfel de orientare este predominantă, populația care a folosit-o fiind considerată de tradiție locală, de proveniență Noua. I. T. Černjakov, se limitează doar la cele menționate de Meljukova, neadăugând alte argumente. Vančugov, acceptând ipoteza lui Meljukova, aduce o bogată argumentare, bazându-se îndeosebi pe obiectivele funerare carpato-dunărene din perioada târzie a epocii bronzului, respectiv de tip Noua, și mai puțin pe cele sincrone, hallstattiene timpurii.

Analiza comparativă a monumentelor funerare ale culturii Belozerka și Noua este făcută pe baza parametrilor: tipul de sit – necropolă plană; construcția funerară – de formă ovală și rectangulară; poziția defunctului – chircită pe o parte; orientare – sudică, cu unele abateri; inventarul; ofranda de carne, precum și prezența unor morminte depuse în poziție chircită pe o parte, orientate spre sud, în opinia lui Vančugov, demonstrează apropierea complexelor în discuție și dependența primelor de cele de a doua și, arată în plus că purtătorii culturii Noua practicau și necropole tumulare-plane (Pererăta). Apelând la puținele morminte hallstattiene cunoscute, în particular de la Zimnicea și Stoicani, cercetătorul menționează aspectul lor înrudit cu cele de tip Noua, insistând în special asupra necropolei de la Stoicani. Similitudinile materialelor arheologice, precum și tipul antropologic al populației culturilor Belozerka și Noua, le interpretează ca fiind rezultat al deplasării unei părți a purtătorilor culturii Noua sub presiunea triburilor tracice în stepele nord-pontice, fapt documentat și de depozitele de bronzuri.

Nivelul actual de cunoaștere a obiectivelor funerare ale culturii Noua, îndeosebi din aria pruto-nistreană, dispune de noi date referitoare la aspectele discutate. Practicarea cu precădere, de către purtătorii acesteia, a necropolelor plane, iar în unele zone și a tumulilor, este cunoscută de mult. Cercetările de teren din ultimii

ani au pus la dispoziția specialiștilor, alături de necropola tumulară-plană menționată de Vančugov de la Pererâta, și alte obiective de acest tip – Corjeuți, raionul Briceni (Levițki, Demcenko 1994, 228-229), Burlănești, raionul Edineț (Levițki, Demcenko 1997, 103-127), Chirileni, raionul Ungheni (Kločiko, Sava 1997, 77-101). Mormintele plane din necropola de la Burlănești (fig. 34), similar celor din necropolele de la Budurgeli (fig. 35), Cazaclia (fig. 36) și Širokoe (fig. 37), erau plasate în șiruri, deosebindu-se doar prin orientarea lor, axa sud-nord, față de cea est-vest la cele de tip Belozerka. Din cele 39 de morminte depistate la Burlănești, 11 erau orientate spre sud și 19 spre sud-est. Deosebit de semnificativ pentru această necropolă este faptul că mormintele depuse în incinta tumulului erau orientate în direcția nord-est și est. Cele din nemijlocita apropiere de mantaua tumulului – spre est, sud-est, iar cele de la periferia de est a suprafeței investigate spre sud (Levițki, Demcenko 1997, fig. 2.)

Referitor la paralelele hallstattiene invocate de Meljukova și Vančugov, menționăm că necropola Zimnicea, actualmente datată cu sfârșitul perioadei HaA sau începutul perioadei HaB (Gumă 1995, 109-110), este situată mai la vest de teritoriul ocupat, în perioada târzie a epocii bronzului, de complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, iar poziția întinsă a scheletelor denotă tradiții cu totul deosebite de cele de tip Noua; necropola de la Stoicani, conform studiului recent elaborat de A. László (1995, 87-102), este sincronă orizontului Basarabi-Babadag III-Șoldănești-Mezocat-Cimerian. Ca urmare, aceste cimitire nu pot fi invocate de tema discutată.

În opinia noastră, mai binevenite din punct de vedere informativ, sunt monumentele funerare ale grupului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată Tămăoani-Holercani de la Foltești și Hansca, care reprezintă necropole plane, iar înhumările se găseau în poziție chircită pe o parte, fiind atestate și reînhumările secundare, cu toate că orientarea defuncțiilor se deosebește (direcția nord-vest) (László 1986a, 67; Levițki 1994b, 222). Practicarea sporadică a reînhumărilor și de către populația comunităților Belozerka, precum și similitudinile complexelor lor ceramice, reprezintă în acest context argumente suplimentare (Asupra reînhumărilor atestate în mediul Belozerka și a ceramicii vom reveni în continuare).

Astfel, inovațiile semnalate în ritul funerar al culturii Belozerka ce țin de unele aspecte ca: apariția necropolelor ce îmbină atât trăsături caracteristice celor plane, cât și a celor tumulare; utilizarea necropolelor plane; orientarea defuncțiilor spre sud, cu anumite devieri, la etapa actuală de cercetare, au similitudini numai în vest – în aria pruto-nistreană a culturii Noua și parțial în complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată din aceeași zonă, tradiție ce în cadrul din urmă continuă să persiste și în perioada lui mai evoluată, când ceramica se orna exclusiv prin motive imprimate (Levițki 1994c, 172).

Incinerările sporadic practicate de către populația culturii Belozerka, fără vreo argumentare, sunt puse pe seama influențelor triburilor tracice asupra celor din stepele nord-pontice (Черняков 1985, 150; Ванчугов 1990, 126). Monumentele funerare de acest tip, în aria culturii Belozerka și la etapa actuală de cercetare sunt destul de puține: Cazaclia (M.35) (fig.38/1) (Agulnikov 1996, 42) Kočkovatoe (M.I, T.32) (fig.38/5-14) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 29) - în interfluviul Dunăre-Nistru; Alexeevka, regiunea Dnepropetrovsk (Отрошенко 1986, 131) precum și încă patru complexe în zona de la nord de pragurile râului Nipru, unde două incinerări au fost efectuate pe loc, iar celelalte două în afara locului înmormântării propriu-zise (Отрошенко 1986, 132). Numărul sporit de cremații atestat în subzona de nord a ariei culturii Belozerka, în opinia specialiștilor este cauzat de vecinătatea nemijlocită cu cultura Belogrudovka (Отрошенко 1986, 134) a cărei populație practica ambele rituri funerare atât în tumuli, cât și în necropole plane (Березанская 1982, 81; 1985d, 509-510). Mai mult, unele complexe din această zonă sunt atribuite de către specialiști la culturi diferite. Astfel, M.3 din tumulul 2 de la Sokolovo, regiunea Dnepropetrovsk, care reprezintă o incinerare parțială efectuată nemijlocit într-o groapă rectangulară de proporții, și în care a fost depistat un inel de buclă de tip Belogrudovka, este atribuit de S. S. Berezanskaja la cultura Belogrudovka (Березанская 1982, 81), iar de Otroščenko, la cultura Belozerka (Отрошенко 1986, 132). Atribuirea culturală discutabilă a complexelor funerare de incinerare din această zonă ne îndeamnă la prudență și în acest capitol nu vor fi examinate. Totodată, menționăm că orientarea spre vest a defunctului și îndeosebi inelul de buclă de tip Belogrudovka din mormântul de la Sokolovo (Березанская 1982, рис.21/13-17), pledează în favoarea atribuției culturale dată de S. S. Berezanskaja; acest complex va fi invocat la capitolul respectiv.

Revenind la incinerările de tip Belozerka de la Cazaclia, Kočkovatoe și Alexeevka, în primul rând menționăm că primele două sunt tumulare, efectuate pe loc, iar a treia plană. Cu excepția că în mormântul de la Alexeevka au fost găsite un vas-cupă cu suprafața lustruită și un ac din bronz cu capătul răsucit, de alte informații nu dispunem. Incinerările incomplete (parțiale) de la Cazaclia și Kočkovatoe au fost efectuate în gropi funerare simple, defuncții fiind depuși inițial conform obiceiului funerar practicat în cazurile înhumațiilor în poziție chircită pe o parte, cu craniul orientat spre sud, respectiv spre sud-sud-est, însoțite de două fragmente de ceramică cu urme de ardere secundară (Cazaclia), sau fragment de rășniță, mărgelă din piatră și scoici, fusaiolă din os și un străpungător din bronz în stare fragmentară, toate cu urme de ardere secundară (Kočkovatoe) (fig. 38/8-14).

Compararea mormintelor de incinerare menționate, cu unicul mormânt de acest tip cunoscut pentru cultura Sabatinovka, T.3 de la Borisovka (Шмаглий, Черняков 1970, 54-56), caracterizat prin tumul de dimensiuni mari, camera

funerară de proporții, poziția centrală în tumul, incinerarea efectuată în afara locului înmormântării nemijlocite, depunerea resturilor cinerare într-un vas de lemn, inventarul funerar bogat, trizna (vestigiile ospățului funerar), denotă apartenența lor la monumente funerare de tip diferit. Cu atât mai mult, complexul de la Borisovka este atribuit categoriei de morminte "bogate" ale culturii Sabatinovka, fapt ce, ținând cont de aspectul mormintelor examinate de tip Belozerka, nu poate fi admis pentru ultimele. În acest mod, mormintele cu defuncții incinerati incomplet din necropolele de la Cazaclia și Kočkovatœ, localizate la periferia de vest a ariei culturii Belozerka în nemijlocita apropiere de masivul tracic, a cărei populație practica cu precădere incinerarea, sugerează, cu anumite rezerve, posibile influențe din vest. Cu atât mai mult că de aceeași natură sunt considerate, printre altele, și mormintele de incinerare depistate în necropolele de tip Noua de la Ostroveț, Pererâta ș. a. (Баларупі 1961, 145; Яровой, Чирков 1990, 89).

În același timp, este cunoscut că purtătorii culturii Belozerka, printre acțiunile rituale ce însoțeau înmormântările unor defuncții (membri de vază ai comunității), utilizau și obiceiul purificării prin intermediul rugului funerar, fapt ce îndeamnă la prudență în soluționarea acestei probleme. Vestigiile obiceiului purificării prin foc, arheologic apar în diverse aspecte: resturi de ruguri arse pe orizontul de unde se săpa groapa funerară, parțial acoperit de lutul aruncat din ea (T.9 de la Stepnoe) (Отрощенко 1975, 198) sau nemijlocit pe lutul aruncat din groapă (T.7 de la Strumok) (Тошев 1984, 27); prezența bănelor acoperișului gropii arse (T.I de la Stepnoe) (Отрощенко 1975, 198); (T. 42, M. 1 de la Kočkovatœ) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 42); (T. 5, M.2 și 3 de la Pervomaevka) (Евдокимов 1987, 109-110); arderea părții superioare a gropilor funerare (M. 54 și 55 din necropola de la Cazaclia) (Агульников 1996, 42-43), arderea completă a camerelor funerare ai căror pereți au fost căptușiți cu lemn (Širokaja Mogila) (Отрощенко 1986, 131), T.11 de la Stepnoe (Отрощенко 1975, 189) (T. 32 de la Kočkovatœ) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 29-30).

Mormintele 53 de la Cazaclia și mormântul I din T. 32 de la Kočkovatœ, se deosebesc de obiceiurile funerare existente numai prin incinerarea defuncților. Faptul că la Kočkovatœ, fundul gropii nu are urme de ardere, pe când pereții gropii în partea superioară sunt arși până la roșu (10 cm), iar în cel de la Cazaclia, ars era inclusiv și fundul gropii, incinerarea defuncților din aceste gropi poate fi calificată ca rezultat al intensității diferite de ardere a rugurilor amenajate deasupra gropilor. Astfel, în cazul mormintelor de incinerare examinate, posibilitatea unor influențe hallstattiene asupra ritului funerar al culturii Belozerka nu poate fi admisă.

În continuare, în contextul interacțiunilor comunităților tracice cu populația culturii Belozerka, reflectate în obiceiurile funerare, considerăm necesar să ne referim încă asupra unui aspect, care până în prezent în literatură n-a fost abordat. Este vorba despre practicarea de către purtătorii complexului hallstattian timpuriu

cu ceramica incizată de tip Tămăoani-Holercani de la est de Carpați a reîn-humărilor simple, precum și depunerea de reînhumări în mormintele preexistente, cât și depunerea defuncțiilor în aceleași construcții sepulcrale (László 1986a, 67, 74, nota 26; Левицкий 1985, 125; 1994b, 222; 1994c, 169-170), fenomene sporadic atestate și în necropolele culturii Belozerka, însă interpretate în unele cazuri drept morminte duble (Ванчугов 1990, 52), care, la rândul lor, sunt reprezentate de un număr redus de complexe (Отрощенко 1986, 131).

În cadrul culturii Belozerka reînhumările sunt atestate în toate tipurile de necropole. De regulă, ele reprezintă o aglomerație de oase umane, fără conexiune anatomică, depuse în gropi simple de formă ovală și mai rar, rectangulare cu colțurile puternic rotunjite, de dimensiuni mici. Predomină reînhumările singulare ale oaselor umane ce provin de la un singur individ - M. I, T. 39 de la Kočkovatœ (fig. 38/2) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 40), M.10 și 11, T.5, Grupa I din necropola de la Pervomaevka (fig. 40/5, 8) (Евдокимов 1987, 120), M. 7 de la Budurgeli (Тошев 1992, 25) și numai într-un caz de la doi - M. 6, T. 5, Grupa I de la Pervomaevka (fig. 38/3, 5) (Евдокимов 1987, 120). În unele cazuri, a fost reînhumată numai o parte de schelet – craniul (M. I, T. 45 de la Kočkovatœ) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 47) sau mandibulele și câteva fragmente de oase (M.17 și 21 din necropola de la Černjanka (fig. 40/2,3) (Кубышев, Черняков 1986, 145).

Depunerile succesive de defuncți în aceleași camere funerare, în majoritatea cazurilor reprezintă morminte perechi, săvârșite în construcții funerare specifice culturii Belozerka, în care scheletul primului defunct este în mare măsură deranjat, iar cel secundar se găsește în poziția anatomică (M. 58 și 102 din necropola de la Širokoe; M.12 de la Budurgeli (fig.40/1) (Тошев 1992, 25). În complexul nr. I din T.50 din necropola Kočkovatœ, pentru depunerea mormântului secundar, în perețele de nord-est al camerei funerare a fost săpată o nișă (fig. 49/6) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 56, рис.17/7), iar în mormântul 18 din necropola de la Černjanka, în timpul folosirii secundare a gropii a fost schimbată forma ei în plan (fig. 40/4) (Кубышев, Черняков 1986, 145, рис.3/7). În T.5 din necropola de la Divizia, scheletul primului defunct, similar cazurilor deja menționate, era distrus complet, iar mormântul secundar reprezenta o aglomerație de oase umane fără conexiune anatomică, depuse într-o groapă de formă rectangulară săpată de la nivelul fundului, în colțul de nord-est al construcției funerare inițiale (fig. 39/10) (Тошев 1990, 87, рис.I). În cadrul acestor complexe, atât scheletele inițiale (principale), cât și cele secundare sunt orientate în aceeași direcție (sectorul de sud). Orientarea în direcții opuse este semnalată doar pentru necropola tumulară de la Brilevka, regiunea Kerson (Евдокимов 1989, 69-70).

Un interes deosebit în cadrul mormintelor cu depunerea succesivă a defuncțiilor atestate în necropolele culturii Belozerka, prezintă complexul nr.8 din

necropola de la Černjanka, în care scheletele a trei defuncți depuși succesiv se găseau unul deasupra altuia, cel inferior fiind distrus aproape complet de cel intermediar (fig.41/13) (Кубышев, Черняков 1986, 145, рис.2/10).

Rezumând, constatăm că din punct de vedere cantitativ, complexele funerare de tipul celor examinate în necropolele culturii Belozerka, în comparație cu cele atestate în necropolele grupului Tămăoani-Holercani, sunt mult mai reprezentative și diverse după modalitatea lor de efectuare. Preponderența lor în necropolele plane și în cele tumular-plane, a căror apariție în mediul nord-vest-pontic este pusă în dependență de influențele vestice, și lipsa lor în necropolele complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, sugerează supoziția originii lor hallstattiană timpurie, în favoarea căreia indică și similitudinile din complexele lor ceramice (vezi compartimentul respectiv). Cu toate acestea, posibilitatea apariției lor autonome în mediul cultural hallstattian și Belozerka, precum și proveniența lor din est, nu poate fi negată definitiv.

Influențele de origine hallstattiană timpurie asupra comunităților nord-pontice sincrone, în unele cazuri sunt reflectate și de obiceiurile de dispunere a pieselor de inventar, precum și de originea pieselor ce-l constituie. Astfel, depunerea în interiorul vaselor de proporții a unor recipiente mai mici, atestate într-un singur caz, în mediul cultural Belozerka, T.34 de la Kočkovatoe (fig.41/1-12) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 33-34), constituie un obicei funerar pe larg răspândit la comunitățile hallstattiene timpurii cu ceramica canelată de tip Gáva de pe teritoriul Ungariei, considerat ca o preluare din cultura mormintelor tumulare (Кеменцев 1986e, 120-122) și de tip Tigvanu Mare din Banatul Românesc (Gumă 1993, pl. XXXIV-XXV).

Piese de origine central și sud-europeană din bronz, aur și alte materiale semiprețioase, depistate în complexele funerare ale culturii Belozerka, reprezentate de unelte, arme, piese de podoabă și vestimentare, precum și vase ceramice sunt analizate în capitolele respective. Aici, ne limităm doar la constatarea unei mai mari frecvențe a lor în necropolele din partea vestică a acestei arii. Ținând cont de faptul că cea mai neînsemnată modificare a elementelor ce constituie ritul funerar tradițional al fiecărei culturi arheologice concrete, inclusiv sortimentul inventarului funerar, reflectă anumite influențe din afară (Алексин 1981, 21), prezența obiectelor de tip hallstattian în inventarul mormintelor culturii Belozerka, argumentează în favoarea acceptării prezenței influențelor comunităților hallstattiene asupra populației din stepele nord-pontice (fig.44-46).

În încheiere, nu putem să nu ne referim și asupra unor complexe funerare concrete din zona nord-pontică, care, în opinia unor cercetători, denotă pătrunderea unor reprezentanți ai comunităților din vest - tumulul-cenotaf de la Zalizničnoe, regiunea Odessa (Субботин, Черняков 1973, 238-240) și mormântul secundar dintr-un tumul de la Vladimirovka, regiunea Kerson (Ванчугов 1990, 124-125).

Tumulul-cenotaf de la Zalizničnoe, cu înălțimea de 4 m și diametrul de circa 40 m, avea mantaua ridicată din pământ, prevăzut la bază cu un ring (kromleh) din lespezi de piatră puse pe o muchie în două rânduri, al cărui diametru era de 27 m, iar în centru avea o construcție din pietre (manta) cu diametrul de 12 m și înălțimea de 2 m. Sub mantaua de pietre a fost evidențiată o groapă rotundă în plan și cilindrică în profil, cu diametrul de 1 m și adâncimea de 2,6 m. La nivelul depistării, groapa era acoperită cu o rogojină din stuf, de formă rectangulară, cu dimensiunile de 2,-1,8 m, în colțurile căruia se afla câte o groapă de par rotundă, cilindrică în secțiune, cu diametrul de 0,20 m și adâncimea de 0,6 m, în umplutura cărora se întâlneau fragmente de lemn putrezit (fig. 42).

Umplutura gropii, în partea superioară, era din pământ lutos granulat, iar spre fund din nisip. Fundul gropii era așternut cu scoarță de copac. Materialul arheologic se limitează doar la un fragment din partea superioară a unei cești cu buza evazată, gâtul scurt ce trece în corpul bombat, ornamentată pe partea cea mai proeminentă cu o fâșie de caneluri oblice întreruptă de proeminențe conice. Suprafețele vasului sunt îngrijit prelucrate, având culoarea închisă în interior și oranj la exterior; diametrul buzei 22 cm (fig. 42/3). Vasul a fost depistat printre pietrele mantalei din centrul tumulului (Субботин, Черняков 1973, 238) și nu în umplutura gropii, după cum menționează Vančugov (1990, 47).

Autorii săpăturilor, pe baza vasului ceramic, au atribuit acest complex culturii Hallstattului tracic, datându-l în sec. VIII-VII î. e. n.

Ulterior, complexul de la Zalizničnoe a fost reexaminat de către I. Brujako (1989, 36-37). În opinia sa, aspectul morfologic și îndeosebi stilistic hallstattian al vasului de la Zalizničnoe nu trezește nici un dubiu. Construcția funerară din acest complex este asemănată cu cea din tumulul de la Braniște, raionul Rîșcani, R. Moldova (Левицкий 1987, 97-98; 1989, 137-149) atribuit complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni. I. Brujako, acceptând una din supozițiile emise referitoare la originea complexului de la Braniște, pune apariția complexului din stepa Bugeacului în dependență de purtătorii culturilor din a doua jumătate a mileniului II î. e. n. din zona Balcanilor de vest (grupul Belotici-Bela-Cirkva-Dobrača din Serbia).

Ultima opinie privind tumulul-cenotaf de la Zalizničnoe aparține lui Vančugov (Ванчугов 1990, 47-49). După Vančugov, ceașca reprezintă, morfologic și ornamental, unul din tipurile caracteristice ceramicii culturii Belozerka. În construcțiile funerare ale acestei culturi își găsesc analogii și detaliile constructive precum gropile de pari ce formează un patruleter în jurul camerei sepulcrale, care ar fi susținut acoperișul ei, similar construcțiilor funerare de tipul IV al culturii Belozerka (Ванчугов 1990, 144). În general, tumulul-cenotaf de la Zalizničnoe este atribuit la prima grupă a mormintelor "bogate" din stepele nord-vest-pontice (ibidem, 58).

Nivelul actual de cunoaștere a complexelor funerare tumulare din perioada târzie a epocii bronzului - începutul epocii fierului, atât din zona nord-pontică, cât și din spațiul carpato-dunărean, nu permite o încadrare culturală univocă a tumulului-cenotaf de la Zalizničnoe.

Totodată, indiferent de rezervele existente, supoziția lui Vančugov pare a fi mai plauzibilă.

Complexul de la Vladimirovka, regiunea Kerson reprezintă un mormânt secundar (nr. 6) depus în sectorul de vest al unui tumul de proporții, într-o groapă de formă rectangulară. Scheletul unui matur se găsea în poziție chircită pe o parte, craniul fiind orientat spre est – sud-est. Inventarul funerar constă dintr-un vas de lut ce reprezintă un chiup (înălțimea de 35 cm) cu corpul bombat, gâtul cilindric cu marginea evazată și fundul neevidențiat, relativ mic. Vasul este ornamentat la baza gâtului cu o fâșie din 6 linii, incizate paralel, limitată în partea de jos și sus de câte un rând orizontal format din gropițe rotunde; pe umeri – cu 2 linii incizate, paralele în zigzag, iar în partea inferioară a corpului cu un brâu în relief întrerupt de patru proeminențe-suporturi. Suprafața chiupului este lustruită, de culoare cenușie-închisă - neagră; un pumnal filiform din bronz cu suport, ornamentat pe lamă cu gravuri care imită trei nervuri longitudinale în relief, ce se unesc către vârf; o cute de șist de formă dreptunghiulară, prevăzută la capete cu câte o șanțuire și șapte așchii de silex (fig. 43).

Chiupul, conform parametrilor: formă, ornament și îndeosebi prezența brâului în partea inferioară a vasului, este socotit de către Vančugov analog cu vasele specifice culturii mormintelor tumulare din Ungaria (sec. XIV-XIII î. e. n.) și cu cel din tumulul de la Meri, din bazinul Dunării de Jos. Pumnalul filiform este atribuit la KTR H-32, H-34 (după clasificarea lui E. N. Černyh, 1976), caracteristic pentru subgrupul al doilea de depozite al centrului metalurgic Ingul-Krasnyj Majak al culturii Sabatinovka, circulația cărora nedepășind limitele sec. XIII î. e. n.

Piese din inventarul mormântului de la Vladimirovka sunt invocate de către Vančugov în scopul argumentării supoziției prin care procesul de constituire a culturii Belozerka a început încă în perioada activității centrului metalurgic al culturii Sabatinovka, în ajunul apariției formațiunilor hallstattiene timpurii în spațiul carpato-dunărean, pe fondul local Sabatinovka, cu participarea unor elemente alohtone din perioada târzie a bronzului de origine vestică (Ванчугров 1990, 124-125).

Într-adevăr, inventarul mormântului de la Vladimirovka este mixt, din punct de vedere cultural, în cadrul căruia predomină elementele autohtone (mormânt secundar depus într-un tumul preexistent; tipul gropii sepulcrale, poziția și orientarea scheletului; majoritatea pieselor de inventar) de altă tradiție fiind doar vasul ceramic. În același timp, menționăm că asimilarea acestui recipient exclusiv cu exemplarele caracteristice culturii mormintelor tumulare din Ungaria și din complexul

de la Meri din Muntenia, nu este justificată. Însă și Vančugov, în plan morfologic, consideră că vasul de la Vladimirovka este înrudit cu chiupurile de tipul III, caracteristice culturii Belozerka, fapt ce nu trezește nici o suspiciune, totodată deosebindu-se de analogiile indicate din vest. Referitor la ornamentare, remarcăm că elementele ce formează registrul de la baza gâtului și de pe umeri, atât în modul compozițional atestat la Vladimirovka, cât și sub alte aspecte, manifestă o răspândire cultural-cronologică și spațială mult mai mare. Paralel cu cultura mormintelor tumulare, ornamentarea similară este cunoscută în cadrul ceramicii culturii Piliny (Kemenczei 1984, T.II/1; 1986, fig.26/5, 10), culturii Cruceni-Belegiș I (Radu 1973, fig.7/1; Трбухович 1960-1961, рис.33); Kyjatice (Kemenczei 1984, fig. LXXXIX/20; CI/18-22; CII/10-11; CIV/2). Semnificativă este prezența unei astfel de ornamentații pe chiupurile grupului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată, de tip Chișinău-Corlăteni de la est de Carpați (Levițki 1994a, fig.16/7; 25-4; 26/5; 33/9; 35/10; 39/4; 46/11), de la care a fost preluat și de ceramiștii culturii Gáva-Holihrad-Grănicești (vezi mai sus). Cât privește ornamentarea cu brâu în relief, plasată în partea inferioară a vasului atestat la Vladimirovka, remarcăm că în unele cazuri el este cunoscut și pe vase ale culturii câmpurilor de urne funerare din Serbia (Гарашанин 1958, Т. II). Un interes deosebit prezintă utilizarea unui astfel de element ornamental, plasat în aceeași parte a vasului de către ceramiștii grupului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată și imprimată de tip Saharna-Solonceni din Moldova, ilustrat prin vasul din Gr.I din așezarea Saharna I "Dealul Mănăstirii" (Усая, Левинский 1994) care și morfologic, cu excepția proporțiilor mai scunde, este mult apropiat de vasul de la Vladimirovka.

Vasul examinat, din punct de vedere morfologic reprezintă o variantă a chiupurilor caracteristice complexului ceramic de tip Belozerka. În același timp, elementele ce formează motivul ornamental sunt de tradiție hallstattiană.

Rezumând cele menționate privind influențele vestice asupra ritului funerar al populației culturii Belozerka, se constată prezența lor în ambele componente ale sale. Totodată, admiterea unor eventuale pătrunderi de populație de tradiție hallstattiană în stepele nord-pontice este posibilă doar referitor la purtătorii complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată, care utilizau necropolele plane, practicau înhumarea în poziție chircită, reînhumările, depunerile succesive ale defuncțiilor în aceeași construcție sepulcrală. În dependență de purtătorii complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată, poate fi pus doar obiceiul depunerii vaselor mici în interiorul unor recipiente mai mari, cu toate că morminte de incinerare cu depunerea resturilor cinerare în urnă nu sunt cunoscute. Cât privește piesele de inventar de tradiție hallstattiană (cu excepția ceramicii) în complexe funerare ale populației culturii Belozerka, ele erau preluate, probabil, din mediul ambelor complexe hallstattiene, deoarece populația utiliza aceleași unelte, arme, piese vestimentare și de podoabă.

II c. Piese din bronz de tipuri central- și sud-est- europene atestate în stepele nord-pontice

„Hallstattizarea” spațiului carpato-balcanic și „contraofensiva blocului carpatic” în direcția nord-est și est, în ultimul sfert al mileniului II î. e. n., a pus capăt evoluției complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni, caracteristic perioadei târzii a epocii bronzului. Aria culturii Coslogeni este populată de purtătorii complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată - Sihleanu, Babadag I. Cultura Noua este substituită de complexe hallstattiene cu ceramica canelată și incizată. În stepele nord-pontice are loc trecerea de la cultura Sabatinovka la cultura Belozerka. Acest proces de transformări culturale radicale este reflectat pe deplin și de obiectele din bronz.

Substituirea culturii Noua cu formațiunile hallstattiene timpurii, nelegate genetic între ele, a condus la înlocuirea tipurilor de obiecte din bronz, la întreruperea activității centrului metalurgic Rîșești, ce a activat în cadrul culturii Noua, la scoaterea din circuit a unei cantități considerabile de metal, la slăbirea relațiilor tradiționale și includerea teritoriilor est-carpătice în arealul tipurilor transilvano-ungare, central și vest-european de obiecte din bronz (Деграчев 1975, 83; Бочкарев 1981, 25). Își fac apariția o serie de tipuri de unelte, arme, podoabe necunoscute înainte, caracteristice pentru toate culturile hallstattiene timpurii. Totodată, componența unor depozite (Ilișeni, Ruginoasa) descoperite în așezări cu ceramica canelată indică faptul că unele tipuri de obiecte din bronz de origine transilvăneană și într-o măsură mai mică de origine central-europeană, utilizate de triburile culturii Noua (celturi de tip vechi transilvănean, seceri cu cârlig și cu buton, precum și dălțile cu tub), continuă să existe ca moșteniri ale perioadei anterioare.

Alături de ele se utilizau într-un număr foarte limitat și unele obiecte de proveniență răsăriteană (Левицкий 1993, 54-82; 1994a, 137).

Procesele cultural-istorice ce au avut loc în spațiul carpato-dunărean au atins într-o măsură oarecare și zona stepelor nord-pontice. Aici nu a avut loc o reformare culturală radicală, similară aceleia care se produsese în zona de silvostepă. În perioada finală a epocii bronzului se dezvoltă aici cultura Belozerka, legată genetic de cultura din perioada precedentă a bronzului târziu - Sabatinovka. Cât privește metalurgia bronzului, are loc încetarea activității centrului metalurgic al culturii Sabatinovka, Ingul-Krasnyj Majak și apariția centrului metalurgic Kardașinka, format sub impulsul metalurgilor centrului precedent și aportul centrelor răsăritene din Ural și Volga-Ural. Arealul pieselor turnate în centrul metalurgic Kardașinka, în linii generale coincide cu masivul de vest al culturii Belozerka (Черных 1976, 185 și urm.).

Producția metalurgică a culturii Belozerka, ca rezultat al crizei centrului metalurgic din Europa Centrală și de Sud-Vest și al întreruperii relațiilor de schimb cu centrele metalurgice carpato-balcanice și Doneck, se caracterizează prin micșorarea simțitoare a ariei de răspândire, micșorarea bruscă a numărului de depozite și a pieselor descoperite întâmplător, dispariția unor categorii specializate (seceri, săbii scurte, ș. a.), miniaturizarea obiectelor, renașterea parțială a industriei prelucrării silexului (lame pentru seceri) (Черных 1976,186; Бочкарев 1981, 25). Cea mai semnificativă particularitate a metalurgiei din cadrul centrului Kardașinka este reorganizarea esențială a relațiilor, reflectată atât în tipologia obiectelor, cât și a surselor ce alimentau cu metal meșterii acestui centru. Sursele vestice rămân determinante, totodată ponderea grupului carpato-transilvănean scade esențial și dimpotrivă crește cantitatea pieselor produse din grupurile cu compoziție chimică estică. Tipologic, lipsesc obiectele ce ar indica influențe sau preluări din mediul centrelor metalurgice vestice. Piese de tradiții vestice, cunoscute în stepele nord-pontice, nu formează serii distincte, se deosebesc net de producția centrului metalurgic Kardașinka și sunt calificate ca importuri (Черных 1976,188; Мелюкова 1979, 59-92; Черняков 1985, 124 și urm.; Ванчугов 1990, 87 și urm.).

Recapitulând cele de mai sus, menționăm că piesele din bronz ale complexelor hallstattiene timpurii din spațiul est-carpatic, în marea lor majoritate, sunt de proveniență vestică. Obiectele produse pe loc erau executate după modele de aceleași tradiții (Levițki 1994a, 137-138). Metalurgia culturii Belozerka se dezvoltă în baza prelucrării și modificării tipurilor caracteristice culturii precedente, Sabatinovka, cu aportul esențial dinspre est (Черных 1976, 188-189). Repertoriile principalelor tipuri de obiecte din bronz, proprii culturilor hallstattiene timpurii de la est de Carpați, în particular (Левицкий 1993, 54-82; László 1994, 142 și urm.), ale masivului hallstattian, în general, și ale culturii Belozerka (fig.47), sunt deosebite (Лесков 1967, 143-154; Черных 1976,186; Черняков 1985, 124 și urm.; Ванчугов 1990, 87 și urm.). În general, numărul pieselor din bronz descoperite în ariile formațiunilor hallstattiene de la est de Carpați, precum și ale culturii Belozerka, în comparație cu perioada precedentă, este foarte redus.

Totodată, nivelul actual de cunoaștere a întregului areal hallstattian, pe de o parte și a masivului cultural răspândit de la Dunărea de Jos până la Marea Azov pe de altă parte, în asociere cu ultimele realizări în domeniul studierii metalurgiei bronzului din sud-estul Europei, permit o abordare mult mai complexă a relațiilor celor două lumi atestate prin intermediul pieselor din bronz.

După cum deja s-a menționat, abordând problemele ce țin de relațiile masivului cultural hallstattian cu vecinii din est, inclusiv cele ilustrate de piesele din bronz, specialiștii se refereau în primul rând la gradul de influență a impulsului hallstattian asupra mediului estic și mai puțin asupra procesului invers.

Tradițional, în lucrarea de față, similar precedenților noștri, vom începe cu examinarea obiectelor din metal de origine apuseană atestate în stepele nord-pontice (fig.48), unde această categorie de vestigii este reprezentată de obiecte în componența depozitelor, obiecte descoperite în timpul săpăturilor în necropole și așezări, precum și de piese descoperite izolat. Aspectul lor morfologic și stilistic este net deosebit de acela al pieselor de producție locală și, ținând cont de prototipurile lor vestice, sincronizarea lor cu perioada de existență a culturii Belozërka nu trezește nici un dubiu.

Unanim, la categoria de importuri tipice tracice sau apusene sunt atribuite de către specialiști depozitele de la Pavlovka și Novogrigorievsk (Дергачев 1975, 74, рис.9/3-4; Черных 1976, 74, 188; Мелюкова 1979, 60; Черняков 1985, 128, fig. 66/1-16; Отрощенко 1986, 138; Ванчугов 1990, 89, 95, рис. 36/1,2; 5-12).

Depozitul de la Pavlovka, raionul Arciz, regiunea Odessa, a fost descoperit în anul 1881 de către F. I. Knauer, în mantaua unui tumul amplasat pe malul râului Cogâlnic. Este alcătuit dintr-un vas din bronz în interiorul căruia se găsea un celt. Ceașca are pereții subțiri și este ornamentată. Vasul este considerat de origine etruscă, iar celtul din Ucraina de Vest (Tallgren 1926, 156, fig. 91. În literatură, acest complex este datat în perioada HaB₁ (Дергачев 1975, 75; Мелюкова 1979, 60; Ванчугов 1990, 95).

În linii generale, determinarea apartenenței culturale a pieselor de la Pavlovka centrelor metalurgice din vest, și datarea lor în perioada HaB₁, este acceptabilă. Insistăm însă a aduce unele precizări ce se referă la tipul morfologic și stilistic al obiectelor (tip pătruns în stepele nord-pontice prin intermediul purtătorilor unor formațiuni culturale), precizări ce vor contribui la stabilirea mai exactă a zonei lor de origine.

Vasul din bronz prezintă o ceașcă scundă, cu buza ușor înclinată spre exterior, gâtul scurt, umărul proeminent, corp relativ rotunjit și fundul evidențiat. Toarta bandată, se înalță puțin deasupra buzei și este fixată pe peretele vasului cu două perechi de nituri. Dimensiuni: diametrul gurii - circa 15 cm, înălțimea 6,5 cm, diametrul fundului 4 cm (fig. 49/1). Descrierea vasului se bazează pe aspectul morfologic prezentat în publicațiile existente, începând cu E.Tallgren (1926) și terminând cu V. P. Vančugov (1990). În prezent, unele precizări sunt imposibile, deoarece vasul s-a pierdut (informație de la V. Dergačev, căruia îi mulțumim și pe această cale).

Ceașca de la Pavlovka este atribuită de V. A. Dergačev tipului Kerkendrup (1975, 75), de A. Meljukova și V. P. Vančugov unuia din tipurile de vase din bronz din Europa Centrală (Мелюкова 1979, 60; Ванчугов 1990, 95). Ultimul, cu cea mai apropiată analogie, cu trimitere la T. Bader (1978, fig. LXI/7) numește ceașca din așezarea culturii Gáva de la Sanislău. Într-adevăr, vasul reprezentat pe pl. LXI/7 din studiul lui T. Bader, morfologic este analog celui de la Pavlovka, unica

deosebire constând în aceea că toarta lui este ornamentată cu patru linii incizate (Bader 1978, 89), însă provine nu de la Sanislău, ci din așezarea culturii Gáva „Via Veche” de la Pișcolt, în nord-vestul Transilvaniei, unde a fost găsit împreună cu un coif din bronz în formă de clopot (Németi 1972, 113-120; pl. XXVI-XXVII, fig. 1-2; Petrescu-Dîmbovița 1977, 314/4, 5; Bader 1978, 127).

În Ungaria, vase de tip morfologic similar, cu fundul evidențiat, neornamentate, provin din depozitele Egyek (Kemenczei 1984, Taf.CXCIII/5; Patay 1990, t. 39/86) și Nadudvar (Patay 1990, t.42/103), specifice culturii Gáva (Kemenczei 1984, 155, 159). Din punct de vedere tipologic, primul se atribuie tipului Jenisovice, iar al doilea variantei Nadudvar al aceluiași tip (Patay 1990, 64).

Un vas apropiat ca tip morfologic (fără partea dinspre fund), lipsit de ornament, se găsește în colecția Muzeului Banatului, cu locul descoperirii în „Câmpia de vest a Banatului undeva în apropiere de Mureș,, (Gogâltan 1990, 89-91). F. Gogâltan atribuie această piesă tipului Fuchsstadt, larg răspândit în Europa Centrală, totodată lipsa ornamentului pe toartă, buza scurtă, care nu depășește umărul vasului, diametrul mare, în opinia autorului, indică apartenența ei la varianta estică a acestui tip. Printre analogiile ceștii respective sunt numite vasele din depozitele de la Buru Moigrad, Pișcolt, Sâg, Sâncrăeni, ș. a. M. Gumă și I. Dragomir, cu trimitere la T. Soroceanu, le consideră ca aparținând tipului Kirkendrup și Fuchsstadt (Gumă, Dragomir 1985, 119).

Astfel, cele mai apropiate spațial de ceașca de la Pavlovka sunt vasele: din Banat, Transilvania și Ungaria. Dintre acestea, morfologic și stilistic, analogiile directe apar la Pișcolt, Nadudvar și, eventual, în Câmpia de Vest Banatului.

Ținând cont că vasele discutate nu se turnau, ci se realizau prin ciocănire, mod ce conferă fiecărui vas anumite caracteristici morfologice și stilistice proprii, face ca identificarea corespondenței exacte a ceștii de la Pavlovka și atribuirea ei la unul dintre tipurile deja stabilite pentru Europa Centrală, să fie foarte dificilă. În cazul nostru, importantă este prezența lor pe teritoriile Ungariei, Transilvaniei, Banatului, zone în care a avut loc apariția și cristalizarea primelor formațiuni culturale hallstattiene și de unde ele s-au răspândit spre est, până la Nistru. Legăturile strânse între aceste zone, în opinia noastră, au și cauzat apariția acestei cești în zona de stepă din interfluviul Prut-Nistru. Cronologic, vasele similare celei de la Pavlovka, în baza pieselor ce le sunt asociate în depozite, se încadrează cu precădere în perioada HaB₁ (Bader 1978, 89; Petrescu-Dîmbovița 1977; Kemenczei 1984, 77; Patay 1990, Taf. 81; Gogâltan 1990, 92; Gumă 1993, 261).

Celtul descoperit în interiorul ceștii de la Pavlovka (fig. 49/3) este datat de Dergačev, cu trimitere la depozitul Sâmbăta Nouă I, în Hallstattul timpuriu (Дергачев 1975, 75). A. I. Meljukova consideră că acest celt este similar unor piese cunoscute în România și Bulgaria (Мельюкова 1979, 60), în particular și cu celtul descoperit ocazional la Bunești (Petrescu-Dîmbovița 1964, fig. 6/3).

Vančugov determină această piesă ca fiind caracteristică pentru depozitele hallstattiene din România din perioada HaB (Ванчугров 1990, 95), analogia cea mai apropiată fiind celul de la Dumbrăveni, județul Suceava (Ignat 1981, 140, fig.5/1). E. N. Černyh atribuie convențional acest celt la KTR, K-16- celturi cu fațeta trapezoidală-, menționând totodată că detaliul ca formare neclară a fațetei trapezoidale în partea ei superioară îl apropie de KTR-18. Ambele tipuri sunt ornamentate cu nervuri în relief, orizontale sau dispuse în unghi (Черных 1976, 75-76).

Conform clasificării pieselor din bronz ale culturii hallstattiene cu ceramica canelată de la est de Carpați, celul de la Pavlovka se încadrează în varianta I a celturilor cu fațeta trapezoidală, la care există o zonă ornamentată sau lipsită de ornament între bordură și fațetă (Левицкий 1993, 57-58). Exemplare ornamentate sub bordură cu nervuri oblice, iar pe fațete cu nervuri verticale, similare celui de la Pavlovka sunt cunoscute la Târgu Neamț și Șcheia din spațiul dintre Carpați și Prut (ibidem, fig. 3/1, 2), pe când analogiile invocate de Dergačev, Meljukova și Vančugov reprezintă piese la care zona dintre bordură și fațetă este neornamentată.

Celturile cu fațeta trapezoidală sunt concentrate în Transilvania, pe Dunărea de Mijloc, în bazinele Tisei, Savei, Dravei, și cu precădere în nord-vestul Bulgariei (Черных 1978, 201, 203). Aici, începând cu perioada târzie a epocii bronzului, celturile cu fațeta trapezoidală ornamentate similar celor de la Pavlovka, Târgu Neamț, Șcheia, sunt reprezentate în marea lor majoritate de cele fără tortiță și mai rar cu o singură tortiță (ibidem, 198).

Astfel, caracterul mixt, din punct de vedere al originii pieselor ce formează complexul de la Pavlovka și eterogenitatea lui pentru zona de stepă de la est de Prut, nu provoacă nici o suspiciune.

Depozitul de la Novogrigorievsk, regiunea Nikolaev, a fost descoperit ocazional în timpul lucrărilor agricole pe malul stâng al râului Bug, în apropiere de localitate. Din componența lui s-au păstrat patru celturi cu o singură tortiță, cu înălțimea de circa 12 cm, un cuțit din bronz, un saltaleon lung în spirală din bronz și zece brățări turnate circulare (7 exemplare) și cu capetele deschise (3 exemplare) cu secțiunea rotundă; una dintre ultimele fiind ornamentată cu motive incizate (fig.49/4-12) (Tallgren 1926, 162, fig. 94). A. Tallgren datează acest depozit în jurul anului 1000 î. e. n., iar E. N. Černyh, în perioada HaA₂-B₁ (Черных 1976, 188). În aceeași perioadă (sec. XI-X î. e. n.) ca și Černyh, datează acest depozit și Vančugov (1990, 93).

Acceptând determinarea cultural-cronologică a acestui complex, în același timp specificul studiului nostru impune o examinare mai detaliată, atât a tipologiei pieselor ce-l alcătuiesc, cât și a zonelor lor de proveniență. Reproducerea grafică a pieselor lasă mult de dorit (v. Черных 1976, 66), îndeosebi a celturilor, fapt ce a condus la atribuirea greșită din punct de vedere tipologic, după Černyh. În realitate, celturile cu o singură tortiță din depozitul de la Novogrigorievsk se includ în tipul

celturilor înalte (12 cm), cu nervură masivă în jurul găurii de înmănușare, cu secțiunea hexagonală-ovală și fațeta trapezoidală incomplet formată în partea superioară, fiind unul dintre cele mai caracteristice din perioada hallstattiană timpurie din întreg spațiul carpato-balcanic, inclusiv cel carpato-nistrean (Levițki 1994a, 119-120). În același timp, ornamentul (motivul, diferite combinații de elemente decorative, dispunerea lor pe fațetă) conduce spre anumite zone concrete de producție sau de maximă concentrație a lor. Două dintre celturi, sub bordură sunt ornamentate pe fațete cu nervuri în relief, dispuse în unghi ascuțit sau obtuz (fig. 49/8, 9). Celturi de acest tip ornamental sunt cunoscute în aria culturii Hallstattului canelat din spațiul carpato-nistrean (Levițki 1994a, fig. 54/6, 56/5), Transilvania din perioada HaA₁₋₂ (Petrescu-Dîmbovița 1977, fig.148/18; 290/14), Ungaria, orizonturile Arányos-Kurd-Gyermely (BrD-HaA₁₋₂) (Mozsolics 1985, Taf. 3/6; 87/2, 5; 266/3).

Al treilea celt are o nervură orizontală puțin mai jos de bordură (detaliu ignorat de către toți cercetătorii, inclusiv de E. N. Černyh), de la care pleacă altele dispuse în unghi, una față de alta (fig./10). Un celt similar este prezent în depozitul de la Mîndrești (Депрачев 1975, рис. 3/17) din aria grupului Chișinău-Corlăteni. Asemenea celturi sunt caracteristice în Transilvania, pentru depozitele seriei Cincu-Suseni-HaA₁ (Petrescu-Dîmbovița 1977, fig.102/10; 121/2; 137/11), în Croația, pentru faza II a culturii câmpurilor de urne - 1230 -1100 î. e. n. (Vinski-Gasparini 1973, fig. 2/8), în Serbia și Vojvodina - HaA₁ (Попович 1994a, pl. 9/2), iar în Ungaria, pentru orizontul Kurd - HaA₁₋₂ (Mozsolics 1985, Taf.226).

Ultimul celt, ornamentat sub bordură cu nervuri orizontale (fig. 49/11), are analogii directe în depozitul de la Vărătic (HaA₂-B₁) și cu piesa descoperită ocazional de la Cășla, din aria pruto-nistreană a grupului Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 120, fig. 53/10; 52/13). Pentru Transilvania, piesele similare sunt caracteristice depozitelor din faza HaA₁ (Petrescu-Dîmbovița 1977, fig.127/7; 285/1).

Cuțitul de la Novogrigorievsk (fig. 49/4) aparține tipului cu spatele curb și mânerul scurt, tip larg răspândit la sfârșitul epocii bronzului și în Hallstattul timpuriu. Cea mai apropiată analogie pentru acest cuțit, morfologic și spațial, este cuțitul de la Boldești, descoperit în aria culturii Chișinău-Corlăteni din spațiul Carpați-Prut (Levițki 1994a, fig. 54/11). Perioada principală de existență a acestui tip de cuțit în Ungaria se încadrează în HaA₁₋₂ (Mozsolics 1985, 83), în Croația - fazele II, III și IV ale culturii câmpurilor de urne (Vinski-Gasparini 1973, 22), iar în Transilvania - în HaA₂-B₁ (Petrescu-Dîmbovița 1977, 121). Ținând cont că în perioada HaB₁, cuțitele cu spatele curb suferă modificări morfologice (privind configurația lamei: pe locul trecerii de la mâner la lamă apare un prag, se mărește proeminența lamei), cuțitul de la Novogrigorievsk, similar celor din aria grupului Chișinău-Corlăteni, poate fi datat în perioada HaA₂-B₁.

Saltaleonul în spirală de dimensiuni mari (fig. 49/5,6), lucrat din sârmă de bronz, din depozitul de la Novogrigorievsk, are similitudini în depozitele din Transilvania - perioada târzie a epocii bronzului, la Ulmi-Liteni (Petrescu-Dîmbovița 1977, 77, pl. 88/16), precum și în perioada HaA₁, seria Cincu-Suseni, de la Cioclovina (ibidem, 132, pl. 132/10) și Sacoți din Oltenia (ibidem, pl. 281/19). Piese similare sunt cunoscute în Ungaria, cu precădere în depozitele orizontului Kurd (Mozsolics 1985, Taf. 75/34; 165/2-3; 207/4; 216/17-18; 218/74-90), și în unele necropole ale culturii Piliny, Nagibatony (Kemenczei 1984, 105, pl. VI/33). O semnificație deosebită o are prezența a 16 saltaleoni din foaie de aur cu lățimea de 0,2 m în depozitul de la Hinova, județul Mehedinți. Lungimea a opt dintre ei este de 8 cm, iar a celorlalți variază între 15 și 16,5 cm (Davidescu 1981, 7-22; 1982, 2-49, fig. 22). Depozitul era depus într-un vas bitronconic, bicrom (negru la exterior și portocaliu în interior), cu buza ușor evazată, decorat cu caneluri orizontale imediat sub buză și oblice pe umăr. Cronologic, depozitul de la Hinova este încadrat la sfârșitul epocii bronzului - Hallstatt timpuriu.

Brățările din bară, cu secțiunea rotundă, circulare, precum și cele cu capetele deschise, simple sau ornamentate cu diferite motive incizate (fig. 49/7,12), în perioada târzie a epocii bronzului - Hallstattul timpuriu au o foarte mare răspândire. O. A. Krivcova-Grakova consideră brățările din depozitul de la Novogrigorievsk ca infiltrări din apus, din țările dunărene și Polonia, îndeosebi accentuând asupra brățărilor cu capetele deschise ornamentate (Кривцова-Гракова 1955, 50). Ulterior, această opinie a fost împărtășită și de alți cercetători - E. N. Černyh (1976), A. I. Meljukova (1979), I. T. Černjakov (1985), V. P. Vančugov (1990) ș. a.

În acest context, este necesar să menționăm ca greșită atribuirea de către Černjakov și Vančugov a acestor piese la KTR-U-40 și U-42 (brățări cu capetele deschise respectiv circulare), afirmă E. N. Černyh. Brățările atribuite de ultimul la KTR U-40 și U-42 au secțiunea barei de formă romboidală (Черных 1976, 131) și au analogii în spațiul Volga-Ural. Forme de turnat brățări circulare cu bara de secțiune ovală sunt cunoscute în atelierele-turnătorii de la Kardașinka II și Novoalexandrovka (Лесков 1967, 148, 149) din aria culturii Belozerka, iar cu bara de secțiune rotundă în depozitul de matrițe de la Ciumești, în nord-vestul Transilvaniei, depistat într-un bordei în care era însoțit de ceramică hallstattiană, datat în perioada HaA₁ (Petrescu-Dîmbovița 1977, 90, fig. 133/7). Cea mai apropiată analogie a brățărilor cu capetele deschise, ca neornamentată, o găsim în așezarea complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați, de la Coșnița (Levițki 1994b, 229, fig. 13/3). În România, îndeosebi în Transilvania, brățările de tipul celor de la Novogrigorievsk sunt pe larg reprezentate în depozitele perioadei Br.D - HaB₁, în care cele mai numeroase sunt brățările cu capetele deschise, cu precădere ornamentate (Petrescu-Dîmbovița

1977). În Ungaria, brățărilor de tipul celor examinate sunt caracteristice depozitelor eponime ale orizonturilor Kurd și Gyermely (Mozsolics 1985, Taf. 24; 241). În Ungaria de nord-est, aceste piese sunt racordate la culturile Piliny, Kyjatice și Gáva (Kemenczei 1984, Abb.7; 8/2; 9; 21/1,2; 29/2-4). Totodată, se cere de menționat că ponderea brățărilor cu bara de secțiune rotundă în cultura Gáva este mai mică, predominând cele cu secțiunea plan-convexă (ibidem, Abb.27; 29/1, 30). În Serbia și Vojvodina brățări similare celor examinate provin din depozitele perioadei HaA₁₋₂ (Попович 1994а, Т. XIV/5,8,9; 1994b, Т. XXII).

Recapitulând cele referitoare la depozitul de la Novogrigorievsk, se constată aspectul hallstattian timpuriu al pieselor ce-l formează și caracterul lui eterogen pentru spațiul nord-vest-pontic.

Piese din bronz de tradiție vestică, cunoscute în prezent în aria culturii Belozerka și mai spre est, se subîmpart funcțional în unelte de muncă, arme, piese vestimentare, piese de podoabă, de harnașament și vase.

Unelte

Sunt reprezentate de următoarele categorii: culturi, seceri, cuțite, lame de fierăstrău.

Culturi. Această categorie de obiecte din bronz de origine vestică este atestată în stepele nord-pontice în depozitele de la Pavlovka și Novogrigorievsk deja examinate, precum și de un celt neornamentat, cu nervură masivă în jurul găurii de înmănușare, cu tăișul teșit oblic de la Novogrigorievka, regiunea Dnepropetrovsk (fig.49/13) (Черных 1976, 76, рис.V/7) și reprezintă piese de import cu bune analogii în lumea tracică. Totodată, această categorie de bronzuri este unica în prezent, care dovedește că meșterii centrului metalurgic ce activau în cadrul culturii Belozerka au fost influențați de centrele metalurgice vestice, de la care au preluat anumite elemente, în primul rând de ordin stilistic, opinie documentată de o formă de turnat de la Voloșskoe (Лесков 1967, 157, рис.7/3) sau Voloșskoe II (Боцкарев, Leskov 1980, 18-19, Т.8/64) corespunzătoare culturii Belozerka.

Această matriță (fig.49/14) era destinată pentru turnarea celturilor cu două tortițe, cu laturile în formă de frunză de laur, ce prezintă cel mai răspândit și caracteristic tip de celt al culturii Belozerka (Лесков 1967, 152; Отрощенко 1986, 139); în același timp, se deosebește de celturile larg răspândite în nordul Mării Negre prin formarea părții centrale a fațetei, ornamentate cu două nervuri verticale și capetele de sus îndoite în părți opuse. Acest tip de formare a fațetelor celturilor, după cum just a menționat A. M. Leskov, are afinități cu modul de formare a fațetelor celturilor cu o tortiță, răspândite în Europa Centrală în perioada HaB₁ (1967, 157). Supoziția este cu atât mai plauzibilă, cu cât o matriță de celt are negativul ornamentat pe fațete identic celui de la Voloșskoe, cunoscută în Slovacia,

la Zelizovce (Novotna 1970, T.45/850), iar piese finite la Vinicky (ibidem, T.34/607).

În general, ornamentarea fațetelor celturilor cu o singură tortiță prin două sau mai multe nervuri în relief, verticale, cu capetele de sus îndreptate în direcții opuse, reprezintă o tradiție a metalurgiei central și sud-est europene, utilizată în Ungaria începând cu orizontul Gyermely (HaA₁₋₂), depozitul Debrecen III (Mozsolics 1985, 111, Taf. 268/5), în Transilvania, seria Jupalnic-Turia (HaA₂), depozitul de matrițe de la Plenița (Petrescu-Dîmbovița 1977, 125, pl. 295), în Croația de Nord, faza III a culturii câmpurilor de urne (1100-1000 î. e. n.) (Vinski-Gasparini 1973, 196, sl. 4/2), în spațiul carpato-nistrean, depozitul de la Văratice (HaA₂) (Levițki 1994a, 148, fig. 53/1, 5).

În acest context, invocăm încă un element, necunoscut celturilor cu două tortițe nord-pontice, atestat pe exemplarul de la Vološskoe. Este vorba de nervurile în relief, ușor arcuite ce unesc partea inferioară a tortițelor cu extremitățile tăișului. Acest decor este cunoscut pe un celt cu două tortițe din depozitul de la Deleni, județul Iași (Chirica, Tănăsachi 1984, 122, fig. 9/8), reprezentând în general un element ornamental caracteristic celturilor cu o singură tortiță, începând cu perioada hallstattiană timpurie din întreg spațiul hallstattian. Astfel, opinia lui A. M. Leskov că celtul de la Vološskoe reprezintă o mostră a interpretării locale (nord-pontice) a unui motiv ornamental străin apusean, primește o argumentare și mai solidă.

Seceri. Examinând uneltele din bronz de origine vestică (central, sud și sud-est-europeană), cunoscute în stepele nord-pontice în complexele culturii Belozerka, ținem să menționăm și tipuri de unelte, ca secerile cu buton și cele cu limba la mâner (KTR, C-8 și C-6, după E. N. Černyh), originare din centrul Europei, prezente în componența unor depozite racordate la centrul metalurgic Ingul-Krasnyj Majak, de la Nikopol, Ingul, Raygorod, Solonec (fig. 49/13-16, 19-20) (Черных 1976, рис.58).

Secerile C-8 apar și ca descoperiri ocazionale, Obuhovka, regiunea Dnepropetrovsk (fig.48/18) (ibidem, 90). Secerile cu buton, după V. A. Dergačev, de tip "Koszider", fiind moștenite încă din perioada mijlocie a epocii bronzului, sunt pe larg prezentate în perioada târzie a epocii bronzului și în perioada timpurie a epocii hallstattiene. Totodată, se menționează apariția lor în cazuri singulare în complexele culturii Noua și pe larg în aria culturii Gáva în perioada HaA_{1,2}. În aceeași perioadă, ele se răspândesc și în aria culturii de tip Chișinău-Corlăteni (depozitul Ilișeni) și mai rar spre est, în regiunea Niprului-Nikopol (Деprачев 1997, 36).

Secerile cu limbă la mâner, de tip "Pecs" după V. A. Dergačev, nu au prototipuri în culturile perioadei târzii a epocii bronzului. Răspândirea în masă a pieselor de acest tip se atribuie perioadei depozitelor orizontului Kurd și Cincu-Suseni, dispărând în perioadele HaA₂-B₁. În cazuri izolate, ele apar și în spațiul est-

carpatic (Gioșeni, Mîndrești) și în zona nord-pontică (Antonovka, Nikopol, Raygorod (Дергачев 1977, 40).

Apariția acestor tipuri de seceri în spațiul est-carpatic, după cum demonstrează Dergačev, este în dependență directă cu procesul de hallstattizare a spațiului carpato-dunărean și apariția formațiunilor hallstattiene timpurii Gáva-Holihrad și Chișinău-Corlăteni (1997, 42). Referitor la depozitele est-nistrene (Antonovka, Raygorod, Nikopol, Novo-Trojany), ce conțin piese de tipuri central-europene, se consideră că ele aparțineau unei populații Noua, care a contactat și era influențată de o populație cu tradiții central-europene și tracice-timpurii, ulterior deplasată în stepele nord-pontice (Дергачев 1997, 55).

Astfel, rolul purtătorilor primelor formațiuni culturale hallstattiene timpurii de la est de Carpați în transmiterea acestor piese spre est de Nistru, este greu de tăgăduit.

Cuțite. Această categorie de piese din bronz este cunoscută în toate tipurile de monumente ale culturii Belozerka: depozite - Novogrigorievsk (fig.49/4) (Tallgren 1926, fig. 94); necropole - Cazaclia (fig. 49/2) (Agulnikov 1996, fig.11/2); așezări - Tudora (fig. 49/22) (Мелюкова 1961а, рис. 44/7), piese atestate ocazional - Kučugur și Snegirevka, regiunea Kerson (fig. 49/17, 21) (Кривцова-Гракова 1955, рис. 34/28, 36).

Tipologic, majoritatea lor se încadrează în tipul de cuțite cu mânerul scurt, cu sau fără orificii pentru nituri, spatele curb îngroșat și vârful mai mult sau mai puțin îndoit în sus, reprezentat prin două variante: a) cuțite la care trecerea de la mâner la lamă este marcată de o mică proeminență - Cazaclia; b) cuțite la care trecerea de la mâner la lamă este lină - Novogrigorievsk. Piesa de la Snegirevka se atribuie tipului de cuțite cu lama puțin încovoată.

Piese de tipul celui de la Novogrigorievsk deja au fost examinate. Referitor la cuțitele de tipul celui de la Cazaclia, menționăm că morfologic și teritorial, cele mai apropiate analogii le găsim în obiectivele complexelor hallstattiene timpurii cu ceramica incizată est-carpatică Tămăoani-Holercani - Tămăoani (Petrescu-Dîmbovița 1953a, fig. 8/6), eventual Coșnița (Levițki 1994b, pl.13/4) și cu ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni - Țigănești (Petrescu-Dîmbovița 1953, 465), de care cuțitul examinat se deosebește doar prin lipsa ornamentului. Cuțitul de la Snegirevka, morfologic este analog unui cuțit din necropola Saghedy a culturii câmpurilor de urne din Ungaria (Patek 1968, 145, pl.XXXV/10).

Ambele tipuri sunt de origine central-europeană (Petrescu-Dîmbovița 1953, 171-172; 1960b, 159). Prezența lor în aria complexelor hallstattiene timpurii est-carpatică, în imediata apropiere de spațiul ocupat de cultura Belozerka, nu trezește nici un dubiu, referitor la rolul populației tracice în răspândirea lor în stepele nord-pontice. Totodată, fragmentul unei forme de turnat cuțite cu o lamă, depistat în procesul investigării așezării din perioada romană târzie de la Ranjevoe (fig. 52/13)

(Черняков 1985, 125) și fragmentul din așezarea Suvorovo IV (fig. 50/8), care se datează cu faza târzie a culturii Sabatinovka (Черняков 1985, 128; Ванчугов 1990, 89, рис. 34/1), atestă faptul că cuțitele de acest tip puteau fi turnate și pe loc.

Lame de ferăstrău (obiecte considerate de E. N. Černyh și V. V. Otroščenko drept cuțite fără mâner cu lamele paralele (1976, 115, KTR, N-14; 1986, 149). În aria culturii Belozerka piesele de acest tip au fost găsite în așezările: Belozerka (fig. 49/23, 24, 27), Čerevičное (Черняков, 1985, 127, рис. 57/25), Babino IV (fig. 49/25) (Ильинская 1955, Т.1/7) și Змеевка (fig. 49/26) (Бураков 1961, рис. 4/6, 8, 9).

Aceste piese se caracterizează printr-o pânză îngustă, plată în formă de placă alungită cu o mică îngroșare în partea mediană, reprezentând o categorie de obiecte din bronz pe larg răspândită în aria culturii hallstattiene timpurii cu ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni (așezările de la Chișinău, Lucașeuca, Văratice, Costești VII, ș. a.). Arealul lamelor de ferăstrău include Transilvania, Ungaria, fosta Iugoslavie și Slovacia, unde sunt prezente mai ales în depozite. Perioada lor de existență se încadrează în etapele HaA și probabil HaB₁, iar în spațiul est-carpatic în etapele HaA₂-HaB₁ (sec.XI-X î. e. n.) (Смирнова 1985, 47; Levițki 1994a, 126-127).

Arme

Referitor la acest gen de obiecte din bronz, dispunem de informații despre prezența la est de limita spațiului hallstattian a următoarelor categorii: vârfuri de săgeți și vârfuri de lance.

Vârfuri de săgeți. Această categorie este reprezentată atât de piese finite, cât și de forme de turnat, ce provin din necropole și așezări. Tipologic, se deosebesc: vârfuri de săgeți cu tub cu două aripioare - necropola tumulară de la Vasilievka (mormântul 3 din tumulul 3) (fig. 50/1) (Ванчугов, Субботин 1989, рис.3/6), așezarea Suvorovo VI (fig. 50/2) (groapă menajeră) (Ванчугов 1990, 92, fig. 35/1) și de la Zlatopol, din stânga Niprului (fig. 50/3) (Ванчугов, Черняков 1991, 30, рис.1/15); vârfuri de săgeți plate cu peduncul prevăzut cu bară perpendiculară cu două aripioare, cunoscute numai după formele de turnat din așezarea Suvorovo VI (fig. 50/8) și localitatea Slobodka, regiunea Odessa (fig.50/4) (Ванчугов 1990, 92, fig. 34/1,2).

Tipologia, cronologia și problemele ce țin de originea vârfurilor de săgeți enumerate, au fost analizate în cadrul studiului "Vârfurile de săgeți de metal ale culturilor Sabatinovka și Belozerka" (Ванчугов, Черняков 1991, 24-37). Ambele tipuri de săgeți din metal au apărut în Europa Centrală și de Vest încă din al doilea sfert al mileniului II î. e. n., evoluând ulterior o perioadă îndelungată în Grecia, la Dunărea de Jos și în zonele Europei Centrale limitrofe dinspre nordul văii Dunării.

Este important să menționăm prezența vârfurilor de săgeți de tipul celor caracteristice culturii Belozerka în monumentele hallstattiene timpurii de tip Chișinău-Corlăteni, Buiucanii Noi (Агульников, Ткачук 1990, 105-107, рис.2), în depozitele seriei Cincu-Suseni (HaA₁) din România, Șpălnaca II și Moldova Veche (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.165/5; 202/13-14), în orizontul Kurd din Ungaria, Tallya (Mozsolics 1985, T.162/14) și la Nagyhalasz, atribuite primei etape de dezvoltare a producției metalurgice a culturii Gáva (Кеменцев, 1986e, 125, рис.44/11), fapt ce în opinia lui V. P. Vančugov ar indica direcția de origine a acestor vestigii în nordul Mării Negre (Ванчугов 1990, 93), deși formele de turnat lucrate din șist de proveniență locală arată incontestabil despre producerea lor de către meșterii culturii Belozerka. Această supoziție este cu atât mai plauzibilă cu cât metalurgia culturii Belozerka continuă tradițiile celei caracteristice culturii precedente, Sabatinovka, al cărei repertoriu al pieselor din metal includea vârfuri de săgeți de aceste tipuri - așezarea de la Gradijsk din stânga Niprului, aspectul mai arhaic al exemplarului din așezarea Suvorovo VI (Ванчугов 1990, 25, рис.1/49). Depistarea unui vârf de săgeată cu peduncul prevăzut cu bară perpendiculară în stratul de cultură al așezării de tip Noua de la Căndești, din zona carpatică a Vrancei (Florescu, Florescu 1990, fig.16/6), denotă că vârfurile de săgeți din bronz de proveniență central-vest-europeană în spațiul est-carpatic au apărut încă în perioada târzie a epocii bronzului persistând și în perioada timpurie a epocii hallstattiene.

Vârfuri de lance. Sunt reprezentate de piese cu lama filiformă ce au tubul întreg, alungit și tija dreptunghiulară sau hexagonală în secțiune, prevăzute cu trei sau două nervuri longitudinale. În funcție de proporțiile și configurația tubului, se deosebesc două variante: cu tub alungit și cu tubul foarte scurt cu bordură.

Vârfuri de lance cu tubul alungit. Acestei variante îi aparțin două piese. Una depistată în regiunea Zaporož'e (fig. 50/9) (Черных 1976, 104, рис. XXVIII/15), iar a doua provine din complexul de la Radionovka (fig.50/6), regiunea Dnepropetrovsk (Ключко, Мурзин 1989, 67, рис.1/1). Particularitatea acestor piese este prezența pe lame a trei sau două nervuri longitudinale (KTR, P-26 și respectiv, P-28, după E. N. Černyh (1976, p.104.) Exemplarul de la Zaporož'e este prevăzut la mijlocul tubului cu două găuri dispuse simetric.

Vârfurile de lance de tipul celor prevăzute cu trei sau două nervuri longitudinale pe lamă, sunt cele mai reprezentative printre vârfurile de lance ale culturii de tip Chișinău-Corlăteni din spațiul carpato-nistean (depozitul de la Ilișeni, respectiv descoperirile ocazionale de la Pruteni și Boldești) (Levițki 1994a, 129). Arealul principal al acestui tip de vârfuri de lance se află în Transilvania, regiunea Transcarpatică a Ucrainei și zona Dunării de Mijloc (Черных 1976, 104). Analogiile cele mai apropiate sunt prezente în depozitele perioadei HaA – HaB₁ din Transilvania, fosta Iugoslavie, Ungaria, Bulgaria (Levițki 1994a, 129-130).

Rareori, vârfuri de lance asemănătoare se întâlnesc și în depozitele perioadei precedente, Br.D (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 59/4).

Vârfuri de lance cu tubul foarte scurt, cu bordură. Sunt reprezentate prin exemplarul de la Obuhovka (fig.50/7) din fosta gubernie Kerson (Кривцова-Гракова 1955, 144, рис.34/29). Pe lamă piesa are trei nervuri în relief. E. N. Černyh o atribuie la KTR, P-24 (1976, 103).

Vârfuri de lance de tip morfologic similare sunt deosebit de rare. Cea mai apropiată analogie o găsim la Țibucani, din zona premontană a Carpaților Răsăriteni din aria culturii Hallstattului canelat de tip Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 130, fig. 49/13). Astfel, rolul populației hallstattiene în transmiterea vârfurilor de lance de tipul P-26 și P-28, în aria culturii Belozerka este imposibil de neglijat, fapt ce nu se poate afirma și pentru cel de la Obuhovka.

Accesorii vestimentare

Sunt reprezentate de fibule, centuri, brățări, saltaleoni, manșoane, pandantive, aplici.

Fibule. În aria culturii Belozerka această categorie de vestigii, în marea sa majoritate provine din complexele funerare și mai puțin din cele descoperite ocazional sau în procesul cercetării așezărilor. Cu excepția unui exemplar lucrat din fier (necropola de la Cazaclia), sunt reprezentate de piese realizate din sârmă din bronz cu secțiunea rotundă sau rectangulară, cu arcu simplu sau ornamentat prin incizii și se includ în următoarele tipuri: “Violentbogenfibeln” – tumulul N. 7 de la Strumok, regiunea Odessa (fig.51/1) (Тошев 1984, 28, рис.2/4); “Bogenfibeln” (cu una sau două spirale) - mormântul 1, tumulul nr. 3 de la Stepnoe, regiunea Zaporoz’e (fig.51/2) (Отрощенко 1975, 200, рис.7), mormântul I, necropola de la Cazaclia (fig.51/3) (Agulnikov 1996, 21, fig. 5/6); fibule cu două spirale și arcu în unghi față de ac – necropola de la Širokoe, regiunea Kerson (fig.51/8) (Лесков 1971, 84; Мелюкова 1979, 59, рис.19/1), tumulul de la Lukjanovka din zona Niprului Inferior (fig.51/6) (Лесков 1971, 84; Мелюкова 1979, 59, рис.19/2), mormântul I, tumulul 2 de la Širokoe, regiunea Odessa (Ванчугов 1990, 111, рис.35/12), necropola de la Pervomaevka, regiunea Kerson (fig.51/4) (Евдокимов 1987, 112, рис.1/3) și eventual mormântul 14 din necropola de la Cazaclia (fig.51/7) (Agulnikov 1996, 27, fig.8/7); fibule cu două spirale cu arcu accentuat îndoit - din stratul de cultură de la Olbia (fig.51/11) (Мелюкова 1979, 62, рис.19/4) și alta, cu condiții de descoperire necunoscute (fig.51/10) din peninsula Kerči (Лесков 1965, 86, рис.1/1; Мелюкова 1979, 62, рис.19/5).

Fibula din fier din mormântul 55 din necropola de la Cazaclia (fig. 51/9) (Agulnikov 1996, 43, fig.19/4), tipologic aparține celor cu o spirală și spatele în formă de arcă asimetrică și este similară analogiilor executate din bronz.

Această categorie de piese de podoabă din zona nord-pontică este unanim considerată de import, în linii generale din centrul și sud-estul Europei, din bazinul Mării Mediterane, fiecare tip în parte având zonele lor de origine (Лесков 1965, 86; 1971, 84; Тереножкин 1965, 75; Черных 1976, 125; Отрошенко 1975, 202-203; 1986, 149; Тошев 1984, 30; Смирнова 1985, 43-45; Евдокимов 1987, 124; Ванчугов 1990, 110-112), iar în calitate de intermediari sunt presupuși purtătorii formațiunilor culturale hallstattiene timpurii (Мелюкова 1979, 62).

Rolul de intermediari ai purtătorilor culturilor tracice timpurii în apariția fibulelor la populația culturii Belozerka, poate fi demonstrat acum mult mai argumentat decât în studiul lui A. I. Meljukova. În acest context, cea mai timpurie fibulă cunoscută în zona examinată – piesa de la Strumok – a fost comparată cu cele mai timpurii fibule de tip micenian, cea mai apropiată teritorial fiind considerată o piesă de tip Peskiera, dintr-o așezare a culturii Noua din Transilvania datată în sec. XIV-XII î.e.n (Тошев 1984, 30). Piesa de la Strumok, este comparată de către G.I.Smirnova cu fibula de la Glazinaș-Taline, datată de Vinski-Gasparini exclusiv cu faza a doua a culturii câmpurilor de urne din Croația (sfârșitul sec. XIII-XII î.e.n.), cât și unele piese de tipul Ia, după E. Sapuna-Sakellarakis, de pe insula Creta, unde ele se datează cu precădere în prima jumătate a sec. XI î. e. n. (Смирнова 1985, 43-45, рис.5). V. P. Vančugov, acordă cele mai apropiate analogii fibulei de la Strumok, din punct de vedere teritorial, piesele din Bosnia, sud-vestul Ungariei, depozitele de bronzuri din România, insistând asupra celei din stratul de cultură din așezarea Rateșul Cuzei (cultura Noua) din spațiul Carpați-Prut, pe care, ieșind din limitele cronologice ale culturii Noua, o datează cu sec. XII – prima jumătate a sec. IX î. e. n. (Ванчугов 1990, 110-111). Menționăm că încadrarea cronologică a piesei de la Strumok, propusă de specialiști, în linii generale nu suscită obiecții deosebite. Obiectăm doar că G. N. Toščev, invocând ca analogică fibula din așezarea culturii Noua de la Rateșul Cuzei, localizează greșit acest sit în Transilvania. De asemenea, nu corespunde realității nici afirmația lui V. P. Vančugov, conform căreia fibula de la Rateșul Cuzei provine din stratul de cultură Noua. Aceeași proveniență a acestei fibule este menționată și de T. Bader (1983, 15) – toți făcând trimitere la lucrarea lui C. Buzdugan (1979, 59, fig. 7/3).

În realitate, în așezarea de la Rateșul Cuzei, orizontul culturii Noua este suprapus de un nivel hallstattian timpuriu de tip Chișinău-Corlăteni (Florescu 1983, 75), situație ce permite să ne aliniem opiniei lui A. László, conform căreia această fibulă ar aparține orizontului hallstattian, argumentând prin lipsa totală a fibulelor în mediul cultural Noua, cauzată probabil de trăsăturile specifice ale portului (László 1994, 139-140, nota 361). Așadar, cea mai apropiată analogie a fibulei de la Strumok provine din aria culturii hallstattiene timpurii de tip Chișinău-Corlăteni de la Rateșul Cuzei, județul Vaslui. Cu perioada HaA₁ se datează și depozitul de bronzuri de la Sacoți, județul Vâlcea, din zona premontană a Olteniei, în

componenta căruia de asemenea se găsește o fibulă de tip Peskiera (Petrescu-Dîmbovița 1977, 120, pl. 281/16). În continuare, spre vest, în Ungaria, fibulele de acest tip intră în componența depozitelor orizonturilor Kurd și Gyermely din HaA_{1,2} (Mozsolics 1985, 67-68, fig.137/12,18,19, 236/3); în Croația de Nord, în complexele fazei a doua a culturii câmpurilor de urne (Vinski-Gasparini 1973, fig.2/13, 16), iar în zona alpină a celor din perioada Br.C-D - HaA₁ (Müller-Karpe 1959, Abb.21/7; 22).

Având în vedere cele de mai sus și ținând cont de faptul că primele formațiuni hallstattiene timpurii s-au constituit în zona Dunării de Mijloc, de unde s-au deplasat până la Nistru (grupul Chișinău-Corlăteni), iar vestigiile de la Sacoți și Rateșul Cuzei coincid cu direcția pe care se presupune deplasarea purtătorilor acestei culturi (Смирнова 1990a, 20-33; Levițki 1994a, 153), apariția în stepele nord-pontice a fibulelor de tipul celei de la Strumok poate fi pusă în dependență de acest proces și nicidecum de o penetrație etnică anterioară, după cum considera Vančugov (1990, 117).

Fibulele de tip „Bogenfibeln” sunt considerate în literatura de specialitate ca descendente din tipul „Violenbogenfibeln”, principala arie de răspândire având-o în bazinul Mării Mediterane, dateate în secolele XI-X î.e.n. Tipologic și teritorial, cea mai apropiată de exemplarele din stepele nord-pontice este fibula depistată în nivelul I al așezării de la Grădiștea-Coslogeni, de pe cursul inferior al Dunării (Neagu, Basarab-Nanu 1986, 114), a cărei populație în sud-estul Munteniei reprezintă Hallstattul timpuriu (ibidem, 117), precum și unele piese din nordul Croației (Смирнова 1985, 45).

Mai adăugăm unele observații referitoare la afirmația lui V. P. Vančugov că fibulele examinate în bazinul Dunării au apărut în sec. XIV-XII î. e. n., la baza căreia stă fibula depistată în necropola de tip Gârla Mare de la Orșoza din nordul Bulgariei (Ванчугов 1990, 112); prima observație ține de aspectul morfologic distinct al piesei de la Orșoza (vezi: Черных 1978, рис.66/6) în comparație cu tipul „Bogenfibeln”; despre a doua, referindu-se la datarea acestei fibule, E. N. Černyh o sincronizează cu fibulele de tip B din clasificarea lui G. Catling pentru zona est-mediteraneană, care se datează în sec.XI-X î.e.n. (Черных 1978, 247).

Fibulele cu două spirale și arcul sub unghi față de ac, au corespondențe în principal în Italia și Orientul Apropiat. Totodată, fibule similare sunt cunoscute în Serbia de Nord-Est, în special fibula de la Korbovo-Velesnice, datată de Vinski-Gasparini în perioada HaA₂ (Смирнова 1985, 45). Fibulele bispirale din zona Porților de Fier, în opinia lui R.Vasic reprezintă o variantă locală a tipului „Violenbogenfibeln” (Vasić 1983, 281). În complexele funerare din această perioadă, din zona Porților de Fier, sunt prezente și fibulele cu două spirale, cu arcul îndoit, ornamentat prin incizii (Mala Vrbica, Vajuga Pesak) (Вукманович 1983, 43-49, рис.1/3; Premk et al. 1984, 118-124, fig. 99/6), similare fibulei

depistate în nivelul hallstattian timpuriu de tip Chișinău-Corlăteni al așezării de la Lucașeuca. În acest fel nu se exclude apariția fibulelor de tip Lukjanovka, simultan cu cea de la Lucașeuca din aceeași zonă – bazinul Dunării de Mijloc.

Fibulele din fier, inclusiv cea de la Cazaclia, repetă analogiile lor din bronz și, în opinia lui Vančugov reprezintă o producție a metalurgiei locale (1990, 107). În acest context, menționăm doar faptul că fibulele din fier de tipul celor cu două spirale și arcul în unghi față de ac au fost descoperite în T. III și IV din necropola Saharna-Țiglău I, care aparține grupului Saharna-Solonceni din interfluviul Nistru-Prut (Кашуба, Гольцева 1991, 200, рис.3/1, 2), reprezentând aspectul cel mai estic al complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată și imprimată.

Fibulele cu două spirale și cu arcul accentuat îndoit, depistate în aria culturii Belozerka, sunt considerate de către specialiști, de origine siciliană (etapele Pantalica II și III) (Лесков 1965, 86; 1971, 84; Мелюкова 1979, 62). În spațiul ocupat de complexele hallstattiene timpurii cu ceramica canelată și incizată, piese similare nu ne sunt cunoscute. Menționăm doar că o fibulă identică celei de la Olbia a fost descoperită fortuit în împrejurimile localității Kőszeg din aria culturii câmpurilor de urne din Ungaria (Patek 1968, taf. XLII/9).

Centuri. Sunt cunoscute după un singur exemplar fragmentar, lucrat din plăci de bronz, ornamentat cu motive geometrice gravate, care provine din necropola tumulară de la Brilevka, regiunea Kerson (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992).

Piesele de acest tip sunt de origine central-europeană, cu o largă circulație în perioada HaA₁ în Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.108/1-6; 115/13; 158/18-20; 159; 171; 172; 181/1-2; 202/18-23; 203; 255-257). În perioada târzie a epocii bronzului - Hallstattul timpuriu din Ungaria (Кеменцев 1986с, 100, рис.35/10-12; 1986е, 125, fig. 44/12, 15), sunt considerate de tradiție din cultura mormintelor tumulare.

Piese de podoabă

Brățări. Această categorie de piese de podoabă este prezentă în depozitul de la Novogrigorievsk (fig.7/12) și în mai multe complexe funerare: de la Novokotovsk (fig.49/7,12) (Дергачев 1975, 29, рис.10/24-28), necropolele Širokoe (fig.51/13) (Лесков 1971, рис.2/22), Stepnoj (fig.51/12) (Отрощенко 1975, рис. 6/4), Budurgeli (fig. 51/14) (Тошев 1992, рис. 3/19). Cu excepția brățării de la Budurgeli, care este de tipul celor realizate din placă, restul sunt din bară cu secțiunea rotundă sau ovală. Brățările din bară se împart în brățări circulare (Novogrigorievsk), brățări cu capetele deschise (Novogrigorievsk, Novokotovsk) și brățări cu capetele suprapuse (Širokoe, Stepnoj). Brățările cu capetele deschise se ornamentau cu motive incizate pe tot corpul sau numai pe capete.

Atât brățelele de tipul celor de la Novogrigorievsk, deja analizate, cât și cele de la Novokotovsk, aveau în perioada hallstattiană timpurie o circulație largă în Europa de Sud-Est. Totodată, exemplarele ornamentate au cele mai multe analogii în spațiul carpato-dunărean (Мелюкова 1979, 62; Ванчугов 1990, 95). Brățara din placă de la Budurgeli este de tipul celor cu capetele deschise. Unica analogie directă a acestei piese provine din depozitul Suseni, seria Cincu-Suseni (HaA₁) din Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.191/11). Tot aici menționăm că o brățară din placă, dar cu capetele suprapuse, este cunoscută în așezarea de la Coșnița-pe Nistru, atribuită complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată (Levițki 1994b, fig.13/2) și alta în necropola de tip Gáva-Holihrad de la Sopot, regiunea Lvov (Крушельницька 1985, рис.16/8). În general, brățelele de acest tip, în perioada examinată, în Europa de Sud-Est sunt destul de puține.

Saltaleoni au analogii directe în spațiul hallstattian și provin din depozitul de la Novogrigorievsk.

Manșoane cilindrice. Acest tip de obiecte, fără excepție, provin din complexe funerare și sunt realizate din diferite materiale. Astfel, din tumulul nr.7 de la Strumok, regiunea Odessa, provine o piesă de podoabă din aur în formă de mosor (fig.52/1) (Тошев 1984, 28, рис.2/8). Piesă similară din punct de vedere morfologic, lucrată din os este prezentă în materialele necropolei de la Širokoe (fig.52/3) (Лесков 1971, рис.2/1), alta crestată prin trei șanțuri, lucrată din agat a fost găsită în mormântul nr. I din tumulul 5 din grupul V de la Pervomaeveka, regiunea Kerson (fig.52/2) (Евдокимов 1987, 118, рис.7/3). Încă o piesă în formă de mosor din bronz, identică celei de la Strumok este cunoscută în necropola din epoca bronzului târziu – fier timpuriu de la Brily, raionul Paru din Georgia de Vest (fig. 52/4) (Евдокимов 1987, 123, рис. 9/2).

În depozitul de piese din aur de la Hinova, județul Mehedinți, atribuit perioadei târzii a epocii bronzului – începutul epocii hallstattiene (Davidescu 1981, 17, fig.12/6-9), sunt atestate manșoane cilindrice din aur, realizate prin ciocănire, cu corpul împărțit la mijloc în două compartimente de un brâu în relief care, la rândul lor, sunt ornamentate cu patru caneluri adânci, despărțite de trei cercuri în relief și manșon puternic crestat prin patru șanțuri adânci, sau care au două șanțuri adânci despărțite de o creastă mediană –. În această ordine de idei, este necesar să amintim că piesele din complexul de la Hinova se găseau în asociere cu pandantive în formă de clopot, tip de obiecte din bronz caracteristice culturii Belozerka (vezi cap. respectiv din acest studiu, iar cea de la Strumok cu o fibulă din bronz de tipul „Violentbogenfibeln” (Тошев 1984, 28).

Piese de harnașament

Acestei categorii i se atribuie pandantivele în formă de clopot și aplicele cruciforme.

Pandantive în formă de clopot. Reprezintă una din cele mai răspândite piese de podoabă caracteristice culturii Belozerka. V. P. Vančugov deosebește două tipuri: I - de formă conică cu secțiunea rotundă și capătul superior turtit în formă de pălărie (cel mai răspândit); II - pandantive cu secțiunea ovală prevăzute în partea superioară cu două încingeri (Ванчугов 1990, 97), cunoscute actualmente printr-un exemplar din necropola de la Kočkovatoe (fig.52/7) (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 29, рис.8/7), considerat și ca o căptușeală metalică a capătului curelei sau al tecii. Astfel, referitor la aceste obiecte din bronz, se poate vorbi de un singur tip, atestat cu precădere în complexe funerare – Cazaclia, mormântul 56 (fig.52/12) (Agulnikov 1996, 45, fig.19/7), Zburievka, regiunea Kerson, Lukjanovka din aceeași regiune (fig. 52/6), Stepnoj, regiunea Zaporoz'e (fig.52/8,9,11) (Отрощенко, 1986, рис. 43/3, 4, 5); Vasilevka, regiunea Odessa (fig. 52/5) (Ванчугов, Субботин 1989, 59, рис.3/8-9), precum și din mantaua tumulului nr.3 de la Doina, raionul Cahul, R. Moldova, pe Prutul Inferior (fig.52/10) (Бубулич 1992, 14). Producția lor locală este documentată de matrițele din atelierul-turnătorie de la Zavadovka (Шарафутдинова 1982, 132, рис.50/6; Гершкович, Ключко 1987, 109, рис. 4b), Novoalexandrovka (Шарафутдинова 1982, 132, рис. 48/9) și forma de turnat descoperită la Raninevce, regiunea Odessa (fig. 52/13) (Сымонович 1967, 60, рис.16; Ванчугов 1990, 97, рис.34/3).

În același timp, această categorie de piese de podoabă din bronz, lucrate în variante și tehnologii diferite în aria lumii tracice, sunt răspândite într-o arie cultural-cronologică mult mai mare. Cele mai timpurii, în formă de conuri din foaie din bronz lucrate prin batere, provin din depozitul datat cu sfârșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului de la Poarta Albă, județul Constanța (Petrescu-Dîmbovița 1977, 48, fig.18/11-12) și din perioada târzie de la Mișca, din Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, 64, fig. 56/19), precum și din așezarea culturii Noua de la Siliștea Scheii, județul Suceava (Ignat 1981, 136, fig.2/2). În Slovacia, cele mai timpurii piese de acest tip, realizate prin turnare, sunt cunoscute încă la începutul perioadei mijlocii a epocii bronzului (cultura Piliny) (Dusek 1969, Abb.13/15-17; 17/12-14; Furmanek 1977, T. XIX/19-21; XXI/4; XXII/22-23; XXIII/4; XXXII/4; XXXVI/15). În Ungaria, pandantivele conice sunt cunoscute în culturile Piliny (Kemenczei 1984, 116, Taf. XLVI/21) și Berkes din perioada bronzului târziu (Кеменцей 1986с, рис. 35/19,20), considerate drept moșteniri din metalurgia bronzului ce a existat în valea Tisei și în Transilvania începând cu perioada mijlocie a epocii bronzului (ibidem, 100). În fosta Iugoslavie, primele piese de acest tip se datează cu perioada Br.C (Тодорович 1971, T.

XXXVIII/12). Totodată, marea lor majoritate ține de perioada hallstattiană timpurie, depozitele din seria Cincu-Suseni, (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.125/17; 132/1; 134/10-11; 165/33; 214/5; 246/17), orizonturile Kurd și Gyermely (Mozsolics 1985, Taf.277, 278), precum și din cultura câmpurilor de urne (Patek 1968, T.11/14, 17), considerate de tradiție est-alpină de tip „Baierdorfer” (Кеменцей 1986а, 64). În Croația de Nord și Serbia de Est ele sunt caracteristice pentru etapa a II-a a culturii câmpurilor de urne (1230-1100 î.e.n.) (Vinski-Gasparini 1973, sl.2,3; Vasić 1983, Abb.2/25-26).

Semnificativă este prezența în depozitul de la Hinova a pieselor de tipul clopoștelor lucrați din foiță de aur prin batere, ale căror prototipuri sunt considerate Ampyx-urile de bronz din peștera de la Cioclovina-Hunedoara (Davidescu 1981, 14).

Ampyx-urilor hallstattiene timpurii, în spațiul carpato-dunărean în comparație cu cele din stepele nord-pontice, le sunt specifice și anumite particularități morfologice și stilistice (prezența deschiderilor triunghiulare, a unei găuri rotunde, precum și ornamentarea lor prin cercuri incizate), laolaltă cu deosebirile de ordin tehnologic. În același timp, considerăm că opinia lui Ja. Gerškovič și V. Kločko, conform căreia prototipurile pandantivelor în formă de clopoșei din cultura Belozerka sunt piesele din vest (Гершкович, Ключко 1987, 112), poate fi acceptată. Forma de turnat pandantivele morfologic apropiate, desemnate – “în formă de pâlnie” este cunoscută în așezarea “Vesele-Hradiška” din Slovacia, atribuită începutului perioadei mijlocii a epocii bronzului (Točik 1964, T. XXXVII/8). Același fapt este susținut- pe de o parte- și de piesele executate prin turnare din depozitul de la Moldova Veche I, Timișoara, Uioara de Sus din România (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.165/33; 214/5; 246/17), Pančevo-Gorhjovaroska din Serbia (Vasić 1982, Abb. 2/25-26), Kurd în Ungaria (Mozsolics 1985, T.24/8-17) ș. a., iar pe de altă parte, de atelierul-turnătorie de la Zavadovka, unde este atestată cea mai timpurie matriță de turnat pandantive în formă de clopoșei, al cărui complex, în opinia autorilor, s-a format în primul rând sub influența tradițiilor metalurgice din vest (Гершкович, Ключко 1987, 112-113).

Aplice cruciforme din bronz. În aria culturii Belozerka aceste piese sunt cunoscute în cea mai vestică necropolă de la Cazaclia (fig. 51/17), din interfluviul Nistru-Prut (Agulnikov 1996, fig. 5/7) și în necropola de la Sivaševka, regiunea Kerson, situată la periferia estică a culturii Belozerka (Отрошенко, Шевченко 1987, 136, рис. 3/6). Ambele piese sunt realizate dintr-o placă din bronz, în formă de rozetă cu patru petale cu capetele drepte, prevăzută cu un orificiu în centru. După aspect, prezintă două tipuri: prima este emisferică, iar a doua globulară. Petalele piesei de la Cazaclia sunt ornamentate cu nervuri în relief, cea de la Sivaševka este neornamentată. După dimensiuni, prima este mai masivă - 3,6 cm în

diametru, a doua are circa 2 cm; ultima deosebite ținând, probabil, de gradul de îndoire în interior a petalelor.

Piesa de la Cazaclia a fost prezentată pentru prima dată în literatura de specialitate, de I. N. Șarafutdinova (1987, 81, fig.5/19) și, ulterior, de V. P. Vančugov (1990, 97, fig. 35/18), iar în anul 1996, acest obiect este publicat și de autorul investigațiilor (Agulnikov 1996, 22, fig. 5/6). Menționăm că în toate publicațiile această piesă este ilustrată în mod diferit, din punct de vedere morfologic. Aspectul stilistic al plăcii este prezent doar în publicația autorului, pe când dimensiunile le cunoaștem doar de la V. P. Vančugov. În același timp, chiar autorul descoperirii, referindu-se la ornamentarea piesei, în prezentarea complexului nr.2 menționează că pe suprafața laturilor sunt executate câte două nervuri verticale (1996, 22), iar în paginile următoare scrie despre „trei nervuri pe petale care se întâlnesc la orificiul din centru” (ibidem, 73).

Analizând originalul acestei piese, constatăm că, după dimensiuni, corespunde datelor aduse de V. P. Vančugov (pe de altă parte S. M. Agulnikov nu le menționează). În privința ornamentului, subliniem că placa din care a fost lucrată piesa este marcată la o anumită distanță de margine cu o nervură în relief, astfel încât petalele apar mărginite din ambele părți, care, în asociere cu nervurile mediane ce se limitează la orificiu, creează impresia că laturile sunt ornamentate cu câte trei nervuri.

I. N. Șarafutdinova invocă această piesă cu prilejul examinării obiectelor de podoabă ale culturii Sabatinovka, considerând-o apropiată de rozeta cu patru petale descoperită în așezarea de la Stepovoe - pe Niprul Inferior, precum și de cele trei obiecte din depozitul de la Băleni, atribuit culturii Noua (Petrescu-Dîmbovița 1977, 31), iar V. P. Vančugov și S. M. Agulnikov îi atribuie cele mai apropiate analogii aplicele de la Băleni. Mai menționăm că două aplice cruciforme, identice celor de la Băleni, au fost descoperite în anul 1964 în așezarea de tip Noua de la Banca-Tăvădărăști, județul Bacău (Florescu, Căpitanu 1968, fig. 6/5), sau Tăvădărăști (Florescu 1991, 128, fig. 105A/6-7). În același context, Șarafutdinova (1987, 81), ulterior și Agulnikov (1996, 73), fără nici o diferențiere tipologică, numesc și alte piese similare, precum cea din așezarea Lisičnik i- regiunea Ternopol, de pe cursul superior al Nistrului, unde au fost fixate orizonturi ale culturii Noua și Hallstattului timpuriu (Малеев 1987, 97, рис.4/3), deja amintita descoperire de la Sivașevka, de la Zajukovo, din Kabardino-Balkaria, din Kaukazul de Nord și din necropola Krasnomajak din orașul Suhumi, atribuită culturii Kolhida (Шарафутдинова 1987, 81).

Comparând detaliile pieselor enumerate, reiese că piesa de la Cazaclia, din punct de vedere al configurației, formării capetelor petalelor, gradului lor de îndoire și maniera de ornamentare, este deosebită de cele specifice culturilor Sabatinovka și Noua. În același timp, o deosebește de cele de la Zajukovo doar lipsa ornamentului la ultimele.

Piesa de la Sivașevka, după V. V. Otroščenko și N. P. Ševčenko (1987, 143), este analoagă obiectului descoperit în necropola de la Brili, în Transkaukazia, atribuit culturii Kolhida. Aceleași caracteristici morfologice sunt proprii și aplicii de la Lisičniki.

Astfel, ținând cont de faptul că aplicile cruciforme din bronz de la Cazacia și Sivașevka provin din complexe care se asociază cu piese caracteristice culturii Belozerka, luând în considerare tendința de miniaturizare a pieselor și de complicare a motivelor ornamentale în perioada târzie a epocii bronzului, considerăm că piesa de la Cazacia este mai timpurie, având ca prototip obiectele caracteristice culturii Noua și Sabatinovka, iar cea de la Sivașevka, de proveniență kaukaziană (Отрошенко, Шевченко 1987, 143), cu afinități la Lisičniki, este relativ mai târzie în cadrul cronologiei culturii Belozerka.

Vase. În prezent, deținem informații referitoare doar la ceașca din depozitul de la Pavlovka (vezi mai sus).

În concluzie, referitor la piesele din bronz de origine hallstattiană, evidențiate în mediul cultural Belozerka, menționăm următoarele:

Teritorial, uneltele, armele, accesoriile vestimentare, piesele de podoabă și de harnașament, de tipuri vestice în stepele nord-pontice, sunt atestate de la Dunărea de Jos (la apus) și până la Marea Azov (la răsărit). Unele exemplare de bronzuri de tradiții occidentale sunt cunoscute în Crimeea și în Kaukazul de Nord.

După proveniență, cu precădere, ele sunt din Europa Centrală și de Sud-Est – în cazuri izolate din bazinul Mării Mediterane, unde prototipurile lor sunt cunoscute încă din perioada târzie a epocii bronzului, iar al unora dintre ele și mai de timpuriu. În perioada hallstattiană timpurie erau pe larg utilizate de către populația culturii câmpurilor de urne din Slovacia, Ungaria, Croația și, îndeosebi, de către primele formațiuni hallstattiene din spațiul carpato-balcanic, inclusiv cel est-carpatic (de tip Gáva-Holihrad-Grănicești, Chișinău-Corlăteni și mai puțin Tămăoani-Holercani-Balta). Paralele dintre cele mai perfecte, atât din punct de vedere tipologic, cât și spațial, ale categoriilor de obiecte din bronz de origine hallstattiană, descoperite în stepele nord-pontice, se găsesc în bazinele Dunării de Mijloc și de Jos, precum și al Tisei Superioare. Prezența lor în teritoriul est-carpatic este în dependență directă de procesul de hallstattizare a spațiului carpato-dunărean și de includerea lui (teritoriului est-carpatic) în arealul tipurilor de bronzuri transilvano-ungare, central și sud-est-europene. Răspândirea pieselor de tradiție hallstattiană timpurie în stepele nord-vest-pontice este cauzată de contactele nemijlocite ale populației culturii Belozerka cu cea tracică a culturilor Chișinău-Corlăteni și Tămăoani-Holercani-Balta, ultimii fiind astfel intermediari în transmiterea bronzurilor central – și sud-est-europene spre est. Unele dintre ele, în mediul cultural Belozerka, au pătruns împreună cu o parte a populației culturii

Noua, influențată de traccii timpurii, îndeosebi purtătorii culturii Gáva-Holihrad-Grănicești, sub influența cărora s-au deplasat spre est.

Piese din bronz de origine hallstattiană timpurie, depistate în arealul culturii Belozerka, au prototipuri, fără excepție, în lumea tracică din perioada Br.D, unele chiar Br.C. Astfel, majoritatea lor, referitor la stepele nord-pontice, pot fi calificate ca importuri simple. În același timp, unele dintre ele, în baza prototipurilor vestice, au început să se producă și de meșterii autohtoni. În repertoriul acestora, în baza formelor de turnat pot fi incluse: cuțitele cu spatele curbat (matrița de la Ranievov), vârfurile de săgeți (matrița de la Suorov) și pandantivele în formă de clopot (matrița de la Zavadovka). În alte cazuri, îndeosebi pentru celturi, sunt fixate și unele preluări de ordin stilistic de tradiții occidentale (forma de turnat de la Voloșkoe).

Rezumând cele menționate referitoare la piesele din bronz de origine hallstattiană, cunoscute în mediul cultural Belozerka, remarcăm în primul rând preponderența celor de origine central și sud-est-europeană, răspândite prin intermediul populației culturilor Chișinău-Corlăteni, Tămăoani-Holercani-Balta și, într-o măsură mai mică, al populației culturii Gáva-Holihrad-Grănicești.

Cap. III. VESTIGII DE ORIGINE NORD-PONTICĂ ÎN ARIA LUMII TRACICE

III a. Ceramica de tip Belozerka relevată în mediul cultural tracic

Ceramica complexelor hallstattiene timpurii, atât a celor ce se caracterizează prin ornament canelat, cât și a celor cu ornament incizat, este relativ bine cunoscută în prezent (fig. 2,4,5,11,12) (Мелюкова 1961; Smirnova 1974; Kemenczei 1984; Gumă 1993; László 1986a; 1994; Levițki 1994a; 1994b; Morintz 1987; Hänsel 1976, ș. a.). Aceste categorii de vestigii, în spațiul est-carpatic nu au prototipuri în culturile precedente din perioada târzie a epocii bronzului, au un caracter străin, de origine din bazinul Dunării de Mijloc (cultura Chișinău-Corlăteni), bazinul Tisei Superioare (cultura Gáva-Holíhrady-Grănicești) și de la Dunărea de Jos (grupul Tămăoani-Holercani-Balta) (Смирнова 1974, 359-380; 1990, 20-33; László 1986b, 70 și urm.; 1994, 91 și urm.; 125 și urm.; Levițki 1994a, 152 și urm.; 1994b, 231 și urm.). Unele afinități în complexele ceramice precedente pot fi evidențiate doar prin intermediul unor tipuri puțin reprezentative ale ceramicii de uz comun (Levițki 1994a, 100; 1994d, 14). În rest, parametrii tehnologici, morfologici și stilistici ai ceramicii primelor formațiuni hallstattiene sunt net deosebiți de cei specifici complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, situație ce nu permite admiterea posibilității evoluției convergente în cadrul complexelor hallstattiene timpurii de la est de Carpați și a culturii Belozerka din stepele nord-pontice. Caracterul patriarhal conservativ de producere a veselei, specific ambelor masive culturale examinate, reflectă destul de clar fiecare inovație (de aspect tehnologic, morfologic sau stilistic), contribuind în mare măsură și la identificarea eventualelor influențe, preluări sau importuri din mediile culturale precedente, sincrone vecine sau mai îndepărtate.

După cum adesea s-a menționat, în studierea relațiilor vest-est din perioada primei epoci a fierului, s-a insistat îndeosebi asupra intensității și gradului de pătrundere a tradițiilor hallstattiene în est, în schimb prezența unor elemente originare din stepele nord-pontice a fost mai puțin remarcată.

Subiectul prezentului capitol nu a fost abordat în mod special în literatură. Totuși, tangențial, unele aspecte au fost evidențiate într-o serie de lucrări de sinteză referitoare la prima epocă a fierului din spațiul est-carpatic.

În contextul interacțiunilor comunităților tracice cu cele prescitice și scitice, A. Meljukova semnalează prezența vaselor de tip Belozerka în obiectivele hallstattiene timpurii de la Tămăoani, Vaslui, Galați (Vinători), Valea Lupului, Glăvănești Vechi (Мелюкова 1979, 35-36). A. László, examinând legăturile dintre spațiul est-carpatic și zonele de stepă și silvostepă nord-vest-pontice, de la

începutul epocii fierului, menționează prezența ceramicii de tip Belozerka în așezarea de la Tămăoani (groapa 2) și în necropola de la Vaslui-Curțile Domnești (M.5 și 6) (1986b, 2-5). Elementele ceramice de origine din nord-vestul Mării Negre, atestate în zona istro-pontică (cultura Babadag), sunt evidențiate în studiul lui S. Morintz (1987, 62). De aceeași tradiție consideră și vasele de la Tămăoani și Vinători din sudul Moldovei (ibidem, 56). Cu vasele de la Vaslui și Valea Lupului, de tip Belozerka, este evidențiat - de către V. P. Vančugov - recipientul din M. 10-T. 2 de la Bolotești-Vrancea (Ванчугов 1990, 135).

Au fost descoperite întâmplător, vase de aspect Belozerka, în sudul Moldovei, la Vinători și Banca (Brudiu 1991, 232; 1992, 67, fig. 1/1; în Dobrogea, cu prilejul cercetării așezării hallstattiene de la Niculițel- "Cornet" (Topoleanu, Jugănar 1995, 203-229, fig. X/1); Muntenia, în necropola de la Hîrșova (Morintz, Șerbănescu 1974, fig. 4/4, 6), Lișcoteanca-M.11 (Hartuche 1973, fig. 6/2). În Republica Moldova, vestigii de tradiție nord-vest-pontică au fost evidențiate recent, atât în mediul grupului Holercani-Hansca (Levițki 1994b, 227-228), cât și în aria culturii Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 94, 95, 107). De tip Belozerka este și vasul din M. 4, T. 2 de la Corjeuți din nord-vestul țării (vezi fig. 53;59/3).

Astfel, ceramica de tip Belozerka, apare în spațiul hallstattian timpuriu doar sporadic. În această categorie de vestigii, specialiștii includ doar piesele de origine nord-pontică, a căror prezență nu permite nici o obiecție. În primul rând, vasele depuse ca inventar în complexele funerare, ale căror caracteristici corespund întocmai tradițiilor populației comunităților din stepele nordului Mării Negre, precum și cele depistate în așezări, ale căror particularități morfologice se deosebesc radical de cele caracteristice ceramicii autohtone, dar au corespondențe directe în complexele ceramice ale culturii Belozerka. În această ordine de idei, este legitimă întrebarea dacă vestigiile enumerate reflectă ponderea reală a elementelor ceramice nord-vest-pontice în aria hallstattiană sau mai există și alte aspecte ale complexelor ceramice hallstattiene în care se manifestă influențe de origine Belozerka. Justețea unei astfel de întrebări, în opinia noastră, este determinată de mai multe circumstanțe.

Referitor la ceramica de uz comun a comunităților masivelor culturale comparate, menționăm:

1. Această categorie de vestigii, din punct de vedere tehnologic, se caracterizează prin parametri similari;
2. Dintre tipurile morfologice specifice culturii Belozerka: oale, vase de tip borcan, străchini-tigăi, capace - cu prototipuri în cultura Sabatinovka -, în obiectivele hallstattiene timpurii sunt prezente numai vase de tip borcan și, într-o măsură mai mică, oale, a căror pondere în loturile ceramice examinate este invers proporțională. Oalele, după cum s-a menționat pentru culturile din perioada târzie a epocii bronzului - hallstattului timpuriu, sunt mai puțin caracteristice, în același timp

vasele cu gâtul evidențiat ce trece lin la corpul rotunjit, cât și cele cu gâtul îngust, buza evazată și cu partea superioară a corpului bombată sau cu corpul sferic, atestate sporadic în obiectivele complexului de tip Tămăoani-Holercani-Balta (László 1986a, 69-70; Levițki 1994b, 224; Ванчугов 1983, 89) și, mai rar, de tip Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 101), au corespondențe directe în cultura Belozerka (tipul I de oale, după clasificarea lui V. Vančugov) (1990, 65);

3. Ornamentarea ceramicii de uz comun cu brăie simple, brăie alveolate, șir de alveole dispuse orizontal în partea superioară a vaselor, era utilizată de ceramiștii ambelor complexe culturale discutate. Elementele decorative de tip net Belozerzka, cu tradiții în culturile precedente din nord-vestul Mării Negre, și care lipsesc în ornamentația ceramicii de uz comun din perioada târzie a epocii bronzului - hallstattului timpuriu de la vest de Nistru, se limitează doar la creștături, ciupituri și împunsături (Ванчугов 1990, 65-66).

Ceramica fină a culturii Belozerka, după cum deja a fost menționat, este mult apropiată, referitor la parametrii tehnologici, dacă nu chiar identică cu cea caracteristică complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată din spațiul carpato-dunărean, și radical deosebită de categoria similară proprie complexului hallstattian cu ceramica canelată (Levițki 1994a, 79-83; László 1994, 65-67; 111-112). Astfel, identificarea ceramicii de tip Belozerka, după aspectul tehnologic, este posibilă doar referitoare la ultimul complex, pe când în cazul primului complex, poate fi realizată numai în cazuri când aspectul tehnologic apare în asociere, îndeosebi cu parametrii morfologici și într-o măsură mai mică cu cei stilistici de tradiție sigur Belozerka.

Repertoriul tipologic al ceramicii fine a culturii Belozerka, s-a format, în parte, după opinia specialiștilor, prin aportul culturilor perioadei târzii a epocii bronzului - Hallstattului timpuriu din spațiul carpato-balcanic. Examinarea acestui fenomen, făcută în subcapitolul IIa. al acestui studiu, demonstrează că geneza tipurilor morfologice definitorii ale ceramicii fine din stepele nord-pontice (cupe, cești) este în dependență directă de influențele din vest. De tradiții similare sunt, de asemenea, vasele în formă de cupă, de proporții (ulcioarele fără torți), unele tipuri de chiupuri, câni și străchini (vezi mai sus), a căror pondere în cadrul formelor nominalizate este relativ limitată. Restul tipurilor de ceramică fină de tip Belozerka-cești cu două torți, chiupuri cu gâtul scurt și corpul bombat, câni adânci cu corpul profilat și toarta mai mult sau mai puțin supraînălțată, străchini cu corpul bitronconic sau în formă de coif, cu buza evazată -, continuă tradițiile producției ceramice a culturii precedente - Sabatinovka.

În această ordine de idei, este necesar să mai remarcăm:

1. Formele principale ale ceramicii fine a culturii Belozerka (cupe, cești), cu toate că după origine sunt din mediul cultural din perioada mijlocie - târzie a epocii

bronzului - Hallstattului timpuriu din spațiul carpato-balcanic, cea mai mare răspândire și diversitate morfologică au avut-o în cadrul culturii Belozerka;

2. Unele variante de cupe, mai puțin reprezentative, precum cele cu gâtul scurt ce trece lin în corpul bombat (tipul I din clasificarea lui Vančugov) (1990, 66), lipsite de orice ornament, au corespondențe și în complexul cultural extra-carpatic din perioada târzie a epocii bronzului (Noua - Sabatinovka - Coslogeni) persistând și în Hallstattul timpuriu, în formațiunile culturale cu ceramica incizată (Tămăoani-Holercani-Balta și Babadag);

3. Cupele cu gâtul conic, buza puțin evazată și corpul scurt bitronconic (tipul 5 din clasificarea lui Vančugov) (Багчыров 1990, 71), atestate doar în două obiective de tip Belozerka, au corespondențe sigure în ceramica grupului Holercani-Hanska din interfluviul Nistru-Prut și Babadag din Dobrogea, precum și cu unele monumente de tip Gáva din Banat și Grănicești din nord-vestul Moldovei.

4. Unele variante de cești, caracteristice culturii Belozerka, au anumite similitudini morfologice (uneori și stilistice) cu castroanele de tip E ale grupului Grănicești, cu vasele în formă de cupă, de proporții ale culturii Chișinău-Corlăteni, precum și cu "castroanele-cupe" ale grupului Holercani-Hanska.

5. Străchinile cu corpul bitronconic, cel mai răspândit tip de străchini în cultura Belozerka, sunt prezente în repertoriile ceramice ale ambelor complexe hallstattiene timpurii.

Încheind lista tipurilor morfologice proprii ceramicii fine a comunităților ambelor masive culturale discutate, mai menționăm că în complexele de tip Belozerka ele sunt predominante, pe când în cele hallstattiene sunt atestate doar sporadic. Identificarea statutului lor în mediul cultural hallstattian (inovații cauzate de evoluția producției ceramice locale, preluări de la vecinii din est sau importuri simple) este posibilă doar prin prisma caracteristicilor tehnologice și numai referitor la complexul cu ceramică canelată.

Elementele ornamentale folosite în decorul ceramicii fine (caneluri, incizii, proeminente), cu rare excepții și compozițiile formate de ele, sunt comune pentru ambele masive culturale comparate, fiind de proveniență carpato-dunăreană. Specifice doar pentru stepele nord-pontice sunt numai compozițiile decorative ale cupelor formate din grupuri de câte patru caneluri verticale-oblice, cele formate din grupuri de proeminente și, probabil, ale ceștilor - din grupuri de nervuri scurte în relief grupate câte trei, dispuse pe partea cea mai proeminentă a vasului.

Epuiând examinarea aspectelor comune ale parametrilor tehnologici, morfologici și stilistici proprii categoriilor de ceramică caracteristice pentru masivele culturale analizate și evidențierea celor specifice, exclusiv a ceramicii de tip Belozerka de origine din culturile perioadelor mijlocie - târzie a epocii bronzului din stepele nordului Mării Negre, prezentăm în continuare elementele ceramice de tradiție nord-pontică în cadrul cultural hallstattian pentru a identifica ponderea lor,

cunoscută în stadiul actual al cercetărilor, insistând îndeosebi asupra caracterului și modalităților lor de manifestare în mediul ambelor complexe hallstattiene timpurii.

Vasele de tip Belozerka din categoria ceramicii de uz comun, atestate în aria formațiunilor hallstattiene timpurii, au fost modelate, în majoritatea cazurilor, dintr-o pastă grosieră, consistentă, cu mulți degresanți și mai rar de factură îngrijită (Morintz, Șerbănescu 1974, 51). Suprafețele lor sunt, de regulă, netezite - poroase, în cazuri mai puțin frecvente - zgrunțuroase (Levițki 1994b, 223) sau barbotinate (Topoleanu, Jugănar 1995, 210), iar în altele - ușor lustruite (Morintz, Șerbănescu 1974, 51). Culoarea vaselor este, în general, cenușie cu pete mai deschise sau întunecate.

Morfologic, aceste vase aparțin, fără excepție, celei mai reprezentative forme a ceramicii de uz comun a culturii Belozerka - oale-, în cadrul cărora se pot evidenția următoarele tipuri:

I. Oale cu gâtul scund, vertical sau puțin înclinat în afară, umeri bine evidențiați, ce delimitează brusc gâtul de corpul bombat. Exemplare întregi de acest tip provin din groapa nr. 2 a așezării de la Tămăoani (fig. 54/8) (Petrescu-Dîmbovița 1953a, fig. 7/1), a orizontului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată est-carpatic; dintr-un mormânt răvășit de la Hîrșova (fig. 54/3) (Morintz, Șerbănescu 1974, fig. 4/4) - cultura Babadag în Dobrogea; M. 4 din necropola de la Vaslui (fig. 57/7) (Andronic 1962, fig. 4/1; 1981-1982, fig. 6/3) din aria culturii de tip Chișinău-Corlăteni. În aria pruto-nistreană a ultimei sunt cunoscute și vase de acest tip în stare fragmentară: așezările de la Bălăbănești (Levițki 1994a, fig. 20/20), Chișinău (ibidem, fig. 15/7), Costești VII (idem, fig. 29/89). Oalele de acest tip sunt lipsite de ornament și corespund întocmai celor încadrate de către V. P. Vančugov în tipul II, cel mai caracteristic pentru cultura Belozerka din nord-vestul Mării Negre (Ванчугров 1990, 65, 84).

II. Oale cu gâtul puțin evidențiat care trece lin în corpul bombat. Acest tip de vase este cunoscut numai în mediul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați, în așezările de la Coșnița (fig. 55/1,2) (Levițki 1994b, fig. 8/14-24, 224), Pohrebea (ibidem, fig. 7/26), Vinători (fig. 55/13) (Brudiu 1980, fig. 2/2) și de la Dunărea de Jos, în așezarea de la Niculițel-„Cornet” (fig. 54/13) (Topoleanu, Jugănar 1995, fig. X/1) și necropola deteriorată de la Hîrșova (fig. 54/2) (Morintz, Șerbănescu 1974, fig. 4/6).

Vasele de la Coșnița și Vinători sunt ornamentate cu brâu alveolat sau simplu. Într-un caz, brăul este deschis, capetele atârând în jos (fig. 55/1, 2). Unele exemplare de la Coșnița erau prevăzute cu apucători-suporturi (Levițki 1994b, fig. 8/18, 20). Vasul de la Niculițel - "Cornet" este decorat la baza gâtului cu un șir de alveole, iar pe buză are două urechiușe conice cu vârful în sus (fig. 54/13). Aceste vase, conform clasificării lui V. Vančugov, se racordează la tipul I de oale utilizate de comunitățile culturii Belozerka din stepile nord-vest-pontice (Ванчугров 1990, 65).

III. Oalele cu corpul sferic, gâtul îngust cu marginea răsfrântă în afară. În prezent, acest tip de vase este atestat doar în obiectivele grupului Tămăoani-Holercani-Balta: Holercani (fig. 55/6) (Levițki 1994b, fig. 3/7), Hansca - La Matcă (ibidem, fig. 5/12), Tămăoani (fig. 54/12) (Petrescu-Dîmbovița 1953a, fig. 7/2) și Vinători (fig. 54/11) (Brudiu 1992, fig. 1/1). Cu excepția vasului de la Tămăoani, restul vaselor sunt ornamentate. Cel de la Holercani este decorat pe buză cu creștături oblice, iar la baza gâtului cu un șir orizontal de alveole-împunsături; cel de la Hansca - cu o fâșie din linii adânci incizate paralele pe gât; iar cel de la Vinători - cu patru proeminențe conice pe umeri. Vasele de acest tip au anumite afinități morfologice cu oalele de tipul III ale culturii Belozerka, unde, de obicei, sunt lipsite de ornament (Ванчургов 1990, 65).

IV. Oale cu corpul mai mult sau mai puțin bitronconic, cu buza scundă, dreaptă sau ușor evidențiată, verticală sau evazată. Provin din M. 6 al necropolei de la Vaslui (fig. 57/3) (Andronic 1962, fig. 4/2); M. II din tumulul de la Valea Lupului (fig. 57/2) (Зирпа 1960, T. III/8) din aria culturii Hallstattului canelat de la est de Carpați și M. 10 din tumulul 2 de la Bolotești-Vrancea (fig. 57/4) (Buzdugan, Bobi, Cernea 1987, fig. 2/3) din zona de răspândire a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată din sudul Moldovei. Exemplarul de la Vaslui este lipsit de ornament, cel de la Valea Lupului este ornamentat pe partea exterioară a buzei cu un brâu alveolat, iar pe partea cea mai proeminentă cu un șir orizontal de alveole. Vasul de la Bolotești, are între gât și corp o bordură reliefată, ornamentată cu incizii oblice întrerupte de „pastile” dispuse oblic.

Vasele cu corpul bitronconic, gâtul scurt, al căror diametru maxim este situat la mijlocul vasului, în cadrul ceramicii culturii Belozerka sunt sporadice (tipul 5 după V. Vančugov (1990, p.65) din tumulul 50 din necropola de la Kočkovatoe (Ванчургов, Субботин, Дзиговский 1992, 58, рис.17/7) și sunt considerate de tradiție Mnogovalikovaja (Ванчургов 1990, 84). Prezența acestui tip de vase în complexe de tip Mnogovalikovaja (vezi: Березанская 1986; Савва 1992) și Sabatinovka (Шарафутдинова 1986) adevărește caracterul lor autohton în stepele nord-vest-pontice. În același timp, acest tip este prezent și în contextul ceramicii de uz comun al ambelor complexe hallstattiene timpurii est-carpătice, atât cu ceramica canelată (Levițki 1994a, 100, László 1994, fig. 2/2), cât și cu ceramica incizată (Levițki 1994b, 224; László 1986a, fig. 6/2, 3), precum și a culturilor sincrone – Belogradovka (Тереножкин 1961, 50, рис.26/1) și precedente – Noua (Florescu 1964, fig.2/3) și Coslogeni (Hänsel 1976, fig.3/10).

Contextul de depistare a acestor vase - morminte de înhumare în poziție chircită pe o parte, cu craniul orientat spre sud, depuse în tumuli sau în necropole plane – complexe funerare caracteristice culturii Belozerka în aria lumii tracice timpurii, în opinia noastră nu exclude proveniența lor nord-pontică.

În continuare, vom insista asupra unui tip (variantă?) de oale atestate în așezările hallstattiene timpurii de la Pohrebea (Levițki 1994b, fig.7/23) și Tămăoani (Petrescu-Dîmbovița 1953a, fig. 6/7). Este vorba de vase mari cu corpul bitronconic sau bombat și marginea răsfrântă în afară, cu buza îngroșată în partea exterioară.

O astfel de modelare a buzelor vaselor ne este cunoscută în așezarea eponimă a culturii Belozerka din stepele nord-pontice (Кривцова-Гракова 1955, рис.27/5), în așezările culturii Sabatinovka - Viktorovka III (Черняков 1985, рис. 20/5) și Holodnaja Balka (ibidem, fig. 22/14), precum și culturii Mnogovalikovaja de la Usatovo (Bol'shoj Kujalnik) (ibidem, fig.17/17; 18/8). Mai la est, aceeași modelare a buzelor vaselor este prezentă într-o serie de situri din perioada finală a epocii bronzului (etapa finală a culturii Srubnaja, sincronă culturii Belozerka), (Горбов 1996, 13-21), din nord-estul Mării Azov; cătunul Potajnovskij (ibidem, fig. 2/5, 7), cetățuia Tanavsk (ibidem, fig. 2/3, 3, 10, 11), cătunul Veselyj (ibidem, fig. 2/8) și cătunul Leapicev (ibidem, fig. 2/13); în mediul cultural Srubnaja târziu din bazinele Donului - așezarea Vasiščevo (Кривцова-Гракова 1955, рис. 20/9) și al Volgăi - așezările Gračevskij Sad (ibidem, fig. 8/13, 18) și Ivanovka (ibidem, fig. 9/12).

O formare similară a marginii vaselor cu buza răsfrântă în afară, cu aspect de „tiv”, este cunoscută și în monumentele culturii Coslogeni, unde este atestată la oalele cu corpul bombat și castroanele adânci din așezarea de la Andolina (Morintz, Anghelescu 1970, fig. 11/5; 12/1, 3, 4, 6; Morintz 1978, fig. 62/8,11), Grădiștea, Coslogeni (Morintz 1978, fig. 62/5) și Lupșanu (ibidem, fig. 80/1), precum și din așezarea de la Radovanu (ibidem, fig. 82/4), atribuită fazei târzii a acestei culturi.

Ținând cont de faptul că elementele de factură nehallstattiană prezente în complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la Dunărea de Jos și din spațiul est-carpatic nu pot fi puse în legătură cu aportul culturilor locale din perioada târzie la epocii bronzului în constituirea lor (Morintz 1987, 52-54; László 1986a, 71; Levițki 1994b, 231), prezența "tivului" în formarea buzelor vaselor de la Pohrebea și Tămăoani poate fi considerată drept consecință a influențelor din est.

Astfel, recipientele prezentate își găsesc corespondențe directe în mediul cultural nord-pontic – cultura Belozerka. Originea și evoluția lor în această zonă este pe deplin confirmată de prototipurile prezente în cadrul culturilor precedente din epoca bronzului - Sabatinovka și Mnogovalikovaja -, cât și în cadrul culturii sincrone lor mai la est - Srubnaja. Găsirea lor în spațiul tracic din perioada hallstattiană timpurie poate fi concepută astfel ca urmare a unor importuri simple sau preluări din est. Asocierea vaselor de origine estică cu ritul funerar de tradiții similare poate proba și o eventuală prezență a unor elemente etnice nord-pontice în aria complexelor tracice timpurii.

Tot în legătură cu ceramica de uz comun de tradiții estice, evidențiată în mediul cultural hallstattian timpuriu, ne vom opri și asupra unor elemente ornamentale și compoziții formate de ele, atestate în complexele ceramice ale formațiunilor hallstattiene timpurii, localizate în imediata apropiere a ariei culturii Belozerka. Astfel, în cadrul ceramicii de uz comun a grupului de tip Tămăoani-Holercani-Balta și mai puțin de tip Chișinău, este prezentă o serie de vase, cu precădere de tipul celor cu gâtul evidențiat (oale), al căror ornament este din creștături, ciupituri, împunsături, alveole, brăie deschise cu capetele atârinate, precum și din diferite combinații formate din ele care, pe de o parte, sunt mai puțin caracteristice pentru vesela hallstattiană timpurie, iar pe de alta se întâlnesc în complexele ceramice de tip Belozerka din stepele nord-pontice, unde prototipurile lor sunt atestate în culturile precedente din perioada târzie și mijlocie a epocii bronzului (Sabatinovka, Mnogovalikovaja) de care prima este legată genetic.

În acest context, menționăm în primul rând vasele la care partea exterioară a buzei este ornamentată cu un brâu alveolat din obiectivele de la Bălăbănești (Levițki 1994a, fig. 20/13), Lucașeuca (ibidem, fig.17/3,10), Costești (ibidem, fig.29/79, Trinca (ibidem, fig. 45/3), Valea Lupului (Зирпа 1960, Т.III/8), Tămăoani (László 1986a, fig. 8/2), Vîrtop (Hänsel 1976, fig. 39/8) sau cu un șir de alveole – Bălăbănești (Levițki 1994a, fig. 20/19). Pe exemplarele de la Bălăbănești și Trinca, la brăul alveolat de pe buză este asociat un al doilea brâu, dispus paralel la baza gâtului, iar pe cel de la Valea Lupului - cu un șir orizontal de alveole.

În stepele nord-pontice, vase cu buza ornamentată similar sunt cunoscute în obiectivele culturii Belozerka - așezarea Tudora (Черняков 1985, рис. 35/15), ale fazei târzii a culturii Sabatinovka - așezarea Mologa II (ibidem, fig. 32/3, 23); ale culturii Sabatinovka propriu-zise - monumentul eponim (ibidem, fig. 23/8; 25/20, 24; Шарафутдинова 1986, рис. 26/2), Iljinka (Черняков 1985, рис. 26) și pe larg în cultura Mnogovalikovaja (Березанская 1986, рис. 4/2; 10/16; Савва 1992, рис. 23/5, 6; 40/10; 56/5).

În al doilea rând, ne referim la ornamentația buzei vaselor cu creștături oblice sau cu ciupituri mai jos de care, la baza gâtului este dispus un șir orizontal de alveole – așezarea de la Holercani (Levițki 1994b, fig. 3/7).

Oale cu o astfel de formare a buzei, în stepele nord-vest-pontice sunt cunoscute în așezările de tip Belozerka de la Tudora (Черняков 1985, рис. 36/6) și Priozernoie I (Ванчугов 1990, рис.18/20). Preferința ceramiștilor culturii Belozerka pentru ornamentarea ceramicii de uz comun cu creștături sau ciupituri pe margine este demonstrată și prin intermediul unui alt tip de ceramică de uz comun – tigăile, care, cu rare excepții, sunt ornamentate similar (Ванчугов 1990, рис.17/10; 19/7; 20/8; 22/23; Черняков 1985, рис. 30/12).

Creștăturile și ciupiturile în ornamentarea buzei vaselor, în stepele nord-pontice erau utilizate și de ceramiștii culturilor precedente – Sabatinovka

(Черняков 1985, рис.24/8), precum și Mnogovalikovaia (Березанская 1986, рис.2/14; 4/1; 5/3; Савва 1992, рис.20/4-6; 22/2; 40/11,13; 56/6). În același mediu cultural din perioada târzie și mijlocie a epocii bronzului găsim corespondențe directe și compoziției ornamentale, depistate la Holercani (crestături oblice pe buză în asociere cu un șir orizontal de alveole la baza gâtului) – așezarea și necropola culturii Bondariha de la Zalinežnoe (Ромашко 1995, рис.15/1; 19/119; stratul inferior al așezării de la Uškalka (Шарафутдинова 1982, рис. 32/12), respectiv așezarea de pe insula Hortița (Шарафутдинова 1982, рис. 31/10); Prokazino, Babino III, Tumulul 60 de la Jackovica (Березанская 1986, рис. 7/10; 10/27; 6/12). Vasele culturii Mnogovalikovaia, pe lângă crestăturile, ciupiturile de pe buză și șirul de alveole de la baza gâtului, pe partea cea mai proeminentă a corpului sau în spațiul cuprins între buză și baza gâtului, se mai ornamenteau cu șiruri de alveole.

În această ordine de idei, vom insista și asupra originii ornamentului alcătuit dintr-un șir orizontal de alveole, dispus pe corpul vaselor la o anumită distanță de margine, atestat în aria complexelor de tip Tămăoani-Holercani-Balta: Tămăoani (Petrescu-Dîmbovița 1953a, fig. 6/2), Holercani (Levițki 1994b, fig. 3/6, 8, 13), Hansca (ibidem, fig. 5/6); a culturii de tip Chișinău-Corlăteni: Chișinău (Levițki 1994a, fig.15/2,10), Lucașeuca (ibidem, fig.17/9), Costești (ibidem, fig. 29/6, 12), Trinca (ibidem, fig. 44/1, 4) și, sporadic, în grupul Grănicești (László 1994, fig.40/1) și cultura Babadag la Niculițel-„Cornet” (Topoleanu, Jugănaru 1995, fig. X/1). La Costești și Trinca, șirul de alveole este întrerupt de mânerle-suporturi.

Tipul de ornament discutat, pe ceramica de uz comun a complexelor hallstattiene timpurii cât și a celor imediat precedente de la sfârșitul epocii bronzului din zonele lor de constituire, respectiv: Dunărea de Jos, Dunărea de Mijloc, Bazinul Tisei Superioare, nu ne este cunoscut. În același timp, un asemenea ornament, în stepile nord-pontice este prezent pe vasele culturilor Belozerka: necropolele de la Kočkovatoe (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, рис.12/2) și Širokoe (Отрошенко 1986, рис. 40/2, 3), așezările de la Uškalka (stratul superior) și Derievka (Шарафутдинова 1982, рис. 32/2; 37/1, 8, 9); Sabatinovka – monumentul eponim (Черняков 1985, рис. 24/7,15; Шарафутдинова 1986, рис.26/7a) și pe larg Mnogovalikovaia (Братченко 1985; Березанская 1986; Савва 1992).

Ultimul aspect al ornamentației ceramicii de uz comun, pe care îl abordăm aici, este decorul cu brâu alveolat deschis, ale cărui capete atârnă în jos, atestat în așezările hallstattiene timpurii de la Coșnița (Levițki, 1994b, fig. 8/22) și Niculițel-„Cornet” (Topoleanu, Jugănaru 1995, fig. X/2), iar cu brâu simplu, în așezarea de la Balta (Ванчугов 1990, рис. 26/1).

Ornamentul din brâu (alveolat sau simplu) deschis, cu capetele îndreptate în jos, în mediul cultural Belozerka este atestat la Tudora (Черняков 1985, рис. 34/4,10,11, 14; Ванчугов 1990, рис.17/2, 4), Priozernoie I (ibidem, fig.18/4), Kirovo (Отрошенко 1985, рис.141/18-20, 29), Kairy (ibidem, fig.141/27-28),

precum și în așezarea eponimă (Кривцова-Гракова 1995, рис. 27/4, 5, 9). Mult mai frecvent este acest tip de ornament în complexele ceramice din perioada târzie a epocii bronzului, îndeosebi în cultura Sabatinovka: așezarea eponimă (Черняков 1985, рис.23/3, 7, 21), așezările de la Čerevičnoe (ibidem, fig. 28/13), Nikolaevka-Novorosijskaja (ibidem, fig. 39/3), Černoe Ozero (ibidem, fig. 28/13), Nikolaevka (Привалова, Привалов 1987, рис. 2/2), Mereni (Sava 1998, fig. 20/6, 7), precum și în obiectivele de tip Noua de la Ghindești (Мелюкова 1961, рис. 6/8), Tîrpești (Florescu, 1991, fig. 45A/6), Bîrlad (ibidem, fig. 50A/3, 5, 6), Bărboasa (ibidem, fig. 59A/40), Tăvădărăști (ibidem, fig. 61A/19), Gîrbovăț (ibidem, fig. 72A/80), Băneasa (ibidem, fig. 76A/1) și de tip Coslogeni de la Ulmu (ibidem, fig. 82A/16; 84A/32).

În opinia lui E. Sava, acest ornament apare în perioada mijlocie a epocii bronzului, în mediul cultural Mnogovalikovaja, ca în perioada târzie a acestei epoci să se răspândească din stepele Kazahstanului la est până la Carpați și Dunărea de Jos la vest (Sava 1998, p. 291-292).

Referitor la originea decorului unor vase de uz comun, atestate în complexele hallstattiene timpurii, menționăm că maniera de ornamentare a gurii vaselor prin creștături oblice și ciupituri, iar a părții exterioare a buzei cu un brâu alveolat sau cu un șir de alveole, precum și combinațiile lor cu brăul alveolat sau cu un șir orizontal de alveole (împunsături, creștături) dispuse la baza gâtului vasului, au prototipuri în mediul cultural nord-pontic, începând cu perioada mijlocie a epocii bronzului, persistând în această zonă, inclusiv și în perioada de evoluție a culturii Belozerka, și mai târziu. Aceeași origine o are și ornamentul format exclusiv dintr-un șir orizontal de alveole și din brăie deschise cu capetele îndreptate în jos. În acest fel, prezența lor cu precădere în obiectivele hallstattiene timpurii din imediata apropiere a arealului culturii Belozerka și absența lor în restul lumii tracice, pledează în favoarea considerării acestor elemente ornamentale ca preluări din mediul cultural al stepelor nord-pontice, iar combinațiile formate de ele cu elementele decorative hallstattiene sau folosirea lor pe vase de tip morfologic hallstattian – ca interpretări ale ceramiștilor locali.

Astfel, prezența elementelor producției ceramice de tradiție estică în aria culturilor hallstattiene timpurii, laolaltă cu tipurile morfologice ale ceramicii de uz comun este documentată și de anumite elemente și combinații ale ornamentației ei.

Ceramica fină, ale cărei caracteristici tehnologice- îndeosebi structura și calitatea pastei, grosimea și prelucrarea pereților, culoarea-, sunt asemănătoare cu cele specifice acestei categorii din cadrul culturii Belozerka, în lumea tracică, de rând cu complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată, este atestată sporadic și în unele obiective ale orizontului cu ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 96), precum și de tip Grănicești (categoria IIIa) (László 1994, 67). În interfluviul Nistru-Prut, ceramica cu pereții subțiri, lustruiți, de culoare cenușie, apare

cu precădere în așezările localizate în nemijlocita apropiere de zona ocupată de grupul Holercani - Hansca. În Podișul Sucevei, inclusiv în așezarea de la Grănicești, această categorie (IIIa) constituie 11,99% din întreg masivul depistat (9103 fragmente) (László 1994, 67). Ținând cont de faptul că, categoria discutată în cultura Belozerka și grupurile hallstattiene timpurii cu ceramica incizată se caracterizează prin parametri tehnologici similari, răspunsul univoc, referitor la sursa de proveniență a acestei categorii în obiectivele hallstattiene cu ceramica canelată ar fi posibil numai în cazul când este cert determinată apartenența culturală a tipului morfologic și de ornamentare a vaselor. În acest context, este semnificativ de remarcat că cupele cu corpul bitronconic, gâtul înalt cilindric cu marginea evazată sau dreaptă, întâlnite în unele așezări de tip Chișinău-Corlăteni: Chișinău, Bălăbănești, Ivancea II, Petruha (Levițki 1994a, fig.10/20; 20/1; 34/1, 3; 39/9; 40/3) – (varianta C a tipului VIII din clasificarea ceramicii fine realizată de O. Levițki) (ibidem, 96), modelate din pastă de tipul celei examinate, și conform procedeele respective și din punct de vedere morfologic și stilistic sunt identice cu cupele caracteristice grupurilor hallstattiene cu ceramica incizată (ibidem). În aceleași tradiții sunt și cupele cu profilul în formă de S cu gura largă, ornamentate cu motive incizate în combinație cu proeminente – Bălăbănești (Levițki 1994a, fig. 20/2), precum și cele bitronconice, cu gâtul vertical și gura largă, decorate cu ornament incizat – Bălăbănești, Chișinău (ibidem, fig. 20/3; 10/16). Primele, sunt semnalate sporadic și în monumentele grupului Grănicești și cultura Gáva (ibidem, 97).

Vasele din categoria ceramicii fine, de aspect nord-pontic, în mediul hallstattian timpuriu sunt reprezentate de: cupe, cești, străchini bitronconice, vase mari cu corpul rotunjit, căni.

Cupele. Din diversitatea morfologică a acestui tip definitoriu pentru cultura Belozerka, în complexele hallstattiene timpurii, cu siguranță pot fi identificate doar două tipuri.

I. Cupe cu gâtul înalt cilindric, buza evazată, cu trecerea brusc delimitată în corpul bombat. Exemplare întregi de vase de acest tip provin din două complexe funerare de înhumatie de la Vinători (fig. 57/6) (Dragomir 1967, 182, nota 16, fig. 2/11), din aria grupului Tămăoani și de la Corjeuți (fig. 59/3) (Levițki, Dîmcenco 1994, 216, fig.2/9), din spațiul culturii Chișinău-Corlăteni, iar în stare fragmentară din așezarea de la Trinca (Levițki 1994a, fig. 41/6) atribuită aceleiași culturi din nord-vestul Republicii Moldova. Ultimul, se caracterizează prin suprafața de culoare neagră, lustruită - trăsătură specifică categoriei tehnologice III a ceramicii fine de tip Chișinău-Corlăteni (ibidem, p.81). Vasul de la Vinători este prevăzut cu o ușoară șanțuire pe umăr, celelalte sunt neornamentate.

Este posibil ca la acest tip să poată fi atribuite și vasele fragmentare de dimensiuni mai mari, cu corpul bombat, relativ piriform, cu gâtul tronconic și marginea răsfrântă, având părțile superioară și inferioară separate printr-un prag,

atestate în așezările orizontului cu ceramica incizată de la Tămăoani (fig. 54/6, 7, 9, 10) (László 1986a, 70, fig.8/1, 4, 7; 9A/3) și Babadag (fig. 54/4) (Morintz 1987, fig. 9/3, 62). La unul din vasele de la Tămăoani, trecerea de la gât la corpul bombat este subliniată și printr-o linie orizontală. Cel de la Babadag are pe umeri niște proeminente.

Cupele de tipul prezentat, cât și cele de proporții cu corpul piriform, conform clasificării lui V.Vančugov, sunt analoage cu cupele de tipul II, cel mai reprezentativ în obiectivele de tip Belozërka din întreaga ei arie (Ванчугов 1990, 66).

II. Cupe cu corpul scund rotunjit (bombat), gâtul înalt conic, îngust și buza ușor evazată. Exemplare întregi, sau întregibile, sunt cunoscute în obiectivele hallstattiene cu ceramica incizată de la Coșnița (fig. 55/3, 4) (Levițki 1994b, p. 222, fig. 8/2, 6) și de la Babadag (primul nivel de locuire) (fig. 54/1) (Morintz 1987, fig.12/7). În stare fragmentară - în așezarea de la Holercani (Levițki 1994b, fig. 2/16) și în așezarea hallstattiană cu ceramica canelată de la Chișinău (Levițki 1994a, fig.103/, 10/26). Cu excepția vasului de la Babadag, decorat pe partea cea mai bombată cu caneluri oblice paralele, aceste vase nu sunt ornamentate.

Cupele de acest tip morfologic au corespondențe cu cupele de tipul III al culturii Belozërka (Ванчугов 1990, 66).

Ceștile. Acest tip al ceramicii fine a culturii Belozërka, după cum s-a mai menționat, este mult apropiat morfologic de unele exemplare de "castroane-cupe" caracteristice grupului Holercani-Hansca, de "vasele în formă de cupe de mari proporții" ale grupului Chișinău-Corlăteni, de "castronele de tip E" ale grupului Grănicești. În aria tracă timpurie, vasele de acest tip, independent de originea lor vestică (vezi mai sus), similar cupelelor au avut o utilizare mult mai limitată decât la comunitățile sincrone din stepele nord-pontice.

Exemplare întregi de cești, care ar permite o comparare mai autentică cu cele de tip Belozërka, lipsesc în complexele hallstattiene timpurii. În acest context, vom invoca doar câteva cești fragmentare, cărora le sunt proprii anumite trăsături, îndeosebi de ordin stilistic, necunoscute la prototipurile lor din spațiul tracic din perioada mijlocie-târzie a epocii bronzului (grupul Balta Sărată) - hallstattiană timpurie (grupul Susani). Este vorba de vasele depistate în așezările hallstattiene timpurii, cu ceramica incizată de la Holercani (fig. 55/9) (Levițki 1994b, fig. 2/13) și Calfa (fig. 55/10) (Levițki 1994b, fig. 9/16) și cu ceramica canelată de la Chișinău (fig.18/5) (Levițki 1994a, fig.10/19) și Grănicești (fig. 5/20) (László 1994, fig.24). Toate, inclusiv piese de la Chișinău și Grănicești, se atribuie categoriei de ceramică fină de culoare cenușie-închisă (Levițki 1994a, 97; László 1994, 72), categorie specifică nu numai culturii Belozërka și complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată, dar și grupului Balta Sărată din sud-vestul României (Petrovsky, Gumă, 1979, 59, 62). Comun pentru ceștile din spațiul est-carpatic, stepele din nordul Mării Negre și din bazinul Dunării de Mijloc este și

aspectul general bitronconic (globular-turtit) al acestui tip de vase, precum și zona în care era amplasat ornamentul, în special umărul vasului. Elementele ornamentale - caneluri, proeminențe, incizii (ponderea lor în zonele indicate este diferită), de asemenea erau utilizate de ceramiștii formațiunilor culturale nominalizate, atât Balta Sărată cât și Belozërka.

Revenind la ceștile din complexe hallstattiene est-carpătice, menționăm că proeminențele și canelurile înguste sunt prezente doar pe ceașca de la Calfa, iar compoziția ornamentală, nu are analogii în nici una din culturile indicate.

Ceștile depistate în așezările hallstattiene cu ceramica canelată sunt ornamentate cu nervuri oblice grupate câte patru (Chișinău) sau verticale, câte trei (Grănicești). Acest tip de ornament în complexe hallstattiene timpurii de la est de Carpați, precum și în grupurile culturale din perioada târzie a epocii bronzului, participante la constituirea lor în zona Dunării de Jos, Dunărea de Mijloc (Banat) și bazinul Tisei Superioare și de Mijloc nu ne este cunoscut.

Ornamentul de tipul celui atestat pe vasele de la Chișinău și Grănicești, în stadiul actual de cercetare, ne este cunoscut numai în două zone: la Dunărea de Jos și în stepele nord-vest-pontice; la Dunărea de Jos era utilizat la ornamentarea castroanelor din așezarea de la Ulmu a culturii Coslogeni (Morintz 1978, 126, fig. 73/4, 6) și din așezarea fazei târzii a acestei culturi de la Radovanu (ibidem, fig. 82/6). În primul caz, nervurile sunt grupate câte două, în al doilea, câte trei. În această zonă, ornamentul analizat este sporadic întâlnit și pe ceramica din etapa a doua a Hallstattului timpuriu (sec. X-LX î. e. n.). Astfel, nervurile verticale grupate câte trei, amplasate pe partea cea mai proeminentă a vasului în asociere cu motive imprimate, sunt cunoscute pe ceramica așezării de la Cozia (Hänsel 1976, T. 51/3) din spațiul dintre Carpați și Prut; grupate câte două în combinație cu o linie incizată orizontal - în așezarea de tip Babadag de la Hirșova (ibidem, fig. 47/10) din Muntenia. În așezarea de la Babadag, nervurile verticale grupate câte două în combinație cu un motiv imprimat sunt semnalate pe vase ce se atribuie fazei a II-a a culturii Babadag (Morintz, Jugănar, Munteanu 1995, fig. XII/8), iar în compoziții la care se mai asociază și tortițe-urechiușe - și în faza a III-a a acestei culturi (Morintz 1987, fig. 10/7).

În nord-vestul Mării Negre, nervurile verticale grupate câte două pe partea cea mai proeminentă a vasului, sunt cunoscute pe unele exemplare de cești din cenușarul de la Novoselica aparținând culturii Sabatinovka (Тошев, Черняков 1986, 131, рис. 6/36) și pe o ceașcă din necropola culturii Belozërka de la Vasilievka (Ванчугов, Субботин 1989, рис. 4/8).

Revenind la aria lumii tracice, din perioadele bronzului mijlociu-târziu - hallstattiană timpurie, este necesar să remarcăm că modalitatea de amplasare a elementelor ornamentale în grupuri de câte două, trei sau patru pe umărul vasului, reprezentate exclusiv prin caneluri și incizii, mai înguste sau mai late, line sau mai

adânci este cunoscută în mai multe formațiuni, inclusiv și în zonele de constituire a complexelor hallstattiene timpurii.

În bazinul Tisei Superioare și de Mijloc (zona de constituire a complexului Gáva-Holihrad-Grănicești), se ornameau cu caneluri scurte verticale, grupate câte patru, ceștile-castroane din așezarea de la Pișcolt (Bader 1978, 56, pl. XXX/13) și străchinile bitronconice din așezarea de la Cehăluț (ibidem, pl. XXXI/18), încadrate în faza a IV-a a culturii Otomani (Br.D) (ibidem, 62), care reprezintă una din sursele de geneză a culturii Gáva în aria sa primară (László 1994, 92; Gumă 1993, 182).

În grupul cultural Balta Sărată, datat în perioadele Br.B₂-Br.D (Rogozea 1992, 24; Gumă 1995, 102), acest ornament, în combinație cu alte elemente și accesorii, era utilizat la decorarea străchinilor și castroanelor din așezarea Valea Timișului „Rovina” (Petrovsky, Gumă 1979, pl. XXV/3; XXVII/2; XXX; XXXII/2-4); la Românești „Peștera cu Apă” (Gumă 1993, pl.VI/4, 5); Sacu (Rogozea 1995, pl.VII/9); mai este semnalat și pe vasele grupurilor culturale din perioada de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului - Susani (Stratan, Vulpe 1977, T.17/136; 18/143; Gumă 1995, pl. III/4) și Bobda (Bobda-Csorva) (Boroffka 1994, Abb.1/4; Gumă 1995, pl. II/11), cât și pe ceramica de tip Gáva de la Văradia „Chilii” (Gumă 1993, pl. XXXIII/2,10) și Remetea Mare „Gomila lui Pituț” (ibidem, pl. XXXIV/7, 11).

La Dunărea de Jos, ornamentul format dintr-un grup de cinci creștături verticale scurte, amplasat pe partea cea mai proeminentă a vasului, este atestat pe o cană din așezarea de tip Babadag de la Brăilița (Hänsel 1976, T. 48/7).

Așadar, în complexe ceramice ale formațiunilor hallstattiene timpurii, similar celor din perioadele mijlocie-târzie a epocii bronzului, ornamentul de tipul examinat era realizat exclusiv prin incizii, caneluri și, sporadic, creștături. Nervurile grupate câte două-trei, în perioada precedentă epocii hallstattiene sunt cunoscute doar pe unele castroane ale culturii Coslogeni, inclusiv faza ei târzie Radovanu, iar în nord-vestul Mării Negre - pe ceștile culturilor Sabatinovka și Belozerka. Ținând cont că aportul culturii Coslogeni la geneza complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la Dunărea de Jos și Moldova de Sud este exclus (László 1985, 12; 1986a, 70-71; Morintz 1987, 52; Brudiu 1981, 529-536; Levițki 1994b, 231) și că comunitatea culturală a formațiunilor Coslogeni, Sabatinovka și Noua, cât și legăturile genetice ale culturilor Belozerka și Sabatinovka și aportul elementelor de tip Coslogeni la geneza complexului ceramic de tip Belozerka prezintă realități indiscutabile, autohtonismul nord-vest-pontic al acestui tip de ornament este pe deplin acceptabil.

În contextul decorului ceștilor din siturile hallstattiene timpurii, insistăm în continuare, asupra unui tip de ornament în relief atestat pe vasul de la Holercani, format dintr-un brâu simplu orizontal dispus la baza gâtului, sub care pe partea cea

mai proeminentă a corpului sunt amplasate nervuri analoage oblice, capetele unora formând unghiuri (fig.12/27). Compoziții ornamentale similare în complexele ceramice ale culturilor sincrone atât din aria tracică, cât și de la est de Nistru nu ne sunt cunoscute. După cum deja s-a accentuat, decorarea ceramicii cu nervuri (brâie) în relief în perioadele mijlocie-târzie ale epocii bronzului a fost preferabilă în stepele nord-pontice. Aceste elemente ornamentale, precum și modul lor de dispunere pe vase sunt caracteristice culturii *Mnogovalikovaja* din vestul Mării Negre inclusiv (Березанская 1986, рис.2/10,12; Черняков 1985, рис.14/1; 19/13; 20/3; Савва 1992, рис.8 ș. a.), persistând în această zonă și în perioada evoluată a culturii *Sabatinovka*, cenușarul de la *Novoselica* (Тошев, Черняков 1986, 132-133, рис.7/21, 29). Semnificativă în această ordine de idei este și ceașca de la *Holercani*, apropiată și morfologic de exemplarele de la *Novoselica*, cât și de un vas din așezarea *Viktorovka III*, din perioada timpurie a aceleiași culturi (Черняков 1985, рис. 20/3).

Încheind analiza ceștilor din siturile menționate, constatăm că, caracteristicile tehnologice (vase cu pereții subțiri, bine lustruiți de culoare cenușie) și morfologice (aspectul general bitronconic), ale acestor recipiente din așezările de la Chișinău și Grănicești, ornamentate cu nervuri verticale oblice, grupate câte trei-patru, cât și de la *Holercani*, cu un ornament din nervuri simple în relief, determină calificarea lor ca importuri simple, de origine nord-vest-pontică în aria complexelor hallstattiene timpurii de la est de Carpați.

Străchini bitronconice. Acest tip de vase este prezent (cu pondere diferită) în repertoriile ceramice ale formațiunilor hallstattiene timpurii, culturii *Belozeka*, precum și a celor nemijlocit precedente din spațiul carpato-dunărean și stepele nord-pontice. Independent de faptul că morfologic, ele se caracterizează peste tot prin corp bitronconic adânc și marginea mai mult sau mai puțin înaltă, evazată, la fiecare cultură în parte sunt desemnate diferit. Mai mult de atât, aspectul morfologic al acestor vase, precum și ornamentația lor sunt mult mai apropiate de cele caracteristice pentru cești, deosebindu-se de ultimele doar prin dimensiunile mai mari, circumstanță ce deseori duce la confundarea apartenenței tipologice a acestor vase.

În complexele hallstattiene timpurii, străchinile bitronconice, în comparație cu alte tipuri de străchini (tronconice sau emisferice cu buza invazată, care constituie unul din tipurile lor definitorii), au o pondere suficient de limitată, în timp ce în cultura *Belozerka* ele constituie tipul cel mai frecvent întâlnit în necropole și așezări (Ванчугов 1990, 71). Trebuie să menționăm că străchinile bitronconice (castroanele carenate) hallstattiene timpurii, conform parametrilor tehnologici, morfologici, stilistici, au prototipuri în culturile imediat precedente, care au contribuit la constituirea lor. Faptul este discutabil dacă ne referim la cele de tip *Belozerka*, deoarece populația culturii precedente, *Sabatinovka* - ca și purtătorii

culturii Belozerka - utilizau aceste vase într-o măsură foarte limitată, tipologic încadrându-se la cele de tip tronconic (Черняков 1985, 64; Шарафутдинова 1986, 97; Тошев, Черняков 1985, 132).

Acestea fiind spuse, menționăm că străchinilor bitronconice de tip Belozerka, spre deosebire de cele de tip hallstattian, pe lângă aspectul distinctiv tehnologic, le este caracteristică, ca o particularitate arhitectonică, prezența „pragului” pe locul de trecere de la gâtul cilindric la corp. Rezultă că, vasele de acest tip, de origine Belozerka, pot fi considerate în aria tracică, prin câteva exemplare în așezările de la Coșnița (fig. 55/5) (Levițki 1994b, fig.8/11,12), Holercani (fig. 55/7) (ibidem, fig. 3/4), Balta (Ванчугов 1981, рис.4/8) – complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată și, probabil, Mîndrești (Levițki 1994a, fig. 24/19) aparținând complexului hallstattian cu ceramica canelată. Toate sunt neornamentate.

Vase mari, cu corpul rotunjit, gâtul îngust, cu marginea mai mult sau mai puțin evazată sunt cunoscute numai în așezarea de la Coșnița (fig.55/8,11) (Levițki 1994b, fig.8/25,26). Convențional, pe baza caracteristicilor tehnologice, se atribuie chiupurilor (ibidem, 226).

V.Vančugov, realizând clasificarea ceramicii culturii Belozerka din nord-vestul Mării Negre, invocă și materialele acestui obiectiv, iar vasele în discuție le atribuie la două tipuri diferite de chiupuri: exemplarul fragmentar (fig. 55/8) la tipul I, cu gâtul scurt și corpul bombat, și cel întreg (fig. 55/11) la tipul III, cu gâtul înalt cilindric și mijlocul puternic bombat (1990, 73). Considerăm că deosebirile morfologice neesențiale dintre aceste vase se datorează reconstituirii lor nereușite, ambele aparținând tipului I de chiupuri din clasificarea lui Vančugov, prototipurile cărora fiind atribuite de specialiști oalelor de tip II ale ceramicii de uz comun a culturii Belozerka (Мелюкова 1979, 48; Ванчугов 1990, 73).

Unul din aceste vase (fig. 55/8), precum și un fragment de la un altul (Мелюкова 1979, рис.8/3, 4) sunt decorate cu un motiv în relief format dintr-o nervură circulară, în interiorul căreia sunt plasate două segmente perpendiculare care formează semnul crucii, compoziție interpretată ca simbol al legăturii indisolubile a soarelui și focului (Березанская 1982, 185).

În zona carpato-danubiano-pontică, ornamentul format din nervuri circulare este atestat în culturile din perioada târzie a epocii bronzului. În zona piemontană a Carpaților, cultura Noua - așezarea de la Cîndești (Florescu, Florescu 1990, fig. 26/8, 9, 64); la Dunărea de Jos, cultura Coslogeni (?), - așezarea de la Ghindărești (Morintz, Șerbănescu 1974, 64, fig. 9/6, 12/6); în nordul Mării Negre, Sabatinovka - așezările Novoselica (Тошев, Черняков 1986, 131, рис. 7/13), Novokievka (Гершкович 1997, fig. 5/1) și, eventual, Il'inka (Черняков 1985, рис.27/24). În ultima zonă, acest ornament persistă și în perioada evoluției culturii Belozerka - așezarea de la Tudora (Черняков 1985, рис. 35/5) de la Nistrul de Jos și de la

Fontany (Колотухин 1996, рис.19/13), din Krimeea. În cazurile menționate, nervurile circulare, cu excepția exemplarelor de la Ghindărești, unde în perimetrul lor sunt amplasate proeminențe conice, și de la Tudora, unde ele înconjoară împunsături rotunde, de obicei nu sunt asociate cu alte elemente ornamentale. În acest context, mai remarcăm că vasele de provizii de mari proporții (pifos-urile) ale culturii Sabatinovka, din așezările de la Zarečnoe II, Bolgrad ș. a. (Черняков 1985, рис.39/1: 29/4) și chiupurile culturii Belozerkă din așezările Jalpug IV (Ванчугов 1981, рис. 3/19), Priozernoe I (Ванчугов 1990, рис.18/15), Voronovka II (Ванчугов, Загинайло, Кушнir, Петренко 1991, рис.17/14), aveau fundul prevăzut în partea interioară cu câte două nervuri simple sau alveolate, perpendiculare (dispuse în cruce), care, în asociere cu marginea fundului reprezintă motivul crucii înscrise în cerc. O asemenea modelare a fundului avea, desigur, o semnificație pur utilitară (mărea rigiditatea) absolut necesară vaselor cu înălțimea ce depășea 1 m (Черняков 1985, 84) respectiv până la 0,9m (Ванчугов 1990, 73).

Combinația reprezentată printr-un cerc, sau cercuri concentrice, care înconjoară semnul crucii, este semnalată pe ceramica din perioada mijlocie - sfârșitul epocii bronzului în spațiul dintre Carpații Meridionali și Valea Mariței. Aici, acest tip de ornament, realizat prin tehnica împunsăturilor succesive, este atestat în ceramica fazei a III-a a culturii Tei (Morintz 1978, 48, fig. 28/4); prin tehnica împunsăturilor succesive și a inciziilor pe vasele din faza a V-a a culturii Tei (ibidem, fig. 83/3) și din fazele IV-V ale culturii Verbicioara (ibidem, fig. 41/1; 38/3). În cele din urmă, compoziția ornamentală mai era și încrustată cu alb și se considera că reprezintă motivul solar cu raze sau cerc ca simbol solar (ibidem, 68).

Motivul decorativ în formă de cruce, înscris în cercuri concentrice, realizat prin tehnica inciziei împunsăturilor succesive, mai rar a imprimării, este atestat și în ornamentația ceramicii culturilor mai vestice din perioada bronzului mijlociu. Unica deosebire constă în faptul că aici el este amplasat nu pe peretele vasului, ci pe fund. La Dunărea de Mijloc, motivul este cunoscut în necropola de la Balta Verde, cultura Gîrla Mare (Berciu, Comșa 1956, 268-269, fig. 6; Morintz 1978, 29); în Banat, în stațiunile de la Balta Sărată- "Cîmpul lui Poșta" (Petrovsky, Gumă 1979, 58, pl. 5/3, 9) și de la Sacu (Rogozea 1995, 189, pl.111/2), atribuite grupului cultural Balta Sărată (aici cercul este format de fundul inelar al vasului): în Transilvania, acest ornament apare sporadic în ornamentația fundurilor de vase și a capacelor culturii Wietenberg (Andrițoiu 1992, 41; Boroffka 1994a, V. I, 191-192; V. II, Taf.18/21-25; 19/1-3).

Mai remarcăm că ornamentul de tipul crucii înscrise în cerc, realizat prin incizii, este semnalat în Ucraina de Nord (nord-vest), în toate culturile epocii bronzului (Березанская 1982, 185, рис. 72). Pe vasele de tip Komarov, el apare atât pe fundul vasului (ibidem, fig. 72/5) cât și pe pereți (ibidem, fig. 72/6, 7). Deosebit de apropiate de ornamentul vasului de la Coșnița, dar realizate de

asemenea în tehnica inciziei, sunt motivele decorative de pe unele vase cu pereții subțiri, de culoare cenușie din necropola culturii Lausitz de la Rovanci (Павлів 1993, 29, рис.10/9), datată în HaA₁-B₁, precum și din așezarea culturii Vysock, de la Jasenev (Березанская 1982, рис.72/15) din aceeași zonă a Ucrainei.

În cele de mai sus, am insistat asupra motivului decorativ „crucea înscrisă în cerc” doar din culturile perioadelor mijlocie - târzie ale epocii bronzului din Europa de Sud-Est. În general, acest semn ornamental, care simbolizează legătura soarelui și focului, comun cu alte semne ce simbolizează zeificarea naturii - apei, vegetației etc.- au un caracter universal și au fost utilizate în ornamentarea ceramicii și a altor piese de toate comunitățile umane, indiferent de apartenența lor etnică, a limitelor teritoriale și cronologice.

Revenind la ornamentația vaselor de la Coșnița, conform aspectelor tehnologice și morfologice, considerăm că este, de asemenea, de tradiție nord-vest-pontică și, deci, aceste vase reprezintă importuri în mediul cultural tracic.

În continuare, în contextul vaselor de dimensiuni mari, prezente în complexe hallstattiene timpurii, în special cu ceramica incizată, ne vom referi și asupra vasului de la Vinători (Brudiu 1980, fig.1/1), care, în opinia lui S. Morintz, ar fi de tip Belozerka, dat fiind că ceramica acestui sit reprezintă un aspect periferic al culturii Babadag, influențat mai mult de cultura Belozerka, decât cea din așezările de la Calfa și Holercani din dreapta Nistrului (Morintz 1987, 58), drept argument făcând referire la vasele reprezentate în fig.1/1, 2 din studiul lui M. Brudiu (ibidem, nota 42).

Certitudinea atribuirii vasului din categoria de uz comun (fig.1/2) la cultura Belozerka este evidentă (vezi mai sus). Vasul cu corpul bitronconic, gât scurt și gura evazată, care prezintă o lustruire slabă în exterior, ornamentat cu mici proeminente pe umăr, modelat din pastă de calitate bună, este atribuit de către autorul investigațiilor, etapei Babadag I (Brudiu 1980, 399-400). A. László atribuie complexul de la Vinători etapei a doua - Vinători a grupului Tămăoani din sudul Moldovei, sincronă cu faza I a culturii Babadag I (László 1986a, 70). Acest vas este considerat de același tip ca și cele cu corpul bitronconic - pântecos alungit, gâtul arcuit și marginea mai mult sau mai puțin evazată din așezarea de la Tămăoani (Petrescu-Dîmbovița 1953a, fig. 3/14,16), cu vasele mari bitronconice cu proeminente de la Babadag (Morintz 1964, 106, fig. 3) și cu cele mari bitronconice cu partea superioară dezvoltată și cu marginea răsfrântă în afară din așezarea de la Stoicani (Petrescu-Dîmbovița 1953, 133, fig. 60/1, 2; notele 52-54). Vasul bitronconic, prin multitudinea variantelor sale, reprezintă cea mai expresivă formă ceramică hallstattiană, având prototipuri de origine din perioada mijlocie a epocii bronzului din regiunile centrală și est-centrală ale Europei. De aceeași origine este și ornamentația lor - proeminentele conice. În aceste condiții, caracterul eterogen

al vasului de la Vînători, după cum consideră S. Morintz, logic ar trebui să fie adevărat de caracteristicile lui tehnologice.

M. Brudiu, caracterizând categoria ceramicii din pastă de calitate bună cu ingredient din cioburi pisate fin, la care atribuie și recipientul examinat, subliniază că, de cele mai multe ori, avea suprafața lustruită, de culoare neagră în interior și roșie la exterior (?) (1980, 399) (posibil, aici este vorba despre o eroare mecanică de tipar; de obicei, culoarea suprafețelor la vasele bitronconice este neagră la exterior și roșie în interior, n. n.). Analizând acest vas, M. Brudiu menționează că el prezintă o lustruire slabă la exterior. Probabil că acest aspect tehnologic (vezi: Morintz 1987, 60) a și servit lui Morintz ca bază pentru a considera acest vas de tip Belozerka, deoarece ceramica de factură bună a culturii Babadag, inclusiv Tămăoani-Holercani, este cu precădere îngrijit lustruită, iar vasele bitronconice – uneori până la luciu metalic (Morintz 1987, 46; László 1986a, 68, Levițki 1994b, 223).

Ținând cont că, din punct de vedere tehnologic, ceramica de bună calitate a complexului hallstattian cu ceramica incizată și a culturii Belozerka, în linii generale, este aproape identică, și că în ambele sunt prezente și vase cu un grad diferit de lustruire a suprafețelor, vasul de la Vînători, inclusiv cele analoage menționate, au un aspect hallstattian și, în contextul influențelor nord-vest-pontice asupra ceramicii hallstattiene timpurii, nu pot fi invocate.

Căni. Această formă ceramică la comunitățile culturii Belozerka, după cum deja s-a menționat, a avut o utilizare extrem de limitată. În același timp, pe baza particularităților tehnologice (lipsa luciului specific ceramicii hallstattiene) și morfologice, S. Morintz numește și cămile în categoria de vase de tip Belozerka din cadrul culturii Babadag, a căror parte inferioară este largă (puternic bombată), iar cea superioară (gâtul) relativ cilindrică, cu marginea ușor evazată; linia dintre cele două părți este marcată printr-un șir de liniuțe adâncite, partea cea mai proeminentă fiind prevăzută cu proeminențe conice, iar corpul bombat cu caneluri verticale (fig. 54/5) (Morintz 1987, 50, fig.10/9; 13/5).

În opinia lui S. Morintz, aceste vase ilustrează procesul de hallstattizare a unor elemente Belozerka, pătrunse în mediul culturii Babadag (ibidem, 62).

În concluzie, referitor la ceramica de origine nord-pontică din mediul cultural tracic, menționăm, în primul rând, că aceasta este mai frecvent atestată în aria complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată și, mai rar, a celui cu ceramica canelată, fapt datorat în mare măsură vecinătății nemijlocite a primului cu spațiul ocupat de cultura Belozerka.

III b. Complexe și practici funerare de tradiție nord-pontică surprinse în spațiul de la vest de Nistru

Monumentele funerare ale complexelor hallstattiene timpurii, cu rare excepții, sunt reprezentate prin necropole plane. Purtătorii complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată practicau incinerarea cu depunerea resturilor cinerare în urne și mai rar în gropi simple (Levițki 1994a, 67-69; László 1994, 58, 108-110), iar populația complexului cu ceramica incizată practica ritul înhumăției în poziție chircită pe o parte, cu craniul orientat spre nord-vest, precum și reînhumările secundare ale unei părți a scheletului, fără conexiune anatomică (Levițki 1994b, 222; László 1986a, 67-68), sau întinsă, cu brațele de-a lungul corpului și craniul orientat spre sud (Alexandrescu 1978, 115-124).

Examinarea comparativă a monumentelor funerare ale populației complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată din întreaga lui arie, arată că, în pofida faptului că purtătorii grupurilor ce-l constituiau, practicau același rit de înmormântare, totuși, în practicile rituale care aveau loc în momentul înmormântării sau după aceea, ca și în privința elementelor materiale tipice pentru ritualul lor funerar, existau anumite particularități, condiționate de aspectele grupurilor culturale precedente, de care sunt legate genetic, de stratificarea socială a comunităților sau de procesul evoluției interne a ritualului și, în nici un caz, de influențele alohtone.

Practicile funerare ale purtătorilor complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată, după cum deja a fost menționat, au anumite trăsături care sunt proprii și practicilor funerare ale populației culturii Belozerka.

Aspectele legate de practicarea necropolelor plane, poziția chircită a defuncților, reînhumările secundare, depunerea succesivă a defuncților în aceleași gropi funerare comune pentru complexul hallstattian carpato-balcanic și cultura Belozerka din stepele nord-pontice au fost examinate mai sus, unde s-a argumentat originea lor vestică și posibilitatea preluării lor de către triburile nord-pontice.

În continuare, ne vom referi îndeosebi asupra obiceiului de a pune în morminte ofrandă de carne, respectat de populația ambelor masive culturale examinate. Resturi de ofrande de carne sunt atestate în mormintele culturii Belozerka în 34 din 134 de morminte din zona nord-vest-pontică (Ванчугов 1990, 54), iar în întregul areal, relativ mai rare (Отрощенко 1986, 132). În studiul de față, ne interesează, îndeosebi, prezența în morminte a scheletelor întregi de animale (ovicaprine)- M. 5 din necropola de la Budurgeli (Тошев 1992, 26) și a unor părți considerabile de bovidee - M. 3 din T. 3 din necropola Vasilievka (Ванчугов 1990, 54), cal - M. 8 din necropola de la Širokoe și pe acoperișul gropii funerare din tumulii 2 și 5 de la Stepnoe (Отрощенко 1986, 132).

Obiceiul depunerii ca ofrandă a unor leșuri întregi de animale este atestat și în unele necropole hallstattiene. În necropola din faza evoluată a culturii Gáva (HaB₁) de la Taktabaj din nord-estul Ungariei, 5 din 17 morminte de incinerare conțineau câte un schelet de animal depus lângă urna funerară (Кеменцей 1986e, 120). În stepele nord-pontice, acest obicei este bine cunoscut și în mediul culturilor precedente din perioada bronzului târziu - Sabatinovka (Шарафутдинова 1982, 93) și mijlocie, cultura Mnogovalikovaja (Березанская 1986, 11; Савва 1992, 143), de care cultura Belozerka este legată genetic și care persistă și în perioadele următoare – cimeriană (Levițki 1994c, 189), scitică timpurie, mai ales în perioada scitică clasică.

În nordul Ungariei, resturile depunerii de ofrande de carne (câteva oase de animale), la fel ca în cultura Gáva, mai sunt cunoscute și în unele complexe funerare ale culturii Kyjatice, necropola Szajla (Кеменцей 1986d, 108). Populația culturii precedente din această zonă, Piliny și Berkesz, nu practica un asemenea obicei. Apariția lui în mediul Gáva și Kyjatice este considerată drept o modificare, inovație a ritualului funerar al comunităților hallstattiene în comparație cu cel din perioada târzie a epocii bronzului (ibidem, 1986e, 120-122). În acest sens, este semnificativ că în perioada post-Gáva prescitică, din Ungaria de Est, înhumățiile în poziția întinsă erau însoțite deseori de oase de animale, îndeosebi de bovidee și ovicaprine (Кеменцей 1986f, 144).

Referitor la perioada discutată, menționăm că deși depunerea ofrandei de carne în stepele nord-pontice prezintă o tradiție proprie comunităților epocilor bronz și fier timpuriu, iar în bazinul Tisei Superioare este cunoscută numai începând cu faza evoluată a culturii Gáva (HaB₁), pentru admiterea unei dependențe directe în practicarea acestui obicei, dintre aceste zone, lipsesc argumentele incontestabile.

În acest context, este necesar să revenim încă o dată asupra înhumărilor din necropola de la Trifești, județul Iași (fig.58), cercetată în anul 1959, și care este discutată în prezent în literatura de specialitate.

I. Ioniță, în urma cercetării necropolei de la Trifești, a atribuit hallstattului timpuriu pe lângă mormântul binecunoscut de incinerare în urne, și, cu un anume grad de probabilitate, și două morminte de înhumăție, amplasate în vecinătate. O înmormântare a fost practică într-o groapă rotundă, cu adâncimea de 0,85 m, scheletul depus în poziție chircită și orientat spre sud. Lângă craniu, într-un strat de cenușă s-au găsit fragmente de oase de animale, puse probabil ca ofrandă. O altă înmormântare a fost practică într-o groapă mare, rectangulară, cu un colț mai alungit, cu adâncimea de 1m. Acest mormânt, la adâncimea de 0,5m, conținea două exemplare de vite cornute mari, așezate pe partea dreaptă cu picioarele îndoite, orientate cu craniul spre sud-vest. Sub schelete s-au găsit câteva fragmente de oase

umane în situ, coaste, os iliac. Pe fundul gropii se observă urne de rug ars (Ioniță 1962, 735).

A. László, în rezumatul tezei de doctorat, susține această presupunere și emite ideea că atribuirea acestor complexe Hallstattului timpuriu pune nu numai problema folosirii de către triburile grupului Corlăteni a ritului înhumăției, dar și pe aceea a practicării unor sacrificii mai puțin cunoscute (1985, 6). Referindu-ne la aceste complexe, am remarcat că un ritual original, în absența oricărui inventar, nu permite să atribuim înhumările din necropola de la Trifești grupului Chișinău-Corlăteni, deoarece prezența în aceeași necropolă a incinerăției în urne și a înhumării fără inventar nu constituie temeiuri pentru atribuirea lor unuia și aceluiași orizont cultural-cronologic, punându-se astfel problema folosirii de către grupul Chișinău-Corlăteni a ritului înhumării.

În același timp, am emis supoziția că ele reprezintă două orizonturi cultural-cronologice diferite și că atribuirea acestor înhumări purtătorilor culturii Noua este mai plauzibilă (Levițki 1994a, 67), întrucât ritul funerar este reprezentat în principal de necropole plane, defuncții fiind înmormântați în poziție chircită pe o parte, în gropi simple dreptunghiulare sau ovale (Деprачев 1986, 158). În necropolele Badragii Vechi și Ostroveț predomină orientarea defuncțiilor spre sud. În aceste necropole unele morminte erau însoțite și de resturi de ofrande (Смирнова 1969, 48-71; Балагупи 1961, 145-154).

Am invocat înhumățiile de la Trifești determinați fiind de câteva elemente ale ritualului funerar practicat. În primul rând, de caracterul mormântului din groapa patruleteră. Conform observațiilor lui I. Ioniță, starea răvășită a oaselor umane din mormântul al doilea nu poate fi explicată printr-o eventuală jefuire a mormântului sau alt deranjament, deoarece în aceste împrejurări ar fi trebuit să se deranjeze mai întâi scheletele de animale, ceea ce nu s-a observat în timpul săpăturilor. Astfel, aglomerația alcătuită din oase umane de la diferite părți ale scheletului, fără conexiune anatomică, nu reprezintă altceva decât o reînhumare; în al doilea rând - de practicarea obiceiului depunerii de ofrandă a unor bucăți sau leșuri întregi de animale și, în al treilea rând, de respectarea obiceiului purificării prin intermediul rugului funerar. Admiterea posibilității atribuirii mormintelor de înhumății de la Trifești la cultura Noua, are în vedere următorii parametri: necropola plană, construcții funerare simple, poziția chircită cu orientarea craniului spre sud și prezența ofrandei de carne. În același timp, după cum deja s-a menționat, acești parametri sunt proprii și ritului funerar al populației culturii Belozerka, dar s-a considerat ca fiind preluări de la populația din perioada târzie a epocii bronzului - începutul epocii hallstattiene de la vest de Nistru. Proveniența hallstattiană timpurie este admisă și pentru obiceiul practicării reînhumărilor. Cu totul de altă tradiție, anume estică, sunt practicile funerare, ca depunerea de ofrande a leșurilor

întregi de vite sau a unei părți, precum și acțiunea rituală de purificare prin intermediul rugului funerar.

Din păcate, informația incompletă referitoare la construcțiile sepulcrale (forma în secțiune, orientarea) și îndeosebi lipsa totală a pieselor de inventar, nu ne permit să atribuim acest complex cu certitudine la una din culturile nominalizate. În același timp, majoritatea parametrilor ce le caracterizează denotă că datarea lor cu începutul primei epoci a fierului și atribuirea purtătorilor culturii Belozerka este mai plauzibilă, pledând astfel în favoarea unor eventuale pătrunderi de elemente etnice alohtone (cu înmormântări în conformitate cu ritualul funerar din patria lor).

În continuare, ne vom referi asupra acelor complexe funerare din aria tracică, care, în opinia specialiștilor reflectă anumite influențe originare din stepele nord-pontice.

A. I. Meljukova, examinând relațiile tracilor timpurii cu comunitățile sincrone din stepele nord-pontice, menționează că în spațiul carpato-nistean cât și în cel balcano-dunărean, sunt cunoscute câteva complexe funerare, al căror aspect este net deosebit de celelalte, atestând unele pătrunderi de origine estică de stepă în mediul tracic timpuriu. Printre ele, de tip Belozerka sunt considerate două morminte de înhumatie, în mare măsură deteriorate, însoțite de vase specifice culturii Belozerka de la Vaslui, unul din preajma Galațiului, unele morminte secundare în poziție chircită depuse în tumulii culturii Jamnaja de la Valea Lupului și Glăvăneștii Vechi, precum și două complexe funerare de pe teritoriul Bulgariei, de la Madara și Dolna Saharna (Мелюкова 1979, 35, 36).

V. P. Vančugov, pentru argumentarea faptului că influențele spațiului carpato-dunăren asupra stepelor nord-pontice în perioada hallstattiană timpurie nu erau unilaterale, similare cu alte materiale arheologice, invocă și unele complexe funerare din aria tracică - înhumații în poziție chircită din necropolele plane sau depuse în tumulii preexistenți de la Bolotești, Șendreni, Valea Lupului, Vaslui, al căror inventar este compus din vase ceramice, mărgel, saltaleoni, care au paralele directe în materialele culturii Belozerka (Ванчугов 1990, 135).

Examinând legăturile dintre spațiul est-carpatic și zonele de stepă nord-vest-pontice la începutul epocii fierului, A. László menționează printre elementele de origine stepică în mediul cultural hallstattian și înhumațiile nr. 4 și 6 din necropola de tip Chișinău-Corlăteni de la Vaslui- „Curțile Domnești” (1985, 6; 1986b, 2-5; 1994, 109).

Complexelor funerare de aspect Belozerka, S. Agulnikov le atribuie și mormântul secundar de înhumatie din tumulul de la Petrești, raionul Ungheni, din aria pruto-nisteană a grupului Chișinău-Corlăteni (1990, 3-4). Foarte probabil, purtătorilor culturii Belozerka le aparțin și unele morminte din necropola deteriorată de la Hîrșova, județul Constanța (Morintz, Șerbănescu 1974, 49-51).

În aceeași categorie de vestigii funerare din spațiul hallstattian timpuriu, care, ca tip de monument, rit funerar și inventar sunt de tradiție nord-pontică, specialiștii includ: complexele de la Vaslui, Galați, Valea Lupului, Glăvănești Vechi, Bolotești, Șendreni, Petrești (fig. 56).

Mormintele de înhumare nr. 4 și 6, în mare parte răvășite, din necropola de la Vaslui – „Curtile Domnești”, au fost cercetate în anul 1958. În M. 4 se afla un vas întreg, lucrat din pastă de bună calitate, având corpul ușor alungit, gât scurt cu marginea evazată (Andronic 1962, fig. 4/1), precum și fragmente de la al doilea vas, care nu a fost ilustrat. Vasul întreg este analog unuia din vasele din groapa nr.2 din așezarea Tămăoani (Petrescu-Dîmbovița 1953a, fig. 7/2). Ca urmare, mormântul nr.4 a fost datat de către autorul săpăturilor în sec.VII-VI î. e. n. (Andronic 1962, 91). Inventarul mormântului nr. 6 era compus din partea inferioară a unui vas bitronconic, un colț de porc mistreț și două așchii de silex retușate (Andronic 1981-1982, fig. 6/1, 5/9). Pe baza ceramicii, acest mormânt a fost datat în aceeași perioadă ca și mormântul nr.4.

În opinia lui A. László, vasele din mormântul nr. 4 și din groapa nr.2, din așezarea Tămăoani sunt de tip Belozerka (1986a, 70), aceeași încadrare fiind valabilă și pentru vasul din mormântul nr. 6 (idem, 1986b, 3) și le redatează în perioada hallstattiană timpurie, sincronizându-le cu incinerările în urne depistate în această necropolă. În ce privește atribuirea lor culturală, nu exclude apartenența la grupul Corlăteni, fiind vorba prin urmare de o influență a culturii Belozerka, deși recunoaște că ritul funerar și inventarul indică posibilitatea apartenenței la aceasta din urmă (ibidem, 3).

Admițând redatarea propusă de A. László a acestor complexe în perioada hallstattiană timpurie, în același timp am arătat că nu există nici un temei pentru atribuirea lor grupului Chișinău-Corlăteni, iar apartenența la cultura Belozerka a acestor morminte nu este nici ea indiscutabilă (Levițki 1994a, 66).

Caracteristicile existente (necropola plană, ritul înhumării, prezența numai a unei părți din schelet, fără conexiune anatomică (reînhumarea) aparțin grupului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată Tămăoani-Holercani (László 1986a, 67; Levițki 1994b, 222). Astfel, ca argument hotărâtor pentru atribuirea acestor morminte la cultura Belozerka, apar doar vasele ceramice. Totodată, vase de factură nord-pontică în aria grupului Tămăoani-Holercani au fost depistate nu numai în complexele funerare, dar și într-o serie de așezări (vezi compartimentul respectiv al lucrării de față). Astfel, pentru a identifica dacă aceste complexe atestă unele pătrunderi sporadice de reprezentanți de populație nord-pontică sau numai unele influențe din partea ei, doar vasele de tip Belozerka, nu este suficient, fiind necesare argumente suplimentare.

În raportul de săpătură (campania 1958) (Andronic, Neamțu, Banu 1962, 91), referitor la mormântul nr. 4 se menționează: Din acest mormânt s-a mai păstrat

și o parte din inventar, aflat în colțul de vest al gropii mormântului, probabil lângă picioarele scheletului. Aceasta ar însemna că groapa sepulcrală putea fi orientată numai pe axa sud-vest – nord-est. Iar dacă piesele de inventar se găseau în colțul de vest, lângă picioare, atunci defunctul putea fi depus în poziție chircită pe dreapta, cu orientarea craniului în direcția nord-est. Contrapunerea acestor parametri cu cei caracteristici ritului funerar al culturii Belozerka denotă că, dacă populația acesteia practica depunerea pe partea dreaptă (48,4%), atunci orientarea spre nord, vest și est practic nu este înregistrată (Ванчугов 1990, 52). Referitor la locul de depunere a pieselor de inventar, în mediul Belozerka predomină amplasarea lor în fața craniului (ibidem, 52-53). Astfel, orientarea defunctului și locul de amplasare a pieselor de inventar diferă de cele tradiționale pentru populația culturii Belozerka și deci putem afirma mai degrabă unele influențe și mai puțin pătrunderi de reprezentanți ai populației culturii Belozerka în vest.

Mormântul din preajma orașului Galați, considerat de A. I. Meljukova de tradiție Belozerka (Мелюкова 1979, 36), a fost descoperit pe teritoriul comunei Vinători (Dragomir 1967, 182). Referitor la acest complex, este cunoscut doar că reprezintă o înhumatie și că în jurul scheletului s-a găsit un singur vas ceramic lucrat cu mâna, de formă sferoidală, cu buza evazată, fundul concav și prevăzut cu o ușoară șanțuire pe umăr (ibidem, fig. 2/11). Dragomir asociază acest vas cu unele exemplare din cimitirul hallstattian de la Stoicani și îl atribuie perioadei mijlocii a primei epoci a fierului (ibidem, nota 16).

Vasul de la Vinători, după fotografia publicată, este într-adevăr, atât morfologic, cât și ornamental identic cu vasul din mormântul 39 din necropola de la Stoicani (Petrescu-Dîmbovița 1953, fig.13/2; pl. X). În același timp, vase cu totul similare celui de la Vinători provin din necropola tumulară a culturii Belozerka de la Vasilievka (Ванчугов, Субботин 1989, 61, рис. 4/2,12,15). În acest fel, în lipsa unei informații mai complete referitoare la poziția și ornamentarea scheletului de la Vinători, atribuirea culturală a acestui complex nu poate fi stabilită cu certitudine, totodată depistarea vaselor de tipul celui de la Vinători în orizontul Babadag I din așezarea eponimă (Morintz 1987, 50, fig.12/7) prezintă un argument suplimentar în favoarea atribuirii culturale propuse de A. I. Meljukova.

Atribuirea de către A. I. Meljukova la cultura Belozerka a mormântului secundar depus în tumulul culturii Jamnaja de la Valea Lupului, după poziția și orientarea scheletului (Зирпа 1960, Т. II/1), precum și după aspectul morfologic și stilistic al vasului ce-l însoțea (fig. 57/1,2) (ibidem, Т. III/8) cu analogii în cimitirul de tip Belozerka de la Kočkovatoe (Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, рис.12/2), nu provoacă dubii. Rezerve există doar la mormântul secundar din tumulul de la Glăvăneștii Vechi.

Acesta a fost menționat de Meljukova (1979, 36, nota 102) referindu-se la investigațiile tumulului I din anul 1949, soldate cu descoperirea a trei morminte în sectorul de sud-est al mantalei (Nestor et al. 1950, 28-29).

Ținând cont de faptul că unul dintre ele a fost pus în legătură cu cultura Belozerka pe baza vasului ceramic și consultând planul tumulului I, publicat mult mai târziu de E. Comșa (1987, 367-387, fig.1), se poate constata că unicul mormânt din sectorul de sud-est al acestui tumul, în care a fost găsit inventar ceramic, este M. 7.

Acest complex prezintă o înhumare în poziție chircită moderat, pe partea stângă, cu orientarea craniului est-nord-est, brațele îndoite din cot, cel stâng sub unghi ascuțit cu palma în fața craniului, cel drept - sub un unghi drept. Lângă craniu era depus un vas cu o toartă ruptă în vechime (Comșa 1987, 369-371, fig. 5/1; 9/3; 10/1); este încadrat de Comșa în categoria de morminte ale căror gropi au fost săpate în mantaua tumulului (ibidem, 379-380) fiind asociat cu M. 6 din tumulul de la Holboca (Comșa 1985, 145, fig. 3/1; 9/1) și mormântul 2 din necropola de la Stoicani (Petrescu-Dîmbovița 1953, 118, fig. 54/1), unde vasul de la Glăvăneștii Vechi are analogii apropiate, cronologic atribuite unei perioade destul de îndelungată din cursul epocii bronzului (Comșa 1987, 385).

Mormintele enumerate, atât în baza caracteristicilor cănilor, cât și a ritului și ritualului funerar, în opinia lui E. Sava, sunt sincrone complexelor funerare specifice perioadei timpurii a culturii Sabatinovka din nord-vestul Mării Negre (Савва 1992, 50-59). Independent de faptul că, cana de la Glăvăneștii Vechi se deosebește morfologic de cele de la Holboca și Stoicani, precum și de cele caracteristice culturii Sabatinovka (Савва 1992, рис.15-16; Шарафугдинова 1986, рис.26/13-14; 27/11), fiind mai apropiate celor utilizate (extrem de limitat) de populația culturii Belozerka (Ванчугов 1990, рис.19/17; Кубышев, Черняков 1986, рис.6/16; Отрощенко 1986, рис.40/13 ș. a.), poziția chircită moderată și, îndeosebi, orientarea spre est-nord-est a scheletului, parametru complet neîntâlnit în complexele funerare de tip Belozerka (Ванчугов 1990, 52), inclusiv a celor secundare depuse în tumulii preexistenți (Агульников 1999, 7-10), nu permite sincronizarea lui cu cultura Belozerka și nu poate fi examinat în contextul relațiilor populației nord-vest-pontice cu comunitățile hallstattiene timpurii.

Mormântul de la Șendreni - sudul Moldovei, atribuit de V. Vančugov culturii Belozerka, era complet distrus, oasele scheletului păstrând urme de ocră roșu. I. Dragomir, publicând acest complex, în baza inventarului (vas ceramic, fragmente de mărgel tubulare din foiță de bronz, mărgel din cochilii de dentalium, așchii de silex) și, îndeosebi, a formei și pastei vasului, îl încadrează în perioada timpurie a epocii bronzului (Dragomir 1976, 55); ca urmare, nu-l vom examina aici.

Mormântul secundar 10 din tumulul 2 de la Bolotești-Vrancea, descoperit în sectorul de vest-vest-sud al tumulului, prezintă o înhumare în poziție chircită pe partea stângă, cu orientarea craniului spre sud-est, depus într-o groapă rectangulară

cu colțurile rotunjite. Lângă craniu se găsea un vas din lut, de tip oală, modelat cu mâna dintr-o pastă fină, de culoare cenușie-gălbuie, cu corpul mai mult sau mai puțin bitronconic, cu buza scundă ușor evazată, prevăzut la locul de trecere de la gât la corp cu o bordură reliefată, ornamentată cu incizii oblice întrerupte de pastile dispuse oblic. Autorii descoperirii încadrează acest mormânt în limitele bronzului timpuriu (Buzdugan, Bobi, Cernea 1987, 229-232, fig.1; 2/3; 5/2; 6/4).

Elementele ritualului funerar atestate în mormântul 10 de la Bolotești (mormânt secundar depus într-un tumul preexistent, amplasare în zona de sud a mantalei, tipul de cameră sepulcrală, poziția chircită, orientarea spre sud, locul de depunere a inventarului, prezența bulgărilor de ocră) corespund întocmai celor caracteristice culturii Belozerka (Баңчыров 1990, 49 și urm.), inclusiv și a celor depistate în mormintele secundare depuse în tumulii mai timpurii din nord-vestul Mării Negre. În mediul cultural Belozerka are analogii și vasul (vezi compartimentul referitor la ceramica de origine nord-pontică în mediul cultural tracic, din această lucrare).

În consecință, cu anumite rezerve, ne alăturăm opiniei lui V. P. Vančugov privitoare la apartenența cultural-cronologică a mormântului 10 din tumulul 2 de la Bolotești și îl includem în repertoriul complexelor funerare de tradiție nord-pontică evidențiate în aria lumii trace.

Obiectivul funerar de pe dealul monumentului situat pe un promontoriu înalt al malului Dunării din partea de sud a orașului Hîrșova (punctul 3) a fost descoperit ocazional. Din gropile săpate pentru lut au fost adunate fragmente de vase și resturi de oase omenești cu urme de ocră roșu provenite din morminte distruse. După observațiile făcute asupra a două schelete, parțial distruse, s-a putut preciza că defuncții erau orientați cu capul spre vest-sud-vest, la adâncimi între 0,8-0,9 m. Vasele întregite, în asociație cu scheletele cu ocră roșu, în opinia lui S. Morintz și D. Șerbănescu, atestă în punctul respectiv existența unor morminte din prima jumătate a epocii bronzului, de un aspect dobrogean strâns legat de culturile stepice din nordul Mării Negre (Morintz, Șerbănescu 1974, 49-51, fig. 4, 5).

Compararea vaselor de la Hîrșova cu tipurile de ceramică caracteristice culturilor epocii bronzului din stepele nord-vest-pontice atestă că vasele desemnate – „c” (fig. 54/3) (Morintz, Șerbănescu 1974, fig. 4/4 - 5/2) și „d” (fig. 54/2) (ibidem, fig. 4/6 - 5/5), conform caracteristicilor tehnologice și, îndeosebi morfologice, corespund întocmai cu recipientele definitorii ale ceramicii de uz comun a culturii Belozerka (Баңчыров, 1990, 65, 84). Vasul „d” (fig. 54/2), în formă de oală cu gâtul puțin evidențiat, care trece lin în corpul bombat, se racordează la tipul I de oale din clasificarea lui Vančugov, iar vasul „c” (fig. 54/3), în formă de oală cu gâtul vertical sau puțin înclinat în afară, umeri bine evidențiați ce delimitează brusc gâtul de corpul bombat, la tipul II al aceiași clasificări (ibidem).

Astfel, unele din înhumațiile răvășite de la Hîrșova, indiferent de informația incompletă referitoare la ritualul funerar, în baza tipurilor de vase, pot fi atribuite perioadei târzii a epocii bronzului - începutul primei epoci a fierului și puse în dependență de influențele de origine Belozerka din stepele nord-vest-pontice.

Tumulul 2 din grupul tumular de la Petrești (fig. 60), cercetat în anul 1986, a fost datat de autorul săpăturilor cu epoca fierului timpuriu (Яровой 1986, 17-18), iar mai târziu S. Agulnikov l-a atribuit culturii Belozerka (Агульников 1990, 3-4).

În momentul săpăturilor, tumulul avea înălțimea de 0,7-0,8 m și diametrul de 30 m. Mormântul 2, principal, a fost depistat în partea centrală a tumulului, la adâncimea de 2,0 m. Groapa de formă rectangulară, cu colțurile rotunjite, avea lungimea de 1,6m, lățimea de 1,0 m, adâncimea fixată de 0,1m, orientată pe axa nord-sud. Scheletul unui tânăr de 16-18 ani se găsea în poziție chircită pe partea dreaptă, cu craniul orientat spre sud și fața spre est. Brațul drept era întins cu palma spre genunchi, cel stâng nu s-a păstrat. Oasele scheletului erau uniform colorate cu ocră roșu. Pe fundul gropii au fost observate resturi de așternut vegetal, iar în partea ei de sud un os de animal (fig. 60/2). Inventarul funerar era alcătuit dintr-o strachină din lut, tronconică, larg deschisă, cu marginea ce formează o platformă înclinată spre interior, ornamentată cu incizii oblice, și fundul profilat, modelată cu mâna dintr-o pastă cu șamotă, cu suprafețele de culoare neagră-cenușie (diametrul buzei- 28,5 cm, al fundului 10 cm, înălțimea 10 cm) (fig. 60/3), așezată în fața craniului, și de un grator din silex, la picioarele defunctului (fig. 60/4). Mormântul 3, secundar, a fost depus la periferia de nord-vest a tumulului, în stratul de cernoziom al mantalei, la adâncimea de 0,5 m. Scheletul unui matur se găsea în poziție chircită pe partea dreaptă, orientat cu craniul spre sud-est, partea facială spre nord-est. Brațul drept era întins cu palma spre genunchi, cel stâng a fost probabil îndoit din cot (fig. 60/1).

Tumulul 2, conform tuturor parametrilor ritului funerar proprii mormintelor nr. 2 și 3, corespunde perfect monumentelor funerare caracteristice pentru cultura Belozerka. Vasul din mormântul 2, ca tip morfologic și după ornamentare, nu are analogii în complexul ceramic al culturii Belozerka. Străchinile larg deschise, de formă tronconică, cu buza tăiată oblic, ce formează în partea interioară o mică platformă, ornamentate exclusiv cu caneluri orizontale, sunt cunoscute în unele monumente ale culturii hallstattiene timpurii cu ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 89, fig.16/19; 42/11). Un exemplar de strachină, cu buza formată și ornamentată similar celei de la Petrești, provine din așezarea Insula Banului, din sud-vestul României (Morintz, Roman 1969, fig. 9/2).

La monumentele funerare de tradiție Belozerka, depistate în spațiul populat de purtătorii complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni, cu un anumit grad de probabilitate, poate fi atribuit și mormântul secundar 4, depus la periferia de sud-est a tumulului 2, depistat în procesul

cercetării unui grup tumular de lângă satul Corjeuți, raionul Briceni, R. Moldova (fig.59) (Levițki, Demcenko 1994, 216). Scheletul era în mare măsură răvășit. S-a stabilit doar că defunctul a fost orientat cu craniul spre sud-est (fig. 59/2). Inventarul funerar constă dint-un vas din lut - așezat lângă craniu- cu corp globular, gât vertical, cu buza puțin evazată și fund cu umbo. Este modelat cu mâna dintr-o pastă poroasă, suprafața este netezită având culoarea maronie - deschisă. Diametrul buzei este de 9 cm, al fundului de 6 cm, iar înălțimea de 15,4 cm (fig. 59/3).

Rezumând analiza privitoare la monumentele funerare din aria tracică, ce conțin elemente originare din stepele nord-pontice, se constată prezența lor atât în bazinul Prutului Inferior și Dobrogea, populat de grupul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată Tămăoani-Holercani, cât și în zona de silvostepă de la est de Carpați, ocupată de purtătorii complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată Chișinău-Corlăteni.

Aspectul complexelor funerare de tradiție stepică cunoscute aici, în majoritatea cazurilor nu se deosebește de standardele de la origine și sunt reprezentate de morminte existente în necropolele plane ale populației locale (Trifești, Vaslui), de morminte plane izolate (Vînători), de tumuli (Petrești), precum și de morminte secundare în tumuli (Valea Lupului, Bolotești, Petrești, Corjeuți). Abaterile sporadic atestate în ritualul funerar practicat în unele complexe și depunerea de vase de tradiție locală ca inventar, pot adeveri despre conviețuirea unor comunități etnice diferite și despre caracterul pașnic al relațiilor dintre ele.

III c. Piese din bronz de tipuri nord-pontice atestate în aria lumii tracice

Referitor la problema prezenței pieselor din metal de origine nord-pontică în spațiul lumii tracice, de la bun început menționăm că abordarea ei, în general, a fost ocazională și condiționată de: descoperirea fortuită a unor depozite de bronzuri sau de piese; prezența obiectelor de tip răsăritean în depozite, a căror componență consta numai din obiecte cert hallstattiene; depistarea lor în procesul cercetărilor în așezări sau necropole, precum și de realizarea unor studii monografice referitoare la formațiunile culturale sincrone din ambele masive culturale (vezi: Дергачев 1975;1982; Черных 1976; 1978; Ванчугов 1990; Черняков 1985; Petrescu-Dîmbovița 1977; Șadurschi et al. 1986; Șadurschi 1989; Chirica, Tănăsachi 1984-1985; Крушельницка 1985; 1993; László 1994; Levițki 1994a ș. a.). Se impune de menționat că A. László, cercetând legăturile dintre bazinul est-carpatic și zonele de stepă și silvostepă nord-vest-pontice în perioada hallstattului timpuriu și constatând că relațiile dintre acestea nu au fost complet întrerupte și în perioada post Noua-Sabatinovka. Dar, la argumentarea acestei supoziții piesele din metal nu sunt invocate totalmente (László 1986b). Cu excepția referirii la o piesă din bronz

de proveniență estică, o motygă, găsită ocazional în județul Vaslui, același lucru este caracteristic și pentru alte publicații ale acestui autor (László 1985; 1987, 49). A. I. Meljukova, într-un studiu cu subiect similar, menționează că inventarul metalic al culturilor tracice timpurii ilustrează deosebit de evident întreruperea în această perioadă a legăturilor dintre spațiul carpato-nistean și stepele nord-pontice. Depozitele de bronzuri din perioada hallstattiană timpurie nu conțin piese de proveniență răsăriteană, ultimele fiind depistate doar în procesul investigațiilor unor așezări – Chișinău (Мелюкова 1979, 20).

În prezent, informațiile despre vestigiile din bronz de origine estică cunoscute în spațiul tragic, într-o expunere extrem de concisă, care cu rare excepții (Левицкий, 1993; Dergačev 1996; 1997) nu depășește constatarea originii lor, sunt concentrate în principal în studiile lui O. Levițki (1994a) pentru interfluviul Nistru-Prut; A. László (1994), pentru spațiul Carpați-Prut, și respectiv într-o serie de repertorii ale bronzurilor din întregul spațiu hallstattian timpuriu, Petrescu-Dîmbovița 1977; Черных 1978; Kemenczei 1984; Кобаль 1993, 122-129; Крушельницька, Філіпчук 1993, 129, 134.

Racordarea lor la tipurile de monumente arheologice ale perioadei hallstattiene timpurii existente, denotă că în complexele funerare ele lipsesc, în cele de habitat fiind sporadice. Depozitul ce conține piese exclusiv estice este cel de la Deleni, județul Iași (Chirică, Tănăsachi 1984-1985, 22). O bună parte dintre ele intră în componența unor depozite cu caracter evident hallstattian, restul provenind din descoperiri izolate.

În spațiul tragic, piesele din bronz de tip răsăritean sunt concentrate în zona carpato-nisteană, cu precădere în interfluviul Nistru-Prut, nemijlocit limitrof ariei culturii Belozerka; în rest, ele sunt atestate doar sporadic (fig. 61).

Cronologic, majoritatea lor se încadrează în limitele perioadei HaA₁, perioadă când la est de Carpați apar primele formațiuni hallstattiene timpurii, care ocupă complet aria culturii precedente- Noua, iar în stepele nord-pontice cultura Sabatinovka este substituită de cultura Belozerka, circumstanță ce a condus la sincronizarea obiectelor din bronz de proveniență estică, atât cu cultura Noua, cât și cu cea hallstattiană timpurie, aceasta cu atât mai mult cu cât meșterii culturii Belozerka, dezvoltând tradițiile precedente, în linii mari, turnau aceleași tipuri de bronzuri, modificările ținând doar de dimensiunile obiectelor, aspectul lor morfologic și stilistic, la prima vedere fiind greu de sesizat. În această ordine de idei, purtătorilor culturii hallstattiene le aparțin univoc, doar vestigiile descoperite în necropolele și așezările caracteristice lor, ca preluări din mediul Belozerka. Referitor la obiectele din bronz prezente în depozitele ce se datează în Hallstattul timpuriu, atribuirea lor complexelor de acest tip (și nu de tip Noua) este determinată de componența lor în ansamblu. Criteriul principal pentru sincronizarea depozitelor alcătuite exclusiv din piese răsăritene, precum și a pieselor găsite

întâmplător la vest de Nistru, cu monumentele hallstattiene timpurii, îl constituie particularitățile lor morfologice și stilistice, racordate la cele caracteristice pentru tipul original sau modificărilor în evoluția lor din atelierele-turnătorii din zona lor de proveniență- bazinul Niprului.

În cele ce urmează, vor fi examinate toate categoriile de bronzuri ce se aflau în circulație în perioada timpurie a epocii hallstattiene, cu excepția acelor care în spațiul est-carpatic provin, cu siguranță, din mediul culturii Noua. Dintre depozitele ce conțin obiecte de origine estică, în primul rând îl menționăm pe cel de la Mîndrești (din interfluviul Nistru-Prut) în care sunt prezente cele mai multe piese de acest tip (Деграчев 1975, 11-13, рис. 3/13-22). Sincronizarea acestui complex cu grupul Chișinău-Corlăteni a fost deja argumentată de noi cu altă ocazie (Levițki 1994a, 76). Atribuirea celorlalte depozite ce conțin obiecte de tipul răsăritean: Rădeni (Florescu 1967, fig.13/2; Petrescu-Dîmbovița 1977, 76, pl.84/10), Dipșa (Petrescu-Dîmbovița 1977, 92, fig. 137/7), Petroșani III (II-?) (Petrescu-Dîmbovița 1977, 157, pl. 374/4), Șpălnaca II (Petrescu-Dîmbovița 1977, 108-110, pl. 201/15,16,17), Codja Olar (Pop Gruevo) (Черных 1976, 87) ș. a. la perioada hallstattiană timpurie este determinată de aspectul pieselor ce le constituie. Unicul depozit alcătuit exclusiv din obiecte de origine estică este cel de la Deleni, județul Iași (Chirica, Tănăsachi 1984-1985, 122, fig. 9/8, 10/3). Acest depozit, alcătuit dintr-un celt și o seceră din bronz, a fost găsit separat de alte materiale arheologice în timpul lucrărilor de construcții din centrul satului. Celtul este, în opinia autorilor, de tip răsăritean, iar secera este atribuită tipului de seceri cu cârlig. Referitor la locul unde a fost descoperit depozitul- școala generală- se mai menționează că în jurul ei s-au găsit câteva fragmente de ceramică de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Noua) și altele din sec.V-VI, XV ; XVII-XVIII.

Ulterior, acest depozit (fără alte comentarii), a fost sincronizat de către A. László cu grupul Corlăteni, iar piesele ce-l formează - atât celtul, cât și secera-, considerate de tip răsăritean (László 1994, 153, nota 26).

Recent, depozitul de la Deleni, în particular secera, a fost invocat de V. A. Dergacev (1997, 20). Această piesă este examinată în cadrul secerilor nord-pontice de tipul Borodaevka, sincronizat cu etapa timpurie a culturii Sabatinovka. Deși celtul nu este nominalizat, este evident că Dergačev, scriind despre o concentrare de celuri de tip Lobjkovka-Golourov, caracteristice pentru orizontul timpuriu al culturii Sabatinovka în zona de silvostepă din interfluviul Nistru-Siret, presupune și celtul de la Deleni (ibidem, 13).

Astfel, opiniile autorilor asupra acestui complex se împart atât în ce privește atribuirea tipologică a secerii (cu cârlig sau de tip răsăritean), cât și referitor la sincronizarea lui cu orizontul Noua-Sabatinovka sau Hallstatt timpuriu - Belozërka. Întrucât calificarea secerii de la Deleni, ca tip răsăritean, nu provoacă obiecții, sincronizarea însă necesită comentarii suplimentare, deoarece atât A. László cât și

V. Dergačev examinează acest depozit în general, fără o analiză minuțioasă a pieselor componente. Pentru László, criteriul principal la sincronizarea lui cu grupul Corlăteni îl constituie proveniența lui nu dintr-un mediu cu siguranță de tip Noua, iar pentru Dergačev – depistarea în arealul culturii Noua. O astfel de argumentare, ținând cont de faptul că primele formațiuni culturale hallstattiene la est de Carpați acoperă complet aria culturii precedente, Noua este departe de a fi suficientă. În opinia noastră, rezolvarea acestei dileme e posibilă doar în urma unei analize minuțioase a obiectelor.

Secera se caracterizează printr-o lamă ce se lățește treptat spre vârf, lățimea maximă fiind la curbura, vârful relativ ascuțit și mânerul în formă de cârlig (fig.62/7). După cum deja s-a menționat, această piesă este atribuită de către Dergačev la secerile nord-pontice de tipul Borodaevka (KTR – C.14 după E. N. Černyh), răspândite într-un spațiu destul de mare, de după munții Ural și până în Ucraina din dreapta Niprului. Apariția lor în stepele nord-pontice este pusă în dependență de influențele din partea centrului metalurgic al culturii Srubnaja și se datează cu orizontul cronologic de tip Seima (Черных 1976, 92-94).

Aspectul morfologic al secerii de la Deleni este într-adevăr apropiat de unele variante de seceri de tip C-14 - Borodaevka (Черных 1976, T. XVII/6, 8). Totodată, după cum secerile înglobate de către Černyh și Dergačev în tipurile nominalizate se deosebesc între ele, așa și piesa de la Deleni nu are o corespondență perfectă cu ele. În acest context, un interes deosebit prezintă încadrarea de către Dergačev și Krivcova-Grakova (1955, 148) la tipul dat de seceri a formei de turnat de la Černomorka, regiunea Odessa, fapt pus la îndoială de E. N. Černyh (1976, 93) și ulterior și de către I. T. Černjakov (1985, 125). Matrița de la Černomorka este unanim atribuită culturii Belozerka. Un argument incontestabil în favoarea acestei supoziții îl constituie descoperirea unei forme de turnat de la Kremenčuk, de pe Bugul de Sud, care are pe o parte negativul unei seceri, identice celei de la Černomorka, iar pe partea opusă are negativul unui celt cu două urechiușe (Черняков 1985, 125, рис. 65/16), KTR, K-54 după E. N. Černyh, tip de celt ca provenind din centrul metalurgic Zavodovka (Черных 1976, 190) și deci apartenența ei la cultura Belozerka este în afara oricărei discuții.

Celtul se atribuie celor cu două torțițe, cu marginea ușor îngroșată, gura ovală și tăișul arcuit; sub margine se află o nervură orizontală în relief, de la care pornesc cinci franjuri în relief de formă conică alungită, terminate cu câte o bobită. Din partea inferioară a fiecărei torți pornește câte o nervură în relief, ușor arcuită, care se termină la 3,2 cm deasupra tăișului. Cele două muchii rămase de la turnare sunt încadrate pe ambele fețe de câte o linie în relief, care unește torțile cu extremitățile tăișului (fig. 52/9).

Analogii directe acestui celt nu ne sunt cunoscute. În același timp, examinarea lui privind amplasarea torțelor, secțiunea transversală, configurația și

formarea fațetelor și laturilor, ornamentul (tip, compoziție, amplasare) denotă caracterul lui mixt (atât din punct de vedere morfologic și stilistic, cât și cronologic).

Amplasarea tortițelor imediat sub bordură, conturul dreptunghiular al corpului, secțiunea oval-hexagonală – prezintă caracteristici specifice celturilor cu două tortițe produse în atelierul culturii Sabatinovka, care, tipologic, provin din celturile de tradiție Seima-Turbino (Лесков 1967, 161, 174; Шарафутдинова 1986, 102-103; Дебрачев 1997, 13). Pe de altă parte, tăișul arcuit, îndeosebi crearea laturilor în formă de frunză de laur, constituie parametri proprii celturilor cu două tortițe turnate în atelierele de la Novoalexandrovka, Zavadovka, Kardašinka I ș. a., deja atribuite culturii Belozerka (Лесков 1967, 143 și urm.; Отрошенко 1986, 138; Дебрачев 1997, 13), care derivă tipologic din cele anterioare. În general, referitor la tipologia celturilor cu două tortițe aflate în circulație în stepele nord-pontice în perioada târzie a epocii bronzului – prima epocă a fierului, este necesar de menționat că opiniile cercetătorilor nu coincid întotdeauna. În acest sens, ne vom limita doar la afirmația lui I. N. Șarafutdinova care susține că pentru atelierele culturii Sabatinovka cele mai tipice celturi cu două tortițe sunt cele ce au laturile în formă de frunză de laur, nominalizând printre altele și atelierele de la Novoalexandrovka, Kardašinka, Voznesensk și depozitul de la Socoleni (Шарафутдинова 1986, 103), monumente care în același volum sunt atribuite de V. V. Otroșchenko la cultura Belozerka (Отрошенко 1986, 137-139), precum și matrița de la Voloșskoe și celtul de la Krivoj Kut, considerate de A. M. Leskov caracteristice culturii Belozerka (Лесков 1967, 157-159).

Compozițional, ornamentul celtului constă din două grupuri de elemente decorative amplasate pe fațete. Primul, se află imediat sub bordură, între tortițe, și este alcătuit dintr-o nervură orizontală de la care coboară cinci franjuri în relief, de formă conică, alungite, terminate cu câte o bobiță și, al doilea, mai jos de tortițe, alcătuit din două nervuri puțin arcuite. O astfel de organizare a compoziției ornamentale la celturile răsăritene nu ne este cunoscută. Similară este doar amplasarea ornamentului în relief sub bordură, în spațiul dintre tortițe. Totodată, se cere de menționat că la piesele orientale, cu rare excepții, el este geometric și deci se deosebește de cel reprezentat în primul grup decorativ al celtului de la Deleni. Asocieri directe acestui element ornamental, cu excepția unui celt cu o singură tortiță din depozitul de la Sosnovaja Maza de pe Volga (Граков 1977, рис.81/3), ale cărui obiecte au fost turnate din lingouri de aramă de proveniență de la Dunărea de Jos (Черных 1976, 183), nu cunoaștem nici pe piesele din bronz din perioada târzie a epocii bronzului-Hallstattului timpuriu din Europa Centrală și de Sud-Est. Posibil că apariția unei astfel de ornamentații reprezintă o preluare creatoare a meșterilor locali a ornamentului din nervuri verticale terminate cu puncte în relief, specific celturilor fără tortițe din Bulgaria, din perioada târzie a epocii bronzului

(Черных 1978, KTR-34-36, рис. 36/1, 2, 9), forme de turnat și o piesă finită din depozitul Vrbica II), De altfel, asemenea elemente ornamentale din spațiul est-carpatic apar încă în Br.D, pe un celt-ciocan din depozitul aflat în satul Dancu, raionul Hîncești, Republica Moldova (Dergačev 1991, fig.1/5). În perioada imediat următoare HaA1, acest ornament este atestat pe un celt cu o singură tortiță, gura concavă și fațete trapezoidale din depozitul Gușterița II (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.148/21); pe un celt descoperit ocazional în preajma satului Chiperceni, raionul Orhei, R. Moldova (Дебрачев 1975, рис.8/11), precum și pe un altul din colecția muzeului din fosta gubernie Ekaterinoslav, locul descoperirii nefiind identificat (Tallgren 1926, 87; Кривцова-Гракова, 1955, рис.32/25). Referitor la acest celt E. N. Černyh menționează că provine din regiunea Niprului de Jos (1976 T.VIII/11). Ornamentul de pe ultimul celt, spre deosebire de celelalte, este alcătuit din caneluri verticale terminate cu inele.

Referitor la nervurile ușor arcuite ce pornesc din partea inferioară a fiecărei tortițe, care constituie registrul inferior, menționăm doar că ele reprezintă un element decorativ, caracteristic culturilor cu o singură tortiță, începând cu perioada Hallstattului timpuriu din întreg spațiu tracic (România, Serbia, Ungaria, Slovacia) (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.102/5-6; 133/1a; 281/4; 290/1; Попович 1994, T. IX/4; Patek 1968, T. XXXI/4, 7, 8, 9-11; Kemenczei 1984, T. CLXXXI/2; CLXXXIII/15; Mozsolics 1985, T.111/1; 268/2; Novotná 1970, T. XIV etc.).

Analiza particularităților morfologice în comparație cu prototipurile estice și stilistice racordate la paralelele vestice ale celtului de la Deleni, în condițiile când secerile culturii Belozerka sunt cunoscute numai după două negative, față de care seceră de la Deleni are un aspect mai arhaic, depistarea ei în asociere cu celtul examinat, denotă evident posibilitatea sincronizării acestui complex cu orizontul hallstattian timpuriu.

Cât privește piesele din bronz descoperite întâmplător, problema sincronizării lor cu orizontul hallstattian timpuriu este discutabilă doar pentru o serie de culturi concentrate îndeosebi în zona de silvostepă din spațiul Nistru-Siret și de la Dunărea de Jos, înglobate de V. A. Dergačev în tipul Lobjkovka - Golourov, legat de faza timpurie a culturii Sabatinovka (Дебрачев 1997, 13). Acestea sunt culturile de la Chiperceni, județul Orhei (Дебрачев 1975, 45, рис.8/11), Vorona Nouă, Ibănești, Socrujeni, județul Botoșani (Șadurschi et al. 1986, 25-28, fig.1-3), precum și cele din Bulgaria, de la Milorad, Kodja Olar și Galice (Черных 1976, рис.IX/5, 6, 7; 1978, 203, fig. 40/8, 9-10).

Celtul de la Chiperceni deja a fost amintit. Mai adăugăm doar că ornamentul fațetelor sale este similar cu cel al unui celt din depozitul Gușterița II, seria Cincu-Suseni (HaA₁) din Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.148/21). Două dintre culturile din județul Botoșani, morfologic sunt apropiate celui deja discutat de la Deleni. Al treilea (Vorona Nouă) este aproape identic cu cel de la Galice din

Bulgaria, care, similar celturilor de la Malorad și Kodja Olar, sunt considerate de Černyh drept imitații locale a pieselor de tip Kardašinka (1978, 203).

Obiectele din bronz de origine estică, depistate în spațiul ocupat de primele formațiuni culturale hallstattiene, se împart în unelte de muncă și arme, dintre care primele predomină.

Uneltele

Acest gen de obiecte este reprezentat de celturi, seceri și tesle.

Celturi. Este categoria cea mai numeroasă. Marea majoritatea se atribuie celturilor cu două tortițe (8 ex.). Trei exemplare sunt celturi cu tortiță pe una din fațetele late. Celturile cu două tortițe se împart în două tipuri: celturi cu tortițele amplasate imediat sub bordura găurii de înmănușare și celturi cu tortițele amplasate puțin mai jos de bordură, de tip cimerian.

Celturi cu tortițele amplasate imediat sub bordură. Sunt reprezentate prin 8 exemplare de la: Chiperceni (fig. 62/6) în R. Moldova, Deleni (fig. 62/9), Ibănești (fig. 62/1), Socrujeni (fig. 62/5), în spațiul est-carpatic al României, Petroșani (fig. 62/4), Dipșa (fig. 62/2), în Transilvania și Malorad (fig. 62/3), Kodja Olar (fig. 62/8), în Bulgaria. Celturile enumerate se caracterizează prin bordură accentuată, proporții alungite, corp îngust dreptunghiular (Chiperceni, Deleni, Ibănești, Kodja Olar) sau puțin lărgit către lamă (Socruceni, Petroșani, Dipșa), fațete mărginite de muchii suplimentare, laturi în formă de frunză de laur, tăiș arcuit, secțiune oval-hexagonală. Celtul de la Malorad are corp de proporții mai scunde și fațete în formă de arcă.

Cu excepția celtului de la Dipșa, celturile de acest tip sunt ornamentate. Predomină amplasarea decorului imediat sub bordură în spațiul dintre tortițe (Ibănești, Socrujeni, Kodja Olar, Malorad). Pe fațete sunt ornamentate numai celturile de la Chiperceni și Petroșani. Celtul de la Deleni, după cum deja s-a menționat, este ornamentat atât sub bordură, cât și pe fațete. Ornamentul exemplarului de la Ibănești reprezintă arcade în relief, iar de la Socrujeni o șanțuire (canelură) orizontală sub care sunt plasate arcade în relief; cel de la Malorad, două linii (nervuri) paralele orizontale, având spațiul dintre ele acoperit cu linii paralele verticale, așa-zisa „scăriță”, sub care este amplasată o linie în zigzag; de la Kodja Olar, o nervură orizontală (decorul ultimelor două celturi este redat după desene (Черных 1976, табл. IX, 5, 7; 1978, fig. 40/8, 9). Celtul de la Chiperceni, la o anumită distanță de tortițe, este înconjurat de o nervură orizontală, sub care pe fațete sunt amplasate trei nervuri verticale, terminate cu puncte în relief, iar pe laturi cu câte două caneluri ușor arcuite. Celtul de la Petroșani este ornamentat pe fațete cu două caneluri arcuite ce unesc tortițele cu extremitățile tăișului.

Aceste celturi sunt, ca tip morfologic, incontestabil de origine răsăriteană.

În același timp, exemplarele de la vest de Nistru, cu rare excepții, au analogii complete atât în mediul cultural Belozerka, cât și în cel anterior- Sabatinovka, circumstanță ce admite supoziția unei eventuale interpretări locale a tipului eterogen. Faptul că celturile de acest tip descoperite în nordul Bulgariei, reprezintă imitații locale ale tipurilor specifice centrului metalurgic Kardașinka (KTR, K-68 și K-64, după E. N. Černyh 1976), este documentat de piesa de la Kodja Olar, turnată fără utilizarea miezului forme de turnătorie destinat pentru formarea (obținerea) golului găurii de înmănușare (Черных 1978, 203), precum și de compoziția ornamentală a celtului de la Malorad, necunoscut în aria centrului metalurgic Kardașinka (ibidem). Elementele ei constitutive – „scăriș” și linia în zigzag, în mod separat sunt cunoscute și în stepele nord-pontice (Mazepincy, Novoalexandrovka, Kardașinka Д), aici, însă, ele nu sunt prezente niciodată ambele pe aceeași piesă. Deosebit de semnificativ în acest context sunt două celturi din depozitele seriei Cincu-Suseni (HaA₁) din Transilvania. Piesa de la Dipșa prezintă un celt de tip vechi transilvănean, căruia meșterii locali i-au mai adăugat și a doua tortiță. Cea de la Petroșani, un celt cu două tortițe, de aspect oriental, ornamentat în stil hallstattian – cu două caneluri înguste arcuite care unesc tortițele cu extremitățile tăișului. Celturile din zona de silvestepă dintre Carpați și Nistru, de asemenea, au un caracter mixt, care înglobează tipul morfologic estic și elemente ornamentale hallstattiene (arcade, caneluri orizontale)-Ibănești, Socrujeni-, iar cele de la Deleni și Chiperceni de proveniență nord-balcanică (nervuri verticale terminate cu un punct în relief).

Celturi de tip cimerian. Acestui tip i se atribuie cinci exemplare de la: Suruceni (fig. 63/8), Kalininsk (Cupcini) (fig. 63/6) în R. Moldova, Rădeni (fig. 63/4), Vorona Nouă (fig. 63/11) în spațiul est-carpatic al României și de la Galice (fig. 63/10) în Bulgaria. Celturile enumerate au în partea superioară două nervuri în relief orizontale, corp îngust dreptunghiular (Kalininsk, Rădeni) sau puțin lărgit către lamă (Suruceni, Vorona Nouă, Galice), fațete mărginite de muchii adăugătoare, laturi în formă de frunză de laur, tăiș arcuit cu secțiunea ovală, cu excepția celui de la Galice, care este hexagonală. Fațetele celtului de la Kalininsk au un aspect cvasitrapezoidal, iar ale celui de la Rădeni sunt în formă de arcă. Dat fiind că desenul acestei piese din studiul lui Petrescu-Dîmbovița (1977, pl. 84/10) se deosebește cu mult de fotografia acestui celt, publicat pentru prima dată de A. Florescu (1967, fig.13/2) și pe care îl avem în vedere în această lucrare, nu putem face comentarii în legătură cu formarea laturilor.

Două exemplare sunt ornamentate în partea superioară a corpului. Celtul de la Vorona Nouă are spațiul cuprins între tortițe decorat cu o bandă de caneluri fine verticale-oblice, limitate din ambele părți de câte o nervură orizontală în relief. Friza decorativă a celtului de la Galice, amplasată similar, constă din caneluri oblice, însă în partea de jos nu este marcată.

Celturile cu două tortițe, prevăzute în partea superioară cu una sau două nervuri orizontale în relief și laturile în formă de frunză de laur, reprezintă cel mai răspândit tip de piese din bronz utilizate de către populația culturii Belozierka, al căror centru de producție era localizat în zona Niprului de Mijloc și de Jos, atelierele-turnătorii de la Novoalexandrovka, Zavadovka, Kardașinka I și II etc. (Лесков 1967, 143 și urm.; Черных 1976, 87, KTR, K-70; K-72; Отрошенко 1986, 139 ș. a.).

Celtul de la Suruceni, prin similitudinile sale cu piesele din depozitul de la Socoleni (Деprачев 1975, рис.7/3, 4) și cu cea găsită întâmplător la Grigorievka (idem, fig. 9/16) de la limita de vest a culturii Belozierka, precum și cu negativele de pe matrițele de la Novoalexandrovka (Лесков 1967, рис. 3/5), Kardașinka II (ibidem, fig. 2/4) ș. a., trebuie calificat ca import. Cât privește celtul din depozitul de la Rădeni, menționăm că de negativele de pe matrițele de la Novoalexandrovka (Лесков 1967, рис. 3/2,3), unde pentru prima dată apar celturile cu două tortițe având fațetele în formă de arcă, îl deosebește doar conturul dreptunghiular al corpului. Totodată, pe o altă matriță din acest complex se găsește și negativul unui celt cu corpul dreptunghiular. Astfel, acest celt poate fi considerat, cu unele rezerve, piesă de import. Celturile de la Vorona și Galice se deosebesc de prototipurile lor din bazinul Niprului numai prin ornamentare. Atât elementele de decor (canelurile, nervurile în relief), cât și modul lor de organizare pentru celturile de tip cimerian nu sunt caracteristice, fapt ce presupune imitarea lor locală. Un interes deosebit îl prezintă celtul de la Kalininsk (Cupcini). Această piesă, după cum a fost deja menționat de către V. A. Dergačev (1982, 135), nu are analogii directe. Specificul ei constă în faptul că înglobează parametri caracteristici pentru două tipuri de celturi deosebite. Pe de o parte, prin prezența a două tortițe și a laturilor în formă de frunză de laur, el este similar cu cel de la Suruceni, Grigorievka, Socoleni etc. și negativele de pe matrițele din regiunea Niprului. Pe de alta, formarea fațetelor acestui exemplar reprezintă o trăsătură specifică a celturilor de tip vechi transilvănean. Astfel, aspectul morfologic mixt al acestui obiect nu provoacă nici un dubiu și pe lângă faptul că indică o perioadă mai timpurie a apariției celturilor cu laturile în formă de frunză de laur, sec. XII î. e. n. (Деprачев 1982, 135) decât cea presupusă de A. M. Leskov, sec. XI î. e. n. (1967, 152-154), mai documentează și o preluare inovatoare a meșterilor locali a trăsăturilor estice și vestice, în scopul realizării unui instrument care să corespundă mai bine necesităților lor vitale.

Celturi cu tortița frontală. Acest tip este reprezentat prin două exemplare din depozitul de la Mîndrești (fig. 63/1-2) în R. Moldova și de o piesă din depozitul de la Bocșa (fig. 63/5), seria Cincu-Suseni din Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.120/5).

Criteriul distinctiv îl constituie dispunerea tortiței pe una din fațete. Celturile de la Mîndrești sunt de dimensiuni mici, cu o neînsemnată asimetrie în profil, au

corpul înconjurat în partea superioară cu o nervură orizontală în relief și secțiunea ovală sau hexagonală. Exemplarul de la Bocșa are corpul dreptunghiular de proporții mai zvelte, bordură masivă în jurul găurii de înmănușare și fațete în formă de arcă.

Celturile de tipul celor de la Mîndrești, în stepele nord-pontice sunt considerate caracteristice culturii Sabatinovka (Лесков 1967, 159; Деграчев 1975, 43). După Černyh, celturile cu tortița frontală, KTR, K-24 și K-26, sunt caracteristice numai pentru centrul metalurgic Ingul-Krasnyj Majak, fiind răspândite numai în limitele teritoriului acestui centru și au analogii în spațiul Volga-Ural. Depozitele ce conțin obiecte cu analogii răsăritene (inclusiv Mîndrești) au fost incluse de către Černyh în al doilea subgrup cronologic al complexelor de tip Ingul-Krasnyj Majak, datat cu sfârșitul perioadei Br.D - HaA₁ (1976, 189-192, fig. 58). Totodată, se menționează că depozitele acestui subgrup conțin și piese caracteristice complexelor de tip Kardașinka. Tot aici, a fost descoperită o matriță de turnat celturi cu tortița frontală în așezarea Čebanovka III de la Nistrul de Jos (Черняков 1964, 128-134; 1985, 125, fig. 65/9), atribuită de V. P. Vančugov la cultura Belozërka (1990, 90).

Celturile de la Mîndrești, conform tuturor caracteristicilor, au analogii directe în mediul cultural estic și deci pot fi considerate ca piese de import. Exemplarul de la Bocșa, dacă facem abstracție de corpul îngust dreptunghiular, corespunde KTR, K-28, identificat de E. N. Černyh, în baza exemplarului din depozitul Kneazigrigorievsk de pe râul Konka, de la est de Nipru (1976, 77), fapt ce, de asemenea, indică o preluare din est cu anumite inovații locale.

Seceri. Această categorie de obiecte din bronz de aspect estic, din aria complexelor hallstattiene timpurii, este reprezentată de un singur exemplar din depozitul de la Deleni în spațiul Carpați-Prut (fig. 62/7), piesă deja examinată.

Tesle. Sunt reprezentate printr-un exemplar din depozitul de la Mîndrești (fig. 63/7) în R. Moldova. Piesa este plată și se lărgește spre lama ascuțită.

După particularitățile sale morfologice, în opinia lui A. M. Leskov, este tipică pentru centrul metalurgic din bazinul râului Kuban, ce a funcționat în perioada post-Sabatinovka (Лесков 1982, 25-27).

Arme

La nivelul actual de cunoaștere, referitor la acest gen de obiecte din bronz, dispunem de date numai despre pumnale cu limba la mâner, de două tipuri: cu suport inelar de tip cimerian și cu tășurile paralele.

Pumnalele de tip cimerian. Sunt cunoscute după exemplarele din depozitul de la Mîndrești (fig. 63/9), de la Corjovo- în R. Moldova (fig. 63/10) și eventual de la Mogoșești (László 1994, 184, neilustrat) în spațiul est-carpatic al României.

Pumnalele menționate au mâner simplu, suport inelar și lamă cu tășurile aproape paralele, puțin lătită către vârf, prevăzută cu o nervură mediană.

Cea mai apropiată analogie, atât tipologic cât și teritorial, se află în depozitul culturii Belozerka de la Socoleni- R. Moldova (Депрачев 1975, рис. 7/5). Forme de turnat pumnale de acest tip se găsesc în atelierul-turnătorie de la Novoalexandrovka (Лесков 1967, рис. 3/10-13). E. N. Černyh încadrează aceste piese în KTR, H-37 și respectiv H-36, primul fiind calificat drept variantă a H-36, centrul lor de producție și maximă răspândire fiind zona Niprului (1976, 121). Tipologic, pumnalele de acest tip sunt considerate legate genetic de pumnalele foliforme ale culturii Srubnaja (Отрошенко 1986, 140).

Pumnale cu tășuri paralele. Sunt reprezentate de un singur exemplar din locuința așezării eponime a grupului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată de tip Chișinău din Moldova (fig. 62/12). Se caracterizează prin mâner simplu, umăr orizontal, tășuri paralele și nervură mediană de la vârful lamei până la baza mânerului.

Această piesă a fost încadrată de E. N. Černyh în KTR, H-22, definit ca tip nord-pontic (1976, 117), cea mai mare răspândire fiind localizată în bazinul Niprului Inferior (ibidem, 186) și sunt legate, în general, de activitatea centrului metalurgic Kardașinka, cu toate că în cazuri izolate ele pot fi întâlnite și în complexe de bronzuri care aparțin centrului metalurgic Zavadovka-Lobojkovka (ibidem, 117, fig. 48). În plan cultural, ele sunt atribuite culturii Belozerka (ibidem, 186), prezintă una din categoriile principale ale pieselor din bronz ale acestei culturi (Лесков 1967, 152, рис. 6). Se produceau exclusiv de meșterii culturii Belozerka, constituind unul din parametrii distinctivi ai acestei culturi. Tipologic, ele provin de la pumnalele foliforme ale culturii Srubnaja (Отрошенко 1986, 140).

Pumnalul de la Chișinău reprezintă cea mai vestică descoperire de acest tip și are analogii perfecte în negativele de pe matrițele din atelierele-turnătorii din bazinul Niprului; deci, importarea ei din această zonă este evidentă.

În concluzie, menționăm că piesele de tipuri răsăritene în aria lumii tracice sunt concentrate, cu precădere, în zona ei carpato-nistreană, îndeosebi interfluviul Nistru-Prut. Mai la vest, ele sunt depistate doar sporadic.

După origine, uneltele și armele de aspect estic sunt cu preponderență din mediul cultural local precedent - Sabatinovka (Br.D), de tradiție Srubnaja din spațiul Volga-Ural, cea mai mare răspândire având-o în mediul cultural Belozerka, ale căror centre de producție erau localizate în bazinul Niprului de Mijloc și de Jos.

Utilizarea lor intensă de către populația culturii Belozerka, care era în contact direct cu tricii timpurii din teritoriul est-carpatic, a și condus la preluarea de către ultimii a pieselor de origine estică, iar prin intermediul acestora la răspândirea lor mai departe spre vest.

În cele mai multe cazuri, bronzurile de tradiþii estice în aria lumii tracice prezintă importuri simple. În altele, au un caracter tipologic mixt sau prezintă imitaþii locale ale prototipurilor nord-pontice.

•

Cap. IV. IMPULSUL HALLSTATTULUI TRACIC ÎN EVOLUȚIA CULTURILOR DIN SILVOSTEPA DE LA EST DE NISTRU ÎN PERIOADA TÂRZIE A EPOCII BRONZULUI

IVa. Influențe hallstattiene asupra ceramicii culturilor Belogradovka-Černyj Les timpurie și Bondariha

Zona de silvostepă de la est de Nistru, în prezent Ucraina de Nord, în epoca bronzului era împărțită în două regiuni etno-culturale distincte, localizate în dreapta și stânga Niprului, ale căror limite, în diferite perioade, puteau să depășească Niprul. Caracteristic pentru aceste provincii culturale este faptul că în cadrul lor, pe parcursul unor epoci, independent de succesiunea culturilor arheologice, în evoluția culturii materiale este atestată o anumită continuitate. Astfel, în zona din dreapta Niprului, începând cu perioada timpurie a epocii bronzului (cultura ceramicii șnurate) și până în perioada târzie a epocii bronzului - perioada timpurie a epocii fierului (culturile Belogradovka-Černyj Les-Jabotin) se evidențiază persistența parametrilor de ordin material și spiritual (tradiții funerare) comune, înrudite genetic, descendente. Și mai evident, legăturile genetice dintre culturile Marjanovka-Bondariha cât și etapa intermediară de tip Malye Budki se pot urmări în zona din stânga Niprului.

În aceste condiții, evidențierea culturilor arheologice ce s-au succedat în acest spațiu în epoca bronzului, inclusiv a celor caracteristice perioadei ei târzii, depinde în mare măsură de aspectul celei mai reprezentative categorii de vestigii – ceramica; de modificările și inovațiile survenite în ritul și practicile funerare, precum și de nivelul de dezvoltare a metalurgiei bronzului.

Ceramica, prin particularitățile sale de ordin tehnologic, morfologic și stilistic, este un indicator etno-cultural decisiv pentru identificarea culturilor arheologice caracteristice anumitor perioade în dezvoltarea cultural-istorică a unor teritorii concrete, circumstanță valabilă și referitor la culturile Belogradovka și Bondariha din Ucraina de Nord.

Ținând cont de faptul că impulsul hallstattian în zona de silvostepă de la est de Nistru nu s-a limitat numai la teritoriul din dreapta Niprului, ci a pătruns și mai departe, la est, în abordarea problematicii legate de influențele vestice în producția ceramicii culturilor din aceste regiuni ne vom referi în primul rând la spațiul din dreapta Niprului, limitrof lumii tracice și populat de purtătorii culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, apoi la cel din stânga Niprului, ocupat de populația culturii Bondariha.

Obiectivele de tip Belogradovka (așezări, cenușare, necropole) din care provine această categorie de materiale arheologice, în marea lor majoritate au fost investigate în anii '60-'70. În baza lor a și fost realizată clasificarea preventivă a ceramicii acestei culturi (Тереножкин 1961, 47-55). Clasificarea complexă a ceramicii culturii Belogradovka, elaborată de S. S. Berezanska în baza cercetărilor de la Sobkovka din 1964 (Березанська 1964, 49-75), rămâne autentică și în prezent (Березанская 1982, 1985d, fig. 64). Recent, ea a fost completată de cercetările întreprinse de V. A. Romaško în zona de trecere de la stepă la silvostepă din stânga Niprului (Помашко, 1995).

Ceramica acestei culturi se modela exclusiv cu mâna. Vesela, în proporție de aproximativ 80%, este produsă din lut în amestec cu granit pisat de granulație diferită. Restul conține scoică, talc și mică mărunțită ca degresanți. Arderea este de bună calitate. Suprafețele vaselor, îndeosebi cea exterioară, sunt bine netezite. O parte din ceramică are suprafețele zgrunțuroase, altă parte le are lustruite, dar de o calitate inferioară, mată, de culoare maronie-închisă sau cenușie.

După destinație, ceramica culturii Belogradovka este împărțită de cercetători în trei categorii convenționale: de uz comun, fină și rituală.

Ceramica de uz comun se evidențiază prin vase de tip lealea, de tip borcan și străchini-tigăi.

Cele de tip lealea alcătuiesc mai mult de 50% din tot masivul ceramic și sunt divizate în două grupuri. Primul grup include vase de proporții (H – 30-40 cm, DG – 30-35 cm, DF – 15-18 cm) cu aspect arhitectonic regulat. În grupul al doilea sunt incluse vase de dimensiuni mult mai mici, cu pereții subțiri și fundul plat neevidențiat. Corpul lor este mai puțin profilat, iar buza ușor răsfrântă în exterior. Ornamentul constă din brâie simple sau alveolate, dispuse orizontal sub margine. Capetele brâielor, în unele cazuri, sunt deschise, atârând în jos; acest tip de vas se orna de asemenea cu două sau chiar trei brâie orizontale, la care se mai asociau și segmente de aspect similar, dispuse perpendicular sau sub unghi față de ele.

Vasele de tip borcan, spre deosebire de cele examinate mai sus, de obicei sunt de dimensiuni considerabil mai mici (H – 10-12 cm, DG – 7-8 cm, DF – 6-7 cm) și de regulă nu sunt ornamentate. În cazuri rare, ele au sub margine un șir orizontal de amprente digitale (alveole).

Străchinile-tigăi, în plan sunt de formă rotundă sau ovală, toate fiind arse intensiv. Înălțimea lor variază între 3-6 cm, diametrul – 10-15 cm. Unele au sub margine un șir orizontal de găuri, iar altele au creștături pe margine.

Ceramica fină, în majoritatea cazurilor este de bună calitate. O parte considerabilă este lustruită, restul îngrijit netezit și în mare măsură ornamentat. În cadrul acestei categorii se evidențiază trei tipuri principale de vase: străchini, căni și cupe.

Cele mai numeroase sunt străchinile. Se deosebesc străchini în formă de coif și străchini emisferice. Primele predomină cantitativ. Ele reprezintă vase de proporții (H – 10-15 cm, DG – 30-40 cm) cu umărul mai mult sau mai puțin profilat, marginea răsfrântă în afară și fundul îngust, plat. Străchinile emisferice au marginea trasă spre interior și fundul plat. După dimensiuni, predomină exemplarele medii și mici (H – 8-10 cm, DG – 18-24 cm). Vasele ambelor tipuri, de regulă nu sunt ornamentate.

Cănille sunt reprezentate prin: vase scunde (H – 6-8 cm), cu corpul rotund, gât relativ scurt, cu marginea subțiată puțin evazată, fund simplu, mai rar cu umbo, torți cu secțiunea ovală, plată sau rotundă ce se supraînalță cu 2-2,5 cm deasupra marginii și vase piriforme de dimensiuni mai mari, cu corpul zvelt, puțin îngustat în partea superioară și mai mult sau mai puțin rotund în partea inferioară, torți mult supraînalțate, cu secțiunea rotundă sau plată. Cantitativ, predomină primele. De regulă sunt neornamentate.

Cupele, cu unele excepții, sunt de dimensiuni relativ mici, cu pereții subțiri, calitativ lustruiți. Se evidențiază vase cu profilul în formă de S și cu corpul bitronconic. În marea lor majoritate sunt ornamentate cu motive realizate cu o ștanță denticulară, adesea încrustate cu alb, care constau din una sau două linii orizontale, sub care sunt trasate compoziții din linii scurte verticale, oblice sau sub unghi unele față de altele, ori formând figuri geometrice, de obicei triunghiuri. De asemenea, compoziții ornamentale similare, realizate uneori și prin tehnica inciziei, iar în cazuri izolate este atestat și ornamentul în relief (proeminente ovale).

Vasele rituale, cu rare excepții provin din cenușare. Categoriile examinate se deosebesc prin dimensiuni, compoziția pasteii, culoare și ardere. Sunt reprezentate prin exemplare miniaturale, înălțimea lor variind între 2 și 5 cm, modelate dintr-o pastă fină, fără degresanți, de culoare deschisă. Toate repetă formele principale caracteristice pentru ceramica de uz comun și, într-o măsură mai mică, cea fină – de tip lalea: străchini, cupe.

Tot din cenușare provine și o cantitate considerabilă de piese din lut calificate, de asemenea de cult, incluzând fusairole, mosoare, turte, pâini, figurine de păsări și animale, semințe de cereale și topoare miniaturale.

Ceramica culturii Černyj Les timpurie, provenind din materialele din stratul inferior al cetății de la Subbotov, continuă tradițiile precedente de tip Belogradovka. Ceramica de uz comun, de asemenea, este reprezentată de vasele de tip lalea, în cadrul căreia se deosebesc vase zvulte cu marginea evazată și corpul puțin bombat, vasele scunde și vasele cu umerii plasați sus. În ornamentație, predomină brâul simplu, în unele cazuri cu capetele deschise și, mai rar, brâul alveolat. Ceramica fină este reprezentată de străchini cu corpul profilat și marginea evazată, dar mult mai adânci în comparație cu cele de tip Belogradovka. Cănille păstrează aspectul morfologic al celor precedente, dar sunt foarte rare. Printre cupe se mai află vase de

tip Belogradovka, însă predomină cele cu gâtul înalt, marginea evazată și corpul emisferic sau aproape sferic, cu fundul prevăzut cu umbo. Majoritatea cupelor sunt ornamentate cu motive realizate cu o ștanță dințată, sau prin incizii, altele – cu proeminențe conice sau ovale. Ca noutate, în comparație cu repertoriul morfologic al ceramicii culturii Belogradovka, este apariția "chiupurilor" de proporții, cu gâtul vertical și marginea evazată, corpul bombat sau bitronconic și fundul îngust, ornamentate similar cupelor (Тереножкин 1961, 56-60, рис.30-35).

Finalizând prezentarea caracteristicilor generale ale complexului ceramic al culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, este necesar să menționăm că cercetătorii acestei formațiuni culturale, deosebesc în arealul ei două zone: de nord și de sud care, în plan cultural, deși sunt mult apropiate, au o serie de trăsături specifice, reflectate în tipurile de așezări, rit funerar și ceramică. Referitor la ceramică, se subliniază că ponderea categoriilor de ceramică de uz comun și fină este diferită în aceste zone. Astfel, dacă în așezările din raioanele sudice – Sobkovka, Andrusovka, Sándraki ș. a. ceramica fină constituie cca 30%, în cele nordice ea este extrem de limitată. De exemplu, în așezarea de la Voroșilovka nu a fost evidențiat nici un fragment de ceramică fină (Березанська 1964, 67-68; 1982, 85). Deosebiri sunt atestate și în aspectele morfologice și ornamentale ale tipurilor definitorii de ceramică. Vasele de tip lea, în zona de nord sunt mai zvelte și au buza mai puțin înclinată în afară, iar în cea de sud sunt de proporții mai scunde, cu gâtul scurt. În prima zonă, vasele de acest tip sunt ornamentate, în majoritatea cazurilor, cu un brâu simplu, dispus foarte jos pe umeri, cu capetele deschise, ce se suprapun considerabil, detaliu ce nu este atestat în zona a doua, unde capetele brâului sunt îndreptate în jos. În raioanele nordice, ornamentul realizat cu ștanța denticulată, încrustat cu pastă albă, lipsește complet.

Mai este necesar să remarcăm că ceramicii culturii Belogradovka îi sunt proprii și unele trăsături de ordin cronologic care, alături de alți parametri, stau la baza periodizării interne a acestei formațiuni. Astfel, pentru monumentele timpurii sunt caracteristice vasele de tip lea ornamentate cu brâie simple, străchinile în formă de coif, ceștile cu două torți, precum și prezența ornamentului cu mai multe brâie. Pentru cele mai târzii: vasele de tip lea ornamentate cu brâie alveolate, străchinile cu marginea invazată, ornamentul din găuri simple și încrustația cu alb – parametri ce evoluează în continuare, în faza târzie a culturii Černyj Les.

Formele definitorii ale ceramicii culturii Belogradovka au prototipuri în culturile precedente Trzcineck de Est și Komarov, care au evoluat în acest spațiu în perioada mijlocie a epocii bronzului și de care prima este legată genetic. Ceramica din zona de nord este mai apropiată celei de tip Trzcineck de Est, pe când cea din zona de sud este apropiată celei de tip Komarov (Тереножкин 1961, 198 și urm.; Березанська 1964, 69-73; 1982, 87; 1985a, 511-512; Ильинская 1975, 114-145). Totodată, formele și ornamentul vaselor de tip Belogradovka, în comparație cu

prototipurile lor din culturile precedente, au și anumite particularități specifice apărute în procesul evoluției interne a tipurilor, astfel că vasele de tip lălea devin relativ mai scunde. În ornamentația lor dispar complet motivele șnurate și incizate, păstrându-se numai brăiele simple. Străchinile în formă de coif sunt mai scunde, profilul mai atenuat și de regulă neornamentate. Cupele, cu precădere, sunt ornate cu motivele realizate cu o ștanță denticulată, încrustate cu alb (Березанська 1964, 69-73). În același timp, în opinia S. S. Berezanska, complexul ceramic al culturii Belogrudovka atestă și prezența unor elemente preluate din mediile culturale anterioare și sincrone atât din est cât și din vest. De origine din stepele Ucrainei din stânga Niprului, din perioadele mijlocie și târzie ale epocii bronzului sunt considerate străchinile-tigăi. Aceeași origine are și ornamentul realizat cu pieptenele. Ornamentul vaselor-lălea, cu mai multe brăie orizontale, este pus în dependență de unele reminiscențe Mnogovalikovaja (Березанська 1964, 72-73; 1982, 87). Influențele apusene din perioada bronzului târziu, de proveniență Noua, se reduc la prezența ceștilor cu două torți și a vaselor de tip borcan, cu gâtul puțin reliefat și fundul lat, corpul striat, ornate cu brâu simplu sub margine în asociere cu un șir de perforații incomplete (Березанская 1985a, 502); cele de tradiții hallstattiene timpurii, în opinia lui A. I. Terenožkin, au fost neesențiale, cu un caracter superficial (Тереножкин 1961, 210). După Berezanskaja, impulsul hallstattian este ilustrat prin fragmente de vase cu pereții groși, suprafața exterioară lustruită, de culoare neagră și cărămidie în interior, ornate cu proeminențe ovale sau conice (Березанская 1982, 93; 1985d, 512), cupe ornate cu motive realizate cu o ștanță denticulată, încrustate cu pastă albă (idem 1982, 93; 1985a, 503), vase de tip borcan, zvelte, ornate cu striuri verticale (idem 1985a, 503), eventual plastică zoomorfă (idem 1982, 195; 1985d, 503, 509).

Supozițiile lui S. S. Berezanskaja, referitoare la influențele apusene asupra ceramicii culturii Belogrudovka, au fost discutate recent de V. D. Rybalova, cu ocazia introducerii în circuitul științific a unor descoperiri de la Nistrul de Mijloc, rămase încă nevalorificate, și examinarea unor aspecte ce țin de cronologia și sincronizarea culturii Belogrudovka (Рыбалова 1999, 320-345). În opinia cercetătoarei, la constituirea culturii Belogrudovka au participat două componente. Unul, din zona de silvostepă, de tradiții Komarov-Trzcineck de Est, și altul de stepă, de origine Sabatinovka și Belozerka. Referitor la vestigiile depistate în obiectivele de tip Belogrudovka, considerate de S. S. Berezanskaja de tradiții Noua, cum ar fi acul de bronz cu capul inelar, ceștile cu două torți, vasele de tip borcan cu suprafața striată, cenușarele, sunt considerate de Rybalova, în primul rând, ca fiind toate caracteristice și pentru cultura Sabatinovka, persistând și în perioada de evoluție a culturii Belozerka. Ceștile cu două torți nu sunt atestate în complexe de tip Belogrudovka. Fragmentele de torți, depistate în așezările de la Andrusovka și Sobkovka, dacă provin de la astfel de vase, nu pot fi puse în dependență numai de

culturile Noua și Sabatinovka, deoarece în regiunea Niprului Inferior acest tip de vase este cunoscut și în obiectivele de tip Belozerka – necropola de la Širokoe. Strierea suprafeței vaselor, de asemenea nu poate fi legată de influențe Noua, dat fiind că pentru ultima, aceasta nu este caracteristică, și, în același timp, maniera de prelucrare a suprafețelor vaselor era pe larg utilizată de ceramiștii culturii Belozerka, de la care a și fost preluată (Рыбалова 1999, 332-335).

În ce privește prezența elementelor de tradiții hallstattiene timpurii, Rybalova este de acord că fragmentele de vase cu pereții groși, cu suprafața exterioară lustruită și de culoare neagră, sau cea interioară, roșie (oranj), sunt de proveniență hallstattiană. Fragmentele de acest tip, ornamentate cu caneluri orizontale, precum și străchinile tronconice, lustruite, de culoare neagră, ornamentate cu caneluri orizontale în partea superioară a corpului, din așezările de la Nistrul de Mijloc - Jaruga și Subbotovka- sunt puse în dependență de influențele din partea populației culturii Chișinău-Corlăteni. În opinia cercetătoarei, în aceste așezări sunt prezente și vase de tip chiup, modelate de ceramiștii locali după prototipurile hallstattiene și ornamentate în același stil (Рыбалова 1999, 329-330, 336).

În același timp, ceilalți parametri (cupele decorate cu motive imprimate cu o ștanță, încrustarea cu o substanță albă), vasele de tip borcan cu suprafața netezită prin dungi verticale, invocate de Berezanskaja pentru a demonstra relațiile dintre cultura Belogradovka și hallstattiană, sunt considerate de Rybalova incorecte. Cupele, ca tip de vas, precum și ornamentul imprimat, încrustat cu alb, sunt caracteristice nu pentru complexele ceramice hallstattiene canelate, sincrone culturii Belogradovka, de tip Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihady, ci pentru cele de tip Babadag II - Cozia-Saharna-Solonceni, a căror evoluție începe la finele perioadei de existență a culturii Belogradovka. Cupa din așezarea de la Sobkovka, după formă și ornament, este calificată de tradiții Belozerka din stepele nord-pontice, unde ele apar încă în mediul cultural precedent, Sabatinovka. Vasele de tip borcan, scunde, cu corpul netezit prin fâșii (dungi) verticale, din așezările de la Sobkovka și Andrusovka, sunt considerate, de asemenea, o variantă a ceramicii de uz comun a culturii Belozerka. Strierea utilizată de ceramiștii culturii Gáva-Holihady din zona Nistrului se deosebește radical de cea de pe vasele de tip Belogradovka (Рыбалова 1999, 336-337).

În continuare, vom face unele observații asupra poziției lui Rybalova referitoare la elementele invocate de Berezanskaja, pentru a ilustra influențele apusene, îndeosebi a celor considerate de tradiții hallstattiene, asupra ceramicii culturii Belogradovka.

În primul rând asupra cuvelor^x, ca tip morfologic, apoi a ornamentației lor.

Opiniile cercetătorilor cu privire la apariția și geneza acestui tip de vase în culturile de la sfârșitul epocii bronzului – perioadei prescitice din zonele de stepă și silvostepă din nordul Mării Negre, sunt detaliat examinate în cap. IIa. Afirmatia potrivit căreia cupele, ca tip morfologic, nu sunt caracteristice complexelor ceramice hallstattiene canelate, nemijlocit învecinate cu aria culturii Belogradovka, în prezent nu mai corespunde realității. Acest tip de vase, în mai multe variante, este prezent atât în complexele ceramice canelate de tip Chișinău-Corlăteni, tipul VIII al ceramicii fine, după O. Levițki (1994a, 95-97, fig.67/3-13) și de tip Gáva-Holihrad-Grănicești (ne referim nu la cupele cu buza lobată din clasificarea lui A.László, (1994, 80), ci la vasele desemnate ca pahare (ibidem, 82-83, fig.37/1-7), cât și în cel cu ceramica incizată de tip Tămăoani-Holercani-Balta, tipul V din clasificarea lui O.Levițki (1994b, 225, pl.2/7-12; 4/7-12; 7/1,8; 8/2,3,6).

Ornamentul imprimat cu o ștanță, încrustat cu substanță albă, nu este atestat în obiectivele hallstattiene timpurii cu ceramica canelată și incizată din spațiul est-carpatic. Totodată, considerăm că este eronată supoziția conform căreia acest tip de ornament în cultura Belogradovka a apărut sub influențele de tradiții Belozerkă de la Niprul de Jos. Ornamentul imprimat în complexele ceramice ale culturii Belozerkă este întâlnit foarte rar și nu este încrustat cu alb - necropolele de la Širokoe, Kompanijcy- și obiectivul de la Balka Tatarka din preajma satului Ljubimovka (Мелюкова 1979, рис. 16/5,8; 16/2; 16/10). Dintre ele, incontestabil de tip Belozerkă este doar necropola de la Širokoe. Cea de la Kompanijcy, în prezent este atribuită culturii Belogradovka (Ромашко 1995, 52). Satul Ljubimovka se găsește în sudul zonei de silvostepă din stânga Niprului, în raionul unde sunt cunoscute necropolele Kompanijcy, Feodorovka, Vološskoe, Kickas, Igreni-Podkova II și III, Staraja Igreni (Отрощенко 1986, рис.34), obiective de asemenea considerate de tip Belogradovka (Ромашко 1995, 47-62). Meljukova, menționând prezența ornamentului ștanțat atât în cultura Belogradovka-Černyj Les timpurie, cât și Belozerkă, subliniază că acest tip de ornament nu poate fi considerat de proveniență locală, punându-l în dependență de răspândirea acestei mode din zona Dunării de Jos și Dobrogea (cultura Babadag) (Мелюкова 1979, 56). Astfel că, pentru soluționarea întrebării din care mediu cultural a apărut în cultura Belogradovka ornamentul ștanțat încrustat cu alb, considerăm necesară

^x Pentru demonstrarea legăturii cupei de la Sobkovka cu cele caracteristice culturii Belozerkă, V. D. Rybalova se referă la studiul lui V.V. Otrošenko din 1986 (p. 135-136, fig. 40/6-9,14,18). Remarcăm că vasele cu nr. 6-9 de pe pl. 40, ilustrează un alt tip morfologic – ceștile (Отрощенко 1986, 136), iar cuvelor invocate, nr.14,18 de pe pl. 40, le sunt caracteristice trăsături morfologice distincte de cele proprii cupei de la Sobkovka.

adresarea la contextul cultural precedent și sincron din silvostepa nordului Ucrainei, precum și din spațiul carpato-balcanic.

În zona de silvostepă, care acum reprezintă partea de nord a Ucrainei, ornamentul realizat cu ștanța dințată este cunoscut începând cu perioada timpurie a epocii bronzului, cultura Srednedneprovskaja a comunității culturale cu ceramica șnurată (Артеменко 1985, 367, карта 9). În culturile din perioada mijlocie a epocii bronzului din acest spațiu, ornamentul ștanțat este atestat în cultura Trzcineck de Est (așezările de la Moșna, regiunea Kirovograd (Ильинская 1967, 57) și Gostomel', regiunea Kiev (Евстропов 1960, 76)), cultura Marjanovka (etapa târzie, monumentele de tip Malye Budki) genetic legată de cultura Srednedneprovskaja (Березанская 1982, 42; 1985, 399) precum și în cultura Srubnaja (Шоповалов 1976, 156; Березанская 1982, 38; 1990, 77-83; Чередниченко 1985, 467). Referitor la sfârșitul epocii bronzului din teritoriile desemnate, menționăm că asemenea cu cultura Belogradovka, ornamentul executat cu ștanța dințată este caracteristic și pentru cultura Lebedovka din regiunea Kievului (Березанская 1982, 77, рис.2) desemnate și ca "monumente de tip Lebedovka" (idem 1985c, 445), (printre altele, în acestea se include și așezarea de la Gostomel') și cultura Bondariha (idem 1982, 77; Березанская, Ильинская 1985, 516). Semnificativ este și faptul că în culturile enumerate de la sfârșitul epocii bronzului ornamentul ștanțat este încrustat cu o substanță albă. Încrustat cu alb este și ornamentul incizat de pe vasele culturii Vysock (Березанская 1982, 90).

În opinia lui I. I. Artemenko, fosta arie a culturii Srednedneprovskaja era populată, în perioada mijlocie a epocii bronzului, de comunitățile culturii Sosnica, descendentă genetic din prima (Артеменко 1987a, 106-112), care înglobează variantele locale ale culturii Trzcineck de Est, desemnate de Berezanskaja de tip Kiev și Sosnica (Березанская 1972, 125 și urm.). Semnificativ este faptul că siturile de la Moșna și Gostomel', precum și cele eponime pentru culturile Marjanovka și Lebedovka din perioada mijlocie, respectiv târzie a epocii bronzului, sunt incluse de Berezanskaja în etapa târzie a culturii Sosnica (1987, harta 21, pct. 104, 114, 81, 91).

Într-un studiu mai recent, I. K. Svešnikov, referitor la situația cultural-cronologică din zona și perioada respectivă, este împotriva concepției potrivit căreia în perioada mijlocie a epocii bronzului în spațiul dintre Odra și Nipru ar fi existat patru culturi deosebite: Trzcineck de Vest, Trzcineck de Est, Komarov și Sosnica. Particularitățile locale ale acestor culturi, constituite în baza comunității culturale cu ceramica șnurată din bazinele râurilor Vistula, Nistru, în Volynia și Niprul Mijlociu nu permit definirea unor culturi distincte, toate reprezentând grupuri locale ale unui masiv cultural denumit Trzcineck-Komarov (Свешников 1990, 78-88).

Compararea principalilor parametri ce caracterizează o cultură arheologică, îndeosebi arealul, ritul funerar, tipul de locuințe ș. a., demonstrează că evoluția continuă a culturilor din epoca bronzului a avut loc doar în bazinul Niprului de Mijloc, care, în perioada timpurie a epocii bronzului constituia arealul culturii Srednedneprovskaja, în baza căreia în perioada mijlocie a epocii bronzului se formează cultura Trzcineck de Est (Березанская 1982, 54, fig.16; 1985b, 444, harta 10;). Etapa târzie a acestei culturi, îndeosebi varianta Sosnica, prezintă substratul culturii Lebedovka din perioada târzie a epocii bronzului (Березанская 1982, 79, рис.2; 1985c, 450). Totodată, referindu-se la ornamentul ștanțat de pe ceramica culturii Lebedovka, Berezanskaja consideră că această tehnică de ornamentare a fost preluată de la ceramiștii culturii Marjanovka (1982, 79) sau Bondariha (idem 1985c, 450).

În acest context, semnificativ este faptul că în cadrul culturii Belogradovka ornamentul ștanțat este cunoscut numai în obiectivele din raioanele de sud ale teritoriului populat de aceasta, al căror aspect s-a constituit în baza culturii Komarov, pentru care acest tip de ornament nu este cunoscut și lipsește în raioanele de nord, formate pe fondul cultural Trzcineck de Est în care el este prezent. Mai mult, această zonă a ariei culturii Belogradovka este nemijlocit limitrofă arealului sincron Lebedovka (Березанская 1982, рис. 2). Probabil că această circumstanță a și condus-o pe Berezanskaja la concluzia că ornamentul ștanțat în zona de sud a teritoriului culturii Belogradovka a apărut ca efect al influențelor hallstattiene, fenomen general pentru toate culturile din perioada târzie a epocii bronzului din silvostepa din dreapta Niprului și mai puțin din stânga lui (Березанская 1982, 91). Dacă din cele arătate până acum, poate fi admisă originea locală a ornamentului realizat cu o șanță, preluat din culturile precedente sau sincrone, atunci încrustarea lui cu o substanță albă, în culturile menționate, precum și a celui incizat din cultura Vysock (Березанская 1982, 90) apare brusc, nefiind cunoscut în culturile precedente din epoca bronzului.

Referindu-ne la spațiul carpatodunărean, de unde ceramiștii culturii Belogradovka au preluat procedeul tehnic al ornamentării prin încrustație - după Berezanskaja-, menționăm că în Europa Est-Centrală și de Sud-Est umplerea cu substanță albă a decorului adâncit, realizat prin diferite tehnici, este utilizată începând cu etapa inițială de modelare a acestei categorii de materiale arheologice, element principal de cultură materială în cadrul civilizațiilor străvechi.

Motivele incizate sau realizate în tehnica împunsăturilor succesive în șanțulețe sau în linii adânci "Strichkanaltechnik" încrustate cu alb, sunt utilizate în ornamentarea ceramicii grupului neolitic mijlociu Tisadob din nord-estul Ungariei (Титов 1980, 199); a culturii Bukk, atribuită sfârșitului neoliticului mijlociu din nord-estul Ungariei și sud-estul Slovaciei (idem 1980a, 213). Încrustația cu alb a ornamentelor formate din linii incizate, este atestată și în complexe ceramice ale

culturii Polgár, răspândită în bazinul ungar al Tisei, Slovacia de Est, nord-vestul României și regiunea transcarpatică a Ucrainei (Потушняк 1985, 291-295). În cultura Boian din estul Munteniei, sud-estul Transilvaniei, sud-vestul Moldovei și de la sud de Dunăre, încrustația cu alb însoțea motivele incizate și excizate (Comșa 1974, 101; 1994, 192). Procedul tehnologic al ornamentației prin încrustație era practicat și de ceramiștii culturii Hamangia răspândită în Dobrogea, sud-estul Munteniei și estul Bulgariei (Berciu 1996, 218).

În eneolitic, încrustarea ornamentelor adâncite (incizate, ștanțate, șnurate etc.) în părțile est-centrale și sud-est-europene este atestată în cultura paharelor cu gura în formă de pâlnie – “Trichterbecher” (Монгайт 1973, 274; Пелешчишин 1985, 276; Filip 1969, 1486), monumentele de tip Retz (cultura Furchenstichkeramik) (Iánák 1993, 161), cultura amforelor sferice (Свешников 1985, 287, 289; 1990, 45, 47), cultura Polgár (Tiszapolgár, Bodrogheresztúr) (Потушняк 1985, 296). Izolat, motive incizate încrustate sunt cunoscute și în cadrul culturii Cucuteni (Монгайт 1973, 245), precum și în etapa timpurie a culturii Tripolie (Бибигов, Збенович 1985, 199).

În perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului, în spațiul desemnat, încrustația cu alb a motivelor ornamentale obținute prin incizii simple, impresiuni, împunsături succesive, impresiuni cu sfoara răsucită, ștampilare etc. era pe larg utilizată de ceramiștii culturilor Coțofeni (Roman 1976, 24-30), Costolac (ibidem, 53-55), Vučedol (Filip 1969, 1106-1107). Nu este exclus ca și în cadrul ceramicii culturii Baden ornamentele adâncite să fi fost încrustate cu alb (Roman, Némethi 1978, 30).

Încrustarea cu alb a ornamentelor adâncite, obținute prin intermediul diferitelor tehnici, în perioada timpurie a epocii bronzului este atestată în mai multe formațiuni culturale din spațiul carpato-dunărean, constituite în procesul evoluției etno-culturale locale (a deplasărilor și ciocnirilor între curente de populație de la sfârșitul perioadei de tranziție) cu aportul elementelor central-europene de tip Glockenbecher (Roman 1980, 17-18; 1981, 37; 1982, 49; Gumă 1997, 17-20). Printre acestea, enumerăm: cultura Mako (Makó-Kosihy-Čaka) (Kalicz 1984, 96); cultura Nierseg (Nir, Nyrseg-Zatin) (Kalicz 1984a, 112; Bader 1978, 26-26); grupul Somogyvár (Bandi 1984, 127); cultura Jigodin (Roman, Pál, Horváth 1973, 564); grupul Livezile (Livezile-Bedelev), descoperirile de tip Copăceni (Ciugudean 1996, 89, 99); cultura Glina IV-Ostrovul Corbului (Schuster 1997, 70-71); complexul cultural Nagyrev (faza timpurie Glockenbecher-Csepel) (Schreiber-Kalicz 1984, 138); cultura Kisapostag (tipul Kisapostag al culturii ceramicii încrustate timpurii) (Bóna 1975, 47; Bandi 1984b, 259).

În perioada mijlocie a epocii bronzului, întreaga zonă a Dunării de Mijloc și o parte a Dunării Inferioare a fost populată de comunitățile complexului cultural al câmpurilor de urne funerare, una din caracteristicile esențiale constituind-o

ceramica ornamentată cu motive realizate prin imprimare, incizie-excizie sau împunsături succesive și încrustarea acestora cu o substanță de culoare albă (Morintz 1978, 27).

În cadrul acestui mare complex cultural în transdanubianul ungar evoluează cultura ceramicii încrustate, divizată în două grupe – transdanubiană de nord și transdanubiană de sud (Bóna 1975, 193-230) sau cultura ceramicii încrustate transdanubiană, divizată similar (Bandi 1984b, 267-281). Grupul de nord înglobează, de asemenea, și sud-vestul Slovaciei (Dušek 1969, 35-49), iar cel de sud – Vojvodina și vestul Banatului (Tasić 1982, 255-266; 1983, 77-85; 1996, 147-162; Medović 1996, 163-183). Sincronă cu ea, în interfluviul Dunăre-Tisa evoluează cultura Vátya, caracterizată, de asemenea, prin ceramica încrustată (Bóna 1975, 28-78; Kovacs 1984, 217-223).

În perioada Reinecke Br.B2, comunitățile culturii cu ceramica încrustată transdanubiene (de tip Szeremle) se mișcă spre sud și sud-est (pe linia Dunării) în aria culturii Vátina, creând condiții pentru geneza culturilor Belegiš I și grupului cultural Žuto-Brdo (Stojić 1996, 250) sau culturilor Cruceni-Belegiš în nordul Serbiei și vestul Banatului (Morintz 1978, 40; Gumă 1993, 151; 1997, 57) și Žuto-Brdo – Gîrla Mare, în sudul Banatului, nord-estul Serbiei, sud-vestul Olteniei și nord-vestul Bulgariei (Morintz 1978, 37; Gumă 1993, 157; 1997, 58), culturi care evoluează până la sfârșitul perioadei târzii a epocii bronzului (Reinecke, Br.D) (Gumă 1995, 137).

În perioada târzie a epocii bronzului, ceramica încrustată cu alb este atestată și mai la est de aria culturii Žuto-Brdo - Gîrla Mare, în obiectivele culturilor Verbicioara, faza IV (Morintz 1978, 65, 68, 70) și chiar Coslogeni (ibidem, 126, 135) unde ea apare sub influențe din partea culturii Gîrla Mare sau ca importuri din mediul cultural Tei, ai cărei ceramiști utilizau încrustația pe parcursul fazelor de evoluție I-III (Leahu 1966, 87-114) și IV (Morintz 1978, 74; Nica 1998, 152-153).

În producția ceramicii formațiunilor hallstattiene timpurii (sau din perioada de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului) genetic legate de culturile Cruceni-Belegiš și Žuto-Brdo-Gîrla Mare, care au evoluat în zonele Dunării de Mijloc și de Jos, încrustarea cu alb nu era utilizată (Gumă 1995, 103-112).

Concomitent cu deplasarea spre sud și sud-est a culturii Szeremle, sau puțin mai târziu (Reinecke Br.C), partea de nord a complexului cultural cu ceramica încrustată este supusă unei masive presiuni exercitate de curentul etno-cultural de origine nord-vestică (central-europeană) de tip "Hügelgräberkultur" (Gumă 1993, 166; 1997, 54). Extinderea comunităților culturii mormintelor tumulare (Hügelgräberkultur) în bazinul carpatic a avut loc prin sud-vestul Slovaciei și nordul transdanubianului ungar ca, ulterior, să ocupe cea mai mare parte a Ungariei contemporane (Кеменцеи 1986, 39) ajungând până în nord-vestul Banatului (Felncac) (Kacsó 1992, 98; Gumă 1997, 54) și nordul Serbiei (Тасич 1983, 85 și

urm.; Morintz 1978, 45; Gumă 1997, 57) punând capăt evoluției unei suite de civilizații din bazinul Dunării Mijlocii, printre care și cultura ceramicii încrustate din regiunea transdanubianului și cultura Vátya din interfluviul Dunăre-Tisa. În nordul Ungariei, triburile culturii mormintelor tumulare ocupă teritoriul culturii Füzesabony (împreună cu populația căreia formează cultura Piliny) iar la est de Tisa pătrund în ariile culturilor Gyulavarsand și Szoreg (Кеменцеи 1986, 38-39). Ceramica formațiunilor culturale care au evoluat în spațiul analizat nu atestă utilizarea în perioada târzie a epocii bronzului și Hallstattului timpuriu a procedurii tehnologice al încrustației cu pastă albă.

La est și nord-est de teritoriul ocupat de cultura mormintelor tumulare (Кеменцеи 1986, рис.11), în nord-estul Ungariei, nord-vestul României, sud-estul Slovaciei și Ucraina Transcarpatică, își continuă evoluția cultura Otomani (Morintz 1978, 164; Балагури 1985, 420; Boroffka 1994a, I, 258; Gumă 1997, 68) și cultura Suciu de Sus (Felsőszöcs-Stanovo) (Bader 1978, 63; Балагури 1986, 83 ș. a.), iar în Podișul Transilvaniei – cultura Wietenberg (Morintz 1978, 115; Gumă 1997, 68; Boroffka, 1994a, I, 258), în ornamentarea ceramicii acestor culturi persistând tehnica încrustației.

În cadrul ceramicii culturii Otomani, ornamentele adâncite încrustate cu alb sunt atestate în obiectivele fazelor II și III – așezarea de la Otomani (Орденглих 1963, рис.6/5; 7/2-6; 14/2,8; 15/1,3,6), așezarea de la Tiream (Boroffka 1995, 219, Catalog, nr. 76) și în depozitul de la Valea lui Mihai (Morintz 1978, fig.92). Totodată, este de menționat că vasele cu ornamentul încrustat (ceașca din așezarea de la Sălacea) sunt considerate recipiente ale culturii ceramicii încrustate ajunse în cultura Otomani în urma relațiilor comerciale de schimb (Bader 1978, 57), iar cele din depozitul de la Valea lui Mihai de tip Suciu de Sus (Кеменцеи 1986с, 93, nota 136; Kacsó 1995a, 96).

Motivele decorative ale ceramicii de factură fină cu suprafața lustruită a culturii Wietenberg, realizate prin incizii, imprimate cu roțița dințată și alte tipuri de ștanțe, precum și benzile meandrice, se încrustau cu o substanță albă (Morintz 1978, 116; Andrițoiu 1992, 40; Boroffka 1994a, I, 179-180; Andrițoiu, Rustoiu 1997, 27, 37). Deși tehnica încrustării în complexul ceramic din așezarea de la Sighișoara-Wietenberg este întâlnită pe un mare număr de piese și de forme ceramice, în special din categoria celei fine, se consideră că această tehnică nu este proprie culturii Wietenberg, putând fi preluată din ariile culturilor Tei sau Gîrla Mare (Andrițoiu 1992, 52; Andrițoiu, Rustoiu 1997, 38).

În ornamentația ceramicii culturii Suciu de Sus (Felsőszöcs-Stanovo) încrustate cu alb sunt suprafețele scobite, liniile adânc incizate, spiralele simple, cercurile concentrice, creștăturile și motivul “brăduț” realizat prin incizii sau cu o ștanță (Потушняк 1958, 6, 88-89; Балагури 1969, 154; 1976, 248-250; 1985a, 477-479; 1986, 87; 1990b, 95; Bader 1978, 73; Némethi 1997, 80).

În bronzul târziu, arealele "îngustate" ale culturilor Otomani și Wietenberg sunt ocupate în nord-vestul României de comunitățile grupurilor culturale Igrîța și Cehăluț. Primul este format pe baza fondului local, în principal Otomani, căruia i se adaugă elemente noi asimilate prin contactul direct cu cultura mormintelor tumulare "Hügelgräberkultur", sau prin intermediul culturilor (grupurilor) cu caracter mixt – Egyek și Piliny. Cronologic, grupul Igrîța se interpune între culturile Otomani, Wietenberg și Gáva (Reinecke, Br.D-HaA1) (Andrițoiu 1982-1983, 130-131; 1992, 69-72; Gumă 1993, 166-168). Decorul ceramicii de tip Igrîța este în relief și adâncit. Referitor la motivele adâncite, formate prin incizii, caneluri, alveole sau puncte mici imprimate, nu se menționează că ar fi încrustate cu o substanță albă. Grupului Cehăluț (Kacsó 1990, 42-43) îi aparțin descoperirile lui T. Bader ca aparținând fazei Otomani IV (1978, 62). Descoperirile din Ungaria de Nord, în mare parte asemănătoare, sunt reunite în grupul Hajdubagos. Constituirea grupului Cehăluț a avut loc pe un fond local Otomani, cu o importantă contribuție a culturilor mormintelor tumulare "Hügelgräberkultur", Suciu de Sus și Piliny. Evoluția lui a avut loc în etapele de început ale bronzului târziu, sincron cu cultura Berkesz și Lăpuș I (Kacsó 1990, 42-43). Decorul ceramicii fine, pe lângă proeminențele conice, este format din diverse motive canelate, incizate și punctate. Încrustația cu alb a ornamentelor adâncite nu este menționată (Bader 1978, 56-57; Ignat 1984, 10,12).

La începutul bronzului târziu (Reinecke, Br.D), cultura Suciu de Sus (Felsőszöcs – Stanovo) se transformă, în nord-vestul României, în cultura Lăpuș (Reinecke, Br.D-HaA1- începutul etapei HaA2), în evoluția căreia se deosebesc două faze. În ceramica primei faze, caracteristicile etapei precedente, de factură Suciu de Sus, se mențin cu o pregnanță destul de mare, predominând decorul excizat-incizat și cel striat. Ceramica din faza a doua păstrează în continuare ornamentul striat. Într-o cantitate semnificativă este prezentă ceramica neagră-roșie cu ornament canelat și doar sporadic cu motive excizate-incizate (Kacsó 1971, 36-54; 1975, 45-68; 1990, 41-50; 1990a, 79-98; 1993, 29-48; 1995, 83-99; Vulpe 1996, 301-303). În nord-estul Ungariei, cultura Felsőszöcs este înlocuită de cultura Berkesz (Berkesz-Demecser), comunitățile sale existând până la constituirea culturii Gáva (Reinecke, sfârșitul Br.C - prima jumătate a Br.D). În producția ceramică, meșterii acestei formațiuni culturale continuă tradițiile Felsőszöcs, atât morfologic cât și stilistic, inclusiv utilizarea sporadică a încrustației cu alb (Кеменцеи 1986с, 93-102). T. Kemenczei, analizând problemele culturii Berkesz, menționează că în Valea râului Someș și în Subcarpați tradițiile ceramice ale culturii Felsőszöcs persistă un timp mai îndelungat; vasele cu diferite ornamente încrustate cu pastă albă sunt frecvent atestate în cadrul culturii Lăpuș (idem 1986, 96). Referitor la teritoriile Ucrainei Transcarpatice și sud-estul Slovaciei, în opinia lui E. A. Balaguri, cultura Suciu de Sus a evoluat în două etape: Reinecke Br.C-

Br.D (Балагури 1976, 254) sau Reinecke Br.C-HaA, iar purtătorii ei au fost antrenați în procesul sincretic de formare a culturii Gáva (idem 1998, 146), faza finală fiind reprezentată de obiectivele în care ceramica de tip Felsőszőcs, cu ornamentul ei caracteristic, apare în asociere cu ceramica din prima epocă a fierului (idem 1983, 44; 1986, 92).

Astfel, tehnica încrustării cu o suprafață albă a ornamentelor adâncite a fost utilizată și în partea de nord a spațiului carpato-dunărean - bazinul Tisei Superioare -, în toată epoca bronzului, până în pragul constituirii complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată de tip Gáva. Cultura Gáva este o formațiune constituită pe fondul cultural premergător din perioada bronzului târziu, din această zonă (Piliny, Berkesz-Demecser, Suci de Sus, Lăpuș, Igrița, Cehăluț-Hajdubagos), la care s-a adăugat și aportul unor aspecte culturale din sud-estul Dunării de Mijloc (Csorva, Belegiš) și atestă o unificare etno-culturală pe un spațiu mai larg, care depășește bazinul Tisei Superioare. Producția ceramică a culturii Gáva a înglobat o serie de caracteristici de ordin tehnologic, morfologic și stilistic proprii culturilor precedente (László 1973, 557-609; 1994, 91-95; Smirnova 1974, 359-379; Kacsó 1975, 62; 1990, 41-50; Кемени 1986e, 115-131; Andrițoiu 1992, 69-72). În acest context, importanță deosebită are descoperirea în cadrul grupului Grănicești a vaselor "amfore" sau "urne" prevăzute cu patru proeminențe conice, hipertrofiate, goale în interior, înconjurate cu caneluri concentrice (László 1994, 78, fig.29/7). Proeminențele de acest tip în ornamentația ceramicii grupului Lăpuș apar încă în faza I, menținându-se în faza următoare (Kacsó 1971, 36-54; 1975, 61-62; 1990, 45-49). Apariția lor în mediul Gáva se datorează influențelor din partea grupului Lăpuș (Kacsó 1993, 29-31). Accesoriile de tipul examinat, pe vasele fazei Lăpuș II și cultura Gáva, care evoluează paralel în teritorii învecinate, precum și la Grănicești, sunt însoțite de motive canelate. În același timp, în ornamentarea ceramicii fine a fazei Lăpuș II, ca reminiscențe din perioadele precedente, mai persistă și unele motive executate în tehnica inciziei adânci, a exciziei, precum și în tehnica combinată – excizie-incizie (Kacsó 1990a, 94; 1993, 29-31), adesea subordonate încrustației cu o substanță albă. În cultura Gáva, precum și la Grănicești, împreună cu proeminențele hipertrofiate și motivele canelate, fațetate și striate, sunt atestate și unele compoziții ornamentale formate prin linii adânci și incizii, realizate cu unealtă cu dinți ascuțiți (ștanță în formă de pieptene) (Кемени 1986e, 122-125; Смирнова 1965, 109-112; László 1994, 85-87, tab. 10). Încrustația motivelor de acest tip nu a fost atestată, cu toate că ar fi putut servi, eventual, ca tehnici auxiliare pentru aplicarea încrustației.

În concluzie, referitor la încrustația cu pastă albă a ornamentelor adâncite, realizate în diferite tehnici, practică în producția ceramică a comunităților din spațiul carpato-dunărean începând din neolitic și până în perioada târzie a epocii bronzului, remarcăm următoarele:

Ceramiștii primelor formațiuni hallstattiene constituite în bazinul Dunării de Mijloc și în bazinul Tisei Superioare, precum și a aspectelor lor est-carpătice (culturile Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihradý-Grănicești) nu utilizau tehnica încrustației în ornamentarea ceramicii. Aceeași afirmație este valabilă și pentru complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de tip Tămăoani-Holercani-Balta, constituit la Dunărea de Jos, care s-a extins treptat până în interfluviul Nistru-Bug (Levițki 1994b, 231-233), în nemijlocita apropiere a arealului culturii Belogradovka. Astfel, aceste formațiuni nu prezintă mediul cultural din care meșterii ceramiști care activau în cadrul culturilor sincrone din zona de silvostepă de la est de Nistru (Vysock, Belogradovka, Lebedovka, Bondariha) ar fi preluat acest procedeu ornamental.

În perioada târzie a epocii bronzului, în sud-estul României, respectiv Dobrogea și Câmpia Bărăganului, paralel cu culturile complexului cultural cu ceramica încrustată (Cruceni-Belegiș și Žuto-Brdo – Gîrla Mare) și cultura Tei din centrul și sudul Munteniei (fazele IV-V), în cadrul căreia de asemenea este prezentă ceramica încrustată, evoluează cultura Coslogeni, parte componentă a complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, de un evident aspect estic, care a cuprins zonele de stepă de la Nipru până la gurile Dunării, estul Munteniei, Dobrogea și nord-estul Bulgariei, precum și zona de silvostepă dintre Nistrul de Mijloc și Superior, cât și limita estică a Munților Apuseni (Morintz 1978, 155-160, fig.60). În ornamentația unor vase de tip Coslogeni apar sporadic și ornamente din triunghiuri cu hașuri, benzi de linii incizate și șiruri de puncte care mai păstrează urme de încrustație cu alb. Fragmentele cu astfel de ornamentație din așezările timpurii ale culturii Coslogeni de la Dorobanțu și Ulmu (Morintz, Anghelescu 1970, fig.15/5; 16/4; 23/3) prezintă motive tipice Tei (Morintz 1978, 150). În rest, ornamentele adâncite, sporadic atestate în ceramica complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni, nu sunt încrustate, ca urmare tehnica încrustației în zona de silvostepă de la est de Nistru nu a putut fi preluată de la populația acestui complex cultural, parțial sincron cu cultura Belogradovka.

În perioada mijlocie și târzie a epocii bronzului, partea de nord a spațiului carpato-dunărean era ocupată de culturile Otomani, Suci de Sus, Wietenberg și respectiv grupurile culturale Cehăluț-Hajdubagos, Igrîța, culturile Berkesz și Lăpuș, în ceramica cărora, cu excepția grupurilor Cehăluț-Hajdubagos și Igrîța, este atestată încrustația cu alb a ornamentelor adâncite. Pentru cultura Gáva, formată în bazinul Tisei Superioare pe fondul cultural precedent, și care s-a răspândit într-un spațiu vast cuprinzând Podișul Transilvaniei și, dincolo de Carpați nord-estici, în Podișul Sucevei și zona submontană a Ucrainei, până în vecinătatea teritoriului ocupat de cultura Belogradovka, procedeul tehnic al încrustației nu este cunoscut. Astfel, apariția motivelor adâncite, încrustate cu alb în ornamentația ceramicii de tip Belogradovka nu poate fi pusă în dependență de influențele Gáva-

Holihrad-Grănicești. În același timp, este necesar de remarcat că între comunitățile din bazinul Tisei Superioare și triburile din Ucraina Subcarpatică, Podolia și Volynja relațiile de schimb și influențele reciproce destul de intense au existat atât în perioada mijlocie cât și în cea târzie a epocii bronzului, determinate în primul rând de cererea mereu crescândă de metale pentru necesitățile comunităților de la est – nord-est de Carpați (Свешников 1976, 111-112; Крушельницкая 1991, 19-24). Din centrul metalurgic ce activa în bazinul Tisei Superioare, în cadrul culturii Stanovo, la comunitățile culturilor de tip Komarov și Noua pătrund: brățările ovale deschise cu proeminențe, apărătorile spiralice de braț, plăcile de centură, diademele ș. a. (Балагури 1986, 88). Relațiile “sudice” ale culturii Komarov, contemporane cu piesele din bronz, sunt reflectate și de unele forme ceramice ce repetă tipuri răspândite în Peninsula Balcanică și spațiul carpato-dunărean – cămile decorate cu proeminențe încadrate în caneluri circulare sau semicirculare, ceștile ornamentate cu caneluri și proeminențe în pereche și vasele de tip leaia cu marginea lobată. Nu mai puțin expresive sunt și unele elemente și motive ornamentale – canelurile, proeminențele, triunghiurile hașurate oblice și compozițiile formate de ele, preluate din aceleași medii culturale (Свешников 1976, 108-111).

Situația cultural-istorică din teritoriile est-carpătice (Subcarpații Ucrainei, Podolia și Volynja), în ultimul sfert al mileniului II î.e.n. este caracterizată printr-o complexitate a proceselor etno-culturale cauzate atât de evoluția internă a formațiunilor culturale existente aici, cât și de penetrațiile comunităților care populau aceste zone, asupra cărora au lăsat amprenta și culturile sincrone din bazinul Tisei Superioare și regiunile limitrofe. Către sfârșitul sec.XIV î.e.n. aria precarpatică și podoliană de vest a culturii Komarov este supusă unei expansiuni dinspre sud a comunităților culturii Noua. Populația de tip Komarov a fost dislocată parțial spre nord și est, și asimilată parțial de triburile nou venite de tip Noua. Astfel, bazinul Nistrului de Mijloc este încadrat în aria culturii Noua, în Volynja continuă evoluția culturii Komarov, iar în zona de silvostepă din dreapta Niprului, în baza comunităților de tip Komarov dislocate spre est, are loc constituirea culturii Belogradovka (Артеменко 1987a, 115, рис.21; Свешников 1990, 86, 88, рис.17). Ulterior, în prima jumătate sau cel târziu către mijlocul perioadei HaA, în spațiul extracarpatic începe procesul de răspândire a culturii Gáva (Смирнова 1990a, 15; Крушельницкая 1991, 24; László 1994, 91-94). Astfel, în vecinătatea vestică a arealului culturii Belogradovka, paralel cu ea, în bazinul Nistrului de Mijloc continuă evoluția culturii Noua; bazinul Nistrului Superior și Volynja este ocupat în continuare de populația mixtă de tradiții Trzciniec-Komarov și Noua; în Podișul Sucevei și Bucovina apar primele comunități ale culturii Gáva, ceramiștii cărora nu practicau încrustația ornamentelor adâncite.

Așadar, referitor la supoziția emisă de S. S. Berezanskaja că încrustația cu alb în ornamentica ceramicii culturii Belogrudovka ar fi de proveniență hallstattiană, remarcăm că originea vestică a acestui procedeu tehnic poate fi admisă doar cu condiția ca apariția lui în spațiul est-carpatic să fi avut loc în perioada anterioară răspândirii în această zonă a comunităților hallstattiene timpurii, fiind preluat din mediile culturale Otomani, Suciul de Sus (Felsőszöcs-Stanovo), Berkesz sau Lăpuș. Pentru o astfel de eventualitate, în primul rând mărturisesc relațiile între comunitățile est și vest-carpatice, atestate de piesele din bronz și ceramică, deja menționate și, în al doilea rând, de unele pătrunderi sporadice ale elementelor etnice apusene în mediul cultural est-carpatic anterior răspândirii spre est a culturii Gáva (complexul funerar de la Prăjeni, necropola de la Hordeevka). Totodată, la întrebarea din care mediu cultural au preluat meșterii ceramiști, care activau în cadrul culturilor de la sfârșitul epocii bronzului în zona de silvostepă a Ucrainei, procedeu tehnic al încrustației cu alb a ornamentelor adâncite, îndeosebi a celor executate cu o ștanță dințată, este dificil a da un răspuns cert în prezent. În primul rând, pentru că în zona de silvostepă de la est de Nipru, categoria ceramicii negre lustruite, ornamentată cu o ștanță dințată, împunsături, impresiuni cu sfoara răsucită și incizii care formează triunghiuri și pătrate hașurate oblic, motive spiralice și meandrice complicate, încrustate cu o pastă de culoare albă, este atestată în unele complexe timpurii ale culturii Srubnaja (sec. XVI-XIV î. e. n.) (Чередниченко 1986, 73-76; Березанская 1982, 40; Кривцова-Гракова 1955, 92). În general, această categorie este reprezentată de vase bitronconice aplatizate, descoperite în așezarea de la Luk'janovka, tumulul de lângă halta Borki (Кривцова-Гракова 1955, 92) și așezarea de la Моечное Озеро (Чередниченко 1986, 73) ș. a. În etapa târzie a evoluției culturii Srubnaja (sec. XIII-XII î.e.n.) ceramica de tipul celei examinate dispare. La sfârșitul bronzului târziu, partea de silvostepă a arealului culturii Srubnaja (Археология Украинской ССР, I, 1986, карта 11) este ocupată de comunitățile culturii Bondariha (idem, harta 12), în ale căror complexe ceramice vasele de tip chiup sunt lustruite și ornamentate cu motive geometrice imprimate cu o matriță dințată și încrustate cu alb (Березанская 1982, 72; Березанская, Ильинская 1985, 516). În al doilea rând, întrucât ceramica neagră lustruită, ornamentată cu decoruri de tipul triunghiurilor și romburilor hașurate, al benzilor hașurate ce formează zigzaguri, meandre, festoane, executate prin tehnica imprimării și inciziei, adesea încrustate cu o substanță albă, în perioada târzie a epocii bronzului, la fel cu raioanele de silvostepă din Europa de Est, este prezentă și într-o serie de culturi din Kaukaz, Kazahstan și Siberia (Грязнов 1966, 31-34). Uniformitatea acestei categorii de ceramică într-un spațiu imens, de la Dunăre și până la Enisei, în opinia lui A. A. Iessen, susținută de M. P. Grjaznov, poate fi explicată, pe de o parte - prin dezvoltarea convergentă a producției ceramice în condiții economice și

tehnice similare, pe de alta - prin existența relațiilor de schimb reciproce între triburi.

În contextul cercetării noastre, ca urmare a celor discutate referitor la utilizarea procedeului tehnic al încrustației cu o pastă albă în ornamentarea ceramicii fine, în calitate de mostre ale unor preluări sau de producție locală sub influențe vestice, vor fi invocate numai acele recipiente care înglobează caracteristici tehnologice (suprafața lustruită la negru); tipul de vas (cupe, cupe de proporții, cești, vase de tip chiup); tehnica de executare a decorului adâncit (incizie, impresiune, imprimarea ștanțată); elemente decorative și motive de tradiții indiscutabil carpato-dunărene.

În continuare, ținând cont de elementele de tradiție vestică deja menționate în studiile anterioare, valorificarea unor obiective cercetate mai recent (necropola de la Hordeevka) și invocarea altor vestigii până în prezent neantrenate în examinarea corelației complexului ceramic al culturii Belogrudovka cu cel caracteristic comunităților anterioare, parțial sincrone din Apus, vom încerca să evidențiem aportul impulsului hallstattian în producția de ceramică a comunităților culturii Belogrudovka (fig. 67).

Ceramica culturii Belogrudovka; după cum deja am menționat, este împărțită în trei categorii convenționale: de uz comun, fină și rituală. Din punct de vedere tehnologic, primele două categorii sunt identice, deosebirea reducându-se doar la granulația degresanților (granit pisat, scoică, mică), grosimea pereților și gradul de netezire - lustruire a suprafețelor vaselor. În tradiții tehnologice similare se modela și vesela comunităților locale precedente - Trzcineck de Est și Komarov (Березанская 1982, 51, 56; 1985a, 431; 1985b, 441). Astfel, aspectul tehnologic de modelare a ceramicii de uz comun și fină a culturii Belogrudovka nu a fost afectat complet de tradițiile hallstattiene. Același lucru este valabil și pentru ceramica de cult (rituală). Vasele miniaturale din complexe hallstattiene timpurii erau modelate conform aceluiași procedee tehnologice ca și prototipurile lor din ceramica uzuală, pe care le repetă (Levițki 1994a, 107; László 1994, 84), pe când în silvostepa din dreapta Niprului caracteristicile lor tehnologice sunt radical deosebite (Березанська 1964, 61; 1982, 85; 1985d, 508).

În acest context, deosebit de semnificativă este depistarea în complexe de tip Belogrudovka a ceramicii cu suprafața exterioară neagră, minuțios lustruită: așezările: Sinickij Les (Тереножкин 1961, 176); Krasnopolka (ibidem, 180); Makeevka (Покровська 1951, 194); Sobkovka (Березанська, Тітенко 1954, 129; Sandraki (Лагодовська 1954, 137); Jaruga (Рыбалова 1999, 330); necropola tumulară de la Hordeevka (Berezanskaja, Kločko 1998, 19-16); mormântul secundar de la Cuzmin (Манзура, Клочко, Савва 1992, 72) și, în deosebi, a celei cu suprafața exterioară neagră, lucrată îngrijit sau chiar lustruită, și cea interioară

cărămizie (galben-oranj) - așezarea de la Jaruga (Мельюкова 1958, 11; Рыбалова 1999, 321, 329).

În mediul cultural precedent culturii Belogradovka din silvostepa de la est de Nipru, vasele cu suprafața exterioară neagră, îngrijit netezită sau lustruită, după cum corect menționează S. S. Berezanskaja, nu sunt cunoscute (1982, 143). Luciul metalic al vaselor cu suprafața exterioară neagră, depistate în complexele de tip Belogradovka, spre deosebire de perioada mijlocie a epocii bronzului când el se obținea printr-o minuțioasă netezire mecanică, acum se datorează utilizării procedurii de ardere în atmosferă reducătoare, procedeu tehnologic cunoscut de olarii unui număr relativ limitat de comunități ale culturii Belogradovka (Березанская 1982, 143).

Ceramica cu luciu negru reprezintă una din caracteristicile de bază ale culturilor Hallstattului canelat (Smirnova 1974, 362; Gumă 1993, 179; László 1994, 65-67; Levițki 1994a, 81-82), precum și a majorității formațiunilor culturale din epoca bronzului din spațiul carpato-balcanic (Morintz 1978 ș. a.).

Vasele bicromatice, în sensul că suprafața exterioară este de culoare neagră iar cea interioară de culoare roșie-cărămizie sau gălbuie-portocalie, în culturile anterioare celei de tip Belogradovka, în silvostepa din dreapta Niprului, de asemenea nu sunt cunoscute. Dubla culoare a pereților se datorează arderii interiorului vaselor în atmosferă oxidantă, iar a exteriorului în atmosferă reducătoare – procedeu tehnologic pe larg stăpânit și utilizat de către ceramiștii complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată din întreaga lui arie, inclusiv cea est-carpatică (Смирнова 1965, 110; 1969, 21; 1974, 362, nota 15; 1990a, 23-24; László 1994, 66; Levițki 1994a, 81). În zonele spațiului carpato-danubian, unde a avut loc constituirea și consolidarea primelor formațiuni culturale hallstattiene, acest procedeu tehnologic în confecționarea ceramicii este cunoscut deja în perioada mijlocie-târzie a epocii bronzului (vezi cap. Ia).

Astfel, prezența în obiectivele culturii Belogradovka a ceramicii negre lustruite, precum și a celei bicromatice (în cazul când compoziția pastei nu este menționată – șamotă, silex mărunțit ars) poate fi calificată atât ca importuri simple din lumea tracică, cât și ca producție a unor grupe de populație de origine vestică, care au pătruns în mediul cultural Belogradovka și și-au păstrat tradițiile tehnologice, sau ca producție a meșterilor locali cu utilizarea procedeelor tehnologice (arderea în atmosferă oxidantă și reducătoare) preluate de la ceramiștii comunităților hallstattiene timpurii sau din perioada imediat precedentă.

Ceramica de uz comun a culturii Belogradovka, după cum deja s-a menționat, conform tuturor caracteristicilor continuă tradițiile perioadei mijlocii a epocii bronzului. În cazuri aparte, în repertoriul tipurilor morfologice ale unor obiective ale culturii Belogradovka, sunt atestate vase de tip borcan, cu gâtul puțin reliefat și fundul plat, ornamentate cu brâu simplu sub margine, în asociere cu un

rând de perforații incomplete (așezările de la Sobkovka și Andrusovka) și de tip borcan, zvelte, ornamentate pe partea exterioară cu striuri verticale. Primele sunt considerate de Berezanskaja de tip Noua, secunde de tradiții hallstattiene (1985d, 502-503, neilustrate). Influențele vestice asupra complexului ceramic al culturii Belogradovka sunt atestate sporadic și în ornamentație. Astfel, în ceramica de uz comun din așezarea de la Jaruga, se întâlnesc și vase de tip oală cu corpul bombat, gât scurt și buza evazată, ornamentate sub margine cu un rând de orificii complete, iar pe umeri cu proeminențe conice (fig.70/8) (Рыбалова 1999, 329, рис.5/2).

În această ordine de idei, semnificative sunt vasele de uz comun depistate în necropola de la Hordeevka, care prezintă două tipuri morfologice: vase de tip borcan și vase ovoidale (Berezanskaja, Kločko 1998, 16).

Vasele de tip borcan provin din tumulii nr. 6, 7, 8, 28 (idem, T.1 0/3, 13/6,7; 15/2; 53/2). Sunt reprezentate de recipiente de dimensiuni medii, modelate cu mâna, dintr-o pastă cu degresant din nisip grosier. Suprafețele netezite sunt de culoare maronie-cenușie. Vasele de acest tip au gâtul puțin evidențiat, sau sunt cu pereții dreți în partea superioară și fundul simplu sau evidențiat. Unul dintre ele mai jos de margine este ornamentat cu un șir orizontal de adâncituri incomplete.

Vasele cu corpul ovoidal au fost depistate în tumulii nr. 32, 33, 34 (idem, T.61/1; 63/3, 65). Sunt reprezentate de recipiente de dimensiuni mari, modelate similar celor de tip borcan, din pastă cu degresanți din nisip grosier. Au suprafețele netezite, de culoare maronie-deschisă – galbenă. Toate au pe umeri brăie simple.

Primele, în opinia lui Berezanskaja și Kločko, au multe similitudini în culturile Komarov, Trzcineck, Belogradovka, ultimele în cultura Belogradovka-Černyj Les (idem, 16).

Borcanele, în variantele depistate la Hordeevka, au corespondențe morfologice în cultura Komarov. Vasul din tumulul nr. 28 de la Hordeevka este identic cu unul din cele depistate în tumulul nr. 28 din necropola de la Komarov (Swiesznikov 1967, T. I/12), iar cel din tumulul nr.7 de la Hordeevka (Berezanskaja, Kločko 1998, T.13/6) – cu cele din tumulii nr. 46 și 48 de la Komarov (Swiesznikov 1967, T. III/12; IV/1). Vase, morfologic apropiate celor examinate, sunt cunoscute de asemenea în unele obiective de tip Belogradovka (Березанська 1964, рис.1/6-8), precum și în necropolele culturii Lausitz de la Rovancy și Tjaglov din bazinul Nistrului Superior (Павлів 1993, рис.11/9; 22/24). Vasul din tumulul nr.6 (Berezanskaja, Kločko 1998, T. 10/3), atât după dimensiuni, cât și după fundul relativ plat, este mai mult apropiat de vasele de tip borcan caracteristice culturii Noua, care, similar acestuia, erau ornamentate în aceeași manieră (Депрачев 1986, 160, рис. 44/18,21; Smirnova 1993, Abb.11/5; Levitsckii, Sava, 1993, fig.10/2; 15/6; Levițki, Demcenco 1997, fig.6/15). Tot aici, menționăm că acest tip de ornament apare și pe unele vase din perioada târzie a culturii Komarov (Крушельницька 1976, рис.2/13). În spațiul carpato-dunărean, acest tip

de ornament este atestat în cultura Otomani, așezarea fortificată Păuliș-Dealul Bătrîn din bazinul Mureșului, datată în perioada Br.B₂-Br.D (Pădureanu 1990, 159, fig. 20/7). Vasele cu pereții drepecți în partea superioară și care se îngustează spre fund, de tipul celui din tumulul nr.8 (Berezanskaja, Kločko 1998, T.53/2), sunt prezentate în unele așezări ale culturii Komarov (Смирнова 1974, рис.1/1), în multe obiective ale culturii Noua (Мелюкова 1961, рис.4/9; Florescu 1991, fig. 181N/4; Smirnova 1993, fig. 10/11; Levitsckii, Sava 1993, fig. 5/4, 5; Levițki, Demcenko 1997, fig.6/8) și hallstattiene timpurii (Smirnova 1974, 362, fig.2/1,2; Крушельницка 1976, рис. 11/8-9; 1993, fig.43; László 1994, 67, fig.19/2-6; Levițki 1994a, 98, fig.69/1), unde sunt ornamentate conform tradițiilor specifice acestora.

Vasele cu corpul ovoidal, în opinia noastră, morfologic sunt apropiate vaselor de tip lea, tip definitoriu pentru culturile din epoca bronzului - fierului timpuriu din zona de silvostepă din dreapta Niprului, în cadrul cărora la începutul etapei târzii a culturii Černyj Les erau decorate, cu precădere, cu brăie simple. Referitor la recipientul din tumulul nr. 24, se poate admite că brăul nu avea capetele unite, ele fiind suprapuse sau îndreptate în jos – modalități caracteristice pentru cultura Belogradovka (vezi mai sus) și mai rar pentru cultura Černyj Les timpurie (Тереножкин 1961, 57, рис.31), sau îndreptat în jos era numai unul din capete, celălalt fiind orizontal – tip de ornament practicat de către ceramiștii etapei timpurii a culturii Černyj Les (Тереножкин 1961, 57, рис.30/1, 2).

Revenind la parametrii tehnologici ai acestor vase, vom insista îndeosebi asupra naturii degresanților. După cum am menționat, ceramiștii culturilor Komarov, Trzcineck de Est, Belogradovka utilizau cu precădere degresant din granit sau silex pisat ars. Mai rar, în pastă se adăuga scoică, talc sau mică mărunțită. Suprafețele exterioare ale vaselor de tip Komarov și Trzcineck de Est sunt netezite sau acoperite cu angobă și lustruite, de culori deschise (gălbui, roșietică), iar ale celor de tip Belogradovka – zgrunțuroase, netezite sau lustruite de culoare brună-cenușie. Ceramiștii culturii Noua adăugau cu precădere șamota în pasta din care modelau vesela. Mult mai rar, silexul și calcarul mărunțit sau nisipul grosier (microprundișul) (Мелюкова 1961, 18; Florescu 1964, 152; Деprачев 1986, 159 ș.a.). În proporții similare și de aceeași natură sunt și degresanții utilizați de meșterii ceramiști care activau în cadrul comunităților hallstattiene timpurii (Smirnova 1974, 362; László 1994, 65, 111; Levițki 1994a, 79 ș. a.). Astfel, natura degresanților utilizați la modelarea vaselor de uz comun din necropola de la Hordeevka, cu rare excepții (culturile Otomani și Lausitz), este deosebită de cea specifică ceramicii culturilor în cadrul cărora ele au similitudini morfologice și stilistice.

Utilizarea nisipului ca degresant principal este caracteristică producției ceramicii culturilor Marjanovka (Березанская 1982, 42), Mnogovalikovaja (ibidem, 34) și Srubnaja (ibidem, 38) din perioada mijlocie a epocii bronzului, localizate cu

precădere la est de Nipru. În perioada târzie a epocii bronzului, predomină degresantul din nisip în pasta din care se modela ceramica culturilor Bondariha (Березанская 1982, 72; Березанская, Ильинская 1985, 515; Артеменко 1987b, 117), Lebedovka (Березанская 1982, 77), Vysock (ibidem, 88; Крушельницкая 1990c, 117) și Lausitz (Крушельницкая 1990b, 110) din zona de silvostepă a Ucrainei de Nord. Astfel, adăugarea nisipului în componența pastei de modelare a ceramicii de uz comun din mediul cultural Belogradovka, putea fi preluată de la meșterii locali care au activat în culturile imediat precedente sau sincrone. În același timp, ținând cont de faptul că recipientele de la Hordeevka provin din complexe funerare închise, restul inventarului fiind de un aspect vădit vestic, ne îndeamnă la prudență. Cu atât mai mult că nisipul grosier, numit și microprundiș (Florescu 1970, 54), pietriș (Bader 1978, 42), pietricele (Kacsó 1990a, 80), nisip cu bobul mare, nisip cu granulație mare (Andrițoiu 1992, 21), era pe larg utilizat în calitate de degresant principal în producția ceramicii de uz comun pe întreg parcursul epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean - grupul Livezile, descoperirile de tip Copăceni (Ciugudean 1996, 81, 97), grupul Șoimuș (ibidem, 102; Andrițoiu 1992, 21), culturile Zăbala, Schneckenberg, Ciomortan (Székely 1997, 27, 45, 55), cultura Otomani (Bader 1978, 42; Andrițoiu 1992, 57), cultura Wietenberg (Andrițoiu 1992, 35), grupul Cehăluț (Ignat 1984, 9), grupul Igrîța (Andrițoiu 1992, 70), cultura Lăpuș (Kacsó 1990a, 80) etc.

Pe de altă parte, trebuie de menționat că în tehnologia producției de ceramică din etapa târzie a culturii Trzcineck de Est (sec. XIII-XII î.e.n.) (Березанская 1972, 174; 1974, 143) au loc o serie de modificări, printre care și trecerea la utilizarea mai frecventă ca degresant a nisipului decât a granitului pisat (ibidem, 109, 165). În așezarea de la Mošna, după această tehnologie se modelau vasele de tip lalea, cu pereții subțiri, ornamentate cu brăie simple, cu secțiunea triunghiulară, dispuse jos pe corp, ale căror capete, în unele cazuri, erau îndreptate în jos. Berezanskaja asociază aceste vase cu vasul de tip lalea din tumulul nr.11 din necropola de la Vojcehovka și le consideră de tip Belogradovka (Березанская 1972, 165).

Recapitulând cele expuse referitoare la compoziția pastei de modelare a ceramicii, menționăm că trecerea la o nouă rețetă a compoziției pastei (utilizarea nisipului în loc de granit sau silex pisat), în perioada târzie a culturii Trzcineck de Est, a avut loc concomitent cu apariția primelor manifestări de ceramică neagră lustruită precum și a ceramicii cu suprafața intenționat zgrunțuroasă. Ceramica cu luciu negru este pusă în legătură cu răspândirea modei hallstattiene, iar a celei zgrunțuroase cu influențe din partea culturii Lausitz (Березанская 1972, 109). Schimbarea rețetei compoziției pastei de modelare atestă la rândul său apariția unei noi tradiții tehnologice în producția ceramicii proprii unei anumite grupe de populație, deosebită de cea locală (ibidem, 75), eventual de origine occidentală.

Tipurile morfologice definitorii ale ceramicii fine a culturii Belogradovka, după cum am menționat mai sus, în opinia cercetătorilor care se preocupă de această formațiune culturală, au prototipuri în culturile precedente locale Komarov-Trzcineck de Est. Cele caracteristice culturii Černyj Les timpurie, la rândul lor descind din cele de tip Belogradovka. În continuare, vom examina elementele de origine vestică, atestate în morfologia și ornamentația vaselor culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, în succesiunea descrescătoare a ponderii lor în complexele ceramice examinate.

Străchinile reprezintă cea mai răspândită formă a ceramicii fine în așezări și mai puțin frecvente în complexele funerare. Din cele două tipuri evidențiate, mai numeroase sunt cele în formă de coif. Cele emisferice, cu buza invazată, sunt prezentate mai modest. Ambele tipuri sunt considerate de tradiții locale – Komarov-Trzcineck de Est (Березанська 1964, 71). Prototipul străchinilor în formă de coif sunt considerate străchinile-cești de mari dimensiuni, bogat ornamentate, ale culturii Komarov (ibidem), care, la rândul lor, provin din cultura ceramicii șnurate (Свешников 1976, 104, рис.2). În mediul cultural precedent, din spațiul ocupat de cultura Trzcineck de Est, străchinile de acest tip nu au prototipuri și apar doar în complexele ceramice ale etapei târzii de evoluție (Березанская 1972, 14-15). Străchinile emisferice sunt considerate îndeosebi de origine Trzcineck de Est, prototipul cărora apărând începând cu perioada târzie a culturii Tripolie (Березанська 1964, 71; 1972, 115). Fiind de acord, în linii generale, cu opinia că tipurile de străchini caracteristice culturii Belogradovka reflectă evoluția prototipurilor lor precedente de tradiție Komarov-Trzcineck de Est, vom face unele concretizări, în special referitoare la străchinile în formă de coif.

Vasele de acest tip, în raport cu cele cunoscute pentru cultura Belogradovka de la Sobkovka (Березанська, Тітенко 1954, рис.6/4; Березанська 1964, fig.8/1-3,5-7, 9), Sinickij Les (Тереножкин 1951, Т.1/9), Krasnopolka (ibidem, Т.III/7) și cultura Černyj Les timpurie de la Subbotovo (Тереножкин 1961, рис.32/1-2), în mediul cultural precedent au analogii numai în complexul ceramic al așezării de la Mošna (Ильинская 1960, рис. 2/7, 8), atribuită culturii Komarov (ibidem), culturii Trzcineck de Est (Березанская 1972, 29; 1982, p.50) sau etapei târzii a culturii Sosnica (Артеменко 1987a, 111).

Recipientele de acest tip din așezarea de la Velikaja Andrusovka (Покровська, Петровська 1961, рис.7), asociate de Berezanskaja cu străchinile din necropola de la Komarov (1964, 71), reprezintă varianta lor evoluată caracteristică deja pentru cultura Černyj Les timpurie de tipul celei de la Subbotovo (Тереножкин 1961, 58, fig.32/3). Este de menționat că în categoria străchinilor de tipul examinat pot fi incluse doar exemplarele nr.1, 2, 6, 7 de pe pl. 7 din studiul lui E.F.Pokrovskaja și E.O.Petrovskaja, din anul 1961. Restul reprezintă un alt tip de ceramică fină – ceștile. Asupra acestora vom reveni în continuare. Amintim doar că

A. I. Meljukova consideră vasul ornamentat cu două linii incizate paralele (nr.4 de pe aceeași planșă) drept o mărturie a impulsului hallstattian timpuriu de la Dunărea de Jos (1979, 48).

Astfel, supoziția că străchinile în formă de coif ale culturii Belogradovka provin de la străchinile-cești larg răspândite la populația culturilor Komarov-Trzcineck de Est, dat fiind faptul că arhitectonica, dimensiunile și ornamentația lor sunt radical deosebite, pare a fi puțin verosimilă. În același timp, în cadrul străchinilor culturilor Komarov și Trzcineck de Est, laolaltă cu cele în formă de coif și emisferice, se mai evidențiază și un al treilea tip – străchinile conice (Березанская 1972, 114-115; 1985a, 433; 1985b, 443;). Colecțiile de la Nezvisko (Смирнова 1974, 50-61). Mahala (Смирнова 1972, 12-31; 1976a, 118-135), Coteala -"La Hîrtop" (Деграчев, Савва 1985, 64-82), Trinca- "Izvorul lui Luca" (Levițki 1997, 217-218) atestă că în cadrul ceramicii de uz comun se află o serie de vase în formă de străchini tronconice larg deschise, cu marginea răsfrântă în afară, prevăzute mai jos de margine cu un brâu simplu în relief, aspectul exterior fiind mult apropiat de cele în formă de coif (Смирнова 1974, 53, рис.1/3,11; 2/2; 3/11; 1972, 25, fig.11/1-3; 7; Деграчев, Савва 1985, 74, рис. 4/1, 5, 7; Levițki 1997, 218, fig.16/11). În baza materialului ceramic de la Mahala, G. I. Smirnova propune separarea acestor vase într-un tip specific al ceramicii de tip Komarov (1972, 25-26). O străchină similară acestora este cunoscută și în cadrul ceramicii din așezarea de la Sobkovka, în baza acestui complex ceramic realizându-se clasificarea ceramicii culturii Belogradovka (Березанська 1964, рис.8/2).

În concluzie, străchinile de tipul discutat au ca prototip străchinile larg deschise, cu marginea răsfrântă în afară ale culturii Komarov. Ceramiștii culturii Belogradovka renunță la brâu, obținerea formei de coif realizând-o prin profilarea în val a pereților. În perioada culturii Černyj Les timpurie aceste străchini capătă proporții mai mari, iar către sfârșitul evoluției ei ies complet din uz (Тереножкин 1961, 58).

În obiectivele culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, paralel cu străchinile de tipurile menționate, sunt atestate și vase care, morfologic și stilistic, în mediul cultural precedent nu au prototipuri – străchini larg deschise, de formă tronconică, cu corpul ușor rotunjit către gură, cu marginea invazată, dreaptă sau tăiată oblic. Primele sunt cele mai numeroase.

Străchinile tronconice, cu buza invazată în măsură diferită și divers formată, sunt cunoscute în așezările de la Jaruga (fig. 70/1, 2, 5) (Мелюкова 1958, 11; Рыбалова 1999, 329-330, рис.6/1-2, 4-5), Subbotovka (ibidem, 322, fig. 3/14), Sandraki (Лагодовська 1954, 136, Т. II/4, 5, 15; Т. III/3), Makeevka (Покровська 1951, 194, Т. I/11, 12), necropola de la Hordeevka (fig. 69/7, 10) (Berezanskaja, Kłocko 1998, fig. 63/2; 6/1). Unul din exemplarele de la Jaruga are marginea

invazată lobată (fig. 70/5), altul, în partea superioară a corpului, este ornamentat cu caneluri orizontale paralele (fig. 70/1).

Străchinile cu buza dreaptă sau tăiată oblic se întâlnesc mult mai rar, în așezările de la Jaruga (Рыбалова 1999, 330, рис.6/4, 5, 8) și de la Sandraki (Лагодовська 1954, 137, Т. I/4, 14). Un exemplar de la Sandraki are creștături oblice pe margine.

Mai menționăm că în așezarea de la Sobkovka, una din străchinile în formă de coif este ornamentată cu mânere-suporturi conice (fig. 68/8) (Березанська 1964, рис.8/7).

Străchinile de tipurile examinate, morfologic și stilistic, sunt de tradiții hallstattiene. Cele ornamentate cu caneluri orizontale constituie tipul de străchină predominant al culturii Chișinău-Corlăteni, iar cele cu marginea lobată sunt caracteristice îndeosebi pentru cultura Gáva-Holihrad-Grănicești.

Căni. Această formă este atestată în toate obiectivele investigate ale culturii Belogradovka. Deosebit de numeroase sunt în complexele ceramice ale așezărilor de la Sobkovka (fig. 64/13, 14) (Березанська, Титенко 1954, 128; Березанська, 1964, 55-60, fig. 9) și Andrusovka (fig. 64/12) (Покровська-Петровська 1961, 139, рис. 8/1-10), în necropolele de la Kompanijcu (Махно, Шарафутдинова 1972, рис. 2/10, 131, 15; 3/1), Fedorovka (Мелюкова 1979, 56, рис. 17/4, 5, 9) și Hordeevka (fig. 69/1-2, 4, 6) (Berezanskaja, Kločko 1998, 16, Т. 72/1, 2; 60/1; 66/2). Cercetătorii deosebesc două tipuri: căni scunde cu corpul rotunjit, gâtul relativ scurt, marginea puțin evazată, fund simplu, mai rar cu umbo, prevăzute cu torți supraînălțate și căni piriforme, de dimensiuni mai mari, cu torți mult supraînălțate. Cu rare excepții, sunt neornamentate. Ambele tipuri sunt considerate de tradiții locale, Komarov (Березанська 1964, 71-72; Ильинская 1975, 117). Se remarcă lipsa completă a cânilor în repertoriul tipologic al ceramicii culturii Trzciniec de Est (Березанская 1972, рис. 46).

Prototipuri ale cânilor de tipurile I și II ale culturii Belogradovka, sunt considerate de către S.S. Berezanskaja (1964, 71-72) vasele de tipul celui descoperit în tumulul VIII din necropola de la Komarov (Swiesznikov 1967, Т. I/3), respectiv de tipul atestat în tumulul VI de la Bukiwna (ibidem, Т. VIII/10), vase încadrate de I. K. Svešnikov în tipul II al cânilor culturii Komarov (Сवेशников 1976, 108, рис. 5/2, 3), care, în cadrul acestei culturi, reprezintă preluări din mediul cultural al spațiului carpato-dunărean și Peninsula Balcanică (ibidem, 108).

În realitate, cămile caracteristice culturii Belogradovka sunt mult mai diverse, particularizându-se prin aspectul arhitectonic în general, configurația și gradul de supraînălțare a torții, prezența ornamentului și dimensiunile. Multe dintre ele au corespondențe în cultura Noua, de la care au fost preluate de populația culturii Sabatinovka, utilizate fiind și ulterior de comunitățile culturii Belozërka (Мелюкова 1979, 56-59). În același timp, unele vase de acest tip conțin elemente de origine

vestică. Ne referim în primul rând la una din cămile din așezarea de la Sobkovka, care este un vas cu corpul alungit, gâtul ușor evidențiat și buza evazată, cu diametrul maxim către fund, toarta supraînălțată fiind prevăzută în partea superioară cu o proeminență (fig. 64/14) (Березанська 1964, рис.9/5). Vase cu caracteristici morfologice similare, dar cu toarta mult supraînălțată și ornamentate cu motive incizate, sunt prezente în ceramica culturii Fűzesabony (Kovacs 1984a, T. LXVI/12) și în cultura Vatia, în cadrul căreia toarta unește buza cu partea cea mai proeminentă a corpului, sau lipsește complet (Bona 1975, T. 54/18, respectiv T. 28/6).

În al doilea rând, menționăm cămile din necropola de la Hordeevka, caracterizate prin corp scund semisferic, umărul accentuat cu buza evazată, toarta supraînălțată și, de regulă, fund cu umbo (fig.69/1, 2, 4, 6). Una din cămile invocate are marginea formată în așa fel încât partea opusă torții este mai ridicată (fig.69/4). Torțița uneia dintre ele este prevăzută în zona curbării cu un buton (fig.69/2), manieră de formare a torții atestată și în așezarea de la Sandraki (Лагодовська 1954, 137, T.I/15, 17).

Vasele de tipul examinat au perfecte analogii în complexul hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de tip Tămăoani-Holercani-Balta (Levițki 1994b, 225), cultura câmpurilor de urne funerare (Urnenfelder) (Patek 1968, T. LXXV/3) și Kyjatice (Kemenczei 1984, T. LXXXII/18; LXXI/16). Exemplarele cu buza înclinată spre toartă sunt cunoscute în spațiul carpato-balcanic încă din perioada mijlocie a epocii bronzului – culturile Monteoru (Morintz 1978, fig. 55/5), Tei (faza II) (ibidem, fig.9/46), persistând și în perioada târzie, în cultura Zimnicea-Plovdiv (ibidem, fig.20/15; 30/2, 2, 4; 31/10-14; 34/3, 6) și faza târzie a culturii Coslogeni-Radovanu (ibidem, fig.83/1-3).

Proeminențele sau butonii de pe curbura de sus a torții, în spațiul carpato-dunărean apar sporadic în ceramica culturii Coslogeni (Hänsel 1976, Teil I, T.32/5). De asemenea, butonii sunt prezenți și pe torțile unor căni ale culturii hallstattiene timpurii cu ceramica canelată Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 95, fig.10/6, 7; 28/10) și cu ceramica incizată Tămăoani-Holercani-Balta (Levițki 1994b, 225, fig.7/6, 7). Mult mai frecvent se întâlnesc butonii pe torțile cănilor din complexele ceramice de tip Insula Banului - Cozia - Saharna-Solonceni (Morintz, Roman 1969, fig.9/1,4; 12/6; 14/11; László 1972, fig.7/1, 2; Мелюкова 1958, рис. 29/9, 10; Кашуба, Гольцева 1991, рис.1/5; 2/7; 4/6, 9), Černyj Les II (Смирнова 1983, рис.5/23-26; Крушельницька 1998, fig. 99, 100) și scitice timpurii (Ильинская 1975, 116).

Torți late, prevăzute cu butoni în asociere cu un motiv incizat, de tipul celei depistate în așezarea de la Sandraki, provin din materialul ceramic al așezării Tei (faza IV) de la Budești-Ciocîrlia (Morintz 1978, fig.46/4).

Cupele sunt atestate în majoritatea obiectivelor de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie. Ponderele lor în colecțiile ceramice este direct dependentă de gradul

de investigare a monumentului, totodată mai frecvente fiind în necropole, în care, de regulă, se găsesc forme întregi – Компанижцы (Махно, Шарафутдинова 1972), Hordeevka (Berezanskaja, Kločko 1998). În așezări, cupele se plasează, cantitativ, pe locul trei. Vase întregi sau întregibile sunt cunoscute în așezările Belogradovskij Les (Тереножкин 1961, рис. 28/1), Sobkovka (Березанська 1964, рис.10), Andrusovka (Покровська, Петровська 1961, рис.8/11-16) și nivelul inferior al cetății de la Subbotov (Тереножкин 1961, 58). În celelalte așezări cercetate – Sinickij Les, Krasnopolka (Тереножкин 1961, 176, 180), Makeevka (Покровська 1951, 94), Subbotovka și Jaruga (Рыбалова 1999, 322, 330) – cupele sunt reprezentate doar prin fragmente. Marea majoritate a cupelor sunt bine lustruite, de culoare neagră sau cenușie. Cercetătorii deosebesc două tipuri: vase scunde cu profilul în formă de S și cupe cu corpul bitronconic. În ornamentație se utilizau motive ștanțate, incizate și în relief. Prototipurile cupelor culturii Belogradovka sunt considerate vasele culturii Komarov (Березанська 1964, 72; Ильинская 1975, 129) iar cele de tip Černyj Les timpurie – de proveniență Belogradovka (Тереножкин 1961, 58).

Originea acestui tip de vase, larg răspândite în perioada târzie a epocii bronzului la comunitățile din zonele de stepă și silvostepă din nordul Mării Negre, am abordat-o deja. Menționăm doar că A. I. Meljukova pune la îndoială faptul că cupele culturii Černyj Les provin de la cele de tip Belogradovka (în opinia sa, în cadrul culturii Černyj Les similar culturii Belozerka, cupele cu gâtul cilindric au apărut sub influențele hallstattiene din vest, fapt demonstrat și de caracterul ornamentației (Мелюкова 1979, 51-53).

Analiza colecțiilor ceramice provenite din obiectivele investigate ale culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie arată că cupele formează o mai mare diversitate morfologică. În stadiul actual de cunoaștere, laolaltă cu tipurile tradiționale: cupe cu gâtul, scund, larg, care trece lin în corpul puțin bombat (tipul I după Berezanskaja); cupe bitronconice cu gâtul mai mult sau mai puțin arcuit, marginea evazată și fundul plat simplu (tipul II după Berezanskaja); cupele zvelte cu gâtul cilindric, marginea puțin evazată, cu trecerea lină sau accentuat delimitată în corpul bombat (tip caracteristic deja pentru cultura Černyj Les timpurie), mai pot fi evidențiate cupe tronconice cu marginea evazată, cu fundul pe suport inelar gol, sau cilindric cu baza evidențiată; cupe cilindrice cu buza evazată, piciorul înalt cilindric plin cu baza evidențiată; cupe cilindrice adânci cu marginea brusc evazată și fundul rotund.

Referitor la clasificarea cupelor realizată în anul 1964 (până în prezent încă neperfectată) și la opinia că ele au prototipuri în complexele ceramice de tip Komarov, remarcăm că cupele de tipurile I și II din clasificarea lui S.S.Berezanskaja oricum nu pot fi paralelizate cu tipurile de cupe desemnate pentru cultura Komarov de către I. K. Svešnikov – vase cu profil conic, îngustat mai sus

de fund, și vase cu profil cilindric (Swiesznikov 1967, 60, 103; 1976, 104). În același timp, cupele cu gâtul scund, larg, care trece lin în corpul puțin bombat (tipul I după S.S.Berezanskaja) de la Sobkovka (fig.68/9), Subbotovka (Рыбалова 1999, рис.3/1-2), eventual, Subbotov (fig.68/1) (Тереножкин 1961, рис.34/3), au analogii în obiectivele de tip Trzcineck de Est – necropola de la Wojcehovka (Лагодовська 1948, рис.1/8; Бerezанская 1972, Т.XV/4), așezarea de la Mošna (Бerezанская 1972, Т.VII/10) și de tip Komarov – așezarea de la Nezvisko (Смирнова 1974, рис.1/1; 4/3), iar cele de la Hordeevka (fig.69/5) (Бerezанская, Kločko 1998, Т.53/3; 75/2) în așezarea culturii Trzcineck de Est de la Novaja Ukrainka (Бerezанская 1972, Т.XIX/12). Deosebiriile dintre vasele menționate constau în ornamentație – ele de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie fiind decorate cu motive imprimate cu o ștanță dințată sau cu proeminențe ovale, cele de tip Komarov-Trzcineck de Est de obicei sunt neornamentate, în cazuri izolate fiind prevăzute cu caneluri verticale.

Cupele bitronconice ale culturii Belogradovka, atât cele neornamentate de la Sobkovka (Бerezанська 1964, рис. 10/2) și Hordeevka (fig. 69/12-13, 19) (Бerezанская, Kločko 1998, Т.10/1; 13/1, 3; 17/2) cât și cele ornamentate din monumentele menționate (fig. 68/11-12; fig. 69/11-12,19) (Бerezанська 1964, рис.10/1, 3, 9, 13; Бerezанская, Kločko 1998, Т. 3/1; 7/9; 10/2; 34/2) în mediul cultural precedent nu sunt cunoscute.

Cât privește afirmația lui Meljukova că, cupele cu gâtul cilindric și corpul bombat de tip Černyj Les timpuriu nu au prototipuri în cultura Belogradovka, continuă a fi incontestabilă. În același timp, semnalăm că în mediul cultural Komarov, tumulul IV de la Volica, regiunea Ternopol, în asocierie cu alte trei vase, se găsea și un recipient cu aspect morfologic aproape identic (Swiesznikov 1967, Т.IX/12) cu al unei cupe cu gâtul cilindric din așezarea de la Andrusovka (Покровська, Петровська 1961, рис. 8/15). Vasul de la Volica este ornamentat pe umeri cu un motiv incizat format dintr-o bandă de linii orizontale paralele, sub care sunt grupuri de linii oblice dispuse sub unghi unele față de altele. I. K. Swiesznikov atribuie acest vas celor de tip lalea (1967, 58; 1976, fig. 1/7). Particularitățile morfologice ale vasului examinat sunt mult deosebite de cele proprii vaselor de tip lalea ale culturii Komarov, iar ornamentația nu are paralele în ornamentele vaselor de acest tip ale culturii Komarov, atât în ce privește elementele componente, cât și al locului amplasării lui pe partea cea mai proeminentă a vasului, caracteristic mai mult pentru cămile și ceștile acestei culturi (vezi Swiesznikov 1967, Т.I-XV).

Cupele bitronconice, cu gâtul mai mult sau mai puțin arcuit, marginea evazată și fundul plat, simplu, de tip Belogradovka, se deosebesc între ele după dimensiuni, gradul de arcuire a părții superioare, coraportul dintre dimensiunile părților (superioară și inferioară) și tipul de ornament. Înălțimea acestor vase

variază între 5,6-9 cm, existând și recipiente mai mari (Berezanskaja, Kločko 1998, 15-16). Diametrul maxim, cu rare excepții, depășește înălțimea vasului. Partea superioară a vaselor poate fi conică, cu marginea scurtă, brusc evazată (Березанська 1964, рис.10/2, 6,13) ori mai mult sau mai puțin arcuită, care trece lin în marginea evazată (Березанська 1964, рис.10/1, 3, 4, 9, 10; Berezanskaja, Kločko 1998, T.3/1; 7/9; 10/2, 34/2; 10/1, 13/1, 3; 17/2). Partea superioară a cupeilor deseori constituie 2/3 din înălțime (Березанська 1964, 60). În unele cazuri, părțile sunt egale. Mult mai rar, partea de jos o depășește pe cea superioară. În ornamentația acestor cupe sunt atestate trei tipuri de decor: imprimate cu o ștanță dințată, incizate și în relief. Motivele imprimate constau din 2 linii paralele dispuse la baza gâtului, sub care, pe partea cea mai proeminentă a corpului se află linii scurte verticale ori oblice (franjuri), sau linii ce formează triunghiuri înscrise (fig. 68/10) (Березанська 1964, рис.10/1; 10/13). Acest tip de ornament, în așezarea de la Sobkovka este încrustat cu o substanță albă (ibidem, 61). Cele incizate sunt amplasate similar, constând din 3 linii paralele în combinație cu grupuri de linii paralele dispuse sub unghi unele față de altele (fig. 68/11) (Березанська 1964, рис.10/3,9). Ornamentul în relief constă din proeminențe conice dispuse simetric câte 4-6, pe partea cea mai proeminentă a vasului (fig. 69/11, 20) (Березанська 1964, рис.10/7; Berezanskaja, Kločko 1998, T.34/2; 7/9; 3/1; 10/2). Una din cupele de la Sobkovka este ornamentată cu caneluri (Березанська 1964, 61). În unele cazuri, motivele ștanțate apar în asociere cu cele incizate (Покровська 1951, 194, T.1/8) sau cu cele în relief (fig.68/10) (Березанська 1964, рис.10/13).

Cupele bitronconice, lipsite de ornament, au analogii în cadrul culturilor Piliny (Kemenczei 1984, T. XXXI/10) și Lausitz timpurie (Kisza 1974, T. X/3). Cele ornamentate pe partea cea mai proeminentă cu proeminențe conice sau ovale, la vest de aria culturii Belogradovka sunt cunoscute începând cu perioada mijlocie a epocii bronzului, persistând până în Hallstattul timpuriu – cultura ceramicii încrustate transdanubiene (Bóna 1975, T. 238/8), grupul Balta Sărată (Gumă 1997, pl. LXXIII/4), cultura Lausitz timpurie (Kisza 1974, T. II/1) și Gáva-Holíhrady (Крушельницька 1993, рис.61/11). Unele din motivele imprimate au paralele în mediul cultural precedent, altele, de tipul franjurilor, sunt originale, fără paralele în alte culturi.

Cupele cu gâtul cilindric și corpul bombat prezente în cadrul ceramicii culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie - așezarea de la Andrusovka (Покровська, Петровська 1961, рис. 8/12-14) și cetățuia de la Subbotov (fig. 68/4, 5, 6) (Тереножкин 1961, рис.32/5; 33/1, 2; 34/1), după cum deja am menționat, sunt unanim considerate de tradiții vestice. Indiferent de faptul că unele vase de acest tip sunt cunoscute deja în complexele funerare ale culturii Komarov (tumulul IV de la Volica), cupele lustruite de culoare neagră apar în vest într-o fază mai timpurie (Bóna

1975, T. 234/6). De aceeași proveniență este și ornamentul în relief - proeminențele conice. Dispunerea lor în rânduri paralele orizontale (așezarea de la Andrusovka) sau grupate câte trei (cetățuia de la Subbotov) atestă unele influențe din partea populației culturii Belozerka (vezi cap. IIa).

Cupele tronconice cu marginea evazată, fundul pe suport inelar, gol sau cilindric plin, cu buza evidențiată, provin din necropola de la Hordeevka (fig.69/15-16) (Berezanskaja, Kločko 1998, T. 13/2; 25/1) și așezarea de la Subbotovka (Рыбалова 1999, 330, рис.6/6). În linii generale, acest tip de cupe poate fi paralelizat cu cupele de tipul I ale culturii Komarov, considerate de origine din cultura ceramicii șnurate (Swiesznikov 1967, T. 1/9; IV/6; 1976, 104, fig. 3/6, 7). Totodată, menționăm că cupele de tipul examinat, au fost utilizate în spațiul carpato-dunărean în perioada timpurie a epocii bronzului de către populația grupurilor Jigodin și Iernut (Schuster 1995, Abb.4/6; Cavruc, Cavruc 1997, fig.10/1; Cavruc 1997, pl. 2/9; fig. 13/4) și în cea mijlocie în cadrul culturilor Vatyia și Pecica (Kovacs 1984, T. LX/12; Soroceanu 1991, T. 13/7). În nemijlocita apropiere a arealului culturii Belogradovka cupele de acest tip sunt prezente în complexele ceramice ale culturilor sincrone de tip Gáva-Holíhrady (Малеев, Крушельницкая 1990, рис.42/7) și Belozerka (Ванчугов 1990, рис.18/14).

Cupele cilindrice, cu buza evazată, piciorul înalt cilindric plin și baza evidențiată, de tipul celei depistate în tumulul 21 din necropola de la Hordeevka (fig.69/17) în spațiul carpato-dunărean ne sunt cunoscute în obiectivele din perioada timpurie – grupurile Jigodin și Iernut (Schuster 1995, Abb.4/8; Cavruc 1997, fig.11/12; Cavruc, Cavruc 1997, fig. 14/12), mijlocie – cultura ceramicii încrustate transdanubiene (Bóna 1975, T. 217/4-6), cultura Trzcineck de Vest (Березанская 1972, рис.46/82) și târzie a epocii bronzului – cultura Berkesz (Kemenczei 1984, T.XXXV/17). Ulterior, cupele de acest tip sunt prezente în complexele ceramice ale culturii câmpurilor de urne funerare (Urnenfelder) (Patek 1968, T. XVI/11-14), cultura Belozerka (Ванчугов 1990, рис.31/13) și, eventual, grupul Insula Banului (Morintz, Roman 1969, fig.9/8).

Cupa cilindrică adâncă, cu marginea evazată și fundul rotund, din așezarea Belogradovskij Les (Тереножкин 1961, рис. 28/1), nu este cunoscută în mediul cultural sincron sau precedent din nordul Mării Negre. Menționăm că un vas de tip morfologic similar, dar prevăzut cu două urechiușe și ornamentat cu caneluri și proeminențe conice, este prezent în cadrul grupului Gyulavarsand din perioada mijlocie a epocii bronzului din Ungaria (Bóna 1975, T.146/11).

În cadrul ceramicii fine a culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, împreună cu tipurile definite anterior (străchini, câni, cupe), ale căror influențe vestice le-am evidențiat, sunt prezente într-o măsură mai mică și vase cu origine vestică incontestabilă. În repertoriul acestora se includ cupele de proporții, ceștile, fructierele și chiupurile.

Cupele de proporții mai mari provin exclusiv din necropola tumulară de la Hordeevka – tumulii 7 și 38 (Berezanskaja, Kločko 1998, T.13/4; T.75/1). Suprafețele acestor vase sunt minuțios lustruite, de culoare brună-închisă, respectiv neagră. Se caracterizează prin corp ușor bitronconic, respectiv globular și gâtul tronconic cu marginea evazată. Primul vas este ornamentat la baza gâtului cu un motiv incizat (fig. 69/9). Al doilea are o bandă din caneluri înguste orizontale sub care sunt amplasate grupuri din câte trei cercuri concentrice cu punct, dispuse orizontal (fig. 69/8). Compoziția ornamentală a acestui vas este încrustată cu substanță albă.

Examinând acest tip de vase, prezente și în cadrul culturii Belozërka, am indicat unele analogii în culturile sincrone și precedente din vest. Aici ținem să menționăm că cupele de proporții, ca tip morfologic au similitudini și în culturile Lausitz timpurie (Kisza 1974, T.IX/1,2) și Kyjatice (Kemenczei 1984, T.LXIX/17) unde sunt ornamentate cu motive formate din caneluri în asociere cu proeminente și tortițe. Cercurile concentrice cu punct în centru, încrustate cu alb, sunt caracteristice pentru complexul cultural cu ceramica încrustată din perioada mijlocie a epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean (Dumitrescu 1961, 226-227). În același timp, gruparea câte trei a cercurilor concentrice, dispuse orizontal sau vertical, sunt cunoscute în cultura Vátya din Ungaria (Bona 1975, T.76/5, 7) și cultura ceramicii încrustate din Vojvodina (Medović 1996, T.V/1).

Ceștile sunt atestate, în cadrul ceramicii culturii Belogrudovka, în necropola de la Hordeevka – tumulii 14 și 33 (Berezanskaja, Kločko 1998, T.23/1; T.63/1) și în M.7 din tumulul 7 de la Cuzmin (Манзур, Ключко, Савва 1992, рис.28/9). Toate sunt modelate cu mâna, suprafețele având luciu de culoare neagră. Se caracterizează prin corp rotunjit, gât scurt, buza evazată și fund plat simplu. Între ele, se deosebesc după dimensiuni și după arhitectonică și ornament. Ceașca din tumulul 33 de la Hordeevka este un vas de proporții, ornamentat pe umăr cu patru proeminente conice (fig.69/3), pe când cea din tumulul 14 este miniaturală, ornamentată pe corp, de la umăr și până la fund, cu caneluri verticale (fig. 69/14). Vasul de la Cuzmin este de dimensiuni medii, fiind ornamentat sub buză cu caneluri orizontale paralele (fig. 74/3).

Originea carpato-dunăreană a acestui tip de vase a fost deja argumentată. În cazul de față ne vom limita la indicarea unor analogii ale ceștilor examinate. Vasul de dimensiuni mari de la Hordeevka este aproape identic cu unul din vasele culturii câmpurilor de urne funerare de la Saghegy din Ungaria (Patek 1968, T.XV/15). Maniera și locul amplasării ornamentului de pe ceașca de mici dimensiuni de la Hordeevka are perfecte paralele atât în cultura precedentă Komarov (Swiesznikov 1967, T.VI/9), cât și în cultura Wietenberg (Ciugudean 1999, Abb.17/9). Ceașca de la Cuzmin, morfologic și stilistic, este analoagă vaselor de

acest tip cunoscute în complexul ceramic al culturii Hallstattului canelat (Hänsel 1976, T.13/3; Levițki 1994a, fig.21/5).

Fructierele, în stare fragmentară, sunt prezente în necropola tumulară de la Hordeevka, tumulul 8 (Berezanskaja, Kločko 1998, T.15/3) și în așezarea de la Jaruga (Рыбалова 1999, рис.7/1). În ambele cazuri, s-a păstrat integral numai suportul gol (fig. 69/18; 70/9). Referitor la partea superioară, în baza exemplarului de la Hordeevka, putem menționa că este posibil să fi avut corpul profilat cu buza evazată.

Vasele-fructiere, de diverse dimensiuni, prevăzute cu suport tronconic gol, în spațiul carpato-balcanic au fost utilizate pe întreg parcursul epocii bronzului, prototipurile lor, în opinia lui V. Dumitrescu, găsindu-se în mediul cultural Vučedol (Dumitrescu 1961, 289).

Aceste vase, denumite și “străchini cu picior”, “vase cu picior”, “cești cu picior”, se deosebesc între ele după aspectul părții superioare și al suportului, precum și după prezența accesoriilor și a ornamentului. Partea superioară a fructierelor prezintă străchini tronconice cu buza neevidențiată și baza evazată verticală; străchini emisferice cu marginea invazată sau evazată; cești cu corpul profilat etc. Suportul, cu precădere este tronconic, cu buza simplă sau evidențiată, în unele cazuri prevăzut cu “ferestre” sau orificii rotunde. Accesoriiile (tortițele, proeminențele) sunt amplasate sub margine sau pe umărul vasului. Ornamentul acestor vase constă din motive caracteristice fiecărei culturi, fiind amplasat atât pe partea superioară cât și pe suport. În unele cazuri se orna menta și partea interioară a vasului.

Fructierele, în una din multitudinea variantelor numite în perioada bronzului timpuriu, sunt prezente în culturile Mako (Kalicz 1984, T.XX; Gumă 1997, pl. I/4), Somogyvar-Vinkovcy (Bandi 1984, T.XXX/4), cultura vaselor campaniforme (grupul Glockenbecher-Csepel) (Schreiber-Kalicz 1984, T. XXIV/5, 6), cultura Nagyrev (ibidem, T.XLIII/7,8), cultura Hatvan (Kalicz 1984b, T.LVI/2). În bronzul mijlociu, fructierele sunt atestate în marea majoritate a culturilor și grupurilor culturale: cultura ceramicii încrustate transdanubiene (Bandi 1984b, Abb.11/9; Tasić 1996, T.5), Vatyá (Bóna 1975, T.68/4; Kovacs 1984, T.LX/8,12), Cornești-Crvenka (Gumă 1997, pl. XXXIII/14, 15; LII/18), Verbicioara I-III (Berciu 1961, Abb.13/6), Otomani (Morintz 1978, fig. 91/8), Wietenberg (Boroffka 1994a, Teil 2, Tipentafel 6/1-3), Tei II (Leahu 1966, fig.19/8). În bronzul târziu ele se întâlnesc în cadrul culturilor: mormintelor tumulare (Hügelgräberkultur) (Stuchlik 1985, T.176/14-15), Piliny (Furmanek 1977, Abb.6/II,IV), Žuto-Brdo-Girle Mare (Berciu, Comșa 1956, fig. 25 și 26; Dumitrescu 1961, pl. CVIII/25 bis; 362; 166), Tei IV (Leahu 1966, fig.32/11).

Fructierele persistă și în perioada hallstattiană timpurie (Müller-Karpe: HaA1-B1) în culturile Lausitz (Gedl 1974, Abb.2/1; 7/a; 14/4,5; Kisza 1974,

T.III/1; XI/2), cultura câmpurilor de urne funerare (Urnenfelderkultur) (Müller-Karpe 1959, T.29/21; 31/14; 35/8; 37/27; Patek 1968, T.VI/4), Kyjatice (Kemenczei 1984, T.LXXXVIII/21; LXXVII/1), Gáva (Patay 1976, Abb.2/7; 3/1; Kemenczei 1984, T.CXXXI/5; CLVIII/15; CLIX/19; CLX/11,17; CLXI/3; Blăjan et al. 1980, fig. 2/11), grupul Susani (Stratan, Vulpe 1977, T.16/131, 132, 148), și grupul Vîrtop (Berciu 1961, Abb.20/5).

Ulterior, vasele de acest tip sunt atestate în grupul Insula Banului (Morintz, Roman 1969, fig. 14/7), cultura Basarabi (Vulpe 1965, Abb.6/13) și monumentele hallstattiene târzii din spațiul intracarpatic (Lupu 1989, fig.3/7; 5/6; Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, fig.31/16; 42/1-4), ca apoi să devină una din formele fundamentale și definitorii ale ceramicii geto-dacice (Moscalu 1983, 89-90).

În partea est-carpatică a ariei lumii tracice cele mai timpurii fructiere sunt atestate în cadrul culturii Chișinău-Corlăteni: necropola de la Cotu Morii (Iconomu, Tănăsachi 1992, 41, fig.4/7 și 12/2).

În zona de silvostepă de la est de Nistru, vasele-fructiere erau cunoscute până nu demult începând cu perioada târzie a culturii Černyj Les (Смирнова 1984, 57, fig.4/10, 5/6, 7; 11/2; Крушельницька 1998, рис.24/11), considerate de tradiții Basarabi (Ильинская 1975, 60; Мелюкова 1979, 81; Смирнова 1984, 57) și care persistă și mai târziu, în perioada scitică timpurie. Depistarea vaselor de acest tip în așezarea de la Jaruga, în asociere cu alte forme ceramice de tradiții Chișinău-Corlăteni (HaA1-B1) și îndeosebi în necropola de la Hordeevka (Br.D-HaA1), demonstrează apariția mult mai timpurie a acestui tip de vase.

Chiupurile (vase bitronconice de proporții), după cum deja s-a mai menționat, în zonele de stepă și silvostepă din spațiul de la est de periferia nord-estică a lumii tracice reprezintă o formă ceramică ale cărei prototipuri sunt de proveniență sigur carpato-balcanică.

În mediul cultural Belogradovka, ele sunt atestate în așezările de la Subbotovka (Рыбалова 1999, 321-322, fig. 2/1,2,6,7), Jaruga (ibidem, 329, fig.5/1,3,5,7; 8/9,10); în mediul cultural Černyj Les timpuriu – nivelul inferior din cetățuia de la Subbotov (Тереножкин 1961, 58-60, рис.32/6; 34/2; 35/1-6). În obiectivele de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie din bazinele râurilor Orel' și Samara, din stânga Niprului, chiupurile sunt prezente în așezarea și necropola de la Osipovka (Ромашко 1995, 45, 55, fig.7/1-4; 54, fig.22/3); mormântul 1 din tumulul 2 (grupul 2) de la Sokolovo (ibidem, 54, fig.22/10) și mormântul 2, tumulul 2 (grupul 15) de la Veseloe (ibidem, 54, fig.22/5).

Tipologic, se deosebesc recipiente cu gâtul cilindric înalt, mijloc puternic bombat și vase cu gâtul ușor evidențiat, cu corpul bitronconic. În ornamentația lor predomină motivele geometrice realizate cu o ștanță dințată (fig.68/2). Într-o măsură mai mică este atestat ornamentul în relief – proeminențele (fig.70/7,10). În

ășezarea de la Jaruga, fragmentele de vase de acest tip sunt ornamentate cu caneluri orizontale paralele (fig.70/4,6).

Tipurile de chiupuri evidențiate, din punct de vedere morfologic, au similitudini în cultura Belozerka. În ambele formațiuni ele reprezintă o producție locală după prototipurile carpato-balcanice, cu excepția chiupurilor din siturile din bazinele râurilor Orel' și Samara, care în acest spațiu apar odată cu pătrunderea comunităților de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie din silvostepa din dreapta Niprului. Tehnica și motivele ornamentației reprezintă, probabil, o invenție a ceramiștilor locali. Fragmentele canelate de la Jaruga, și din punct de vedere tehnologic (negre lustruite la exterior și oranj în interior) indică proveniența lor din mediul cultural Chișinău-Corlăteni.

În cele ce urmează, ne vom referi la complexul ceramic al culturii Bondariha, formațiune culturală din perioada târzie a epocii bronzului din zona de silvostepă de la est de Nipru, epicentrul căreia se localizează pe cursul mijlociu al râului Severskij Donec (Березанская 1982, 68; Березанская, Ильинская 1985, 514; Артеменко 1987с, 116), urmărind a evidenția manifestările de origine hallstattaniană în producția ei ceramică.

Menționăm că zona de silvostepă de la est de Nipru, tradițional considerată a fi populată în perioada târzie a epocii bronzului de către comunitățile culturii Bondariha, în urma investigațiilor recente s-a demonstrat neomogenitatea culturală a obiectivelor din spațiul și perioada desemnată. V. A. Romaško evidențiază: ășezări de tip Bondariha, localizate în bazinul râului Severskij Donec; ășezări de tip Bondariha cu ceramică de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie, concentrate în bazinul râului Orel' și, sporadic, la gura râului Samara și ășezări de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie amplasate în teritoriul cuprins între malul stâng al Niprului și râul Vorskla (Ромашко 1995, рис.3).

Vestigiile ceramice din siturile de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie din stânga Niprului au fost examinate mai sus. În continuare, ne vom referi la obiectivele a căror apartenență la cultura Bondariha este incontestabilă, precum și la cele cu un aspect cultural mixt, dat fiind că în complexele ceramice ale ășezărilor investigate de la Gupalovka și Zalinežnoe ponderea ceramicii de tip Bondariha constituie 40%, respectiv 73% (Ромашко 1995, 36).

La obiectivele de tip Bondariha s-a început investigarea sistematică odată cu anii '50 (referitor la istoricul cercetărilor, vezi: Березанская, Ильинская 1985, 512-514; Артеменко 1987с, 116-117 ș.a.). Clasificarea ceramicii culturii Bondariha, realizată la începutul anilor '60 de către В. А. Ильинская (1961, 26-45), ulterior a fost continuată în unele studii de către Граков 1977, 177; Березанская 1982, 72; Березанская, Ильинская 1985, 515-516; Артеменко 1987с, 117). Recent, repertoriul tipologic al ceramicii culturii Bondariha a fost nuanțat de către В.А. Ромашко 1995, 36-41, fig.66.

Ceramica culturii Bondariha se modela cu mâna. Ca degresanți se adăuga în pastă cu precădere nisip, mult mai rar mică și cioburi pisate. Pereții vaselor sunt relativ subțiri având suprafețele de culoare cenușie sau brun-închisă și cu neteziri mai mult sau mai puțin perfecte. Arderea este de calitate bună. În obiectivele mai timpurii, vasele sunt acoperite cu striuri verticale realizate cu o ștanță dințată.

Formele definitorii ale ceramicii (de uz comun) culturii Bondariha sunt oalele de mai multe tipuri. Cele mai reprezentative sunt vasele înalte, larg deschise, cu marginea verticală sau puțin evazată, având corpul lărgit către mijloc, îngustându-se brusc către fundul îngust plat; vasele al căror corp se îngustează ușor în partea superioară, cu marginea lin evazată și fundul relativ lat. Într-o măsură mai mică se întâlnesc vasele cu fundul plat, cu umerii înalți, sau de aspect ușor bitronconic, cu buza evazată, vasele de tip lea, de tip borcan și tipsiile. Recipientele enumerate se ornamentau pe margine cu alveole sau creștături oblice. Corpul se ornamenta, de obicei, cu gropițe rotunde, ovale sau triunghiulare, trasate în unul sau mai multe rânduri orizontale sau formând motivul "strugurilor", triunghiuri sau romburi. Mult mai rar sunt atestate brăiele simple, uneori asociate cu un șir de gropițe rotunde.

Ceramica lustruită (fină), cantitativ este mult mai modestă, fiind reprezentată de vase de tip chiup, căni și cupe. Primele două tipuri erau ornamentate cu motive geometrice (romburi, triunghiuri, fășii în zigzag) realizate cu o ștanță dințată sau prin intermediul împunsăturilor fine, adeseori încrustate cu o substanță albă (fig. 66).

Ceramica culturii Bondariha, tehnologic, morfologic și stilistic, în opinia unor cercetători este legată genetic de ceramica culturii precedente de tip Malye Budki, care la rândul său este de tradiții Marjanovka (Илінська 1957, 54, 61-62; 1961, 38-43; Березанская 1982, 73; Березанская, Ильинская 1985, 518; Граков 1977, 197). Totodată, se cere de menționat că problemele ce țin de descendența genetică a orizonturilor cultural-cronologice menționate și de cronologia lor, în literatura de specialitate continuă să fie discutate. Îndeosebi se pune la îndoială legătura genetică între monumentele de tip Malye Budki și cel de tip Marjanovka (Артеменко 1987c, 118).

Succesiunea cronologică a orizonturilor de tip Malye Budki și Bondariha este argumentată de stratigrafia mai multor stațiuni (Артеменко 1987c, 117-118), iar depistarea ceramicii de tip Malye Budki și Bondariha, în unul și același strat, care la rândul lui este suprapus de un strat ce conține exclusiv ceramică de tip Bondariha, a condus la încadrarea acestor tipuri de monumente într-o singură cultură - Bondariha (sfârșitul sec.XII-începutul sec.XI - mijlocul sec.VIII î.e.n.) în evoluția căreia se evidențiază trei etape (Артеменко 1987c, 118).

Complexele ceramice ale obiectivelor de tip Bondariha atestă și prezența unor elemente străine producției ceramice a acestei formațiuni. În acest context sunt menționate vestigiile de tradiție Belogradovka-Černyj Les timpurie - vasele

de tip lălea ornamentate cu brăie aplicate, simple sau alveolate, în asocieri cu șiruri paralele de perforații incomplete; vasele ornamentate exclusiv cu brăie; cu perforații sub margine și cele prevăzute cu proeminențe conice. Cât privește ornamentația cu brăie, nu este exclusă nici preluarea ei din cadrul culturii Srubnaja (Ильинская 1961, 31). În cadrul ceramicii lustruite – vasul bitronconic prevăzut pe partea cea mai proeminentă a corpului cu trei brăie simple, paralele, trase din peretele vasului; cupa cu corpul sferic și gâtul înalt cilindric; motive ornamentale geometrice executate cu o ștanță dințată (Ковпаненко 1957, 96; Ильинская 1961, 31-33; Граков 1977, 197).

Ulterior, opinia cercetătorilor asupra originii ceramicii lustruite și a ornamentației acesteia, din me. I cultural Bondariha, s-au modificat. Fragmentele de cupe, străchinile, chiupurile lustruite de culoare neagră sau cenușie, ornamentate cu motive geometrice realizate cu o ștanță dințată, adesea încrustate cu o substanță albă, sunt considerate drept elemente de tradiție hallstattiană (Березанская 1982, 72, 191; Помашко 1995, 76-78). Elementele de tradiție apuseană sunt localizate în stânga Niprului cu precădere în zona de trecere de la stepă la silvostepă – bazinul râului Orel' și cursul inferior al râului Severskij Donec (Помашко 1995, рис.3). Apariția lor este pusă în legătură cu deplasarea, sub presiunea unor grupuri de populație tracică, a unor comunități de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie care deja preluaseră unele tradiții hallstattiene în producția ceramică din zona de silvostepă din dreapta Niprului spre est (Березанская 1982, 200-201), sau de unele pătrunderi în acest spațiu a unor grupuri de populație tracică la sfârșitul sec.XII-începutul sec. XI î. e. n., argumentată, în opinia lui Romaško, de prezența ceramicii lustruite de culoare neagră la exterior și oranj în interior, torțile de căni ornamentate, urnele rituale, străchinile cu buza lobată etc. (Помашко 1995, 76-78).

Aspectele ce țin de apariția în perioada târzie a epocii bronzului în zonele de stepă și silvostepă din nordul Mării Negre, a ceramicii fine lustruite de culoare neagră, sau bicromatică (negru la exterior, oranj în interior), de tipurile morfologice ce-i aparțin (cupe, cești, chiupuri etc.) precum și de tehnica și elementele ornamentale caracteristice (caneluri, incizii, proeminențe, motive imprimate cu o ștanță dințată, încrustația cu alb), deja au fost discutate mai sus, argumentându-se totodată originea lor apuseană. Vom remarca doar că în nici un caz nu putem accepta opinia lui V.A. Il'inskaja conform căreia ornamentația vaselor de uz comun cu proeminențe ovale sau conice ar putea fi pusă în legătură cu influențele din partea culturii Černyj Les timpurie (Ильинская 1961, 31), pentru care, similar culturii Belogradovka, este caracteristică ornamentația vaselor de uz comun cu brăie.

Consultarea colecțiilor ceramice provenite în urma cercetării obiectivelor culturii Bondariha atestă pătrunderea unor elemente ceramice de proveniență hallstattiană în spațiul din stânga Niprului.

În continuare, având în vedere stadiul actual al cercetării, vom prezenta vestigiile ceramice de origine hallstattiană cunoscute, insistând asupra evidențierii caracterului lor (piese originare din anumite culturi hallstattiene timpurii, sau interpretări după prototipurile hallstattiene ale ceramiștilor culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie), a modului în care ele au apărut (direct din mediul cultural hallstattian sau prin intermediul populației din silvostepa din dreapta Niprului), precum și cât de departe spre est de Nipru a pătruns impulsul hallstattian.

Complexele ceramice ale obiectivelor culturii Bondariha, după cum deja s-a menționat, constau cu precădere din mai multe variante de oale. Ponderea acestui tip de vase în așezarea de la Buzovka este de 73%, iar de la Zalinežnoe - 93% din tot lotul ceramic depistat (Ромашко 1995, 36). Aspectul morfologic, precum și tipurile de ornament utilizate în decorarea lor, nu atestă influențe din partea culturilor hallstattiene timpurii. În același timp, din așezările de la Oskol (Ильинская 1961, 31, рис. 3/10, 12, 13) și de la Zalinežnoe (Ромашко 1983, 55, рис.2/22) provin fragmente de oale cu marginea evazată, prevăzute la baza gâtului cu proeminențe conice sau ovale (fig.71/2, 3, 6, 11), de o evidentă tradiție hallstattiană.

Ceramica lustruită, în mediul cultural Bondariha este atestată într-o cantitate mult mai redusă. Pentru culturile precedente celei Bondariha, din care ea își trage originea, această categorie de ceramică nu este atestată și, după cum s-a menționat, la răsărit de Nipru apare odată cu deplasarea comunităților de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie. Mai frecvent, ceramica lustruită apare în descoperirile cu un aspect cultural mixt din bazinul râului Orel', în care elementele locale de tip Bondariha apar în asociere cu cele de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie. În obiectivele de tip Bondariha din bazinul râului Severskij Donec, ceramica lustruită este atestată sporadic (Ромашко 1995, 54-56).

Ceramica lustruită din cadrul culturii Bondariha se modela dintr-o pastă compactă, cu degresanți de granulație mică (șamotă, nisip), grosimea pereților depinzând de dimensiunile vaselor. Majoritatea vaselor au pereții subțiri, cu suprafețele lustruite de culoare cenușie-deschisă și mai rar neagră (Ильинская 1961, 31; Ромашко 1982, 55; 1983, 40, 55).

Tipurile morfologice, caracteristice acestei categorii tehnologice, sunt reprezentate de fragmente de vase de tip chiup, cupe și căni. Chiupurile, în așezările de la Buzovka și Zalinežnoe, constituie 3% respectiv 1%, cupele și cănila - 2% și 6% din întregul lot ceramic descoperit (Ромашко 1995, 39-40).

Vasele de tip chiup, în stare fragmentară, dar reconstituite grafic, sunt atestate în așezările de la Buzovka (Ромашко 1982, рис.1/24, 25, 26), Nicaha din bazinul râului Vorskla (Березанская 1982, рис.18/26), Oskol (Ильинская 1961, рис.3/7, 14) și Kapitanovo (Березанская 1982, рис.18/17) din bazinul râului Severskij Donec. Tipologic, se deosebesc vase cu gâtul cilindric înalt, mijlocul

puternic bombat, cu fundul îngust și vase cu corpul bitronconic scund, larg și zvelt, cu marginea puțin evazată și fundul îngust evidențiat (fig.71/12; 75/6). La baza gâtului și pe umeri, majoritatea sunt ornamentate cu motive geometrice realizate cu o ștanță, sau prin incizii, în unele cazuri în asociere cu gropițe rotunde care formează romburi (fig. 66/19, 32). Motivele imprimate de pe vasele de la Nicaha și Kapitanovo sunt încrustate cu o substanță albă (Березанская 1982, 72). Unul din chiupurile bitronconice, pe partea cea mai proeminentă a corpului are trei brăie simple, orizontale, paralele (fig.71/12). Tot aici mai menționăm că în așezarea de la Zalinežnoe au fost depistate și fragmentele unui vas cu suprafața exterioară neagră lustruită și cea interioară roșie-cărmizie (Ромашко 1995, 77).

Vasele de tipul I, morfologic sunt analoage celor caracteristice atât culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, cât și culturii Belozerka. În același timp tehnica și motivele ornamentale demonstrează apropierea lor mai mare de cele de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie (Ромашко 1995, 55-56, fig. 23). Chiupul de tipul II, după aspectul său arhitectonic și al modalității de ornamentare, prezintă un unicat. Totodată, particularitățile sale morfologice atestă unele afinități cu vasele bitronconice (variante B) ale culturii Chișinău-Corlăteni, având diametrul maxim ce depășește înălțimea (Levițki 1994a, 84). Originea hallstattiană a chiupurilor cu dublă culoare a pereților (negru la exterior, roșu-cărmiziu în interior) este incontestabilă.

Cupele. În obiectivele de tip Bondariha sunt cunoscute în așezările de la Buzovka (Ромашко 1982, рис.1/19-23), Zalinežnoe (Ромашко 1983, рис.2/25, 28-30), Staroe Mojarovo (Ромашко 1995, рис.7/31) din bazinul râului Orel' și în așezările de la Oskol (Ильинская 1961, рис.3/8), Bondariha (Ильинская 1957, T.III/28-29) din bazinul râului Severskij Donec.

Tipologic, se evidențiază cupe scunde cu gâtul larg cilindric, marginea evazată și corpul bombat; cupe zvelte cu gâtul îngust cilindric, marginea evazată și corpul bombat; cupe zvelte cu gâtul înalt cilindric, cu marginea dreaptă și corpul bombat. Predomină ornamentul cu motive geometrice realizate cu o ștanță dințată sau prin incizii, alcătuite dintr-o bandă orizontală la baza gâtului, sub care, pe umeri, sunt triunghiuri înscrise cu vârful în jos. În unele cazuri, motivele geometrice imprimate sau incizate sunt asociate cu șiruri de împunsături rotunde sau cu proeminențe ovale (fig.71/4, 10); altele, sunt ornamentate la baza gâtului cu un șir orizontal de alveole. Un exemplar are pe partea cea mai ridicată proeminențe conice. De asemenea, cupele cu gâtul înalt cilindric, cu marginea dreaptă, sunt ornamentate cu o fâșie orizontală imprimată, trasată imediat sub margine (Ромашко 1982, рис.1/21-22).

Analizând originea cupelor lustruite, bogat ornamentate, depistate în obiectivele din silvostepa de la răsărit de Nipru, V. A. Romaško acceptă prezența unor slabe influențe hallstattiene și menționează că ele sunt mult mai apropiate de cele

de tip Belogradovka-Černyj Les timpurii decât de cele caracteristice culturii Belozerka, de ultimele deosebindu-se prin predominarea ornamentelor realizate cu o ștanță dințată și lipsa celor în relief – proeminențele de la baza gâtului sau de pe corp (Ромашко 1995, 54-56, рис.24).

Cănila din complexele ceramice de la est de Nipru, cu excepția celor cu aspect pur Belogradovka-Černyj Les timpurie, localizate în interzona silvostepă-stepă: Kompanijcy, Fedorovka, Igreni, Vološskoe ș. a. (Ромашко 1995, 59), se întâlnesc sporadic. O cană cu corpul profilat și toarta puțin supraînălțată provine din necropola de tip Bondariha de la Timčenki (bazinul râului Severskiy Donec) (fig.66/15) (Буйнов 1977, рис.2/6). În obiectivele mixte din bazinul râului Orel' prezența acestui tip de vase este documentată de câteva fragmente de torți din așezările de la Buzovka (Ромашко 1982, 55; 1995, fig.11/8,9,14) și Zalinežnoe (Ромашко 1983, 55; 1995, fig.17).

Semnificativ este un fragment de toartă aplatizată cu secțiunea ovală, ornamentată cu un motiv incizat (fig.71/7) care, după V. A. Romaško (cu referire la studiul lui G. I. Smirnova (1976a, fig. 5/1- 4), are analogii în nivelul Komarov din așezarea de la Mahala (Ромашко 1995, 77). Menționăm că în spațiul carpato-balcanic, decorarea torții cănilor este caracteristică multor culturi din perioada mijlocie și târzie a epocii bronzului – Gîrla Mare (Dumitrescu 1961, pl. CXLV-CXLVIII), Wietenberg (Boroffka 1994a, Teil 2, T.30/6; 131/5), Tei (Morintz 1978, fig. 46/4); grupul Bistreț-Ișalnița (Gumă 1995, XI/13), precum și din perioada hallstattiană timpurie (perioada de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului) – grupurile Susani (Stratan, Vulpe 1977, T.7/78; 9/69-70), Bobda (Gumă 1993, pl. II/8), Govora (Hänsel 1976, Teil 2, T.30/4), Ticvanu Mare-Karaburma III (Gumă 1995, pl.VII/26, 28, 31, 45), Insula Banului (Morintz, Roman 1969, fig. 9/1,4; 15/6; 17/20, 21), Babadag (Hänsel 1976, Teil 2, T.46/8-9). În aria est-carpatică a complexului hallstattian timpuriu, ornamentarea torții cănilor este caracteristică îndeosebi pentru cultura Chișinău-Corlăteni, în cadrul căreia se află și cea mai apropiată analogie pentru motivul de pe toarta de la Buzovka (Levițki 1994a, 94, fig.35/1).

În continuare, ne vom referi asupra unor rare vestigii ceramice din necropolele de la Zalinežnoe și Timčenki care, în mediul cultural local precedent, precum și în culturile sincrone vecine dinspre vest și sud-vest - Belogradovka și Belozerka-, nu au analogii. Este vorba de un castron cu buza lobată din mormântul I de la Zalinežnoe, utilizat drept capac de urnă funerară, și de două vase "de pământ" din mormântul I de la Zalinežnoe și din mormântul 5 de la Timčenki, utilizate ca urne funerare (Ромашко 1983, 56, рис.2/2, 3; Буйнов 1977, 210).

Vasele cu buza lobată, de tipul celui de la Zalinežnoe (fig.75/4), după cum a menționat și Romaško (1983, 56; 1995, 77), reprezintă una din caracteristicile specifice ale complexului ceramic al culturii Gáva-Holihady-Grănicești (vezi cap. Ia).

Urnele, după cum afirmă autorii investigațiilor, erau modelate special cu destinație funerară, din pământ (Zalinežnoe), sau din pământ cu adaos de cuarțit (Timčenki), arse insuficient. După fragmentele recuperate, s-a constatat că primul era un vas cu pereții drepecți și marginea lătită, prevăzut sub margine cu o toartă lată (fig.75/3), al doilea era un vas de tip borcan, cu amprente digitale pe buză. Referitor la originea vestică a obiceiului producerii unor vase cu destinație specială funerară se va discuta mai jos. În continuare, vom face unele obiecții referitoare la aspectul lor tehnologic și mai puțin morfologic.

Calificativul “vas de pământ”, în opinia noastră, este posibil să fie utilizat de către cercetători, după culoarea neagră a ambelor suprafețe ale pereților. Credem că culoarea neagră a acestor vase este rezultatul arderii lor într-o atmosferă reducătoare, procedeu de ardere bine cunoscut și utilizat de ceramiștii primelor formațiuni hallstattiene, inclusiv est-carpătice – Gáva-Holihradý-Grănicești și Chișinău-Corlăteni (László 1994, 65-66; Levițki 1994a, 82).

Vasul cu pereții drepecți în partea superioară și marginea lătită de la Zalinežnoe, în cazul când profilul este dispus oblic, ar reprezenta o strachină conică larg deschisă, cu marginea invazată, tip caracteristic complexelor ceramice hallstattiene timpurii. Torțile late, au de asemenea paralele în mediul cultural carpato-dunărean din epoca bronzului – grupul Iernut (Cavruc 1997, fig.14/4,5), cultura Mureș (Soroceanu 1991, T.32/14), Balta Sărată (Gumă 1997, pl. LX/1; LXI/3) și hallstattiană timpurie – cultura Kyjatice (Kemenczei 1984, T.XCVI/17; XCVIII/9) și Belegiš II din Slovenia de Est (Forenbaher 1994, fig.6/2; Šimić 1994, pl.1/3; 3/5,6). În ultimele formații ele sunt decorate cu caneluri verticale. În obiectivele de tip Belegiš II, cu astfel de torți sunt prevăzute străchinile tronconice cu corpul ușor rotunjit către gură și marginea invazată. Într-un caz, toarta lată de tipul analizat formează rândul de jos al proeminențelor-suporturi amplasate în pereche în plan vertical pe umerii vaselor bitronconice (urne).

Astfel, în cazul când supozițiile expuse referitoare la aspectul tehnologic, morfologic și al accesoriilor vasului de la Zalinežnoe sunt corecte, proveniența lui vestică este certă.

În concluzie, cele arătate referitoare la influențele vestice (inclusiv hallstattiene) asupra complexului ceramic caracteristic culturii Belogradovka-Čerňýj Les timpurie din zona de silvostepă din dreapta Niprului, permit să constatăm prezența lor cu precădere în cadrul ceramicii fine și mai puțin în cea de uz comun.

În repertoriul morfologic al ceramicii de uz comun a unor obiective de tip Belogradovka, sunt semnalate sporadic, vase de tip borcan, ornamentate sub margine cu brâu simplu în asociere cu un rând de perforații incomplete de tradiție Nouă, vase de tip borcan zvelte, ornamentate în partea exterioară cu striuri verticale, precum și oale cu corpul bombat, gâtul scurt și buza evazată, ornamentate pe margine cu un rând de perforații complete iar pe umeri cu proeminențe conice -

de aspect hallstattian. Vasele de tip borcan și cele ovoidale din necropola de la Hordeevka, cu similitudini morfologice și ornamentale atât în mediul cultural local precedent, cât și în aria lumii tracice din bronzul mijlociu – Hallstatt timpuriu, prin compoziția pastei (utilizarea nisipului în loc de granit sau silex pisat) indică proveniența lor alohtonă, apuseană.

Categoriile tehnologice ale ceramii fine - neagră lustruită și bicromatică (neagră lustruită la exterior și cărămizie-oranj în interior) -, sunt de o incontestabilă origine hallstattiană, reprezentând atât importuri simple, cât și producția locală a unor grupuri de populație vestică în aria culturii Belogradovka, sau a meșterilor locali, după procedeele tehnologice preluate de la ceramiștii comunităților hallstattiene.

Impulsul hallstattian a contribuit la apariția, în cadrul tipurilor morfologice și ornamentale principale ale ceramicii fine de tip Belogradovka, a unor tipuri (varianțe) noi de străchini, căni, cupe și de ornamente anterior necunoscute în silvostepa din dreapta Niprului.

Astfel, în complexele ceramice sunt atestate străchinile tronconice cu corpul ușor rotunjit către gură, cu marginea invazată, ornamentate în partea superioară cu caneluri orizontale; cu buza dreaptă, prevăzute pe margine cu creștături oblice; cu buza tăiată oblic și străchini cu buza lobată – toate reprezentând mostre ale ceramicii hallstattiene timpurii de origine Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihrad-Grănicești. Aceeași origine au și suporturile conice prezente pe una din străchinile de tip coif.

Prototipurile cănilor utilizate de populația culturii Belogradovka sunt considerate vasele de acest tip ale culturii Komarov care, chiar în cadrul acestei formațiuni, sunt preluate din spațiul carpato-balcanic. Mai mult, sunt atestate și căni cu corpul alungit, având diametrul maxim în partea de jos, gâtul puțin evidențiat și buza evazată, toarta supraînălțată prevăzută cu proeminență – cu analogii în culturile Füzesabony și Vátya din Ungaria; căni cu corpul scund semisferic, umărul accentuat, cu buza evazată, toarta supraînălțată, cu sau fără buton în partea superioară, de tradiție hallstattiană timpurie de tip Tămăoani-Holercani-Balta, Urnenfelder și Kyjatice; căni cu buza înclinată spre toartă – caracteristice culturilor Monteoru și Tei (bronzul mijlociu), Zimnicea-Plovdiv, Coslogeni - faza Radovanu) din bronzul târziu; căni cu torți prevăzute cu proeminențe sau butoni, cu analogii în cultura Coslogeni, iar în aria lumii tracice în culturile Chișinău-Corlăteni, Cozia, Saharna-Solonceni; căni cu torțile late prevăzute cu butoni în asocierie cu motive incizate, similare celor cunoscute în cultura Tei.

Tipurile de cupe, tradițional evidențiate în cadrul ceramicii fine a culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, cu excepția celor cu gâtul scund care trece lin în corpul bombat, în culturile precedente nu au prototipuri și sunt, ca și în stepile nord-vest-pontice, de proveniență vestică. Cupele bitronconice, lipsite de ornament,

sau ornamentate cu motive imprimate (uneori încrustate cu alb), incizate, cu proeminențe și, mai rar, cu caneluri, la vest de aria culturii Belogradovka sunt cunoscute în cultura ceramicii încrustate transdanubiană și grupul Balta Sărată din bronzul mijlociu, și mai târziu în culturile Piliny, Lausitz timpurie și Gáva-Holihrad; cupele cu gâtul cilindric și corpul bombat, precum și ornamentația lor cu proeminențe conice, care apar în spațiul carpato-dunărean mai timpuriu decât în cadrul culturii Komarov; cupele tronconice cu marginea evazată, fundul pe suport inelar gol sau cilindric plin, și cupele cilindrice cu buza evazată, piciorul înalt cilindric cu baza evidențiată, au analogii în vest, în grupurile Jigodin și Iernut din bronzul timpuriu, cultura ceramicii încrustate transdanubiană, Vatyá, Pecica, Trzcineck de Vest – din bronzul mijlociu, cultura Berkesz, Urnenfelder, Belozerka, Insula Banului; cupele cilindrice cu buza evazată și fundul rotund – cu analogii în cultura Gyulavarsand.

Pe de altă parte, rezultatul influențelor vestice asupra zonei de silvostepă din dreapta Niprului este apariția în cadrul ceramicii de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie a unor tipuri morfologice de origine carpato-balcanică și central-europeană. În repertoriul lor se includ: cupele de proporții, negre lustruite, ornamentate cu motive incizate sau cu caneluri înguste orizontale, în asocieri cu grupuri de cercuri concentrice cu punct, încrustate cu o substanță albă, prototipurile lor morfologice și ornamentale găsindu-se în cultura ceramicii încrustate de la Dunărea de Mijloc, cultura Vatyá din Ungaria din bronzul mijlociu și culturile posterioare – Lausitz timpurie din Europa Central-Estică și Kyjatice din nord-estul Ungariei; ceștile negre lustruite, ornamentate cu proeminențe conice, caneluri verticale sau orizontale, de origine din bronzul mijlociu din bazinul Dunării de Mijloc – grupul Balta Sărată, cu analogii directe în culturile Wietenberg, Urnenfelder și complexul hallstattian timpuriu cu ceramica canelată; fructierele, prototipurile cărora se găsesc în mediul cultural Vučedol din regiunea carpato-balcanică, utilizate ulterior de comunitățile majorității formațiunilor culturale din epoca bronzului și primei epoci a fierului din aria lumii tracice, inclusiv cultura hallstattiană de tip Chișinău-Corlăteni; chiupurile, apărute în culturile bronzului mijlociu de la Dunărea de Mijloc și răspândite în toate culturile și grupurile culturale din Hallstattul timpuriu.

Tehnicile, elementele și motivele ornamentale aplicate în decorul ceramicii fine a culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, în majoritatea cazurilor, sunt de asemenea de proveniență din spațiul carpato-balcanic.

Unele prototipuri de vase de origine apuseană – chiupurile – în mediul cultural din silvostepa din dreapta Niprului capătă aspecte originale. La fel se poate afirma și referitor la compoziția unor motive ornamentale realizate prin imprimare, incizii sau proeminențe. Referindu-ne la influențele vestice asupra producției ceramice a culturii Bondariha din zona de silvostepă și spațiul interzonal (silvostepă –

stepă) din stânga Niprului, în primul rând menționăm că teritoriile ocupate de comunitățile hallstattiene timpurii și Bondariha nu erau nemijlocit limitrofe, între ele intercalându-se zona de silvostepă din dreapta Niprului, populată de comunitățile de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie, și, deci, între populația tracică și cea de tip Bondariha n-au existat contacte directe de lungă durată și ca urmare impulsul hallstattian nu s-a soldat cu modificarea aspectelor complexului ceramic tradițional local.

Influențele dinspre vest au condiționat doar îmbogățirea lui cu unele categorii tehnologice, tipuri morfologice și ornamentale alohtone, care reprezintă producția ceramiștilor culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie după prototipurile hallstattiene, apărute aici odată cu unele grupuri de populație din dreapta Niprului, care deja preluaseră unele tradiții hallstattiene, sau exemplare originale aduse direct din mediul cultural hallstattian în timpul unor pătrunderi de populație tracică și, într-o măsură mai mică, interpretări ale ceramiștilor ce activau în cadrul comunităților de tip Bondariha.

În cadrul ceramicii de uz comun, de exemplu, sunt atestate oale cu marginea evazată prevăzute la baza gâtului cu proeminențe conice sau ovale. Însă, cel mai important fapt este apariția în zona examinată a categoriei de ceramică lustruită, de culoare cenușie și neagră, precum și a tipurilor morfologice racordate ei – chiupurile, cupele, cămile.

Quantitativ, predomină vestigiile ceramice de tipul celor produse de ceramiștii culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie după prototipurile hallstattiene utilizate și în dreapta Niprului: chiupurile cu gâtul cilindric înalt și corpul bombat, ornamentate cu motive geometrice imprimate sau incizate, uneori încrustate cu alb; cupele scunde cu gâtul larg cilindric, marginea evazată și corpul bombat și cele cu gâtul cilindric înalt cu corpul bombat, ornamentate cu motive geometrice imprimate, incizate, șiruri de alveole sau proeminențe conice.

Vestigiile de tip hallstattian, originare din culturile de tip Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihrad-Grănicești, sunt reprezentate de fragmente de chiupuri cu suprafața exterioară neagră lustruită și cea interioară roșie-cărămizie, torțile cânilor ornamentate cu motive incizate, străchinile cu buza lobată apărute ca urmare a relațiilor comerciale de schimb. Deosebit de semnificativă în acest context este atestarea practicării de către comunitățile din stânga Niprului a obiceiului producerii vaselor – urne funerare, de tip hallstattian, prevăzute cu accesorii de aceeași origine, cu utilizarea tehnologiei arderii vaselor în atmosfera reducătoare, care presupune prezența unor elemente etnice tractice.

Ceramiștii comunităților de tip Bondariha, sub influențele și după prototipurile vestice, încep să producă chiupuri cu corpul bitronconic, marginea puțin evazată, de aspect Chișinău-Corlăteni, ornamentate în stil original, cu brăie simple, cupe zvelte cu gâtul cilindric, marginea dreaptă și corpul bombat, ornamentate cu

motive imprimate trasate imediat sub margine și, eventual, vasele-urne deja menționate. Creație a ceramiștilor locali trebuie considerată și compoziția ornamentală geometrică imprimat-incizată în asociere cu șiruri de împunsături rotunde.

Teritorial, vestigiile ceramice de origine sau care conțin elemente hallstattiene în spațiul de la est de Nipru, sunt concentrate în bazinele râurilor Orel' și Samara, unde sunt atestate cele mai multe obiective cu aspect cultural mixt – Bondariha cu ceramică de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie, precum și pe cursul mijlociu al râului Severskiy Donec, în epicentrul complexelor culturii Bondariha.

IV b. Elemente hallstattiene evidențiate în ritul funerar al populației din zona de silvostepă de la est de Nistru

Vestigiile arheologice, inclusiv cele funerare, descoperite în zona de silvostepă din spațiul de la est de Nistru, denotă faptul că impulsul hallstattian în această zonă nu s-a limitat numai la teritoriul din dreapta Niprului, ocupat în această perioadă de populația culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, ci a pătruns și mai la est, în aria culturii Bondariha (fig. 72).

Monumentele funerare ale comunităților care la sfârșitul epocii bronzului - începutul primei epoci a fierului populau zona de silvostepă de la est – nord-est de Nistru, Belogradovka - Černyj Les timpurie și Bondariha, rămân și în prezent prea puțin cunoscute. În același timp, specialiștii preocupați de aceste unități culturale menționează că pentru ele este caracteristică prezența monumentelor funerare de tipuri diferite și practicarea ambelor rituri: incinerarea și înhumarea. Astfel, începând cu primele studii în care au fost tratate monumentele funerare ale culturilor în discuție (Тереножкин 1961; Буйнов 1977, 208-216), continuând cu volumele de sinteză privind arheologia Ucrainei (Березанская 1985d, 509-510; Березанская Ильинская 1985, 515; Ильинская, Тереножкин 1986, 33) și a fostei Uniuni Sovietice (Артеменко 1987c, 117), precum și în diverse lucrări monografice referitoare la anumite zone geografice a acestui masiv din perioada respectivă, (Березанская 1982; Ромашко 1995) și încheind cu unele studii consacrate monumentelor și practicilor funerare ale comunităților în discuție (Беляев 1981, 67-70; Ромашко 1978, 70-74; 1983, 54-60; 1984, 106-125; Круц, Литвинова 1994, 124-125 ș. a.), sunt menționate necropole tumulare și plane, în care înmormântările aveau loc conform riturilor înhumării și incinerării.

Populația culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie din zona din dreapta Niprului practica atât înhumările în necropole tumulare, cât și incinerările în cele plane (Тереножкин 1961, 45-46; Березанская 1982, 81), fapt atestat și în mormintele acestei culturi din zona de trecere de la silvostepă la stepa din stânga Niprului (Ромашко 1984, 106-125; 1995, 47-54). Necropolele tumulare și plane,

în care înmormântările se efectuau conform ritului înhumației și incinerăției, sunt proprii și populației culturii Bondariha din silvostepa din stânga Niprului (Буйнов 1977, 208-215; Березанская, Ильинская 1985, 515; Ромашко 1995, 41).

Făcând abstracție de raporturile dintre necropolele tumulare și plane și de ponderea diferită a incinerățiilor și înhumațiilor în cadrul ritului funerar al culturilor existente în perioada examinată din zona de silvostepă de la est de Nistru, în continuarea studiului nostru vor fi abordate monumentele funerare în care este atestat ritul incinerăției, practicat fără excepție de către populația comunităților sincrone hallstattiene timpurii de tip Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihrad-Grănicești, cu care primele se învecinează nemijlocit și de la care, în opinia specialiștilor, au preluat unele practici. Dat fiind faptul că culturii precedente celei de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie în zona din dreapta Niprului - Komarov-, între care există legături genetice, îi este proprie aceeași diversitate de tipuri de necropole și rit funerar, inclusiv practicarea incinerăției (Swiesznikov 1967; Березанская 1985a, 430; Свешников 1990, 79-80) și că pentru culturile precedente culturii Bondariha în stânga Niprului, de tip Marjanovka și etapa intermediară, de tip Malye Budki, ritul incinerăției nu este documentat (Березанская 1985, 401), practicarea incinerățiilor de către populația primei fiind pusă în dependență de deplasarea triburilor culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie în stânga Niprului (Тереножкин 1961, 42-46; Ромашко 1984, 110; 1995, 76), sau unele reminiscențe de tip Srubnaja (Ромашко 1984, 110), identificarea influențelor de origine hallstattiană este posibilă doar prin intermediul unei analize minuțioase a tuturor practicilor funerare ale populației culturilor de la est de Nistru; contrapunerea lor cu cele practicate de purtătorii culturilor precedente din acest spațiu și constatarea inovațiilor intervenite, ca în ultimă instanță, în cadrul lor să se evidențieze elemente alohtone și să se determine de ce tradiții culturale sunt.

Referitor la cultura Belogradovka, în literatura de specialitate se menționează că din punct de vedere spațial ritul incinerăției se practica cu precădere în partea de nord a ariei ei, pe când în cea de sud era mai puțin răspândit (Березанская 1982, 84), similar perioadei imediat precedente, când zonele respective erau ocupate de triburile înrudite ale comunităților de tip Trzcineck de Est respectiv Komarov (Березанская 1982, 51; 1985b, 439) de la care, împreună cu tipul de așezare, forma de locuință, au preluat și unele trăsături ale ritului funerar (idem 1985d, 512). În plan cronologic, practicarea ritului incinerăției, alături de apariția vaselor de tip lea , ornamentate cu brâu alveolat, a străchinilor cu buza invazată și a ceramicii hallstattiene negre lustruite, cu partea interioară de culoare roșcată (cărămizie, oranj) este considerat ca o caracteristică proprie etapei târzii de evoluție a culturii Belogradovka, sincronă cu primele formațiuni hallstattiene din spațiul est-carpatic (idem 1985d, 503). În același timp când sunt analizate coraporturile culturii Belogradovka cu primele formațiuni hallstattiene, care au contribuit incontestabil la

constituirea ei (a primei), se subliniază că influențele hallstattiene sunt sesizate cu precădere în raioanele de sud ale ariei Belogradovka, în timp ce zona de nord rămâne, practic, neafectată (idem, 512). Ritul funerar al culturii Belogradovka în partea de sud a arealului este reprezentat cu precădere de înhumatii, fenomen pus de către specialiști în dependență de vecinătatea cu masivul stepic (Ромашко 1984, 110-112). Astfel, ținând cont că spațiul influențat de impulsul hallstattian se limitează numai la această regiune, aportul tracilor la constituirea ritului funerar al populației culturii Belogradovka rămâne o problemă deschisă.

Rezumând informațiile cunoscute din literatura arheologică referitoare la obiceiurile ce țin de practicarea ritului incinerăției, de către populația culturii Belogradovka-Černyj Les (impurie, menționăm că în cadrul vestigiilor funerare sunt cunoscute cremațiile parțiale în gropi sub tumuli și incinerățiile în urne depuse în necropolele plane și în tumuli. La categoria de morminte secundare depuse în tumuli, care prezintă incinerății parțiale, efectuate nemijlocit în groapa sepulcrală de formă rectangulară orientată pe axa est-vest cu unele devieri, poziția și orientarea scheletelor, cât și inventarul corespund întocmai cu cele depistate în mormintele de înhumăție, se atribuie: mormintele 1 și 3 din tumulul 2, Grupul I de la Sokolovo, regiunea Dnepropetrovsk (fig.73) (Ромашко 1995, 47-51; Березанская 1982, 81). Mormintele ce conțin incinerății depuse în urne, efectuate în necropole plane sunt reprezentate de descoperirile ocazionale de la Trojanov, regiunea Žitomir și Motovilovka, regiunea Kiev (Тереножкин 1961, 45; Березанская 1982, 81-84; 1985d, 510). În primul caz, resturile cinerare se găseau într-un vas în formă de lea, tipic pentru cultura Belogradovka. În al doilea, vasul de tip lea cu resturile cinerare era depus într-un recipient de același tip de proporții mai mari.

Mormintele de incinerăție în urne, depuse în tumuli preexistenți, sunt cunoscute după complexul de la Veseloe, regiunea Dnepropetrovsk. M. 2 din tumulul 2, Grupul XV, era depus în sectorul de est al mantalei. Conturul gropii a fost evidențiat la adâncimea de 0,5 m, nivel la care a fost depistat scheletul unei ovine sub care se găsea un chiup de proporții, depus cu gura în jos și care conținea resturi cinerare. Vasul era abundent presurat cu praf de cretă (fig.75/5-6) (Ромашко 1984, 107, рис.1/7; 1995, 54, fig.22/5,5).

Prin compararea riturilor funerare de incinerăție caracteristice culturii Belogradovka, cu cel propriu culturilor precedente, Komarov și Trzcineck de Est (Березанская 1982, 51, 55-56; 1985a, 430; 1985b, 439), sau formațiunea culturală Trzcineck-Komarov (Свешников 1990, 79-80, 82-84), cu care cultura Belogradovka este legată genetic, rezultă că purtătorii ambelor orizonturi cultural-cronologice ce se succed practicau: cremația defuncțiilor împreună cu inventarul funerar sau fără el, atât în locul înmormântării nemijlocite, cât și în afara lui; înmormântarea resturilor cinerare sub tumuli la nivelul orizontului antic, în gropi simple sau urne; obiceiul depunerii inventarului funerar, a ofrandei de carne, a triznei (ospățul funerar)

ș. a. În același timp, unii parametri indicați, în culturile comparate denotă unele particularități distinctive. Prima observație se referă la faptul că mormintele tumulare de incinerare de tip Komarov-Trzcineck sunt fără excepție principale, pe când cele de tip Belogrudovka sunt secundare, depuse în tumulii preexistenți. Tot aici se cere de menționat că în mediul Komarov, mormintele secundare cunoscute sunt efectuate conform ritului înhumăției (Дергачев 1986, 149). Cât privește necropolele plane și modul de înmormântare a resturilor cinerare, subliniem că pentru comunitățile de tip Trzcineck-Komarov, prezența lor este doar presupusă în preajma satului Kulčic, regiunea Lvov (cultura Komarov) (Свешников 1990, 80) și de la Derajno, regiunea Rovno (cultura Trzcineck de Est) (ibidem, 84), în care tipul de mormânt n-a fost identificat. La Kulčic au fost depistate o serie de gropi cu dimensiunile de 0,4-0,6 m, umplutura cărora fiind din pământ cenușiu cu incluziuni de fragmente mici de carbuni de lemn. Imediat lângă gropi se găseau fragmente de ceramică și vase întregi de tip Komarov. Apartenența acestui sit unei necropole plane de incinerare este presupusă doar pe baza dimensiunilor mici ale gropilor. Informațiile referitoare la cimitirul de la Derajno sunt și mai sumare. În aceste condiții, se poate admite că tipul de mormânt practicat în aceste necropole erau incinerările în gropi simple, depunerea resturilor cinerare în urne fiind cunoscute numai în necropolele din nord-estul ariei culturii Trzcineck de Est (Березанская 1985b, 441). În același timp, puținele incinerări plane, atribuite culturii Belogrudovka, sunt reprezentate exclusiv de morminte în urne, depunerea resturilor cinerare în gropi simple, în prezent nefiind cunoscută.

Preferința necropolelor plane de incinerare, celor tumulare, precum și mormintele în urne, celor în gropi simple de către populația Belogrudovka, în comparație cu comunitățile precedente reprezintă probabil o legitate generală caracteristică perioadei de tranziție de la perioada mijlocie a epocii bronzului la cea târzie pentru un spațiu mult mai vast, în cazul dat reflectând procesul de culturogenează din zona de silvostepă de la est de Nistru. Totodată, trecerea de la mormintele tumulare la cele plane a avut loc și cu concursul purtătorilor culturii Noua, care practicau cu precădere necropolele plane, cu atât mai mult că elementele de tradiție Noua sunt atestate și în alte componente ale culturii Belogrudovka (Березанская 1985d, 503). Nu poate fi complet negat nici aportul primelor formațiuni culturale hallstattiene, al căror rit funerar era incinerarea cu depunerea resturilor cinerare în urne în necropolele plane.

Următoarea remarcă se referă la gradul și locul efectuării cremației, insistând îndeosebi asupra cremațiilor efectuate pe locul înmormântării nemijlocite.

Populația culturii Komarov practica cremația defuncțiilor pe ruguri mari, amenajate la nivelul orizontului antic, resturile cinerare fiind depuse ulterior în urne. Astfel, sub mantaua tumulului II din necropola de la Bukivna, regiunea Ivano-Frankovsk se găseau resturile unui rug de proporții, în jurul căruia erau

aranjate 10 grupuri de vase, corespunzătoare cu 10 morminte în urne, care la rândul lor erau înconjurate de un ring de piatră (Свешников 1990, 80; Березанская 1982, 55-56; 1985a, 430). Deosebit de semnificativ în acest context este complexul tumulului II de la Ivanja, regiunea Rovno, atribuit grupului Volynja al culturii Trzcineck-Komarov (Свешников 1990, 93-84). În tumulul respectiv, la nivelul orizontului antic a fost depistat locul special amenajat pe care avea loc cremarea, care reprezintă o platformă rectangulară (1,66 x 3,4 m) înconjurată de un șanț cu lățimea de 0,6 m, pe suprafața căruia se găseau resturile de rug pe care erau depuse 2 schelete de femei tinere, fără urme de ardere în poziție chircită, unul dintre ele însoțit de inventar. Tot acolo se găsea scheletul parțial ars al unei femei în vârstă, care avea la mâini și picioare brățări din bronz, în zona cutiei toracice un ac din bronz, iar în prejma genunchilor o strachină din lut. În sectorul de nord-vest al tumulului a fost cercetată o groapă rectangulară de proporții, fundul și pereții căreia erau căptușiți cu lemn și era prevăzută cu un acoperiș din bârne. Pe fundul construcției se găseau două aglomerații de oase umane calcinate, ambele fiind însoțite de un inventar bogat și variat (Свешников 1990, 83-84).

În mediul cultural Belogradovka, după cum deja s-a menționat, cremațiile parțiale, efectuate în locul înmormântării nemijlocite în gropi simple, sunt cunoscute numai în tumulul 2 din grupul tumular I de la Sokolovo, regiunea Dnepropetrovsk. Aceste complexe, din punct de vedere al tipului de construcție sepulcrală, al poziției și orientării scheletului, sunt efectuate conform normelor primite pentru înhumatii, deosebindu-se doar prin arderea parțială a defunctului. Apariția obiceiului cremării parțiale a defuncților depuși în construcții funerare specifice înhumatiilor, în poziție și cu orientare practicate de populația culturii Belogradovka, nu poate fi explicată exclusiv prin prisma procesului de culturo-geneză, chiar și în condițiile când morminte de înhumatie, având scheletul cu urme de ardere, sunt atestate și în cultura Černyj Les (Ромашко 1984, 108). Cremațiile parțiale, semnalate în cadrul culturii Belogradovka, cât și scheletele cu urme de ardere prezente în mediul Černyj Les, în opinia noastră, reprezintă fenomene similare celor atestate la comunitățile culturii Belozerka din stepele nord-pontice, ilustrând utilizarea obiceiului purificării prin intermediul rugului funerar (vezi mai sus).

Astfel, apariția acestui obicei în ritul funerar al populației culturii Belogradovka, poate fi calificat ca o inovație de origine stepică, care, în mediul de silvostepă persistă și în cadrul culturii Černyj Les evoluată.

În această ordine de idei, mai remarcăm și practicarea de către populația comunităților Belogradovka-Černyj Les timpurie, în cadrul acțiunilor rituale ce țin de înmormântarea prin incineratie, a obiceiului depunerii în calitate de ofrandă de carne a unor leșuri întregi de animale. Acest obicei este cunoscut în prezent numai în M. 2 din tumulul 2 din grupul XV de la Veseloe, regiunea Dnepropetrovsk, complex atribuit de către Romaško orizontului Černyj Les timpuriu (1984, 108).

Într-un singur caz această practică a fost atestată și în tumulul 5 din necropola tumulară de tip Komarov de la Bukivna, regiunea Ivano-Frankovsk, în care au fost depistate scheletele a doi cai tineri (Swieśnikow 1967, 50). După cum deja a fost menționat, acest obicei este de origine din stepele nord-pontice, fiind caracteristic și purtătorilor culturii Belozerka, sincronă culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, cu care ultima se învecinează dinspre sud. Ținând cont de faptul că mormântul de la Veseloe este situat în zona de trecere de la silvostepă la stepa din stânga Niprului, că necropola de la Bukivna este unul din cele mai târzii monumente în cadrul culturii Komarov, datat la sfârșitul sec. XII - începutul sec. XI î.e.n. (Смирнова 1976a, 126; Крушельницька 1985, 27), de lipsa acestui tip de morminte în complexele funerare, atribuite cu siguranță culturii Belogradovka, în restul ariei ocupate de ea prezența acestei practici rituale în mediul culturii Černyj Les timpurie ilustrează, probabil, mai mult contactele cu vecinii din stepă, de la care l-au și preluat, decât procesul de evoluție culturală continuă a comunităților din silvostepa de la est de Nistru, din perioada mijlocie a epocii bronzului până în epoca fierului.

În același context al parametrilor distinctivi prin care incinerările culturii Belogradovka se deosebesc de cele efectuate de populația precedentă din silvostepa ucraineană, mai invocăm și obiceiul depunerii urnei cu resturile cinerare într-un vas similar, de proporții mai mari, atestat la Motovilovka - regiunea Kiev. O asemenea practică în cadrul monumentelor funerare ale formațiunilor culturale sincrone, precedente sau posterioare, atât la est, cât și la vest de Nistru, nu ne este cunoscută.

În același timp, considerăm că nu este exclus ca fenomenul examinat să ateste anumite afinități cu obiceiul depunerii în complexele funerare a vaselor de ofrandă mai mici în recipiente mai mari, obicei pe larg practicat de comunitățile din partea de vest a lumii tracice din perioada târzie a epocii bronzului - Hallstatt timpurie (vezi mai sus). De asemenea, în monumentele funerare hallstattiene timpurii cunoaștem similitudini și în obiceiul depunerii urnei funerare cu gura în jos, atestat la Veseloe. Această practică funerară este pe larg utilizată în necropola tumulară de tip Gáva-Holihrad-Grănicești de la Volovăț (Ignat 1976, 99-108; László 1983-84, 65-84; 1994, 59), precum și în unele complexe din epoca bronzului și a fierului timpuriu din aria tracică (László 1994, 96, nota 44).

Astfel că, la parametrii ce disting ritul de incinerare a culturii Belogradovka de cel caracteristic formațiunilor culturale precedente, și care erau practicați inclusiv și de populația comunităților hallstattiene timpurii, pot fi atribuite, eventual: predominarea necropolelor plane; depunerea resturilor cinerare în urne; practicarea obiceiului amplasării urnei funerare în interiorul unui vas mai mare și obiceiul depunerii urnei cu gura în jos. În același timp, dacă procesul de trecere la necropolele plane în zona de stepă poate fi pus în dependență de influențele din

vest, atunci pentru zona de silvostepă, unde necropolele plane erau caracteristice și pentru formațiunile culturale precedente, o astfel de tratare este insuficientă, fapt ce se referă și la înmormântarea resturilor cinerare în urne, cu atât mai mult că elementele suplimentare (de exemplu, urne) de tradiție hallstattiană lipsesc, iar complexele funerare cunoscute sunt depistate fără excepție în zona de nord a arealului Belogradovka.

Cât privește obiceiul amplasării urnei într-un alt vas, deși el a fost fixat în aceeași zonă de nord, considerată neafectată de influențele vestice, precum și amplasarea urnei cu gura în jos, conceperea lor în afara impulsului hallstattian actualmente este imposibilă.

În continuare, vom prezenta și unele complexe funerare investigate mai recent, până în prezent neinvocate, care, în opinia noastră, conțin elemente de tradiție vestică – complexul de la Cuzmin, raionul Camenca, R. Moldova, sau, în opinia lui S. S. Berezanskaja și B. I. Lobaj, despre eventuale deplasări de populație din vest – necropola de la Hordeevka, reg. Vinica, Ucraina (Березанская, Лобай 1989, 18-20).

Complexul de la Cuzmin a fost depistat în procesul cercetării unui grup tumular situat pe un platou al malului stâng al râului Nistru, la est de localitate (Манзупа, Ключко, Савва 1992, 72). Reprezintă un mormânt secundar depus la periferia de sud-est a tumulului (fig.74/1). Camera funerară de formă rectangulară, cu colțurile rotunjite, avea lungimea de 1,6 m, lățimea de 1,15m, adâncimea fixată - 0,49 m și era orientată pe axa sud-vest - nord-est. Mormântul a fost distrus. Cercetătorii acestui complex menționează că mormântul a fost dublu, defuncții fiind depuși unul deasupra altuia. Pentru scheletul de dedesubt se presupune poziția chircită pe partea stângă cu orientarea spre nord-est (fig.74/2).

Din inventar s-a recuperat o cupă din lut, cu corpul scund, buza puțin evazată și fundul plat puțin evidențiat. Sub buză, vasul este ornamentat cu o fâșie din trei caneluri orizontale. Cupa este modelată cu mâna, dintr-o pastă cu șamotă. Are suprafețele lustruite de culoare cenușie-închisă. Diametrul buzei este de 16,8 cm, al fundului - 9,8 cm, înălțimea - 12 cm (fig.74/3).

Vasul ceramic, după toți parametrii (tehnologici, morfologici, stilistici și dimensiuni), corespunde vaselor în formă de cupe, de proporții mari, ce constituie tipul IX al ceramicii fine a culturii de tip Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 97, fig21/5). Astfel că, datarea acestui complex cu prima epocă a fierului și atribuirea lui populației culturii Belogradovka nu trezește nici un dubiu, cu atât mai mult că în favoarea unei astfel de interpretări indică și parametrii ritului funerar. În același timp, mormântul de la Cuzmin prezintă și unele caracteristici mai puțin frecvente în mediul Belogradovka. După cum s-a menționat, acest complex reprezintă o înhumatie dublă, fenomen rar întâlnit în cadrul monumentelor funerare ale culturii Belogradovka. În M. 3 din tumulul 2 din grupul I de la Sokolovo, de exemplu,

defuncții erau orientați cu craniile în direcții opuse (Ромашко 1995, 49-51), fapt ce, ținând cont de orientarea construcției funerare pe axa sud-vest – nord-est, nu poate fi exclus și pentru mormântul examinat. Specificul mormântului dublu de la Cuzmin mai este determinat și de amplasarea defuncțiilor unul deasupra altuia, fenomen ce poate fi interpretat ca o depunere succesivă a defuncțiilor în aceeași groapă funerară. Asemenea obicei, după cum deja s-a menționat, era practicat de populația complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată de la est de Carpați și a culturii Belozerka din stepele nord-pontice. Cea mai apropiată analogie a acestui mormânt apare în complexul 8 din necropola culturii Belozerka de la Černjanka, în care se găseau trei schelete depuse unul peste altul (Кубышев, Черняков 1986, 145, рис.2/10).

Astfel, mormântul de la Cuzmin, din punct de vedere cultural este mixt, inventarul fiind de tradiție hallstattiană, iar ritul funerar reprezintă o simbioză a parametrilor de tip Belogradovka, Belozerka și hallstattian timpuriu.

Necropola tumulară de la Hordeevka este situată pe un promontoriu format de doi afluenți ai râului Bugul de Sud. Suprafața necropolei este de circa 1,5 ha. S-au investigat 40 de tumuli (Березанская, Лобай 1989, 18-20; Berezanskaja, Kločko 1998; Berezanskaja 1998, 329-341; Kločko 1998, 343-351). Tumuliile conțineau câte un singur mormânt. Camerele funerare, de formă rectangulară, cu dimensiunile 4x3,5m și 3,5 x 2,6 m și adâncimea 1,5-0,6 m, erau orientate pe axa sud-nord. Sunt atestate două tipuri principale de construcții funerare: I - gropi, având pereții căptușiți cu bârne verticale ce aveau capătul de jos fixat într-un șanțuleț săpat pe fundului gropii și II - (cel mai frecvent) lăzi, srub fără fund, construite din bârne orizontale. Detaliu caracteristic pentru toate tipurile de gropi este prezența în centru a patru gropi de pari. Defuncții erau depuși pe un așternut din lemn, în poziție chircită pe partea stângă, craniul fiind orientat spre nord sau nord-vest. Deasupra, gropile se acopereau cu bârne groase (70 cm), uneori unse cu lut, pe care se ardeau ruguri în timpul triznei. În scopuri rituale, în unele cazuri se ardea întreaga construcție funerară. Toate mormintele au fost devastate, însă în fiecare dintre ele s-a păstrat o anumită parte a inventarului. Predomină piesele din aur, bronz, chihlimbar, mai rar din argint și ceramică. Cele din fier sunt sporadice. Cele mai numeroase sunt piesele de podoabă – brățările, inelele, acele, mărgelile, pandantivele. Uneltele sunt reprezentate doar prin câteva tipuri de cuțite, sule, ace, fusaiole. Piesele de harnașament - prin psalii, zăbale, aplici.

Autorii datează necropola în perioada Br.B-HaB, accentuând totodată că ea nu poate fi atribuită nici unei formațiuni culturale a epocii bronzului de pe teritoriul Ucrainei, unele obiecte și parametri ai ritului funerar având similitudini în culturile Komarov, Trzcinek de Est, Belogradovka și Belozerka. În general, necropola de la Hordeevka este considerată mai apropiată de monumentele culturii mormintelor

tumulare și ale câmpurilor de urne din Europa Centrală, iar apariția ei este pusă pe seama deplasării unei anumite grupe de populație vestică departe spre est.

După cum deja s-a menționat, impulsul hallstattian- valul tracic nu s-a limitat numai la spațiul din dreapta Niprului, ci a pătruns și mai la est, în bazinele râurilor Orel' și Samara (Ромашко 1995, 76). Vestigiile de tip hallstattian în mediul cultural Bondariha, după V. A. Romaško, nu reprezintă numai unele elemente hallstattiene tractice, preluate de populația formațiunilor Belogradovka-Černyj Les timpurie, care ulterior s-a deplasat în stânga Niprului, ci chiar unele pătrunderi de grupuri de populație tracică, fenomen sesizat atât în cultura materială a unor așezări, cât și în unele practici funerare (Ромашко 1995, 76-77).

Monumentele funerare ale culturii Bondariha, cu rare excepții, sunt reprezentate de incinerări depuse atât sub tumuli cât și în necropole plane (Березанская, Ильинская 1985, 515).

Incinerările tumulare, în prezent sunt cunoscute doar după complexul de la Nikolaevka, regiunea Vorosilovgrad (Lugansk), cercetat în anul 1974. La nivelul orizontului antic, sub mantaua unui tumul ridicat de populația culturii Srubnaja, au fost depistate resturile unei incinerări ce reprezintă o aglomerație de cenușă cu diametrul de 1m, care mai conținea oase, printre care și dinți umani, alături de care se află un vas de tip borcan, de formă alungită, ornamentat în stil Bondariha (Березанская 1982, 69; Березанская, Ильинская 1985, 515).

Mormintele de incinerare depistate în necropolele plane I și II de la halta Osnova (Буйнов 1977, 214), Timčenki (ibidem, 208-216), Zalinežnoe (Ромашко 1983, 54-60; 1995, 41-44) și Suhaja Gomoliša (Ромашко 1995, 44) din regiunea Harkov, sunt reprezentate de cremații efectuate în afara locului înmormântării propriu-zise, resturile cinerare fiind depuse în groapa nu prea mare, acoperită cu fragmente de vase (necropolele I și II de la Osnova, necropola Timčenki, M. 4 din necropola de la Zalinežnoe); în urne (M.I și 5 din necropola de la Zalinežnoe și, probabil, Suhaja Gomoliša); precum și în urne cât și în jurul (afara) lor (M.2 și 3 de la Zalinežnoe). Printre practicile funerare legate de ritul incinerăției, specialiștii menționează: înmormântarea numai a unei părți din oasele calcinate; spargerea intenționată a vaselor; depunerea în mormânt numai a unor fragmente de vase, fără urme de ardere secundară, precum și a unor bucăți de gresie, "turte de lut", fragmente de vase modelate din pământ (Буйнов 1977, 211).

În acest fel, ritul funerar al comunităților de tip Bondariha, reprezentat cu precădere de incinerări în necropole plane, este similar celui practicat și de purtătorii altor formațiuni culturale din perioada târzie a epocii bronzului din zona de silvostepă a Ucrainei. În același timp, parametrii ca: necropole plane; arderea defuncților într-un loc special amenajat; depunerea resturilor cinerare în urne, mai rar în gropi simple acoperite cu vase (fragmente de vase) sunt proprii și pentru culturile hallstattiene timpurii de la est de Carpați – Chișinău-Corlăteni și Gáva-

Holihrady-Grănicești precum și pentru cea mai mare parte a Europei. Identificarea influențelor de origine hallstattiană timpurie incontestabilă, în ritul funerar de incinerare al culturii Bondariha, a fost posibilă doar în urma investigării necropolei plane de la Zalinežnoe, din regiunea Harkov (Ромашко 1983, 54-57; 1995, 41). Necropola menționată era amplasată pe teritoriul așezării culturii Bondariha, Zalinežnoe. Au fost cercetate 5 morminte de incinerare de tipul celor caracteristice culturii respective. În contextul problemei abordate, de o importanță deosebită este complexul funerar I., M. I., depistat la adâncimea de 0,4 m, reprezentând o incinerare în urnă, depus într-o groapă rotundă în plan și trapezoidală în secțiune (diametrul este de 0,35 m, adâncimea de 0,25 m). Pe fundul gropii se găseau resturile cinerare umane și fragmente dintr-un vas modelat din "pământ" (care nu poate fi reconstituit), cu pereții drepți, prevăzut sub buză cu o toartă tubulară depusă orizontal. Oasele calcinate și vasul din "pământ" erau acoperite cu 3 fragmente mari de ceramică, dintre care două aparțin unui vas de tip lea, ornamentat cu un brâu simplu continuu în relief, depus orizontal, și unul de la un castron cu buza lobată (fig.75/1-4).

Vasul din "pământ" este calificat de A. Romaško drept urnă, modelat special cu destinație funerară (1995, 77), fapt atestat de asemenea și în mormântul 5 din necropola de la Timčenki (Буйнов 1977, 210). Obiceiul utilizării în calitate de urne funerare a unor anumite tipuri de vase, special modelate, pentru comunitățile din epoca bronzului și a fierului timpuriu din zona de silvostepă a Ucrainei, nu este cunoscut. Apariția acestei practici în ritul funerar al culturii Bondariha, după cum consideră Romaško, este în dependență directă de influențele din partea culturii câmpurilor de urne din Europa Centrală, inclusiv cultura Gáva-Holihrady-Grănicești (László 1994, 60) și Lăpuș (Kacsó 1971, 47-48), în cadrul cărora ceramica utilizată în scopuri funerare era confecționată în mod special. Vasele cu buza lobată, după cum deja a fost menționat, reprezintă una din caracteristicile specifice ale complexului ceramic al culturii Gáva-Holihrady - Grănicești.

Având în vedere că în zona de silvostepă din dreapta Niprului, în mediul cultural Belogrudovka-Černyj Les timpurie vasele cu destinație funerară nu se modelau și că în monumentele lor nu sunt cunoscute nici vase cu buza lobată de tradiție Gáva, V. A. Romaško pune apariția mormintelor în urne de tipul celui de la Zalinežnoe în legătură cu unele pătrunderi de populație tracică în mediul cultural Bondariha (Ромашко 1995, 77, 79).

Rezumând cele prezentate referitor la ritul funerar practicat de comunitățile din perioada târzie a epocii bronzului din zona de silvostepă a Ucrainei și compararea lui cu cel practicat de populația formațiunilor hallstattiene timpurii, se constată prezența unei serii de trăsături comune, care, eventual, au fost determinate de cadrul geografic similar ocupat de ele - zona de silvostepă- și de stadiul aproximativ egal de dezvoltare economică și culturală.

Necropolele plane, cremația defuncților pe un loc amenajat special, depunerea resturilor cinerare în urne sau în gropi simple, sunt tradiționale în mediul cultural din epoca bronzului din silvostepa Ucrainei. Totodată, preferarea lor de către populația de la sfârșitul epocii bronzului - începutul primei epoci a fierului, a avut loc, probabil, sub influențele venite din vest.

De o incontestabilă tradiție hallstattiană, în opinia noastră, este obiceiul prelucrării vaselor - urne cu predestinație funerară și, probabil, practica depunerii urnei funerare într-un vas mai mare; amplasarea urnei cu gura în jos, respectiv vasul cu buza lobată utilizat în calitate de capac de urnă - elemente atestate la est de Nistru, până și în cazuri izolate.

Necropola tumulară de la Hordeevka, mormântul secundar de la Cuzmin, și în deosebi, mormântul I de la Zalinežnoe, în prezent reprezintă puține, dar suficiente argumente în favoarea acceptării unor deplasări de grupuri de populație din vest în zona de silvostepă de la est de Nistru, fenomen de altfel ilustrat și de alte categorii de vestigii arheologice.

IV c. Piese din bronz de tipuri central-europene atestate în zona de silvostepă de la est de Nistru

Piese din bronz de origine vestică, de la sfârșitul epocii bronzului - începutul primei epoci a fierului, apar în zona de silvostepă de la est de Nistru doar sporadic și cu rare excepții sunt cunoscute după descoperiri fortuite. Pentru unele obiecte de acest tip, descoperite încă la sfârșitul sec.XIX – începutul sec.XX, și care în prezent se află în colecțiile unor muzee, nu se cunosc condițiile și nici locul de depistare. În general, ținând cont de aspectul morfologic și stilistic, ele se sincronizează cu perioada de evoluție a culturii Belogrudovka. Informația despre aceste vestigii apare în studiile lui A. M. Tallgren (1926), T. Sulimirski (1938), O.A.Krivcova-Grakova (1955), A. I. Terenožkin (1957; 1961), V. D. Rybalova (1961), E. N. Černyh (1976), S. S. Berezanskaja (1982; 1985d). Menționăm că studiile lui A. I. Terenožkin din 1957 și un capitol din cel din 1961, precum și lucrarea lui V. D. Rybalova au un aspect similar celui propus de noi în lucrarea de față. Piese din bronz, de proveniență central-europeană examinate de acești autori, sunt calificate ca importuri simple, printre care predomină cele transilvănene și central europene.

În stadiul actual de cercetare, lotul de obiecte din bronz central-, sud-est-europene, cunoscut în silvostepa de la est de periferia lumii hallstattiene, cu excepția celor depistate în necropolele de la Hordeevka, practic este același ca și cel din anii '60, situație cauzată de reducerea simțitoare a investigațiilor siturilor acestui orizont cultural-cronologic (Belogrudovka-Černyj Les timpurie-Bondariha) (fig. 76). Totodată, stadiul actual de cunoaștere a nivelului de dezvoltare a

metalurgiei bronzului din spațiul carpato-dunărean pe de o parte, și de la Niprul de Jos pe de alta, sub influența cărora se găsea zona de silvostepă de la est de Nistru, creează noi posibilități pentru identificarea zonei de origine, intermediarilor și modificările tipurilor apusene în mediul cultural estic din zona de silvostepă.

Obiectele din bronz de origine hallstattiană, depistate în silvostepa de la est de Nistru, după destinația funcțională, se subîmpart în unelte de muncă, arme și piese de podoabă.

Unelte

În prezent, deținem informații despre celturi și seceri, cuțite, sule și ace.

Celturi. Această categorie este relativ cea mai numeroasă și este reprezentată de: celturi cu o singură tortiță de tip vechi transilvănean; celturi cu nervură masivă în jurul găurii de înmănușare; celturi cu tăișul teșit oblic și celturi cu gura cvasiconcavă.

Celturile de tip vechi transilvănean. Acestui tip i se atribuie două exemplare. Un exemplar masiv, nelocalizat, din colecțiile Muzeului de Istorie din Kiev (fig.77/1) (Тереножкин 1961, 122, рис.95/1) și unul de proporții mai mici găsit la Ositneazka, regiunea Čerkassk (fig.77/3) (ibidem, 123, fig.83/12). Se caracterizează prin bordură accentuată, corp alungit cu secțiunea hexagonală și muchii clar evidențiate. Centrul lor de producție se consideră estul Transilvaniei, dar acestea s-au răspândit pe un areal foarte larg, întâlnindu-se de la Nistrul Superior până la Dunăre și din fosta Iugoslavie până la Nipru (Дергачев 1975, 37, рис.13; 1997, 25, harta 8). În spațiul carpato-nistrean, celturile de tip vechi, transilvănean (tipul Ruginoasa - după V. Dergačev 1997, 25-26), sunt caracteristice depozitelor seriilor Rîșești-Băleni (Petrescu-Dîmbovița 1977) sau Rîșești-Băleni-Lozova (Дергачев 1986, 169-170), sincronizate cu cultura Noua și depozitele seriei Ilișeni-Ruginosa-Mîndrești și Zavadka (Кобаль 1993, 123, рис.68/2,3), racordate la formațiunile hallstattiene timpurii de tip Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 123) și respectiv Gáva-Holihradý.

Exemplarele de pe cursul mijlociu al Niprului au perfecte analogii în aria hallstattiană, inclusiv cel de la Kiev, având muchiile în partea superioară cu aspect de nervuri în relief: depozitul Crasna, seria Cincu-Suseni din Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, fig.134/3) și o descoperire nelocalizată din Slovacia (Novotna 1970, T. 26/463). Astfel, celturile discutate în spațiul est-nistrean prezintă piese de import, iar ca intermediari erau, probabil, purtătorii formațiunilor hallstattiene timpurii est-carpătice, cu precădere Gáva-Holihradý.

A. I. Terenožkin presupunea că imitații locale ale celturilor de tip vechi transilvănean, în zona din dreapta Niprului, pot fi considerate celturile cu secțiunea hexagonală, care pe fațete sunt dotate cu muchii suplimentare, ce unesc extremitățile

tăișului cu mijlocul bordurii, dar prevăzute cu două tortițe. Celturile de acest tip provin din satul Hmelna, raionul Kanev (fig.77/4) (Тереножкин 1961, рис.84/3), din partea de sud a fostei gubernii Kiev (?) (fig.77/5) (ibidem, fig.84/4) și probabil din regiunea Kiev, sau Podolsk (fig.77/8) (ibidem, fig.84, 5). În calitate de mostră a unei eventuale interpretări locale a celturilor de tip vechi transilvănean, în opinia autorului, poate fi invocat un celt din fostele gubernii Kiev sau Podolsk, ornamentat pe fațete, imediat sub bordură, cu un motiv unghiular în relief (fig.77/14), prototip pentru care a servit celtul transilvănean cu o singură tortiță cu secțiunea hexagonală documentat prin exemplarul de la Rovno (fig.77/11) (Tallgren 1926, fig.106/11; Тереножкин 1961, 123, рис.84/6).

În legătură cu această supoziție menționăm că celturile cu două tortițe, hexagonale în secțiune, prevăzute pe fațete cu muchii ce unesc extremitățile tăișului cu centrul bordurii, au fost răspândite în masă la populația culturii Belozerka (Лесков 1967, 176, рис.6/10), iar forme de producere a lor provin de la Soloha, regiunea Zaporož'e (Лесков 1967, 2/3), din aria aceleiași culturi, fapt de altfel menționat și de Тереножкин. În al doilea rând, celtul de la Rovno, morfologic și stilistic, mai degrabă se atribuie unui alt tip – cele cu nervură masivă în jurul găurii de înmănușare, ornamentate cu nervuri în relief dispuse orizontal sau în unghi. Astfel că lipsa în zona de silvostepă a matrițelor pentru turnarea acestor celturi și prezența lor în bazinul Niprului de Jos ilustrează, probabil, modificarea locală a celturilor de tip vechi transilvănean de către meșterii culturii Belozerka, de unde s-au și răspândit în zona Niprului de Mijloc.

Celturi cu nervură masivă în jurul găurii de înmănușare. Acest tip de celt este reprezentat prin descoperirile întâmplătoare de la Pastyrskoe (fig.77/6) și Kozievka (fig.77/7) din fostul județ Kanev (Тереножкин 1961, 132, рис.95/2,4), precum și printr-o piesă nelocalizată din colecția Muzeului de Istorie din Kiev (fig.77/2) (idem, 132, nota 104, fig. 95/3). Tot acestui tip îi atribuim celtul deja menționat de la Rovno (fig.77/13) (Tallgren 1926, fig.106/11) și un altul de la Iskra, din aceeași regiune (fig.77/20) (Нікольченко 1973, 92, рис.1).

Celturile menționate, cu excepția celui de la Rovno, sunt de formă alungită și ornamentate. Exemplarul de la Pastyrskoe, cu nervuri în relief ce unesc extremitățile tăișului cu bordura, formând sub ea un motiv în formă de M, cel de la Kozievka – cu nervuri verticale ușor arcuite, cel de la Rovno, cu nervuri orizontale sub bordură, de la care pleacă altele dispuse în unghi, exemplarul nelocalizat, cu o nervură orizontală dispusă puțin mai jos de bordură, sub care sunt amplasate nervuri verticale arcuite, iar cel de la Iskra, cu nervuri dispuse în unghi sub bordură.

Celturile prezentate, după toate caracteristicile, corespund celui mai răspândit tip de celturi, recent desemnat de V.A.Dergačev ca "tip Debrecen" (1997, 39), cu o singură tortiță, aflat în circulație în prima epocă a fierului în toată aria

hallstattiană, inclusiv carpato-nistreană (Levițki 1994a, 119-120; László 1994 145-146; Крушельницкая, Малеев 1990, 129). Totodată, compozițiile lor ornamentale au cele mai apropiate analogii cu precădere în Ungaria și Slovacia. Exemplarul de la Pastyrskoe din depozitul Napkor, Piripucpuszta, al culturii Gáva din Ungaria (Kemenczei 1984, Taf. CLXXXIII/4); cel de la Kozievka, cât și cel nelocalizat, în depozitul Ecseg al culturii Kijatice (ibidem, Taf.CXVIa/27,26); cel de la Rovno, în depozitul Badacsonytomaj racordat la orizontul Gyermely (Mozsolics 1985, Taf.235/11), iar cel de la Iskra, în depozitul Kek, atribuit orizontului Kurd (ibidem, Taf.191/22) și cu excepția exemplarului de la Pastyrskoe, în Slovacia, respectiv într-un depozit, locul depistării lui nu ne este cunoscut (Novotna 1970, T.43/78), cu o descoperire fortuită de la Hradec Sebedrazie (ibidem, T.38/676,678; T.39/696); în depozitul Gemer, Besa, Prievidza (ibidem, T.42/757; 36/636; 34/610) și din apropierea localității Skalica (ibidem, T.32/573).

Celturi cu tăișul teșit oblic. Sunt reprezentate printr-un exemplar neornamentat, depistat în satul Luka din regiunea Kiev (fig.77/11) (Тереножкин 1961, 132-133, рис.95/6).

Celturile de acest tip sunt considerate de tradiție transilvăneană, pe larg răspândite în zonele ocupate de culturile hallstattiene în perioada HaB₁-B₂ (Дергачев 1975, 40-41). Cea mai mare concentrație a acestor piese se află în vestul Podoliei, regiunea transcarpatică a Ucrainei, Transilvania, nord-estul Ungariei și Slovacia (Jurowski 1949, t.VII; Bernjakovič 1960, T.III; Petrescu-Dîmbovița 1977, T.343; 344; 345; 346 și urm.; Novotna 1970, T.41). Două exemplare de acest tip sunt cunoscute și în aria grupului Chișinău-Corlăteni din spațiul carpato-nistrean (Levițki 1994a, 122-123, fig. 51/10; 55/5). Celturile din spațiul vest-nistrean, în marea lor majoritate sunt ornamentate cu diverse motive alcătuite din nervuri în relief dispuse orizontal, arcuite sau în unghi. În același timp, nu fac excepție nici exemplarele neornamentate.

Celturi cu gura concavă. Acestui tip i se atribuie un celt nelocalizat din colecția Muzeului de Istorie de la Kiev (fig.77/12) (Тереножкин 1961, 132, рис.95/5). Se caracterizează prin corp alungit, cu fațetele ce se lărgesc spre tăișul convex, sub bordură fiind ornamentat cu trei nervuri în relief, orizontale, sub care pe fațete sunt dispuse vertical patru nervuri similare.

Celturile cu gura concavă, "tip Gemzse", după V.A.Dergačev (1997, 33-34) de origine din bazinul Tisei Superioare, în spațiul de la vest de Nistru sunt pe larg răspândite începând cu perioada târzie a bronzului (Br.D), persistând până în HaB₁, fiind reprezentate prin mai multe variante, care se deosebesc între ele în ce privește dimensiunile, secțiunea transversală, aspectul găurii și ornamentația (Levițki 1994a, 120-121 și bibliografia).

Exemplarul examinat, cu excepția formării originale a extremităților găurii, atât morfologic, cât și ornamental este identic unui celt din depozitul de la Vinicky din Slovacia (Novotna 1970, Taf.33/5839).

Seceri. Această categorie de unelte din bronz de origine apuseană, în zona de silvostepă de la est de Nistru este cunoscută după patru exemplare fragmentare descoperite fortuit la Hmelna (fig.77/9) și Lepleava (fig.77/15) din regiunea Čerkassk și două nelocalizate, păstrate în colecțiile Muzeului de Istorie din Kiev (fig.77/10) (Тереножкин 1961, 144, рис.95/10, 11, 12). Toate se atribuie tipului de seceri cu buton, ce se caracterizează printr-o lamă cu un pronunțat grad de curbură și spate îngroșat.

Secerile cu buton (C-8, după E. N. Černyh (1976, 90) sau de "tip Koszider", după V.A.Dergačev (1997, ۱۱), sunt considerate de proveniență central-europeană și sub aspectul mai multor variante sunt larg răspândite în Carpați, Europa Centrală și țările baltice în perioadele mijlocii și târzii ale epocii bronzului, cât și pe parcursul întregii perioade HaA. Apariția lor în zona Niprului de Mijloc, ca și în stepele nord-pontice, a fost cauzată de apariția în zona carpato-nistreană a formațiunilor hallstattiene timpurii de tip Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihrad-Grănicești, în calitate de intermediari fiind cu precădere populația celui de al doilea grup (Дергачев 1997, 36).

Cuțite. Această categorie de piese din bronz este prezentă doar în inventarul necropolei tumulare de la Hordeevka.

Tipologic, se încadrează în tipul de cuțite cu mâner și spatele curb îngroșat. După particularitățile morfologice ale mânerului și ale lamei, se deosebesc următoarele variante:

1. cuțite cu mânerul scurt, plat și îngust, lama accentuat curbată și vârful drept (fig.80/17) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.22/1), sau cu lama puțin curbată și vârful încovoiat în sus (fig.80/18) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.35/1);

2. cuțite cu mânerul prevăzut cu două sau trei nituri, lamă scurtă, lată, accentuat curbată cu vârful drept (fig.80/16) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.34/1), sau lungă cu un grad diferit de curbare, cu vârful încovoiat în sus (fig.80/14, 15) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.13/8; 24/1). Spatele primului cuțit precum și spatele și fețele laterale ale lamei ultimei piese sunt ornamentate cu motive incizate;

3. cuțite cu mânerul prevăzut cu 4 nituri, două proeminențe dispuse simetric și capătul inelar, lamă accentuat curbată cu vârful încovoiat în sus (fig.80/20) sau cu lama masivă puțin curbată cu vârful încovoiat în sus (fig.80/24) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.80/1; 58/1).

Cuțitul variantei I (fig.80/18) din tumulul 19, cu referințe la piesele din așezările culturilor Coslogeni de la Sultana (vezi: Morintz 1978, pl. 75/13) și Monteoru, faza a II-a de la Cîrlomănești (ibidem, pl. 75/14) precum și din depozitul de la Gura-Dobrogei (vezi, Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 100/8) este datat de către

autorii săpăturilor în Br.D (Berezanskaja, Kločko 1998, 8; Kločko 1998, 345), iar cel din tumulul 13 (fig.80/17) în HaA1 (ibidem).

Paralelismul între piesa din tumulul 19 și cele indicate de către S.Berezanskaja și V.Kločko poate fi acceptat doar cu mari rezerve. Similitudinea lor se manifestă doar în aspectul general. Compararea detaliată atestă o serie de deosebiri esențiale prin: configurația mânerului și a trecerii de la mâner la lamă, forma și secțiunea lamei. Cuțite cu formarea similară a mânerului și trecerii de la mâner la lamă, vârful căreia este puțin încovoiat sau drept, identice piesei de la Hordeevka, dar cu o curbura mai accentuată a spatelui, ne sunt cunoscute în Elveția- la Hauterive/Chompreveyres, dateate în HaA2 (Rycner et al. 1996, 309, fig.2/4, 5).

Referitor la piesa din tumulul 13 (fig.80/17), având în vedere în primul rând gradul accentuat de curbura a lamei, originea lui central-europeană nu trezește nici un dubiu. Totodată, ținem să menționăm că cuțite morfologic identice provin din stratul de cultură al necropolei Bălțata I din interfluviul Nistru-Prut, apărute în asocieri cu ceramică din perioada târzie a epocii bronzului (Бейлекчи, Агульников 1981, 42, рис.29/6), precum și din depozitul de la Brodski Varoš din Croația, racordat la faza a II-a a culturii câmpurilor de urne (1230-1100 î.e.n.) (Vinski-Gasparini 1973, 212, Tabl. 55/19).

Cuțitele încadrate în varianta a doua sunt de origine central-europeană și pe larg răspândite în bronzul târziu – Hallstattul timpuriu, într-un spațiu extins din centrul Europei (Rihovsky 1972; Novotna 1970) și până la est de Carpați (Левицкий 1993; Zurowski 1949) și din nord-estul Bulgariei (Черных 1978) și nordul Alpilor (Müller-Karpe 1959) până în Europa de Nord (Rihovsky 1972). În spațiul desemnat cuțitele acestei variante au numeroase analogii, inclusiv cele ornamentate din tumulii 18, respectiv 15. Cuțitul din tumulul 18 (fig.80/16), la est de Carpați, atât morfologic cât și al ornamentării spatelui îngroșat cu motiv incizat, este mult apropiat de exemplarul de la Țigănești din aria culturii hallstattiene timpurii de tip Chișinău-Corlăteni (Levički 1994a, fig.54/10) precum și de una dintre piesele depozitului de la Zalozce din aria culturii Gáva-Holíhrady, datată cu sfârșitul epocii bronzului (Zurowski 1949, T.XXXVIII/1). În Transilvania, piese morfologic similare sunt cunoscute în depozitele hallstattiene timpurii de la Valea lui Mihai (Bader 1978, pl. LXXXV/9), “Valea Someșului” (ibidem, pl. LXXXIV/5) și Zagon I, atribuit fazei HaB1 (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 337/6); în Ungaria, în obiectivul culturii Gáva de la Nyiregyhaza (Kemenczei 1984, T.CXXXI/3) și depozitul de la Taktabanya-Felsogalla (Mozsolics 1985, T.122/6); în Croația – în depozitul Donja Bebrina din faza a III-a a culturii câmpurilor de urne (HaA2) (Vinski-Gasparini 1973, T.122/6); în regiunea nord-alpină, în obiectivele perioadelor Br.A și HaA1 (Müller-Karpe 1959, Abb. 25/19; 28/12).

Cuțitul de tipul celui depistat în tumulul 7 (fig.80/14), după cum menționează S.Berezanskaja și V. Kločko (1998, 8) și V. Kločko (1998, 345), are analogii în Ungaria- depozitul Keszohidegcut, racordat la orizontul Kurd (HaA1-2), în Anatolia (Troja VI) și în zona nord-est-mediteraneană unde este datat în perioada Br.D-HaA1.

Cuțitul din tumulul 15 (fig.80/15), ornamentat cu motive incizate pe spatele îngroșat și fețele lamei, similar piesei din depozitul de la Besenova din Slovacia, datat în perioada HaA1 (Novotna 1970, T.XXV) (v. și cercetătorii ucraineni Berezanskaja, Kločko 1998, 9; Kločko 1998, 345), are corespondențe mult mai numeroase, atât de ordin morfologic cât și stilistic, răspândite într-un spațiu destul de vast, toate fiind localizate la vest de Nistru.

Cuțite ce se caracterizează prin parametri morfologici și stilistici specifici exemplarului din tumulul 15 de la Hordeevka, în spațiul est-carpatic al lumii tracice sunt cunoscute în ariile grupurilor Gáva-Holihady-Grănicești- la Barszowice și Niedzielisk (Zurowski 1949, T.XXIX/1,3,4); Chișinău-Corlăteni - la Țigănești (Petrescu-Dîmbovița 1953, 465) și Tămăoani-Holercani-Balta - la Tămăoani (Petrescu-Dîmbovița 1953a, fig.8/6).

Mai la vest, aceste cuțite sunt prezente în Transilvania - depozitele Variaș (HaA2) (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 283/9), Tăuteu și Vărd (HaB1) (ibidem, pl. 339/11; 332/16); la Dunărea de Jos - în necropola din prima epocă a fierului de la Zimnicea (Alexandrescu 1978, fig.7/2); în Ungaria - depozitul Buj (HaA1-2) (Mozsolics 1985, T.260/2); în Europa Centrală - obiectivele perioadelor HaA1 și HaA2 (Müller-Karpe 1959, Abb.29/16; 32/2). În Muntenia, cuțitele din bronz grefate pe fețele lamei cu linii paralele spatelui, sub care este plasat un șir de semicercuri (compoziție identică celei de pe cuțitul din tumulul 15 de la Hordeevka), apar încă în perioada bronzului mijlociu, faza a II-a a culturii Tei (denumită Tei-Tei) în locuința din așezarea de la Mogoșești (Schuster 1992, 81, fig. 1a, b). Cuțite ornamentate pe fețele lamei prin linii incizate paralele spatelui sunt cunoscute și în obiectivele fazei evolute a culturii Coslogeni-Radovanu – așezările Radovanu și Chirnovi (Morintz 1978, fig.86/3,4).

Cuțitele, având minerele terminate printr-un inel, varianta a 3-a, cu excepția prezenței proeminențelor amplasate între inel și mânerul popriu-zis, au analogii, de asemenea, numai în Apus. Piesa din tumulul 38 (fig.80/24), după toți parametrii, are corespondențe depline în complexe fazelor I (sfârșitul sec.XIV – 1230 î.e.n.) și II (1230-1100 î.e.n.) ale culturii câmpurilor de urne din Croația (Vinski-Gasparini 1973, Sl. I/22, 23; Sl. 2/28), inclusiv depozitul Bingula Divos (ibidem, T.84/20), precum și din Europa Centrală și de Sud din perioada Br.D – etapa Baierdorf din zona Alpilor de est, etapa Riegsee din Bavaria, etapa I a culturii câmpurilor de urne din nordul Tirolului și Peschiera din Italia (Müller-Karpe 1959, Abb.22/11; 23/18; 24/11 și respectiv 21/27).

Cuțitul masiv din tumulul 31 (fig.80/25) este mult apropiat pieselor fragmentare (mânere cu capătul inelar) din depozitele Uioara de Sus și Gușterița II din seria Cincu-Suseni (HaA1) din Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 246/7-12; 154/16-18); din depozitele Kurd, Rinyaszentkiraly și Puspokhatvan (Mozsolics 1985, T.23/18; 97/18; 140/12), precum și de exemplarul întreg din depozitul Talia (ibidem, T.161/8) al orizontului Kurd. Ultimele două sunt atribuite de T. Kemenczei culturilor Kyjatice și respectiv Gáva (1984, 150-151; 185-186).

Sule, ace. Sunt cunoscute exclusiv în necropola de la Hordeevka. În majoritatea cazurilor, sulele sunt întregi și provin din inventarul tumulilor nr. 8, 12, 15, 21, 31, 32. Acele sunt în stare fragmentară și fac parte din inventarul tumulilor nr. 8, 11, 15, 21, 24, 31 (fig.80/19-23) (Berezanskaja, Kločko 1998).

Referitor la această categorie de obiecte din bronz, autorii cercetărilor de la Hordeevka menționează prezența lor numeroasă în complexe de culturii câmpurilor de urne din întreaga Europă (ibidem, 9). Fiind de acord cu aceasta, în același timp remarcăm că aceste piese au o largă extindere în timp și spațiu fiind pe de altă parte lipsite de caracteristici diferențiatore. Prin urmare, nu pot fi invocate aici.

Arme

În prezent, referitor la acest gen de obiecte din bronz de origine hallstattiană, depistate în zona de silvostepă de la est de Nistru, dispunem de date numai despre vârfuri de lance, săgeți și săbii.

Vârfuri de lance. Un exemplar a fost descoperit întâmplător în fosta gubernie Kiev (fig.77/16), la Lepleava-Čerkassk (fig.77/18) (Тереножкин 1961, 141-142, рис.95/8,9), iar altul într-un loc necunoscut (fig.77/17) (idem, 141; Tallgren 1926, fig.108/4). Exemplarele menționate se atribuie tipului foliform, cu tubul alungit, prevăzut pe lamă cu două-trei nervuri longitudinale în relief, KTR, P-26, P-28 după E. N. Černyh (1976, 104).

După cum deja a fost menționat la examinarea pieselor similare cunoscute în stepele nord-pontice, arealul principal al acestei categorii de arme se află în Transilvania, regiunea transcarpatică a Ucrainei și zona Dunării de Mijloc (Черных 1976, 104). În zona Niprului de Mijloc aceste piese sunt considerate importuri din Transilvania, ajungând aici prin zona Nistrului Superior (Тереножкин 1961, 141 și urm.) unde sunt pe larg răspândite în aria grupului hallstattian timpuriu Gáva-Holíhrady (Zurowski 1949, T.XXXIV/1-5).

Vârfuri de săgeți. Provin exclusiv din inventarul tumulilor nr.34 și 35 din necropola de la Hordeevka (fig.80/1, 2) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.62/2; 69/2). Tipologic, se atribuie tipului de vârfuri de săgeți plate cu peduncul cu două aripioare și tipului cu tub cu două aripioare.

Problemele ce țin de tipologia, cronologia și originea pieselor din această categorie depistate în spațiul de la est de aria lumii tracice, deja au fost discutate în capitolul referitor la influențele hallstattiene asupra metalurgiei culturii Belozerka. Aici insistăm doar a menționa încă odată originea lor central-europeană. Un argument în plus în această ordine de idei reprezintă necropola tumulară a culturii Lausitz de la Krasna Ves din Slovacia, în cadrul căreia au fost depistate 16 exemplare de vârfuri de săgeți cu tub (Budinsky-Kricka, Veliacik 1986, 85-86, T.IV/7-8; V/9-11, 22-31; XI/10).

Săbii. Această categorie este reprezentată printr-un exemplar depistat în așezarea fortificată de la Bel'sk, regiunea Poltava (fig.50/10) (Черных 1976, 124, рис. XXXVIII/8). Tipologic, se atribuie săbiilor cu limbă la mâner, realizate dintr-o bucată, ce se caracterizează prin mâner în formă de coadă de rândunică, lama alungită cu tășurile paralele, nervură mediană cu secțiune romboidală sau ovală, săbii de origine central-europeană (tipul Neuzinger, Br.D-HaA₁), cu o largă difuziune la sfârșitul epocii bronzului, îndeosebi în centrul și nordul Europei, precum și în unele zone mai îndepărtate (Petrescu-Dîmbovița 1953, 175; Черных 1978, 237), inclusiv spațiul est-carpatic în perioada hallstattiană timpurie (Levițki 1994a, 131-132).

Morfologic și teritorial, analogiile cele mai apropiate sunt cunoscute în aria grupului Chișinău-Corlăteni, depozitul de la Ilișeni (Foit 1964, 461-469, fig. 3/7, 8), precum și descoperirile ocazionale de la Bucium și Poienești (Petrescu-Dîmbovița 1953, 163, 165).

Săbiile cu mâner în formă de coadă de rândunică există în Transilvania, mai ales în depozitele seriei Cincu-Suseni, HaA₁, în Ungaria - depozitele Aranyos (Br.D) și Kurd (HaA₁), iar în Croația în depozitele fazei a II-a a culturii câmpurilor de urne (1230-1100) și din HaA₁-B₁. Faptul că săbii de acest tip sunt prezente în depozitele de bronzuri descoperite în așezările hallstattiene timpurii cu ceramică canelată de la Jakovo „Ekonomija Sava”, ce aparțin grupului Belegiš II din Banatul Sârbesc (Tasić, 1975, 27-34) și Ilișeni, grupul Chișinău-Corlăteni, din spațiul carpato-nistrean, formațiuni culturale legate genetic, precum și în spațiul intermediar, documentează că populația complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată putea fi un bun intermediar în transmiterea lor la est de Nistru.

Piese de harnașament

În această categorie de vestigii de tradiție vestică, atestată în zona din dreapta Niprului, includem aplice și pandantive.

Aplicele sunt cunoscute în tumulul 2/7 de lângă satul Pečora, regiunea Vinica (fig.77/19) (Рыбалова 1961, 86, рис.4) și tumulul 34 din necropola de la Hordeevka (fig.80/11) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.67/3). Sunt de formă

rotundă, convexă, prevăzută cu o urechiușă pe dos. La o anumită distanță de margine, aplica de la Peçora este ornamentată cu un rând de puncte în relief.

Aceste piese, în opinia lui Rybalova, erau utilizate de populația de pe Bugul de Vest, din bazinul Nistrului Superior și de pe Vistula, și își trag originea din Ungaria, însă centrul lor de producere era localizat în Polonia, unde piesa de la Peçora are analogii directe în depozitul de la Slupi Neșavski (ibidem).

Într-adevăr, aplicele de tipul celei de la Peçora sunt pe larg reprezentate în depozitele de bronzuri din Ungaria, îndeosebi din seria Kurd (HaA₁) (Mozsolics 1985, Taf.277). Totodată, în Transilvania astfel de piese sunt atestate în depozite începând cu seria Uriu-Domănești (Br.D) și în HaB₁ seria Moigrad-Tăuteu (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 30/10-12; 31/1-9 - 338/39.). În Serbia și Vojvodina, în depozitul Dobrinci din perioada HaA₁₋₂ (Попович 1994с, Т.ХVIII/14, 15).

Caracteristicile morfologice și ornamentația aplicei de la Peçora arată similitudinea ei cu piesele din depozitele Cehăluț (Br.D) și Șpălnaca II (HaA₁) din Transilvania (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 31/6; 211/7), precum și în depozitele Keresztele (Mozsolics 1985, T.150/1) și Karcag (Kemenczei 1984, T.CCXC VII/11) din Ungaria, atribuite culturilor Kyjatice și respectiv Gáva. Astfel, ținând cont și de contextul descoperirii (vas în formă de lea de tip Belogradovka), această aplică poate fi datată cu începutul perioadei hallstattiene, iar prezența ei în aria culturii Belogradovka este legată de răspândirea culturii Gáva spre est de Carpați.

Pandantive în formă de clopot. Sunt cunoscute în inventarul tumulilor 31 și 38 din necropola de la Hordeevka (Berezanskaja, Kločko 1998, T.58/6, 7; 79/2) (fig. /4-6). Morfologic, se deosebesc trei variante:

1. de formă conică, cu secțiunea rotundă și capul turtit în formă de pălărie (fig.80/4);

2. de formă cvasi-bitronconică, cu umărul rotunjit, mai scunde, secțiune rotundă, cap în formă de pălărie, prevăzute cu 2-4 deschideri laterale de formă triunghiulară (fig.80/5);

3. pandantive accentuat profilate (etajate), secțiune rotundă, dotate cu patru deschideri laterale de formă triunghiulară (fig. 80/6).

Pandantivele în formă de clopot, lucrate în diverse variante, în Europa Centrală și de Sud-Est au o răspândire foarte mare, încadrându-se cronologic la începutul bronzului mijlociu până în Hallstattul timpuriu inclusiv (vezi cap. IIc). Piesele variantei 1, morfologic sunt apropiate de cele frecvente din complexe hallstattiene timpurii din bazinul Dunării de Mijloc și Belozerka din stepele nord-pontice. Cele încadrate în variantele 2 și 3 nu au analogii directe. În același timp, dotarea lor cu deschizături triunghiulare laterale ține de tradițiile vestice (vezi, de asemenea: Kacsó 1995a, Abb.7/11-34; 8/4-5; Taf.III/4-5; IV/1, 6, 11).

Piese vestimentare și de podoabă

Ace. În zona de silvostepă de la est de Nistru, această categorie de piese este atestată exclusiv în inventarul complexelor funerare de la Čebotyrka, regiunea Vinica (fig.78/23-25) (Рыбалова 1961, рис.7/3, 4, 5), Sen'kovka, regiunea Kiev (fig. 78/19-22) (ibidem, fig. 8/1, 3, 4) și Hordeevka, regiunea Vinica (fig.79/5, 18-19; 20,13) (Berezanskaja, Kločko 1998). În funcție de configurația capului (gămăliei), ele se subîmpart în patru tipuri:

1. ace cu capul sferic - Čebotyrka (fig. 78/23-25), sau cu partea superioară ornamentată cu linii incizate - Hordeevka, tumulii 6, 24, 31 (fig. 79/13) (Berezanskaja, Kločko 1998 T.10/5; 43/3; 58/5);

2. ace cu capul bitronconic, având la partea superioară patru protuberanțe dispuse în cruce. Partea superioară, până la protuberanțe, este perforată vertical, iar protuberanțele transversal. Jumătatea superioară (inclusiv gămălia) este bogat ornamentată cu motive incizate - Hordeevka, tumulul 16 (fig.79/5) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.27/1,2);

3. ace cu capul inelar, prevăzute în partea superioară cu trei-patru nodozități și ornament incizat - Hordeevka, tumulii 11, 16, 27 (fig. 79/18-20) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.20/8; 28/1,2; 49/1,3);

4. ace în formă de cui, cu gămălia simplă aplatizată - Sen'kovka (fig.78/19,21,22) (Рыбалова 1961, рис.8/1,3,4). Unul dintre ele este ornamentat cu trei grupuri de linii incizate orizontale paralele.

Acele de tipurile 1 și 2 din necropola de la Hordeevka, în baza analogiilor apusene, îndeosebi în culturile mormintelor tumulare (Hügelgräberkultur), a câmpurilor de urne funerare (Urnenfelderkultur), Noua și hallstattiene timpurii, sunt datate în Br.D-HaA₂ (Berezanskaja, Kločko 1998, 11; 18-19; Kločko 1998, 343, 347) și respectiv Br.D (Berezanskaia, Kločko 1998, 11, 19; Kločko 1998, 346). Acele de tipul 3, lipsite de analogii, sunt desemnate ca "tip Hordeevka" și, ținând cont de contextul depistării, sunt atribuite perioadei Br.D-HaA1 (Berezanskaja, Kločko 1998, 11; Berezanskaja 1998, 329; Kločko 1998, 346).

Acele cu capul sferic, după cum corect indică cercetătorii ucraineni, au corespondențe morfologice în depozitele fazei HaA1 de la Alțina, Războeni-Cetate, Uioara de Sus din Transilvania (vezi: Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 113/7; 181/7; 268/33, 34), deosebindu-se doar prin ornamentație. Acele de la Hordeevka sunt bogat decorate cu fâșii orizontale cu motivul "brădușului", benzi hașurate, triunghiuri hașurate cu vârful în jos care formează o linie în zigzag. Exemplarele din Transilvania atestă doar utilizarea unor elemente ornamentale ca "brădușul" în asociere cu linii incizate orizontale paralele (Alțina) sau numai linii incizate orizontale paralele (Uioara de Sus). Acul de la Războeni-Cetate, similar celor de la Čebotyrka, este lipsit de ornament. Menționăm că ornamentul format din fâșii de

triumghiuri hașurate este cunoscut pe un ac din bronz cu capul conic din depozitul Aiud, seria Cincu-Suseni (HaA1) din aceeași zonă (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.112/11) și, probabil, depozitul Șpălnaca II din aceeași serie (ibidem, pl.210/18).

Mai menționăm că forme pentru turnarea acelor cu capul sferic sunt prezente în complexele atelierelor de turnat din nord-vestul Mării Negre la Kardașinka I (Лесков 1967, 146, рис.1/1), Novoalexandrovka (ibidem, 149, fig.3/11) și Ptachovka (Шарафутдинова 1987, 74) racordate la perioada de trecere de la cultura Sabatinovka la cultura Belozërka și etapa Belozërka propriu-zisă (ibidem). Negativelor de pe matrițele invocate sunt lipsite de ornamentație și spre deosebire de cele examinate au capul perforat oblic.

În general, acele de acest tip de dimensiuni diferite, cu capul prevăzut cu o perforare oblică, sau fără ea, cu partea superioară ornamentată sau simplă, sunt răspândite pe larg în Europa de Nord, Centrală și de Sud-Est începând cu perioada timpurie a epocii bronzului, persistând până în perioada hallstattiană timpurie (Hundt 1961, Harta 7; Gedl 1975, 151-153, fig. I/10, 11, 13; Stuchlik 1985, Obr.6; Hajek 1954, Obr.4/10; 11/3,12; 31/1, 2, 9; Müller-Karpe 1959, Abb. 25/15; Vinski-Gasparini 1973, Sl. I/12; 2/32; Motzoi-Chicideanu 1995, Abb.11/3; Todorović 1971, T.XXXIV/6 ș. a.).

Acele de tipul 2, în literatura de specialitate sunt desemnate ca ace cu protuberanțe – “Warzennadeln”. Încadrarea cultural-cronologică, propusă pentru aceste piese de către arheologii kievei, după prezența protuberanțelor și configurația capului – este Noua - Hallstatt timpuriu, în linii mari, dar cu o serie de obiecții poate fi acceptată. Atât în monografia de prezentare a valoroaselor vestigii de la Hordeevka (Berezanskaja, Kločko 1998), cât și în unele studii ale acestor autori (Berezanskaja 1998, 325-341; Kločko 1998, 343-351), această categorie de piese (precum și restul materialelor din această necropolă) este examinată extrem de superficial, iar în cazul dat și eronat. Acele din tumulul 16, ținând cont de forma gămăliei, nu pot fi atribuite celor cu capul bitronconic (compară cu acul de la Holercani, vezi: fig.12/3 din acest studiu), cu atât mai mult că prezența protuberanțelor pe tijă indică univoc apartenența acestora la tipul “Warzennadeln”.

Acest tip de ace, este pe larg discutat în literatura arheologică. Vom insista îndeosebi asupra ultimelor, referindu-ne și la unele descoperiri neinvocate. Primul studiu în care acele de tip “Warzennadeln” sunt examinate tipologic, cronologic și spațial (Transilvania, Polonia, Ucraina și Caucaz) aparține lui T.Sulimirski (1938, 9-151). Ulterior, repertoriul lor a fost completat cu exemplare din Transilvania, de către K.Horedt, care a întocmit și harta lor de răspândire (1953, 785-815, îndeosebi p. 808-810, fig.13). Cea mai recentă lucrare referitoare la acest tip de ace a fost realizată de A. Hochstetter (1981, 238-259). În acest studiu sunt înglobate acele cu protuberanțe, lucrate din bronz și os, cunoscute în perioada respectivă (?) din Europa de Sud-Est (38 de puncte). Concentrația lor de bază se localizează în

Transilvania și spațiul carpato-nistean (ibidem, fig.6), ce corespunde întocmai arealului culturii Noua (Florescu 1991, harta; Дергачев 1986, рис.41; Балагури 1985b, Harta 11), împreună cu care sunt nominalizate și unele descoperiri izolate din mediul cultural Vysock din Volynja (Czechy, nr.7) și Lausitz din Cehia (Kunetice, nr.15) și din stratul 13b de la Kastanas, nr.1. Tipologic, ele sunt divizate în trei variante principale: ace cu capul trompetiform, nr.1-5; ace cu capul în formă de calotă sau conic, nr.6-26; ace cu capul discoidal și tijă cu nodozități, nr.27-30; forme deosebite, nr.31 și nedeterminate, nr.32-38. Cultural-cronologic sunt atribuite culturii Noua.

Autorii nominalizați, precum și o suită reprezentativă de arheologi, care în contexte diferite au abordat problemele ce țin de acest tip de ace, în mod univoc susțin apartenența lor în Europa de Sud-Est la cultura Noua, în obiectivele căreia ele sunt cunoscute atât reazate din bronz cât și din os. În continuare, având în vedere particularitățile morfologice ale acelor de la Hordeevka, ne vom referi exclusiv asupra acelor cu perforare verticală până în zona protuberanțelor – varianta 2 d din clasificarea lui A. Hochstetter, cu care primele au cele mai multe caracteristici comune*.

* Considerăm necesar să menționăm că studiul lui A.Hochstetter, pe lângă faptul că nu conține informația completă referitoare la acele cu protuberanțe (îndeosebi din zona est-carpatică) cunoscute către momentul realizării lui (anul 1981) și reprezentarea grafică nesatisfăcătoare în comparație cu originalele (lipsa profilelor îndeosebi a acelor înglobate în varianta 2), atestă o serie de inconsecvențe privind ierarhia parametrilor morfologici, precum și confundarea priorităților parametrilor morfologici asupra celor stilistici în definirea variantelor și subvariantelor desemnate. În primul rând, se face abstracție de numărul de protuberanțe (4 sau 3), parametru pus în baza clasificării acestor piese încă de T.Sulimirski (1938, 138-140); în al doilea rând, nu se ține cont de configurația zonei de amplasare a protuberanțelor (de exemplu, acul de la Teaca, în zona de dispunere a protuberanțelor este prevăzut cu o umflătură (Florescu 1991, 129, fig.98/10); în al treilea rând, punând la baza delimitării variantelor acestor piese configurația capului (gămăliei), varianta 3 este desemnată ca ace cu disc și nodozități pe tijă, care, față de forma capului prezintă accesorii, adică parametri subordonați, celui principal. Din această cauză, în varianta dată sunt încadrate acele cu capul sferic (Hochstetter 1981, fig.5/1-5) cât și acul de la Beltiug cu configurația trompetiformă a capului (ibidem, fig.5/6). Referitor la varianta 2, care în cazul nostru ne interesează îndeosebi, menționăm că în definirea subvariantelor prioritate a fost acordată ornamentației dar nu particularităților morfologice: perforație oblică a capului cu ieșire sub gămălie; perforație verticală cu ieșire pe tijă puțin mai jos de gămălie; perforație verticală până în zona protuberanțelor, nu ar fi corect. Astfel, acele cu perforație verticală în zona protuberanțelor de la Văleni și România (loc neprecizat) numai datorită ornamentării au fost atribuite variantei 2 b, pe când celelalte (Aphida, Cluj, Dealul Morii, Ulaszkowce) cu aceeași particularitate morfologică au fost încadrate în varianta 2 d, mai mult de atât, exemplarul de la Cluj are partea superioară torsionată (Horedt 1953, fig.11/14).

Similitudinea morfologică a exemplarelor de la Hordeevka cu cele încadrate în varianta 2 d – Apahida, Cluj, Dealul Morii,** Ulaszkowce, inclusiv cele de la Văleni și România (punct neprecizat), la care se mai atribuie și acele din bronz din obiectivele culturii Noua – necropola de la Ostrovec, regiunea Cernăuți (Баларупи 1961, 151-152, рис.6/1) și așezarea Piatra Neamț - Steagul Roșu (Florescu 1991, 101, fig.103/5), cele din os din așezările de la Mahala, regiunea Cernăuți (Смирнова 1972, 21, рис.8/4), Bovšiv, regiunea Ivan-Franko (Свешников 1974a, рис.52/3), Gîrbovăț (Florescu 1991, fig.139A/5), acul fragmentar din așezarea Dealul Morii (Tăvădărăști) atribuit de A. Hochstetter la varianta 1, ace cu capul trompetiform (1981, fig.1/4), dar care conform reprezentării grafice din repertoriul lui A.Florescu, este dotat cu perforație verticală până în zona protuberanțelor (1991, fig.104A/3), precum și din necropola tumulară a culturii Komarov de la Ivanie, regiunea Rovno (Свешников 1990, рис.23/3) se manifestă în primul rând în aspectul lor general - prezența protuberanțelor (4) dispuse în cruce și perforarea verticală până în zona protuberanțelor. Deosebirile sunt atestate în configurația capului, în localizarea ieșirii laterale a perforației verticale, în zona protuberanțelor, în compoziția ornamentală, precum și în dimensiuni (44 și 46 cm).

Alcătuirea capului acelor de la Hordeevka, după cum am menționat, se deosebește esențial de aspectul bitronconic al acelor din perioada hallstattiană timpurie din Moldova - așezarea de la Holercani (fig.12/3) (Мелюкова 1958 рис.10/15) și mormîntul c. la Vaslui (fig.3/17) (Andronic 1981-1982, fig.5/6); Transilvania - depozitele Arcuș și Tășad (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 22/1; 23/5); Croația (Todorović 1971, T.XXXV/7, 13; Vinski-Gasparini 1973, fig.52/30,31); Ungaria - depozitele orizontului Kurd (Mozsolics 1985, T.277); faza timpurie a culturii Lausitz (Kisza 1974, T.VI/1) și culturii mormintelor tumulare din Europa Centrală (Монгайт 1974, 63).

În același timp, după configurația gămliei, aceste ace sunt mult apropiate de cele cu capul în formă de vase – “Vasenkopfnadeln” (Filip 1969, 1569-1570) sau cu capul profilat (Kisza 1974, 120-128) caracteristice pentru faza timpurie a culturii Lausitz (Br.D-HaA1 (ibidem, T.X/4; T.XIV) precum și pentru perioada târzie a culturii Proto-Lausitz (Br.C-Br.D) (Gedl 1975, 153-155; T.XXVIII/1-4, 12, 15-16); etapei Riegsee (Br.D) a culturii câmpurilor de urne (Müller-Karpe 1959, Abb.23/7-9) în cadrul căreia ele persistă și în perioadele ulterioare HaA1-HaB2 (ibidem, Abb.28/4; 29/2-4; 37/4; 53/10-12; Patek 1968, 87-88, T.X/14, 16). Sporadic, acele de acest tip apar și în Transilvania, depozitul Gad, HaA₁ (seria Cincu-Suseni) (Petrescu-Dîmbovița 1977, 94, pl.144/11).

** Așezarea culturii Noua- Dealul Morii, mai figurează și sub denumirile: Dealul Morii-Gura Chionoia (Florescu, Căpitanu 1969, 49); Banca Tăvădărăști (Florescu, Căpitanu 1968, 35) și Tăvădărăști (A.Florescu 1991, 127).

Perforația verticală până în zona protuberanțelor, cu ieșiri laterale prin protuberanțe, atestată la Hordeevka, la alte exemplare de tip "Warzennadeln" nu ne este cunoscută. Perforația verticală la acele culturii Noua are doar o singură ieșire laterală, în majoritatea cazurilor localizată sub protuberanțe – Văleni (Ursachi 1970, fig.1/3), Cluj (Horedt 1953, fig.11/14), România, (Sulimirski 1938, Abb.2/a,b), Dealul Morii, Tăvădărești (Florescu 1991, fig.105A/3), Piatra Neamț - Steagul Roșu (ibidem, fig.103A/5), Ostrovec (Балагури 1961, рис.6/1), Mahala (os) (Смирнова 1972, рис.8/4), Bovšiv (Свешников 1974a, рис.52/3), Ivanie (Свешников 1990, рис.23/3) și numai în două cazuri (la un exemplar din os) din așezarea de la Gîrbovăț (Florescu 1991, fig.139A/5), și din bronz de la Ulaškvici (Свешников 1974a, рис.52/5) - deasupra protuberanțelor.

Aspectul stilistic al acestor ace, atât al limitelor zonei ornamentale, cât și al elementelor decorative și compoziției formate, de asemenea nu are analogii în cadrul acelor de tip "Warzennadeln". În primul rând, menționăm că gămăliile ambelor exemplare de la Hordeevka sunt complet acoperite cu un motiv incizat de tip "brăduț". Ornamentarea capului la acele de acest tip, în general nu se practica (Hochstetter 1981, Abb.3/8; 4/6-11). Cunoaștem doar un singur exemplar, de la Ostrovec, având capul ornamentat cu fâșii de linii orizontale, despărțite de benzi din linii scurte verticale incizate (Балагури 1961, рис.6/1). În al doilea rând, zona ornamentată a acelor examinate include aproape toată jumătatea lor superioară, pe când la acele analoage cunoscute în prezent, ea este limitată între gămălie și protuberanțe și doar în cazuri izolate se extinde puțin mai jos de ele - Deva (Andrițoiu 1974-1975, pl.V/3), Brașov (Hochstetter 1981, Abb.4/11) și exemplarul din fosta gubernie Ekaterinoslav, zona Niprului (Tallgren 1926, fig.110/1; Hochstetter 1981, Abb.4/9; Черных 1977, рис.XL/24).

Tipul de ornament practicat la Hordeevka, precum și în majoritatea cazurilor, atestat pe acele similare anterior cunoscute, este cel incizat. În două cazuri sectorul tijei cuprins între gămălie și protuberanțe este torsionat - Cluj (Horedt 1953, fig.11/14) și Tăvădărești (Dealul Morii) (Florescu 1991, fig.105A/3).

Compoziția ornamentală de pe tija acelor de la Hordeevka constă din benzi orizontale late, formate din triunghiuri hașurate, cu vârfurile îndreptate în direcții opuse (sus-jos) formând astfel o linie în zigzag, delimitate prin fâșii înguste incizate de tip "brăduț". Zona ornamentală a acelor de tip Noua, din ambele părți este limitată de fâșii formate din linii orizontale paralele, spațiul dintre ele fiind acoperit cu benzi de linii oblice ce se intersectează formând romburi hașurate sau simple. În cazul exemplarului din zona Niprului, extrema de jos a spațiului ornamentat, similar acelor de la Hordeevka, are aspectul unei linii în zigzag, însă e formată din romburi.

Acele cu patru protuberanțe din tumulul 16- necropola de la Hordeevka, tipologic și stilistic, comparativ cu cele înglobate până în prezent în tipul

“Warzennadeln”, au o serie de particularități specifice numai lor: configurația gămăliei este analoagă cu cea a acelor de tip “Vasenkopfnadeln”; perforația verticală cu ieșiri laterale prin protuberanțe, nu are analogii; compoziția ornamentală, de asemenea nu are paralele directe. La fel se poate afirma și referitor la dimensiuni. Astfel, aceste piese reprezintă o variantă deosebită de cele definite de către A. Hochstetter a acelor de tip “Warzennadeln” – ace cu capul în formă de vas, eventual cea mai evoluată din punct de vedere cronologic.

Configurația capului în formă de vas a acelor din bronz corespunde unui anumit tip morfologic, caracteristic complexului ceramic al formațiunii culturale în mediul căreia ele au fost depistate. Astfel, similitudinea morfologică a gămăliilor acelor de acest tip din obiectivele culturii Proto-Lausitz cu vasele bitronconice având partea superioară mai mare decât cea inferioară (Gedl 1975, T.XXVIII/1,3,4); cu vasele-urne cu partea superioară cilindrică sau puțin îngustată către margine și umerii evident profilați (ibidem, T.XXVIII/12); cu vasele de tip lea (ibidem, T.XXVIII/16) din repertoriul tipologic al ceramicii culturii Lausitz (vezi: Крушельницкая, Павлив, 1990 107-115; рис.33-34; Павлив 1993, 11-56; Kiszka 1974, 93-141) nu trezește nici un dubiu. La fel și în ce privește acele de tip Vasenkopfnadeln din cultura câmpurilor de urne funerare (Müller-Karpe 1959, Abb.23/7-9; 23/38; 22/24-26; Patek 1968, T.XXIX).

Referitor la acele de la Hordeevka, în această ordine de idei, menționăm că gămălia lor poate fi calificată ca o reprezentare stilizată a vasului bitronconic acoperit cu o strachină tronconică – tipuri definitorii ale Hallstattului canelat din Europa de Sud-Est (Gumă 1993; László 1994; Levițki 1994a, ș. a.). Privit în ansamblu, capul acestor ace poate fi considerat ca urnă cu capac, reprezentând un complex funerar specific perioadei Br.D-HaA, de tipul celor depistate în necropola Ticvaniul Mare (Gumă 1993, 173, pl. XXIV-XXV). Elementele ornamentale de tipul “brăduțului” și benzile din triunghiuri hașurate, chiar dacă apar izolat, de asemenea sunt întâlnite pe acele din perioada hallstattiană timpurie – “brăduțul” la Ticvaniul Mare (Gumă 1993, pl. XXV/4d, 5f), iar triunghiurile hașurate în depozitele din faza HaA₁ de la Aiud și Șpălnaca II (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 112/11; 210/18).

În sfârșit, acele de tip “Warzennadeln”, prevăzute cu patru sau trei protuberanțe, descoperite izolat în Ucraina din dreapta Niprului (Tallgren 1926, 207; Тереножкин 1961, 167, рис.111/5,6, 7), sunt considerate importuri din Transilvania (Тереножкин 1961, 167) sau din Transilvania și Moldova (Шарафутдинова 1987, 74).

Acele cu capul inelat – “Ringkopfnadeln” – din necropole de la Hordeevka, care sunt prevăzute în partea superioară cu 3 sau 4 nodozități, jumătatea de sus fiind bogat ornamentată cu motive incizate, nu au analogii directe.

Acele cu capul inelat au o arie cultural-cronologică destul de largă – cultura Aunjetitzer din Europa Centrală – cultura Belogradovka-Černyj Les din silvostepa din dreapta Niprului, totodată, cele mai răspândite fiind în obiectivele culturilor Noua, Sabatinovka și din perioada de trecere la cultura Belozërka (Черных 1977, 128-129; Шарафутдинова 1987, 75; Dergačev 1991, 42, fig.3/1-3; Florescu 1991, fig.108A/14, ș.a.). În mediul cultural din stepele nord-pontice de la sfârșitul epocii bronzului sunt cunoscute și valve de tipar pentru aceste piese – Soloha (Кривцова-Гракова 1955, рис.34/33; Лесков 1967, 2/2) și Zavadovka (Лесков 1967, 2/17; Гершкович, Клочко 1987, 109, рис.5B). Analogiile enumerate, în comparație cu acele de la Hordeevka, sunt mult deosebite. Astfel, dimensiunile lor cedează mult față de cele ale pieselor de la Hordeevka. În același timp, diametrul capului inelat depășește mult diametrul tijei. În sfârșit, tija acestor ace este simplă, lipsită de nodozități și de ornament.

Sincronismul acelor de tip “Ringkopfnadeln” și al celor de tip “Warzennadeln”, dat fiind faptul depistării lor în același complex funerar - tumulul 16 din necropola de la Hordeevka -, nu poate fi pus la îndoială.

Acele de tipuri diferite, utilizate în spațiul est-carpatic în perioada târzie a epocii bronzului – prima epocă a fierului, în nici un caz nu erau prevăzute cu asemenea accesorii cum sunt nodozitățile (Тереножкин 1961, рис.111; Шарафутдинова 1987, рис.2; Florescu 1991, fig.98A-108A). La vest de Carpați, nodozitățile apar în partea superioară a tijei acelor cu capul trompetiform, caracteristice etapei Riegsee (Br.D) a culturii câmpurilor de urne (Müller-Karpe 1959, Abb.23/2); obiectivelor culturilor Kyjatice (Szihalom) și Gáva (Nyiregyhaza) (Kemenczei 1984, T.LXIX/13; CXXXI/7,8) și depozitelor orizontului Gyermely, B Vc (Debrecen II) și Buj din Ungaria (Mozsolics 1985, T.259/11; 260/9-10); cu capul în formă de calotă din depozitele orizonturilor Aranyos, B Va (Ragoly) și Kurd B Vd (Tallya) (Mozsolics 1985, T.18/3; 164/5); cu capul conic din depozitele racordate la cultura Piliny de la Alsodobsza și Petervasara din Ungaria (Kemenczei 1984, 112-114, T.XLI/20,27; 119, T.LI/12-15) și la faza a II-a a culturii câmpurilor de urne din Croația (Vinski-Gasparini 1973, Sl. 2/19) și Sirmia (Popović 1996, T.I/1-9). Numărul nodozităților pe acele enumerate variază de la două până la patru. Similar celor de la Hordeevka este locul amplasării lor, precum și distanța dintre ele. Deosebirea se reduce doar la configurația secțiunii lor (dreptunghiulară – hexagonală la Hordeevka, elipsoidală la cele din vest) și la faptul că la Hordeevka ele sunt ornamentate. Cunoaștem doar un singur ac, în formă de cui, nodozitatea de pe tija căruia are secțiune hexagonală și, ca și jumătatea lui superioară, este ornamentată cu un motiv incizat, care provine din orizontul culturii Trzcineck din situl de la Jakuszowice din Polonia (Godlowski 1986, Abb.2/1).

Acele în formă de cui din tumulul de la Sen'kovka aparțin unuia din cele mai răspândite tipuri de astfel de piese în perioada târzie a epocii bronzului –

hallstattiană timpurie din spațiul tracic. Teritorial, cele mai apropiate analogii se găsesc în așezările hallstattiene timpurii cu ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni de la Poiana Dulcești (Ursachi 1968, fig.29/6) și Tîrpești (Marinescu-Bîlcu 1981, fig.4/3).

Aceste ace prezintă analogii apropiate în depozitul Moldova Veche I din Banat, datat în HaA (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl.165/7), în nord-estul Bulgariei de la sfârșitul epocii bronzului (Черных 1978, 243, рис.66/13), în monumentele fazelor I și II ale culturii câmpurilor de urne din Croația (Vinski-Gasparini 1973, fig.4/13-14; 10/10; 44/16; 52/40; 62/22) și în depozitele orizontului Kurd în Ungaria (Mozsolics 1985, T.130/3).

Brățări. Brățările de origine vestică, în silvostepa de la est de Nistru cu rare excepții – așezarea de tip Belogradovka de la Sobkovka, regiunea Čerkassk (fig.65/14) (Тереножкин 1961, рис.104/3) – provin din necropolele acestei culturi de la Pečora, regiunea Vinica (Рыбалова 1961, рис.5; 6/3), Belyj Kamen', regiunea Vinica (ibidem, fig.7/1,6), Sen'kovka, regiunea Kiev (ibidem, fig.8/2) și Hordeevka, regiunea Vinica (Berezanskaja, Kločko 1998). Altele, au fost găsite fortuit în preajma localităților Grișecy și Višenki din regiunea Kiev (Тереножкин 1961, рис.111/3; 112/6). Cu excepția exemplarului din tumulul 3 din necropola de la Pečora (fig.78/13), care reprezintă o brățară spiralică realizată dintr-o placă îngustă (Рыбалова 1961, 88), restul sunt din bară cu secțiunea rotundă. Brățările din bară, la rândul lor se subîmpart în: brățări circulare închise – Hordeevka (fig.78/18); brățări cu capetele deschise – Sen'kovka (fig.78/20); brățări cu capetele suprapuse – Sobkovka (Тереножкин 1961, рис.104/3), Belyj Kamen' (fig.78/6), Pečora (fig.78/16), Čebotyрка (fig.78/7); brățări spiralice cu capetele subțiate – Hordeevka (fig.78/10,11) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.11/7,8; 28/10,11), Čebotyрка (fig.78/9,17), Grišency (fig.78/12) și Višenki (fig.78/8), brățări spiralice cu capetele în formă de două discuri spiralice înfășurate în sensuri opuse – Hordeevka (fig.79/25/) (Berezanskaja, Kločko 1998, T. 29; 30). Cu excepția brățărilor cu capetele suprapuse, inclusiv cea din placă îngustă, sunt ornamentate cu motive incizate: benzi oblice hașurate; grupuri de linii oblice dispuse sub unghi unele față de altele; grupuri de linii paralele dispuse transversal pe partea exterioară a piesei.

Brățările din bară cu secțiunea rotundă de tipul celor circulare, celor cu capetele deschise, precum și celor cu capetele suprapuse, similare celor enumerate, la est de periferia lumii tracice sunt prezente și în mediul culturii Belozerka din stepile nord-pontice (referitor la tipologia, cronologia și originea lor, vezi cap. IIc al studiului de față).

Brățările spiralice realizate în 8 volute dintr-o bară cu secțiunea rotundă, cu capetele subțiate de tipul celor de la Hordeevka, au analogii directe în inventarul mormântului de incinerare de la Vcelince, atribuit culturii Piliny din Slovacia

(Furmanek 1977, T.XXXII/14). În același timp, brățările spiralice cu un număr mai mare sau mai mic de volute, lucrate însă dintr-o bară cu secțiunea plan-convexă, sunt cunoscute în Europa Centrală începând cu perioada timpurie a epocii bronzului (Hajek 1954, Obr. 4/1, 3; 7/10-11, 13, 15; 24/4) persistând până în perioada târzie a epocii bronzului - Hallstattului timpuriu, necropola Csabrendek a culturii câmpurilor de urne din Ungaria (Patek 1968, T.LVII). În mediul cultural local, precedent culturii Belogradovka, ele sunt prezente în obiectivele de tip Komarov – tumulul de la Ivania, regiunea Rovno (Березанская 1982, рис.54/11, 12).

Pentru brățările de tipul celor de la Čebotyrka, Grišency și Višenki, volute în 3-4 învârtituri, realizate atât din bară cu secțiunea rotundă, cât și plan-convexă, analogiile de asemenea se găsesc în Cehia și alte regiuni ale Europei Centrale (Рыбалова 1961, 89). În Transilvania și Oltenia ele sunt prezente în depozitele fazei Cincu-Suseni (HaA1) de la Șpălnaca II și Sacoți (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 209/7-8; 283/6-7).

Brățările spiralice cu capetele în formă de discuri spiralice de tipul celor depistate în tumulul 16 din necropola de la Hordeevka, analogii directe au în mediul cultural local precedent – Komarov, tumulul III de la Bukivna (Swiesnikow 1967, T.III/2), însă cele mai multe sunt cunoscute în vest: în Polonia, la Krosno (Br.B1-HaA1) (citată după Berezanskaja, Kločko 1998, 11, nota 50), obiectivele culturii Proto-Lausitz (Br.B2-C1) (Gedl 1975, T. IX/2-3), precum și în situl culturii Piliny Zehra-Drevenik I din Slovacia (citată după Berezanskaja, Kločko 1998, 11, nota 52).

Inele. Această categorie de piese de podoabă cu preponderență provin din obiectivele funerare: Čebotyrka (Рыбалова, 1961, 89, рис.7/7-8), Belyj Kamen' (ibidem, fig.6/5), Hordeevka (Berezanskaja, Kločko 1998, T.17/3-6). O altă piesă, cu locul depistării necunoscut, se păstrează în colecția Muzeului de Istorie de la Kiev (Тереножкин 1961, 170, рис.112/2). Exemplarele de la Čebotyrka și Hordeevka sunt realizate dintr-o bară cu secțiunea rotundă, cele de la Belyj Kamen' și din Muzeul de Istorie de la Kiev – dintr-o placă îngustă. Tipologic, inelele se subîmpart în: inele spiralice cu 2-6 volute și capetele subțiate – Čebotyrka (fig.78/4,5), Belyj Kamen' (fig.78/3), Hordeevka (Berezanskaja, Kločko 1998, T.17/4,5); inele spiralice cu capetele în formă de discuri spiralice dispuse în sensuri opuse – Hordeevka (Berezanskaja, Kločko 1998, T.17/3,6) (varianta realizată din aur, vezi fig.79/21 din studiul de față); inele din placă îngustă cu capetele terminate în câte două discuri spiralice – Muzeul de Istorie din Kiev (fig.78/2).

Inelele spiralice, cu capetele subțiate, independent de numărul de volute, realizate din bară cu secțiunea rotundă sau placă îngustă, în partea est-carpatică a lumii tracice sunt cunoscute în depozitul de la Gruszka (Zurowski 1949, T.LVIII/10-11) încadrat în faza Holihradu timpurie (Крушельницкая, Малеев

1990, 127) și în așezarea hallstattiană timpurie de la Chișinău (Levițki 1994a, fig.58/2). În vest, piesele de acest tip sunt pe larg răspândite în perioadele mijlocie și târzie a epocii bronzului (Mozsolics 1973, T. 47/26a, 26b; 50/8-11; 76/5; 1985, T.157/16-17; Novotna 1970, T.V; Kacsó 1995a, Abb.3/22; Budinsky-Kricka, Veliacik 1986, T.IX/30).

Inelele multispiralice cu capetele în formă de discuri spiralice, au perfecte corespondențe în obiectivele perioadelor mijlocie-târzie ale epocii bronzului îndeosebi din Ungaria, în monumentele culturii Piliny (Kemenczei 1984, T.VI/24; XLV/6; XLVI/7-12; XLVIII/9-10); ale culturii mormintelor tumulare (Patek 1968, T.I/26); culturii câmpurilor de urne (ibidem, T.LV/1; LVII/); din Slovacia, în obiectivele culturilor Piliny (Novotna 1970, T.I, XLIX, Abb.4; Furmanek 1977, T.XXV/2, 3; XXX/11, XXXV) și Otomani (Olexa 1982, Abb.3/6). În Muntenia, piese de tip similar sunt prezentate în depozitul de la Dridu, datat în perioada hallstattiană timpurie (Enăchiuc 1995, 284, Abb.7/4-6).

Exemplare unispiralice de astfel de inele sunt cunoscute și în Kaukazu de Nord (Козенкова 1982, T.XXIV/13-14).

Piese de tipul celei păstrate în Muzeul de Istorie din Kiev, i se cunosc analogii în mediul cultural Berkesz din Ungaria (Кеменич 1986с, рис.35/3). La est de Nipru, ele se întâlnesc în cultura Koban din Kaukazu de Nord (Козенкова 1982, T.XXIV/15). A. I. Terenožkin consideră că inelele cu capetele ce se termină cu câte două discuri spiralice, sunt realizate în stilul pieselor din depozitul de la Mihalkov și în zona de silvostepă din dreapta Niprului reprezintă piese de import din vest (Тереножкин 1961, 170).

În general, inelele de tipurile I și II, corespund morfologic întocmai brățărilor tipurilor examinate mai sus. Inelele de tipul III, la rândul lor reprezintă exemplare miniaturale ale brățărilor cu caracteristici similare realizate din aur, cunoscute în Transilvania și Ungaria începând cu perioada mijlocie a epocii bronzului (Popescu 1956, 214).

Perle-saltaleoni cu aripi longitudinale și secțiune cvasi-triunghiulară din bronz, provin din localitatea Zarubincy, regiunea Žitomir (fig.78/1) (Тереножкин 1961, 173, рис.112/4), iar din aur în necropola de la Hordeevka (fig.79/3,4) (Berezanskaja, Kločko 1998, T.20/7). Unica analogie pentru aceste piese cunoscută nouă, provine din obiectivul culturii Monteoru de la Năieni-Zanoga, din România (Motzoi-Chicideanu 1995, fig.4/12). A. I. Terenožkin consideră că piesele de acest tip se încadrează în repertoriul rarelor obiecte tractice importate din spațiul carpato-dunărean (Тереножкин 1961, 173).

Rezumând cele referitoare la bronzuri – unelte, arme, piese vestimentare, de podoabă și de harnașament – de tipuri vestice, atestate în zona de silvostepă de la est de Nistru, menționăm că, spațial, răspândirea lor spre est de Nipru nu este sesizată în prezent.

Zona lor de origine este cu precădere Europa Centrală și într-o măsură mai mică în Europa de Sud-Est, unde majoritatea prototipurilor lor apar încă în perioadele mijlocie – târzie ale epocii bronzului. În bronzul târziu - Hallstatt timpuriu cea mai mare concentrație o au în regiunile populate de purtătorii culturilor câmpurilor de urne din Cehia, Slovacia, Polonia, precum și hallstattiene timpurii din spațiul carpato-balcanic, inclusiv din cel carpato-nistrean (îndeosebi cultura Gáva-Holihrad-Grănicești și mai puțin Chișinău-Corlăteni și Tămăoani-Holercani-Balta). Analogiile cele mai apropiate, atât tipologic cât și teritorial, pentru categoriile de piese din bronz de tradiții hallstattiene, depistate în mediul cultural Belogradovka, sunt cu precădere în obiectivele culturii Gáva-Holihrad-Grănicești din regiunea Nistrului Superior, regiunea transcarpatică a Ucrainei, Transilvania, Ungaria de Nord-Est și Slovacia. Răspândirea bronzurilor central-europene spre est, prin bazinul Tisei Superioare, regiunea Nistrului Superior și mai departe în zona Niprului de Mijloc este în dependență directă de apariția în zona carpato-nistreană a culturii hallstattiene timpurii de tip Gáva-Holihrad-Grănicești. Totodată, unele dintre ele în mediul cultural est-nistrean apar încă în perioada târzie a epocii bronzului prin intermediul populațiilor culturii Noua și al altor formațiuni culturale sincrone ei.

Piese din bronz de tradiții vestice, în marea lor majoritate sunt importuri simple în zona de silvostepă din dreapta Niprului. Totodată, caracterul mixt al unora dintre ele ilustrează și unele modificări locale ale prototipurilor alohtone și chiar a unor inovații ale meșterilor ce activau în cadrul culturii Belogradovka. Semnificativă în această ordine de idei este ultima observație care se referă la unele piese de podoabă (acele de tip “Warzennadelln” și “Hordeevka”), categorie de bronzuri considerată ca indicator etno-cultural mult mai sigur în comparație cu celelalte.

Astfel, piesele din bronz de proveniență vestică, atestate în zona de silvostepă din dreapta Niprului, reprezintă tipuri cu preponderență central-europene, apărute în acest spațiu în perioada târzie a epocii bronzului – hallstattiană timpurie, îndeosebi prin intermediul culturii Gáva-Holihrad-Grănicești; aportul altor formațiuni culturale hallstattiene timpurii de tip Chișinău-Corlăteni și Tămăoani-Holercani-Balta este mult mai modest.

V. VESTIGII DE TRADIȚIE DIN SILVOSTEPA DE LA EST DE NISTRU EVIDENȚIATE ÎN ARIA LUMII TRACICE

V a. Ceramica specifică culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie relevantă în mediul cultural tracic

Teritoriile populate de comunitățile primelor formațiuni culturale hallstattiene cu ceramica canelată de tip Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihrad-Grănicești în partea de nord-est erau limitrofe zonei de silvostepă din dreapta Niprului, care, în perioada târzie a epocii bronzului - începutul primei epoci a fierului, constituia arealul culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie.

Relațiile dintre aceste formațiuni, în literatura arheologică sunt examinate cu precădere doar din punctul de vedere al influențelor, infiltrărilor și extinderilor la care a fost expusă zona de silvostepă de la est de Nistru. S-a negat rolul factorului estic în constituirea și evoluția culturilor de la vest de Nistru și din spațiul est-carpatic și Europa Central-Estică în perioada târzie a epocii bronzului-fierului timpuriu.

Raporturile comunităților perioadei târzii a epocii bronzului din silvostepa din dreapta Niprului cu vecinii lor din vest, au fost analizate inițial prin prisma concepției așa-numitei “expansiuni Lausitz”. A. I. Terenožkin, demonstrând inconsistența acestei concepții, sau “infiltrării elementelor lausitziene” în cultura materială din mileniul I î.e.n. pe teritoriul Ucrainei, conform căreia cultura Lausitz răspândindu-se de la Vistula spre est, în perioada bronz IV (1100-900 î.e.n.) ajunge până la Bugul de Vest, ca urmare formând mai la est o cultură mixtă traco-lausitziană – Vysock; că, culturi similare ei, cu considerabile elemente de tip Lausitz apar în Ucraina de Nord și spre est, inclusiv până la Nipru – concepție susținută și argumentată arheologic prin intermediul unor piese din bronz (Sulimirski 1936; 1938), a unor tipuri ceramice (câni, vase de tip lea) (Sulimirski 1939) și a ritului funerar prin incinerare (Л.Сплавинский 1955), menționează, în primul rând, următoarele:

I - piesele din metal de origine central-europeană sunt atestate în silvostepa Ucrainei într-o cantitate redusă, reprezentând importuri simple, printre care predomină piesele de origine transilvăneană și nu cele de tip Lausitz și, deci, nu pot servi ca argument al influenței Lausitz asupra culturilor din Volynja și regiunea Niprului de Mijloc (Тереножкин 1957, 4-7);

II - referitor la opinia lui T. Sulimirski, conform căreia cânilor și vasele de tip lea în cultura din silvostepa ucraineană nu erau răspândite în perioada prescitică,

ci au apărut doar în perioada scitică, sub influențe din partea culturii Vysock, se consideră că aceste forme reprezintă cele mai caracteristice tipuri ale ceramicii culturilor Belogradovka și Černyj Les, cu prototipuri în culturile locale precedente (ibidem, 12);

III - similitudinea ritului funerar al incinerăției practicat de comunitățile din regiunile Oderului, Vistulei și Niprului Superior, nu reprezintă o consecință a răspândirii culturii Lausitz spre est și nu se adevărește arheologic, dat fiind că ritul incinerăției în regiunile Niprului de Mijloc era practicat în diverse forme încă din perioada prescitică de populația culturilor Belogradovka și Černyj Les (ibidem, 13).

În continuare, Terenožkin accentuează că culturile din perioada târzie a epocii bronzului – începutul epocii fierului, din zona Niprului de Mijloc, au exercitat anumite influențe asupra culturilor sincrone de la vest de Nistru, invocând în această privință piesele din bronz de origine estică – pumnalul de tip Sosnovaja Maza de la Rozubowic (Polonia), pumnalul de tip cimerian de la Oreleț (regiunea Stanislav), cazanul din bronz lucrat prin nituire de la Antonina (Volynja) – obiecte obișnuite pentru perioada bronzului târziu din silvostepa ucraineană, de unde au și fost preluate în vest, și tipurile de ceramică din silvostepa din dreapta Niprului, preluate de comunitățile culturilor de la vest de Nistru, cele mai expresive fiind vasele de tip lea ornamentate cu un șir de orificii sub buză și brâu continuu sau alveolat pe umeri, atestate în cultura Vysock, precum și mai la vest în Polonia de Sud, în grupul Tarnobrzeg al culturii Lausitz, din bazinul râului San (ibidem, 14-14, fig. 3/3-7).

Într-un alt studiu, discutând aspectul relațiilor dintre comunitățile culturilor bronzului târziu – începutul epocii fierului din silvostepa din dreapta Niprului, cu cele ale culturilor sincrone de la vest de Nistru, Terenožkin menționează că triburile din bazinul Niprului de Mijloc, sub aspect cultural, prezentau o forță puternică și activă (1961, 213). În contextul influențelor din partea comunităților de tip Belogradovka-Černyj Les asupra culturii hallstattiene de la vest de Nistrul Mijlociu, autorul, referindu-se la studiul lui A. I. Meljukova din 1958, invocă vasele de tip lea ornamentate cu orificii sub margine și brâie alveolate pe umeri, prezente în monumentele de tip Saharna-Solonceni din Moldova (ibidem, 216), menționând tot odată că vasele de tip lea de tradiție Belogradovka-Černyj Les sunt răspândite într-o măsură mai mică și mai la vest de Prut, în așezările Corlăteni-Dorohoi și Trușești, în care ceramica de uz comun atestă o îmbinare de elemente vestice (locale) și estice. Prezența acestor vase la Corlăteni și Trușești, așezări situate în nordul Moldovei, este explicată prin existența contactelor aproape nemijlocite cu culturile de silvostepă din Ucraina (ibidem, 216-217).

Totodată, conservatorismul și nereceptibilitatea comunităților tracice de la vest de Nistru la influențele dinspre est, au limitat interacțiunile lor la influențe

culturale simple, maximum la unele infiltrații neînsemnate ale elementelor etnice estice în mediul cultural tracic (ibidem, 217).

Referitor la zona Nistrului Superior, se menționează că aici, prin intermediul populației culturii Belogradovka, apar unele piese din bronz de tip Srubnaja (vezi mai sus), însă date despre deplasarea triburilor culturii Belogradovka în această direcție lipsesc (ibidem, 222). Influențele ceramicii de tip Černyj Les în direcția vestică pătrund până în sud-estul Poloniei, în grupul Tarnobrzeg al culturii Lausitz din bazinele râurilor San și Vistula, în cadrul acestei ceramici evidențiindu-se vase de tip lălea similare celor caracteristice culturilor Belogradovka și Černyj Les, examinate în literatura arheologică poloneză doar privind legătura lor genetică cu cultura Trzcineck (ibidem, 223).

Relațiile silvostepii ucrainene din dreapta Niprului cu Europa Centrală, în epoca bronzului și a fierului timpuriu, prin prisma pieselor din metal de tipuri central-europene, depistate în silvostepa din dreapta Niprului, au fost abordate de V. D. Rybalova (1961, 80-95).

În contextul lucrării noastre invocăm doar câteva raționamente:

- răspândirea în Ucraina a pieselor din bronz de tip Lausitz n-a fost cauzată de migrația în masă a populației culturii Lausitz, după cum afirma T. Sulimirski, ci de dislocarea comunităților de tip Wojciehovka-Komarov-Belogradovka timpurie din regiunile vestice ale silvostepii în bazinele Bugului de Sud și Niprului Mijlociu;

- afirmația lui A. I. Terenožkin că vasele de tip lălea și ornamentul lor cu brăuri și orificii sub buză la Bugul de Vest și San apar ca rezultat al presiunii comunităților culturii Černyj Les asupra regiunii Nistrului Superior, nu este acceptată;

- lipsesc mărturiile arheologice în favoarea ipotezei expansiunii etnice a populației culturii Černyj Les de la Niprul de Mijloc în zona Nistrului Superior și a râului San;

- cauzele asemănării vaselor de tip lălea prezente în culturile Belogradovka-Černyj Les, Vysock și grupul Tarnobrzeg trebuie căutate în rudenia culturilor Komarov și Trzcineck, pe baza cărora s-au format.

Raporturile culturilor Belogradovka-Černyj Les și Lausitz au constituit și subiectul unui studiu semnat de Ia. Dombrowskij (Домбровский 1970, 76-89) care, referindu-se la formele ceramice - cupe, vase de tip lălea, străchini, ulcioare (câni – n. n.), subliniază existența unor similitudini incontestabile între recipientele acestor culturi, însă aceasta nu se datorează influențelor uneia asupra alteia, ci constituirii lor pe un fond cultural asemănător, eventual identic – complexul Trzcineck-Komarov-Sosnica (p. 83). Acceptând existența influențelor estice (din regiunea Niprului) asupra teritoriului Poloniei încă din perioada culturii Trzcineck, când din zona Niprului pătrundeau în Polonia piese din metal, precum și unele

forme de ceramică atestate în monumentele timpurii ale culturii Lausitz, în același timp Dombrowskij nu este de acord că ornamentul format din orificii sub buza vaselor ar fi fost preluat din est, deoarece în Polonia de Est acesta este cunoscut din perioada culturii Trzcieńsk (p.87).

Ulterior, problema corelațiilor culturilor Belogradovka-Černyj Les cu cele sincrone din vest nu a fost abordată, în special, în literatura arheologică. Vestigiile ceramice de aspect răsăritean depistate în procesul investigațiilor obiectivelor culturilor din vest, sincrone culturii Belogradovka, Lausitz, Noua, Holihady erau doar constatate, menționându-se apropierea lor de cele caracteristice culturilor Komarov și Belogradovka.

Astfel, A. I. Meljukova prezentând ceramica grupului Holihady din zona Nistrului de Mijloc, menționează că pentru acesta sunt mai puțin obișnuite oalele morfologic apropiate de vasele de tip lălea – așezarea Ivane-Zolotoe, care, spre deosebire de cele de tip lălea sunt de alte proporții și în loc de orificii sub margine și brâu alveolat pe umeri sunt ornamentate cu proeminente (Мелюкова 1958, 23, рис.3/4). Fragmente din partea de sus a vaselor, prevăzute cu orificii sub margine și brâu simplu, analoage cu vasele ce provin din monumentele perioadei târzii a epocii bronzului din Podolia (cultura Belogradovka – n.n.), au fost depistate în așezarea Novoselska-Kostjukovaja (ibidem, 23-24, fig.4/8-9).

În cultura Noua, vase de tip lălea au fost depistate într-un șir de obiective din zona Nistrului mijlociu. Recipientele de acest tip din necropola și așezarea de la Ostrovec sunt considerate de E.A.Balaguri de tradiții Komarov și Belogradovka (Балагури 1961, 151; 1980, 105). În ceramica de uz comun de la Mahala, G. I. Smirnova deosebește și o serie de vase – oale cu profil mai mult sau mai puțin apropiat celor de tip lălea, ornamentate cu braie simple, uneori în asociere cu orificii, calificate ca descendente din cele de tip lălea clasice ale culturii Komarov (Смирнова 1972, 19, 31).

Influențele culturii Belogradovka asupra culturilor sincrone de la vest – Lausitz, Noua, Holihady – n-au fost examinate nici în lucrările cu caracter de generalizare, inclusiv în studiul lui S. S. Berezanskaja intitulat “Ukraina de Nord în epoca bronzului” (1982). Referindu-se la relațiile culturilor din perioada târzie a epocii bronzului din Ucraina de Nord cu culturile vecine, sincrone, menționează că populația culturii Belogradovka, la vest, întreținea cele mai strânse legături cu comunitățile grupurilor de est ale culturii Lausitz – Ul’vuvk și Tarnobrzeg, iar la sud-vest – cu cele ale culturilor Noua și ale Hallstattului tracic. Tot odată, în calitate de argumente invocă doar elementele de tradiții Lausitz, Noua și hallstattiene, evidențiate în complexe din silvostepa ucraineană, nereferindu-se la vestigiile de origine estică semnalate în culturile din vest (1982, 91-94).

Rezumând, referitor la studierea influențelor factorului estic asupra evoluției culturilor din perioada târzie a epocii bronzului din spațiul de la vest de Nistru,

reținem în primul rând abordarea ocazională și lipsa unor studii speciale; în al doilea rând, studiarea cu precădere a influențelor Belogradovka-Černyj Les în direcția vestică asupra comunităților culturii Lausitz din raioanele periferice ale Ucrainei de Vest și Poloniei de Sud-Est. Influențele factorului estic asupra spațiului est-carpatic al lumii tracice se reduc la constatarea prezenței unor elemente ceramice sporadice de tip Komarov sau Belogradovka în complexe ceramice ale unor obiective de tip Noua și Holihradny din Podolia de Vest și regiunea sub-carpatică a Ucrainei. Teritoriile R. Moldova și ale României, încadrate în aria culturii Noua și Chișinău-Corlăteni, cu rare excepții, nu au fost complet implicate.

În cadrul culturii Lausitz, vestigiile ceramice de origine din zona Niprului Mijlociu, îndeosebi vasele de tip lalea, după cum s-a menționat, sunt cunoscute în grupurile estice Ul'vuvек și Tarnobrzeg, localizate în raioanele periferice ale Ucrainei de Vest și în sudul Poloniei (Тереножкин 1961, 223; Свешников 1974b, 255; Крушельницка 1976, 41; 1985, 65-66). În prezent, vase de acest tip cunoaștem în necropolele de la Mlynišće (Крушельницкая, Павлив 1990, 108), Rovancy (Павлив 1993, 11-35), Teaglov (ibidem, 35-56), Ianowice (Тереножкин 1957, 12, fig.3/5-7), Monasterz (Chochorowska, Chochorowski 1986, 10, 13, Abb.2, 3) și așezarea de la Moszkowice (Cobalska 1974, 67-68, Taf. I/12, 13) (fig. 81).

Recipientele de la Monasterz și Moszkowice sunt lipsite de ornament (fig.83/12,13). Cele de la Ianowice, în partea superioară sunt prevăzute cu brăie alveolate, crestate sau simple, cu capetele suprapuse (fig.83/8, 11, 14), iar cele de la Mlynišće uneori au un rând orizontal de orificii sub margine (Крушельницкая, Павлив 1990, 108). Vasele de tip lalea din necropolele de la Rovancy și Teaglov au suprafața zgrunțuroasă sau acoperită cu ciupituri (fig.83/1-7,9-10), pe când partea interioară, gâtul și partea de deasupra fundului sunt netezit-lustruite. Sub margine, sunt prevăzute cu proeminențe conice (fig.83/3, 7) sau cu orificii (fig.83/10); pe umeri au proeminențe conice sau brâu alveolat (fig.83/6, 7, 9).

Cu excepția lui A. I. Terenožkin, care menționează că vasele de tip lalea pentru cultura Lausitz sunt complet străine (1957, 12), restul cercetătorilor consideră că acest tip de vase în cultura Lausitz au la origine prototipurile din culturile Trzcineck-Komarov (Рыбалова 1961, 95; Домбровский 1970, 87; Крушельницка 1985, 65-66; Крушельницкая, Павлив 1990, 115). Tehnica de prelucrare a vaselor, în urma căreia suprafețele lor devin zgrunțuroase, este considerată de tradiție Lausitz (Домбровский 1970, 82). În regiunea Bugului Superior, Polonia Centrală și de Sud-Est, în cadrul grupurilor polonez-central și Tarnobrzeg, își găsesc analogii și vasele cu suprafața acoperită cu ciupituri (Крушельницкая, Павлив 1990, 12). Tipurile de ornament atestate pe vasele de tip lalea - șiruri de orificii sub margine și brăie simple sau alveolate pe umeri-, de asemenea sunt calificate ca moștenire din culturile precedente - Trzcineck-Komarov (Рыбалова 1961, 95; Домбровский 1970, 87).

În concluzie, referitor la vasele de tip lea din cadrul culturii Lausitz, ne aliniem opiniei că acest tip de vas în raioanele de vest ale Ucrainei și Polonia de Sud-Est sunt de tradiții locale, descendente din culturile Trzcineck-Komarov, deci, în contextul influențelor culturii Belogradovka-Černyj Les spre vest nu pot fi invocate, cu atât mai mult că teritoriul ocupat de cultura Lausitz se găsește în afara spațiului analizat în acest studiu.

Revenind la aria lumii tracice, menționăm că cercetările arheologice efectuate recent în partea de nord a R. Moldova, îndeosebi în așezarea pluri-stratigrafică Trinca "Izvorul lui Luca" și tumulul izolat de la Braniște, au permis de a se constata prezența unor clare influențe răsăritene din dreapta Niprului de origine Belogradovka-Černyj Les (Левицкий 1986, 86-87; 1986a, 64; 1992, 120; 1994^a, 106-107; 1995, 248) sau Belogradovka-Komarov (Левицкий 1987, 97-98; 1989, 145; 1997, 116) și în aria culturii Chișinău-Corlăteni.

În complexul ceramic al așezării de la Trinca, laolaltă cu ceramica hallstattiană timpurie, într-o măsură considerabilă este reprezentată și ceramica de aspect Belogradovka-Černyj Les timpurie, ilustrată îndeosebi prin vasele de tip lea ornamentate cu brăie alveolate și simple pe umeri și orificii sub margine. Combinații din aceste elemente ornamentale adesea erau utilizate și în decorul vaselor hallstattiene de tip borcan. Anumite trăsături estice, în primul rând de ordin morfologic, pot fi evidențiate și în ceramica fină. Inventarul așezării, de asemenea este alcătuit dintr-o serie de piese de aspect estic – numeroase lame de silex pentru seceri, topoare șlefuite din piatră, psalii de corn cu trei găuri într-un singur plan, mânere din os ornamentate cu cercuri concentrice etc. Un interes deosebit prezintă identificarea în acest sit a nivelului de locuire din perioada culturii Komarov (Levițki 1997, 217-218).

Tumulul de la Braniște, după mantaua din piatră și pământ menită pentru un singur mormânt, tipul de construcție funerară – groapă restangulară orientată pe axa sud-est – nord-vest atestă similitudini cu complexele funerare tumulare din epoca bronzului – începutul epocii fierului din zona de silvostepă de tradiție Belogradovka sau Komarov. În bazinul Niprului de Mijloc – cultura Bondariha se găsesc analogii și pentru vasul cu gâtul evidențiat, îndeosebi ornamentul lui din două șiruri de adâncituri, una ovală și cealaltă triunghiulară.

În prezent, ceramica de tip Belogradovka-Černyj Les din partea de nord a R. Moldova și din așezarea de la Trinca, a mai fost depistată în așezarea pluri-stratigrafică de la Beleavincy (perieghezele inedite ale autorului) și în așezările culturii Noua – Dîngeni VI (fig.82/8) și Grinăuți II (fig.82/10) (Депрачев 1973, рис.18/1; 17/4). Mai la vest, recipientele de tip Belogradovka, eventual Komarov, alături de cele deja menționate de Terenožkin (1961, 217) de la Trușești-Movila (fig.82/15) (Florescu 1991, fig.206/5) și Corlăteni (Nestor et al. 1952, fig.9), indicăm și vasul de tip lea ornamentat cu brâu simplu din necropola culturii Noua

de la Jigodin (fig.82/12), în sud-estul Transilvaniei (Florescu 1991, fig.183N/3). Posibil, descendente din vasele de tip lea de tradiții estice, sunt și vasele în formă de sac de tipul celui de la Trușești, depistate și în alte obiective Noua (Florescu 1964, 152).

În zona Nistrului de Mijloc și Superior, vase de tip lea apropiate din punct de vedere morfologic și al decorului de cele caracteristice culturilor Komarov și Belogradovka într-o cantitate neînsemnată sunt cunoscute în cadrul obiectivelor culturii Noua (Свешников 1974a, 196-198; Балагури 1985b, 485,488) în necropola de la Ostrovec (Балагури 1961, 151) și în așezările de la Ostrovec (fig.82/13-14) (Балагури 1980, 105, рис.3/4, 5), Mahala (Смирнова 1972, 19; 1993, 58, fig.6; 7/1-3; 8/1,2; 10/10,12), Bovšiv I (fig.82/7,9) (Крушельницька 1976, 20, рис.6/3, 6), Volea IV (Ситник 1994, 20, рис.5/2) și ale culturii Gáva-Holihradu (Крушельницька 1974, 216; Крушельницкая, Малеев 1990, 126) în așezările Ivane-Zolotoe (fig.82/1) (Мелюкова 1958, 22, рис.3/4), Novoselka-Kostjukovaja (ibidem, 24, fig. 4/8, 9), Ivanec (fig.82/11) (Крушельницкая, Малеев 1990, рис.42/12), Loeva (fig.82/5) (Крушельницька 1993, 67, fig.30/6), Tecucea I (fig.82/4) (ibidem, 72, fig.33/2), Tecucea II (ibidem, 77, fig.38/2), Nazarenkove (fig.82/6) (ibidem, 94, fig. 48/5) și necropola de la Sopot (fig.82/3) (Крушельницька 1976, 29, рис.11/7).

În regiunea Transcarpatică a Ucrainei, vasele de tip lea sunt atestate în complexe de ceramică ale culturii Felsőszöcs-Stanovo, în cadrul căreia ele reprezintă tipul doi al ceramicii de uz comun (Балагури 1974, 208), apărute aici ca urmare a relațiilor de schimb cu comunitățile culturilor Noua, Komarov, Belogradovka (ibidem, 211). Vasele de acest tip din așezarea de la Deakovo, în unele cazuri erau prevăzute cu mânere-suporturi la baza gâtului (Балагури 1986, рис.30/1, 4). Asemănător sunt ornamentate și vasele de tip lea depistate în așezarea culturii Gáva de la Drisino (fig.82/8) din aceeași regiune (Попович 1990, 133, рис.45/6) (fig.81).

Vasele de tip lea de tradiții din silvostepa din dreapta Niprului în teritoriile populate de comunitățile primelor formațiuni hallstattiene, sunt atestate începând cu perioada târzie a epocii bronzului în culturile Noua și Felsőszöcs-Stanovo, în cadrul cărora sunt considerate descendente din cultura Komarov (Смирнова 1972, 31; Свешников 1974a, 198; Балагури 1985b, 488) sau asemănătoare cu cele caracteristice culturilor Komarov și Belogradovka (Балагури 1980, 105; 1985, 485) și respectiv, apărute în urma relațiilor de schimb cu comunitățile culturilor Noua, Komarov, Belogradovka (Балагури 1974, 211; 1976, 250). Prezența lor în mediul cultural hallstattian este pusă în dependență de influențele din partea culturii Belogradovka (Мелюкова 1958, 22-24; Тереножкин 1961, 216-217).

Analiza tipurilor de ceramică definitorii pentru culturile Komarov și Noua din nivelele I și II de la Mahala, a permis să se considere că independent de faptul că rolul componentei Komarov în constituirea culturii Noua este secundar, totodată unele forme de ceramică ale culturii Noua, în primul rând vasele cu profilul în formă de lea, cu ponderea în unele situri ajungând până la 5% din lotul ceramicii de uz comun (Mahala), descind din vasele de tip lea clasice, caracteristice culturii Komarov (Смирнова 1972, 30-31; 1990a, 12). Circumstanță confirmată, împreună cu parametrii morfologici și tehnologici, – modelarea lor dintr-o pastă compactă care conține ca degresanți, cu precădere silexul mărunțit ars, de granulație mare (Смирнова 1969a, 14; 1972, 19), nisip, cuarț, silex și pietricele mărunte și mai puțin șamotă (Крушельни. ~ 1976, 29; 1990, 102), precum și netezirea până la luciu superficial a suprafeței exterioare a vaselor. Astfel, vasele de tip lea pentru cultura Noua din regiunea est-carpatică pot fi considerate atât tipuri proprii descendente din cultura Komarov, cât și preluări din mediul cultural vecin sincron – Komarov sau Belogradovka, dar ornamentate conform obiceiurilor existente.

Stabilirea mediului cultural din care elementele ceramice estice se răspândesc în aria lumii tracice și în prezent este destul de dificilă.

Ținând cont de situația cultural-istorică din regiunea est-carpatică, în perioada târzie a epocii bronzului-hallstattului timpuriu când, după cum este cunoscut, în bazinul Nistrului de Mijloc evoluează cultura Noua, bazinul Nistrului Superior și Volynja erau populate de comunitățile mixte de tradiții Trzcineck-Komarov-Noua; în Podișul Sucevei și Bucovina, evoluează cultura Gáva-Holihrad-Grănicești; în raioanele de silvostepă din spațiul carpato-nistean – cultura Chișinău-Corlăteni, iar în silvostepa din dreapta Niprului – cultura Belogradovka, vasele de tip lea la comunitățile hallstattiene timpurii puteau să apară atât din mediul cultural precedent – Noua, cât și din cele vecine sincrone de tip Komarov evoluat și Belogradovka.

Relevante în această direcție dintre siturile pluristratigrafice în care este atestată succesiunea orizonturilor culturale cronologice Komarov, Noua și Hallstatt timpuriu sunt: Corlăteni (Nestor 1952, 84-94), Trușești-Movila (Florescu 1957, 203-215), Mahala (Смирнова 1978, 68-72), Loeva (Крушельницкая 1991a, 42; 1993, 59), precum și Trinca "Izvorul lui Luca", unde nivelul hallstattian timpuriu de tip Chișinău-Corlăteni, cu evidente elemente Belogradovka, suprapune orizontul culturii Komarov (Levițki 1997, 217-218) și Bovșiv II, în care orizontul de tip Gáva-Holihrad suprapune nivelul de locuire Noua, sunt doar ultimele două. În aceste obiective, prin intermediul stratigrafiei verticale, s-a stabilit că vasele de tipul examinat din nivelul de tip Komarov de la Trinca și de tip Noua de la Bovșiv, în raport cu cele depistate în straturile hallstattiene timpurii, se deosebesc din punct de vedere tehnologic și ornamental. Anumite deosebiri se evidențiază în aspectul lor morfologic, ca marginea îngroșată din partea exterioară, tăiată orizontal sau

oblic la vasele de tip Komarov la Trinca (Levițki 1997, 217-220) – trăsătură caracteristică pentru întreaga cultură Komarov (Смирнова 1972, 24; Березанская 1985a, 431; Свешников 1990, 80); buza lebată la cele de tip Holih rady de la Bovšiv (Крушельницька 1976, 20-29) – modalitate de formare a buzei vaselor utilizată în întreaga arie a culturii Gáva-Holih rady-Grănicești (Кеменцеи 1986e, 122 și urm.; Smirnova 1974, 326 și urm.; László 1994, 79-80).

Dat fiind că vasele de tip lalea în cadrul culturilor Komarov, Noua, Belogradovka, tehnologic, sunt aproape identice, stabilirea mediului cultural din care ele au pătruns la comunitățile hallstattiene timpurii poate fi posibilă ținând cont de unele particularități ale arhitectonicii vaselor și de elementele ornamentale și acesoriile lor, totodată decisiv fiind aspectul (tehnologic, morfologic și stilistic) impus lor de ceramiștii care activau în cadrul comunităților hallstattiene timpurii.

Ceramica de tip Komarov-Belogradovka sau Belogradovka-Černyj Les, după cum reiese din cele relatate, în aria lumii tracice, cu excepția așezării de la Trinca, apare doar sporadic. În această categorie de vestigii cercetătorii includ exclusiv recipientele de o incontestabilă origine din silvostepa din dreapta Niprului. Cu rare excepții, acestea sunt vase de tip lalea, particularitățile lor tehnologice, morfologice și ornamentale sunt deosebite radical de cele caracteristice ceramicii autohtone, dar tipice complexelor ceramice din silvostepa de la est de Nistru, unde evoluează începând cu perioada timpurie a epocii bronzului, cultura ceramicii șnurate (Свешников 1976, 102-104, рис. I) și până în perioada târzie a epocii bronzului – perioada prescitică timpurie, cultura Belogradovka-Černyj Les (Тереножкин 1961, 47 și urm.; Березанська 1964, 69). În această ordine de idei, se impune întrebarea dacă vasele de tipul menționat reprezintă singurele elemente de ceramică originare din silvostepa ucraineană în aria hallstattiană care ilustrează influențele de tip Komarov-Belogradovka, Belogradovka-Černyj Les timpurie.

Un răspuns echivoc la această întrebare este posibil numai în cazul unei contrapunerii a ceramicii culturii Belogradovka pe de o parte și a celei hallstattiene pe de alta.

Ceramica culturilor discutate, în primul rând este deosebită din punct de vedere tehnologic, îndeosebi al naturii degresanților. Vasele culturii Belogradovka, în cantitate de 80% sunt produse dintr-o pastă compactă care conține degresanți de granit, silex ars, de granulație diferită; restul - conținând scoici, talc și mică mărunțită (Березанська 1964, 50). Ceramica culturii hallstattiene de tip Chișinău-Corlăteni este modelată dintr-o pastă care conține cu precădere șamotă de granulație diferită. Mult mai rar este adăugat calcarul și silexul mărunțit și microprundișurile (Levițki 1994a, 80; László 1994, 94). Cea de tip Gáva-Holih rady-Grănicești – din pastă care conținea îndeosebi șamotă și mai puțin rocă mărunțită, pietricele de râu și granule de calcar (Смирнова 1965, 110; 1974, 362; Крушельницька 1976, 29; Крушельницкая, Малеев 1990, 126; László 1994, 111).

Dintre tipurile morfologice ale ceramicii de uz comun a culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie - vasele de tip lea și de tip borcan, străchinile-tigăi-, cu prototipuri în mediul cultural precedent local, în complexele ceramice hallstattiene timpurii sunt prezente numai vasele de tip borcan, care, spre deosebire de cele zvelte, de dimensiuni mici și neornamentate ale culturii Belogradovka, sunt de dimensiuni mari și mijlocii, având și proporții diferite.

Ornamentația ceramicii de uz comun a culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie constă cu precădere din brăie simple și mai rar alveolate. Brăiele, îndeosebi alveolate, și într-o măsură mai mică simple, sunt cele mai preferate și în decorul ceramicii de uz comun a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată Tămăoani-Holercani-Balta (Levițki 1994b, pl. 15). Ceramica de uz comun a complexului hallstattian cu ceramica canelată este ornamentată cu precădere cu mânere-suporturi, brăiele fiind utilizate mai rar (cultura Gáva-Holíhrady-Grănicești) sau în măsură egală erau utilizate atât mâner-suporturi cât și brăiele alveolate (cultura Chișinău-Corlăteni).

Formele morfologice definitorii ale ceramicii fine a culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie străchinile, cămile, cupele-, după cum s-a mai menționat, au prototipuri în culturile precedente locale, Komarov – Trzcineck de est, diversitatea repertoriului tipurilor și motivelor lor ornamentale, în comparație cu cele precedente, datorându-se aportului culturilor bronzului târziu - Hallstattului timpuriu din spațiul carpato-balcanic.

În același timp, unele tipuri ale formelor definitorii ale ceramicii fine a culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, sunt atestate sporadic și în spațiul est-carpatic în complexele de tip Noua și hallstattian timpuriu.

Străchinile în formă de coif de tip Belogradovka, precum și cele de proporții cu corpul profilat și marginea evazată, neornamentate, caracteristice culturii Černyj Les timpurie, sunt cunoscute la vest de Nistru în cadrul culturilor Noua (Баларып 1961, рис.5/1; 1980, fig. 3/3; Florescu 1991, fig. 24A/13; 69A/19), Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, fig.24/19; 32/15; 33/4; 34/4,5), Gáva-Holíhrady-Grănicești (László 1994, fig.23/1-5; Крушельницкая, Малеев 1990, рис.42/11), Tămăoani-Holercani-Balta (Levițki 1994b, fig.3/4; 8/11-12; Ванчугов 1990, рис.28/11,16) și Belozërka (Ванчугов 1990, рис.23/1,2). În obiectivele culturii Noua ele sunt prevăzute cu proeminente sau tortițe-urechiișe, iar la Grănicești au caneluri.

Cămile scunde, cu corpul rotund, gât relativ scurt, cu marginea subțiată și ușor evazată, fund simplu, mai rar cu umbo și toarta supraînălțată, de regulă neornamentate, au multe analogii în obiectivele culturii Noua (Смирнова 1969, рис.8/11; 1993, fig.10/14; Kločko, Sava 1997, fig.10/2; Levițki, Demcenco 1997, fig.4/5, 9, 14), precum și în culturile Sabatinovka și Belozërka (Мелюкова 1979, 56-59; Ванчугов 1990, рис.29/10).

Cupele scunde, largi, cu profilul în formă de S, au corespondențe în cultura Noua (Смирнова 1969, рис.9/2), Gáva-Holihrad-Grănicești (Крушельницкая, Малеев 1990, рис.42/8) și Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, fig.28/11), în cadrul cărora sunt ornamentate conform tradițiilor. Cele prevăzute cu proeminente conice pe umeri sunt aproape identice cu exemplarele din cultura Noua (Florescu 1991, fig.189N/2), Belozërka (Ванчугов 1990, рис.23/8) și Gáva-Holihrad-Grănicești (László 1994, fig.34/1-5).

Rezumând, menționăm că pentru comunitățile ambelor masive culturale discutate, silvostepa din dreapta Niprului și spațiul est-carpatic al lumii tracice există anumite tipuri morfologice comune, ponderea lor în complexele hallstattiene timpurii, spre deosebire de cele Belogradovka-Černyj Les, în care ele constituie tipuri definitorii, este neînsemnată, fiind modelate conform tradițiilor tehnologice deosebite, caracteristice fiecărei formațiuni culturale și respectiv ornamentate. Astfel, aceste tipuri de ceramică în obiectivele de la vest de Nistru nu reprezintă preluări din silvostepa din dreapta Niprului, ci forme cu o vastă arie cultural-cronologică și, deci, în contextul influențelor estice asupra complexului ceramic al culturii hallstattiene timpurii nu pot fi invocate.

Elementele ornamentale folosite în decorul ceramicii de uz comun (brăul simplu, brăul alveolat, uneori asociate cu segmente de aspect similar, în cazuri singulare orificii sub margine, șirul de alveole) a culturii Belogradovka-Černyj Les timpurie, cu rare excepții, erau utilizate în proporții diferite și în ornamentarea ceramicii din categoria respectivă a mai multor culturi din perioada târzie a epocii bronzului – începutul epocii fierului, inclusiv hallstattiene timpurii. Compoziții decorative specifice numai culturii Belogradovka și care în culturile sincrone lipsesc, pot fi considerate cele formate din două sau trei brăie orizontale, asociate cu segmente de aspect asemănător, dispuse perpendicular sau sub unghi față de ele (Березанська 1964, 52, рис. 3/1-3), considerate de tradiție Mnogovalikovaja (ibidem, 73).

Ornamentarea ceramicii fine, îndeosebi a cupelor, cu motive incizate, proeminente ovale sau conice, mai rar caneluri, este comună ambelor masive culturale comparate, fiind de proveniență carpato-dunăreană. Specifice pentru ceramica din silvostepa din dreapta Niprului sunt motivele geometrice realizate cu o ștanță denticulară, adeseori încrustate cu o substanță albă.

Epuiând examinarea aspectelor comune ale categoriilor de ceramică caracteristice pentru masivele culturale în discuție și evidențierea celor specifice exclusiv a ceramicii de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie, de origine din mediul cultural precedent din silvostepa ucraineană, în continuare vom prezenta elementele ceramice de tradiție Belogradovka-Černyj Les, actualmente cunoscute, în cadrul culturilor hallstattiene timpurii, insistând îndeosebi asupra evidențierii

mediului cultural din care provin, direcțiilor de pătrundere și concentrării lor, precum și a aspectelor de manifestare în mediul hallstattian timpuriu.

Anticipând abordarea nemijlocită a subiectului propus, menționăm că în primul rând ne vom referi la vestigiile ceramice estice depistate ocazional în obiectivele hallstattiene timpurii, complexul ceramic de la Trinca urmând să fie examinat separat.

Vasele de tip Belogradovka atestate în aria formațiunilor hallstattiene timpurii cu ceramica canelată au fost modelate, în majoritatea cazurilor, dintr-o pastă bine lucrată, compactă, care conținea degresant, cu precădere șanotă cu granulație mare, mult mai rar adăugându-se calcar, silex și piatră mărunțită sau microprundișuri. Suprafețele lor, de regulă sunt netezite, mate sau ușor lustruite, în unele cazuri striate, de culoare brună sau brun-roșcată (Florescu 1957, 210; Крушельницька 1976, 29; Попович 1990, 133).

Morfologic, fără excepție, aceste vase reprezintă cea mai caracteristică formă a ceramicii de uz comun a culturii Belogradovka-Černyj Les – vasele de tip lălea. Recipientele întregi pot fi împărțite, provizoriu, în două grupe:

I. Vase de proporții zvelte, cu înălțimea ce depășește cu mult diametrul maxim, cu corpul bine profilat, marginea subțiată, evazată și fundul îngust plat, simplu sau evidențiat. Cantitativ, sunt cele mai numeroase. Majoritatea provin din obiectivele culturii Gáva-Holíhrady din regiunea Nistrului de Mijloc și Superior – necropola de la Sopot (fig.82/3) (Крушельницька 1976, рис.11/7), așezările de la Ivane Zolotoe (fig.82/1) (Мелюкова 1958, рис.3/4), Tecucea I (fig. 82/4) (Крушельницька 1993, рис.33/2), Tecucea II (ibidem, рис.38/2), Loeva (fig. 82/5) (ibidem, fig.30/6), Nazarenkove (fig.82/6) (ibidem, fig.48/5), Ivanec (fig.82/11) (Крушельницькая, Малеев 1990, рис.42/12), eventual vasele cu buza lobată de la Bovšiv (Крушельницька 1976, 29) și din regiunea transcarpatică a Ucrainei – așezarea de la Drisino (fig.82/2) (Попович 1990, рис.45/6), iar în aria culturii Chișinău-Corlăteni, în așezarea de la Corlăteni (Nestor 1952, fig.8).

Vasele de la Ivane Zolotoe, Drisino și Ivanec sunt ornamentate cu proeminente conice și ovale amplasate pe umeri. Cele de la Loeva și Bovšiv II, cu proeminente conice și ovale dispuse în pereche sub margine. Vasul de la Tecucea I este prevăzut cu un șir de găuri sub marginea buzei. Recipientele de la Bovšiv II sunt ornamentate pe umeri cu brăie alveolate, iar cel de la Corlăteni, cu brâu alveolat în asociere cu patru proeminente ovale dispuse simetric pe buză. Vasele enumerate, morfologic sunt apropiate de cele încadrate de S. S. Berezanskaja în grupul A al vaselor de tip lălea ale culturii Belogradovka (Березанська 1964, 50-51);

II. vase relativ scunde, înălțimea depășind cu puțin diametrul maxim, cu corpul puțin profilat, marginea ușor răsfântă în exterior și fundul îngust neevidențiat. Un recipient întreg, ornamentat cu brâu simplu, provine din așezarea culturii Chișinău-Corlăteni de la Trușești (fig.82/15) (Florescu 1991, fig.205/6).

Din punct de vedere morfologic, aceste vase sunt apropiate de vasele grupului B al culturii Belogradovka (Бережанська 1964, 50-52).

Vasele de tip lea, depistate izolat în ariile culturilor hallstattiene timpurii, în general sunt apropiate celor caracteristice culturii Belogradovka-Černyj Les, dar nici unul nu are analogii directe în complexele din dreapta Niprului. Acest aspect ne permite să le considerăm ca producție locală după prototipuri originare din est. Faptul este confirmat de compoziția pastei de modelare în care predomină șamotă, prelucrarea suprafețelor, îndeosebi strierea, de unele particularități morfologice – buza lobată și mai ales de ornamentație – proeminențe conice, ovale, brâu alveolat și compoziții formate de ele – toți parametrii caracteristici complexului ceramic hallstattian timpuriu (László 1994; 1994a; Крушельницкая, Малеев 1990, ș. a.). Elementele ornamentale de origine estică - șiruri de găuri sub margine-, asocierile lor cu brăiele alveolate, se întâlnesc mai puțin.

Spațial, vestigiile ceramice de tradiții estice, de tip Belogradovka, sunt concentrate în regiunea Nistrului de Mijloc și Superior, în aria culturii Gáva-Holihrad și mai puțin în zona de silvostepă a spațiului carpato-nistean, în aria culturii Chișinău-Corlăteni.

În cadrul studierii influențelor Belogradovka-Černyj Les asupra comunităților hallstattiene timpurii de tip Chișinău-Corlăteni din regiunea carpato-nisteană, un rol deosebit are descoperirea și cercetarea așezării pluristratigrafice Trinca "Izvorul lui Luca". Materialele, îndeosebi ceramica, depistate deja în prima campanie de săpături, au permis încadrarea cultural-cronologică a așezării (cu anumite rezerve) în cultura hallstattiană timpurie Chișinău-Corlăteni, constatându-se totodată că ceramica de uz comun atestă prezența unor clare influențe din dreapta Niprului, de origine Belogradovka-Černyj Les (Левицкий 1986, 54-71; 1986a, 86-87).

Investigațiile ulterioare s-au soldat cu importante vestigii, inclusiv ceramică, care s-a dovedit a fi un indicator incontestabil în determinarea apartenenței culturale a sitului. Categoriile tehnologice, tipurile morfologice și îmbinările compoziționale ale elementelor ornamentale (modul și maniera aplicării), demonstrează prezența majorității covârșitoare a veselei fine și de uz comun specifice culturii Hallstattului canelat de la est de Carpați (Levițki 1994a, 79-108).

În același timp, ceramica de uz comun ilustrează influențe răsăritene de tip Belogradovka-Černyj Les deja atestate anterior. Psalia de corn, caracterizată prin orificii rotunde la capete și ovală în centru, ornamentată cu cerculețe (Levițki 1994a, 115, fig.61/1), este identică celei mai timpurii psalii a culturii Belozërka, datată cu mijlocul sec. XII-sec. X î.e.n. (Отрощенко 1986, 142). Prin aceasta a fost posibilă determinarea celui mai timpuriu nivel hallstattian în această așezare – orizontul Hallstattului canelat de tip Chișinău-Corlăteni. Astfel, a doua jumătate a

secolului XII î.e.n. constituie perioada de început a interferențelor culturale dintre comunitățile hallstattiene și culturile sincrone din silvostepa din dreapta Niprului.

În prezent, continuă investigațiile în stațiunea pluristratigrafică Trinca "Izvorul lui Luca". Multiplele și diversele materiale depistate în cele 11 campanii de săpătură sunt încă în curs de sistematizare și analiză. În aceste condiții, evidențierea ponderii elementelor estice de tip Belogradovka-Černyj Les în complexul ceramic caracteristic nivelului de locuire din perioada Hallstattului canelat de tip Chișinău-Corlăteni va fi realizată în baza parametrilor cantitativi ai colecției ceramice depistate în campania de săpătură din anul 1994, care numără 4160 fragmente.

Conform caracteristicilor tehnologice, ceramica se împarte în două categorii convenționale: fină și de uz comun. În cadrul primei categorii se include ceramica lucrată din pastă bine frământată, având ca degresant cioburi mărunț pisate, cu ardere bine controlată, cu suprafața îngrijit netezită, culoarea variind de la negru până la galben-cenușiu, uneori cu pete. În cadrul ceramicii de uz comun se include ceramica lucrată dintr-o pastă mai grosieră, cu amestec de cioburi cu granulație mare, cu ardere de calitate inferioară și cu prelucrarea la fel a suprafeței, având culoare galbenă, cenușie sau cărămiziu-cafenie cu pete cenușii. De remarcă, totodată, că în pastă (atât pentru ceramica fină, cât și pentru cea de uz comun) nu se folosea exclusiv șamota. Aproximativ 2,7% din pasta ceramicii fine, pe lângă șamotă conținea și degresanți de altă natură. Cioburile pisate în asociere cu silex mărunțit au fost atestate în 8 cazuri (44,44%); cu microprundișuri – 8 cazuri (44,44%); cu granule de calcar – 2 (11,11%). Fragmentele de ceramică de uz comun, a cărei pastă conținea și alți degresanți, constituie circa 3,25%; 58 de fragmente (50,8%), în afară de șamotă, conțineau și silex mărunțit; 34 de fragmente (29,8%) - microprundișuri; 13 fragmente (11,4%) - granule de calcar; 8 fragmente (7%) - silex mărunțit și granule de calcar; un fragment - mică.

Neomogenitatea ceramicii ambelor categorii este atestată și de culoare și prelucrarea suprafeței. În funcție de culoarea suprafeței și minuțiozitatea netezirii ei, în cadrul ceramicii fine se deosebesc: vase bicromatice (suprafața exterioară este neagră iar cea interioară galben-oranj, deosebit de îngrijit lucrată fiind partea exterioară și vase negre la interior și cenușiu-închise la exterior, mai minuțios lucrată fiind partea interioară); vase cu lustruire pe ambele părți, de culoare neagră, cenușie-închisă sau galben-deschisă. În ce privește ceramica de uz comun, se deosebesc: vase cu suprafața mai puțin îngrijit lucrată, vase cu suprafața netezită și șlefuită, vase cu suprafața zgrunțuroasă-aspră.

Raportul procentual dintre ceramica fină și cea de uz comun constituie: fină - 15,9% (663 fragmente) și de uz comun - 84,1% (3500 fragmente).

În cadrul ceramicii fine se identifică următoarele tipuri: I - chiupuri (35,9%), II - străchini (33,8%), III - cupe (16,54%), IV - căni (13,0%).

Chiupurile (vasele bitronconice de proporții) se caracterizează prin corp cu contururi bitronconice, gât în formă de pânză, buza evazată și fund relativ îngust. Particularitatea chiupurilor o constituie bicromismul - suprafața exterioară neagră, îngrijit prelucrată, iar cea interioară de culoare galbenă sau oranj. Partea de sus a acestor vase este ornamentată cu caneluri orizontale paralele, umerii - cu caneluri oblice, întrerupte de proeminențe - suporturi dispuse în perechi în plan vertical (fig.85/12). Altele, în zona diametrului maxim sunt prevăzute cu proeminențe ovale simple (fig.85/10).

Străchinile sunt reprezentate printr-un singur tip - vase larg deschise, de formă tronconică, cu corpul rotunjit către gură, fundul neprofilat sau evidențiat, în cadrul cărora, după formarea buzei, se disting următoarele variante: străchini cu marginea invazată (42,7%); străchini cu buza tăiată oblic (27%), care la unele formează în partea interioară o mică platformă; străchini cu buza dreaptă (22,9%), unele dintre ele având marginea tăiată orizontal sau rotund (fig.84/1-7,9-13). Ornamentul acestor vase constă din caneluri orizontale în partea superioară a corpului, caneluri orizontale în asociere cu proeminențe ovale (fig.84/1,2), caneluri oblice (fig.84/5), proeminențe ovale sub margine (fig. 84/7) sau pe corp (fig. 84/4).

Cupele sunt de două tipuri: cu profilul în formă de S, cu umerii mai mult sau mai puțin pronunțați și cupe de formă bitronconică, cu fundul plat evidențiat și marginea ușor evazată. Primele, sunt ornamentate sub margine, pe umeri sau pe partea cea mai proeminentă cu motive plastice (proeminențe conice), incizate, imprimate, mai rar canelate. Cele bitronconice, pe partea cea mai proeminentă a corpului, au tortițe-urechiușe perforate vertical (fig.85/6, 7; 86/1-9).

Cămile sunt reprezentate de vase scunde cu toarta supraînălțată, vase tronconice, toarta coborând de la buza pe corp, și vase cu profilul în formă de S, cu toarta supraînălțată. Cu rare excepții, sunt neornamentate. În cazuri izolate, tortițele sunt ornamentate cu caneluri longitudinale (fig.85/1-5).

Ceramica de uz comun, morfologic, se împarte în patru tipuri principale: vase în formă de lea (71,7%), vase de tip borcan (26%), oale (2%), vase cu corpul ușor bitronconic (0,3%).

Vasele în formă de lea sunt ornamentate cu un șir de orificii dispus sub buza; șir de orificii sub buza în asociere cu un brâu alveolat orizontal pe umăr; șir de orificii sub buza în asociere cu brâu simplu; șir de orificii în asociere cu proeminențe conice în pereche; brâu alveolat pe umăr; brâu alveolat întrerupt de patru mânere-suporturi; două brâie alveolate, unul pe marginea exterioară a buzei, altul pe umăr; mânere-suporturi; segmente în relief alveolate, proeminențe conice, șir de alveole pe umăr; șir de alveole întrerupt de patru mânere-suporturi (fig.87/1-3, 5-10, 12-14).

Vasele - borcan se ornamentau cu șir de orificii sub buza; șir de orificii sub buza în asociere cu brâu simplu; șir de orificii sub buza în asociere cu brâu

alveolat; mânere-suporturi; mânere-suporturi în asociere cu un șir orizontal de alveole; șir orizontal de alveole; brâu alveolat; brâu alveolat întrerupt de apucători-suporturi. În cazuri izolate aveau torți (fig.88/1-6).

Oalele sunt ornamentate cu brâu simplu, în asociere cu un șir de orificii sub buză, sau cu brâu alveolat pe umăr; uneori prevăzute cu torți.

Vasele cu corpul ușor bitronconic erau prevăzute cu torți sau ornamentate cu un șir de orificii sub buză în asociere cu un brâu alveolat întrerupt de apucători-suporturi; șir de orificii în asociere cu două braie simple paralele (fig.88/7-10).

Examinarea complexului ceramic din așezarea Trinca "Izvorul lui Luca", în raport cu cel caracteristic culturii Chișinău-Corlăteni și cu cel specific culturii Belogrudovka-Černyj Les timpurie, atestă aspectul lui mixt, cu o oarecare prevalență a elementelor estice.

Ceramica de la Trinca, similar producției ceramice a culturii Chișinău-Corlăteni, este modelată din pastă în care predomină șamota cu granulație mică (categoria fină) și mare (categoria de uz comun) (Levițki 1994a, 79-80; László 1994, 111). În același timp 2,7% din ceramica fină și 3,25% din ceramica de uz comun conținea și degresanți de altă natură, printre care predomină silexul mărunțit și microprundișurile – ingrediente de bază în compoziția pastei de modelare a ceramicii culturii Belogrudovka (Березанська 1964, 50; 1982, 84) și doar sporadic utilizați de ceramiștii comunităților culturii Chișinău-Corlăteni.

Calitatea de prelucrare a suprafeței exterioare a vaselor de uz comun – lucrare puțin îngrijit, netezite, cu urme de luciu, zgrunțuroase – este comună ambelor culturi. Categoriile ceramicii fine – bicromatică (neagră lustruită la exterior și galben-oranj în interior și neagră lustruită în interior și cenușie la exterior), lustruită pe ambele părți, de culoare neagră, cenușie-închisă sau galbenă, sunt caracteristice exclusiv complexului ceramicii fine hallstattiene timpurii (Levițki 1994a, 81; László 1994, 111).

Raportul procentual dintre ceramica fină și de uz comun atestat la Trinca de 15,9%, cea fină și 84,1% cea de uz comun, este mult deosebit de cel obișnuit pentru complexe ceramice de tip Chișinău-Corlăteni, în care ceramica fină constituie de la 46,5% până la 69,5% (Levițki 1994a, 81) și mai apropiat de cel constatat în obiectivele culturii Belogrudovka, unde ceramica fină alcătuiește cel mult 30% (Березанская 1982, 85).

Chiupurile și străchinile din așezarea de la Trinca, atât morfologic cât și ornamental, sunt de tradiții pur hallstattiene. Cănille, îndeosebi cupele, cu excepția prezenței unor elemente hallstattiene în decor (canelurile, proeminențele), au un aspect vădit estic. Necaracteristic pentru complexul ceramic hallstattian timpuriu este și ornamentarea cupelor cu motive geometrice, realizate prin incizare sau imprimare (ștanțare).

Deosebit de evidente apar trăsăturile estice în ceramica de uz comun, în cadrul căreia, similar culturii Belogradovka-Černyj Les (Березанська 1964, 50; 1982, 84), predomină vasele de tip lălea (circa 72%) ornamentația lor constând cu precădere din elemente și compoziții de origine estică. Totodată, apar și asociații formate atât din elemente estice (șir de orificii sub margine) cât și hallstattiene (mânere-suporturi, mânere-suporturi care întrerup brâul alveolat sau șirul de alveole, proeminențele conice simple sau în pereche).

Vasele de tip borcan, oalele, vasele cu corpul ușor bitronconic, în linii generale sunt comune ambelor complexe comparate, totodată după dimensiuni și aspectul părților superioare sunt mai apropiate de cele hallstattiene. De aceeași tradiție este și decorul lor – mânere-suporturi, mânere-suporturi în îmbinare cu un șir de alveole, brâu alveolat, șir de alveole. În același timp, o cantitate considerabilă de recipiente de aceste tipuri este ornamentată cu motive formate exclusiv din elemente estice (șir de orificii sub margine în asociere cu brâu simplu, brâu alveolat) sau cu motive mixte, în care sunt incluse și unele elemente hallstattiene – mâner-suporturi.

Realitățile atestate în așezarea pluristratigrafică Trinca “Izvorul lui Luca” au permis a se constata că în zona de nord a Rep. Moldova, în perioada hallstattiană timpurie, paralel cu cultura Chișinău-Corlăteni, a evoluat și un grup cultural cu aspect mixt, constituit în baza elementelor Chișinău-Corlăteni și Belogradovka-Černyj Les, numit provizoriu “de tip Trinca” (Levițki 1992, 120; 1996, 207), în care am mai inclus așezarea pluristratigrafică de la Beleavincy, unde au fost depistate vase de tip lălea similare celor de la Trinca, precum și nivelele de locuire cu vase de tip lălea, ornamentate cu șiruri de orificii sub buză și cu brâie alveolate pe umăr, din așezările atribuite culturii Noua - Dîngeni IV și Grinăuți II (Деграчев 1973, fig.82/8,10).

Identificarea în așezarea Trinca “Izvorul lui Luca” a orizontului cultural-cronologic de tip Komarov (Levițki 1997, 217-218) și cercetarea lui în continuare, vor aduce contribuții importante referitor la situația cultural-istorică din spațiul est-carpatic în perioada nemijlocit precedentă apariției primelor formațiuni hallstattiene și, prin urmare, va nuanța originea componentei estice a grupului Trinca cât și la evidențierea caracterului (autohton sau străin) al componentelor lui constitutive.

Recapitulând cele expuse referitor la ceramica de tradiție silvostepică de la est de Nistru în mediul cultural trac, menționăm că ea este concentrată cu precădere în aria culturii Gáva-Holihady și mai puțin Chișinău-Corlăteni, limitându-se doar la vasele de tip lălea, produse de ceramiștii locali după prototipurile estice, respectând tradițiile tehnologice și obiceiurile de ornamentare locale.

Mai evidente s-au dovedit a fi influențele din partea comunităților Belogradovka-Cernyj Les în raioanele periferice nord-estice ale ariei culturii

Chișinău-Corlăteni, unde, în urma interacțiunilor elementelor hallstattiene cu cele din est, s-a constituit un grup cultural mixt – grupul Trinca.

V b. Complexe și practici funerare cu paralele în silvostepa de la est de Nistru, surprinse în aria est-carpatică a lumii tracice

Populația primelor formațiuni hallstattiene timpurii, după cum s-a mai menționat, practica un rit funerar specific: incinerarea în urne (populația comunităților cu ceramica canelată) și înhumarea și reînhumarea (populația comunităților cu ceramica incizată) în necropolele plane. Atât practicile rituale normative, cât și elementele materiale tipice ritului funerar, pe întreg parcursul evoluției lor au rămas conservative, stabile, nereceptive la influențele culturale de origine străină. În același timp, pe teritoriul ocupat de ele sunt cunoscute și o serie de vestigii funerare ce țin de aceeași perioadă cronologică, dar de tradiții culturale alohtone, atât de origine stepică, cât și silvostepică. Dat fiind că primele deja au fost examinate, în continuare ne vom referi la acele complexe funerare din aria tracică, care ilustrează unele influențe originare din zona de silvostepă de la est de Nistru.

Monumentele funerare în baza cărora se pune problema prezenței unor elemente de tradiție din zona de silvostepă de la est de Nistru, în spațiul ocupat de culturile hallstattiene timpurii au fost evidențiate relativ nu de mult. Toate sunt de tip tumular și se localizează îndeosebi în aria grupului Chișinău-Corlăteni (fig.89). Vestigiilor de acest tip le atribuim tumulul izolat de la Braniște, raionul Rîșcani, cercetat în anul 1984 (Левицкий 1987, 97-98; 1989, 137-149; 1994a, 69-70, 72; 1997, 162, 166), tumulul deteriorat de la Frunzeni, raionul Florești (Levițki 1994a, 69; 1997, 162) și mormântul secundar nr. 4 din tumulul 22 de la Bădragii Vechi, raionul Edineț, cercetat în anul 1988 (Яровой, Чирков 1989, 35-36).

Tumulul de la Braniște, situat pe un platou înalt al malului stâng al Prutului, avea la bază o manta din piatră de formă circulară, neregulată, cu diametrul de 8-9 m și înălțimea de 0,8 m, acoperită cu un strat de pământ. Înălțimea totală a tumulului era de 1,2 m, diametrul de circa 26-28 m (fig.90/1).

În centrul tumulului, sub mantaua din piatră a fost cercetată o groapă funerară cu contur rectangular, cu lungimea de 1,8 m, lățimea de 0,9 m și adâncimea de 0,6 m, orientată pe axa sud-est – nord-vest (fig.90/2). Mormântul a fost devastat în antichitate. Mărturiile despre ritul funerar practicat (incinerarea sau înhumarea) lipsesc. Din inventarul mormântului s-au păstrat patru vase fragmentare: două străchini cu buza invazată, una dintre ele este de culoare neagră, cu luciu metalic, ornamentată cu caneluri orizontale în partea de sus, un vas de proporții cu gâtul evidențiat, ornamentat la baza gâtului cu două rânduri de împunsături, și un vas de tip borcan.

Complexul de la Braniște, în baza materialului ceramic (fig.90/3-4, 5, 7) a fost atribuit grupului Chișinău-Corlăteni. Străchinile tronconice cu buza invazată, în complexele ceramice ale acestor monumente sunt unul dintre cele mai reprezentative tipuri (26,6-40%), particularitatea lor specifică fiind ornamentul din caneluri orizontale în partea de sus a corpului (Levițki 1994a, 89). Vasele de uz comun din tumulul de la Braniște, de asemenea corespund tipurilor principale ale categoriei de ceramică grosieră ale culturii de tip Chișinău-Corlăteni (ibidem, 98-101). În același timp, s-a remarcat că ornamentul vasului cu gâtul evidențiat este mai puțin caracteristic pentru această cultură (Levițki 1997, 166). Tot atunci, în urma unei analize a monumentelor funerare ale grupului Chișinău-Corlăteni, al complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată de tip Belegiș II de la Dunărea de Mijloc, pentru care complexele funerare tumulare nu sunt caracteristice, și de care grupul Chișinău-Corlăteni este legat genetic, s-a ajuns la concluzia că apariția la populația grupului Chișinău-Corlăteni a monumentelor tumulare nu poate fi pusă în dependență de unele practici funerare provenite din apus, din locul lor de origine.

Parametrii tumulului de la Braniște sunt net deosebiți de cei caracteristici celorlalți tumuli cunoscuți în aria tracică de la Volovăț (Ignat 1976, 99-108), Lăpuș (Ordentliș, Kacsó 1969, 11-15), Susani (Stratan, Vulpe 1977, 28-60), Meri (Moscalu 1976, 77-78) ș. a., fapt ce ne-a determinat să presupunem prezența unor influențe dinspre est, din bazinul Nistrului de Mijloc, de tradiție Belogradovka sau poate Komarov (Левицкий 1987, 98; 1989, 145), demonstrată și de materialul ceramic al așezării de la Trinca din punctul "Izvorul lui Luca" (Levițki 1997, 166).

Elementele de tradiție estică din tumulul de la Braniște nu se limitează doar la tipul de monument funerar, care după parametrii: mantaua din piatră și pământ menit pentru un singur mormânt, tipul de construcție funerară-groapa rectangulară, săpată în lutul viu și orientarea ei pe axa sud-est – nord-vest, are suficiente similitudini în complexele funerare tumulare din epoca bronzului - prima epocă a fierului din zona de silvostepă estică limitrofă (Berezanskaja 1982, 51, 55, 81; 1985a, 430; 1985b, 439; 1985d, 509; Swiesznikov 1967, 102; Смирнова 1977, 96, рис.4, 5; Ромашко 1984, 106-125; 1995, 47-54 ș. a.

După cum s-a remarcat, ornamentul vasului din categoria ceramicii de uz comun, cu gâtul evidențiat este mai puțin caracteristic pentru cultura de tip Chișinău-Corlăteni. Mai exact, ornamentul din două șiruri de adâncituri, dintre care cel de sus de formă ovală, iar cel de jos triunghiulară, realizate cu capătul unui bețișor, de tipul celui atestat la Braniște, în alte monumente hallstattiene timpurii nu este cunoscut. Totodată, decorul format din șiruri de gropițe de diverse configurații, inclusiv ovale, rotunde, dreptunghiulare, triunghiulare ș. a., realizate în aceeași manieră - cu capătul unui bețișor rotund sau plat-, este cel mai răspândit mod de ornamentare a ceramicii de uz comun a culturii Bondariha (Ильинская

1961, 29, Березанская, Ильинская 1985, 516; Березанская 1982, 72). Ornamentația vasului examinat, fiind alcătuită din aceleași elemente ca și cea caracteristică culturii Bondariha, în același timp se deosebește prin locul amplasării – pe umerii recipientului, cât și prin distanța mică dintre șirurile orizontale de gropițe. Astfel, vasul în discuție are aspect mixt; morfologic, corespunde vaselor cu gâtul evidențiat din categoria ceramicii de uz comun a culturii Chișinău-Corlăteni, iar stilistic are anumite afinități în ceramica culturii Bondariha din zona de silvostepă din stânga Niprului.

În această ordine de idei sunt semnificativi și parametrii atestați la Braniște, cum ar fi: aglomerația de ceramică alcătuită din fragmente de vase sparte în vechime, din care cauză vasele de la Braniște provin s-au putut reconstitui doar parțial, precum și localizarea aglomerației de fragmente de ceramică în partea de sud-est a gropii sepulcrale (Левицкий 1989, 138). Toate acestea conduc la concluzia că populația care a lăsat acest obiectiv funerar practica obiceiul spargerii rituale a vaselor în procesul ceremoniilor ce precedau nemijlocit înmormântarea, precum și obiceiul depunerii în mormânt a unor părți din fragmente, practici ce prezintă trăsături specifice ritului funerar al culturii Bondariha (Буйнов 1977, 211). Cât privește depunerea fragmentelor de ceramică în partea de sud-est a gropii, aceasta poate să aibă, de asemenea, unele afinități în mediul Černyj Les timpuriu și Bondariha, în cadrul cărora mormintele tumulare secundare erau orientate cu craniile spre sud-est, respectiv sud, inventarul funerar fiind amplasat în regiunea craniului (Смирнова 1977, 96; Ромашко 1984, 111; Березанская, Ильинская 1985, 515).

Ținem să remarcăm că practicile rituale însoțite de spargerea ceremonială a vaselor și depunerea în morminte, gropi rituale, locuri rituale etc. a unei cantități de fragmente de ceramică, ce prezintă urme de ardere secundară, sunt fixate și în cadrul unor complexe funerare și de cult, datând din perioada târzie a epocii bronzului și din Hallstattul timpuriu, descoperite în nord-vestul României, inclusiv Gáva-Holihrad-Grănicești (necropola Volovăț) (László 1994, 60-61). Întrucât parametrii ce caracterizează tipul de mormânt funerar de la Braniște se deosebesc de cei caracteristici altor tumuli din aria tracică, diferențe sunt atestate și în practicile rituale prezentate mai sus, se are în vedere lipsa urmelor de ardere secundară a ceramicii de la Braniște, în timp ce în restul complexelor funerare și rituale hallstattiene ceramica prezintă peste tot urme de ardere secundară.

Tumulul de la Frunzeni a fost distrus complet de lucrările de construcție. S-a păstrat doar un vas fragmentat în formă de cupă bitronconică cu buza evazată, modelat cu mâna, de culoare neagră în exterior și galben oranj în interior. Partea superioară a vasului este bogat ornamentată cu caneluri (fig.90/6). Recipientul, prin tehnologia confecționării și tipul său morfologic și al ornamentului, reprezintă unul din tipurile caracteristice ale ceramicii fine a grupului Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 97). Deoarece în afară de inventar nu dispunem de nici un fel de informații,

referitor la tumulul de la Frunzeni, prezența influențelor din est sunt presupuse doar pe baza prezenței mantalei tumulare.

Complexul de la Bădragii Vechi (Яровой, Чирков 1989, 35-36) reprezintă un mormânt secundar (nr.4), depus la periferia de sud-est a tumulului 22 (fig.90/1). Groapa rectangular-ovală, avea lungimea de 1,65 m, lățimea 0,85 m, adâncimea de 1,0 m și era orientată pe axa sud-est – nord-vest. Scheletul unui matur se găsea în poziție chiricită pe partea stângă, cu craniul orientat spre nord-vest. Brațele îndoite în coate sunt aduse cu palmele înaintea feței. Craniul era moderat colorat cu ocru roșu. Pe fundul gropii au fost observate resturi de așternut vegetal. Inventarul funerar constă din două vase de lut modelate cu mâna. Primul, depus înaintea craniului, este o cupă cu corpul globular, gât cilindric, marginea puțin evazată și fundul cu umbo. Cupa are pereții subțiri, suprafața minuțios lustruită de culoare cenușie. Al doilea vas, depus la spatele defunctului, este o oală cu corpul arcuit și fund relativ profilat (fig.91/3, 4).

Pe baza vaselor considerate de tip Belozerka, mormântul respectiv este datat de S. Agulnikov în perioada finală a epocii bronzului, faptul reieșind din orientarea scheletului în direcția nord-vest, nespecifică pentru cultura Belozerka; îl atribuie etapei Černogorovka a culturii cimeriene, dată fiind orientarea caracteristică și faptul că purtătorii ei utilizau vase de aspect Belozerka (Агульников 1990, 4).

Datarea mormântului de la Bădragii Vechi cu perioada târzie a epocii bronzului, nu determină obiecții deosebite; în același timp, atribuirea culturală propusă de S.Agulnikov este inacceptabilă.

Vasele ce însoțesc mormântul de la Bădragii Vechi corespund întocmai tipurilor morfologice caracteristice culturii Belozerka. Cupele neornamentate de aici, de exemplu, au analogii directe (din punct de vedere tehnologic, morfologic și dimensiuni) în mormintele nr.1 și 2 din necropolele de la Cazaclia (Agulnikov 1996, fig.5/4; 5/8), precum și în unul dintre cele mai arhaice complexe funerare cimeriene din necropola tumulară de la Suvorov (Тереножкин 1976, рис.32/2; Гаврилюк 1979, рис.5/1), mormântul 1 din tumulul 5, care se deosebește doar prin prezența ornamentului în relief. Cât privește vasul al doilea, ce ține de categoria ceramicii de uz comun, specie mai puțin frecventă în mormintele culturii Belozerka (Ванчугов 1990, 53), are analogii în necropolele de la Budurgeli (Тощев 1992, рис.5/7) și de la Černjanka (Кубышев, Черняков 1986, рис.6/19, 22). În plus, în necropolele de tip Belozerka, similar mormântului de la Bădragii Vechi, sunt înregistrate obiceiurile așezării vaselor la spatele defuncților, caz semnalat pentru prima oară în cadrul culturii Belozerka (Agulnikov 1996, 22) ai cărei purtători obișnuiau depunerea vaselor în fața craniului, în regiunea lui, mai rar într-un colț sau de-a lungul unuia din pereții gropii (Ванчугов 1990, 52-53), precum și

obiceiul presurării cu ocră (13 cazuri) și prezența așternutului vegetal (42 morminte) (Ванчугов 1990, 51).

Totodată, orientarea scheletului în direcția nord-vest, nu permite încadrarea acestui complex și în cultura Belozerka, în cadrul căreia, pe lângă orientarea predominantă spre sud, cu mici devieri spre est și vest, orientarea nordică lipsește complet (Ванчугов 1990, 52). Din aceleași considerente, mormântul în cauză nu poate fi atribuit nici etapei inițiale a culturii cimeriene, greșit propusă de S.Agulnikov. Cimerienii etapei Černogorovka, în majoritatea cazurilor înmormântau decedații în poziție chirchită pe o parte, cu capul orientat spre est. Se cere de remarcat că în marea neuniformitate fixată în orientarea mormintelor cimeriene din etapa Černogorovka, orientarea în direcția nord-vest lipsește complet (Тереножкин 1976, 94; Levițki 1994c, 189).

După cum s-a menționat la examinarea complexului tumular de la Braniște, orientarea construcțiilor funerare de tipul gropilor rectangulare pe axa sud-est – nord-vest, în care scheletele se găseau cu craniile orientate spre nord-vest, prezintă o caracteristică a ritului de înhumăție practicat de comunitățile culturilor Komarov din bazinul Nistrului de Mijloc (Swiesznikov 1967, fig.3/III; Березанская 1982, рис.12/1; 1985a, 430), în zona de nord a R. Moldova inclusiv (Sava 1994, fig.3/17, 18), precum și de populația culturii Belogradovka, ce o succede în această zonă în perioada târzie a epocii bronzului, orientarea înhumăților fiind cu precădere spre vest, uneori cu abateri meridionale (Березанская 1982, 81; Березанская, Ильинская 1985, 509-510; Ромашко 1994, 111; 1995, 59-60). Purtătorii culturilor menționate practicau, de asemenea, înmormântările în tumuli preexistenți, ca în cazul atestat la Bădragii Vechi. Și mai semnificativ este faptul că și vasele ceramice din acest mormânt au anumite similitudini în ceramica culturilor Komarov, Belogradovka-Černyj Les timpurie. Aspectul referitor la originea cupelor și a vaselor în formă de cupe, răspândite în perioada târzie a epocii bronzului, atât în stepă cât și în silvostepă, a fost abordat în capitolul despre ceramică. Ne vom limita doar la constatarea că cronologia în care se încadrează recipientele examinate, corespunde perioadei de existență a culturii Belozerka. Ținând cont de faptul că odată cu trecerea de la cultura Belogradovka la cea de tip Černyj Les timpurie în ritul funerar de înhumăție are loc trecerea de la orientarea spre vest a defuncțiilor, la cea spre sud și est (Ромашко 1984, 111), mormântul secundar de la Bădragii Vechi poate fi considerat de tradiție Belogradovka.

În concluzie, referitor la vestigiile funerare din aria tracică, ce atestă influențe de origine din zona de silvostepă de la est de Nistru, menționăm în primul rând aspectul lor tumular, numărul lor extrem de redus și localizarea lor, fără excepție în interfluviul Nistru-Prut; în al doilea rând, caracterul mixt atât al elementelor materiale, cât și al practicilor rituale atestate, în care se întrevide o

îmbinare organică a elementelor estice de silvostepă, de origine Belogradovka și Bondariha, și de stepă – Belozërka, cu cele locale de tradiție hallstattiană.

Vc. Obiecte din bronz de origine est-europeană atestate în aria nord-tracică

Piese din bronz, cu centrele de producție ce se găseau în zona de silvostepă a Niprului Mijlociu, sunt vestigii foarte rare în aria formațiunilor culturale hallstattiene timpurii, fapt condiționat în primul rând de nivelul de dezvoltare a metalurgiei în această zonă, precum și de asocierea tipologică a bronzurilor turnate.

Existența metalurgiei bronzului în cadrul culturilor Belogradovka și Bondariha este documentată de o serie de forme de turnat din lut, piatră și șist, depistate în așezările investigate, găsite întâmplător sau care formează anumite complexe (ateliere-turnătorii) (Тереножкин 1961, 106-108; Березанская 1985d, 505-506; Березанская, Ильинская 1985, 517).

Măstărușii locali, după negativele matrițelor cunoscute, produceau: celturi cu două tortițe (Sobkovka, Mazepincy, Derevjano, Subbotov, Bondariha); seceri cu cârlig (Derevjano); tesle (Derevjano); lame înguste (Sobkovka); pumnale de tip cimerian (Belogradovskii Les; Mazepincy, Derevjano) și vârfuri de lance (Černeckie, Ivankovič), toate de tradiție Srubnaja, caracteristice în același timp și pentru marele centru metalurgic din zona de stepă, Krasnyj Majak, Kardașinka; Zavadovka.

Nivelul superior de organizare a producției metalurgice și spațiul imens de răspândire (inclusiv zona de silvostepă din bazinul Niprului) a pieselor din metal produse în stepă, în comparație cu cea care activa la Niprul de Mijloc, este evident, fapt ce a și condus la concluzia că piesele de origine estică, depistate la vest de Nistru, sunt în dependență de atelierele-turnătorii nord-pontice, cu toate că nu poate fi complet exclusă și posibilitatea producerii unora dintre ele în zona de silvostepă, în cadrul culturilor Belogradovka sau Bondariha.

În prezent, unica piesă din bronz de origine incontestabilă din bazinul Niprului Mijlociu, atestată la vest de Nistru, este sapa («motiță») depistată fortuit în județul Vaslui (fig. 93/1), în aria grupului Chișinău-Corlăteni (László 1994, 160).

Uneltele de tipul examinat sunt încadrate de E. N. Černyh în KTR, K-2, concentrarea cărora se localizează în zona de silvostepă din dreapta Niprului (circa 20 de exemplare) care coincid întocmai cu arealul culturii Belogradovka (Черных 1976, 68-69; Тереножкин 1961, 111). Lipsesc complexe care ar atesta legătura directă a acestor unelte cu cultura Belogradovka (Черных 1976, 69).

Totodată, apariția lor în această regiune numai începând cu perioada târzie a epocii bronzului (Березанская 1982, 120), poate pleda în favoarea atribuirii

acestor piese la invențiile meșterilor ce activau în cadrul comunităților culturii Belogrudovka (vezi și László, Safta 1999, 85-91)

În continuare, ne vom referi și la alte două piese cu trăsături de evidentă origine estică, cunoscute în spațiul ocupat de formațiunile hallstattiene timpurii, apariția cărora fiind greu de conceput fără acceptarea rolului de intermediari ai populației din bazinul Niprului de Mijloc. Este vorba de două spade: una din depozitul de la Zavadka (fig. 93/6), regiunea transcarpatică din Ucraina (Кобаль 1993, 122 și urm.), a doua, din depozitul Döge (fig.93/3-3a) din nord-estul Ungariei (Kemenczei 1984, 172, T.CLXXIXa/1), care, prin originalitatea formării mânerului, se deosebesc radical de prototipurile lor.

Depozitul de la Zavadka este atribuit sfârșitului perioadei Br.D (sfârșitul sec. XIII – începutul sec. XII î.e.n.) (Кобаль 1993, 126), iar cel de la Döge, fazei a doua a metalurgiei culturii Gáva (Kemenczei 1984, 77, 79). Într-un studiu mai recent, depozitul de la Döge este sincronizat cu prima etapă a metalurgiei culturii Gáva, spada ce ne interesează fiind considerată ca o preluare din orizontul precedent, Opaly (Кеменцей 1986e, 125). Ca urmare, posibilitatea sincronizării depozitelor menționate cu cultura Gáva din nord-estul Ungariei și din regiunea transcarpatică a Ucrainei nu necesită argumentări suplimentare.

Tipologic, piesele invocate prezintă exemplare cu caracter mixt, înglobând pe de o parte, elemente specifice tradițiilor metalurgiei central-europene (aspectul general, forma, dimensiunile lamei, garda, ornamentul) și est-europene (forma mânerului), pe de alta.

Asfel, spada de la Zavadka, după modul de realizare, are lama și mânerul turnate separat, apoi unite într-un tot. Lama lungă, relativ îngustă a acestei piese, corespunde variantelor Unip și Pecica ale tipului de spadă Uriu-Aranyos din perioada târzie a epocii bronzului (Bader 1991, t. 10/46; 13/81); aspectul ei profilat (Slavonischen Typ) (ibidem, t. 25/253), garda semiovală circulară – tipului Prejmer (ibidem, t. 36/328), pe când elementele compoziționale ale ornamentului sunt caracteristice spadelor de tip Liptau (ibidem, t.35/322). Mânerul (fragmentar) este de tipul celor formate din două tije puțin arcuite în partea superioară, realizate în tradiția punnalelor-spade de tip Sosnovaja Maza, de origine din interfluviul Volga-Don (Tallgren 1926, 201; Кривцова-Гракова 1955, 140-141), însă răspândite și mai la vest, în bazinul Niprului (Тереножкин 1961, 135), precum și în zona subcarpatică de nord (ibidem; Крушельницька 1985, 36-37).

Aspectul general al spadei din depozitul de la Döge corespunde spadelor realizate dintr-o bucată, cu limba la mâner, lățimea maximă a lamei revenind treimeii inferioare, de tip Ennsford-Slimnic sau Hemigkofen (Bader 1991, t. 26/269-270; 27/273). Mânerul similar spadei precedente a fost realizat în maniera Sosnovaja Maza.

Accentuând insistent asupra faptului că mânerele spadelor examinate sunt de tradiție estică, originare din interfluviul Volga-Don, în același timp menționăm, după cum a semnalat și A. Tallgern (1926, 201, nota 3), că pumnalele având mânerul realizat într-o manieră înrudită cu cea de la Sosnovaja Maza, sunt cunoscute și în Europa Centrală și de Sud (Müller-Karpe 1959, Abb. 23/21; Кобаль 1993, 124), numai că măciuliile lor sunt în formă de inel, iar cele estice sunt exclusiv în formă de buton.

Tipul de măciulie a mânerelor spadelor în discuție nu este cunoscut. Plasarea depozitului de la Zavadka în trecătoarea Vereckului de Mijloc, prin care populația din zonele subcarpatică și transcarpatică întreținea legături, și a celui de la Döge, de? la frontiera de nord-est a Ungariei, la care se adaugă prezența pumnalelor cu mâner de tip Sosnovaja Maza, din? partea de nord a regiunii subcarpatice a Ucrainei (Крушельницька 1985, рис.12/1,2), și unele similitudini stilistice ale exemplarului de la Zavadka cu cele de la Peremyšli (fig.93/4) și Jaroslaw (fig.92/2) (ibidem), iar a găzii acestei spade cu cea a pumnalului de la Rozubowice (fig.93/5) din Polonia (Zurowski 1949, T.XXXII/10), marchează, probabil, direcția de unde s-a răspândit spre vest o astfel de manieră de formare a mânerului - Europa de Est.

Poziția cronologică a depozitelor de la Zavadka și Döge și apartenența lor la populația culturii Gáva, denotă suficient de clar că astfel de inovații în realizarea ei metalurgică nu puteau să apară independent de concursul meșterilor metalurghi care activau în cadrul culturilor sincrone de la est (Belogradovka, Bondariha), sau a unor incursiuni militare pornite dintr-o regiune mult mai răsăriteană.

Rezumând cele relatate referitoare la piesele din bronz de origine estică, descoperite în mediul cultural hallstattian timpuriu, a căror răspândire poate fi legată de populația culturilor Belogradovka, eventual Bondariha, menționăm că numărul lor extrem de redus nu poate reflecta în nici un chip situația reală a relațiilor est-vest din această perioadă. Meșterii ce activau în cadrul comunităților de tip Belogradovka produceau piese, cu precădere similare tipologic celor de origine de la Niprul de Jos. Astfel, nu este exclus ca o parte din bronzurile estice atestate în aria culturilor Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihady-Grănicești să fi fost produse în cadrul culturii Belogradovka, sau răspândite prin intermediul purtătorilor ei, fapt posibil și referitor la piesele de tradiție Sosnovaja Maza din interfluviul Volga-Don.

Unele dintre aceste obiecte pot fi calificate ca importuri, altele, precum spadele, au caracter mixt, înglobând pe de o parte elemente specifice metalurgiei central-europene, iar pe de altă parte și est-europene (forma mânerului).

V d. Piese de harnașament și de podoabă de origine estică, depistate în obiectivele hallstattiene timpurii din spațiul pruto-nistrean

Printre piesele de inventar ale culturii hallstattiene timpurii considerate de origine estică sau care își găsesc analogii exclusiv în spațiul de la est de Nistru, sunt obiectele din corn și os, reprezentate de piese de harnașament (psalii), mânere și pandantive.

Psalii. Aceste piese de harnașament, considerate de tradiție estică (Тереножкин 1961, 200; Мелюкова 1979, 20 ș. a.) în aria hallstattiană timpurie sunt atestate numai în interfluviul Nistru-Prut. În general, cunoaștem cinci exemplare, patru dintre ele provenind din aria grupului Chișinău-Corlăteni (Levițki 1994a, 115), din așezările Chișinău (fig.94/3), Mîndrești (fig.94/5), Costești (fig.94/2), Trinca (fig.94/1,6) și a cincea din spațiul ocupat de grupul Tămăoani-Holercani (Levițki 1994b, 229) din așezarea Hansca - „Limbari Căprăria” (fig.94/4). Toate acestea se includ într-un singur tip, cel în formă de tijă, cu trei găuri dispuse în același plan.

Unei clasificări mai detaliate, având în vedere configurația orificiilor și integritatea lor, i se supun numai trei dintre ele. Prima variantă – psalia întreagă de la Hansca și o jumătate de psalie din așezarea de la Trinca – se caracterizează prin orificii rotunde la capete și ovale în centru, a doua fiind ornamentată cu cerculețe concentrice. Varianta a doua – o jumătate de psalie din așezarea Chișinău – se caracterizează prin trei orificii ovale. Psaliile ambelor variante au capetele semisferice. Psaliile din așezările Mîndrești și Costești VII, de la care s-a păstrat numai partea de mijloc, puteau aparține atât primei, cât și celei de a doua variante.

Luând în considerare tipologia psaliilor, elaborată de A. I. Leskov (1971, 75-91), psaliile din prima variantă sunt tipologic mai timpurii. Totodată, psalia de la Hansca- „Limbari Căprăria” este analoagă cu psalia din așezarea eponimă a culturii Belogradovka (Тереножкин 1961, 97, рис.62/1). Cea din așezarea de la Trinca este identică, morfologic și ornamental, cu psalia din așezarea Fontany (Колотухин 1982, 108, рис.4/1), care, împreună cu psalia din așezarea Derievka (Шарафутдінова 1974, 57-62, рис.3/3), sunt considerate cele mai timpurii psalii ale culturii Belozërka (Отрощенко 1986, 142). Psalia din așezarea Chișinău e apropiată de psaliile culturii Černyj Les timpurie din bordeiul nr.6 din cetățuia Subbotovo (Тереножкин 1961, 98, 99, рис.63/1-2) și de psalia din așezarea Usatovo (Патокова 1962, 191-194, рис.1/30), care este mai târzie în cadrul culturii Belozërka (Отрощенко 1986, 152). Conform ultimelor opinii, limita cronologică superioară a culturilor Belogradovka-Černyj Les timpurie și Belozërka, ai căror purtători s-au folosit de același tip de psalii, precum cele utilizate de

populația comunităților hallstattiene timpurii, este plasată la sfârșitul sec. X î.e.n. (Смирнова 1985, рис.4; Отрощенко 1986, 148-150 ș. a.).

Psaliile din aria lumii tracice, cu excepția aceleia din așezarea Costești VII, provin din stratul de cultură al așezărilor, neexistând astfel posibilitatea datării lor mai nuanțate. Psalia din locuința așezării Costești VII, în asociere cu fragmentul de lamă de ferăstrău din bronz găsit împreună cu ea (Дергачев 1982, 81), poate fi datată în sec.XI-X î.e.n. (Смирнова 1985, 47). Totuși, certitudinea tipologică a acestei piese nu permite extinderea acestei datări asupra psaliilor aparținând uneia sau alteia dintre variante. Astfel, după analogiile estice, ambele variante pot fi dateate în a doua jumătate a sec. XII-X î.e.n.

În general, psaliile de tipul examinat reprezintă veriga finală în evoluția acestor piese din corn și os din stepele euro-asiatice din epoca bronzului, formând o unitate tipologică specifică formațiunilor culturale de stepă și silvostepă, de la interfluviul Volga-Kama până la Dunăre (Отрощенко 1986, 142).

Mânere din os. Sunt reprezentate printr-un exemplar din așezarea de la Trinca- „Izvorul lui Luca” (fig.94/7) (Levițki 1994a, fig.61/4). Mănerul poate proveni de la un bici și a fost confecționat din os tubular. Avea o secțiune aproape dreptunghiulară. Este bogat ornamentat cu cercele și puncte.

Mânere asemănătoare ne sunt cunoscute numai în obiectivele din bronzul târziu al stepei din bazinul Niprului (Шарафутдинова 1982, 140, рис.57/1-2).

Pandantive din os. Aceste obiecte realizate din osul metacarp de porc, cu orificiu, sunt cunoscute printre vestigiile așezării de tip Chișinău-Corlăteni, Petrușeni- „La Cigoreana” (fig.94/8) (Levițki 1994a, fig.61/11).

Pandantive analoage au fost depistate pe teritoriul R. Moldova, în stratul de cultură al așezării de tip Komarov, Coteala- „La Hîrtop” (Дергачев, Савва 1985, рис.7/8). La est de Nistru, s-au găsit în așezarea Kirov din Crimeea (Лесков 1970, рис.31/17; 32/2-4), precum și în monumentele culturii Bondariha (Ильинская 1961, 43, рис.6/13, 14).

Mărgelă din sticlă. Aceste piese de podoabă se întâlnesc foarte rar în complexe hallstattiene timpurii. O perlă din sticlă și una din chihlimbar provin din locuința-bordei din așezarea de tip Chișinău-Corlăteni de la Dănceni, R. Moldova (Никулицэ 1979, 89).

O cantitate foarte mare (1500 exemplare) de mărgelă mici, rotunde, simple, mai rar duble, din sticlă albastră, se află în depozitul de la Cioclovina, seria Cincu-Suseni, HaA, din Transilvania, printre care erau 1000 de perle din chihlimbar, de diferite forme și dimensiuni (Petrescu-Dîmbovița 1977, 89, pl. 132/9-9). Perle din sticlă sunt atestate și în depozitul de bronzuri de la Dobrocina -Transilvania, atribuit de M.Petrescu-Dîmbovița Br. D (1977, 57), iar de M. Rusu, etapei HaA, (1963, 207).

Perlele din sticlă, din depozitele menționate, localizate într-o zonă de intensă exploatare a aurului, aramei și îndeosebi a sării de pe Mureșul de Mijloc, sunt considerate de origine sudică (mediteraneană- n.n.), apărute aici ca rezultat al relațiilor de schimb (Petrescu-Dîmbovița, 1977, 23-24). În ce privește piesa de la Dănceni, având în vedere că acest sit se localizează în nemijlocita apropiere a ariei culturii Belozerka, în cadrul căreia activa un centru propriu de producție a sticlei (Агульников, Островерхов 1991, 61-71), ea poate fi considerată de origine nord-pontică, chiar în lipsa unei analize chimice.

ÎNCHEIERE

Avînd în vedere concluziile capitolelor precedente, revenim doar pe scurt asupra lor, încercînd să completăm imaginea istorică privind relațiile comunităților lumii tracice cu cele de stepă și silvostepă din nordul Mării Negre, din perioada hallstattiană timpurie.

Trecerea de la epoca bronzului la cea a fierului a fost marcată în partea răsăriteană a spațiului carpato-dunărean de un proces radical de reformă culturală. Astfel, în spațiul carpato-nistrean cultura Noua a fost înlocuită cu grupurile culturii Hallstattului timpuriu, care aparțineau complexelor culturale cu ceramica canelată, pe de o parte, și cu ceramica incizată, pe de alta. Primul complex este reprezentat de monumentele de tip GHG și CC, al doilea - de cele de tip TH.

Procesele cultural-istorice ce au avut loc în arealul carpato-dunărean, într-o măsură oarecare au atins și regiunile de stepă și silvostepă din nordul Mării Negre. Aici, însă, nu a avut loc o reformă culturală radicală. În bronzul final, în stepele nord-pontice se dezvoltă cultura Belozërka, legată genetic de cultura din perioada precedentă a bronzului târziu- cultura Sabatinovka, iar în silvostepă - cultura Komarov.

Comunitățile complexelor hallstattiene timpurii cu ceramica canelată, respectiv incizată au evoluat de sine stătător în spațiul est-carpatic. Formele de corelație a comunităților de tip CC și GHG, identificate îndeosebi în baza materialului ceramic și într-o măsură mai mică a complexelor funerare și a unor categorii de bronzuri (importuri, imitații locale, preluări de inovații, eventual, pătrunderi sporadice), demonstrează că legăturile dintre unitățile culturale înrudite, vecine, aveau un caracter reciproc. Raporturile dintre populația complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată (CC/GHG) cu cea a complexului cu ceramica incizată (TH) sunt atestate numai în materialul ceramic și apar îndeosebi în zona lor de contact, în rest fiind sporadice. Tipurile morfologice, racordate la anumite categorii, precum și motivele de ornamentare, atestate într-un mediu străin, reprezintă preluări simple. Astfel, contactele și relațiile reciproce dintre unitățile culturale hallstattiene timpurii est-carpatică n-au dus la modificări esențiale; aspectele net deosebite ale ceramicii, ritului și practicilor funerare menținându-se pe întreaga perioadă de existență. Această circumstanță, cu excepția pieselor din bronz utilizate de populațiile ambelor complexe hallstattiene, facilitează identificarea originii elementelor hallstattiene relevante în mediul cultural nord-pontic.

În cadrul influențelor vestice asupra mediului cultural nord-pontic din perioada hallstattiană timpurie deosebim o fază inițială, când în zonele de stepă și silvostepă din nordul Mării Negre, sub presiunea primelor comunități tracice, penetrează o parte a populației culturii Noua, parțial afectată de impulsul hallstattian.

Influențele, eventualele deplasări de populație, ale culturii Noua în aria culturii Belozerka au dus la apariția unei serii de inovații: în cadrul ceramicii apar noi tipuri morfologice (oale cu gâtul scurt vertical, cu corp rotunjit; cești cu două torți, cupe cu gâtul scurt ce trece lin în corpul bombat ș. a.) ornamentate cu apucători - suporturi ovale, aplatizate, proeminente sferice sau conice, de tradiție Coslogeni de la Dunărea de Jos, utilizate în același timp și de comunitățile de tip Noua și Sabatinovka; în ritul și practicile funerare are loc trecerea la utilizarea necropolelor plane și a orientării spre sud a defuncților; în cadrul pieselor din bronz apar tipuri central- și sud-est europene (seceri cu buton, seceri cu limbă la mână, vârfuri de săgeți plate, aplice cruciforme ș. a.).

Influențele de proveniență Noua asupra culturii Belogradovka sunt atestate numai în ceramică și se reduc la prezența ceștilor cu două torți și a vaselor de tip borcan, ornamentate cu brăie simple în asociere cu un șir de perforații incomplete. De aceeași tradiție este considerată și practicarea de către populația de tip Belogradovka a cenușarelor.

A doua fază corespunde perioadei de evoluție sincronă a unităților culturale hallstattiene timpurii în spațiul carpato-danubiano-balcanic și a culturilor limitrofe la est de culturile Belozerka, Belogradovka, când între masivele culturale examinate se stabilesc relații cu caracter reciproc.

În această perioadă, influențele hallstattiene asupra mediului Belozerka devin mult mai complexe, afectând atât producerea ceramicii și a bronzurilor, cât și practicile funerare. Mișcarea purtătorilor complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată în direcția nord-est, depășește spațiul pruto-nistean. Pătrunderea în continuare, spre răsărit de Nistru, și suprapunerea lor pe fondul cultural local - Sabatinovka - au condus la constituirea în interfluviul Nistru-Bug a unui grup cultural mixt - Balta, care reprezintă varianta cea mai estică a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată la est de Carpați - THB.

Influențele hallstattiene asupra ceramicii culturii Belozerka, exercitate prin intermediul comunităților de tip THB și CC/GHG, au afectat ambele categorii, atât cea fină cât și cea de uz comun. Referitor la ultima, ele sunt sesizate cu precădere în ornamentație (prezența apucătorilor - suporturi, a proeminențelor sferice sau conice pe toate tipurile morfologice caracteristice). Aportul culturilor din vest la geneza și evoluția ceramicii fine este demonstrat prin tipurile morfologice și ornamentație. Majoritatea tipurilor de cupe, cești, chiupuri, cupe de proporții, unele tipuri de căni și străchini, cât și ornamentarea lor cu motive canelate, incizate sau în relief sunt de tradiții din bazinul Dunării de Mijloc și de Jos, din perioada mijlocie-târzie a epocii bronzului - hallstattiană timpurie. Ca rezultat al influențelor hallstattiene, populația din stepele nord-pontice practică în ritul funerar reînhumările, depunerile succesive ale defuncților în aceeași construcție sepulcrală, obiceiul depunerii vaselor mici în interiorul unor recipiente mai mari, precum și utilizarea în

calitate de inventar funerar exclusiv a pieselor de tipuri hallstattiene. Piese din bronz aflate în circulație în mediul culturii Belozerka, reflectă de asemenea relațiile dintre masivele culturale în discuție. Obiectele de tipuri hallstattiene sunt prezente în depozite, necropole și așezări, precum și descoperiri fortuite. Funcțional, ele reprezintă unelte, arme, accesorii vestimentare, piese de podoabă și vase, majoritate fiind de origine central- și sud-est-europeană, în cazuri izolate - mediteraneană.

Inovațiile de aspect vestic, prezente în cadrul ceramicii și al pieselor din bronz din aria Belozerka, apar ca importuri simple sau produse locale după prototipuri apusene.

Impulsul hallstattian în silvostepa de la est de Nistru afectează zona din dreapta Niprului, populată de comunitățile de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie. În ceramica obiectivelor Belogradovka apar categorii tehnologice noi, de origine vestică: ceramică neagră lustruită și ceramică cu dublă culoare a pereților (neagră lustruită în exterior și cărămidă în interior). În ornamentația ceramicii de uz comun, sunt utilizate sporadic proeminențele conice. În cadrul ceramicii fine, apar o serie de tipuri noi: străchini cu marginea trasă spre interior, dreaptă, tăiată oblic sau lobată; câni cu toarta supraînălțată, prevăzută în partea superioară cu proeminență; cupe bitronconice; cupe tronconice cu fundul inelar, gol sau cilindric plin; cești; cupe de proporții; chiupuri; fructiere ornamentate cu motive canelate, în relief, incizate sau ștanțate, uneori încrustate cu substanță albă. De tradiție hallstattiană, în cadrul ritului și practicilor funerare ale populației culturii Belogradovka sunt: depunerea resturilor cinerare în urne; punerea urnei funerare în interiorul unui vas mai mare; depunerea urnei cu gura în jos. Piese din bronz de origine vestică în zona de silvostepă din dreapta Niprului sunt reprezentate prin unelte, arme, piese de harnașament și de podoabă, cu precădere de origine central-europeană.

Inovațiile intervenite în aspectele culturii Belogradovka reprezintă atât importuri, cât și producția locală a unor grupuri de populație vestică, deplasată în acest spațiu, fenomen demonstrat de complexele funerare de tradiție apuseană, precum și de deplasarea în stânga Niprului, în aria culturii Bondariha, a unei părți a populației de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie, care preluase deja unele tradiții hallstattiene. Astfel, în ceramica obiectivelor de tip Bondariha apar tipuri morfologice și de ornamentație necunoscute anterior: chiupuri; cupe; câni; castroane cu buza lobată și vase-urne (ultimele cu destinație funerară), ornamentate cu motive în relief, incizate sau ștanțate, adesea încrustate cu o substanță albă. De o incontestabilă tradiție hallstattiană, în cadrul ritului funerar de incinerare practicat de comunitățile de tip Bondariha, sunt cremațiile în vase-urne modelate special, depuse în gropi și acoperite cu fragmente de vase de tip hallstattian.

Impulsul hallstattian în evoluția comunităților sincrone din bazinul Niprului de Mijloc nu s-a limitat doar la transmiterea unor piese de tipuri vestice. El a

contribuit la însușirea de către populația locală a unor tehnologii și practici funerare de origine apuseană, posibilă doar în condițiile prezenței elementului etnic trac.

Vestigiile de origine stepică și silvostepică din nordul Mării Negre, în aria lumii tracice sunt reprezentate de asemenea prin ceramică, complexe funerare și piese din bronz. Ceramica de tip Belozerka, apare doar sporadic în complexe funerare de aspect nord-pontic și așezări în care particularitățile ei morfologice o deosebesc radical de cea autohtonă. Cea din categoria de uz comun este ilustrată prin câteva tipuri de oale ornamentate în stil Belozerka (ciupituri, creștături, împunsături, alveole, brâie cu capetele deschise atârinate) sau mixt (compoziții în care elementele estice apar în asociere cu cele hallstattiene - apucători suporturi, proeminente, motive incizate). Ceramica fină, modelată conform tradițiilor nord-pontice, este reprezentată de cupe, cești, străchini bitronconice, vase mari cu corpul rotunjit, cărora le sunt caracteristice trăsături tehnologice, morfologice și ornamentale deosebite de cele hallstattiene timpurii. De tradiție nord-pontică sunt și practicile funerare atestate în necropolele hallstattiene timpurii: depunerea ca ofrandă a unor animale întregi și obiceiul purificării prin intermediul rugului funerar. În spațiile carpato-nistrean și balcano-dunărean sunt cunoscute și o serie de morminte conform standardelor populației culturii Belozerka, unele dintre ele conținând vase ceramice de tip autohton. Piese din bronz de origine răsăriteană sunt cunoscute în aria lumii tracice în depozite, găsite fortuit, sau în așezări, reprezentând unelte și arme.

Elementele de tradiție din silvostepa de la est de Nistru, în mediul cultural trac sunt atestate în ceramică prin vase de tip lalea, modelate după prototipuri Belogradovka-Černyj Les timpurie, conform tradițiilor tehnologice hallstattiene și ornamentate respectiv. În aria est-carpatică a spațiului populat de tracii timpurii sunt cunoscute și câteva complexe funerare tumulare, cu analogii în silvostepa de la est de Nistru. În cea nord-tracică apar, sporadic, unelte și arme de tip est-europene, iar în obiectivele hallstattiene timpurii din spațiul pruto-nistrean - piese de harnașament și de podoabă de origine estică. Interacțiunile dintre comunitățile hallstattiene timpurii și cele de tip Belogradovka-Černyj Les timpurie sunt demonstrate suficient de clar de aspectul mixt al grupului de tip Trinca, de la periferia de nord a culturii CC.

Astfel, odată cu transformările culturale radicale, care au avut loc în Europa de Sud-Est la finele epocii bronzului, în perioada post Noua-Sabatinovka-Coslogeni, relațiile dintre formațiunile hallstattiene timpurii cu cele din zona de stepă și silvostepă din nordul Mării Negre n-au fost cu totul întrerupte. În evoluția raporturilor vest-est și invers, în perioada hallstattiană timpurie au loc modificări esențiale, atât în ceea ce privește intensitatea, cât și direcțiile principale. În această perioadă, spațiul nord-pontic este supus unor puternice influențe vestice, originare din ambele complexe hallstattiene timpurii cu ceramica canelată, respectiv incizată,

manifestate vizibil în caracteristicile definitorii ale culturilor Belozerka, din zona de stepă, și Belogradovka - Černyj Les timpurie, Bondariha, din cea de silvostepă.

În producția de ceramică a acestor culturi, sub influențele vestice, apar inovații tehnico-tehnologice, morfologice și stilistice, care au condiționat constituirea unor complexe de ceramică net deosebite de cele precedente din perioada târzie a epocii bronzului, de care erau legate genetic. Ca urmare a influențelor apusene, se produc modificări în cadrul ritului funerar al înumației, practicat tradițional în stepele nord-pontice. Inovații apar și în obiceiurile funerare specifice incinerăției, practicate de comunitățile din silvostepa nordului Ucrainei. În mediile culturale din stepa și silvostepa din nordul Mării Negre, apar bronzuri de origine central- și sud-est- europene.

În stepele nord-pontice elementele hallstattiene sunt atestate de la Dunărea de Jos (la apus) și până la Marea Azov (la răsărit), izolat - în Krimea și Kaukazul de Nord, concentrându-se cu precădere în teritoriile cuprinse între cursurile de jos ale râurilor Dunăre-Nistru, precum și în bazinul Niprului Inferior. De origine, sunt cu preponderență din culturile perioadei târzii, mai rar mijlocii ale epocii bronzului - hallstattiană timpurie de la Dunărea de Jos și de Mijloc. Răspândirea lor spre est se află în legătură directă cu populația culturilor hallstattiene timpurii est-carpătice de tip TH și CC, cu care cultura Belozerka se învecinează nemijlocit dinspre vest.

În zona de silvostepă a Ucrainei de Nord vestigiile hallstattiene sunt concentrate îndeosebi în dreapta Niprului, în aria culturii Belogradovka - Černyj Les timpurie. Sunt originare din culturile bronzului mijlociu-târziu - Hallstatt timpuriu din bazinele Dunării de Mijloc și Tisei Superioare. Răspândirea lor spre est de Nistru se datorează, îndeosebi, comunităților hallstattiene timpurii de tip GHG și, într-o măsură mai mică, de tip CC. Pătrunderea elementelor hallstattiene timpurii mai la est de Nipru a avut loc prin intermediul populației culturii Belogradovka - Černyj Les timpurie, care deja preluase unele tradiții vestice.

Vestigiile de tradiții apusene, atestate în ceramica și bronzurile caracteristice culturilor nord-pontice vizate, reprezintă atât importuri simple, imitații locale, cât și realizări locale ale ideilor tehnico-tehnologice, morfologice și ornamentale alohtone, inovațiile din ritul funerar presupunând și prezența unor elemente etnice străine.

Elementele de origine estică sunt prezente în aria lumii tracice similar celor vestice din spațiul nord-pontic, dar într-o măsură mai limitată, în cadrul aceluiași categorii arheologice - ceramică, rit funerar, metalurgia bronzului. Sunt localizate cu precădere în aria carpato-nistreană a lumii tracice. Cele de proveniență din zona de stepă sunt mai frecvente în spațiul complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată - TH și mai rar în cea a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica canelată - CC și GHG; cele de origine din zona de silvostepă din nordul Ucrainei sunt concentrate cu precădere în teritoriile ocupate de culturile Hallstattului canelat - GHG și CC. Răspândirea elementelor estice mai departe, în spațiul carpato-

danubiano-balcanic, în direcția vest - sud-vest (nordul Bulgariei, Câmpia Română, Banat) a avut loc prin intermediul populațiilor culturilor TH și CC, iar spre vest - nord-vest (bazinul Tisei Superioare) - îndeosebi prin purtătorii culturii GHG.

Materialele din aria lumii tracice, ce atestă influențe estice (ceramica, piesele din bronz), cu rare excepții, prezintă importuri simple, uneori imitații locale. Noile practici funerare, atestă în același timp, și unele pătrunderi sporadice ale elementelor etnice străine, documentate amănunțit de grupul cultural Trinca. Relațiile dintre lumea tracică și comunitățile din zonele de stepă și silvostepă din nordul Mării Negre erau reciproce în perioada hallstattiană timpurie, cu precădere pașnice. Totodată, rolul determinant în dialogul cultural vest - est și invers, aparținea populației masivului tracic dotată cu tehnologii avansate, aspecte morfologice și ornamentale mai originale, în comparație cu cele caracteristice producției ceramice și metalurgice din est. Preluarea și adoptarea acestora a fost condiționată și de unele deplasări, pătrunderi sporadice de populație vestică în spațiul nord-pontic, atestate în practicile funerare.

BIBLIOGRAFIE

- Agulnikov, S., 1996**, Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia, BThr, XIV, București, 88, fig. 25.
- Alexandrescu, A. D., 1978**, Sépultures du premier âge du fer à Zimnicea, dép. de Teleorman, Dacia, N. S., XXII, 115-125.
- Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., 1989**, Așezarea hallstattiană de la Dulcești, jud. Neamț, SympThrac, 7, Tulcea, 267-268.
- Andrițoiu, I., 1974-1975**, Mărturii ale dezvoltării societății omenești pe teritoriul Devei, în vremurile străvechi, Sargetia, XI-XII, 393-399, fig. VI.
- 1982-1983**, Considerații asupra unor materiale arheologice aparținând bronzului târziu descoperite în împrejurimile Devei, Sargetia, XVI-XVII, 125-137.
- 1992**, Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului, BThr, II, 165, fig. 76.
- Andrițoiu, I., Rustoiu, A., 1997**, Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică, BThr, XXIII.
- Andronic, Al., Neamțu, E., Banu, F., 1962**, Săpăturile de salvare de la Vaslui, MCA, VIII, 89-101.
- 1981-1982**, Descoperirile traco-geto-dacice de la Vaslui, CI, N. S., XII-XIII, 117-126.
- Babović, I., 1986**, "Zbradila-Fund", Korbova. Compte-rendu des fouilles, Djerdapske Sveske, III, Beograd, 116-132.
- Bader, T., 1978**, Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică, București.
- 1983**, Evoluția fibulelor pe teritoriul României de la sfârșitul epocii bronzului până în perioada Hallstattului târziu, Thraco-Dacica, IV, 1-2, 12-22.
- 1991**, Die Schwerter in Rumänien, PBF, IV, 8.
- Baloguri, E. A., 1998**, Processus ethno-culturels sur la Tisza supérieure pendant l'âge du bronze, Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, II, Bucharest, 140-150.
- Bandi, G., 1984**, Die Somogyvár-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd, 125-132.
- 1984a**, Die „Kisapostag-Problematik“, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd, 157-266.
- 1984b**, Die Kultur der Inkrustierten Keramik, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd, 267-281.

Basarab, Nanu D., 1990, Forme și ornamente pe ceramica descoperită în așezarea tracică de la Suceveni-Stoborani, jud. Galați, SympThrac, 8,135-136.

Berezanskaja, S., 1998, Hordeevka-ein bronzzeitliches Kurgan-Gräberfeld am Südlichen Bug, Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe, PAS, 12, 325-341.

Berezanskaja, S., Kločko, I. V., 1998, Das Gräberfeld von Hordeevka, AE, 5.

Berciu, D., 1961, Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzzeitliche Kultur, Dacia, N. S.,V, 123-161.

1996, Cultura Hamangia, Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, II, București 218.

Berciu, D., Comșa, E., 1956, Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu (1949-1950), MCA, II, 251-489.

Bernjaković, K., 1960, Bronzzeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpato-ukraine USSR), SlovArch, VIII-2, 325-392.

Blăjan, M., Stoicovici, E., Georocanu, P., 1980, Contribution à la connaissance de la vie économique de la population hallstattienne de la zone de Mediaș (dép. de Sibiu, Roumanie), Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 203-214.

Bočkarov, V. S., Leskov, A. M., 1980, Jung-und spätbronzezeitliche Gussformen im nördlichen Schwarzmeergebiet, PBF, XIX, 1, 246.

Bóna, I., 1975, Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen, Budapest.

Boroffka, N., 1994, Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien, The Early Hallstatt Period (1200-700 B. C.) in South-Eastern Europe, Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10-12 June 1993, Alba Iulia, 7-23.

1994a, Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa, 1-2, 19, Bonn.

1995, Cultura Otomani. Comori ale epocii bronzului din România, București, 215-220.

Brudiu, M., 1970, Cercetări perieghetice în sudul Moldovei, MCA, IX, 511-532.

1980, Rezultatele cercetărilor de la Vinători, jud. Galați, MCA, XIV, Tulcea, 398-406.

1981, Contribuții la cunoașterea genezei Hallstattului în sud-estul României, SCIVA, 32/4, 529-536.

1991, Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei, SCIVA, 42/3-4, 221-239.

1992, Descoperiri arheologice în județul Galați, Danubius, XIII-XIV, 5-21.

Budinský-Křička, V., Veliačik, L., 1986, Krásna Ves, Gräberfeld der Lausitzer Kultur, Nitra.

Buzdugan, C., 1969, Descoperirile arheologice de la Prăjăști (jud. Bacău), Carpica, II, 81-85.

1979, Cercetările arheologice de la Rateșu Cuzei, jud. Vaslui, CercArh, III, 59-75.

Buzdugan, C., Bobi, V., Cernea, N., 1987, Cercetările arheologice din tumulul 2 de la Bolotești-Vrancea, SCIVA, 38/2, 224-232.

Cavruc, V., 1997, The Final Stage of the Early Bronze Age in South-Eastern of Transilvania (in the Light of New Excavations at Zoltan), Thraco-Dacica, XVIII, 1-2, 97-133.

Cavruc, V., Cavruc, G., 1997, Așezarea din epoca bronzului timpuriu de la Zoltan, Angustia, 2, 157-172.

Cavruc, V. I., Postica, G. I., 1991, Rezultatele investigațiilor arheologice din anul 1990 în așezările Hansca – Limbari-Căprăria și Hansca - La Matcă (Raport științific), Chișinău, Arhiva MA, 329.

Chirica, V., Tănăsachi, M., 1984-1985, Repertoriul arheologic al județului Iași, I-II.

Chochorowska, E., Chochorowski, I., 1986, Manasterz. Woiwodschaft Przemyśl, Gemeinde Wiazownica. Fundstelle 6 (Gräberfeld der Tarnobrzeg. Gruppe und frühmittelalterliche Siedlung), Recherches archéologiques de 1984, Krakow, 10-15.

Ciugudean, H., 1994, The Hallstatt A Period in Central Transilvania, Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10-12 June 1993, Alba Iulia, 25-40.

1996, Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei, București.

1999, Betrachtungen zum Ende der Wietenberg-Kultur. Archäologische Untersuchungen zur Älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa, Gedenkschrift für Kurt Horedt, 107-131.

Cobalska, M., 1974, Die Problematik der ältesten, mit Buckelornamenten verzierten Keramik auf dem Gebiete Kleinpolens, unter Berücksichtigung des Materials aus Maszkowice, Kreis Nowy Sacs. Studien zur Lausitzer Kultur, Warszawa-Kraków, 57-92.

- Comșa, E., 1964, Mormînt din prima epocă a fierului găsit la Radovanu (r. Oltenia), SCIV, XV/1, 127-129.
- 1974, Istoria comunităților culturii Boian, București.
- 1985, Mormintele cu ocră de la Holboca, Thraco-Dacica, VI, 1-2, 145-160.
- 1987, Mormintele cu ocră din movila I de la Glăvănești Vechi, SCIVA, 4/38, 367-387.
- 1994, Cultura Boian, Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, I, București, 191-192.
- Davidescu, M., 1981, Un tezaur de podoabe tracice descoperit la Hinova-Mehedinți, Thraco-Dacica, II, 7-22.
- 1982, Un tezaur de podoabe tracice descoperit în castelul roman de la Hinova-Mehedinți, Drobeta, V, 5-48.
- Dergačev, V., 1991, Depozitul de bronzuri din satul Dancu – raionul Hîncești (R. Moldova), Thraco-Dacica, XII, 1-2, 39-55.
- 1996, Cultural Relations Between the Late Bronze and Early Hallstattian Societies in the Carpathian-Danubian-North Pontic Region According to the Data on Metal Artifacts, The 7th International Congress of Thracology, Reports and Summaries, Bucharest, 1996, 196-199.
- 1997, Piese de metal – referințe la problema genezei culturilor Hallstattului timpuriu din regiunea carpato-danubiano-nord pontică, Thraco-Dacica, XVIII, 1-2, 135-205.
- Dragomir, I. T., 1967, Descoperiri arheologice pe actualul teritoriu al Galațiului din cele mai vechi timpuri și pînă la întemeierea orașului, Danubius, 1, 179-212.
- 1976, Două morminte ocromane din regiunea de sud a Moldovei, Muzeul Național, III, București, 53-60.
- 1979, Noi descoperiri arheologice de obiecte de aramă și de bronz în regiunea de sud a Moldovei, SCIVA, 30/4, 591-601.
- 1983, Mărturii hallstattiene traco-geto-dacice din regiunea de sud a Moldovei, Istros, 2-3, 81-114.
- Dumitrescu, V., 1961, Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna, București.
- Dušek, M., 1969, Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei, Bratislava.
- Enăchiuc, V., 1995, Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița, Bronzefund aus Rumänien, PAS, 10, Wissenschaftsverlag, Volker Spiess, 297-310.
- Filip, I., 1966, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, I, Praga.

1969, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, 2, Praga.

Florescu, A., 1957, Șantierul Trușești, MCA, III, 203-219.

1964, Contribuții la cunoașterea culturii Noua, AM, II-III, 143-216.

1991, Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole, CCDJ, IX.

Florescu, M., 1967, Sur les problèmes du bronze tardif carpatho-danubien et nord-ouest pontique (Ier partie), *Dacia*, N. S., 11, 59-94.

1970, Problèmes de la civilisation de Costișa à la lumière du sondage de Borlești, *Dacia*, N.S., 51-81.

1983, Aspecte ale civilizației traco-getice în zona de curbură a Carpaților Răsăriteni, SAA, 1, 71-93.

Florescu, M., Căpitanu, V., 1968, Cîteva observații privitoare la sfîrșitul epocii bronzului în lumina ultimelor cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Bacău, *Carpica*, 1, 35-47.

1969, Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău, AM, 6, 213-275.

Florescu, M., Florescu, A., 1990, Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni, AM, XIII, 49-102.

Foît, Gr., 1964, Depozitul de obiecte de bronz de la Ilișeni, AM, II-III, 461-474.

Forenbaher, S., 1994, The "Belegiš II" Group in Eastern Slavonia, The Early Hallstatt Period (1200-700 B. C.) in South-Eastern Europe, *Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia*, 10-12 June 1993, Alba-Iulia, 49-62.

Furmanek, V., 1977, *Pilinyer Kultur*, *SlovArch*, XXV-2, 251-371.

Gedl, M., 1974, *Anfänge der Lausitzer Kultur. Studien zur Lausitzer Kultur*, Warszawa, 1-55.

1975, *Kultura przedluzicka*, Wrocław, Warszawa, Krakow, 231.

Girić, M., 1996, Erscheinung der Pytos-Bestattungen der Kinder im süd-östlichen Gebiet der pannonischen Ebene in der mittleren Bronzezeit, *Symposium-The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Region in the 2nd Millenium B. C.*, 11-14 oct, 1995, Beograd-Vršac, 137-146.

Godlowski, K., 1986, Jakuszowice, Woiwodschaft Kielce, Gemeinde Kazimierza Wielka, Fundstelle 2 (Siedlung der Bandkeramik, Trzciniec-Kultur, Przeworsk-Kultur und des Mittelalters), *Recherches Archéologiques de 1984*, Krakow, 23-34, fig. 5.

Gogâltan, Fl., 1990, Două vase din colecțiile Muzeului din Timișoara, Banatica, 10, 89-94.

Grčki-Stanimirov, S., 1996, Pančevo-“Donja Varos”-horizont der ersten Siedlungen der frühen Bronzezeit im südlichen Banat, Symposium -The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C., 11-14 oct. 1995, Beograd-Vršac, 69-80.

Gumă, M., 1993, Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României, BThr, IV, 311, pl. CIX.

1995, The End of the Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in South-Western Romania, Western Serbia and North-Western Bulgaria. A Short Review, Thraco-Dacica, XVI, 1-2, 99-137.

1997, Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale, Timișoara.

Gumă, M., Dragomir, I., 1985, Un depozit de bronzuri din prima epocă a fierului descoperit la Liborajdea (com.Sucevița, jud.Caraș-Severin), Banatica, VIII, 107-122.

Hajek, L., 1954, Jižni Čechy ve Starš Době Bronzově, Památky Archeologické, Cisko 1-2, Rocnik, XLV, Praha, 115-184.

Hänsel, B., 1976, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau, I-II, Bonn.

Hartuche, N., 1972, Un nou aspect cultural de la sfârșitul epocii bronzului la Dunărea de Jos, Pontica, 5, 59-75.

1973, Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în jud. Brăila, SCIV, 24/1, 15-25.

1983, Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Siliștea-Nazîru, jud. Brăila, Istros, II-III, (1981-1983).

Hochstetter, A., 1981, Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken, Germania, 59, Mainz, 238-259.

Horedt, K., 1953, Cercetări arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș, MCA, I, 785-815.

1966, Așezarea fortificată din perioada tîrzie a bronzului de la Sighetu Marmăției, Baia Mare, 23.

1967, Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania, StComSibiu, 13, 137-153.

1974, Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im Interkarpatischen Rumänien, Symposium zu Problemen der Jüngerer Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 205-228.

Hundt, Hans-Jürgen, 1961, Beziehungen der „Straubinger“ Kultur zu den Frühbronzezeitkulturen der östlich benachbarten Räume, Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958, Bratislava, 145-176.

Ianák, V., 1993, Keramické památky typu Retz, Moravská, V, Pravěké dějiny Moravy, Brně, 161-165.

Iconomu, C., Tănăsachi, M., 1992, Descoperirile arheologice din necropola hallstattiană timpurie de la Cotu Morii-Iași, AM, XV, 23-44.

Ignat, M., 1976, Découvertes du Hallstatt thrace dans le département de Suceava, Thraco-Dacica, 1, 99-108.

1981, Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstattului timpuriu în județul Suceava, Thraco-Dacica, II, 133-146.

Ignat, D., 1984, Așezarea de la sfârșitul epocii bronzului de la Suplacu de Barcău (Jud. Bihor), Crisia, XIV, 9-26.

Ioniță, I., 1962, Săpăturile de salvare de la Trifești, MCA, VIII, 733-739.

Kacsó, C., 1971, Unele considerații cu privire la geneza ceramicii din necropola tumulară de la Lăpuș, Marmăria, II, 36-54.

1975, Contributions à la connaissance de la culture de Suci de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș, Dacia, N. S., 19, 45-68.

1990, Bronzul târziu în nord-vestul României, SympThrac, 8, 41-50.

1990a, Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin, Thraco-Dacica, XI, 1-2, 79-98.

1992, Descoperirile din epoca bronzului de la Felnac. Contribuții la cunoașterea culturii tumulare în Banat, SympThrac, 9, 97-98.

1993, Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Suci de Sus și Groșii Țibleșului, Revista Bistriței, VII, 29-49.

1995, Date noi cu privire la prima fază a culturii Suci de Sus, Apulum, XXXII, 83-99.

1995a, Der Hortfund von Arpășel, Kr. Bihor, Bronzefunde aus Rumänien, PAS, 10, 81-130.

Kalicz, N., 1984, Die Makó-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans, Serie Balcano-Pannonica, Beograd, 93-107.

1984a, Die Nyírség-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans, Serie Balcano-Pannonica, Beograd, 109-123.

1984b, Die Hatvan-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans, Serie Balcano-Pannonica, Beograd, 191-215.

Kemenczei, T., 1984, Die Spätbronzezeit Nordostungarn, Budapest, CCXXa.

- Kisza, R., 1974, Chronologie der Nadeln in der Frühphase der Lausitzer Kultur. Studien zur Lausitzer Kultur, Warszawa, 93-143.
- Kločko, V. I., 1998, Die Süd- und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dnepr im 2. und frühen 1. Jahrtausend v.Chr., Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe, PAS, 12, 343-351.
- Klociko, E., Sava, E., 1997, Necropola culturii Noua de lângă Chirileni, Angustia, 2, 77-101.
- Kluschinzew, W., 1993, Sabbatische Siedlung "Jushni Bug", CCBd, X, 75-81.
- Kovács, T., 1984, Die Vátya-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Serie Balcano-Pannonica, Beograd, 219-233.
- 1984a, Die Füzesabony-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd, 239-256.
- László, A., 1972, O așezare hallstattiană la Cozia (jud. Iași), AM, 7, 207-224.
- 1973, Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu, SCIV, 24/4, 575-609.
- 1976, Über den Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau, Thraco-Dacica, I, 89-98.
- 1980, La région extracarpatique orientale à la fin du II-e millénaire et dans la première moitié du I-er millénaire avant n. è, Actes du IIe Congrès International de Thracologie, I, București, 181-187.
- 1983, Descoperiri din epoca bronzului și din prima epocă a fierului la Cotu Morii (com. Popriocani, jud. Iași), SAA, I, 52-58.
- 1983-1984, Un grup hallstattian timpuriu în podișul Sucevei, CI, S. N., XIV-XV, 65-84.
- 1985, Hallstattul timpuriu și mijlociu pe teritoriul Moldovei, Rezumatul tezei de doctorat, Iași, 23.
- 1986, Zu den Beziehungen zwischen der oberen Theissgegend und dem nordöstlichen Aussenkarpatischen Raum in der Älteren Hallstattzeit. Eine neue Gruppe der Gáva-Holihrady Kultur in der Suceava-Hochebene, Hallstattkolloquium Veszprém 1984, MittArchInst, 3, Budapest, 149-163; 389-393.
- 1986a, Grupul Tămăoani. Asupra "orizontului" hallstattian timpuriu cu ceramica incizată din sudul Moldovei, MemAnt, XII-XIV, 65-91.
- 1986b, Asupra legăturilor dintre spațiul est-carpatic și zonele de stepă și silvostepă nord-vest pontice la începutul epocii fierului (secolele XII-VIII î. e. n.), AȘUI, XXII, 1-12.
- 1987, Connections Between the Aegean and the Lower Danube at the End of the Bronze Age, 13th-8th Centuries B. C., Sixth International Congress of Aegean Prehistory, Summary of Papers, Athens, 91.

1989, Les groupes régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpates. La Moldavie aux XIIe-VIIe siècles av. n. è. "La civilisation de Hallstatt", ERAUL, 36, 111-129.

1994, Începuturile epocii fierului la est de Carpați, BThr, VI, București, 315.

1995, La nécropole de Stoicani et quelques aspects du problème "thraco-cimmerien", SAA, II, 87-102.

László, A., Safta E., 1999, Un tip de obiect de bronz de origine nord-pontică descoperit în Moldova Centrală, Studia in Honorem Ion Niculiță, Chișinău, 85-91

Leahu, V., 1966, Cultura Tei, București.

Levitsckii, O. G., Sava, E. N., 1993, Nouvelles recherches des établissements de la culture Noua dans la zone comprise entre le Prout et le Nistru, CCBD, X, 125-153.

Levițki (Levițchi), O., 1992, La situation culturelle et historique dans l'espace carpato-dniestrien à l'époque du Hallstatt, SympThrac, 9, 119-121.

1994a, Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați, BThr, VII.

1994b, Grupul Holercani-Hansca. Aspectul pruto-nistrean al complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizată, Relations thraco-illyro-helléniques, Actes du XIV-e Symposium National de Thracologie, Băile Herculane, București, 219-256.

1994c, Culturile din epoca Hallstattului timpuriu și mijlociu, Thraco-Dacica, XV, 1-2, 159-214.

1994d, Contribuții la cunoașterea coraporturilor culturii Noua și Hallstattului canelat din spațiul extracarpatic, Simpozion Internațional. Masivul traco-cimerian. Probleme actuale. Chișinău, 12-14.

1995, Investigațiile arheologice de la Trinca, raionul Edineț, Republica Moldova, CAANT, I, 247-278.

1996, Interférences à l'Est des Carpates des premières formations culturelles hallstattiennes avec les cultures limitrophes synchroniques, The 7th International Congress of Thracology, Reports of Summaries, Bucharest, 206-208.

1997, Șantierul arheologic Trinca (Rep. Moldova) (Campania 1996), CAANT, II, 213-274.

1997a, Ensembles tumulaires de l'époque hallstattienne en Moldavie. Premier âge du fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la mer Noire, Tulcea, 149-180.

1998, Particularités, points communs et contacts réciproques des cultures du complexe hallstattien ancien à la céramique cannelée, de l'est des Carpates, Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, II, Bucharest, 65-83.

Levițki, O., Alaiba, R., Bubulici, V., 1999, Raport asupra investigațiilor arheologice efectuate în anii 1997-1998 la Trința „Izvorul lui Luca“, raionul Edineț, R. Moldova, CAANT, III, 16-116.

Levițki, O., Demcenco, T., 1994, Grupul tumular de la Corjeuți - Briceni (R. Moldova), MemAnt, XIX, 213-23

1997, Necropola tumularo-plană a culturii Noua de la Burlănești, Angustia, II, 103-123.

Levițki, O., Haheu, V., 1997, Șantierul arheologic Trința (Republica Moldova) (Campania 1995), CAANT, II, 169-212.

Lupu, N., 1989, Tiliso. Așezările arheologice de la Cătănaș, București.

Marinescu-Bîlcu, S., 1981, Cîteva elemente de cultură Noua și hallstattiene descoperite în Moldova centrală, Thraco-Dacica, II, 147-159.

Medović, P., 1996, Die inkrustierte Keramik der Mittelbronzezeit in der Vojvodina, Symposium-The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C., Beograd-, Vršac, 163-184.

Morintz, S., 1964, Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag, Dacia, N. S., VIII, 101-132.

1970, Autour de l'origine et de l'évolution du Hallstatt ancien en Roumanie, Actes du VIIe CISPP, 729-732.

1978, Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, I, București.

1987, Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag), Thraco-Dacica, VIII, 1-2, 39-71.

Morintz, S., Anghelescu, N., 1970, O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni, SCIV, 21/3, 373-413.

Morintz, S., Jugănar, G., 1995, Raport privind săpăturile arheologice efectuate în sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadag (1991-1992), Peuce, XI, 177-202.

Morintz, S., Jugănar, G., Munteanu, M., 1995, Așezarea din prima epocă a fierului de la Babadag, CAANT, I, 222-235.

Morintz, S., Roman, P., 1969, Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României – Insula Banului, SCIV, 20/3, 393-423.

Morintz, S., Șerbănescu, D., 1974, Cercetări arheologice la Hirșova și împrejurimi, SCIVA, 25/1, 47-69.

Moscalu, E., 1976, Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vede, Kr. Teleorman), Thraco-Dacica, I, 77-86.

1983, Ceramica traco-getică, București.

Motzenbäcker, I., Sammlung Kossnierska des digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit. Bestandskatalog, 3.

Motzoi-Chicideanu, I., 1995, Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum, Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa, PAS, 11, 219-242.

Mozsolics, A., 1985, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest.

Müller-Karpe, H., 1959, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin, 334, Taf.106.

Neagu, M., Basarab Nanu, D., 1986, Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Grădiștea-Coslogeni, CCDJ, II, 99-141.

Németi, I., 1972, Necropola hallstattiană de la Sanislău, StCom Satu Mare, II, 121-149.

1982, Descoperiri hallstattiene timpurii din zona Careiului, StCom Satu Mare, V-VI, 45-58.

1997, Descoperiri arheologice de la Lazuri "Lubi-Tag" (jud. Satu Mare) din anii 1995-1996, CAANT, II, 78-86.

Nestor, I. et al., 1950, Studiarea societății omenești de la începuturile barbariei din nordul Moldovei, SCIV, I, 30-32.

1951, Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi) în anul 1950, SCIV, II/1, 61-73.

1952, Șantierul Valea Jijiei, SCIV, III, București, 84-94.

Nica, M., 1998, La genèse, l'évolution et les relations chronologiques et culturelles des cultures Verbicioara et Gârla Mare dans le contexte des civilisations de l'âge du bronze de l'Europe Centrale et du Sud-Est, Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, II, Bucharest, 151-180.

Novotná, M., 1970, Die Bronzhortfunde in der Slowakei Spätbronzezeit, Bratislava.

Olexa, Ladislav, 1982, Siedlungen und Gräberfeld aus der Bronzezeit von Nižná Myšľa in der Ostslowakei. Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin, 387-397.

Ordentlich, I., Kacsó, C., 1969, Contribuții la cunoașterea ritului de înmormântare practicat în necropola de la Lăpuș (jud. Maramureș), Marmăția, I, 11-15.

Patay, P., 1976, Vorbericht über die Ausgrabungen zu Porozsló-Aponhát, Folia Archaeologica, Budapesta, XXVII, 193-201.

1990, Die Bronzegefäße in Ungarn, PBF.

Patek, E., 1968, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest.

- Pădureanu, E., 1990**, Noi descoperiri arheologice în aşezarea fortificată de la Păuliş-Dealul Batrîn, jud. Arad, *Thraco-Dacica*, XI, 1-2, 157-192.
- Păunescu, A., Renţa, E., 1993**, Contribution à la connaissance des habitats de la culture Coslogeni dans la vallée de Ialomişa, *CCBD*, X, 193-197.
- Petrescu-Dîmboviţa, M., 1953**, Cimitirul hallstattian de la Stoicani, *Materiale arheologice privind istoria veche a RPR*, I, Bucureşti, 157-212.
- 1953a**, Cercetări arheologice în aşezarea din prima epocă a fierului de la Tămăoani (raionul Galaţi), *SCIV*, IV/3-4, Bucureşti, 765-778.
- 1953b**, Săpăturile şantierului Truşeşti, *SCIV*, IV/1-2, 29-37.
- 1964**, Date noi relativ la descoperirile de obiecte de bronz de la sfârşitul epocii bronzului şi începutul Hallstattului din Moldova, *AM*, II-III, 251-272.
- 1977**, Depozitele de bronzuri din România, Bucureşti.
- 1987**, Metalurgia bronzului la tracii din spaţiul carpato-dunăreano-pontic în opera lui Vasile Pârvan, *AM*, XI, 11-20.
- Petrovsky, R., Gumă, M., 1979**, Un nou grup cultural al epocii bronzului în sud-vestul României – descoperiri de tip Balta Sărată, *StComCaransebeş*, 71-110.
- Plesl, E., 1954**, K Osídlení Severozápadných Čech ve Střední Dobronzové, *Památky Archeologické*, Praha, 1-2, XLV, 255-238.
- Popescu, D., 1956**, Cercetări arheologice în Transilvania, *MCA*, II, 41-250.
- Popović, D., 1996**, Älteste und jüngste Elemente der Hortfunde aus der späten Bronzezeit in Srem, *Symposium-The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C.*, 11-14 oct. 1995, Beograd-Vršac, 265-278.
- Premk, A., Popovici, P., Bjelaic, L., 1984**, Vajuga-Pesak. Fouilles de sondage de 1980, *Djerdapske Sveske*, II, Beograd, 18-124.
- Radu, O., 1973**, Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiş), *SCIV*, 24/3, 503-520.
- Rihovsky, J., 1972**, Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet, München, 90, Taf. 28.
- Rogozea, P., 1992**, Grupul cultural Balta Sărată în contextul epocii bronzului din judeţul Caraş-Severin, *SympThrac*, 9, 23-24.
- 1995**, Cercetările arheologice din anul 1994 de la Sacu, jud. Caraş-Severin, *CAANT*, I, 189-198.
- Roman, P., 1976**, Cultura Coţofeni, Bucureşti.
- 1980**, Substratul cultural al bronzului tracic, *Acta Hargitensia*, Miercurea Ciuc, 13-21.

1981, Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului, SCIVA, 32/1, 21-42.

1982, Constituirea noilor grupe etno-culturale de la începutul epocii bronzului, Carpica, XIV, 39-49.

Roman, P., Pál, I., Horváth, Cs., 1973, Cultura Jigodin. O cultură ceramică șnurată în estul Transilvaniei, SCIV, 24/4, 559-574.

Roman, P., Némethi, I., 1978, Cultura Baden în România, București.

Rusu, M., 1963, Die Verbereitung der Bronzehorte in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit, Dacia, N. S., 7, 177-210.

1990, Coifuri de bronz transilvănene din Hallstatt A-B, Thraco-Dacica, XI, 1-2, 69-78.

Rychner, V., Böhringer, S., Gassmann, P., 1996, Dendrochronologie et typologie du bronze final dans la région de Neuchâtel (Suisse); un résumé, Absolute Chronology. Archaeological Europe – 2500-500 B. C., Acta Arheologică, 67, Munkagaard, 307-314.

Sava, E., 1994, Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec.XVII-XII î. e. n.), Thraco-Dacica, XV, 1-2, 141-158.

1998, Die Rolle der „östlichen“-„westlichen“ Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka (Nach den Materialien des Prut-Dnestr-Zwischenstromgebiets), DKOS, 267-312.

Sava, E., Levițki O., 1995, Așezarea culturii Noua Petrușeni „La Cigoreanu“ (Investigații de șantier din anul 1991), CAANT, I, 157-188.

Sârbu, V., Pandrea, S., 1994, Cercetările arheologice de la Siliștea, jud. Brăila, campaniile 1991-1993: a) așezarea Boian-Giulești; b) așezările din prima epocă a fierului, Istros, VII, 27-62.

Schreiber-Kalicz, R., 1984, Komplex der Nagyrév-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd, 133-190.

Schuster C., 1992, Piese de metal recent descoperite aparținând culturii Tei, SCIVA, 43/1, 83-85.

1995, Zu den Fußschalen der Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit und Frühbronzezeit aus Rumänien, Thraco-Dacica, XVI, 1-2, 45-53.

1997, Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței Superioare. BThr, XX.

Simion, G., Lăzarcă, E., 1980, Așezarea hallstattiană de la Beidaud, Peuce, VIII, 37-54.

- Smirnova, G. I., 1974, Complexele de tip Gáva-Holihady – o comunitate cultural-istorică, SCIVA, 25/3, 359-380.
- 1993, Die Siedlung Mahala Ila und IIb ein Denkmal der Noua I- und II Kultur, CCBD, X, 57-73.
- Soroceanu, T., 1991, Studien zur Mureș-Kultur, Internationale Archäologie, 7.
- Stojić, M., 1996, Le bassin de la Morava à l'âge de bronze et à la période de transition de l'âge de bronze à celui de fer, Symposium-The Yugoslav Danube basin and the neighbouring regions in the 2 and Millenium B. C., 11-14 oct. 1995, Beograd-Vršac, 247-256.
- Stratan, I., Vulpe, A., 1977, Der Hügel von Susani, PZ, 52, 1, 28-60.
- Stuchlik, S., 1985, Vysina sidliste uneticke kultury na Morave, Archaeologia Interregionalis. Fruhbronzzeitliche Befestigte Siedlungen in Mitteleuropa, Warsaw University, Jagiellonian University Crakow.
- Sulimirski, T., 1936, Zagodnienie ekspansji kultury luzyckej na Ukrainie, Wiadomości Archeologiczne, XIV, Warszawa, 40-54.
- 1938, Die thrako-kimmerische Periode in Sudostpolen, WPZ, XXV, 129-191.
- 1939, Kultura luzicka a Scytowie, Wiadomości Archeologiczne, XVI, Warszawa, 76-100.
- Swiesnikow, K., 1967, Kultura Komarowska (Na podstawie materialów z pln. Podkarpacia i zach. Wolynia, Archeologia Polski, XII, 1, Wroclaw-Warszawa-Krakow, 39-107.
- Székely Z., 1966, Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei, Sf. Gheorghe.
- 1970, Nouvelles données sur la chronologie de l'âge du fer (époque du Hallstatt) en Transsylvanie (R.S. de Roumanie), Actes du VIIe CISPP, 735-738.
- Székely, Zs., 1997, Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, BThr, XXI.
- Șadurschi, P., 1989, Piese metalice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul județului Botoșani, Hierasus, VII-VIII, 157-182.
- Șadurschi, P. et al., 1986, Celturi de factură răsăriteană descoperite pe teritoriul județului Botoșani, Hierasus, VI, 25-32.
- Šimić, I., 1994, Early Hallstatt Horizon in North-Eastern Slavonia, The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe, Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10-12 June 1993, Alba Iulia, 197-218.

- Tallgren, A. M., 1926, La Pontide préscythique après l'introduction des métaux, ESA, II, 145-228.
- Tasić, N., 1982, Neue Ergebnisse in der Erforschung der frühen und mittleren Bronzezeit in jugoslawischen Donauraum, Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin, 255-266.
- 1983, Jugoslovensko Podunavlje ob indoevropske seobe do prodora Skita, Novi Sad.
- 1996, Das Problem der Funde von Szeremle im Banat und ihre Chronologie, Symposium-The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C., 11-14 oct. 1995, Beograd-Vršac, 147-162.
- Tătălea, M. S., 1982, Cercetări în așezarea hallstattiană timpurie de la Portărești (jud. Dolj), MCA, XV, 149-154.
- Teodor, S., Șadurschi, P., 1979, Descoperirile arheologice de la Lozna, com. Dersca, jud. Botoșani. Așezarea hallstattiană, MCA, XIII, 81-83.
- Točik, A., 1964, Opevnená osada bronzovej vo Veselom, Bratislava.
- 1981, Malé Kosihy. Osada zo staršej doby Bronzovej, Nitra.
- Točik, A., Paulik, J., 1960, Výskum mohyly v Čake v rokoch 1950-1951, SlovArch, VIII-1, 59-124.
- Topoleanu, F., Jugănar, G., 1995, Așezarea de tip Babadag de la Niculițel-“Cornet” (județul Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988, Peuce, XI, 203-229.
- Ursachi, M., 1968, Depozitul de obiecte de bronz de la Ruginoasa, Carpica, I, 27-34.
- 1968a, Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman în zona râurilor Siret și Moldova, Carpica, I, 147-150.
- 1970, Săpăturile arheologice de la Văleni (jud. Neamț), MCA, IX, 165-270.
- Ursulescu, N., Șadurschi, P., 1992, Contribuție la cunoașterea legăturilor dintre bazinul superior al Tisei și spațiul est-carpatic la începutul Hallstattului, SympThrac, 9, 122-123.
- Vasić, R., 1982., Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien, Südosteuropa Zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin, 267-285.
- 1983, A Contribution to the Study of “Illyrian” Helmets in North Yugoslaviy, ArchJug, XXII-XXIII, 1982-1983, Beograd.
- Vasiliev, V., Aldea, I. Al., Ciugudean, H., 1991, Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac, Cluj-Napoca.

- Vinski-Gasparini, K., 1973, Kultura polja sa sarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar.
- Vládar, J., 1973, Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit, SlovArch, XXI-2.
- 1973a, Pohrebiská zo staršej doby bronzovej Branč, Bratislava.
- 1977, Zu den Beziehungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer, SlovArch, XXV-2, 371-432.
- Vulpe, A., 1965, Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur), Dacia, N. S., IX, 105-132.
- 1996, Lăpuș, Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, II, 301-303.
- Vulpe, A., Căpitanu, V., 1995, Der Hortfund von Gioseni, Kr. Bacău, in der Moldau, Bronzefunde aus Rumänien, PAS, 10, 237-244.
- Żurowski, K., 1949, Zabytki brazowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru, Przegląd Archeologiczny, VIII, Zestyt 2, Poznań.
- Агульников, С., 1990, Курганные погребения предскифского времени в лесостепной Молдове. Проблемы археологии Нижнего Поднепровья, Белгород-Днестровский, 3-4.
- 1999, Впускные погребения белозерского времени в курганах Пруто-Днестровского междуречья, ПССА Северного Причерноморья, 7-10.
- Агульников, С., Кетрару, Н., 1992, Курган белозерской культуры у с. Погреба в Нижнем Поднепровье, АИМ в 1986 г., 139-141.
- Агульников, С., Островерхов, А., 1991, Производство стеклянных бус в белозерское время, Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы, Кишинев, 61-73.
- Агульников, С., Ткачук, М., 1990, Находки раннего железного века с пос. Старые Боюканы, Археологические исследования молодых ученых Молдавии, Кишинев, 105-107.
- Агульников, С., Хахеу, В., 1988, Курганный могильник белозерского времени у п.Тараклия, АИМ в 1983 г., 74-79.
- 1989, Разведочные раскопки на поселении Погреба III, АИМ в 1984 г., 127-137.
- Агульников, С., Шилов, Ю., 1990, Курган белозерской культуры у с. Каиры, ДСПК, I, 67-70.

- Агульников, С. М., Чеботаренко, Г. Ф., 1990, Поселение белозерской культуры Чобручи, АИМ в 1989 г., 90-99.
- Алексин, В.А., 1981, Традиции и инновации в погребальных обрядах (эпоха первобытнообщинного строя), Преемственность и инновации в развитии древних культур, Ленинград, 18-22.
- Артамонов, М. И., 1955, Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг., КСИИМК, 59, 100-117.
- Артеменко, И. И., 1985, Среднеднепровская культура, Археология Украинской ССР, 1, 364-375.
- 1987а, Сосницкая культура. Эпоха бронзы лесной полосы СССР, Археология СССР, Москва, 106-113.
- 1987б, Комаровская культура. Эпоха бронзы лесной полосы СССР, Археология СССР, Москва, 113-116.
- 1987с, Бондарихинская культура. Эпоха бронзы лесостепной полосы СССР, Археология СССР, Москва, 116-119.
- х х х 1985, Археология Украинской ССР, I, Киев.
- Балагурі, Е. А., 1961, Могильник культури Ноа на Станіславщині, Археологія, XIII, Київ, 145-154.
- 1969, Фельшесевч-Становская группа памятников эпохи поздней бронзы в верхнем Потисье, СА, 2, 47-159.
- 1972, Шелестівське городище — пам'ятка населення ранньо-залізної доби Закарпаття, Дослідження стародавньої історії Закарпаття, Ужгород, 9-75.
- 1974, Племена доби бронзи на Закарпатті. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині, Київ, Наукова Думка, 201-213.
- 1976, Новые данные к истории поздней бронзы в Закарпатье. Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 240-256.
- 1980, Памятники племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье, Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя, Киев, 101-116.
- 1983, История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке, Автореферат дисс. д. и. и., Киев.
- 1985, Культура Отомань, Археология Украинской ССР, I, Киев, 420-428.
- 1985а, Культура Станово, Археология Украинской ССР, I, Киев, 473-481.
- 1985б, Культура Ноа, Археология Украинской ССР, Киев, 481-489.
- 1986, Культура Фельшесёч, Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. — I тысячелетия н. э., Москва, 83-93.

1990, Культуры раннего периода эпохи бронзы Закарпатья, Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья, Киев, Наукова Думка, 88-92.

1990a, Культуры среднего периода эпохи бронзы Закарпатья, Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья, Киев, Наукова Думка, 92-95.

1990b, Памятники позднебронзового века Закарпатья, Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья, Киев, Наукова Думка, 95-99.

Бейлекчи, В., Агульников, С., 1981, Отчет о работах Славянской экспедиции в зоне строительства Верхне-Пугаченского оросительного массива в 1981 г., Arhiva MA, 174.

Беляев, О. С., 1981, Похоронения зрубної культури і раннього залізного віку Іосипівського могильника, Археологія, 36, Київ, 67-70.

Березанська, С. С., 1957, Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі, Археологія, XI, Київ, 87-94.

1964, Кераміка Білогрудівської культури (За матеріалами розкопок біля с. Собківка). Археологія, XVI, Київ, 49-75.

1967, Тшинецко-Комаровская культура на Северной Украине, СА, 120-136.

1972, Средний период бронзового века в Северной Украине, Киев.

1974, Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днестре, Киев.

1976, Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине, Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 190-221.

1982, Северная Украина в эпоху бронзы, Киев, Наукова Думка.

1985, Памятники марьяновского типа, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 397-403.

1985a, Комаровская культура, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 428-437.

1985b, Восточнотшинецкая культура, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 437-445.

1985c, Памятники лебедовского типа, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 445-450.

1985d, Белогрудовская культура, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 499-512.

1986, Культура многоваликовой керамики, Культуры эпохи бронзы на территории Украины, Киев, Наукова Думка, 5-43.

Березанська, С. С., Драгунова, М. І., 1970, Похоронения Білогрудівської культури поблизу м. Біла Церква, Археологія, XXIII, Київ, 217-218.

Березанская, С. С., Ильинская, В. А., 1985, Бондарихинская культура, Археология Украинской ССР, I, Киев, 512-519.

Березанская, С. С., Лобай, Б. И., 1989, Могильник эпохи бронзы у с. Гордеевка — новое культурное явление на территории Украины, Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР, Тези док. XX республ. Конф., Київ, Наукова Думка, 18-20.

Березанська, С. С., Пясецький В. К., 1978, Зольники білогрудівського типу на р.Горині під Славutoю, Археологія, 27, Київ, Наукова Думка, 48-55.

Березанська, С. С., Тітенко, Г. Т., 1954, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. Археологія, IX, Київ, 119-132.

Березанская, С. С., Чередниченко, Н. Н., 1985, Срубная культура, Археология Украинской ССР, I, Киев, 462-473.

Березанская, С. С., Шарафутдинова, И. Н., 1985, Сабатиновская культура, Археология Украинской ССР, I, Киев, 489-499.

Березовець, Д. Т., Березанська, С. С., 1961, Поселення і могильник епохи бронзи біля с.Нижній Рогачик, АП УРСР, 10, 40-45.

Бибиков, С. Н., Збенович, В. Г., 1985, Ранний этап трипольской культуры, Археология Украинской ССР, I, Киев, 193-206.

Борзияк, И. А., 1984, Раскопки кургана у ст.Етулия в 1979, Курганы в зонах новостроек Молдавии, Кишинев, Штиинца, 76-89.

Бочкарев, В. С., 1981, Изменчивость и традиционность в металло-обрабатывающем производстве (по материалам эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья), Преемственность и инновации в развитии древних культур, Ленинград, 22-27.

Братченко, С. Н., 1985, Культура многоваликовой керамики, Археология Украинской ССР, Киев, I, 451-462.

Бруяко, И. В., 1989, Еще раз о погребении у с. Зализничное, Рени, 36-37.

Бубулич, В., 1992, Отчет о полевых исследованиях Прутской новостроечной археологической экспедиции у с. Румянцево и Дойна Кантемировского района в 1991 году, Arhiva MA, 334.

Буйнов, Ю. В., 1977, О погребальном обряде племен Бондарихинской культуры, СА, 4, 208-215.

Бураков, А. В., 1961, Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка, АП УРСР, 10, 26-39.

Ванчугов, В. П., 1979, О соотношении памятников белозерско-тудоровского типа и фракийского гальштата в Днестровско-Дунайском междуречье, Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы, Тез. докл. конф. Донецк, 3-6 декабря, 92-94.

1981, Раскопки поселения позднего бронзового века Балта в Южном Побужье, Древности Северо-Западного Причерноморья, Киев, 71-83.

1982, О появлении корчаг в памятниках эпохи поздней бронзы Северо-Западного Причерноморья, Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья, Киев, 44-52.

1983, Балтская группа памятников эпохи поздней бронзы, Материалы по археологии Северного Причерноморья, Киев, 88-101.

1987, Заключительный период бронзового века в Северо-Западном Причерноморье (белозерская культура), Автореферат дисс. канд. наук, Киев, 19.

1990, Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье, Киев, Наукова Думка, 163.

Ванчугов, В. П., Загинайло, А. Г., Кушнир, В. Г., Петренко, В. Г., 1991, Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье, Киев, Наукова Думка.

Ванчугов, В. П., Кушнир, В. Г., 1980, Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра, Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя, Киев, Наукова Думка, 119-127.

Ванчугов, В. П., Субботин, Л. В., 1989, Васильевский курганный могильник белозерской культуры на левобережье Нижнего Подунавья, Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья, Киев, Наукова Думка, 54-65.

Ванчугов, В. П., Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н., 1992, Курганы приморской части Днестровско-Дунайского междуречья, Киев, Наукова Думка.

Ванчугов, В. П., Тощев Г. Н., Черняков, И. Т., 1985, Землянки позднебронзового века в Нижнем Подунавье, Памятники древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья, Киев, Наукова Думка, 22-27.

Ванчугов, В. П., Черняков, И. Т., 1984, Северо-Западное Причерноморье на рубеже эпох бронзы и железа, Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья, Киев, Наукова Думка, 5-24.

1991, Металлические наконечники стрел Сабатиновской и Белозерской культур, Северо-Западное Причерноморье контактная зона древних культур, Киев, 24-37.

Владар, Иозеф, 1975, Спишки Штврток — укрепленное поселение отоманской культуры, Нитра.

Вукманович, М., 1983, Нови налази Фибула типа „Peschiaga“ на Бердапу, ЗНМ, XI-I, 43-48.

Вязьмітіна, М. І., 1961, Могильник эпохи бронзы біля с. Золота Балка, АП УРСР, X, 64-74.

Гаврилук, Н. А., 1979, Лощеная керамика степных погребений предскифского времени. Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, Наукова Думка, 20-40.

Гавіна, О. Д., 1965, Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте, Археологія, XIX, Київ, 106-117.

Гарашанин, Д., 1958, Ка проблему польа са урнама у Србији, ЗРНМ, I, 297-309.

Гершкович, Я. П., 1997, Происхождение и эволюция Сабатиновского керамического комплекса, Археологический альманах, 6, Донецк, 125-144.

Гершкович, Я. П., Ключко, В. И., 1987, Связи племен Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Завадовской литейной мастерской), Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины, Киев, Наукова Думка, 101-114.

Гольцева, Н. В., Кашуба, М. Т., 1991, Раннегальштатский горизонт типа Сахарна-Солончены на городище Глинжень, Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.-V в н. э.), ТД, Киев, 150-151.

1995, Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья, Тирасполь, МАКО.

Горбов, В. Н., 1996, Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий, Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век), Часть вторая, Донецк, 13-21.

Гомко, Т. Ю., Отрощенко, В. В., 1986, Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях, СА, 1, 168-183.

Граков, Б. Н., 1977, Ранний железный век: Культуры Западной и Юго-Восточной Европы, Москва, изд-во Моск.ун-та, 232.

Граков Б. Н., Тереножкин, А. И., 1958, Субботовское городище (Раскопки 1955 г.), СА, 2, 164-178.

Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Ключинцев, В. Н., 1984, Погребения предскифского периода в Южном Побужье, Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. Киев, Наукова Думка, 33-49.

- Грязнов, М. П., 1966, О чернолощенной керамике Кавказа, Казахстана и Сибири в эпоху поздней бронзы, КСИА АН СССР, 108, 31-34.
- Демченко, Т. И., Левицкий, О. Г., 1992, Исследование зольников культуры Ноуа у ст. Кобыльня, АИМ в 1986 г., Штиинца, 120-134.
- Дергачев, В. А., 1973, Памятники эпохи бронзы, АК МССР, 3.
- 1975, Бронзовые предметы XIII-VIII вв. до н.э. из Днестровско-Прутского междуречья, Кишинев, Штиинца, 94.
- 1982, Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975-1976 гг.), Кишинев, Штиинца, 140.
- 1986, Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы, Кишинев, Штиинца, 221.
- 1997, Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонтитского региона, Кишинэу.
- Дергачев, В. А., Савва, Е. Н., 1985, Раскопки комаровских поселений у с. Котяла, АИМ в 1991, 64-82.
- Домбровский, Я., 1970, Проблемы восточных связей Лужинецкой культуры, СА, 3, 76-89.
- Евдокимов, Г. Л., 1987, Курганный могильник белозерского времени у с. Первомаевка, Древнейшие скотоводы степей Юга Украины, Киев, Наукова Думка, 107-126.
- Евдокимов, Г. Л., 1989, Некоторые итоги исследования Брилевского могильника белозерской культуры, Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР, 69-70.
- 1999, Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника, ПССА Северного Причерноморья, 99-103.
- Евстропов, Т. Н., 1960, Стоянка периода поздней бронзы в районе с. Гостомель, КСИА АН УССР, 9, 73-76.
- Зирра В., 1960, Культура погребений с охрой в Закарпатских областях РНР, МИА Ю-3 СССР и РНР, 97-129.
- Ильинская, В. А., 1955, Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино, КСИА АН УССР, 5, 19-22.
- 1957, Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісостепу, Археологія, X, Київ, 50-64.
- 1959, Раскопки поселения Бондарихинской культуры у с. Оскола, КСИА АН УССР, 8, Киев, 80-84.
- 1960, Поселение Комаровской культуры у с. Мошны, КСИА, 10, Киев, 48-58.
- 1961, Бондарихинская культура бронзового века, СА, 1, 26-45.

1975, Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин, Киев, Наукова Думка.

Ильинская, В.А., Тереножкин, А. И., 1986, Киммерийское время (IX-первая половина VII в. до н.э.), Археология Украинской ССР, II, Киев, 18-43.

Капуба, М. Т., Гольцева, Н. В., 1991, Сахарнянский могильник I (Цыгл ), СА, I, 197-209.

Кеменцеи, Т., 1986, Культура курганных погребений, Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н.э. — I тысячелетие н. э., Москва, 37-51.

1986a, Культура полей погребальных урн. Археология Венгрии.

Конец II тысячелетия до н.э. — I тысячелетие н. э., Москва, 52-71.

1986b, Культура Пилинь, Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. — I тысячелетие н. э., Москва, 71-82.

1986c, Культура Беркес, Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. — I тысячелетие н. э., Москва, 93-102.

1986d, Культура Киятице, Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. — I тысячелетие н. э., Москва, 103-115.

1986e, Культура Гбва, Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. — I тысячелетие н. э., Москва, 115-131.

1986f, Предскифская эпоха в восточной Венгрии. Археология Венгрии. Конец II тыс.до н. э.- I тысячелетие н. э., Москва, 139-153.

Ключко, В. И., Мурзин, В. Ю., 1989, О хронологии древностей черноротовско-новочеркасского типа, Проблемы археологии Поднепровья. Днепрпетровск, 61-71.

Кобаль, Й., 1993, Бронзовий скарб із с. Завадка Воловецького р-ну Закарпатської обл. До проблеми сродавніх шляхів сполучень через гірські перевали Українських Карпат, Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті, Київ, Наукова Думка, 122-129.

Ковпаненко, Г. Т., 1957, Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки, Археологія, Київ, XI, 95-105.

1961, Пам'ятки скіфського часу в басейні р.Ворскли, Археологія, XIII, Київ, 62-79.

Козенкова, В. И., 1982, Типология и хронологическая классификация предметов Кобанской культуры. Восточный вариант, САИ, В 2-5, 5-147, LVI.

Колотухин, В. А., 1982, Обследование памятников предскифского и раннескифского времени в Крыму, СА, I, 105-119.

1996, Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века (Этнокультурные процессы), Изд. Южногородские ведомости, Киев.

- Кривцова-Гракова, О. А., 1949, Поселение бронзового века на Белозерском лимане, КСИИМК, XXVI, 76-85.
- 1955, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, 46, 162.
- Крушельницька, Л. І., 1972, Про зв'язки лужицької та висоцької культур., Археологія, 6, Київ, Наукова Думка, 30-41.
- 1974, Племена культури Фракійського гальштату, Стародавнє населення Прикарпаття і Волині, Київ, Наукова Думка, 213-223.
- 1976, Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза, Київ, Наукова Думка.
- 1979, Могильник кінця бронзового века в Сопоте, SlovArch, XXVII-2, 291-316.
- 1985, Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами східної і центральної Європи, Київ, Наукова Думка, 161.
- 1990, Культура Ноуа, Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття, Київ, Наукова Думка, 90-104.
- 1990а, Археологические культуры предскифского времени, Археология Прикарпаття, Волини і Закарпаття, Київ, Наукова Думка, 105-107.
- 1990b, Высоцкая культура, Археология Прикарпаття, Волини і Закарпаття, Київ, Наукова Думка, 115-123.
- 1991, Северо-восточное Прикарпатье в эпоху поздней бронзы и раннего железа (проблемы этно-культурных процессов), Дисс. док. ист. наук, Київ.
- 1991а, Восточнокарпатский регион в бронзовом и в начале железного веков, Материалы конференции „Археология и социальный прогресс“, 2, Москва, 37-53.
- 1993, Нові пам'ятки культури Гбва-Голігради, Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті, Київ, Наукова Думка, 56-122.
- 1998, Чорноліська культура Середнього Придністров'я, Львів.
- Крушельницкая, Л. И., Малеев, Ю. Н., 1990, Племена культуры фракийского Гальштата (Гбва-Голиграды), Археология Прикарпаття, Волини і Закарпаття, Київ, Наукова Думка, 123-135.
- Крушельницька, Л. І., Мацкевой, Л. Г., Свешніков, І. К., Попович, І. І., Балагугі, Е. А., Герета, І. П., 1982, Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волини доби бронзи та раннього заліза, Київ, 194, к. 5.

Крушельницкая, Л. И., Павлив, Д. Ю., 1990, Лужицкая культура, Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья, Киев, Наукова Думка, 107-115.

Крушельницька, Л., Філіпчук, М., 1993, Нові скарби із Снятинщини Івано-Франківської обл., Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті, Київ, Наукова Думка, 129-134.

Круд, С. И., Литвинова, Л. В., 1994, Антропологические материалы из погребений белогрудовской культуры, Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.-V в. н. э., Тирасполь, 124-125.

Кубышев, А. И., Черняков, И.Т., 1986, Грунтовой могильник Белозерской культуры у села Чернянка (Херсонская обл.), СА, 3, 139-157.

Лагодовська, О., 1948, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині (за матеріалами С. С. Гамченка), Археологія, II, Київ, 62-78.

1954, Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки, Археологія, IX, Київ, 133-141.

Лапушнян, В. Л., 1979, Ранние фракийцы X — начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии, Кишинев, Штиинца, 140.

Левицкий, О. Г., 1985, Погребение раннего железного века у с. Ганск, АИМ в 1981 г., Штиинца, 125-128.

1986, О восточных влияниях на культуру раннего фракийского гальштата Днестровско-Прутского междуречья, Молодежь, наука, производство, Тезисы докладов Республиканской конференции молодых ученых, АН МССР, Кишинев, Штиинца, 86-87.

1986a, Поселение раннего железного века у с.Тринка, АИМ в 1982 г., Штиинца, 54-71.

1987, Новый тип погребальных памятников ранних фракийцев лесостепной Молдавии, Актуальные проблемы историко-археологических исследований, Киев, 97-98.

1989, Курган у с. Бранешты и некоторые вопросы погребального обряда раннегальштатской культуры лесостепной Молдавии, АИМ в 1984 г., Штиинца, 137-149.

1990, Керамический комплекс раннегальштатского поселения Петрушаны, АИМ в 1985 г., Штиинца, 107-120.

1990a, К вопросу о раннегальштатском горизонте с прочерченной керамикой в Днестровско-Прутском междуречье, Проблемы археологии Северного Причерноморья. ТДК, II, Херсон, 6-8.

1990b, Культура Днестровско-Сиретского междуречья на рубеже II-I тыс. до н. э. (памятники каннелированного гальштата типа Кишинев-

Корлэтеңь), Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград.

1991, Культура Днестровско-Сиретского междуречья на рубеже II-I тысячелетий до н. э. (Памятники каннелированного гальштата типа Кишинев-Корлэтеңь), Дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук, Ленинград.

1993, Бронзовые изделия раннегальштатской культуры с каннелированной керамикой Восточно-Карпатского региона (К вопросу о связях), *Revista arheologică*, I, Chișinău, 54-82.

1995, Погребальный комплекс Сабатиновской культуры у с.Кырнэцень, ДСПК, V, 159-165.

Левицкий, О. Г., Демченко, Т. И., 1991, К вопросу о финальных рубежах раннегальштатской культуры с каннелированной керамикой Кишинев-Корлэтеңь Днестровско. Сиретского междуречья, Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тысячелетие до н. э.-V век н. э.), Киев, 47-149.

Лер-Сплавинский, Т., 1955, Новая попытка освещения проблемы происхождения славян, Вопросы языкознания, 1, 152-161.

Лесков, А. М., 1965, Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры, Киев.

1967, О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы, Пмятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР, Киев, 143-178.

1970, Кировское поселение, Древности Восточного Крыма. Киев, 7-59.

1971, Предскифский период в степях Северного Причерноморья, ПСА, 75-91.

1975, Заключительный этап бронзового века на Юге Украины, Автореферат дисс. док. наук, Москва.

1982, Северокавказские клады эпохи поздней бронзы из степей Причерноморья, Тезисы докл. конф. по археологии Северного Кавказа, ХП Крупновские чтения, Москва, 25-27.

Малеев, Ю. Н., 1976, Литейные формы с поселения Мышковичи в Поднестровье, Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 232-240.

1981, История племен Западной Подолии и Прикарпатья в конце бронзового — начале железного веков, Автореферат дисс. канд. наук, Киев.

1987, Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье, Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины, Киев, 86-101.

1992, Култова халцатска пластика от лесостепното Поднестровия, Археология, XXXIV, 2, Sofia, 13-24.

Манзура, И. В., Ключко, Е. О., Савва, Е. Н., 1992, Каменные курганы, Кишинев.

Марченко, К. К., 1988, Варвары в составе населения Березани и Ольвии, Ленинград, Наука.

Махно, Э. В., Шарафутдінова, І. М., 1972, Могильник эпохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі, Археологія, 6, Київ, Наукова Думка, 70-81.

Мельниковская, О. И., 1954, Археологические разведки на поселении у с. Цахнауцы, КСИИМК, 56, 69-75.

Мелюкова, А. И., 1958, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, 64, 5-102.

1960, Исследование памятников предскифской эпохи в лесостепной Молдавии, МИА Ю-3 СССР и РНР, 129-149.

1961, Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии, МИА, 96, 5-52.

1961a, Работы в Поднестровье в 1958 году, КСИА АН СССР, 84, 113-124.

1972, О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии, СА, 57-72.

1979, Скифия и фракийский мир, Москва, Наука.

Монгайт, А. Л., 1973, Археология Западной Европы. Каменный век, Москва.

1974, Археология Западной Европы. Бронзовый и железные века, Москва, Наука.

Нікольченко, Ю. М., 1973, Про роботу ратувальної археологічної експедиції на Ровенщині, Археологія, 10, Київ, 92-93.

Никулицэ, И. Т., 1979, Некоторые вопросы позднебронзовых культур в свете новых исследований, Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы, Тезисы докладов, Донецк, 87-88.

1981, Гальштатское поселение в Ханском микрорайоне, АИМ (1974-1976), 71-89.

1981a, Отчет о результатах полевых исследований на археологических памятниках у с. Ханска в 1981 году, Arhiva MA, 166.

- Никулицэ, И., Постикэ, Г., 1980, Отчет о полевых исследованиях на памятниках раннежелезного века у с. Ханска в 1979 г., Arhiva MA, 145.
- Новикова, Л. А., 1976, Западные связи северопричерноморского очага металлообработки в эпоху поздней бронзы, СА, 3, 25-57.
- Орденглих, И., 1963, Поселения в Отомани в свете последних раскопок, Dacia, N. S, VII, 115-138.
- Отрощенко, В. В., 1975, Новый курганный могильник белозерского времени, Скифский мир, Киев, 193-206.
- 1978, Могильники степного Поднепровья (2-я половина II тыс. до н. э.), Древние культуры Поволжья и Приуралья, Куйбышев, 81-86.
- 1979, О социальном членении погребений срубной культуры Поднестровья, Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы, Донецк, Изд-во Донецкого ун-та, 86-87.
- 1985, Белозерская культура, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 519-526.
- 1986, Белозерская культура, Культуры эпохи бронзы на территории Украины, Киев, 117-152.
- Отрощенко, В. В., Шевченко, Н. П., 1987, О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры, Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины, Киев, Наукова Думка, 131-144.
- Павлів, Д., 1993, Нові пам'ятки "Лужицької" культури на заході України, Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті, Київ, 11-56.
- Пассек, Т. С., 1956, Раскопки на многослойном поселении у с. Голерканы на Днестре в 1954 году, Известия МФ АН СССР, 4(31), Кишинев, 19-35.
- Патокова, Э. Ф., 1962, Костяные и роговые изделия из Усатова, МАСП, 4, 191-194.
- Пелецишин, Н. А., 1985, Культура воронковидных сосудов, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 273-280.
- Петреску-Дымбовица, М., 1960a, Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдове в свете последних археологических раскопок, Dacia, N. S., IV, 139-159.
- 1960b, К вопросу о гальштатской культуре в Молдове, МИА Ю-3 СССР и РНР, 151-170.
- Погребова, Н. Н., 1960, Пересадовское поселение на Ингуле, СА, 4, 76-90, рис. 8.

1961, Работы в Тилигуло-Березанском районе в 1958 году, КСИА АН СССР, 83, 110-114.

Покровська, Е. Ф., 1951, Поселення передскіфського часу в басейні р.Тясмина, Археологія, V, Київ, 192-195.

1973, Предскифское поселение у с. Жаботин, СА, 4, 169-188.

Покровська, Е. Ф., Петровська, Е. О., 1961, Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка, Археологія, XIII, Київ, 129-144.

Попович, Д., 1994а, Остава из Добриница. Праисторијске оставе у Србији и Војводини, II, Београд, 8-25.

1994б, Остава из Доњих Петроваца. Праисторијске оставе у Србији и Војводини, II, Београд, 25-35.

Попович, И. И., 1990, Население Закарпаття в эпоху раннего железа, Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо), Киев, 132-135.

Потушняк, М. Ф., 1958, Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті, Ужгород.

1985, Полгарская и баденская культуры Закарпаття, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 291-305.

Привалова, О. Я, Привалов, А. Н., 1987, Поселение эпохи поздней бронзы возле с. Николаевка в Северном Приазовье, Древнейшие скотоводы степей Юга Украины, Киев, Наукова Думка, 94-107.

Ромашко, В. А., 1978, Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье, Курганные древности Степного Поднепровья в III-I тыс. до н. э., Днепропетровск: Изд.-во Днепропетровского ун-та, 2, 70-77.

1982, Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской области, Древности степного Поднепровья (III-I тыс. до н. э.), Днепропетровск, 54-59.

1983, Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. на Харьковщине, Древности Степного Поднепровья III-I тысячелетия до нашей эры, Днепропетровск, 54-60.

1984, Некоторые особенности погребального обряда чернолесской культуры Левобережья Днестра, Проблемы археологии Поднепровья, Днепропетровск, 106-114.

1995, Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи левобережной Украины (XII-X вв. до н. э.), Дніпропетровськ, ДДУ.

Рыбалова, В. Д., 1961, О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа, Исследования по археологии СССР, Ленинград, Изд-во Ленинградского ун-та, 80-95.

1999, Два поселения предскифского времени на Левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы Белогородовской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953-1954 гг.), Археологические вести, 6, Санкт-Петербург, 320-345.

Савва, Е., 1992, Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья, Кишинев, Штиинца.

Савва, Е. Н., Дергачев, В. А., 1984, Раскопки курганов у с.Медвежа, Курганы в зонах новостроек Молдавии, Кишинев, Штиинца, 98-108.

Ситник, О., 1994, Воля IV — поселення культури Ноа, Львів.

Свешніков, І. К., 1957, Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області, Археологія, XI, Київ, 106-114.

1964, Пам'ятки Голиградського типу на Західному Поділлі, МДАПВ, 3, 40-66.

1967, Работы Западно-Подольской экспедиции, АО, 200.

1974, Племена комарівської культури, Стародавнє населення Прикарпаття і Волині, Київ, Наукова Думка, 183-195.

1974a, Племена культури Ноа, Стародавнє населення Прикарпаття і Волині, Київ, Наукова Думка, 195-201.

1974b, Племена лужицької культури, Стародавнє населення Прикарпаття і Волині, Київ, Наукова Думка, 223-227.

1976, Проблема происхождения комаровской культуры, Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 96-118.

Свешников, И. К., 1985, Культура шаровидных амфор, Археология Украинской ССР, 1, Киев, 280-291.

1990, Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-Комаровская культура, Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья, Киев, Наукова Думка, 78-88.

Смирнова, Г. И., 1965, Раннеголиградский комплекс Магалы, КСИА АН СССР, 105, 109-118.

1969, Новый могильник культуры Ноа у с. Старые Бедражи на Пруте, АСГЭ, 11, 48-71.

1969a, Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII- середина VII в. до н. э.), Древние фракийцы в Северном Причерноморье, МИА, 150, Москва, 7-34.

1972, Новые исследование поселения Магала, АСГЭ, 14, 12-31.

1974, Стоянка Комаровской культуры у с. Незвиско на Днестре, АСГЭ, 16, 50-61.

1976, Гавско-Голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна, АСГЭ, 17, 18-34.

1976а, Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье, Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 118-135.

1977, О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Яботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре), СА, 4, 94-107.

1978, Культурно-историческая стратиграфия поселения Магала, Проблемы археологии, II, Ленинград, 68-72.

1983, Материальная культура Григоровского городища (к вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников), АСГЭ, 23, 60-72.

1984, О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре. По материалам поселения Днестровска-Лука, АСГЭ, 25, 43-60.

1985, Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР, СА, 4, 33-53.

1990, Памятники типа Кишинев-Корлэтенъ в Днестровско-Сиретском междуречье и группа Белегиш в югославском Подунавье, АСГЭ, 30, 20-33.

1990а, Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II - первой половине I тысячелетий до н. э., Диссертация док. ист. наук, Киев.

1991, Культурно-исторические взаимодействия Днестровско-Сиретского междуречья и Балканского Подунавья на рубеже II-I тыс. до н. э., Acta Associationis Internationalis Terra Antiqua Balcanica, VI, Sofia, 211-217.

Субботин, Л. В., Черняков, И. Т., 1973, Фракийский кенотаф у с. Зализничное, СА, 2, 238-240.

Сымонович, Э. А., 1967, Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье, МИА, 139, 205-237.

Тасич, Н., 1965, Познеенеолитски, бронзанодобни и слој старијег гвозденог доба на Гомолави. Ископавања 1965-1966, РВМ, 14, 117-226.

1975, Бронзана остава из Јаково-Економија Сава, ПОСВ-I, 27-34.

1983, Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора скита, Нови Сад.

Телегин, Д. Я., 1961, Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я, Археологія, 12, 3-15.

Тереножкін, А. І., 1951, Поселення Білогрудівського типу біля Умані, Археологія, V, Київ, 173-182.

1952, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, XLIII, 80-98.

1957, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА, 2, 47-63.

1961, Предскифский период на Днепровском Правобережье, Киев, Изд-во АН УССР.

1965, Основы хронологии предскифского периода, СА, 1, 63-85.

1976, Киммерийцы, Киев, Наукова Думка.

Титов, В., 1980, Группа Тисадоб. Археология Венгрии. Каменный век, Москва, 192-206.

1980а, Культура Бюкк, Археология Венгрии, Каменный век, Москва, 206-232.

Тодорович, I., 1971, Каталог праисторијских металних предмета, Музеј града Београда, Београд.

Тощев, Г. Н., 1984, Памятники белозерского периода у с.Струмок Одесской обл., Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья, Киев, Наукова Думка, 24-32.

1990, Дивизийский могильник белозерской культуры, Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины, Одесса-Запорожье, 87-92.

1992, Белозерский могильник Будуржель в Подунавье, РА, 3, 19-30.

Тощев, Г. Н., Черняков, И. Т., 1986, Культовые зольники саба-тиновской культуры, Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья, Киев, Наукова Думка, 115-138.

Трбухович, В., 1960-1961, Праисторијска некропола у Белегишу, Старинар, Н.С., II, Београд, 163-180.

Усатая, Е. А., Левинский, А. Н., 1994, Отчет о полевых исследованиях в окрестностях села Сахарна Резинского района Р. Молдова в 1993 году, Кишинев, Arhiva MNI.

Хынку, И. Г., 1976, Отчет о полевых археологических исследованиях у с. Ганска Котовского р-на МССР, обследование черняховских памятниках у с. Сарата-Мерешены, Данку и Поганешты, Котовского района, затронутых в результате строительства, Arhiva MA, 118.

Чеботаренко, Г. Ф., 1982, Курган X-IX вв. до н. э. у села Казакия (Чадыр-Лунгский р-н), АИМ (1977-1978), 137-145.

Чеботаренко, Г. Ф., Щербакова, Т. А., 1974, Отчет о полевых работах Днестровской археологической экспедиции ИИАН Молдовы за 1974 г., Arhiva MA, 95.

Чередниченко, Н. Н., 1986, Срубная культура, Культуры эпохи бронзы на территории Украины, Киев, 44-82.

Черных, Е. Н., 1976, Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР, Москва.

1978, Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии, София.

Черняков, И. Т., 1962, Некоторые археологические находки из Болградского района, Одесской области, МАСП, 4, 138-143.

1966, Слой поздней бронзы Болградского поселения, КСИА АН СССР, 106, 99-105.

1984, Керамика позднебронзового века из поселения Молога II, Новые археологические исследования на Одесщине, Киев, Наукова Думка, 48-56.

1984а, Связи Сабатиновских племен Северо-Западного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам), Северное Причерноморье (материалы по археологии), Киев, Наукова Думка, 34-42.

1985, Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э., Киев, Наукова Думка.

Шаповалов, Т. А., 1976, Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце, Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 150-172.

Шарафутдінова, І. М., 1961, Нові пам'ятки епохи пізньої бронзи в Нижньому Подніпров'ї, АП УРСР, X, 12-26.

1964, Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука, Археологія, 17, Київ, 169-178.

1973, Бронзоліварна майстерня з с.Головурів на Київщині, Археологія, 12, Київ, 61-70.

1974, Знахідки доби бронзи поблизу с. Деріївка, Археологія, 13, Київ, 57-62.

1982, Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы, Киев, Наукова Думка.

1986, Сабатиновская культура, Культуры эпохи бронзы на территории Украины, Киев, 83-116.

Шарафутдинова, И. Н., 1987, Бронзовые украшения сабатиновской культуры (К вопросу о контактах), Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины, Киев, Наукова Думка, 69-86.

Шарафутдинова, Э. С., 1973, Заключительный этап позднего бронзового века на Нижнем Дону, СА, 2, 3-26.

Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т., 1970, Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра, МАСП, 6, 1, 5-115.

Яровой, Е. В., 1986, Отчет о работах Прутской новостроечной экспедиции у с. Петрешть Унгенского р-на, Arhiva MA, 252.

Яровой, Е. В., Агульников, С. М., 1995, Курган білозерського часу біля с. Глиное в Нижньому Подністрів'ї, ДСПК, 181-184.

Яровой, Е. В., Чирков, А. Ю., 1989, Отчет о раскопках Прутской новостроечной экспедиции в 1988 году (Бедражий Ной, Бедражий Век и могильник культуры Ноуа у с. Перерыта), Arhiva MA, 287.

1990, Могильник культуры Ноуа в Бричанском районе Молдавии на Пруте, Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей), Тезисы докладов юбилейной конференции, часть первая, 88-89.

LE MONDE THRACE ET LE MASSIF CULTUREL NORD-PONTIQUE DANS LA PÉRIODE HALLSTATTIENNE ANCIENNE (XIIe-Xe s. av. J. – C.)

Résumé

La constitution et la consolidation des premières formations hallstattiennes dans la zone ouest de l'espace carpatho-danubien le dernier quart du IIe millénaire av. J.-C., la „hallstattisation” de toute la région carpatho-balkanique, la „contre-offensive du bloc carpatique” dans la direction nord-est et est ont mené à la substitution de la culture Noua par les communautés du type de Hallstatt ancien dans l'espace est-carpatique.

Ainsi, la zone subcarpatique d'Ukraine (Smirnova, 1974; Малеев, 1981; Крушельницька et al. 1982; Крушельницкая, Малеев, 1990), le plateau de Suceava et la vallée supérieure du Siret, y compris quelques vallées secondaires à droite ou à gauche de celui-ci (László, 1994) sont peuplées par les communautés du complexe hallstattien ancien à céramique cannelée Gáva-Holíhrady-Grănicești (GHG). La zone de sylvesteppe de l'espace Carpați-Nistru, limitée à l'ouest par les monts Carpates, à l'est par la vallée de la rivière de Nistru et au sud par l'extrémité de la sylvesteppe, est occupée d'une manière plus intense par les monuments du deuxième complexe hallstattien ancien à céramique cannelée Belegiš II-Chișinău-Corlăteni (CC) (Смирнова, 1990; László, 1994; Levițki, 1994a). Le sud de la Moldavie à droite du Prut, ainsi qu'une zone étroite de la frontière entre la sylvesteppe et la steppe de l'espace Prut-Nistru constituent l'aire des groupes culturels Tămăoani, respectivement Holercani-Hansca (TH) (László, 1986a; Levițki, 1994b.).

L'extrémité est de la diffusion des formations hallstattiennes anciennes ne dépasse pas en général l'aire de la culture de Noua. Au nord-est le massif hallstattien était limitrophe à l'aire de la culture Belogradovka-Černyj-Les ancienne et au sud-est à la culture Belozërka (fig. 1).

L'étude des relations du monde thrace avec les communautés synchrones à l'est durant la période hallstattienne ancienne, quand en Europe de sud-est se produit une réformation culturelle radicale, présente une grande importance scientifique.

La nécessité d'une étude monographique qui traite tout l'ensemble des problèmes visant les rapports entre les Thraces anciens et leurs voisins à l'est est déterminée par l'augmentation du volume des informations qui, par l'amplification des recherches archéologiques dans l'espace du monde thrace et au nord de la mer Noire, s'est vu complété par de nouvelles découvertes remarquables pour l'étude de ces phénomènes et qui modifient d'une manière radicale l'opinion courante dans

la littérature de spécialité conformément à laquelle les transformations culturelles essentielles de la fin de l'Âge du Bronze ont mené à l'interruption des relations entre ces deux mondes.

L'étude des relations entre ces massifs culturels, faite traditionnellement d'une manière unilatérale, c'est-à-dire du point de vue de l'influence de l'impulse hallstattien sur les communautés à l'est synchrones, peut être à présent élucidée sur la base du principe du dialogue culturel.

La base de données, concernant les formations culturelles hallstattiennes anciennes et les cultures limitrophes partiellement valorisées jusqu'à présent permet de compléter et de nuancer beaucoup plus profondément les questions mises en discussion.

La période chronologique proposée comme sujet d'étude comprend les XIIe-Xe s. av. J. - C., quand dans l'espace carpato-danubiano-balkanique évoluent les formations culturelles des complexes culturels anciens à céramique cannelée et respectivement incisée, au nord de la mer Noire la culture Belozërka dans la zone de steppe et les cultures Belogrudovka et Bondariha dans la sylvosteppe.

L'espace géographique visé englobe l'aire du monde thrace, compris entre le Nistru à l'est et le Danube à l'ouest; les territoires nord-pontiques du Bas Danube jusqu'au bord de la mer d'Azov, peuplés par les porteurs de la culture Belozërka, la zone de sylvosteppe du nord de l'Ukraine, de Nistru jusqu'au bassin de la rivière de Severskij Donec, occupés par les communautés de type Belogrudovka et Bondariha.

Le problème des rapports des communautés hallstattiennes anciennes avec celles synchrones de la steppe et de la sylvosteppe du nord de la mer Noire, en tant que problème complexe, comme il est présenté dans cette étude, n'a pas attiré jusqu'à présent l'attention des chercheurs. Seulement quelques aspects ont été touchés à l'occasion des explorations nouvelles ou de la réalisation de quelques études monographiques sur les formations synchrones des massifs culturels visés.

Dans ce contexte, avec référence aux communautés hallstattiennes anciennes à l'est de Carpates à céramique cannelée (CC, GHG) et incisée (TH), dans la littérature archéologique il y a seulement quelques mentions sur les particularités des complexes céramiques de type CC et CHG (Мелюкова, 1961; Лапушнян, 1979; László, 1980; Смирнова, 1990; Levițki, 1994a).

Les relations entre l'espace carpato-danubien et celui nord-pontique durant la période du Hallstatt ancien sont traitées dans la littérature de spécialité surtout par la prisme de la „réactivation” des centres ethno-culturels ouest et sud, de la „contre-offensive du bloc carpatique” dans la direction nord-est et est. Ainsi, les éléments caractéristiques du monde thrace de l'espace carpato-danubiano-balkanique, originaires des deux complexes hallstattiens anciens, arrivent jusqu'au bassin du Dniepr moyen, en influençant l'évolution des civilisations locales. À

rare exceptions, la présence des éléments dont l'origine est la steppe et la sylveste nord-pontique n'est pas remarquée.

En ce qui concerne l'impulsion hallstattienne sur les communautés de type Belozerka des steppes nord-pontiques, on insiste surtout sur l'apport du facteur thrace à la genèse et à l'évolution du complexe de la céramique fine (Мелюкова, 1961; 1979; Ванчугов, 1990). Pour ce qui concerne les rites et les pratiques funéraires, les influences hallstattiennes consistent dans l'apparition des nécropoles planes, la propagation de l'orientation vers le sud des défunts et la pratique des incinérations (Мелюкова, 1979; Черняков, 1985; Ванчугов, 1990). Selon les spécialistes dans la métallurgie du bronze les influences occidentales sont pratiquement insaisissables. (Черных, 1976; Мелюкова, 1979; Черняков, 1985; Ванчугов, 1990).

Les influences hallstattiennes anciennes sur le milieu culturel synchrone de la zone de sylveste à l'est de Nistru ne sont pas considérées comme essentielles (Тереножкин, 1961), se limitant à quelques modifications de la céramique fine (Березанская, 1982; 1985; Рыбалова, 1999; Ромашко, 1995), à l'adoption de quelques pratiques funéraires (incinérations en urne) (Тереножкин, 1961; Ромашко, 1984; 1995) et à l'apparition de quelques importations sporadiques d'objets en bronze de types transylvains et central-européens (Тереножкин, 1957; 1961; Рыбалова, 1961; Черных, 1976).

Le problème de l'apparition de quelques éléments d'origine de la steppe et de la sylveste au nord de la mer Noire dans le milieu culturel hallstattien ancien a été étudié seulement en passant. Ainsi, dans l'aire du monde thrace on a signalé la présence de quelques vases de type Belozerka (Мелюкова, 1979; László, 1986b; Morintz, 1987; Ванчугов, 1990; Levițki, 1994a, 1994b etc), de quelques complexes funéraires sporadiques de type Belozerka (Мелюкова, 1979; László, 1986b; Ванчугов, 1990) et de quelques pièces en bronze de types nord-pontiques (Дергачев, 1975; 1982; Черных, 1976; Petrescu-Dîmbovița, 1977; Черняков, 1985; Șadurschi, 1986; Ванчугов, 1990 etc.). En ce qui concerne les éléments de tradition de la sylveste à l'est de Nistru on mentionne la présence dans le milieu culturel hallstattien ancien des vases de type tulipe (Тереножкин, 1961; Мелюкова, 1958; Левицкий, 1986; Levițki, 1994a), l'adoption à l'est de quelques pratiques funéraires (Левицкий, 1987; 1989; Levițki, 1994a, 1997), la présence de quelques pièces isolées en bronze (László, 1994), ainsi que des pièces de harnachement (Мелюкова, 1979).

En général, les formations hallstattiennes anciennes sont considérées plus conservatrices et moins réceptives aux influences à l'est.

En tenant compte de l'actualité du thème, du caractère polyvalent du problème, du niveau d'utilisation du matériel archéologique, du degré de recherche du thème et de la manière dont il a été traité, le but principal de cette étude consiste

dans l'analyse des relations entre les communautés hallstattiennes anciennes et les communautés synchrones de la steppe et de la sylvosteppe du nord de la mer Noire.

En vue de réaliser ce but, on propose les objectifs suivants:

- mettre en évidence les catégories du matériel archéologique qui dans le cadre de la culture archéologique attestent des influences de la part d'un milieu culturel étranger;

- collecter, systématiser et analyser tous les éléments étrangers attestés dans la culture matérielle autochtone, nord-pontique et, respectivement, thrace;

- identifier les particularités spécifiques, les aspects communs et les influences réciproques entre les formations hallstattiennes anciennes à l'est de Carpates: CC-GHC et CC/GHG-THB;

- mettre en relief l'intensité et le degré de pénétration de l'impulsion hallstattienne ancienne dans les milieux culturels nord-pontiques;

- déterminer l'origine, les voies de pénétration et les formes d'expression des éléments de tradition hallstattienne dans le cadre de la culture matérielle des formations synchrones –Belozerka dans la steppe et Belogradovka, Bondariha dans la sylvosteppe du nord de la mer Noire;

- présenter, analyser d'une manière complexe et mettre en évidence les zones de concentration des vestiges de traditions de la steppe et de la sylvosteppe nord-pontique dans l'aire des formations hallstattiennes anciennes;

- déterminer les caractéristiques du dialogue culturel entre le monde thrace et les communautés à l'est et l'inverse durant la période hallstattienne ancienne.

En tenant compte du but et des objectifs proposés, l'ouvrage a été structuré sur le principe du dialogue culturel. L'état actuel de recherches dans ce domaine ne permet pas de réaliser un chapitre concernant l'historiographie. Les opinions exposées en passant dans la littérature de spécialité sont présentées et analysées d'une manière critique dans les parties introductives de divers paragraphes.

L'étude des relations réciproques entre les communautés du monde thrace et celles synchrones à l'est a été centrée sur la recherche de trois catégories de vestiges spécifiques pour la culture archéologique et, selon nous, relevantes du point de vue des innovations:

- la céramique qui, par ses particularités technologiques, morphologiques et stylistiques, représente un indice ethno-culturel décisif et reflète assez évidemment chaque innovation: importations, influences, adoptions, mais aussi des interprétations locales des traditions étrangères;

- le rite et les pratiques funéraires dont le conservatisme permet d'établir la présence dans le cadre des communautés locales des éléments ethniques étrangers, possibles seulement dans les conditions de l'existence des contacts entre les communautés synchrones;

- la métallurgie du bronze où les innovations apparaissent comme résultat des importations directes, des imitations et de la réalisation des idées technologiques, fonctionnelles ou culturelles étrangères.

L'analyse typologique de ces catégories du matériel archéologique permet de mettre en évidence les modifications survenues dans les aspects techniques et technologiques, morphologiques et stylistiques, plus souvent des combinaisons entre ceux-ci (céramique, pièces en bronze), ainsi que la présence de nouvelles habitudes dans les pratiques funéraires traditionnelles.

L'examen des innovations mises en évidence par la méthode de la rétrospective locale met en relief leur caractère étranger; les correspondances de ces innovations indiquent leur origine. Le cartogramme des éléments étrangers dans le milieu culturel local a permis de mettre en évidence les zones des concentration maximale et leur manière de diffusion – directement ou par intermédiaires.

L'ouvrage examine trois catégories archéologiques: la céramique, le rite et les pratiques funéraires, les pièces en bronze.

En ce qui concerne le monde thrace, on a invoqué en premier lieu les vestiges de l'aire des groupes hallstattiens anciens est-carpatiques-GHG, CC, TH- et moins des territoires situés plus à l'ouest. Le matériel des groupes CC et TH est connu en grande mesure grâce aux explorations sur terrain et aux études élaborés par l'auteur. Quant à la culture GHG, les informations proviennent surtout des publications spécialisées d'Ukraine, de Roumanie, de Hongrie, de Slovaquie, de Russie ainsi que des archives et des collections consultées personnellement par l'auteur dans des diverses institutions scientifiques de Lvov, Užgorod, Sfântul Gheorghe, Sankt-Petersburg, etc.

Les vestiges de l'espace nord-pontique ont été sélectionnés surtout de la littérature archéologique d'Ukraine. Quelques matériels ont été étudiés directement par l'auteur dans les dépôts des musées de Kiev, Odessa, etc. Une partie des vestiges caractéristiques de la culture Belozerka provient des collections du Musée d'Archéologie et d'Ethnographie de l'Académie des Sciences de la République de Moldavie, et ceux de type Belogradovka des explorations de l'auteur dans la zone nord de la R. Moldavie.

Chapitre I. Les rapports entre les cultures est-carpatiques des complexes hallstattiens anciens

I a. Particularités spécifiques, aspects communs et contacts réciproques des cultures hallstattiennes anciennes à céramique cannelée de type CC et GHG

Le complexe hallstattien ancien à céramique cannelée est représenté dans l'aire est-carpatique par deux formations culturelles apparentées: Gáva-Holihrad-Grănicești (GHG) et Chișinău-Corlăteni (CC) qui ont leurs origines dans les

cultures hallstattiennes à céramique cannelée du bassin carpato-danubien, différenciées aussi par leurs caractéristiques que par leur diffusion territoriale.

Les particularités de ces groupes se reflètent de la manière la plus claire et la plus prégnante dans le matériel céramique, car il s'agit à l'intérieur de ces groupes de types différents de vases, d'ornementation et aussi de divers aspects technologiques. Certaines différences peuvent être observées aussi en ce qui concerne le rite funéraire que d'autres composants de la culture, moins significatifs. (Мелюкова, 1961; Лапушнян, 1979; László, 1980; Смирнова, 1990; Levițki, 1994a)

En même temps, la céramique des cultures CC et GHG montre que, comme dans tout le complexe hallstattien ancien à céramique cannelée, il y a une série d'aspects communs d'ordre technologique, morphologique et stylistique (fig. 2-6).

Ainsi, les potiers qui activaient dans le cadre de communautés de ce type pratiquaient le procédé technologique de la cuisson en atmosphère oxydante et réductrice et, par conséquence, les vases recevaient une double couleur – noir à l'extérieur, rouge-rouge brique ou jaune-orange à l'intérieur et inversement. Les vases bi tronconiques faits par ce procédé technologique, étant différents de point de vue morphologique, présentent en même temps quelques similitudes stylistiques - l'ornementation de la partie supérieure à cannelures horizontales en combinaison avec des guirlandes de cannelures ou des lignes incisées. À ces deux cultures sont communs aussi quelques types de vases moins représentatives: les écuellles tronconiques à bord vertical, ornementés de cannelures horizontales ou de manches-soutiens; les écuellles-bol; les soupières à carène; les coupes bi tronconiques de grandes proportions à compositions ornementales caractéristiques.

Les liaisons entre les cultures CC et GHG peuvent être identifiées par l'existence dans la céramique et dans les pratiques funéraires de quelques éléments de type GHG dans l'aire de la culture CC et inversement de type CC dans l'aire de la culture GHG.

Les vestiges de tradition GHG de l'aire de la culture CC sont concentrés surtout dans sa périphérie nord (fig. 7), mais ceux-ci ne manquent pas dans d'autres zones, étant représentés surtout par céramique et différentes pièces de terre cuite (fig.8). Les soupières à bord lobé, dont quelques-unes ornentées sur la partie intérieure de cannelures ordonnées suivant la ligne ondulée de l'ouverture, sont connues dans les habitats de Prăjeni et de Petruha. Des vases d'usage commun, ornentés de stries sur la partie supérieure, on a découvert à Pr jeni, Cotu Morii et Chișinău. De la même origine est aussi le vase-urne, dont la partie supérieure est plus grande que celle inférieure, à fond large, aux épaules proéminents, arqués et avec la partie supérieure faiblement bombée de la tombe de Prăjești, ainsi que les vases-urnes de petites proportions de la tombe de Trifești. Le premier se caractérise par un corps sphérique, col cylindrique, bord faiblement évasé, ornenté d'une proéminence conique sur l'épaule; le second par un corps bi tronconique arrondi et le bord en forme d'entonnoir. Parmi les pièces de

mobilier on mentionne: les objets en forme de roquet des habitats de Dulcești-Neamț et de Trinca; la pièce en forme de „projectile” de Dulcești-Neamț; les poids pyramidaux à orifice de l’habitat de Lozna et les statuettes zoomorphes des habitats de Trușești et Trinca.

Les éléments de tradition GHG mentionnés - les écuclles au bord lobé, les vases couverts de stries, les vases de Trifești, les poids pyramidaux - peuvent être considérés des importations; la jarre de Prăjești est, probablement, un exemple d’imitation locale; les pièces, particulières et les statuettes zoomorphes étant considérées spécifiques de la culture GHG, ont en même temps une échelle chronologique et culturelle beaucoup plus grande.

Les éléments de tradition CC sont attestés aussi dans la zone de frontière des aires de ces cultures que dans quelques stations beaucoup plus éloignées (fig.7). Tout comme les vestiges de type GHG dans le cadre de la culture CC, les éléments de la culture CC dans l’aire de la culture GHG apparaissent d’abord dans la céramique (fig.10). Nous mettons en évidence en premier lieu les vases bi tronconiques au bord évasé en forme d’entonnoir. Quelques-uns avaient la partie intérieure du bord ornementée de cannelures horizontales - l’habitat de Loeva; d’autre avaient des cannelures horizontales parallèles sur la partie supérieure - les habitats de Loeva, Tecucea, Siliștea Nouă. Sur certains vases, les fossettes apparaissent en combinaison aussi avec des guirlandes de cannelures - l’habitat de Tecucea. Les épaules des vases de ce type de Siliștea Nouă étaient ornementés de cannelures obliques. Deuxièmement, nous mentionnons les écuclles largement ouvertes de forme tronconique, au bord incliné vers l’intérieur, ornementés sur la partie supérieure de cannelures horizontales parallèles et les écuclles à l’ouverture grande, à la lèvre grossie vers l’intérieur sous la forme d’un “manchon”, ornementés dans la partie supérieure de cannelures horizontales parallèles (l’habitat de Grănicești).

Les ornements sur les vases d’usage commun ont la même provenance: la rangée horizontale d’alvéoles (l’habitat de Grănicești); la bande alvéolée horizontale ou les manches-soutiens alvéolés (l’habitat de Siliștea Nouă).

Les vestiges d’origine CC - les vases bi tronconiques au bord évasé en forme d’entonnoir et les écuclles tronconiques ou au corps arqué ornementé de cannelures horizontales - peuvent être considérés des importations, tandis que le décor de cannelures horizontales et leur combinaison avec une rangée de fossettes, ainsi que la rangée horizontale d’alvéoles spécifique de l’ornementation des vases d’usage commun prouvent, probablement, des emprunts.

Dans le rite et les pratiques funéraires, les corrélations entre les communautés CC et GHG sont moins saisissables. Dans ce sens peuvent être invoqués les complexes funéraires à aspect culturel mixte de Trifești et de Prăjești, les tombes no.1 et no.3 de la nécropole de Cotu Morii, où en tant qu’urne funéraire on a utilisé des vases d’usage commun, ainsi que le complexe tumulaire de Prăjeni

(fig.9) dont le rite et le mobilier funéraire illustrent une pénétration de la culture Gáva de sa zone d'origine dans l'aire CC.

La complexité des relations des communautés de type CC et GHG est prouvée aussi par certaines pièces en bronze; les faucilles à bouton, les faucilles à la lame au manche, les haches à douille à l'ouverture concave, les haches à douille à nervure massive autour du trou. Ces pièces, originaires du bassin de la Tisza supérieure et du Someș, sont arrivées dans l'aire de la culture CC par l'intermédiaire de la population appartenant à la culture de type GHG.

Les corrélations entre les communautés CC et GHG, identifiées surtout sur la base du matériel céramique et dans une moindre mesure par les complexes funéraires et certaines catégories d'objets en bronze (importations, imitations locales, l'adoption de quelques innovations, éventuellement pénétrations sporadiques) prouvent le fait que les liaisons entre ces formations culturelles apparentées et voisines avaient un caractère de réciprocité.

I b. Les interrelations entre les communautés hallstattiennes anciennes à céramique cannelée (CC/GHG) et incisée (TH)

Le complexe hallstattien ancien à céramique incisée, à la différence de celui caractérisé par la céramique cannelée de type CC - GHG, a été identifié dans l'espace est-carpatique beaucoup plus tard, étant dénommé de type Tămăoani - Holercani (Hänsel, 1976; László, 1985; 1986a; Левицкий, 1990a; Levițki, 1994b; 1994c). Actuellement, grâce aux autres explorations du sud de la Moldavie (Dragomir, 1983; Basarab-Nanu, 1990; Brudiu, 1991) et de Bas-Danube (Hartuche; 1983; Morintz, 1978; Jugănar, 1995), les caractéristiques du complexe hallstattien à céramique incisée de l'aire mentionné sont relativement bien connues (fig.11-13).

L'ensemble des traits caractéristiques, d'abord la céramique, et puis les particularités du rite funéraire, indiquent l'appartenance du groupe TH au complexe hallstattien ancien à céramique incisée d'origine balkano-danubienne et le délimite clairement du complexe hallstattien à céramique cannelée à l'est de Carpates, reflétant, aussi, des influences d'origine CC d'une part et Belozerka d'autre part (Morintz 1978, László 1986b, Levițki 1994b).

On n'a pas réalisé des recherches spéciales pour mettre en évidence les particularités spécifiques et les éléments communs propres à ces deux complexes hallstattiens anciens. C'est ce qui fait l'auteur à partir des vestiges caractéristiques aux formations CC (mais GHG) et TH.

En ce qui concerne la céramique, les différences entre les formations des complexes analysés sont plus pertinentes dans le cadre de la catégorie fine. Ainsi, la céramique en deux couleurs (noir lustré à l'extérieur mais jaune-orange à l'intérieur ou inversement), spécifique à la culture CC, est attesté dans une quantité très petite dans les complexes TH. La céramique lustrée sur les deux côtés, qui

comprend la plupart des récipients, est de couleur noire dans le complexe CC, et de couleur grise dans le complexe TH. Quant à l'aspect stylistique, il suffit de rappeler que c'est justement ce critère qui a servi de base pour délimiter les complexes hallstattiens anciens.

En ce qui concerne le rite funéraire, la spécificité des cultures comparées se manifeste par le fait que les premières (CC - GHG) pratiquaient l'incinération avec le dépôt des restes cinéraires dans des urnes dans des nécropoles planes, tandis que la population de la culture TH pratiquait le rite de l'inhumation et les re inhumations dans des nécropoles planes ou dans des habitats.

Les aspects communs des complexes hallstattiens anciens, à côté de ceux présents dans une série de composantes moins significatives, peuvent être observés aussi au niveau de caractéristiques principales qui les différencient: dans le rite funéraire – les nécropoles planes; dans la céramique – la similitude concernant tous les paramètres (technologiques, morphologiques et stylistiques) de la céramique d'usage commun. Quant à la céramique fine, les similitudes sont extrêmement limitées. Les traits communs des cultures CC et GHG et TH sont propres, sans exception, à tous les groupes hallstattiens à céramique cannelée et incisée, en illustrant en ensemble le spécifique de l'époque par rapport à la période tardive de l'Âge du Bronze.

Les interrelations entre les complexes culturels examinés se manifestent dans une mesure très limitée et peuvent être identifiées actuellement seulement dans la céramique (fig.14).

Les vestiges de tradition CC dans les complexes TH sont représentés par des fragments de vases à parois gros, à la surface extérieure noire lustrée et à celle intérieure de couleur jaune-orange, ornements de cannelures horizontales, quelquefois en association avec des manches-support (les habitats de Holercani, Tămăoani, Hansca-La Matcă, Vânători); des écuellen-bol au bord vertical, ainsi que des écuellen tronconiques largement ouvertes, à corps faiblement arqué et au bord incliné vers l'intérieur, ornements de cannelures horizontales (les habitats de Holercani, Pohrebea, Hansca-La Matcă) (fig.15).

Les éléments de tradition TH dans l'aire CC sont évidents surtout dans leur zone de contact, c'est-à-dire dans les habitats de Chișinău, Lucașeuca, Bălăbănești, Zăicana, Petruha, Ivancea II, Progres II et dans le reste du territoire sont seulement sporadiques. Il s'agit de l'espèce céramique fine grise à parois minces - tasses, coupes, écuellen tronconiques ornements en style TH. Les ornements incisés sur les vases CC s'associent dans la plupart des cas avec des cannelures horizontales ou des proéminences (fig.16-18).

Les éléments propres aux complexes hallstattiens anciens à céramique cannelée et incisée de l'espace est-carpatique présentent des caractéristiques communes à tous les groupes hallstattiens anciens. Les influences réciproques se manifestent seulement dans la céramique et apparaissent surtout dans leur zone de

contact, étant en ce qui concerne le reste beaucoup plus sporadiques. Les types morphologiques, raccordés à certaines catégories technologiques, attestés dans un milieu étranger, présentent des simples adoptions. De même on peut qualifier la présence des cannelures sur les vases de type TH. Les motifs incisés sur la céramique de la culture CC apparaissent, à rares exceptions, seulement comme éléments auxiliaires dans les compositions ornementales cannelées. Les éléments stylistiques mis en évidence dans l'ornementation de la céramique d'usage commun de ces deux complexes (les nervures arquées entaillées, les stries organisés) sont de provenance étrangère pour les deux complexes et ne peuvent être pas qualifiés comme étant spécifiques à l'un d'entre eux et adoptés par l'autre.

Chapitre II. Influences hallstattiennes d'origine carpato-danubiano-balkanique sur le milieu culturel nord-ouest-pontique de la période finale de l'Âge du Bronze

II a. Contributions hallstattiennes à la genèse et à l'évolution de la céramique de la culture de Belozerka (fig.21-25)

La céramique d'usage commun est considérée unanimement comme étant génétiquement liée de celle de la culture précédente, Sabatinovka (Лесков, 1971; Шарафутдинова, 1982; Мелюкова, 1979; Отрощенко, 1986; Ванчугов, 1990). En ce qui concerne la céramique fine, les opinions des spécialistes diffèrent, les discussions portant sur le problème de la genèse des formes déterminantes - coupes, tasses - mais aussi de l'ornementation. On distingue trois points de vue, conventionnellement: de tradition Belogrudovka (Тереножкин, 1961; Ильинская, 1975; Гаврилюк, 1979) et hallstattienne (Мелюкова, 1979; Ванчугов, 1990). En même temps, nous mentionnons que la plupart des chercheurs acceptent l'apport des cultures du Bronze tardif-hallstattiennes anciennes d'ouest à la genèse et à l'évolution de la céramique fine de la culture Belozerka.

La base de données accumulée jusqu'à présent permet de mettre en évidence d'une manière plus nuancée et plus concrète la présence des éléments de l'ouest dans le complexe de la céramique de la culture Belozerka. Les types de la céramique d'usage commun (pots, vases-pots, écuelles-poêles, couvercles) et leur ornementation ont des prototypes dans la culture Sabatinovka. Les tasses à deux anses ont la même provenance. La plupart des types à céramique fine, ainsi que leur ornement spécifique, ne sont pas de tradition Sabatinovka. Ceux-ci illustrent les influences de la part des communautés de l'ouest: du Bas Danube (les cultures de la période du Bronze tardif - Sihleanu, Râmnicelu, Radovanu, Tămăoani); du bassin du Danube moyen (les cultures des champs d'urnes funéraires); ainsi que de l'espace carpato-danubien occupé par le complexe hallstattien ancien à céramique cannelée (fig.19-20).

La corrélation entre le complexe céramique de la culture Belozerka avec celui caractéristique aux communautés synchrones de l'ouest est étudiée du point de vue du poids, de la diversité et du degré de pénétration de l'impulsion hallstattienne dans le milieu Belozerka, de leur origine des centres de genèse culturelle de l'espace carpato-balkanique.

La céramique d'usage commun de la culture Belozerka montre le fait que les influences de l'ouest ont été limitées et ont affecté peu leur répertoire. Du point de vue technologique et morphologique celles-ci sont insaisissables. En même temps, les pots à col haut incliné brusquement en dehors et au corps bi tronconique ou de forme arrondie, qui n'ont pas des prototypes dans le milieu culturel précédent, sont considérés de traditions thraces (Vančugov 1990), affirmation acceptable seulement pour la deuxième type de pots, ornements de proéminences.

Les influences occidentales sur la céramique d'usage commun de la culture Belozerka sont saisissables surtout dans l'ornementation. Les éléments ornementaux originaux de l'espace carpato-danubien de la période du Bronze tardif - Hallstatt ancien: les manches-supports ovales, aplatis et les proéminences sphériques ou coniques apparaissent sur tous les types de céramique d'usage commun, y compris sur ceux propres de toute l'aire Belozerka du Danube jusqu'au bassin de Dniepr (les habitats de Udobnoe, Tudora, Priozernoe I, Jalpug IV, Žovtnevoe, Mirnoe II, Krasnaja Kosa, Anatolievka, Uškalka-la couche supérieure, Dereivka, Nižnij, Rogacik, Babino IV) (fig. 21-23). Ces éléments ornements sont attestés sporadiquement aussi sur les vases de la culture Sabatinovka (les habitats de Bolgrad, Mologa II, Sabatinovka, Il'inka, Nižnij Bug), phénomène causé par les contact avec les communautés de la culture Noua (fig.24).

Du point de vue technologique, la céramique fine de la culture similaire de la culture Sabatinovka se différencie seulement par l'épaisseur et la minutie du travail des surfaces des parois, étant en même temps beaucoup plus proche, sinon identique, de celle caractéristique, au complexe hallstattien ancien à céramique incisée de l'espace carpato-danubien (László 1986, Morintz 1978, Levițki 1994b). L'apport des cultures d'ouest à la genèse de cette catégorie est démontré d'une manière assez convaincante par les types morphologique et par l'ornementation.

Les coupes (fig. 26; 27; 28/1-7, 10, 11; 29/1-3, 6, 8), la forme la plus fréquente dans les complexes Belozerka des steppes nord-pontiques, ont comme prototypes des vases provenant des complexes hallstattiens anciens de l'ouest du Moyen Danube ou des cultures de la période tardive de l'Âge du Bronze du Bas Danube. Quelques types de coupes attestées sporadiquement dans les complexes Belozerka, au col petit qui passe doucement vers le corps bombé et quelques variantes de ceux au col cylindrique passant brusquement vers le corps globulaire, ayant des correspondances dans les cultures Sabatinovka, Coslogeni et Noua, ont évolué dans la période du Bronze tardif d'une manière convergente ou ont été adoptés par les artisans de la culture Sabatinovka du milieu Coslogeni. La plupart

des types de coupes utilisées par la population de la culture Belozerka présentent du point de vue morphologique et ornemental des correspondances directes dans les cultures de l'Âge du Bronze du Hallstatt ancien du Transdanubien Moyen, du Bas Danube et de l'espace est-carpatique.

Les coupes grandes (fig.28/8,9;29/4,5,7,9,10;30/1,2,8,10) ornementées de motifs cannelés, incisés ou en relief, présentent des correspondances directes dans des complexes hallstattiens anciens du Moyen et du Bas-Danube.

Les tasses (fig.30/3-7,9,11-13) constituent la deuxième forme significative de la céramique fine de la culture Belozerka. Du point de vue morphologique et ornemental, ces récipients ont des prototypes dans la céramique du groupe culturel Balta S rat attribué à l'Âge du Bronze et localisé au sud-ouest de la Roumanie où il a évolué jusqu'au début du premier Âge du Fer.

Le tasses à deux anses (fig.31/1), attestées sporadiquement dans les complexes Belozerka trouvent leurs origines dans les cultures précédentes du Bronze tardif, Noua et Sabatinovka.

Les jarres (fig.31/2-10) apparaissent dans un état déjà formé dans la culture Belozerka. Leur genèse et évolution a eu lieu dans les cultures des périodes moyenne et tardive de l'époque du Bronze de l'espace carpatodanubien (Žuto-Brdo-Gârla Mare et Cruci-Belegiš), ainsi que dans la période hallstattienne ancienne, étant constitués sur le fond local.

Sous les influences de l'ouest, dans le complexe céramique Belozerka apparaissent aussi quelques types de canettes (fig.32/11, 12), les écuelles de forme hémisphérique ou tronconique au bord incliné vers l'intérieur, ornées en style hallstattien (fig.32/1-10).

La diffusion des types d'ornements de tradition carpatodanubienne dans le milieu culturel nord-pontique se trouve en liaison directe avec le déplacement, sous la pression des Thraces anciens, d'une partie de la population de la culture Noua, dans les steppes nord-pontiques, ainsi qu'avec le mouvement des porteurs des cultures hallstattiennes anciennes à céramique incisée du Bas Danube vers nord-est.

Les influences hallstattiennes sur le complexe céramique de la culture Belozerka ont affecté - en premier lieu - les deux catégories de la céramique, fine et d'usage commun. La céramique d'usage commun connaît de nouveaux types morphologiques et ornementaux. En ce qui concerne la céramique fine, l'adoption par les potiers des communautés Belozerka des traditions morphologiques et ornementales des cultures antérieures et synchrones de l'ouest apparaissent sous deux aspects: assimilations locales des prototypes étrangers et simples importations.

II b.Eléments hallstattiens dans le rite et les pratiques funéraires de la population des steppes nord-pontiques

Le rite funéraire des cultures représente un système unitaire, stable, conservateur, traditionnel formé de deux composantes principales, étroitement et réciproquement liées, qui inclut aussi les pratiques rituelles traditionnelles que les éléments typiques au rite funéraire (constructions funéraires, mobilier, position de défunt, etc.). Tout écart par rapport aux coutumes traditionnelles (innovations) est saisissable par le matériel archéologique et atteste l'apparition de quelques éléments à caractère étranger.

Les monuments funéraires de la culture Belozerka sont représentés par des nécropoles tumulaires, par des nécropoles tumulaires-planes, par des tumulus isolés et par des nécropoles planes. En tant que constructions funéraires on utilisait les fosses rectangulaires et plus rarement de forme ovale. Dans le rite funéraire on pratiquait l'inhumation en position recroquevillée à l'orientation vers le sud.

Le mobilier des tombes est représenté par la céramique (d'habitude de la catégorie fine), par des objets en métal, par des perles en ambre, en verre, etc., os d'animaux (Шарафутдинова, 1982; Черняков, 1985; Отрощенко, 1986; Ванчугов, 1990; Levițki, 1994c).

Dans l'étude des relations des communautés hallstattiennes anciennes avec la population des steppes nord-pontiques par l'intermédiaire des monuments funéraires, sur le premier plan se situent les éléments moins caractéristiques de la tradition funéraire spécifique à la culture Belozerka, ainsi que les innovations. Puis on a étudié:

- a) le reflet du processus de genèse culturelle;
- b) la stratification sociale à l'intérieur des communautés;
- c) la présence des éléments et des traditions étrangères (on a insisté surtout sur ces dernières).

Les traits moins spécifiques et les innovations dans le rite funéraire de la culture Belozerka, qui ne présentent pas des affinités dans la culture Sabatinovka et n'indiquent pas la différenciation sociale des membres de la communauté - l'apparition des nécropoles qui réunissent des caractéristiques des nécropoles tumulaires et des nécropoles planes, la pratique des enterrements plans; le changement de l'orientation des défunts; l'utilisation des fosses à niche; la pratique des incinérations – constituent, selon quelques spécialistes, le reflet de l'évolution locale (Лесков, 1971; Шарафутдинова, 1982). Autres spécialistes mettent en relation la présence de ces innovations avec quelques pénétrations de populations allogènes, surtout de l'ouest (Мелюкова, 1979; Черняков, 1985; Ванчугов, 1990). V.V. Otrošenko considère que les modifications essentielles du rite funéraire dans la culture Belozerka sont dues aux influences de la culture Srubnaja (Отрощенко, 1975).

L'hypothèse que l'apparition des nécropoles tumulaires-planes et planes, la diffusion de l'orientation des défunts vers le sud dans le cadre de la culture Belozerka (fig.35-37) représente le résultat des influences de la part de la population de la culture Noua, déplacée sous la pression des tribus thraces, est confirmée par le matériel d'une série de nécropoles Noua explorées entre Prut et Nistru - Pererâta, Corjeuți, Burlănești (fig.34), Chirileni. Les nécropoles planes, les inhumations en position recroquevillée et la pratique des re inhumations sont caractéristiques aussi au groupe hallstattien à céramique incisée de type TH, étant différente seulement l'orientation des défunts.

Les incinérations sporadiques dans le cadre de la culture Belozerka, mises en relation avec les influences de la part des tribus thraces sur celles des steppes nord-pontiques, sont connues à présent dans les nécropoles de Cazaclia-T.53 (38/1), Kočkovatœ-T1, Tum. 32 (fig.38/7) de l'espace entre Danube et Nistru et à Alexeevka, région de Dnepropetrovsk. Les premières sont incomplètes et ont été faites dans des fosses funéraires simples, initialement les défunts étant déposés conformément au coutume pratiqué dans le cas des inhumations, accompagnées de mobilier à traces de cuisson secondaire. Les membres de la culture Belozerka pratiquaient, parmi les actions rituelles qui accompagnaient les enterrements de quelques défunts, la coutume de la purification par l'intermédiaire des bûchers aménagés au dessus des fosses et ainsi on exclut la possibilité d'admettre quelques influences hallstattiennes.

Dans le contexte des interactions entre les communautés thraces et la population de la culture Belozerka, reflétées dans les coutumes funéraires, on considère que peuvent être invoquées les pratiques de la re inhumation (T.1, Tum.45 (fig.38/4); T.1, Tum. 39 (fig.38/2) de Kočkovatœ; T.6, 10, 11, Tum.5, Fosse 1 de Pervomaevka (fig.40/5,8); T.7 de Budurgeli; T.17, 21 de Černjanka (fig.40/2, 3) et les dépôts successifs des défunts dans les mêmes constructions sépulcrales (T. 58 et 102 de Širokœ; M. 12-Budurgeli (fig.40/1); T.1, Tum. 50 de Kočkovatœ (fig.40/6); T.18 de Černjanka (fig.40/4); Tum. 5 de Divizia (fig.39), attestées sporadiquement dans les nécropoles de la culture Belozerka, mais interprétées comme des tombes doubles, spécifiques aussi pour le complexe hallstattien ancien à céramique incisée TH.

Les influences d'origine hallstattienne ancienne sur les communautés nord-pontiques sont reflétées aussi par la coutume de déposer les récipients plus petits dans des vases plus grands (Kočkovatœ, Tum. 34 (fig.41/1-12), pratiquée aussi par la population du complexe hallstattien à céramique cannelée comme une adoption de la culture des tombes tumulaires, que par le mobilier de quelques tombes, constitué des pièces de type clairement hallstattien (Cazaclia, T.26, 27, (fig.44, 45); le tumulus - cénotaphe de Zalizničnoe (fig.42); Tum. 3 de Pohrebea (fig.46); la tombe secondaire du tumulus de Vladimirovka (fig.43).

En résumant les données concernant les influences d'ouest sur le rite funéraire de la population de la culture Belozerka, on constate leur présence dans les deux composantes de celui-ci. L'acceptation de l'idée de quelques pénétrations de population de tradition hallstattienne dans les steppes nord-pontiques se réfère seulement aux porteurs du complexe hallstattien ancien à céramique incisée qui utilisaient les nécropoles planes, pratiquaient l'inhumation en position recroquevillée, les re inhumations, les dépôts successifs des défunts dans la même construction sépulcrale. La coutume de poser des vases petits à l'intérieur de quelques récipients plus grands peut être mise en relation avec le complexe hallstattien à céramique incisée. Les pièces de mobilier de tradition hallstattienne des complexes funéraires de type Belozerka, excepté la céramique, pouvaient être adoptées du milieu des deux complexes hallstattiens.

II.c Pièces en bronze de types central et sud-est européens attestées dans les steppes nord-pontiques

Les processus historiques de l'Europe du sud-est le dernier quart du IIe millénaire av. J.-C., surtout la „hallstattisation” de l'espace carpato-balkanique, ont mis fin à l'évolution du complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Les aires des cultures Coslogeni et Noua sont occupées par les formations des complexes hallstattiens anciens à céramique incisée et cannelée. Dans les steppes nord-pontiques, sur le fond culturel local, Sabatinovka, a lieu la constitution de la culture Belozerka.

Dans la métallurgie du Bronze, ces transformations culturelles radicales ont mené à la cessation de l'activité du centre métallurgique de Râșești qui activait dans le cadre de la culture Noua et Ingul-Krasnyj Majak de la culture Sabatinovka, à l'élimination du circuit d'une quantité considérable d'objets en bronze, à la diminution des relations traditionnelles et à l'inclusion des territoires est-carpatiques dans les aires transylvano-hongrois, central-et ouest-européen, à l'apparition dans la culture Belozerka du centre métallurgique Kardașinka, formé avec l'apport des centres des centres orientaux d'Oural et de Volga-Oural (Дергачев, 1975; Черняков, 1976; Бочкарев, 1981).

La production métallurgique de la culture Belozerka se caractérise par la diminution considérable de l'aire de diffusion; la diminution brusque du nombre des dépôts et des pièces isolées; la disparition de quelques catégories spécialisées; la miniaturisation des objets; la renaissance partielle de l'industrie du silex et surtout la réorganisation essentielle des relations reflétées dans la typologie des objets. Du point de vue de la typologie, les objets qui pourraient indiquer des influences ou des adoptions des centres métallurgiques occidentales manquent. Les pièces de traditions d'ouest connues dans les steppes nord-pontiques ont été

considérées des importations (Черных, 1976; Мелюкова, 1979; Черняков, 1985; Ванчугов, 1990).

L'état actuel de connaissance du Hallstatt ancien, d'un part et du massif culturel répandu du Bas Danube jusqu'à la mer d'Azov, d'autre part, compte-tenu des dernières réalisations dans le domaine de l'étude de la métallurgie du bronze dans le sud-est de l'Europe, permet un approche beaucoup plus complète des relations entre ces deux mondes, telles qu'elles se reflètent par les pièces en bronze.

Les pièces en bronze d'origine occidentale des steppes nord-pontiques appartiennent aux dépôts, mis au jour durant les explorations archéologiques dans des nécropoles ou dans des habitats, mais aussi par hasard (fig.48).

Les dépôts de Pavlovka et de Novogrigorievsk (fig.49/4-12) sont attribués en unanimité par les spécialistes à la catégorie d'importations typiquement thrace ou occidentales (fig. 49/1,3). Leur datation en Ha, B1 et respectivement HaA2-B1 est en général acceptable. L'examen morpho-stylistique des pièces de ces dépôts montre que le dépôt de Pavlovka, du point de vue de l'origine des pièces a un caractère mixte (la tasse de Banat, Transylvanie, Hongrie; la hache à douille surtout du nord-ouest de la Bulgarie), tandis que le dépôt de Novogrigorievsk présente un aspect hallstattien ancien sud-est-européen.

Du point de vue de leur fonction, les pièces en bronze de tradition occidentale se divisent en outils, armes, accessoires vestimentaires, pièces de parure et récipients.

Les outils (fig.49) sont représentés par des haches à douille à une seule petite anse et à la facette trapézoïdale (dépôt de Pavlovka), à nervure massive autour de l'orifice (dépôt de Novogrigorievsk) et au tranchant aplati obliquement; par la moule de Voloșskoe pour la fonte des pièces à aspect mixte (est-ouest) (fig.49/14), par les faucilles au bouton et par les faucilles à la lame au manche (dépôts de Nicopol, Ingul, de Rajgorod, de Solonec et la pièce isolée de Obuhovka); par les couteaux à dos gros, au bout plié en haut et au manche court (dépôt de Novogrigorievsk, nécropole de Cazaclia, habitat de Tudora; pièces trouvées par hasard à Kučugur et Sneghirevka), par les lames de scie (habitats de Čerevičnoe, Belozërka, Babino IV et Zmeevka).

Les armes (fig. 50) comprennent des pointes de flèche au tube à deux ailerons (nécropoles de Vasil'evka, habitats de Suvorovo VI et Zlatopol et du type plates à pédoncule douées d'une barre perpendiculaire à deux ailerons (les moules de Suvorovo et de Slobodka); par pointes de lance à lame en forme de feuille, à tige avec deux ou trois nervures longitudinales en deux variantes: au tuyau allongé (rég. Zaporožje, Radionovka) et au tuyau très court, à bordure (Obuhovka).

Les accessoires vestimentaires (fig.51/1-11) sont représentés par des fibules de types „Violentbogenfibeln” (tum. Strumok); „Bogenfibeln” (tum. Stepnoe, nécropole de Cazaclia); par des fibules à deux spirales et au arc en angle par

rapport au ressort (nécropoles de Širokoe, Lukjanovka, Pervomaevka, Cazaclia, tum. Širokoe), par des fibules à deux spirales et à l'arc courbé (découvertes fortuites à Olbia et Kerč) et par des ceintures (nécropole de Brilevka).

Les pièces de parure (fig.51/12-16) incluent des bracelets ronds ou ovales en section (dépôt de Novogrigorievsk), aux bouts ouvertes (Novogrigorievsk, Novokotovsk), aux bouts superposés (Širokoe, Stepnoe) et faits d'une plaque (Budurgeli), des *saltaleoni* (Novogrigorievsk), des manchons en or (Strumok), en os (Širokoe), en agate (Pervomaevka), en bronze (Brily).

Les pièces de harnachement (fig.51/17; 52) comprennent des pendentifs en forme de cloche (Kočkovoate, Cazaclia, Doina, Vasil'evka, Zburievka, Lukjanovka, Stepnoj), les moules de Zavodovka, Novoalexandrovka et Ranževoe), des appliques cruciformes (Cazaclia, Sivaševka).

Les récipients –jusqu'à présent ont été attestés seulement dans le dépôt de Pavlovka.

Du point de vue spatial, les outils, les armes, les accessoires vestimentaires, les pièces de parure et de harnachement de types occidentaux sont découvertes dans les steppes nord-pontiques du Bas-Danube jusqu'à la mer d'Azov. Quelques exemplaires de pièces de traditions occidentales ont été trouvés dans la Crimée et dans le Caucase de nord. La plupart proviennent de l'Europe centrale et de sud-est et isolement du bassin de la mer Méditerranéenne.

Dans la période hallstattienne ancienne, les pièces en bronze des types mentionnés étaient largement utilisées par la population de la culture des champs d'urnes de Slovaquie, de Hongrie, de Croatie et surtout des premières formations hallstattiennes de l'espace carpato-balkanique, y compris celui est-carpatique. La diffusion des pièces de tradition hallstattienne ancienne dans les steppes nord-ouest-pontiques s'explique par les contacts directs de la population de la culture Belozerka avec celle thrace est-carpatique, cette dernière ayant le rôle d'intermédiaire. Les pièces en bronze d'origine hallstattienne ancienne attestées dans l'aire de la culture Belozerka ont des prototypes dans le monde thrace de la période BrD, quelques-unes même de BrC, et, avec référence aux steppes nord-pontiques, peuvent être qualifiées comme de simples importations. En même temps, quelques-unes de celle-ci - les couteaux au dos courbe, les pointes de flèches, les pendentifs en forme de cloche - ont commencé à être produites, à partir des prototypes occidentaux, par les artisans autochtones aussi. Dans d'autres cas, surtout dans le cas des haches à douille, on a adopté aussi des éléments d'ordre stylistique de la tradition occidentale (la moule de Vološskoe).

Chapitre III Vestiges d'origine nord-pontique dans l'aire du monde thrace

III a Céramique de type Belozerka dans le milieu thrace

La céramique des complexes hallstattiens anciens est à présent relativement bien connue (Мелюкова, 1961; Smirnova, 1974; Kemenczei, 1984; Gumă, 1993; László, 1994; Levițki, 1994a; Morintz, 1987; László, 1986a; Levițki, 1994b). Cette thème n'a pas été analysé spécialement dans la littérature. Quelques aspects ont été discutés seulement d'une manière tangentielle dans une série de synthèses concernant la première époque du fer de l'espace est-carpatique (Мелюкова, 1979; László, 1986b; Morintz, 1987; Ванчуров, 1990 ș.a) dans lesquelles on a mentionné la présence des vases de type Belozerka dans les stations hallstattiennes anciennes de Tămăoani, Vaslui, Galați (Vânători), Valea Lupului, Glăvănești Vechi, Babadag, Bolotești-Vrancea (habitats et nécropoles). Des vases de type Belozerka sont connus à Vânători et Banca (Brudiu 1991, 1992), à Niculițel „Cornet” (Topoleanu, Jug naru, 1995), à Hârșova (Morintz, Șerbănescu 1974), à Lișcoteanca (Hartuche, 1979) dans le milieu des groupes Holercani-Hansca (Levițki, 1994 b) et dans la culture CC (Levițki, 1994 a).

La céramique de type Belozerka apparaît seulement d'une manière sporadique dans l'aire hallstattienne ancienne, dans des complexes funéraires dont les caractéristiques correspondent exactement à ceux nord-pontiques et dans des habitats à particularités morphologiques qui diffèrent radicalement de celles spécifiques à la céramique autochtone.

Les vases de type Belozerka de la catégorie d'usage commun, attestés dans l'aire du monde thrace, ont été modelés d'une pâte grossière, avec beaucoup de dégraissants, ayant les surfaces lisses en général, mais poreuses, quelquefois grumeleuses, à barbotine ou faiblement lustrées, de couleur gris.

Du point de vue morphologique, ceux-ci appartiennent à la plus représentative forme de la céramique d'usage commun de la culture Belozerka –les pots. Les pots présentent les types suivants: pots au col court, vertical ou un peu incliné en dehors, à épaule bien mis en évidence qui délimite brusquement le col du corps globulaire (Tămăoani, Hârșova, Vaslui, Bălăbănești, Chișinău, Costești VII), en général sans ornements; pots au col peu mis en évidence qui passe doucement vers le corps bombé (Costișa, Pohrebea, Vânători, Niculițel „Cornet”, Hârșova), ornementés de cordons simples ou alvéolés, dans certains cas aux bouts ouverts, de manches-soutiens, d'une rangée d'alvéoles en association avec des proéminences sur les bords, pots à corps sphérique, au col étroit, au bord rabattu en dehors (Holercani, Hansca-La Matcă, Tămăoani, Vânători), ornementés d'entailles sur le bord en association avec une rangée d'alvéoles à la base du col; avec une bande de lignes incisées sur le col ou avec des proéminences coniques sur les épaules; pots

au corps plus ou moins bi tronconique, au bord petit vertical ou évasé (Vaslui, Valea Lupului, Bolotești-Vrancea), ayant comme ornement une bande alvéolée, une rangée horizontale d'alvéoles ou une bordure en relief ornementée d'incisions interrompues par des „pastilles” obliquement disposées; pots au corps bitronconique ou sphérique et au bord rabattu en dehors, à la lèvre grosse dans la partie extérieure (Pohrebea, Tămăoani).

L'ornementation des vases d'usage commun qui consiste en entailles, piqûres, alvéoles, raies à bouts ouverts pendus, attestée dans les complexes hallstattiens est de tradition nord-pontique aussi.

La céramique fine modelée conformément aux traditions technologiques nord-pontiques dans le milieu hallstattien ancien est représentée par: *coupes* au col cylindrique haut, au bord évasé qui passe brusquement vers le corps bombé (Vânători, Corjeuți) en général sans ornementation; au corps peu élevé globulaire, au col haut conique à lèvre évasée (Coșnița, Babadag, Holercani, Chișinău), seulement l'exemplaire de Babadag étant ornementé de cannelures obliques; *tasses* (Holercani, Calfa, Chișinău, Grănicești), les dernières ornementées de nervures obliques ou verticales groupées en quatre en trois; *écuelles* bi tronconiques à seuil au passage du col vers le corps (Coșnița, Holercani, Balta, Mândrești); *vases grandes* au corps arrondi, au col étroit, au bord évasé (Coșnița), ornementés dans motifs en relief formé d'une nervure circulaire à l'intérieur de laquelle on a placé deux segments réciproquement perpendiculaires qui forment le signe de la croix; *brocs* dont la partie inférieure est sphérique et celle supérieure est approximativement cylindrique, au bord légèrement évasé (Babadag).

La céramique d'origine nord-pontique est attestée plus fréquemment dans l'aire du complexe hallstattien ancien à céramique incisée et plus rarement de celui à céramique cannelée, ce qui s'explique par le voisinage du premier complexe avec l'espace occupé par la culture Belozerka.

III b Complexes et pratiques funéraires de tradition nord-pontique dans l'espace de l'ouest de Nistru (fig. 56)

Les monuments funéraires des complexes hallstattiens anciens sont représentés, à rares exceptions, par de nécropoles planes. La population du complexe à céramique cannelée pratiquait l'incinération avec le dépôt des restes cinéraires dans des urnes et plus rarement dans des fosses simples et la population du complexe céramique incisée –le rite d'inhumation en position recroquevillée, au crâne orienté vers nord-ouest; les re inhumations étaient sans connexion anatomique (László, 1994; Levițki, 1994a; László, 1986a; Levițki, 1994b). Comme on a déjà observé, les pratiques funéraires de la population du complexe hallstattien ancien à céramique incisée ont certains traits communs avec ceux de la population de la culture Belozerka.

Maintenant on va s'occuper d'autres habitudes funéraires, communes aussi aux communautés Belozerka qu'à celles hallstattiennes anciennes, mais d'une évidente origine orientale. Il s'agit en premier lieu de l'habitude de poser comme offrande des animaux entiers, attestée dans la nécropole de Taktabaj de la phase évolué de la culture Gáva du nord-est de la Hongrie, ou 5 sur 17 tombes à incinération contenaient chacune un squelette d'animal près de l'une funéraire; dans la nécropole de Szajla, attribuée à la culture Kyjatice du nord de la Hongrie, les restes de l'offrande de chair consistaient en quelques os. On remarque aussi la situation de deux tombes à inhumation de la nécropole plane de Trifești de l'aire de la culture CC. Dans une tombe, les restes de l'offrande de chair sont représentés par quelques os d'animaux. La deuxième tombe contenait deux squelettes de gros bétail assis sur le côté droit, aux pieds pliés, orientés avec le crâne vers le sud-ouest (fig.58). Deuxièmement, on remarque la pratique de la purification par l'intermédiaire du bûcher funéraire, attesté dans les deux complexes funéraires de Trifești sous la forme d'une couche de cendre ou des traces de bûcher brûlé sur le fond des fosses.

Nous allons examiner les complexes funéraires des espaces Carpați-Nistru et balkano-danubien qui reflètent, selon l'opinion des spécialistes, certaines influences originaires des steppes nord-pontiques ou quelques pénétrations des steppes orientales dans le milieu thrace ancien: T4 et T6 de la nécropole plane de Vaslui, la tombe isolée de Vânători-Galați, les enterrements secondaires en position recroquevillée dans des tumulus des époques antérieures - Valea Lupului (fig. 57), Glăvăneștii Vechi, Bolotești, Șendreni, le tumulus de Petrești (fig.60) – dans l'espace est-carpatique – et les tombes de Madara, Dolna Saharna sur le territoire de la Bulgarie (Мелюкова, 1979; László, 1986b; Ванчугов, 1990; Агульников, 1990).

L'analyse du rite funéraire et du mobilier de ces complexes prouvent le fait que les tombes de Glăvăneștii Vechi et de Șendreni ne peuvent pas être synchronisés avec la culture Belozerka. Sous certaines réserves, dans ce contexte peut-être invoquée aussi la tombe de Bolotești-Vrancea.

La céramique des quelques tombes de la nécropole dérangée de Hârșova-Bas Danube (Morintz, Șerbănescu, 1974) et de la tombe secondaire no. 4 du tum. 2 de Corjeuți, au nord de la R. Moldova (Levițki, Demcenco, 1994) montre que celles-ci peuvent être synchronisées avec la culture Belozerka.

En résumant, en ce qui concerne les monuments funéraires de l'aire thrace qui contiennent des éléments originaux des steppes nord-pontiques, on constate leur présence dans les territoires occupés par les deux complexes hallstattiens anciens. Les complexes funéraires de tradition steppique y présentés ne diffèrent pas dans la plupart des cas des enterrements de l'aire de la culture Belozerka et ils sont représentés par des tombes situées dans des nécropoles planes de la population locale (Trifești, Vaslui), par des tombes planes isolées (Vânători), par des tumulus

(Petrești) ainsi que par des tombes creusées dans les tumulus préexistants (Valea Lupului, Bolotești, Petrești, Corjeuți).

Les écarts, attestées sporadiquement dans le rituel funéraire de quelques complexes et la présence dans le mobilier des vases de tradition locale, indiquent probablement la cohabitation des différentes communautés ethniques et le caractère pacifique de leur relations.

III c Pièces en bronze de types nord-pontiques dans l'aire du monde thrace

Le problème de la présence des pièces en bronze d'origine nord-pontique dans l'espace du monde thrace a été discuté seulement à l'occasion de nouvelles découvertes d'objets de ce type. En général, on considère que le mobilier métallique des cultures thraces anciennes illustre d'une manière particulièrement évidente l'interruption dans cette période des liaisons entre l'espace carpatodanubien et les steppes nord-pontiques, que les dépôts d'objets en bronze de la période hallstattienne ancienne ne contiennent pas des pièces provenant à l'est et que ces dernières ont été trouvées seulement durant l'exploration de quelques habitats (Мелюкова, 1979).

Des informations concernant les pièces en bronze d'origine orientale découvertes dans l'espace thrace on trouve à présent dans des études de synthèse qui, à rares exceptions (Левицкий, 1993; Дергачев, 1997), se limitent seulement à constater leur origine (László, 1994; Levițki, 1994a; Крушельницка, Филипчук, 1993; Кобаль, 1993; Petrescu-Dîmbovița, 1977; Черных, 1978; Kemenczei, 1984; Șadurschi et al., 1986).

Les pièces en bronze d'origine orientale de l'aire de la culture thrace se trouvent surtout dans la composition des dépôts ou sont des découvertes isolées. Celles-ci apparaissent sporadiquement dans les complexes d'habitat et manquent complètement dans les complexes funéraires. Du point de vue du territoire, ces pièces sont concentrées dans la zone carpatonistréenne, surtout entre Nistru et Prut, directement limitrophe à l'aire de la culture Belozerka; du reste celles-ci sont attestées sporadiquement (fig.61). Chronologiquement, la plupart se datent dans la période Ha A1.

Dans cet ouvrage on examine toutes les catégories d'objets en bronze qui se trouvaient en circulation dans la période ancienne de l'époque hallstattienne dans l'espace est-carpatique, excepté celles qui proviennent avec certitude de la culture Noua. Les dépôts de Mândrești, Rădeni, Dipșa, Petroșani III, Șpălnaca II, Kodza Olar (Pop Gruevo) contiennent des pièces de type oriental, attribuées à la période du Hallstatt ancien à cause de leur aspect. Le dépôt de Deleni est constitué exclusivement d'objets d'origine orientale: une faucille et une hache à douille (fig.62/7,9). Les spécialistes ont des opinions différentes en ce qui concerne l'attribution typologique de la faucille (à crochet ou de type oriental) et sa synchronisation avec

l'horizon Noua-Sabatinovka (Dergačev 1997) ou avec le Hallstatt ancien - Belozerka (László 1994).

L'appartenance de la faucille de Deleni à la culture Belozerka est démontrée par les moules de Černomorka et Kremenčuk. Dans le dernier cas, le négatif de la faucille est associé avec un négatif de hache à douille à deux oeillettes, spécifique au centre métallurgique Zavadovka. Les caractéristiques morphologiques et stylistiques de la hache à douille permettent, elles aussi, son attribution à la période d'évolution de la culture Belozerka.

Quant aux pièces en bronze découvertes par hasard, le problème de leur synchronisation avec l'horizon hallstattien ancien est discutable seulement pour une série de haches à douille concentrées dans la zone de sylveste de l'espace Nistru-Siret et du Bas Danube, datée de la phase ancienne de la culture Sabatinovka: Chiperceni, Vorona Nouă, Ibănești, Socrujeni, Malograd, Kodza Olar et Galice (Dergačev, 1997).

Les correspondances des pièces mentionnées dans les dépôts de la série Cincu-Suseni (Ha A1) et Kardašinka prouvent leur appartenance à la période ancienne de l'époque hallstattienne - la culture Belozerka.

Les pièces en bronze de traditions orientales de l'espace des premières formations hallstattiennes se divisent en outils et armes.

Les outils sont représentés par des haches à douille à deux petites anses placées directement sous la bordure (Chiperceni, Deleni, Ibănești, Socrujeni, Petroșani, Dipșa, Malograd, Kodza Olar) caractérisés par bordure accentuée, par des proportions allongées de forme rectangulaire, facettes terminées par des arêtes supplémentaires, côtes en forme de feuille de laurier, tranchant arqué et ornement en relief; haches à douille à deux petites anses de type cimmérien (Suruceni, Kalininsk (Cupciu), Rădeni, Vorona, Nouă, Galiče) caractérisés par corps étroit rectangulaire à deux nervures horizontales, facettes bordées par arêtes, côtes en forme de feuille de laurier, tranchant arqué (quelque uns) et par ornement en relief; haches à douille à petite anse frontale (Mândrești, Bocșa) caractérisées par petites dimensions ou plus sveltes, à bordure massive autour de l'orifice, section ovale ou hexagonale et par facettes en forme d'arche; faucilles (Deleni) et herminette (Mândrești) (fig.62; 63/1-3, 4-8, 10-11).

Les armes sont représentées par des poignards de type cimmérien (Mândrești, Corjova, éventuellement Mogoșești) et par des poignards aux tranchants parallèles (Chișinău) (fig.63/3, 9, 12).

En conclusion, les pièces de types orientaux dans l'aire du monde thrace sont concentrées surtout dans la zone carpato-nistréenne, plus à l'est étant seulement des présences accidentelles. Quant à leur origine, celles-ci proviennent surtout du milieu précédent Sabatinovka, de tradition Srubnaja, de l'espace Volga-Ural; la plus grande diffusion était dans le milieu culturel Belozerka dont les centres de production étaient situés dans le bassin du Moyen et du Bas Dniepr. Leur

utilisation intense par la population de la culture Belozërka, qui était en voisinage direct avec les Thraces anciens du territoire est-carpatique, a mené à l'adoption par les derniers des pièces d'origine orientale et par leur intermédiaire à leur diffusion plus loin vers l'ouest. Dans la plupart des cas les bronzes de tradition orientale dans l'aire du monde thrace sont des simples importations et dans d'autres cas ceux-ci ont un caractère typologique mixte ou représentent des imitations locales des prototypes nord-pontiques.

Chapitre IV. L'impulsion du Hallstatt thrace dans l'évolution des cultures de la sylveste à l'est de Nistru dans la période tardive de l'Âge du Bronze

IV a. Influences hallstattiennes sur la céramique des cultures Belogrudovka-Černyj Les ancienne-Bondariha

L'impulsion hallstattienne dans la zone de sylveste à l'est de Nistru a affecté non seulement le territoire limitrophe au monde thrace à droite du Dniepr, peuplé par les communautés de la culture Belogrudovka-Černyj-Les ancienne, mais a pénétré encore plus loin, à l'est de Dniepr, dans le milieu de la culture Bondariha (fig. 67). Les formes caractéristiques de la céramique de la culture Belogrudovka ont des prototypes dans les cultures précédentes Trzcineck d'Est et Komarov qui ont évolué dans cet espace dans la période moyenne du Bronze et dont la première est liée génétiquement (fig. 64). En même temps, le complexe céramique de la culture Belogrudovka atteste la présence aussi de quelques éléments étrangers de tradition orientale ou occidentale (Березанська, 1964). Les influences occidentales, provenant de la culture Noua, se réduisent à la présence des tasses à deux anses et des vases de type pot, de bandes en relief simples associés avec une rangée de perforations incomplètes. Les influences hallstattiennes sont représentées par des vases aux parois épais, à surface extérieure lustrée, de couleur noir, à surface intérieure rouge-brique, ornements de cannelures horizontales, de proéminences ovales ou coniques, par des écuilles tronconiques, lustrées au noir, ornements de cannelures horizontales dans la partie supérieure du corps; par des coupes ornements de motifs imprimés, incrustés avec de la pâte blanche, par des vases sveltes de type pot ornements de stries verticales, éventuellement par plastique zoomorphe (Березанская, 1985d; Рыбалова, 1999). L'analyse détaillée des éléments céramiques considérés par les spécialistes comme adoption du milieu culturel hallstattien montre le fait qu'il y a des réserves concernant seulement le procédé technique de l'incrustation avec une pâte blanche des ornements.

Technologiquement, les catégories de la céramique (d'usage commun, fine et rituelle) n'ont pas été affectées par les traditions hallstattiennes. En même temps, dans les complexes céramiques des sites Belogrudovka apparaissent des catégories

technologiques nouvelles d'origine occidentale: la céramique noire lustrée (les habitats de Sinickij Les, Krasnopolka, Makeevka, Sobkovka, Sandraki, Jaruga, la nécropole Hordeevka, le tumulus de Cuzmin), et la céramique à la surface extérieure noire lustrée et celle intérieure rouge-brique (l'habitat de Jaruga). Le répertoire morphologique de la céramique d'usage commun n'atteste pas des influences hallstattiennes, excepté, quant à l'ornementation, les proéminences coniques (habitat de Jaruga).

L'impulsion hallstattiennne est beaucoup plus saisissable dans la morphologie et l'ornementation de la céramique fine de la culture Belogradovka, qui a mené premièrement à quelques modifications typologiques et ornementales dans le cadre des formes locales de tradition Komarov-Trzcinick d'Est (écuelles, brocs, coupes) et deuxièmement à l'utilisation par la population de la culture Belogradovka de quelques types nouveaux de vase d'origine incontestablement occidentale (coupes grandes, tasses, vases à fruits, jarres) (fig.68-70).

Sans prototypes dans le milieu culturel précédent, mais traditionnelles dans l'aire du monde thrace, sont: les écuelles tronconiques à corps légèrement arrondi vers l'ouverture, au bord incliné vers l'intérieur (les habitats de Jaruga, Subbotovka, Sandraki, Makeevka, la nécropole de Hordeevka), vertical ou taillé obliquement (les habitats Jaruga, Sandraki), au bord lobé (l'habitat de Jaruga), ornementé de cannelures horizontales, de manches-supports ou d'entailles obliques sur le bord; les brocs au bord allongé, au col légèrement mis en évidence et à la lèvre évasée, au diamètre maximum vers le fond, à l'anse surhaussée, avec une proéminence dans la partie supérieure (Sobkovka), les brocs au corps bas hémisphérique, à l'épaule accentué, à la lèvre évasée, à l'anse surhaussée et au fond à *umbo* (Hordeevka); les brocs à un bouton dans la zone de la courbure (Hordeevka, Sandraki); les coupes bi tronconiques au col plus ou moins arqué, au bord évasé et au fond plat, ornementées de motifs imprimés, incisés ou en relief (Sobkovka, Hordeevka), les coupes tronconiques au bord évasé et au fond annulaire vide ou cylindrique plein (Hordeevka, Subbotovka), les coupes cylindriques, profondes, au bord évasé et au fond rond (Belogradovskij Les).

Les vases d'origine occidentale sont représentés dans les sites Belogradovka par: coupes grandes, lustrées, de couleur gris ou noir, caractérisées par corps légèrement bi tronconique ou globulaire et au col tronconique au bord évasé, ornementées de motifs incisés ou de cannelures horizontales associées à des groupes horizontaux de trois cercles concentriques à point, incrustés de substance blanche (Hordeevka); tasses lustrées de couleur noir; ornées de proéminences coniques, de cannelures verticales ou horizontales (Hordeevka, Cuzmin); vases à fruits (Hordeevka, Jaruga), jarres (vases bi tronconiques grands) au col cylindrique haut, à la partie médiane fortement bombée ou au col légèrement mis en évidence, au corps bi tronconique, ornementé de motifs géométriques matricés, de proéminences ou de cannelures (Subbotovka, Jaruga, Osipovka, Sokolovo, Veseloe).

La céramique de la culture Bondariha (fig.66) est liée génétiquement du point de vue technologique, morphologique et stylistique, selon l'opinion des chercheurs, de la céramique de la culture précédente de type Malye Budki qui, à son tour, est de tradition Marjanovka (Ильинская, 1957; 1961; Березанская, 1982; Березанская, Ильинская, 1985; Артеменко, 1987).

En même temps, les complexes céramiques de type Bondariha attestent aussi la présence de quelques éléments étrangers à production céramique de cette formation. Les fragments de coupes, d'écuelles, de jarres lustrés de couleur noir ou gris, ornements de motifs géométriques réalisés avec une matrice dentée, souvent incrustée avec une substance blanche, considérés initialement de tradition Belogrudovka-Černyj Les (Ковпаненко, 1957; Ильинская, 1961; Граков, 1977). A présent ceux-ci sont qualifiés des éléments de type hallstattien, parus à l'est du Dniepr en même temps avec le déplacement sous la pression de quelques groupes de population thrace de quelques communautés Belogrudovka-Černyj Les anciennes qui avaient déjà adopté quelques traditions hallstattiennes dans leur production céramique ou liés à la pénétration dans cet espace de quelques groupes de population thrace à la fin du XXe s. et au début du XIe s. av. J.-C. (Березанская, 1982; Ромашко, 1995), argumentée par la présence de la céramique lustrée de couleur noir à l'extérieur et orange à l'intérieur, par les anses de brocs ornements, par les urnes funéraires, par les écuelles au lèvre lobée, etc.

L'étude des collections céramiques de type Belogrudovka atteste le fait que les éléments hallstattiens à gauche du Dniepr apparaissent surtout dans la zone de passage de steppe à sylvosteppe – le bassin de la rivière Orel et le cours inférieur de la rivière Severskij Donec. Le complexe céramique Bondariha, formé par plusieurs variantes de pots, dont le pourcentage varie de 73% (Buzovka) jusqu'à 93% (Zalinežnoe), n'atteste pas des influences de la part des cultures halstattiennes anciennes. Les pots au bord évasé, ayant à la base du col des proéminences conique ou ovales sont connus seulement dans les habitats d'Oskol et de Zalinežnoe. La céramique lustrée, représentée par des fragments de jarres, de coupes et de brocs, est beaucoup moins fréquente dans le milieu Bondariha, n'étant pas connue dans le milieu culturel précédent. Les vases de type jarre ont le col cylindrique, la partie médiane fortement bombée et le fond étroit. Ceux-ci sont ornements de motifs géométriques imprimés ou incisés, quelquefois incrustés avec une substance blanche (Buzovka, Nicaha, Oskol, Kapitanovo). Ces vases peuvent avoir aussi un corps bi tronconique au bord peu évasé et au fond étroit, ayant sur la partie proéminente du corps des bandes en relief simples horizontales (Oskol). Les fragments d'un vase à la surface extérieure noire ou grise lustrée de l'habitat de Zalinežnoe avait la partie inférieure de couleur rouge-brique. Les coupes, au col cylindrique, au bord évasé ou vertical et au corps bombé, ornements de motifs imprimés, incisés ou de proéminences, apparaissent dans les habitats de Buzovka, Zalinežnoe, Staroe Možarovo, Oskol et Bondariha. Dans les complexes céramiques

à l'est de Dniepr les brocs apparaissent rarement (Timčenki, Buzovka, Zalinežnoe). On remarque un fragment d'anse aplatie ovale en section, ornementée d'un motif incisé.

Dans des cas isolés on a attesté dans des nécropoles une soupière à lèvres lobées (Zalinežnoe) et des vases- urnes (Zalinežnoe, Timčenki) à destination funéraire (fig.71).

Donc, en ce qui concerne les influences occidentales sur la céramique des cultures de la sylveste à l'est de Dniepr, on constate leur présence dans un pourcentage plus grand dans la céramique fine et plus petit dans la céramique d'usage commun. L'impulsion hallstattienne a contribué à l'apparition des nouvelles catégories technologiques, des types de vase, des éléments et des compositions ornementales inconnues antérieurement ni dans le milieu Belogradovka ni dans celui de Bondariha.

Les innovations intervenues se manifestent aussi par des importations simples que par la production locale de quelques groupes de population occidentale déplacée vers l'est ou par l'adoption par les artisans locaux de quelques procédés technologiques des communautés hallstattiennes. Dans la zone de la droite de Dniepr les éléments hallstattiens pénètrent directement de la population des formations thraces anciennes, à gauche de Dniepr surtout par l'intermédiaire des porteurs de la culture Belogradovka – Černyj Les ancienne et moins directement du milieu hallstattien ancien est-carpatique.

IV b. Éléments hallstattiens dans le rite funéraire de la population de la zone de sylveste à l'est de Nistru

Les monuments funéraires des communautés qui peuplaient la zone de sylveste à l'est de Nistru de la fin de l'Âge du bronze et du début de la première Âge de Fer – Belogradovka-Černyj Les ancienne et Bondariha – sont jusqu'à présent trop peu connus. Cependant on sait que la population de ces formations pratiquait aussi les inhumations dans des nécropoles tumulaires que l'incinération dans les nécropoles planes. Dans la culture Belogradovka ces coutumes sont héritées de la culture précédente Komarovo, dont la population pratiquait les deux rites. La pratique de l'incinération par les communautés Bondariha est mise en relation avec le déplacement des tribus de la culture Belogradovka – Černyj Les ancienne à gauche de Dniepr ou avec quelques réminiscences de type Srubnaja (Тереножкин, 1961; Березанская, 1982; Буйнов, 1977; Ромашко, 1984; 1995; Березанская, Ильинская, 1985).

L'identification des influences d'origine hallstattienne, admises par quelques chercheurs, est possible seulement en ce qui concerne le rite d'incinération par l'intermédiaire d'une analyse minutieuse de toutes les pratiques funéraires de la population des cultures à l'est de Nistru; ces pratiques sont à comparer avec celles

spécifiques aux cultures précédentes de cet espace pour constater les innovations pour qu'en dernier instance soient mis en évidence les éléments étrangers et déterminées leur appartenance culturelle (fig.72).

La population de la culture Belogradovka pratiquait dans le cadre du rite de l'incinération: les crémations partielles dans des fosses sous tumulus où les défunts étaient posés conformément à l'usage pratiqué dans le cas de l'inhumation (tombes no.1 et no. 3 du tumulus 2, groupe 1 de Sokolo) (fig.73); incinérations dans des urnes posées dans des nécropoles planes (Trojanov, Motovilovka); dans le dernier cas les restes cinéraires se trouvaient dans un vase de type tulipe mis dans un autre récipient de même type de proportions plus grandes; incinérations dans des urnes mises dans des tumulus (T.2, Tum. 2 du groupe XV de Veseloe) (fig.75/5-6) où l'urne, en fait un jarre grand qui contenait les restes cinéraires, était posée à l'ouverture en bas et au-dessus de celle-ci se trouvait le squelette d'une oviné.

La comparaison des traits spécifiques du rite de l'incinération pratiqué par la population de la culture Belogradovka avec ceux propres aux cultures précédentes Komarov – Trzcineck d'Est, leur raccord à ceux caractéristiques des communautés hallstattiennes anciennes prouvent que les éléments suivants peuvent être considérés de tradition occidentale: la prédominance des nécropoles planes, le dépôt des restes cinéraires dans des urnes; l'habitude de placer l'urne funéraire à l'intérieur d'un vase plus grand; la mise de l'urne avec l'ouverture en bas.

En même temps, dans l'aire de la culture Belogradovka sont connus aussi des complexes funéraires qui contiennent des éléments de tradition occidentale – le complexe de Cuzmin (fig.74) – ou qui indiquent d'éventuels déplacements de population à l'ouest – la nécropole de Hordeevka.

A rares exceptions, les monuments funéraires de la culture Bondariha sont représentés par des incinérations placées sous des tumulus (Nikolaevka), par l'agglomération de cendre en mélange avec des os humains, associés avec un vase de type bocal, ornementé en style Bondariha, et par des tombes à incinération dans des nécropoles planes (Osнова, Timčenki, Zalinežnoe, Suhaja, Gomoliša), représentées par des crémations effectuées en dehors de l'enterrement proprement-dit, les restes cinéraires étant posés soit en fosse, couverts de fragments de vases, soit en urnes, soit en urnes et en dehors de celles-ci. Les incinérations dans des nécropoles planes du type de celles pratiquées par la population de la culture Bondariha sont similaires à celles caractéristiques aussi pour d'autres formations culturelles de la période tardive de l'Âge de bronze de la zone de sylveste de l'Ukraine. En même temps, certaines caractéristiques, comme les nécropoles planes, la combustion des défunts dans une place spécialement aménagée, le dépôt des restes cinéraires en urnes, plus rarement en fosses simples couvertes des fragments de vases, sont caractéristiques aussi pour les cultures hallstattiennes anciennes à l'est de Carpates – CC et GHG. L'identification des influences d'origine hallstattienne ancienne incontestable dans le rite funéraire d'incinération

de la culture Bondariha est possible seulement dans la nécropole plane de Zalineznoe où T.1 représente une incinération en urne, mise dans une fosse ronde en plan et trapézoïdale en section. L'urne, un vase à parois verticaux, avec une anse tubulaire sous le lèvre, était couverte des fragments d'un vase de type tulipe et d'une soupière à lèvre lobée (fig. 75/1-4).

En résumant les données concernant le rite funéraire pratiqué par les communautés de la période tardive de l'Âge de bronze dans la zone de sylvesteppe de l'Ukraine et en les comparant avec le rite pratiqué par la population des formations hallstattiennes anciennes, on constate la présence d'une série de traits communs, déterminés éventuellement par le cadre géographique similaire – la zone de sylvesteppe – et par le niveau approximativement égal de développement économique et social. Les nécropoles planes, la crémation des défunts dans un lieu spécialement aménagé, le dépôt des restes cinéraires en urnes ou en fosses simples constituent des éléments traditionnels pour le milieu culturel de l'Âge de Bronze de la sylvesteppe de l'Ukraine. En même temps, le fait que ceux-ci étaient préférés par la population de la fin de l'Âge de Bronze et du début du premier Âge de Fer a eu lieu, probablement, sous des influences venues de l'Ouest. De tradition hallstattienne incontestable est l'habitude de fabriquer des vases – urnes à destination funéraire et, probablement, la pratique de mettre l'urne funéraire dans un vase plus grand; le dépôt de l'urne avec l'ouverture en bas, respectivement le vase à l'ouverture lobée utilisé en tant que couvercle d'urne – attestés dans des cas isolés à l'est de Nistru. La nécropole tumulaire de Hordeevka, la tombe secondaire Cuzmin et surtout la tombe no.1 de Zalineznoe représentent actuellement de rares, mais de suffisants arguments en faveur de l'hypothèse des déplacements de groupes de populations de l'ouest vers la zone de sylvesteppe à l'est de Nistru, phénomène illustré d'ailleurs par d'autres catégories de vestiges archéologiques.

IV c. Pièces en bronze de types central-européens dans la zone de sylvesteppe à l'est de Nistru (fig.76)

Les pièces en bronze d'origine occidentale datées à la fin de l'Âge de Bronze et au début du premier Âge de Fer de la zone de sylvesteppe à l'est de Nistru proviennent surtout des complexes funéraires et de découvertes fortuites (Tallgren, 1926; Sulimirski, 1938; Кривцова-Гракова, 1955; Тереножкин, 1961; Рыбалова, 1961; Черных, 1976; Березанская, 1982; 1985d; Berezanskaja, Kločko, 1998). D'après leur fonction, celles-ci se divisent en: outils, armes, pièces de harnachement et de parure.

Les outils sont représentés par haches à douille de type ancien transylvain (collections du Musée d'histoire de Kiev, Ositnjažka, Hmelna, l'ancien gouvernement de Kiev ou Podolsk); haches à douille à nervure massive autour de l'orifice (Pastyrskoe, Kozievka, l'ancien département de Kanev, les collections du Musée

d'histoire de Kiev; Rovnovo, Iskra); haches à douille au tranchant aplati obliquement (Luka); haches à douille à l'ouverture concave (les collections du Musée de Kiev); faucilles à bouton (Hmelna, Lepjlava, les collections du Musée d'Histoire de Kiev); couteaux à la manche et le dos courbé grossi, réalisés en trois variantes (Hordeevka); poinçons, aiguilles (Hordeevka) (fig.77/1-15, 20; 80/14-25).

Les armes sont représentés par pointes de lance en forme de feuille au tube allongé, ayant sur la lame deux-trois nervures longitudinales (l'ancien gouvernement de Kiev, Lepjlava, un exemplaire sans localisation); pointes de flèches plates, au pédoncule à deux ailettes (Hordeevka); épées au manche en forme de queue de hirondelle à la lame allongée, aux tranchants parallèles (Bel'sk) (fig.77/16-18; 80/1-2).

Les pièces de harnachement incluent des appliques rondes, convexes, à oreillette (Pečora, Hordeevka) et des pendentifs en forme de cloche conique, de forme quasi-bi tronconique ou étagée, avec des ouvertures latérales de forme triangulaire (Hordeevka) (fig.7/9; 80/3-6, 11).

Les pièces vestimentaire et de parure sont représentés par des aiguilles à la tête sphérique, simples ou à la partie supérieure ornée d'incisions (Čebotyčka, Hordeevka), des aiguilles à la tête bi tronconique, ayant dans la partie supérieure quatre protubérances disposées en croix, ornementées de motifs incisés (Hordeevka), des aiguilles à la tête annulaire, ayant dans la partie supérieure trois ou quatre nodosités et un ornement incisé (Hordeevka), des aiguilles en forme de clou à tête simple, aplatie (Sen'kovka); des bracelets spiralés réalisés d'une plaque étroite (Pečora), des bracelets de barre ronde en section, circulaires clos (Hordeevka), aux têtes ouvertes (Sen'kovka), aux têtes superposées (Sobkovka, Belyj Kamen', Pečora, Čebotyčka), des bracelets spiralés (Musée d'Histoire de Kiev); des perles – *saltaleoni* aux petites ailes longitudinales (Zarubincy, Hordeevka) (fig.78).

En synthétisant les données concernant les objets en bronze de types occidentaux découverts dans la zone de sylveste à l'est de Nistru, nous faisons la mention que leur diffusion à l'ouest de Dniepr n'est pas attestée. Leur zone d'origine est dans une mesure plus grande l'Europe Centrale et dans un moindre mesure l'Europe de Sud-Est où leurs prototypes apparaissent encore dès les périodes moyenne – tardive de l'Âge du Bronze et au Hallstatt ancien.

Leur plus grande concentration se trouve dans les régions peuplées par les communautés des cultures des champs d'urnes de R. Tchèque, Slovaquie, Pologne ainsi que des cultures hallstattiennes anciennes de l'espace carpatobalkanien, y compris carpatonistrien. Les correspondances les plus proches, du point de vue technologique et territorial, pour les pièces mentionnées se trouvent surtout dans les sites de la culture GHG de la zone du Haut Nistru, de la région Transcarpatia de l'Ukraine, de la Transylvanie, la Hongrie de nord-est et de la Slovaquie. La

diffusion des pièces en bronze central-européennes vers l'est, par le bassin de la Tisza supérieure, par la zone du Nistru Supérieur et plus loin dans la région du Nistru Moyen dépend directement de l'apparition de la culture GHG. En même temps, pièces en bronze de ce type apparaissent dès la période tardive de l'Âge du Bronze, par l'intermédiaire des populations de la culture Noua et des autres formations culturelles synchrones.

La plupart des pièces en bronze de traditions occidentales dans la zone de sylveste de la droite du Dniepr sont de simples importations. En même temps, le caractère mixte de quelques pièces illustre quelques modifications locales. Il est significatif que cette dernière observation se réfère à quelques pièces de parure, un indice ethno-culturel pertinent.

Chapitre V. Vestiges de tradition de la sylveste à l'est de Nistru dans l'aire du monde thrace

V a. Céramique spécifique à la culture Belogradovka-Černyj Les ancienne dans le milieu culturel thrace

Le problème des rapports entre les communautés de la période tardive de l'Âge du Bronze localisées dans la sylveste à droite du Dniepr avec leurs voisins de l'Ouest a été d'abord discuté en liaison avec la connexion de la soi-disant „expansion Lausitz”. En démontrant l'inconsistance de la conception de l'infiltration des éléments Lausitz dans la culture matérielle des communautés du Ier mil. av. J.-C. sur le territoire de l'Ukraine, y compris jusqu'à Dniepr, T. Sulimirski (Sulimirski, 1936, 1938, 1939 et Terenožkin) et (Тереножкин, 1957; 1961) soulignent que même les communautés de la zone du Dniepr Moyen représentaient une force active et ont exercé certaines influences sur les cultures synchrones de l'ouest de Nistru, aussi dans le milieu Lausitz que hallstattien ancien, illustrées par des pièces en bronze et par des types de céramique.

Pour ce qui concerne la céramique, on mentionne les vases de type tulipe ornements d'une rangée d'orifices sous la lèvre et d'une bande en relief continue ou alvéolée sur les épaules, la forme spécifique de la culture Belogradovka-Černyj Les ancienne, avec des prototypes dans les cultures précédentes. En même temps, le conservatisme et la manque de réceptivité des communautés thraces de l'ouest de Nistru aux influences à l'est ont limité leurs interactions culturelles à des infiltrations insignifiantes d'éléments ethniques dans le milieu culturel thrace.

Le problème des relations des cultures Belogradovka-Černyj Les avec celles synchrones de l'ouest n'a pas été spécialement traité dans la littérature archéologique ultérieure. Les vestiges céramiques d'aspect oriental, trouvés dans le cadre des cultures Lausitz, Noua, Holihady, étaient seulement mentionnés, en se

soulignant leur rapprochement de ceux caractéristiques aux cultures Komarov et Belogradovka (fig.81).

Dans la culture Lausitz, la céramique originaire de la zone du Dniepr Moyen est connue dans les groupes orientaux Ul'vuk et Tarnobrzeg, localisés dans les zones périphériques de l'Ukraine d'Ouest et au sud de Pologne (les nécropoles de Mlynišče, Rovancy, Tjaglov, Ianowice, Monasterz, l'habitat de Moszkowice) (fig.83). Excepté A. I. Terenožkin, qui considère que les vases de type tulipe sont complètement étrangers pour la culture Lausitz, les chercheurs mentionnent que ce type de vases proviennent dans la culture Lausitz des prototypes des cultures Trzciniec-Komarov.

La présence des influences orientales claires d'origine Belogradovka-Černyj Les ou Belogradovka-Komarov dans l'aire du monde thrace est attesté à présent dans la partie nord de la R. Moldova dans les habitats de Trinca, Beleavincy, Dângeni VI, Grimăuți et dans le tumulus de Braniște; plus à l'ouest, dans les habitats de Trușești-Movila, Corlăteni et dans la nécropole de la culture Noua de Jigodin du sud-est de la Transylvanie; dans la zone de Nistru Moyen et Supérieur, les vases de type tulipe sont connus dans les sites de type Noua de Ostrovec (nécropole), Ostrovec (habitat), Mahala, Bovšiv I, Volsa IV- et de la culture Gáva - Holihrad - les habitats Ivane-Zolotoe, Novoselka-Kostjukovaja, Ivanec, Loeva, Tecucea I, Tecucea II, Nazarenkove et dans la nécropole de Sopot; dans la région Transcarpatia de l'Ukraine, les vases de type tulipe sont attestés dans les complexes de la culture Felsőszöcs - Stanovo - l'habitat de D'jakovo et dans ceux de la culture Gáva- l'habitat de Drisino (fig.82).

Les vases de type tulipe à traditions dans la sylveste de la droite du Dniepr sont attestés dans les territoires peuplés par les communautés des premières formations hallstattiennes à partir de la période tardive de l'Âge du Bronze - dans les cultures Noua et Felsőszöcs - Stanovo - où ces vases sont considérés comme descendants de la culture Komarovo. Leur présence dans le milieu culturel hallstattien est mise en relation avec les influences de la culture Belogradovka.

A présent il est difficile à établir le milieu culturel d'où les éléments céramiques orientaux se répandent dans l'aire du monde thrace, tenant-compte de la situation culturelle-historique de l'espace est-carpatique dans la période tardive de l'Âge du Bronze et au Hallstatt ancien. Les vases de type tulipe pouvaient apparaître dans les communautés hallstattiennes anciennes aussi du milieu culturel précédent - Noua, que de celui voisin, synchrone, de type Komarov évolué et Belogradovka. Dans cette ordre d'idées on peut invoquer les particularités architectoniques des vases, les éléments ornementaux et les accessoires, l'aspect imposé par les céramistes qui activaient dans les communautés hallstattiennes.

Les vases de type Belogradovka attestés dans les complexes hallstattiens à céramique cannelée représentent des productions locales d'après des prototypes originaires à l'est, modelés conformément aux traditions technologiques

hallstattiennes et ornementés dans la même manière hallstattienne. Ces vases sont concentrés dans la région du Nistru Moyen et Supérieur, dans l'aire de la culture Gáva – Holihady et moins dans la zone de sylvosteppe de l'espace carpatonistréen, dans l'aire de la culture CC.

Pour ce qui concerne l'étude des influences Belogradovka – Černyj Les sur les communautés hallstattiennes anciennes de type CC, le matériel céramique de l'habitat à plusieurs couches de Trinca „Izvorul lui Luca” (fig.84-88) présente une importance à part. Les catégories technologiques, les types morphologiques et les combinaisons des éléments ornementaux de la céramique fine et d'usage commun présentent des caractéristiques propres au complexe céramique hallstattien de type CC. En même temps, la céramique d'usage commun illustre des influences orientales de type Belogradovka – Černyj Les. L'aspect hétérogène de la céramique de l'habitat Trinca „Izvorul lui Luca” est saisissable dans la technologie – l'utilisation en tant que dégraissant du silex broyé et du microgravier, ingrédients de base dans la composition de la pâte céramique Belogradovka, mais utilisés seulement sporadiquement par les porteurs des communautés hallstattiennes. La qualité des surfaces des vases d'usage commun est similaire pour les deux cultures. Les catégories de la céramique fine – en deux couleurs, lustrée sur les deux côtés, de couleur noire, grise foncée ou jaune – sont caractéristiques exclusivement pour le complexe de la céramique fine hallstattienne ancienne. Le rapport entre la céramique fine et celle d'usage commun, qui est à Trinca de 15,9% pour la première catégorie et 84,1% pour la seconde, est beaucoup différent par rapport à celui habituel pour les complexes CC où la céramique fine varie entre 56,5% et 69,5% et plus proche de celui constaté dans les sites de la culture Belogradovka où la céramique fine constitue au maximum 30%. Les jarres et les écuelles de Trinca sont de traditions purement hallstattiennes. Les brocs, surtout les coupes, ainsi que leur ornementation avec des motifs géométriques réalisés par incision ou imprimés ont un aspect évidemment oriental. Dans la céramique d'usage commun, comme dans la culture Belogradovka, prédominent les vases de type tulipe (env.72%) ornementés surtout d'éléments et de compositions originaires à l'est. En même temps, dans l'ornementation apparaissent aussi des associations des éléments orientaux (rangée d'orifices sous le bord) et des éléments hallstattiens (manches-supports, manches-supports qui interrompent la bande alvéolée ou la rangée d'alvéoles, les proéminences coniques singulières ou paires).

Les vases de type pot, les cruches, les vases au corps légèrement bi tronconique, communs aux deux complexes comparés, étaient ornementés d'éléments hallstattiens, orientaux ou de motifs mixtes.

En résumant les données concernant la céramique de traditions orientales dans le milieu thrace, celle-ci est concentrée surtout dans l'aire de la culture GHG et moins dans celle CC, en se limitant seulement aux vases de type tulipe, produits par les potiers locaux d'après les prototypes orientaux mais respectant les traditions

technologiques et les habitudes d'ornementation locales. Les influences de la part des communautés Belogradovka-Černyj Les sont plus marquées dans les zones périphériques, de nord, de l'aire de la culture CC où, comme résultat des interactions hallstattiennes avec celles d'est, s'est constitué le groupe culturel mixte Trinca.

V b. Complexes et pratiques funéraires de l'aire est-carpatique du monde thrace à correspondances dans la sylveste à l'est de Nistru

La population des premières formations hallstattiennes pratiquait un rite funéraire spécifique, conservateur sur tout le parcours de leur évolution et qui n'était pas réceptif aux influences culturelles d'origine étrangère: incinération en urnes (communautés de type CC et GHG) et l'inhumation et la re inhumation (communautés de type TH) dans les nécropoles planes. En même temps, il y a des vestiges funéraires de la même période, mais à traditions étrangères, y compris de la sylveste à l'est de Nistru.

Les monuments funéraires qui posent le problème de la présence de quelques éléments de tradition de la zone de sylveste à l'est de Nistru dans l'espace occupé par les cultures hallstattiennes anciennes ont été mis en évidence assez récemment. Tous sont de type tumulaire et sont localisés dans l'aire du groupe CC. Aux vestiges de ce type appartiennent le tumulus isolé de Braniște, le tumulus détérioré de Frunzeni et la tombe secondaire no.4 du tumulus 22 de Bădragii Vechi (Левицкий, 1987; 1989; Levițki, 1994a; 1997; Яровой, Чирков, 1989).

Le tumulus de Braniște (fig.90/1-5, 7) avait à la base un manteau de pierres de forme circulaire couvert d'une couche de terre. Sous le manteau de pierres on a exploré une fosse funéraire rectangulaire, orientée sur l'axe sud-est-nord-ouest. La tombe a été pillée à l'antiquité. Il n'y a pas des indices sur le rite funéraire pratiqué (incinération ou inhumation). Du mobilier on a conservé quatre vases fragmentaires: ceux écuellés à la lèvre incliné vers l'intérieur, dont l'une est de couleur noire lustrée, ornementée dans la partie supérieure de cannelures horizontales; un vase grand ornementé à la base du col de deux rangées de "piqûres" et un vase de type pot. A partir de la céramique, ce complexe a été attribué au groupe CC, avec la remarque que l'ornement du vase au col est moins caractéristique pour cette culture. Les paramètres du tumulus de Braniște sont clairement distincts de ceux caractéristiques des tumulus connus dans l'aire thrace, mais avec des similitudes suffisantes dans les complexes funéraires tumulaires de l'Âge du Bronze et du premier Âge du Fer de la zone de sylveste à l'est. De la même tradition orientale est l'ornement constitué de deux rangées de creux, dont celui supérieur de forme ovale et celui inférieur de forme triangulaire, réalisé avec le bout d'une petite baguette - ce qui représente la modalité la plus répandue d'ornementation de la céramique de la culture Bondariha. Dans la culture Bondariha on trouve des

affinités pour la coutume de briser rituellement les vases durant les cérémonies qui précédaient l'enterrement et la coutume de poser en tombe une partie des fragments.

Du tumulus de Frunzeni, complètement détruit, on a récupéré une coupe bi tronconique caractéristique à la culture CC (fig. 90/6). Les influences à l'est sont supposées seulement à partir de la présence du manteau tumulaire.

Le complexe de Bădragii Vechi représente un tombe secondaire. La fosse de forme rectangulaire-ovale était orientée sur l'axe sud-est-nord-ouest. Le squelette était en position recroquevillée sur la gauche, au crâne orienté vers nord-ouest. Les bras pliés sont avec les paumes devant le visage. La crâne était coloré avec de l'ocre. Le mobilier comprend une coupe au corps globulaire, au col cylindrique, au bord peu évasé et au fond avec *umbo*. Le récipient a les parois minces, à la surface minutieusement lustrée, de couleur grise. Le deuxième vase est une cruche au corps arqué et au fond relativement prononcé (fig.91). Les caractéristiques du rite funéraire attesté à Bădragii Vechi, surtout l'orientation du squelette avec le crâne vers nord-ouest, nous permettent à le considérer de tradition Belogradovka.

Pour conclure, en ce qui concerne les vestiges funéraires de l'aire thrace qui attestent des influences de la zone sylvestre à l'est de Nistru, nous mentionnons premièrement leur aspect tumulaire, leur nombre extrêmement réduit et leur localisation, sans exception, entre le Nistru et le Prut. Deuxièmement, on constate le caractère mixte des éléments matériaux et les pratiques rituelles où l'on observe une combinaison des éléments orientaux de sylvestre d'origine Belogradovka et Bondariha et de steppe Belozerkha avec ceux locaux de tradition hallstattienne.

Vc. Objets en bronze d'origine est-européenne attestés dans l'aire nord-thrace

Les pièces en bronze dont les centres de production se trouvaient dans la zone de sylvestre du Dniepr Moyen, dans l'aire des cultures hallstattiennes anciennes, représentent des vestiges très rares. (fig.92).

A présent, parmi les pièces en bronze d'origine incontestable du bassin du Dniepr Moyen, attestées à l'ouest de Nistru, il y a „la bêche” trouvée par hasard dans le dép. de Vaslui (László, 1994), dans l'aire de la culture CC (fig.93/1). Deux autres pièces à traits clairement d'origine orientale, connues dans l'aire thrace, dont l'apparition c'est difficile à concevoir sans accepter le rôle d'intermédiaire de la population du bassin du Dniepr Moyen, c'est-à-dire deux épées, proviennent des dépôts de Zavadka (Кобаль, 1993) (fig.93/6), la région Transcarpatia de l'Ukraine et du dépôt Döge (Kemenczei, 1984) (fig. 93/3, 3 a) du nord-est de la Hongrie, qui par l'originalité de la manche diffèrent radicalement de leurs prototypes. Les dépôts mixtes se synchronisent avec la culture Gáva. Typologiquement, les pièces représentent des exemplaires à caractère mixte, car celles-ci englobent d'un part

des éléments spécifiques à la métallurgie central-européenne (l'aspect général, la forme, les dimensions de la lame, la garde, l'ornement) et d'autre part d'éléments est-européens (la forme de la manche) du type de celles formées de deux tiges arquées dans la partie supérieure, réalisées dans la tradition des poignards – épées de type Sosnovaja Maza, d'origine de l'espace Volga-Don, mais répandues plus à l'Ouest aussi, dans le bassin du Dniepr, ainsi que dans la zone subcarpatique de nord – Peremyśl, Jaroslaw, Rozubowice (fig.93/2, 4, 5).

La position chronologique des dépôts de Zavadka et de Döge, leur appartenance à la culture Gáva montrent d'une manière suffisamment éloquente que de telles innovations dans la production métallurgique ne pouvaient pas apparaître indépendamment de l'apport des communautés synchrones à l'est – Belogrudovka, Bondariha – ou de quelques incursions militaires parties d'une région beaucoup plus orientale.

En résumant les données concernant les pièces en bronze d'origine orientale découvertes dans le milieu culturel hallstattien ancien, il faut préciser que leur nombre extrêmement petit ne reflète pas la situation réelle dans ce domaine des relations est-ouest de cette période. Il n'est pas exclu qu'une partie des pièces en bronze orientales de l'aire des cultures CC et GHG soit produite dans la culture Belogrudovka ou que soit répandue par l'intermédiaire de sa population, fait observé aussi en ce qui concerne les pièces de tradition Sosnovaja Maza de l'espace Volga-Don. Quelques-uns de ces objets peuvent être considérés des importations, tandis que d'autres, comme les épées, ont un caractère mixte, englobant d'une part des éléments spécifiques de la métallurgie central-européenne et, d'autre part, des éléments est-européens.

V d. Pièces de harnachement et de parure d'origine orientale trouvées dans les sites hallstattiens anciens de l'espace Prut-Nistru

Les objets de mobilier trouvés dans les cultures hallstattiennes anciennes, considérés d'origine orientale ou qui présentent des correspondances exclusivement dans l'espace à l'est de Nistru, sont représentés par des pièces de harnachement, par des manches, par des pendentifs faits de corne et d'os et par des perles en verre.

Les pièces de harnachement, les branches de mors dans l'aire hallstattien ancien sont attestées seulement dans l'espace Nistru-Prut – Chișinău, Mândrești, Costești, Trinca de l'aire de la culture CC et l'habitat Hansca „Limbari-Căprăria” de l'aire du groupe TH. Il s'agit de type de branches de mors sous forme de tige à trois orifices disposés sur le même plan dans deux variantes : circulaires aux bouts et ovales au centre (Hansca, Trinca) et tous les trois ovales (Chișinău). Les exemplaires de Mândrești et de Costești dont on a conservé seulement les parties médianes, pouvaient appartenir aussi à la première qu'à la deuxième variante. La

branche de mors de Trinca est ornementée de petits cercles concentriques (fig. 94/1-6).

Une manche en os provient de l'habitat de Trinca; il s'agit d'un exemplaire tubulaire approximativement rectangulaire en section, qui a la surface richement ornementée de petits cercles et pointes (fig. 94/7).

Dans l'habitat de Petruşeni on a trouvé un pendentif perforé fait d'un métacarpe de porc (fig. 94/8).

Les perles en verre de l'habitat de Dănceni sont de tradition orientale aussi.

Conclusions

Les résultats des recherches sur les relations des communautés du monde thrace avec celles de steppe et de sylvosteppe du nord de la mer Noire de la période hallstattiennne ancienne ont été formulé à la fin de chaque paragraphe de l'étude. Maintenant, on a l'intention de souligner le fait qu'en même temps avec les transformations culturelles radicales qui ont eu lieu dans l'Europe de sud-est à la fin de l'Âge de Bronze, dans la période post Noua – Sabatinovka-Coslogeni, les relations entre les formations hallstattiennes anciennes avec celles de la zone de steppe et de sylvosteppe du nord de la mer Noire non pas été complètement interrompues. Pour ce qui concerne l'évolution des rapports ouest-est et inversement, dans la période hallstattiennne ancienne ont eu lieu des modifications essentielles en ce qui concerne l'intensité et les direction principales. Dans cette période l'espace nord-pontique est soumis à des fortes influences occidentales, originaires des deux complexes hallstattiens anciens à céramique cannelée et, respectivement, incisée, visibles dans les caractéristiques essentielles de la culture Belozerka de la zone de steppe et des cultures Belogradovka-Černyj Les ancienne et Bondariha de la zone de la sylvosteppe.

Comme résultat des influences occidentales, dans la production céramique apparaissent une série d'innovations technico-technologiques, morphologiques et stylistiques qui ont conditionné la constitution de quelques complexes céramiques nettement différentes par rapport à ceux précédents, de la période tardive de l'Âge de Bronze à qui ceux-ci étaient génétiquement liées. Comme résultat des influences occidentales on a produit des modifications dans le rite funéraire de l'inhumation, traditionnel dans les steppes nord-pontiques. On constate aussi des innovations dans les habitudes funéraires spécifiques de l'incinération, pratiquées par les communautés de la sylvosteppe du nord de l'Ukraine. Dans les cultures de la steppe et de la sylvosteppe du nord de la mer Noire apparaît une série d'objets en bronze d'origine central- et sud-est européenne.

Dans les steppes nord-pontiques, les éléments hallstattiens sont attestés du Bas-Danube (à l'ouest) jusqu'à la mer d'Azov (à l'est) et d'une manière isolée dans la Crimée et le Caucase du nord, mais ces éléments se concentrent surtout

dans les territoires compris entre les cours inférieurs des rivières Danube et Nistru et dans le bassin du Dniepr Inférieur. Du point de vue de leur origine, ceux-ci proviennent surtout des cultures de la période tardive et plus rarement de la période moyenne de l'Âge de Bronze et du Hallstatt ancien du Bas Danube. Leur diffusion vers l'est se trouve en liaison directe avec la population des cultures hallstattiennes anciennes est-carpatiques de type TH et CC avec lesquelles la culture Belozërka s'avoisine directement de l'Ouest.

Dans la zone de sylveste de l'Ukraine de nord, les vestiges hallstattiens sont concentrés surtout à droite de Dniepr, dans l'aire de la culture Belogrudovka Černyj Les ancienne. Ces vestiges sont originaires des cultures du Bronze Moyen – Tardif – Hallstatt ancien des bassins du Danube Moyen et de la Tisza Supérieure. Leur diffusion vers l'est de Nistru est due surtout aux communautés hallstattiennes anciennes de type GHG et, dans une mesure plus petite, du type CC. La pénétration des éléments hallstattiens anciens plus à l'est du Dniepr a eu lieu par l'intermédiaire de la population de la culture Belogrudovka Černyj Les ancienne qui avait déjà adopté quelques traditions occidentales.

Les vestiges de traditions occidentales de la céramique et des objets en bronze caractéristiques aux cultures nord-pontiques représente aussi des importations simples, des imitations locales que de réalisations des idées technico-technologiques, morphologiques et ornementales; les innovations dans le domaine du rite funéraire supposent aussi la présence des quelques éléments ethniques étrangers.

Les éléments d'origine orientale sont présents dans l'aire du monde thrace d'une manière similaire par rapport à ceux occidentaux de l'espace nord-pontique, mais dans une mesure plus limitée, dans le cadre des mêmes catégories archéologiques – céramique, rite funéraire, métallurgie du bronze. Ces éléments sont localisés surtout dans l'aire Carpați – Nistru du monde thrace. Ceux provenant de la zone de steppe sont plus fréquentes dans l'espace de complexe hallstattien ancien à céramique incisée TH et plus rarement dans l'espace du complexe hallstattien ancien à céramique cannelée CC et GHG; ceux originaires de la zone de sylveste de nord de l'Ukraine sont concentrés surtout dans les territoires occupés par les cultures GHG et CC du Hallstatt à céramique cannelée. La diffusion des éléments orientaux plus loin, dans l'espace carpatodanubio-balkanique dans la direction ouest-sud-ouest (nord de la Bulgarie, la Plaine Roumaine, Banat) a eu lieu par l'intermédiaire des populations des cultures TH et CC et vers l'ouest-nord-ouest (bassin de la Tisza Supérieure) surtout par les porteurs de la culture GHG.

Le matériel de l'aire du monde thrace qui atteste des influences orientales (céramique, pièces en bronze) comprend, à rares exceptions, des importations simples et quelquefois des imitations locales. Les nouvelles pratiques funéraires attestent, en même temps, quelques pénétrations sporadiques des éléments

ethniques étrangers documentés largement dans le groupe culturel Trinca. Les relations entre le monde thrace et les communautés des zones de steppe et de sylvosteppe du nord de la mer Noire dans la période hallstattienne ancienne étaient réciproques et, en général, pacifiques. En même temps, nous mentionnons que le rôle déterminant dans le dialogue culturel ouest-est appartenait à la population du massif thrace qui possédait des technologies plus progressistes et présentait des aspects morphologiques et ornementaux plus originaux par comparaison à ceux caractéristiques de la production céramique et métallurgique à l'est. Leur adoption a été conditionnée par quelques déplacements et par quelques pénétrations sporadiques de population occidentale dans l'espace nord-pontique attestées dans les pratiques funéraires.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Cultures et groupes culturels hallstattiens anciennes (c-m) et cultures synchrones voisines de l'Ouest (a, b) et de l'Est (n-p). A-la culture des champs d'urnes funéraires (Urnenfelderkultur – d'après Кеменцеи, 1986); b-la culture Kyjatice (d'après Кеменцеи, 1986; Furmanek, Veliacik, Vlădar, 1999); c-la culture Gáva-Holihrad-Grănicești (d'après Кеменцеи 1986; Furmanek, Veliacik, Vlădar, 1999; Крушельницька s.a., 1982; László, 1994); d-le groupe Vučedol-Noví Begej (d'après Gum , 1995); e-le groupe Ticvaniu Mare-Karaburma III (d'après Gum , 1995); f-le groupe Bobda (d'après Gum , 1995); g-le groupe Susani (d'après Gumă, 1995); h-le groupe Moldova Nouă-Liborajdea (d'après Gum , 1995); i-le groupe Hinova-Mala Vrbica (d'après Gum , 1995); j-le groupe Vîrtop-Plopșor (d'après Hänsel, 1976; Gum , 1995); k-les monuments à céramique cannelée de Valachie (d'après Hänsel, 1976); l-le complexe Sihleanu-Tămăoani-Holercani-Balta (d'après Levițki, 1994b); m-la culture Chișinău-Corlăteni (d'après László, 1994; Levițki, 1994a); n-la culture Belozerka (d'après Отрошенко, 1985); o-la culture Belogradovka (d'après Березанская, 1985); p-la culture Bondariha (d'après Березанская, Ильинская, 1985).

Fig. 2. Céramique spécifique de la culture Chișinău-Corlăteni. 1-Corlăteni; 2, 19-Dănceni; 3, 6, 20, 21, 23-Costești VII; 4, 13-Mîndrești (nécropole); 5-Mîndrești (habitat); 7-Braniște; 8-Trușești; 9-Frunzeni; 10, 11, 14, 15-Cucorăni; 12, 16, 17-Trifești; 18-Zăpădeni; 22-Ivancea II (d'après Levițki, 1994a).

Fig. 3. Types principaux des pièces en bronze spécifiques de la culture Chișinău-Corlăteni. 1, 11, 29, 36-Valea Rusului; 2-Lucașeuca; 3, 41-Chișinău; 4-Costești VII; 5, 6-Rafaila; 7, 10, 20, 27-Mîndrești (dépôt); 8, 9-Ilișeni; 12-Dănești; 13, 14-Tîrpești; 15-Mîndrești (nécropole); 16-Cucorăni; 17-Vaslui (nécropole); 18-Recea; 19, 28-Vărătic; 22-Țigănești; 23-Tazlău; 24-Prăjești; 25-Brătești; 26, 44-Țibucani; 30-Bunești; 31-Buiuani Vechi; 32, 35-Iurcenii; 33-Mogoșești-Siret; 34-Ruginoasa; 37-Vaslui; 38-distr. Nisporeni; 39-Bucium; 40-Marvila; 42-Dancu; 43-Boldești; 45-Budești (d'après Левицкий, 1993; Levițki, 1994a).

Fig. 4. Céramique spécifique de la culture Gáva-Holihrad. 1-8, 10, 11, 15, 16-Mahala; 9, 12-14, 18, 23-Gorodnica; 17-Drisino; 19-Kriva; 20-Petrovo; 21-Ivan'e Zolotoe; 22-Novoselka-Kostjukovaja (1-8, 10, 11, 15, 16 d'après Смирнова, 1974; 12, 14, 18, 21-23 d'après Мелюкова, 1958; 17, 19, 20 d'après Попович, 1990; 9, 13 d'après Крушельницька, 1993).

Fig. 5. Céramique spécifique du groupe Grănicești (d'après László, 1994).

Fig. 6. Types principaux des pièces en bronze caractéristiques de la culture Gáva-Holihrad. 1-Novoselka-Kostjukovaja; 2-Sambor; 3-6, 8, 9, 11, 21-Gruška (dépôt); 10-Holihrad (dépôt); 12-Uvisla; 13-Derjev; 14-Isakov; 15, 16, 23-Poticok; 17-Tovmacik; 18-Zaluvka; 19-Nazarenkove; 20-Oleșev; 22-Voloka (1, 3-6, 8-14, 20, 21 d'après Мелюкова, 1958; 2, 7, 17, 18, 22 d'après Крушельницкая,

Малеев, 1990; 19 d'après Крушельницка, 1993; 15, 16, 23 d'après Крушельницка, Филипчук, 1993).

Fig. 7. Carte de diffusion de la céramique de type Chișinău-Corlăteni dans l'aire Gáva-Holihrad-Grănicești (a-c) et des vestiges de tradition Gáva-Holihrad-Grănicești dans le milieu culturel Chișinău-Corlăteni (d-l) (a-jarres, b-écuelles, c-vases d'usage commun, d-jarres, e-soupières, f-écuelles à la lèvre lobée, g-vases à profile en forme de S, h-céramique à stries, i-haches à douille, j-faucilles, k-ustensiles en terre cuite, l-plastique zoomorphe). 1-Loeva; 2-Tecucea; 3-Grănicești, 4-Siliștea Nouă; 5-Lozna; 6-Dulcești Neamț; 7-Ruginoasa; 8-Prăjeni; 9-Prăjești; 10-Ghioșeni; 11-Trinca; 12-Văratic; 13-Trușești; 14-Ilișeni; 15-Trifești; 16-Cotu Morii; 17-Tomești; 18-Valea Rusului; 19-Mîndrești; 20-Petruha; 21-Chișinău.

Fig. 8. Céramique de tradition Gáva-Holihrad-Grănicești dans le milieu culturel Chișinău-Corlăteni. 1-Cotu Morii; 2-Petruha; 3, 4-Chișinău; 5, 6-Prăjești; 7, 8-Trifești (1 d'après László, 1994; 2-4 d'après Levițki, 1994a; 5-8 d'après Hänsel, 1976).

Fig. 9. Le complexe funéraire (tombe 7) de Prăjeni "Lutărie". 1-plan de la tombe (1/1-fragments de céramique; 1/2-os); 2-5-pièces de mobilier (2, 3, 5-céramique, 4-bronze) (d'après Ursulescu, Șadurschi, 1992).

Fig. 10. Céramique de type Chișinău-Corlăteni dans l'aire de la culture Gáva-Holihrad-Grănicești. 1-10-Siliștea Nouă; 11, 19-Grănicești; 13-16-Loeva; 12, 17-Tecucea III (1-11, 18, 19 d'après László, 1994; 12-17 d'après Крушельницка, 1993).

Fig. 11. Pièces en bronze et types de céramique spécifique du groupe Tămăoani. 1, 4, 11, 16-18, 22-25-Tămăoani; 2, 5, 9-Șendreni; 3-Foltești; 6-Rogojeni; 7-Cîndești; 8, 13-Vînători; 10, 12, 14-Ijdileni-Frumușița; 15-Șivița (1, 2, 5, 6, 9-15-bronze; 10-14, 16-25-céramique) (1, 4, 11, 16, 17, 23, 24 d'après Petrescu-Dîmbovița, 1953, Hänsel, 1976; 2, 5, 6, 9, 15 d'après Dragomir, 1979; 3, 18-22, 25 d'après László, 1986; 7 d'après Florescu, Florescu, 1990; 8 d'après Brudiu, 1981; 10, 12, 14 d'après Brudiu, 1991; 13 d'après Brudiu, 1970).

Fig. 12. Pièces de mobilier et types de céramique spécifique du groupe Holercani-Hansca. 1-Hansca-Căprăria; 2, 11, 12, 15, 19, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 34, 36-Hansca-La Matcă; 3, 13, 14, 18, 20, 23, 25, 27, 30-Holercani; 4-7, 32, 35, 37-39-Coșnița; 8-10-Hansca (nécropole); 16, 17-Bălăbănești; 33-Pohrebea (tumulus) (1, 2-os; 3-10-bronze; 11, 12-terre cuite; 15-granit; 13, 14, 16-39-céramique) (d'après Levițki 1994b; 1994c).

Fig. 13. Types de céramique et outils spécifiques du groupe Balta. 1, 4-6, 8, 10-14, 17, 18, 21, 22-Balta; 2, 19-Spormoe I; 3-Cernece II; 7-Cernece; 9-Poljaneckoe; 15-Čerkasov Sad; 16-Šeršency; 20-Balta I (1-18-céramique; 19-terre cuite; 20-silex; 21, 22-granit) (d'après Ванчуров, 1987).

Fig. 14. Carte de diffusion de la céramique de type Chișinău-Corlăteni et Gáva-Holihrad-Grănicești dans les sites du groupe Tămăoani-Holercani (a-c) et

de la céramique de type Tămăoani-Holercani dans le milieu culturel Chișinău-Corlăteni/Gáva-Holihrad-Grănicești (d-i) (a-jarres bi chromatiques, b-tasses, c-écuelles cannelées, d-coupes, e-tasses, f-écuelles, g-brocs, h-céramique à stries, i-céramique à motifs incisés). 1-Volovăț; 2-Botoșana; 3-Grănicești; 4-Tîrpești; 5-Mahala; 6-Costești; 7-Trușești; 8-Petrușeni; 9-Mîndrești; 10-Tămăoani; 11-Vînători; 12-Petruha; 13-Lucașeuca; 14-Ivancea; 15-Hansca; 16-Chișinău; 17-Holercani; 18-Pohrebea; 19-Zăicana; 20-Bălăbănești.

Fig. 15. Céramique de tradition Chișinău-Corlăteni dans les sites de type Tămăoani-Holercani. 1, 7-Holercani; 2, 3, 5-Pohrebea; 4, 6, 8-10, 12-14-Hansca-La Matcă; 11-Vînători (1-3, 5, 7 d'après Levițki, 1994b; 2, 6, 8-10, 13 d'après Никулицэ, 1981, 1981a; 11 d'après Brudiu, 1970; 12 d'après Cavruc, Postic, 1991; 14 d'après Никулицэ, Постикэ, 1980).

Fig. 16. Céramique ornementée de nervures et de stries. 1, 3-Grănicești; 2, 4-Hansca-La Matcă; 5-11-Hansca-Căprăria; 12-Coșnița; 13-Tămăoani (1, 3 d'après László, 1994; 2, 4 d'après Никулицэ, 1981; 5-11 d'après Никулицэ, 1981a; 12 d'après Levițki, 1994b; 13 d'après László, 1986a).

Fig. 17. Céramique de tradition Holercani-Hansca dans les sites de type Chișinău-Corlăteni. 1-9-Bălăbănești; 10-12-Zăicana; 13-16-Petruha; 17-21-Ivancea II (d'après Levițki, 1994b).

Fig. 18. Céramique de tradition Holercani-Hansca dans les sites de type Chișinău-Corlăteni. 1-7, 9-14-Chișinău; 8-Costești VII; 15-18-Lucașeuca (d'après Levițki, 1994b).

Fig. 19. Habitations (1, 2), complexes funéraires (3, 4) et types de céramique (5-29) spécifiques de la culture Belozerka. 1, 7-Zmeevka; 2, 11-Uškalka (couche supérieure); 3-Malaja Lepetiha; 4, 26-Verhnjaja Hortica (nécropole); 5-Nižnij Rogacik; 6, 18-20, 29-Kirovo; 8, 23-Kompanijcy; 9, 10, 17, 24-Širokoe (nécropole); 12, 14-Babino IV; 15, 27, 28-Kairy; 16-Černomorka; 21-Fedorovka; 22, 25-sovhoz "Stepnoj" (village Zapovitne) (d'après Отрощенко, 1985).

Fig. 20. Céramique d'habitats et tombe de type Sabatinovka (6-8) et Belozerka (1-5, 9-28) du nord-ouest de la mer Noire 1-Udobnoe (habitat); 2, 4, 9, 24, 27-Jalpug IV; 3-Parkani (T. 250); 5, 10, 14, 16, 21-23-Kočkovatoe (nécropole tumulaire); 6-Sabatinovka (habitat); 7, 8-Tabaki (habitat); 11, 25-Kriničnoe (habitat); 12-Coșnița (habitat); 13-Sucleja (T. 205); 15-Dzinilor (T. 11); 17-Bălăbani (T. 12); 18-20-Voronovka II (habitation 1); 26-Cazaclia (tumulus); 28-Žovtnevoe (habitat) (d'après Ванчугов, 1987).

Fig. 21. Carte de diffusion de la céramique d'usage commun d'origine hallstattienne dans le milieu culturel Belozerka (a-sites Sabatinovka, b-sites Belozerka). 1-Jalpug; 2-Bolgrad; 3-Žovtnevoe; 4-Prizernoe; 5-Mirmoe; 6-Tudora; 7-Udobnoe; 8-Krasnaja Kosa; 9-Mologa; 10-Sabatinovka; 11-Il'jnka; 12-Voronovka; 13-Anatolievka; 14-Južnyj Bug; 15-Vasilievka; 16-Zmeevka; 17-Derievka; 18-Uškalka; 19-Nižnij Rogacik; 20-Babino.

Fig. 22. Céramique d'usage commun de tradition hallstattienne attestée dans les sites de la culture Belozerka. 1, 9-Priozernoe I; 2-5, 7-Voronovka II; 6-Mirmoe II; 8-Udobnoe; 10-Nižnij Rogacik; 11-Derievka; 12-Tudora; 13-Uškalka; 14-Jalpus IV (1, 6, 8, 9 d'après Ванчугов, 1990; 2-5, 7 d'après Ванчугов et al., 1991; 10 d'après Березовец, Березанская, 1961; 11 d'après Шарафутдинова, 1974; 12 d'après Мелюкова, 1961; 13 d'après Телегин, 1961; 14 d'après Ванчугов, 1981).

Fig. 23. Céramique d'usage commun de tradition hallstattienne attestée dans les sites de la culture Belozerka. 1, 5-Žovtnevoe; 2-Priozernoe I; 3-Krasnaja Kosa; 4, 6, 13-Tudora; 7, 9, 11-Uškalka; 8-Mirmoe II; 10-Babino IV; 12-Vasilievka; 14-Zmeevka (1, 4-6 d'après Мелюкова, 1979; 2, 3, 8 d'après Ванчугов, 1990; 7, 9, 11 d'après Телегин, 1961 et Мелюкова, 1979; 14 d'après Бураков, 1961).

Fig. 24. Céramique d'usage commun des sites de type Sabatinovka à éléments ornementaux hallstattiens. 1, 2-Sabatinovka; 3, 4-II'jnka; 5, 8, 9-Mologa II; 6-Bolgrad; 7-Južnyj Bug (1, 2 d'après Шарафутдинова, 1986; 3, 4, 6 d'après Черняков, 1985; 5, 8, 9 d'après Черняков, 1984; 7 d'après Kluschinzew, 1993).

Fig. 25. Carte de diffusion de la céramique fine de tradition hallstattienne dans le milieu culturel Belozerka (a-coups dans des sites Sabatinovka, b-coups; c-coups grandes; d-tasses; e-tasses à deux anses; f-écuelles; g-jarres; h-brocs). 1-Etulia; 2-Bălăbani; 3-Budurgeli; 4-Cazaclia; 5-Taraclia; 6-Tabaki; 7-Bolgrad; 8-Kriničnoe; 9-Jalpus; 10-Žovtnevoe; 11-Glinoe; 12-Vasilievka; 13-Priozernoe; 14-Olănești; 15-Divizia; 16-Kočkovatoe; 17-Mirmoe; 18-Tudora; 19-Udobnoe; 20-Širokoe; 21-Sabatinovka; 22-Voronovka; 23-Vladimirovka; 24-Černjanka; 25-Širokoe (nécropole); 26-Čikalovka; 27-Lukjanovka; 28-Uškalka; 29-Pervomaevka; 30-Risovoe; 31-Verhnjaja Hortica.

Fig. 26. Coupes de tradition hallstattienne attestées dans les sites des cultures Sabatinovka (2, 3, 5, 6, 8-10) et Belozerka (1, 4, 7, 11). 1-Tudora; 2, 3-Tabaki; 4-Udobnoe; 5, 9, 10-Sabatinovka; 6-Uškalka; 7-Jalpus IV; 8-Čikalovka; 11-Taraclia (T. 7, m. 1) (1, 4 d'après Ванчугов, 1990; 2, 3 d'après Ванчугов, 1987; 5, 9, 10 d'après Шарафутдинова, 1986; 6 d'après Шарафутдинова, 1982; 7 d'après Ванчугов, 1981; 8 d'après Шарафутдинова, 1964; 11 d'après Агульников, Хахей, 1988).

Fig. 27. Coupes de tradition hallstattienne attestées dans les sites de la culture Belozerka. 1-Priozernoe I; 2, 3, 5-Kočkovatoe (Tum. 34, t. 1); 4, 6-Divizia (Tum. 5, t. 2); 7-Etulia VI; 8, 17-Bălăbani (Tum. 2, t. 1); 9-Budurgeli (t. 10); 10, 13-16, 18, 19-Širokoe (nécropole); 11-Dzinilor (Tum. 11, t. 2); 12-Olănești (Tum. 4, t. 4) (1, 11 d'après Ванчугов, 1990; 2, 3, 5 d'après Ванчугов, Субботин, Дзиговский, 1992; 4, 6 d'après Тошев, 1990; 7 d'après Чеботаренко, Щербакова, 1973; 8, 10, 12-19 d'après Мелюкова, 1979; 9 d'après Тошев, 1992).

Fig. 28. Coupes (1-7, 10, 11) et coupes grandes (8, 9) de tradition hallstattienne attestées dans les nécropoles de la culture Belozerka. 1-3-Cazaclia; 4-7, 9-

11-Širokoe; 8-Pervomaevka (1-3 d'après Agulnikov, 1996; 4-11 d'après Мелюкова, 1979).

Fig. 29. Coupes (1-3, 6, 8) et coupes grandes (4, 5, 7, 9, 10) de tradition hallstattienne attestées dans les nécropoles de la culture Belozerka. 1, 3-Širokoe; 2-Lukjanovka; 4, 5-Vasilievka; 6-10-Cazaclia (1-3 d'après Мелюкова, 1979; 4, 5 d'après Ванчугов, Субботин, 1989; 6-10 d'après Agulnikov, 1996).

Fig. 30. Coupes grandes (1, 2, 8, 10) et tasses (3-7, 9, 11-13) de tradition hallstattienne attestées dans les sites des cultures Sabatinovka (3, 6, 12) et Belozerka (1, 2, 4, 5, 7-11, 13). 1-Voronovka II; 2-Jalpug IV; 3, 6-Hortica; 4-Cazaclia (t. 54); 5, 7-Černjanka (t. 3, 13); 8, 10-Budurgeli; 9-Mirnoe II; 11, 13-Širokoe (nécropole); 12-Bolgrad (1 d'après Ванчугов et al., 1991; 2, 8, 9 d'après Ванчугов, 1990; 3, 6 d'après Шарафутдинова, 1982; 4 d'après Agulnikov, 1996; 5, 7 d'après Кубышев, Черняков, 1986; 10 d'après Тошев, 1992; 11, 13 d'après Мелюкова, 1979; 12 d'après Черняков, 1966).

Fig. 31. Tasse à deux anses (1) et jarres (2-10) de tradition hallstattienne attestées dans les sites de la culture Belozerka. 1-Taraclia (Tum. 9, t. 3); 2-Cazaclia (tumulus); 3, 4-Tudora; 5, 6-Cazaclia (t. 17, 64); 7-Žovtnevoe; 8-Divizia (Tum. 5, t. 2); 9-Vasilievka (Tum. 3, t. 3); 10-Jalpug IV (1 d'après Агульников, Хахеу, 1988; 2 d'après Чеботаренко, 1982; 3, 4 d'après Мелюкова, 1961; 5, 6 d'après Agulnikov, 1996; 7, 10 d'après Ванчугов, 1990; 8 d'après Тошев, 1990; 9 d'après Ванчугов, Субботин, 1989).

Fig. 32. Écuellles (1-10) et brocs (11, 12) de tradition hallstattienne attestées dans les sites de la culture Belozerka. 1, 2, 4-6-Voronovka II; 3, 9-Jalpug IV; 7-Kriničnoe; 8-Risovoe (tumulus); 10-Uškalka; 11-Širokoe (nécropole); 12-Etulia (tumulus) (1, 2, 4-6 d'après Ванчугов et al., 1991; 3, 7, 9 d'après Ванчугов, 1990; 8, 10-12 d'après Мелюкова, 1979; 12 dessin inédit).

Fig. 33. Carte de diffusion des éléments hallstattiens dans le rite et le rituel funéraire de la population des steppes nord-pontiques (a-nécropoles tumulaires-planes, b-tombes secondaires dans des tumulus, c-tumulus- cénotaphe, d-incinérations incomplètes, e-re inhumations, f-dépôts successifs, g-dépôts de vases dans des vases). 1-Budurgeli; 2-Cazaclia; 3-Zalizničnoe; 4-Divizia; 5-Kočkovatov; 6-Vladimirovka; 7-Alexeevka; 8-Černjanka; 9-Širokoe (nécropole); 11-Pervomaevka.

Fig. 34. Plan et profile du tumulus 3 et de la nécropole tumulaire-plane de la culture Noua de Burlănești (d'après Levițki, Demcenko, 1997).

Fig. 35. Le plan de la nécropole tumulaire-plane de Budurgeli. I-partie de nord; II-partie d'ouest; III-partie de sud (1-surfaces explorées, 2-taches visible à la surface, 3-fragments de céramique, 4-agglomérations de fragments de céramique) (d'après Тошев, 1992).

Fig. 36. Plan de la nécropole tumulaire-plane de Cazaclia (d'après Agulnikov, 1996).

Fig. 37. Plan de la nécropole tumulaire-plane de Širokoe (d'après Лесков).

Fig. 38. Incinérations (1, 7), reinhumations (2-4) et pièces de mobilier (5, 8-14) attestées dans des nécropoles de la culture Belozerka. 1-Cazaclia (t. 53); 2-Kočkovatoe (Tum. 39, t. 1); 3, 5-Pervomaevka (t. 6); 4-Kočkovatoe (Tum. 45, t. 1); 6-14-Kočkovatoe (Tum. 32, t. 1) (6/1-couche végétale, 6/2-horizon antique, 6/3-couche stérile, 6/4-restes de crémation; 7-céramique, 8-pierre, 9-os, 10-coquille, 11-13-pierre (?), 14-bronze) (1 d'après Agulnikov 1996; 2, 4, 6-14 d'après Ванчугов, Субботин, Дзиговский, 1992; 3, 5 d'après Евдокимов, 1987).

Fig. 39. Plans et profils Tum. 5 (1) et t. 2 avec des dépôts successifs (10) de la nécropole de Divizia, pièces de mobilier de la t. 2 (2, 5, 7-9, 11) et fragments de céramique (3, 4, 6) du banquet funéraire (2-8, 11-céramique, 9-bronze) (d'après Тошев, 1990).

Fig. 40. Dépôts successifs de défunts attestés dans des nécropoles de la culture Belozerka. 1-Budurgeli (t. 12); 2-4-Černjanka (t. 17, 21, 18); 5, 8-Pervomaevka (t. 10, 11); 6, 7-Kočkovatoe (Tum. 50, t. 1) (1 d'après Тошев, 1992; 2-4 d'après Кубышев, Черняков, 1987; 5, 8 d'après Евдокимов, 1987; 6, 7 d'après Ванчугов, Субботин, Дзиговский, 1992).

Fig. 41. Dépôts successifs de défunts (1, 13) et dépôt de vases en vase attestés dans les nécropoles de la culture Belozerka. 1-12-Kočkovatoe (T. 34, m. 1); 13-Černjanka (t. 8) (2-7, 11, 12-céramique, 8-10-verre) (1-12 d'après Ванчугов, Субботин, Дзиговский, 1992; 13 d'après Кубышев, Черняков, 1986).

Fig. 42. Tumulus-cénotaphe de Zalizničnoe. 1-plan et profil du tumulus (1/1-couche végétale, 1/2-couverture du tumulus, 1/3-horizon antique, 1/4-couche stérile, 1/5-pierres, 1/6-partie détruite de la couverture); 2-plan et profil de la chambre funéraire (2/1-trous de pieux, 2/2-natte de roseaux, 2/3-marches, 2/4-literie d'écorce d'arbre, 2/5-couche stérile); 3-vase fragmentaire (d'après Субботин, Черняков, 1973).

Fig. 43. Pièces de mobilier de la tombe 6 du tumulus de Vladimirovka (1-céramique, 2-bronze, 3-schiste) (d'après Ванчугов, 1990).

Fig. 44. Plans et profils des fosses funéraires et le mobilier des tombes 26 (1, 5, 8) et 27 (2, 3, 6, 7, 9) de la nécropole de Cazaclia (2, 3-bronze, 5, 7, 8-céramique, 6-verre, 9-ambre) (d'après Agulnikov, 1996).

Fig. 45. Plan et profil de la fosse funéraire (1) et pièces du mobilier (2-7) de la tombe 39 de la nécropole de Cazaclia (2, 3, 5, 7-céramique, 4-verre, 5-ambre; 6-bronze) (d'après Agulnikov, 1996).

Fig. 46. Tumulus III de Pohrebea. 1-plan et profil du tumulus (1/1-couche végétale, 1/2-couche grise, 1/3-couche stérile, 1/4-argile jetée de la fosse t. 1, 1/5-pierres); 2-plan et profil de la fosse t. 1; 3-8-pièces de mobilier (3, 5, 8-céramique, 4-or, 6-bronze, 7-verre) (d'après Агульников, Кетрапу, 1992).

Fig. 47. Pièces de parure, outils et armes spécifiques de la culture Belozerka. 1-5, 8, 9, 17-20, 22, 26, 37-sovkhoze "Stepnoj" (village Zapovitne); 6, 28, 40, 43-

Kirovo; 4, 11-14, 16, 25, 29, 31, 36-Širokoe (nécropole); 10, 15, 44-Uškalka (couche supérieure); 21-Zbur'evka; 23-Širokoe (groupe tumulaire Ostraja Mogila); 24-Igrena; 27-Coșnița; 30, 32-Zmeevka; 33, 34, 48-Verhnjaja Hortica (nécropole); 35-Lukjanovka; 38, 45-Derievka; 39-Ustovo; 41-Babino IV; 42-Berislav; 46-Malaja Lepetiha; 47-Verhnjaja Hortica (habitat); 48, 49-Kardašinka II; 50-Novoaalexandrovka; 51, 52-Zavadovka; 53-Kardašinka I (1-3-verre; 4-7, 13-17, 28, 39, 41-43-os; 29-37, 45, 46-bronze; 12-or; 18, 19, 44, 48-53-pierre; 40-silex; 47-bronze et fer) (d'après Отрощенко, 1985).

Fig. 48. Carte de diffusion des pièces de bronze de type hallstattien dans les steppes nord-pontiques (a-dépôts, b-haches à douille, c-forme pour la fonte des haches à douille, d-faucilles, e-couteaux, f-forme pour la fonte des couteaux, g-lame de scie, h-pointes de flèches, i-forme pour la fonte des pointes de flèches, k-fibules, l-ceintures, m-bracelets, n-manchons, o-pendentifs et formes pour la fonte des pendentifs, p-saltaleoni, q-apliques). 1-Doina; 2-Budurgeli; 3-Slobodka; 4-Cazaclia; 5-Vasilievka; 6-Pavlovka; 7-Strumok; 8-Suvorovo; 9-Novo-Kotovsk; 10-Tudora; 11-Kočkovo; 12-Čerevičnoe; 13-Rangevo; 14-Novogrigorievsk; 15-Olbia; 16-Ražgorod; 17-Antonovka (dépôt Ingul); 18-Zbur'evka; 19-Kučugur; 20-Snegirevka; 21-Soloncy; 22-Širokoe (nécropole); 23-Brilevka; 24-Novoaalexandrovka; 25-Obuhovka; 26-Zmeevka; 27-Belozerka; 28-Babino; 29-Zavadovka; 30-Lukjanovka; 31-Nikopol; 32-Zlatopol; 33-Stepnoe; 34-Pervomaevka; 35-Radionovka; 36-Vološskoe; 37-Novogrigorievka; 38-"région Zaporozhie"; 39-Kerči.

Fig. 49. Pièces en bronze et formes pour la fonte (14) des types hallstattiens attestés dans le milieu culturel Belozerka. 1, 3-Pavlovka; 2-Cazaclia; 4-12-Novogrigorievsk; 13-Novogrigorievka; 14-Vološskoe; 15-Ingul; 16, 19-Nikopol; 17-distr. Herson; 18-Obuhovka; 20-Ražgorod; 21-Snegirevka; 22-Tudora; 23, 24, 27-Belozerka; 25-Babino IV; 26-Zmeevka (1, 3, 23-27 d'après Мелюкова, 1979; 2 d'après Agulnikov, 1996; 4-12 d'après Tallgren, 1926; 13, 15, 16, 18, 19 d'après Черных, 1976; 17, 21 d'après Кривцова-Гракова, 1955; 14, 20 d'après Лесков, 1967; 22 d'après Мелюкова, 1961).

Fig. 50. Pièces en bronze et formes pour la fonte (4, 8) de types hallstattiens attestées dans le milieu culturel Belozerka. 1-Vasilievka; 2, 8-Suvorovo VI; 3-Zlatopol; 4-Slobodka; 5, 6-Radionovka; 7-Obuhovka; 9-région Zaporozhie; 10-Bel'sk (1 d'après Ванчугов, Субботин, 1989; 2, 4, 8 d'après Ванчугов, 1990; 3 d'après Ванчугов, Черняков, 1991; 5, 6 d'après Клочко, Мурзин, 1989; 7 d'après Кривцова-Гракова, 1955; 9, 10 d'après Черных, 1976).

Fig. 51. Pièces en bronze de types hallstattiens attestées dans le milieu culturel Belozerka. 1-Strumok; 2, 12-sovkhoe "Stepnoj"; 3, 7, 9, 17-Cazaclia; 4-Pervomaevka; 5-Širokoe (tumulus); 6-Lukjanovka; 8, 13-Širokoe (nécropole); 10-Kerči; 11-Olbia; 14-Budurgeli; 15, 16-Novo-Kotovsk (1 d'après Тошев, 1984; 2, 12 d'après Отрощенко, 1975; 3, 7, 9, 17 d'après Agulnikov, 1996; 4 d'après

Евдокимов, 1987; 5, 14-16 d'après Ванчугов, 1990; 6, 8, 10, 11 d'après Мелюкова, 1979; 13 d'après Лесков, 1971).

Fig. 52. Pièces de parure et forme pour la fonte (13) de types hallstattiens attestés dans l'aire de la culture Belozerka. 1-Strumok; 2-Pervomaevka; 3-Širokoe (nécropole); 4-Brili; 5-Vasilievka; 6-Lukjanovka; 7-Kočkovatoe; 8, 9, 11-sovkhoe "Stepnoj"; 10-Doina; 12-Cazaclia; 13-Rangevoe (1-or, 2-agate, 3-os, 4-12-bronze, 13-pierre-?) (1 d'après Тошев, 1984; 2-4 d'après Евдокимов, 1987; 5 d'après Ванчугов, Субботин, 1989; 6 d'après Шарафутдинова, 1982; 7 d'après Ванчугов, Субботин, Дзиговский, 1992; 8, 9, 11 d'après Отрощенко, 1975; 10 d'après Бубулич, 1991; 12 d'après Agulnikov, 1996; 13 d'après Ванчугов, 1990).

Fig. 53. Carte de diffusion de la céramique d'origine nord-pontique dans le milieu culturel thrace (a-d-céramique d'usage commun, c-i-céramique fine) (a-vase de type I, b-vase de type II, c-vase de type III, d-vase de type IV, e-coupes, f-tasses, g-écuelles bi tronconiques, h-"jarres", i-brocs). 1-Calfa; 2-Pohrebea; 3-Holercani; 4-Coșnița; 5-Bălăbănești; 6-Babadag; 7-Chișinău; 8-Hansca; 9-Niculițel-Cornet; 10-Hîrșova; 11-Mîndrești; 12-Vaslui; 13-Tămăoani; 14-Vînători; 15-Valea Lupului; 16-Bolotești-Vrancea; 17-Costești; 18-Trinca; 19-Corjeuți; 20-Grănicești.

Fig. 54. Céramique d'origine nord-pontique attestée dans le milieu culturel thrace. 1, 4, 5-Babadag; 2, 3-Hîrșova; 6-10, 12-Tămăoani; 11-Vînători; 13-Niculițel-Cornet (1, 4, 5 d'après Morintz, 1987; 2, 3 d'après Morintz, Șerbănescu, 1974; 6, 7, 9, 10 d'après László, 1986; 8, 12 d'après Petrescu-Dîmbovița, 1953; 11 d'après Brudiu, 1992; 13 d'après Topoleanu, Jug naru, 1995).

Fig. 55. Céramique d'origine nord-pontique attestée dans le milieu culturel thrace. 1-5, 8, 11-Coșnița; 6, 7, 9-Holercani; 10-Calfa; 12, 13-Vîrtop (1-11 d'après Levițki, 1994b; 12, 13 d'après Brudiu, 1980).

Fig. 56. Carte de diffusion des éléments de tradition nord-pontique dans les complexes funéraires hallstattiens (a-nécropoles planes, b-tumulus, c-tombes secondaires, d-offrande de viande). 1-Hîrșova; 2-Vînători; 3-Petrești; 4-Vaslui; 5-Trifești; 6-Valea Lupului; 7-Bolotești-Vrancea; 8-Corjeuți; 9-Taktabáj; 10-Szajla.

Fig. 57. Complexes funéraires de Valea Lupului (1, 2) et Bolotești-Vrancea (4, 5) et vases des tombes de Vaslui-Curțile Domnești (3, 7) et Vînători (6) (1, 2 d'après Зипа, 1960; 3, 7 d'après Andronic, 1962; 4, 5 d'après Buzdugan, Bobi, Cernea, 1987; 6 d'après Dragomir, 1967).

Fig. 58. Nécropole de Trifești. 1-tombe à inhumation avec deux bovins; 2-plan des fouilles de la nécropole de Trifești (d'après Ioniță, 1962).

Fig. 59. Tumulus II de Corjeuți. 1-plan et profile du tumulus; 2-tombe 4; 3-vase de la tombe 4 (d'après Levițki, Demcenko, 1994).

Fig. 60. Tumulus 2 de Petrești. 1-plan et profile du tumulus; 2-tombe 2; 3, 4-mobilier de la tombe 2 (d'après Яровой, 1987).

Fig. 61. Carte de diffusion des pièces en bronze de type nord-pontique dans l'aire du monde thrace (a-dépôts, b-haches à douille, c-faucilles, d-herminettes, e-poignards). 1-Corjovo; 2-Chișinău; 3-Chiperceni; 4-Suruceni; 5-Mîndrești; 6-Kodja Olar; 7-Cupcin (Kalininsk); 8-Rădeni; 9-Mogoșești; 10-Socrujeni; 11-Deleni; 12-Vorona Nouă; 13-Ibănești; 14-Galice; 15-Malorad; 16-Dipșa; 17-Petroșani; 18-Bocșa.

Fig. 62. Pièces en bronze de type nord-pontique attestées dans l'aire du monde thrace. 1-Ibănești; 2-Dipșa; 3-Malorad; 4-Petroșani; 5-Socrujeni; 6-Chiperceni; 7, 9-Deleni (dépôt); 8-Kodja Olar (1, 5 d'après Șadurschi, 1986; 2, 4 d'après Petrescu-Dîmbovița, 1977; 3, 8 d'après Черных, 1976; 6 d'après Дергачев, 1975; 7, 9 d'après Chiric, T n sachi, 1984).

Fig. 63. Pièces en bronze de type nord-pontique attestées dans l'aire du monde thrace. 1, 2, 7, 9-Mîndrești (dépôt); 3-Corjovo; 4-Rădeni; 5-Bocșa; 6-Cupcin (Kalininsk); 8-Suruceni; 10-Galice; 11-Vorona Nouă; 12-Chișinău (1-3, 7, 9 d'après Дергачев, 1975; 4 d'après Florescu, 1967; 5 d'après Petrescu-Dîmbovița, 1977; 6, 8 d'après Дергачев, 1982; 10 d'après Черных, 1976; 11 d'après Șadurschi, 1986; 12 d'après Мелюкова, 1961).

Fig. 64. Céramique spécifique de la culture Belogrudovka. 1-Pečora (nécropole); 2, 3, 5, 6, 8-11, 13, 14, 17, 18, 21, 23-Sobkovka; 4-Makeevka; 7-Pokazovka; 12, 16, 19, 22-Andrusovka; 15-Čikalovka; 20-Vorošilovka (d'après Безанская, 1985).

Fig. 65. Outils, armes et pièces de parure spécifiques de la culture Belogrudovka. 1, 9-Andrusovka; 2, 8, 20, 27, 31, 32-Belogrudovskij Les; 3-5, 7, 10-19, 22-26, 28-30-Sobkovka; 6-Vita-Litovskaja; 21-Sandraki (1-3, 5-pierre, 4, 7, 8-silex, 6, 9, 10, 13-15, 17-19, 21-23-bronze, 11, 12, 16, 22, 24-26-terre cuite, 20, 27-32-os) (d'après Безанская, 1985).

Fig. 66. Pièces de mobilier et céramique spécifique de la culture Bondariha. 1, 5, 6, 19, 25, 29, 30-Nicaha; 2, 20, 21, 23, 33-Huhra; 3, 4, 22, 24, 26, 28-Oskol; 7-9, 17, 31, 32, 34-36-Bondariha; 10, 12-17-Timčenki (nécropole); 11, 18-Timčenki (habitat); 27, 37-Malye Budki (1, 2, 6, 8-os; 3, 4, 10, 11, 17, 18-bronze; 5, 7-silex; 9-pierre; 12-16, 19-37-céramique) (d'après Артеменко, 1987).

Fig. 67. Carte de diffusion de la céramique de tradition hallstattienne dans la zone de sylvosteppe de la est de Nistru dans la période tardive de la l'âge du bronze (a-céramique noire lustrée, b-céramique bi chromatique, c-vases d'usage commun à ornement hallstattien, d-fragments de céramique d'usage commun à ornement hallstattien, e-écuelles, f-brocs, g-tasses; h-coupes, i-jarres, j-urnes de "terre", k-coupes grandes, l-vases à fruits). 1-Subbotovka; 2-Sandraki; 3-Jaruga; 4-Cuzmin; 5-Sobkovka; 6-Belogrudovskij Les; 7-Makeevka; 8-Hordeevka; 9-Krasnopolka; 10-Sinickij Les; 11-Subbotov; 12-Andrusovka; 13-Nicaha; 14-Zalinežnoe; 15-Buzovka; 16-Veseloe; 17-Sokolovo; 18-Osipovka; 19-Staroe Mojarovo; 20-Timčenki; 21-Oskol; 22-Bondariha; 23-Kapitanovo.

Fig. 68. Céramique de types hallstattiens attestée dans les sites de la culture Belogradovka (7-12) et Černyj Les ancienne (1-6). 1-6-Subbotov (couche inférieure); 7-12-Sobkovka (1-6 d'après Тереножкин, 1961; 7-12 d'après Березанская, 1964).

Fig. 69. Céramique de types hallstattiens attestée dans la nécropole de Hordeevka (1-20 d'après Berezanskaja, Kločko, 1998).

Fig. 70. Céramique hallstattienne attestée dans les habitats de la culture Belogradovka de Jaruga (1-9) et Subbotovka (10) (d'après Рыбалова, 1999).

Fig. 71. Céramique de tradition hallstattienne attestée dans les sites de la culture Bondariha. 1-3, 5, 6, 12-Oskol; 4, 10-Staroe Mojarovo; 7, 9-Buzovka; 8, 11-Zalinežnoe (1-3, 5, 6, 12 d'après Ильинская, 1961; 4, 7, 8, 10, 11 d'après Ромашко, 1995; 9 d'après Ромашко, 1982).

Fig. 72. Carte de diffusion des éléments hallstattiens dans le rite funéraire de la population de la zone de sylvesteppe de l'est de Nistru dans la période tardive de l'âge du bronze (a-incinérations en urne, b-nécropoles planes, c-nécropoles tumulaires, d-tombes secondaires, e-incinérations dans des tumulus). 1-Motovilovka; 2-Trojanov; 3-Cuzmin; 4-Hordeevka; 5-Zalinežnoe; 6-Veseloe; 7-Sokolovo; 8-Timčenki; 9-Osнова; 10-Suhaja Gomoliša; 11-Nikolaevka.

Fig. 73. Tumulus 2 du groupe I de Sokolovo. 1-plan et profile du tumulus; 2-6-tombe 75; 7-9-tombe 3 (1, 7-9 d'après Ромашко, 1995; 2-6 d'après Березанская, 1982).

Fig. 74. Tumulus 7 de Cuzmin. 1-plan et profile du tumulus; 2, 3-tombe 7 (d'après Манзура, Клочко, Савва, 1992).

Fig. 75. Incinérations en urne: de la nécropole de Zalinežnoe - tombe 1 (1-4) et du tumulus 2 du groupe 15 de Veseloe - tombe 2 (5, 6) (d'après Ромашко, 1995).

Fig. 76. Carte de diffusion des pièces en bronze de type hallstattien dans la zone de sylvesteppe de l'est de Nistru dans la période tardive de l'âge du bronze (a-haches à douille, b-faucilles, c-saltaleoni, d-bracelets, e-anneaux, f-couteaux, g-pointes de lance, h-épées, i-aiguilles, j-poinçons, k-appliques). 1-Rovno; 2-Iskra; 3-Kozievka; 4-Pečora; 5-Čebotyрка; 6-Zarubincy; 7-Sobkovka; 8-région Kiev; 9-Belyj Kamenj; 10-Musée d'Histoire de Kiev; 11-Hordeevka; 12-Sen'kovka; 13-Višen'ki; 14-Luka; 15-Pastyrskoje; 16-Lepleava; 17-Hmelnja; 18-Ositneajka; 19-Grišency; 20-Bel'sk.

Fig. 77. Pièces en bronze de types hallstattiens attestés dans la zone de sylvesteppe de l'est de Nistru. 1, 2, 12-Musée d'Histoire de Kiev; 3-Ositneajka; 4, 9-Hmelnja; 5, 8, 14, 16-région Kiev; 6-Pastyrskoje; 7-Kozievka; 10, 17-lieu non précisé; 11-Luka; 13-Rovno; 15, 18-Lepleava; 19-Pečora; 20-Iskra (1-12, 14-16, 18 d'après Тереножкин, 1961; 13, 17 d'après Tallgren, 1926; 19 d'après Рыбалова, 1961; 20 d'après Николиченко, 1973).

Fig. 78. Pièces en bronze de types hallstattiens attestés dans la zone de sylvesteppe de Nistru. 1-Zarubincy; 2-Musée d'Histoire de Kiev; 3, 6-Belyj Kameni; 4, 5, 7, 9, 17, 23, 25-Čebotyčka; 8-Višen'ki; 10, 11, 18-Hordeevka; 12-Grišency; 13-16-Pečora; 19-22-Sen'kovka (1, 2, 8, 12 d'après Тереножкин, 1961; 3-7, 9, 13-17, 19-25 d'après Рыбалова, 1961; 10, 11, 18 d'après Berezanskaja, Kločko, 1998).

Fig. 79. Pièces de mobilier de la nécropole de Hordeevka (1, 3, 4, 12, 14-21-or; 5, 13, 18-20, 25-bronze; 2, 6, 12, 15-17, 22-24-ambre) (d'après Berezanskaja, Kločko, 1998).

Fig. 80. Pièces de mobilier de la nécropole de Hordeevka (1-8, 14-21-bronze; 9, 10, 12, 13-os) (d'après Berezanskaja, Kločko, 1998).

Fig. 81. Carte de diffusion de la céramique d'origine de la sylvesteppe de l'est de Nistru dans le milieu culturel thrace (a-vases de type tulipe). 1-Dîngeni; 2-Grinăuți; 3-Trușești; 4-Trinca; 5-Mahala; 6-Berlincy; 7-Corlăteni; 8-Jvanec; 9-Ivane-Zolotoe; 10-Jigodin; 11-Novoselka Kostjukovaja; 12-Ostrovec; 13-Rovancy; 14-Nazarenkove; 15-Tjaglov; 16-Sopot; 17-Bovšiv; 18-Loeva; 19-Djakovo; 20-Drisino; 21-Janowice; 22-Monasterz; 23-Maszkowice.

Fig. 82. Vases de type tulipe attestés dans l'aire du monde thrace. 1-Ivane-Zolotoe; 2-Drisino; 3-Sopot; 4-Tecucea; 5-Loeva; 6-Nazarenkove; 7, 9-Bovšiv I; 8-Dîngeni VI; 10-Grinăuți II; 11-Jvanec I; 12-Jigodin; 13, 14-Ostrovec (habitat); 15-Trușești (1 d'après Мелюкова, 1958; 2 d'après Попович, 1990; 3, 7, 9 d'après Крушельницька, 1976; 4-6 d'après Крушельницька, 1993; 8, 10 d'après Дергачев, 1973; 11 d'après Крушельницкая, Малеев, 1990; 12, 15 d'après Florescu, 1991; 13, 14 d'après Балагури, 1980).

Fig. 83. Vases de type tulipe attestés dans le milieu culturel Lausitz. 1-4-Tjaglov; 5-7, 9, 10-Rovancy; 8, 11, 14-Janowice; 12-Manasterz; 13-Maszkowice (1-7, 9, 10 d'après Павлів, 1993; 8, 11, 14 d'après Тереножкин, 1957; 12 d'après Chochorowska, Chochorowski, 1986; 12 d'après Cobalska, 1974).

Fig. 84. Céramique fine de l'habitat Trinca "Izvorul lui Luca" (d'après Levițki, 1994a).

Fig. 85. Céramique fine de l'habitat Trinca "Izvorul lui Luca" (d'après Levițki, 1994a).

Fig. 86. Céramique fine de l'habitat Trinca "Izvorul lui Luca" (d'après Levițki et al., 1995, 1997, 1999).

Fig. 87. Céramique d'usage commun de l'habitat Trinca "Izvorul lui Luca" (d'après Levițki et al., 1995, 1997, 1999).

Fig. 88. Céramique d'usage commun de l'habitat Trinca "Izvorul lui Luca" (d'après Levițki et al., 1995; 1997, 1999).

Fig. 89. Carte de diffusion des éléments d'origine de la sylvesteppe de l'est de Nistru dans le rite funéraire des Thraces anciens (a-tumulus, b-tombes

secondaires dans des tumulus, c-tumulus incertains). 1-Frunzeni; 2-Braniște; 3-Bădrajii Vechi.

Fig. 90. Tumulus de Braniște. 1-plan et profile du tumulus; 2- plans et profiles de la fosse funéraire; 3-5-mobilier de la tombe; 6-coupe du tumulus de Frunzeni (d'après Levițki, 1994a).

Fig. 91. Tumulus 22 de Bădrajii Vechi. 1-plan et profile du tumulus; 2-plan et profile de la fosse funéraire (t. 4); 3, 4-mobilier de la tombe 4 (d'après Яровой. Чирков, 1989).

Fig. 92. Carte de diffusion des tombes de bronze et des pièces de mobilier d'origine orientale dans l'aire thrace (a-"bêche", b-poignards, c-pendentifs, d-branches de mors, e-manches, f-perles). 1-Chișinău; 2-Dănceni; 3-Hansca; 4-Mîndrești; 5-Vaslui; 6-Petrușeni; 7-Costești; 8-Trinca; 9-Zavadovka; 10-Rożubowice; 11-Jaroslau; 12-Przemysł; 13-Döge.

Fig. 93. Objets en bronze d'origine orientale attestés dans l'aire thrace 1-dép.Vaslui; 2-Jaroslau; 3-3a- Döge; 4- Przemysł; 5- Rożubowice; 6-Zavadka (1 d'après László, 1994; 2, 4 d'après Крушельницька, 1985; 3-3a d'après Kemenczei, 1984; 5 d'après Żurowski, 1949; 6 d'après Крушельницька. Филиппчук, 1993).

Fig. 94. Pièces de mobilier en os d'origine orientale attestés dans les sites hallstattiens anciens. 1, 6, 7-Trinca "Izvorul lui Luca"; 2-Costești VII; 3-Chișinău; 4-Hansca-Limbari-Căprăria; 5-Mîndrești (habitat); 8-Petrușeni (1, 6, 7 d'après Levițki, 1994a; 2 d'après Дергачев, 1982; 3 d'après Мелюкова, 1961; 4 d'après Хынку, 1976; 5 d'après Лапушнян 1979; 8 d'après Левицкий 1990).

ABREVIERI

Actes du VII ^e CISPP	Actes du VII ^e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague.
AĖ	Archaeologiai Értesítő, Budapest.
AM	Arheologia Moldovei, Iași-București.
Angustia	Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe.
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchJug	Archaeologia Jugoslavica, Beograd.
Arhiva MA	Arhiva Muzeului de Arheologie, Chișinău.
AȘUI	Analele Științifice ale Universității Al. I. Cuza Iași, Secția Istorie.
Banatica	Banatica. Muzeul Județean Caraș Severin, Reșița.
BThr	Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie, București.
CAANT	Cercetări arheologice în aria nord-tracă, Institutul Român de Tracologie, București.
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie și Arheologie "Iulian Antonescu",
CCDJ/CCBD	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos/Culture et civilisation au Bas Danube. Muzeul Dunării de Jos, Călărași.
CercArh	Cercetări Arheologice. Anuarul Muzeului "Ștefan cel Mare" Vaslui.
CI	Cercetări Istoric. Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.
Crisia	Crisia. Culegere de studii și materiale. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
Dacia/Dacia N. S.	Dacia. Institutul de Arheologie "V. Pârvan", București.
Danubius	Danubius. Muzeul Județean de Istorie, Galați.
DKOS	Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe, München.
Drobeta	Drobeta. Muzeul Porților de Fier, Turnu Severin.
ERAUL	Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège.
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
Hierasus	Hierasus. Anuarul Muzeului Județean, Botoșani.
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila.
Marmația	Marmația. Muzeul Județean Maramureș, Baia Mare.
MCA	Materiale și cercetări arheologice, Tulcea/București/Oradea.

MemAnt(MemAntiq)	Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamţ.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropas, München-Berlin.
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München.
Peuce	Peuce. Muzeul Deltei Dunării, Tulcea.
Pontica	Pontica. Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin.
Revista Bistriţei	Revista Bistriţei. Muzeul Judeţean, Bistriţa Năsăud.
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Judeţean Hunedoara-Deva.
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.
SlovArch	Slovenska Arheologia, Bratislava.
StAntArch(SAA)	Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi.
StComIstCaransebeş	Studii şi comunicări de istorie şi etnografie, Caransebeş.
StComSibiu	Studii şi Comunicări. Muzeul Brukenthal, Sibiu.
SympThrac	Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti.
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, Bucureşti.
WPZ	Wiener Prähistorische Zeitschrift, Wien.
АИМ	Археологические исследования в Молдавии, Кишинев.
АК МССР	Археологическая карта Молдавской ССР, Кишинев.
АО	Археологические открытия, Москва.
АП УРСР	Археологічні пам'ятки УРСР, Київ.
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград.
ДСПК	Древности Северного Причерноморья и Крыма, Запорожье.
ЗНМ	Зборник народног Музеја, Београд.
ЗРНМ	Зборник радова Народног Музеја, Београд.
Изв.МФ АН СССР	Известия Молдавского филиала АН СССР, Кишинев.

КСИА АН СССР	Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва.
КСИА АН УССР	Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев.
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Москва.
МАСП	Материалы по археологии Северного Причерноморья, Одесса.
МДАПВ	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, Київ.
МИА Ю-З СССР и РНР	Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики, Кишинев.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград.
ПОСВ-I	Праисторијске Оставе у Србији и Војводини, Београд.
ПСА	Проблемы скифской археологии, Москва.
ПССА Сев.Прич.	Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья, Запорожье.
РА	Российская археология, Москва.
РВМ	Рад Војводанских Музеја, Нови Сад.
СА	Советская археология, Москва.
САИ	Свод археологических источников, Москва.

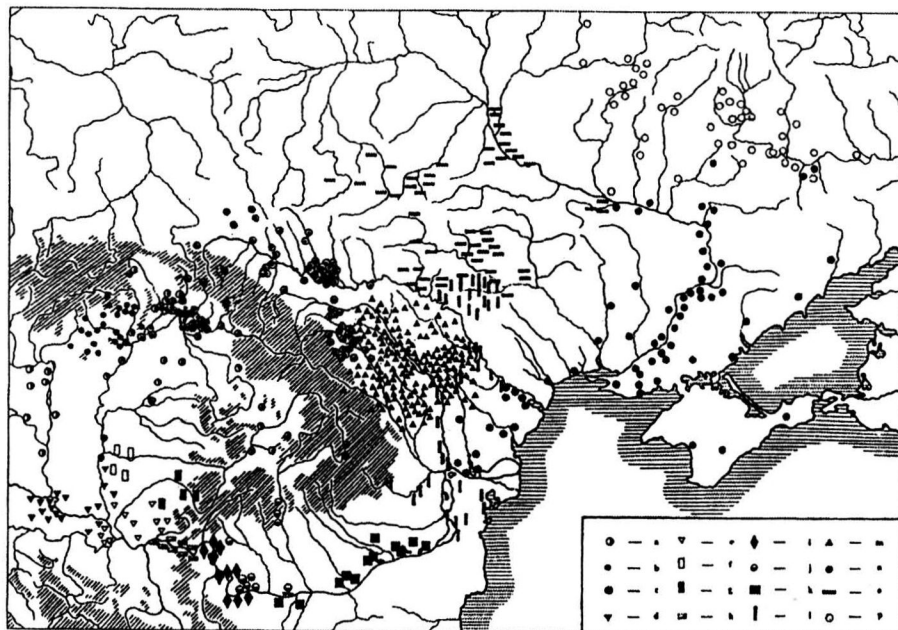

Fig. 1. Culturi și grupuri culturale hallstattiene timpurii (c-m) și culturi sincrone învecinate din Vest (a, b) și Est (n-p). A - cultura câmpurilor de urne funerare (Urnenfelderkultur - după Кеменцей 1986); b - cultura Kyjatice (după Кеменцей 1986; Furmanek, Veliacik, Vlădar 1999); c - cultura Gáva-Holihradý-Grănicești (după Кеменцей 1986; Furmanek, Veliacik, Vlădar 1999; Крушельницька et al. 1982; László 1994); d - grupul Vučedol-Novi Begej (după Gumă 1995); e - grupul Ticvaniul Mare-Karaburma III (după Gumă 1995); f - grupul Bobda (după Gumă 1995); g - grupul Susani (după Gumă 1995); h - grupul Moldova Noua-Liborajdea (după Gumă 1995); i - grupul Hinova-Mala Vrbica (după Gumă 1995); j - grupul Virtop-Ploșor (după Hänsel 1976; Gumă 1995); k - monumentele cu ceramică canelată din Muntenia (după Hänsel 1976); l - complexul Sihleanu-Tămăoani-Holercani-Balta (după Levițki 1994b); m - cultura Chișinău-Corlăteni (după László 1994; Levițki 1994a); n - cultura Belozerka (după Отрошенко 1985); o - cultura Belogradovka (după Березанская 1985); p - cultura Bondariha (după Березанская, Ильинская 1985).

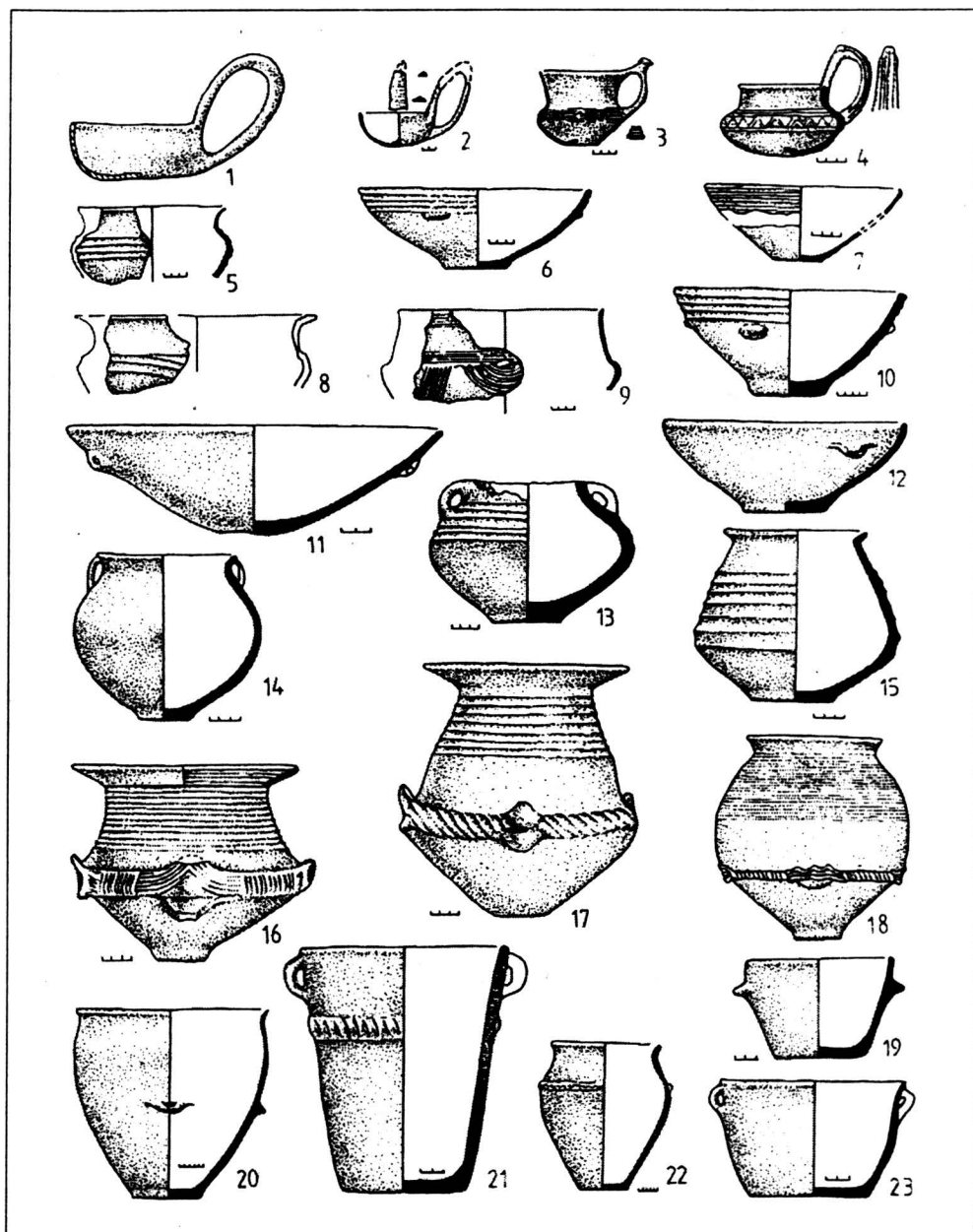

Fig. 2. Tipuri de ceramică definitorii pentru cultura Chișinău-Corlăteni. 1 - Corlăteni; 2, 19 - Dănceni; 3, 6, 20, 21, 23 - Costești VII; 4, 13 - Mîndrești (necropolă); 5 - Mîndrești (așezare); 7 - Braniște; 8 - Trușești; 9 - Frunzeni; 10, 11, 14, 15 - Cucorăni; 12, 16, 17 - Trifești; 18 - Zăpădeni; 22 - Ivancea II (după Levițki 1994a).

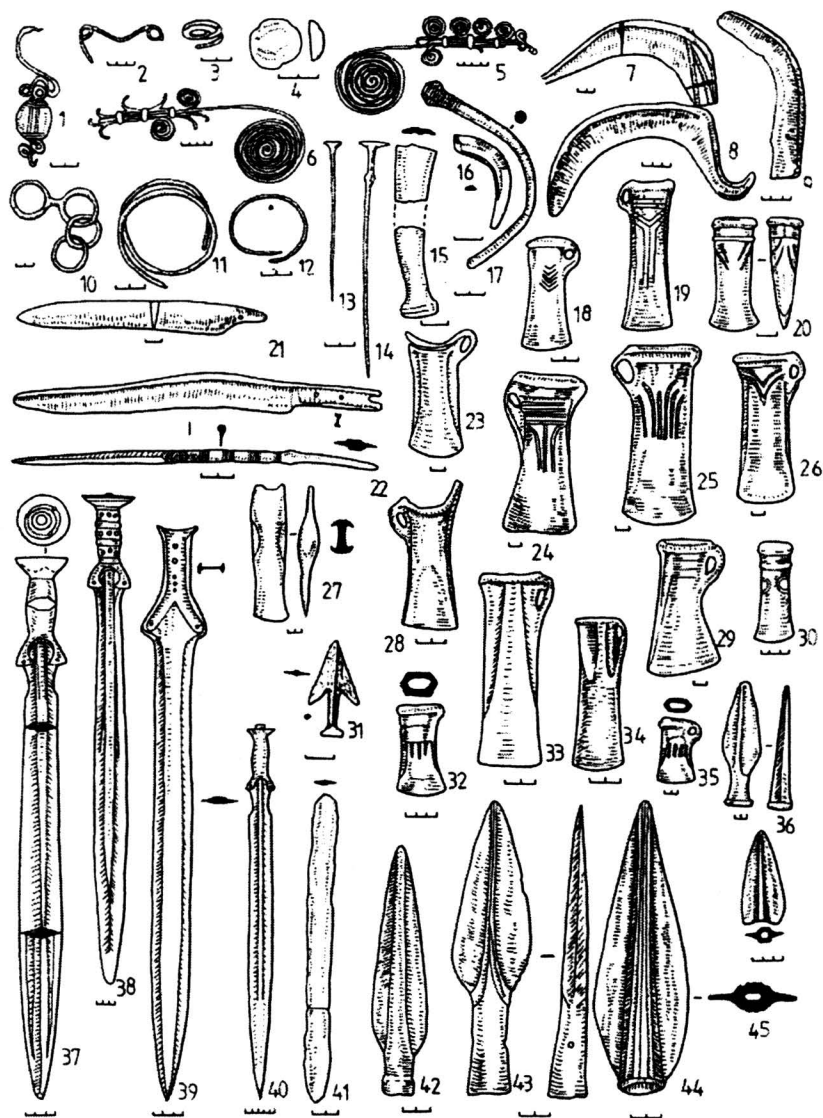

Fig. 3. Principalele tipuri de piese din bronz caracteristice culturii Chișinău-Corlăteni. 1, 11, 29, 36 - Valea Rusului; 2 - Lucașeuca; 3, 41 - Chișinău; 4 - Coștesti VII; 5, 6 - Rafaila; 7, 10, 20, 27 - Mîndrești (depozit); 8, 9 - Ilișeni; 12 - Dănești; 13, 14 - Tîrpești; 15 - Mîndrești (necropolă); 16 - Cucorăni; 17 - Vaslui (necropolă); 18 - Recea; 19, 28 - Vărătic; 22 - Țigănești; 23 - Tazlău; 24 - Prăjești; 25 - Brătești; 26, 44 - Țibucani; 30 - Bunești; 31 - Buiucanii Vechi; 32, 35 - Iurceni; 33 - Mogoșești-Siret; 34 - Ruginoasa; 37 - Vaslui; 38 - raionul Nisporeni; 39 - Bucium; 40 - Marvila; 42 - Dancu; 43 - Boldești; 45 - Budești (după Левицкий 1993, Levițki 1994a).

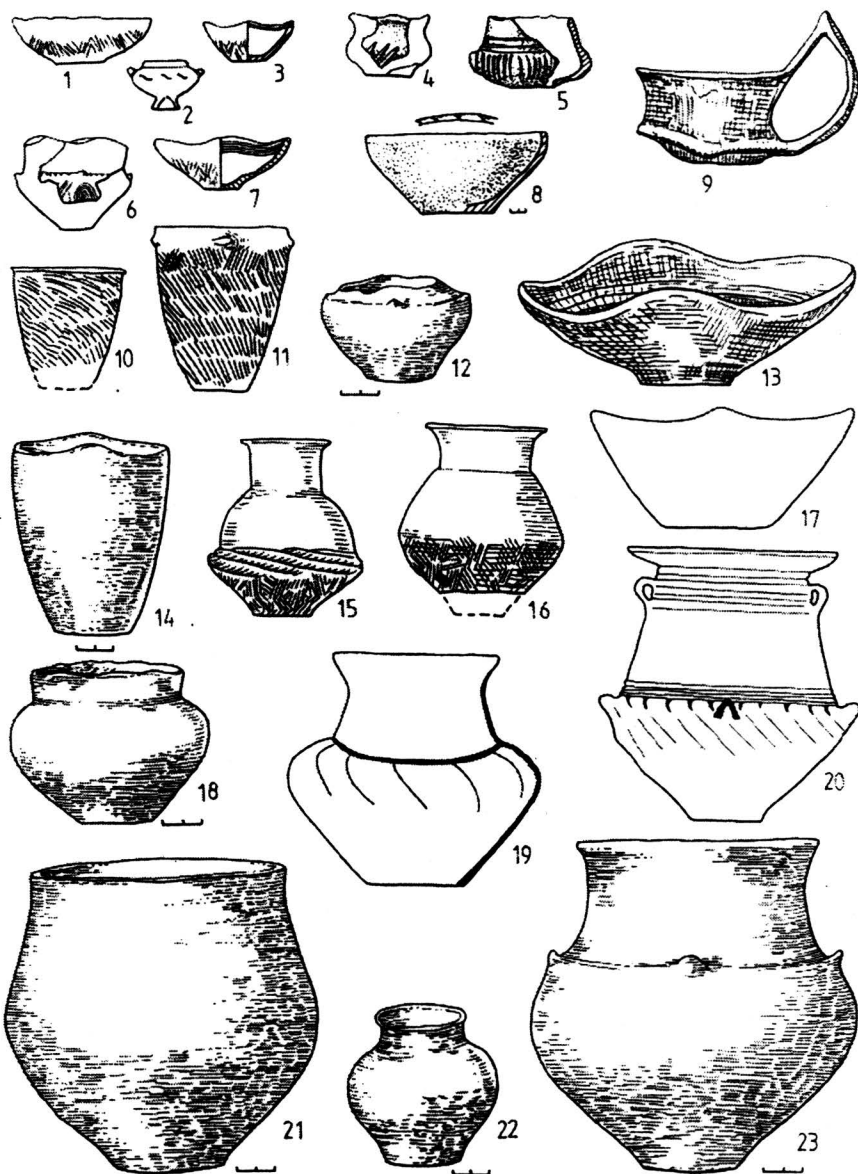

Fig. 4. Tipuri de ceramică definitorii pentru cultura Gáva-Holihrazy. 1-8, 10, 11, 15, 16 - Mahala; 9, 12-14, 18, 23 - Gorodnica; 17 - Drisino; 19 - Kriva; 20 - Petrovo; 21 - Ivane Zolotoe; 22 - Novoselka-Kostjukovaja (1-8, 10, 11, 15, 16 după Смирнова 1974; 12, 14, 18, 21-23 după Мелюкова 1958; 17, 19, 20 după Попович 1990; 9, 13 după Крушельницька 1993).

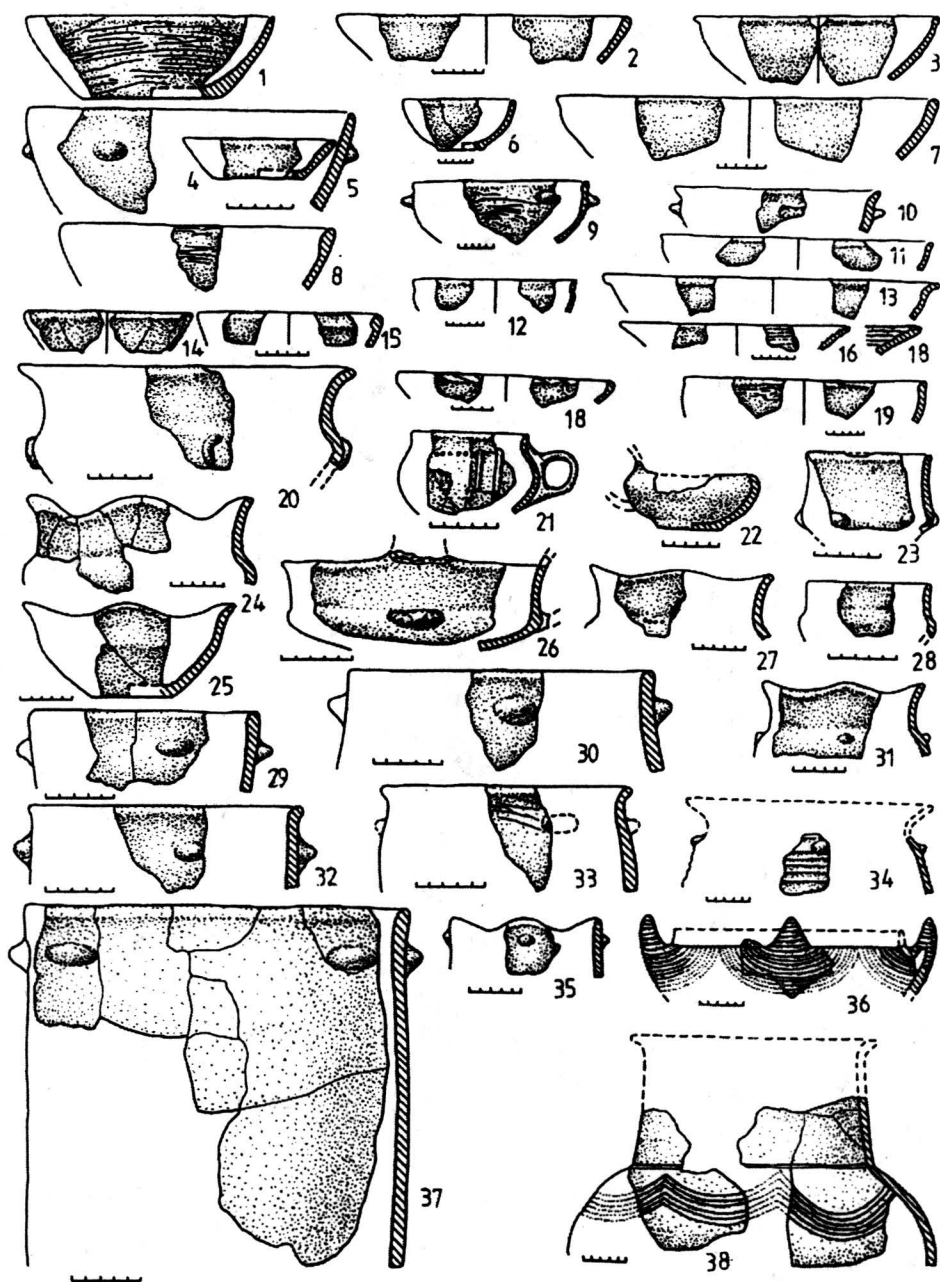

Fig. 5. Tipuri de ceramică definitorii pentru grupul Grănicești (după László 1994).

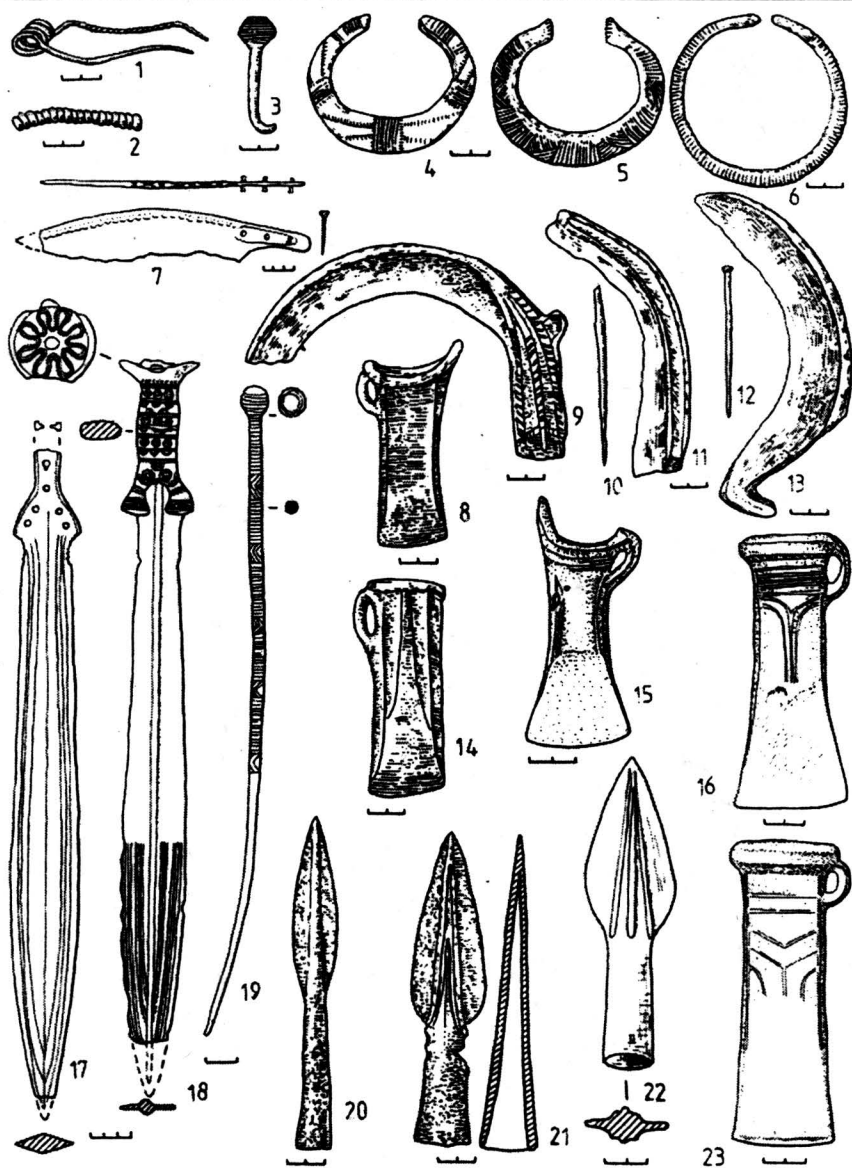

Fig. 6. Principalele tipuri de piese din bronz caracteristice culturii Gáva-Holihrad.

1 - Novoselka-Kostjukovaja; 2 - Sambor; 3-6, 8, 9, 11, 21 - Gruška (depozit); 10 - Holihrad (depozit); 12 - Uvisla; 13 - Derjev; 14 - Isakov; 15, 16, 23 - Poticok; 17 - Tovmacik; 18 - Zaluvka; 19 - Nazarenkove; 20 - Olešev; 22 - Voloka (1, 3-6, 8-14, 20, 21 după Мелюкова 1958; 2, 7, 17, 18, 22 după Крушельницька, Малеев 1990; 19 după Крушельницька 1993; 15, 16, 23 după Крушельницька, Филипчук 1993).

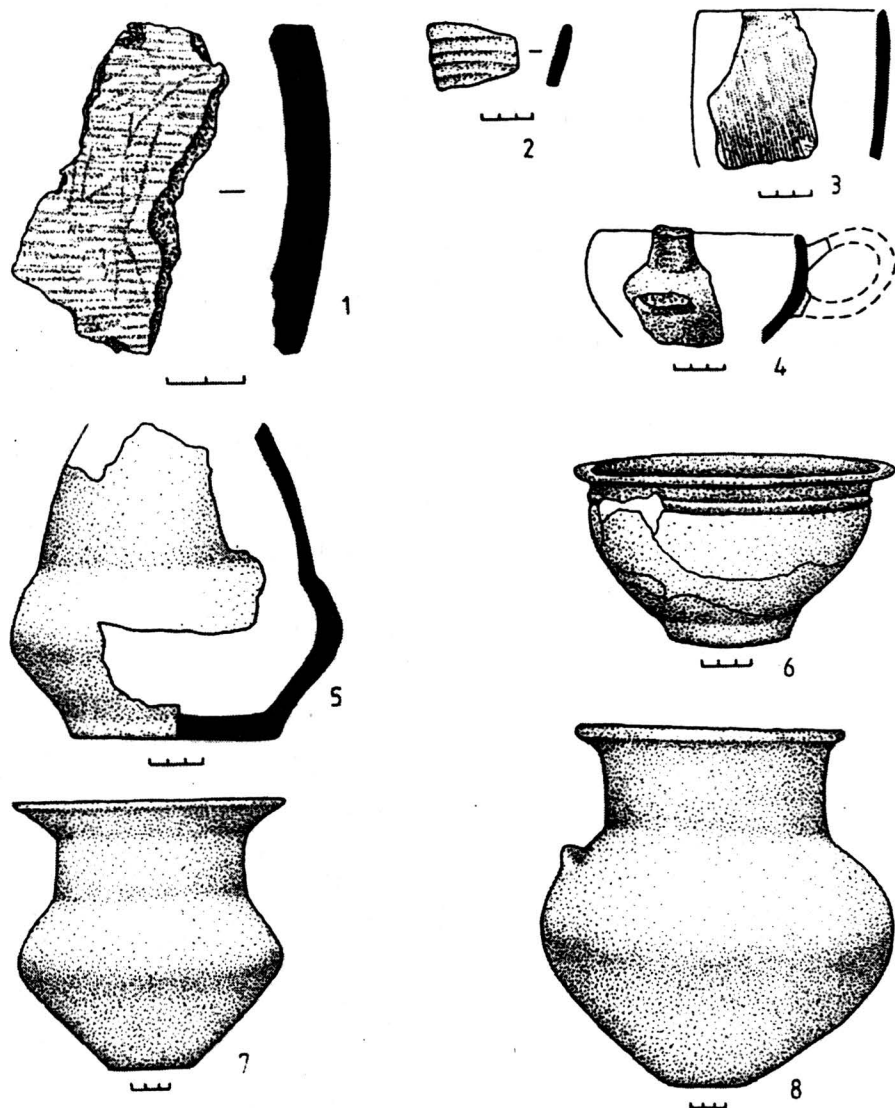

Fig. 8. Ceramică de tradiție Gáva-Holihrad-Grănicești în mediul cultural Chișinău-Corlăteni. 1 - Cotu Morii; 2 - Petruha; 3, 4 - Chișinău; 5, 6 - Prăjești; 7, 8 - Trifești (1 după László 1994; 2-4 după Levițki 1994a; 5-8 după Hänsel 1976).

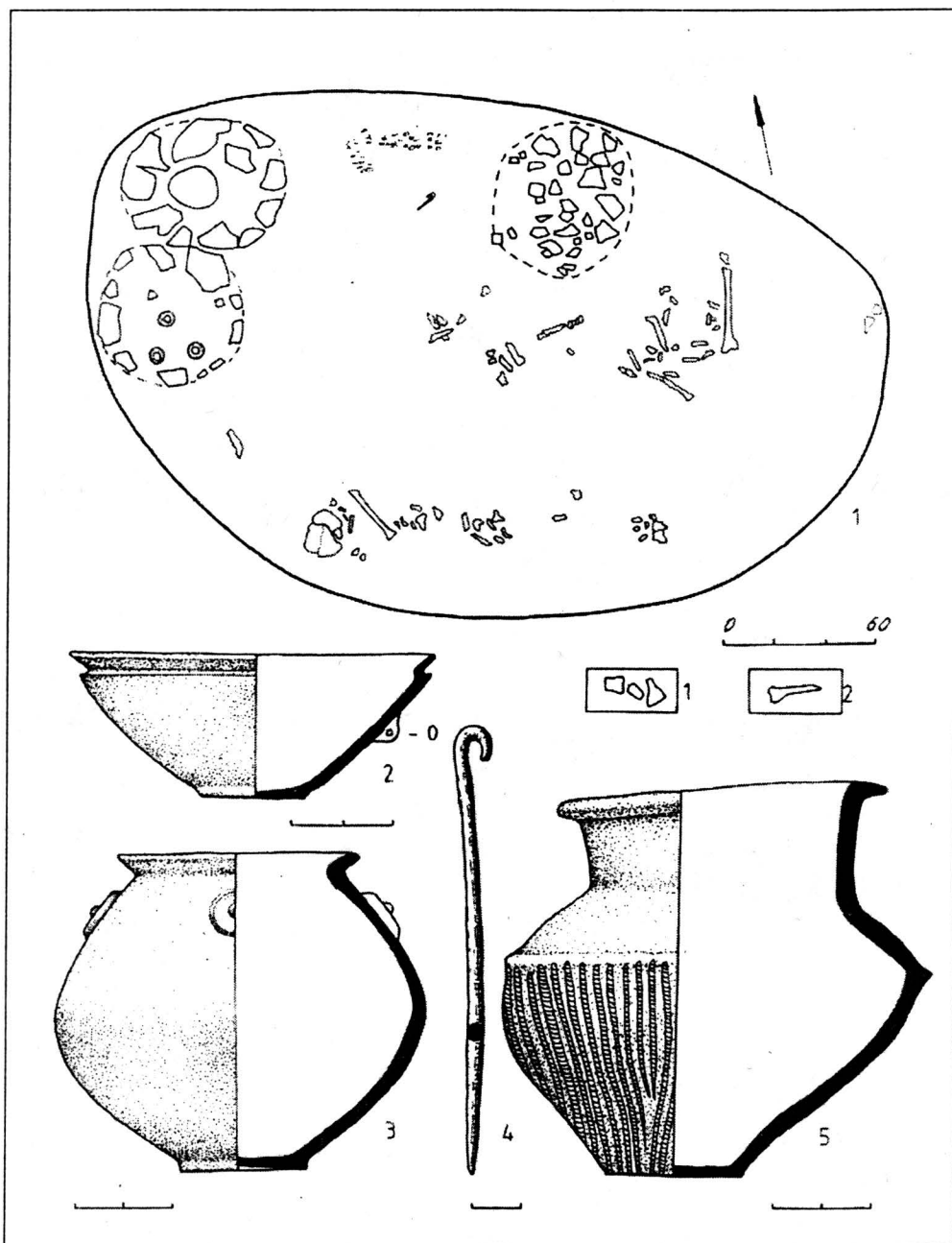

Fig. 9. Complexul funerar (mormântul 7) de la Prăjeni „Lutărie”. 1 - planul mormântului (1/1 - fragmente de ceramică; 2/2 - oase); 2-5 - piese de inventar (2, 3, 5 - ceramică, 4 - bronz) (după Ursulescu, Șadurschi 1992).

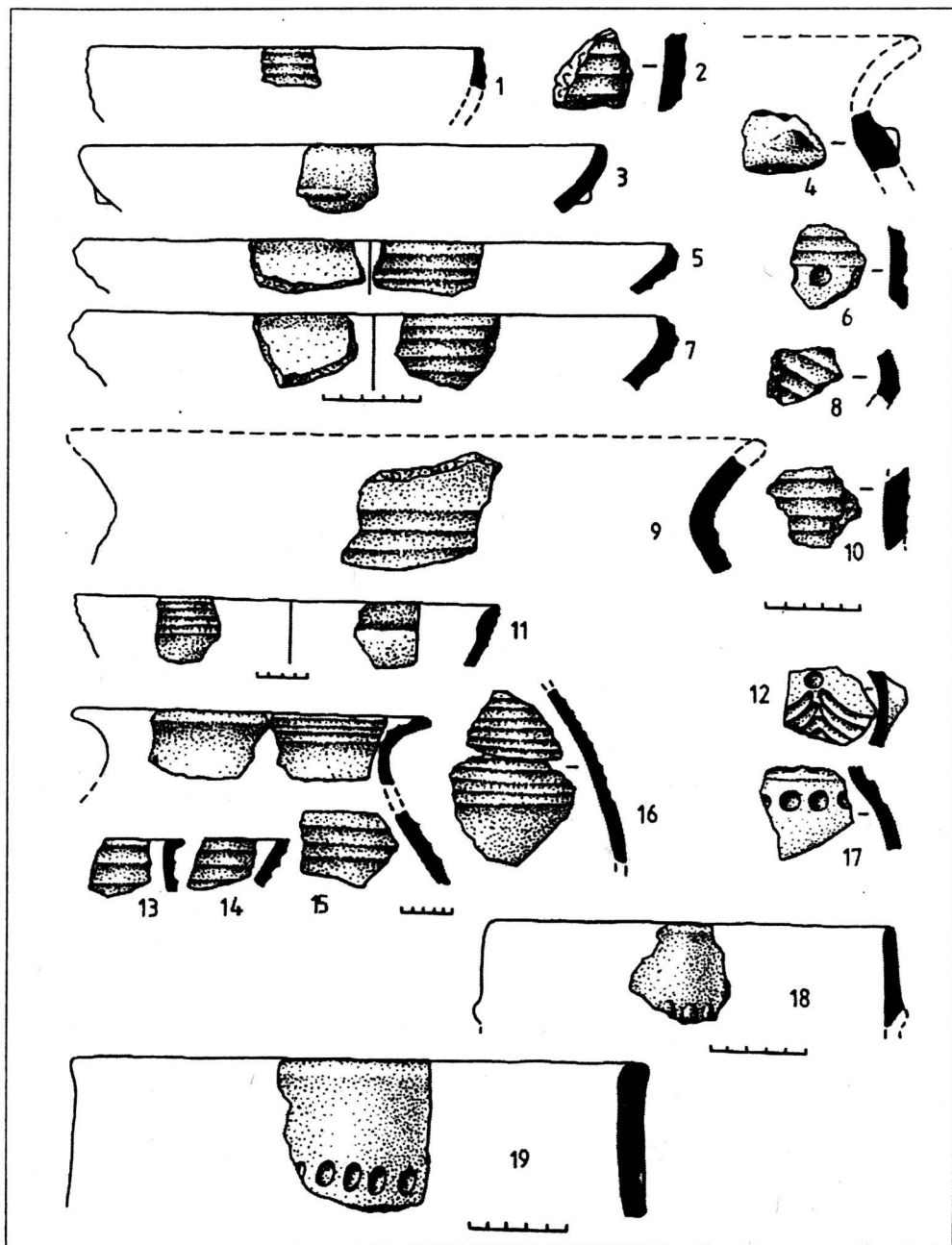

Fig. 10. Ceramică de tip Chișinău-Corlăteni în aria culturii Gáva-Holihrad-Grănicești. 1-10 - Siliștea Nouă; 11, 19 - Grănicești; 13-16 - Loeva; 12, 17 - Tecucea III (1-11, 18, 19 după László 1994; 12-17 după Крушельницька 1993).

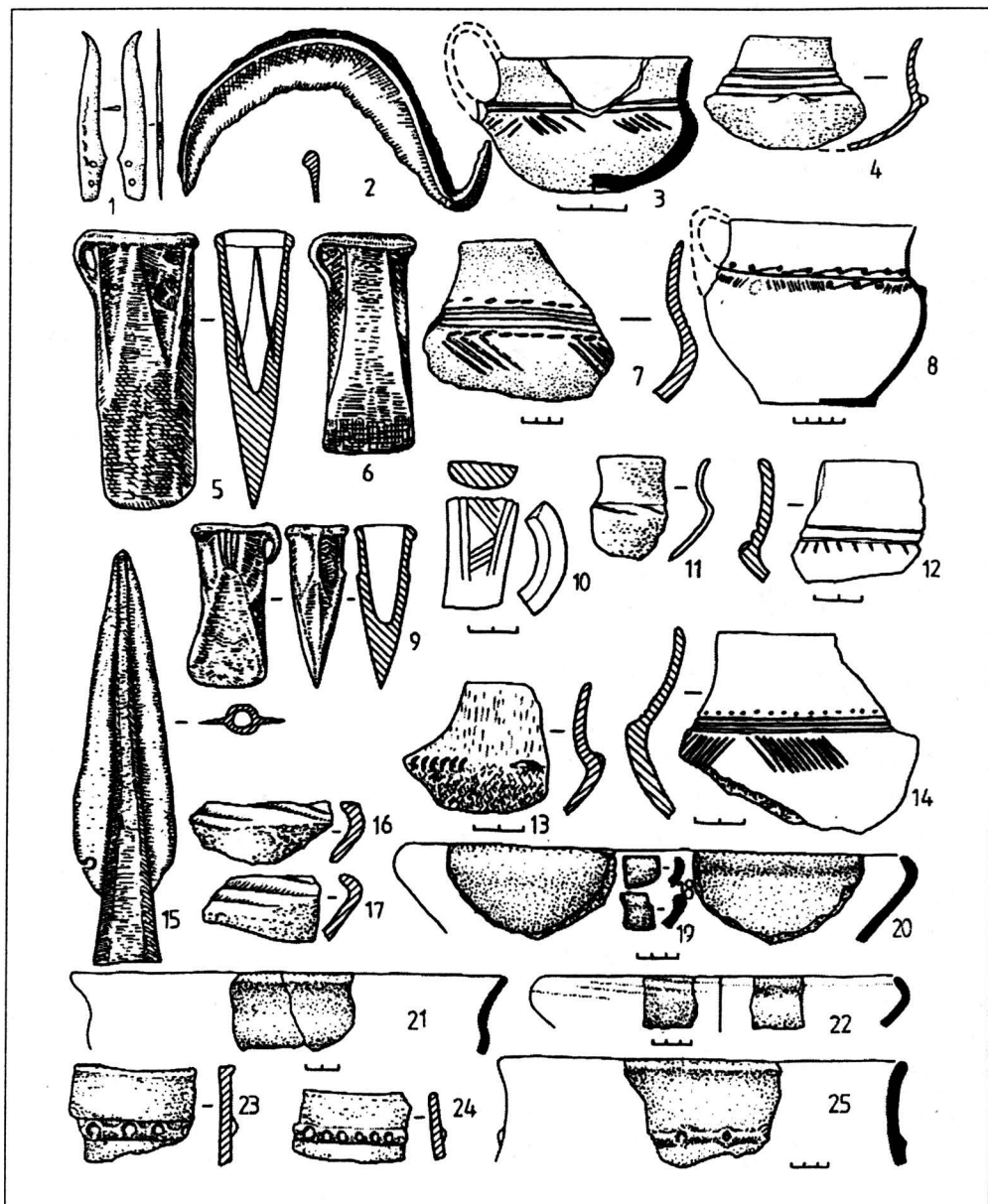

Fig. 11. Piese din bronz și tipuri de ceramică definitorii pentru grupul Tămăoani. 1, 4, 11, 16-18, 22-25 - Tămăoani; 2, 5, 9 - Șendreni; 3 - Foltești; 6 - Rogojeni; 7 - Cindești; 8, 13 - Vinători; 10, 12, 14 - Ijdileni-Frumușița; 15 - Șivița (1, 2, 5, 6, 9-15 - bronz; 10-14, 16-25 - ceramică) (1, 4, 11, 16, 17, 23, 24 după Petrescu-Dîmbovița 1953, Hänsel 1976; 2, 5, 6, 9, 15 după Dragomir 1979; 3, 18-22, 25 după László 1986; 7 după Florescu, Florescu 1990; 8 după Brudiu 1981; 10, 12, 14 după Brudiu 1991; 13 după Brudiu 1970).

Fig. 12. Piese de inventar și tipuri de ceramică definitorii pentru grupul Holercani-Hansca.
 1 - Hansca-Căprăria; 2, 11, 12, 15, 19, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 34, 36 - Hansca-La Matcă; 3, 13, 14, 18, 20, 23, 25, 27, 30 - Holercani; 4-7, 32, 35, 37-39 - Coșnița; 8-10 - Hansca (necropolă); 16, 17 - Bălăbănești; 33 - Pohrebea (tumul) (1, 2 - os; 3-10 - bronz; 11, 12 - lut ars; 15 - granit; 13, 14, 16-39 - ceramică) (după Levițki 1994b, 1994c).

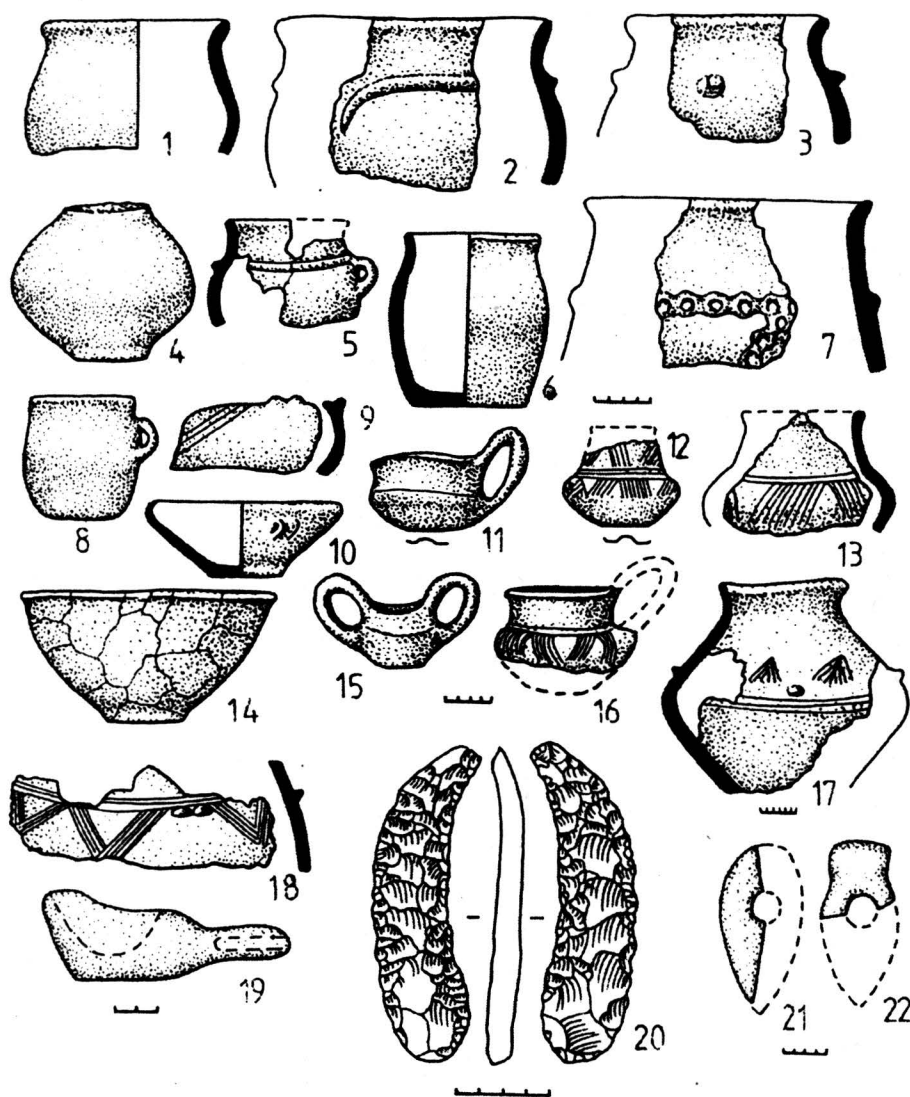

Fig. 13. Tipuri de ceramică și unelte caracteristice pentru grupul Balta, 1, 4-6, 8, 10-14, 17, 18, 21, 22 - Balta; 2, 19 - Spornoe I; 3 - Cernece II; 7 - Cernece; 9 - Poljaneckoe; 15 - Čerkasov Sad; 16 - Šeršency; 20 - Balta I (1-18 - ceramică; 19 - lut ars; 20 - silex; 21, 22 - granit) (după Ванчугов 1987).

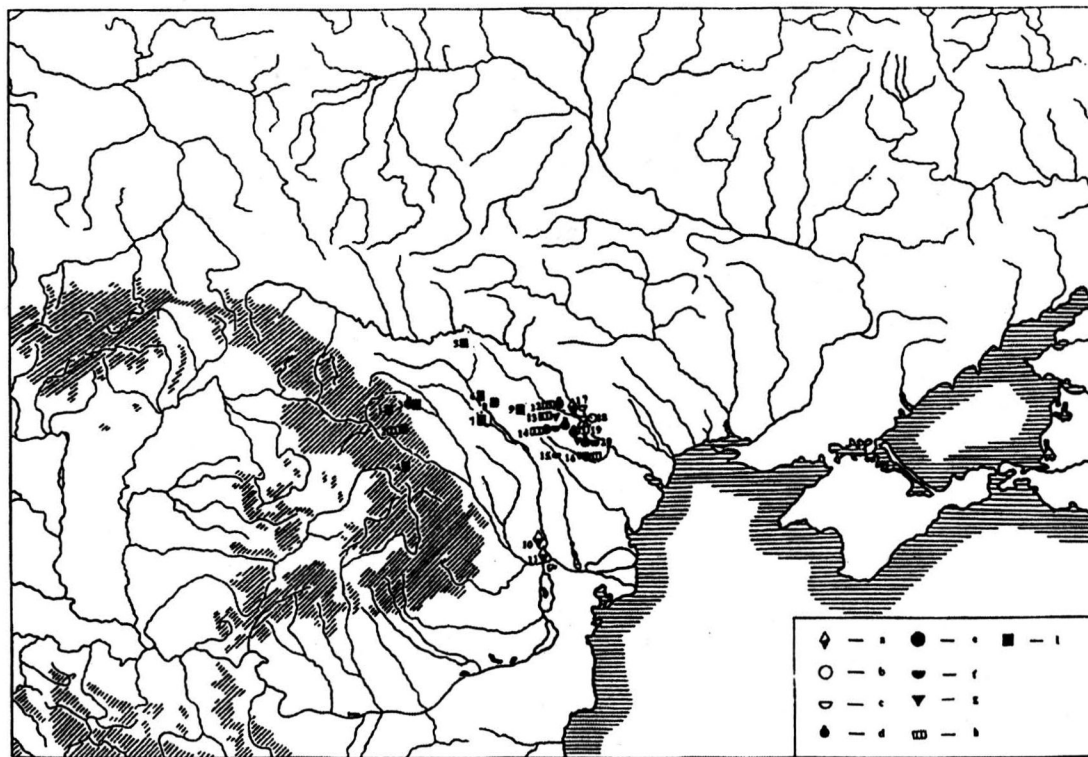

Fig. 14. Harta de răspândire a ceramicii de tip Chișinău-Corlăteni și Gáva-Holihady-Grănicești, în obiectivele grupului Tămăoani-Holercani (a-c) și a ceramicii de tip Tămăoani-Holercani, în mediul cultural Chișinău-Corlăteni/Gáva-Holihady-Grănicești (d-i) (a - chiupuri bicromatice, b - cești, c - străchini canelate, d - cupe, e - cești, f - străchini, g - căni, h - ceramică cu striuri organizate, i - ceramică cu motive incizate). 1 - Volovăț; 2 - Botoșana; 3 - Grănicești; 4 - Tirpești; 5 - Mahala; 6 - Costești; 7 - Trușești; 8 - Petrușeni; 9 - Mîndrești; 10 - Tămăoani; 11 - Vinători; 12 - Petruha; 13 - Lucașeuca; 14 - Ivanca; 15 - Hansca; 16 - Chișinău; 17 - Holercani; 18 - Pohrebea; 19 - Zăicana; 20 - Bălăbănești.

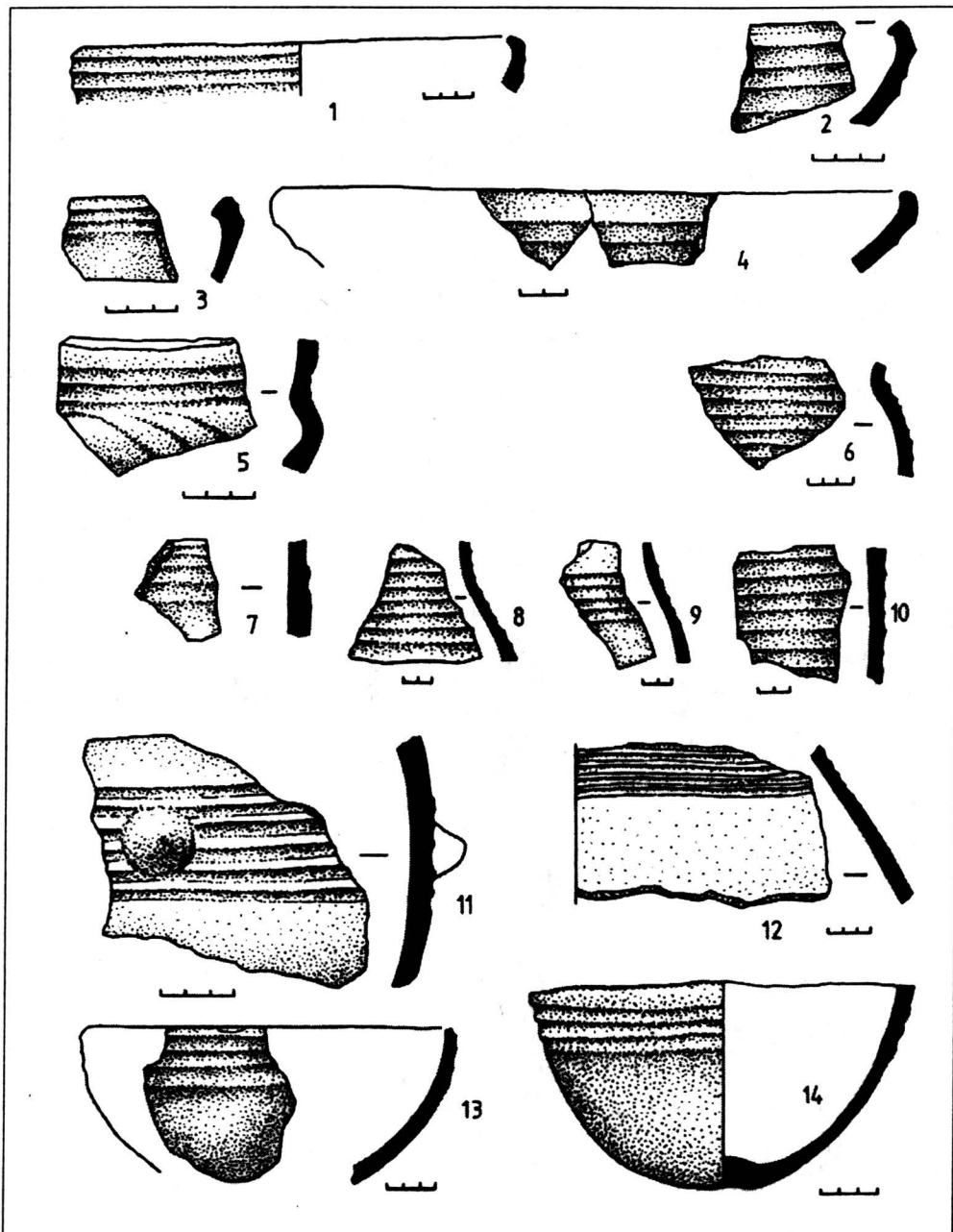

Fig.15. Ceramică de tradiție Chișinău-Corlăteni în obiective de tip Tămăoani-Holercani. 1, 7 - Holercani; 2, 3, 5 - Pohrebea; 4, 6, 8-10, 12-14 - Hansca-La Matcă; 11 - Vinători (1-3, 5, 7 după Levițki 1994b; 2, 6, 8-10, 13 după Никулицэ 1981, 1981a; 11 după Brudiu 1970; 12 după Cavruc, Postică 1991; 14 după Никулицэ, Постикэ 1980).

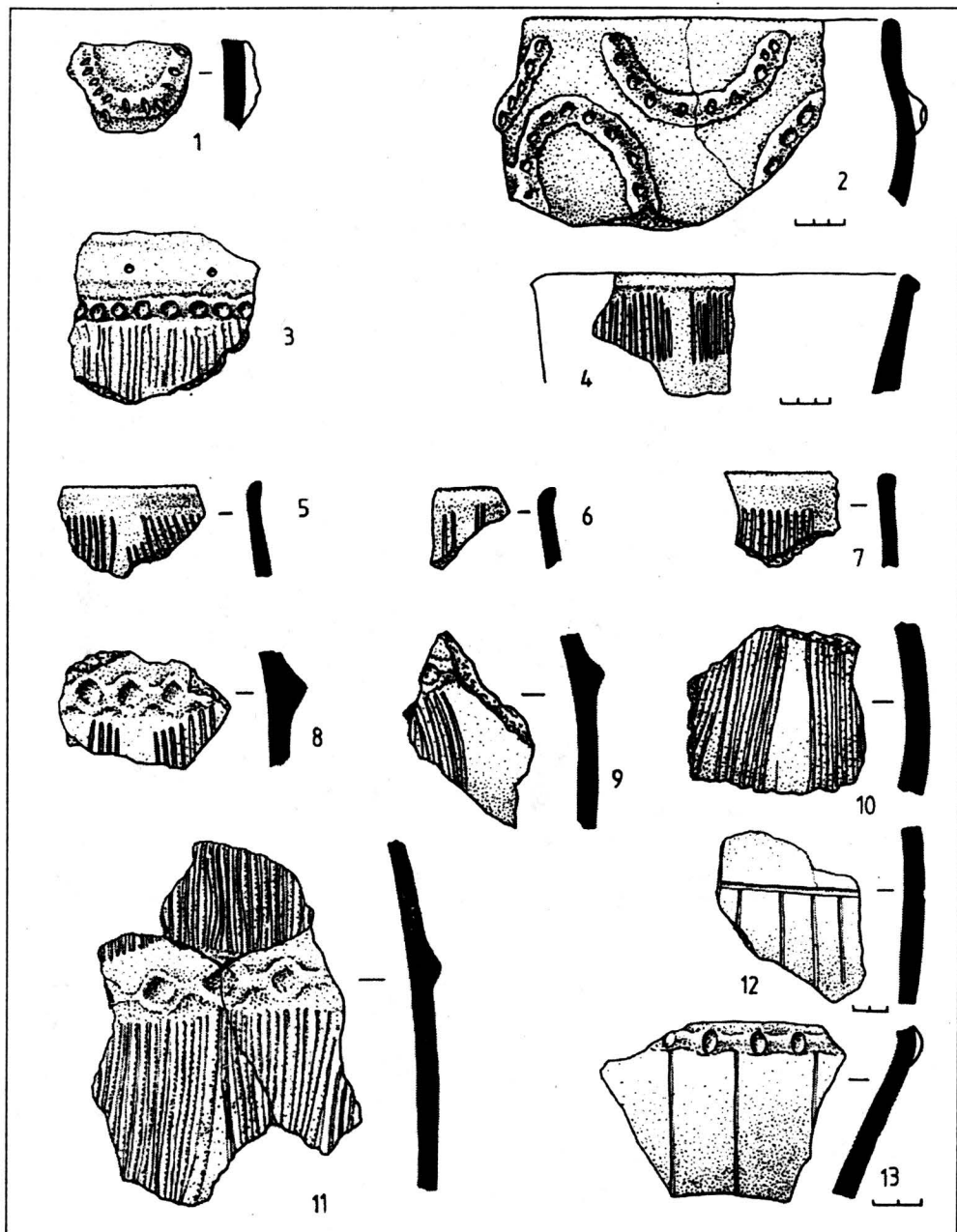

Fig. 16. Ceramică ornamentată cu nervuri crestate și striuri organizate. 1, 3 - Grănicești; 2, 4 - Hansca-La Matcă; 5-11 - Hansca-Căprăria; 12 - Coșnița; 13 - Tămăoani (1, 3 după László 1994; 2, 4 după Никулицэ 1981; 5-11 după Никулицэ 1981a; 12 după Levițki 1994b; 13 după László 1986a).

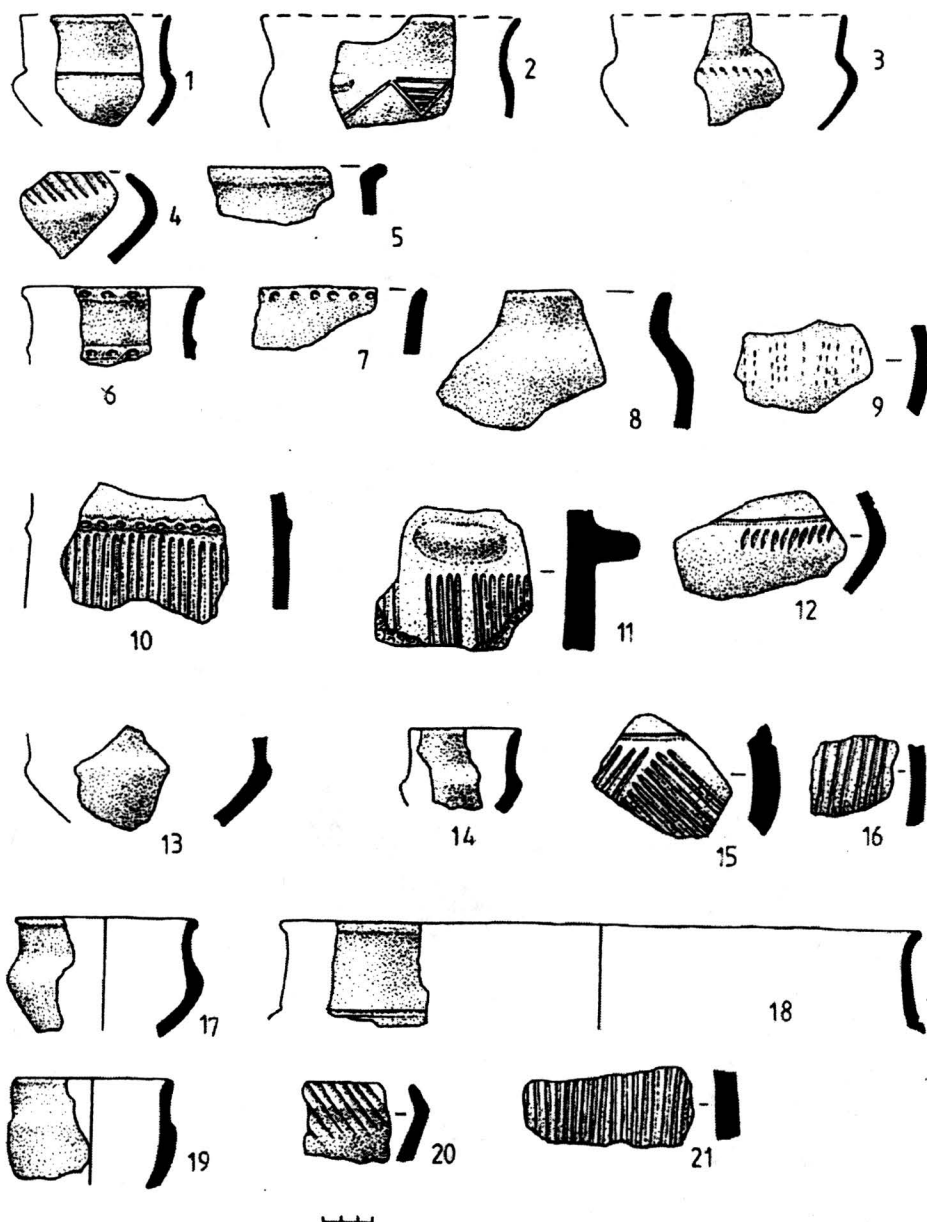

Fig. 17. Ceramică de tradiție Holercani-Hansca în obiective de tip Chișinău-Corlăteni. 1-9 - Bălăbănești; 10-12 - Zăicana; 13-16 - Petruha; 17-21 - Ivancea II (după Levițki 1994b).

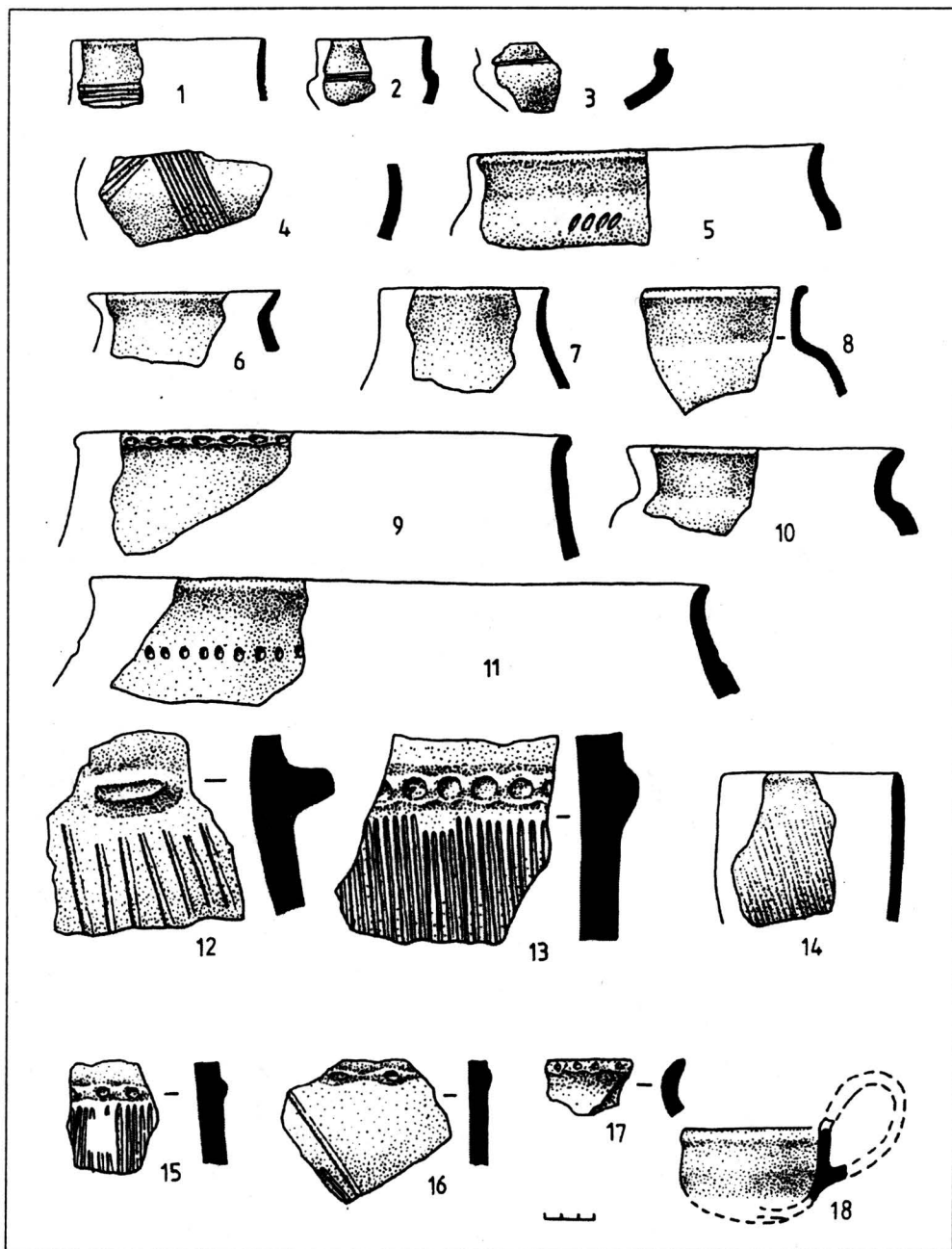

Fig. 18. Ceramică de tradiție Holercani-Hansca în obiective de tip Chișinău-Corlăteni. 1-7, 9-14 - Chișinău; 8 - Costești VII; 15-18 - Lucașeuca (după Levițki 1994b).

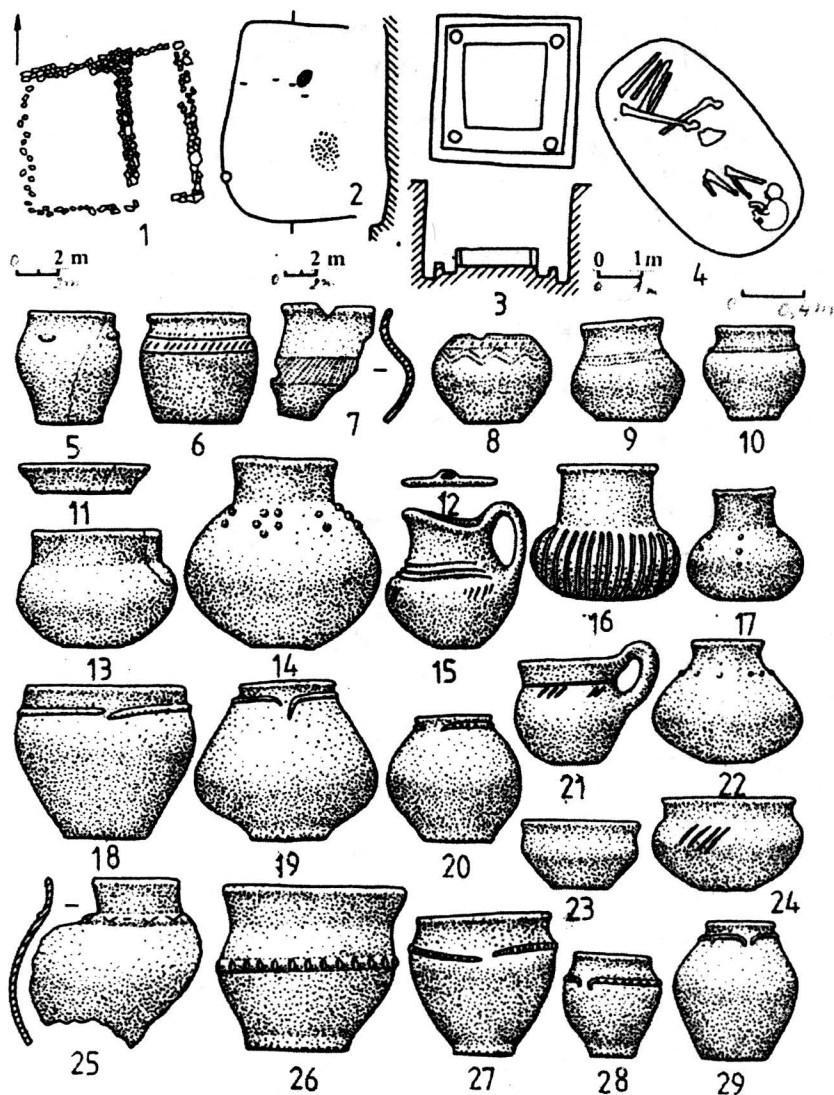

Fig. 19. Locuințe (1, 2), complexe funerare (3, 4) și tipuri de ceramică (5-29) definitorii pentru cultura Belozerka. 1, 7 - Zmeevka; 2, 11 - Uškalka (stratul superior); 3 - Malaja Lepetiha; 4, 26 - Verhnjaja Hortica (necropolă); 5 - Nižnij Rogacik; 6, 18-20, 29 - Kirovo; 8, 23 - Kompanijcy; 9, 10, 17, 24 - Širokoe (necropolă); 12, 14 - Babino IV; 15, 27, 28 - Kairy; 16 - Černomorka; 21 - Fedorovka; 22, 25 - sovhoz "Stepnoj" (s. Zapovitne) (după Отрошенко 1985).

Fig. 20. Ceramică din așezări și morminte de tip Sabatinovka (6-8) și Belozerka (1-5, 9-28) din nord-vestul Mării Negre. 1 - Udobnoe (așezare); 2, 4, 9, 24, 27 - Jalpug IV (T. 250); 5, 10, 14, 16, 21-23 - Kočkovatoe (necropolă tumulară); 6 - Sabatinovka (așezare); 7, 8 - Tabaki (așezare); 11, 25 - Kriničnoe; 12 - Coșnița (așezare); 13 - Sucleia (T. 205); 15 - Dzinilor (T. 11); 17 - Bălăbani (T. 12); 18-20 - Voronovka II (loc. 1); 26 - Cazaclia (tumul); 28 - Žovtnevoe (așezare) (după Ванчугов 1987).

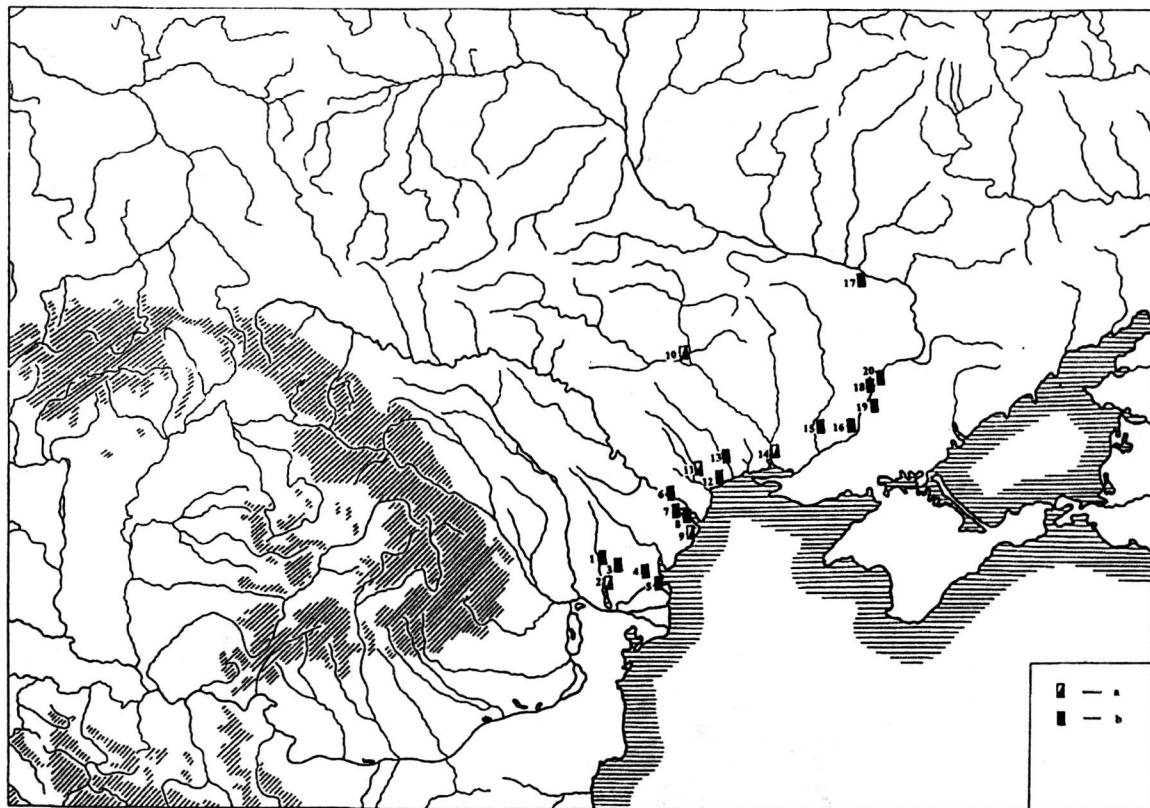

Fig. 21. Harta de răspândire a ceramicii de uz comun de origine hallstattiană în mediul cultural Belozerka (a - obiective Sabatinovka, b - obiective Belozerka). 1 - Jalpug; 2 - Bolgrad; 3 - Žovtnevoe; 4 - Priozerneoe; 5 - Mirnoe; 6 - Tudora; 7 - Udobnoe; 8 - Krasnaja Kosa; 9 - Mologa; 10 - Sabatinovka; 11 - Il'jinka; 12 - Voronovka; 13 - Anatolievka; 14 - Južnyj Bug; 15 - Vasilievka; 16 - Zmeevka; 17 - Derievka; 18 - Uškalka; 19 - Nižnij Rogacik; 20 - Babino.

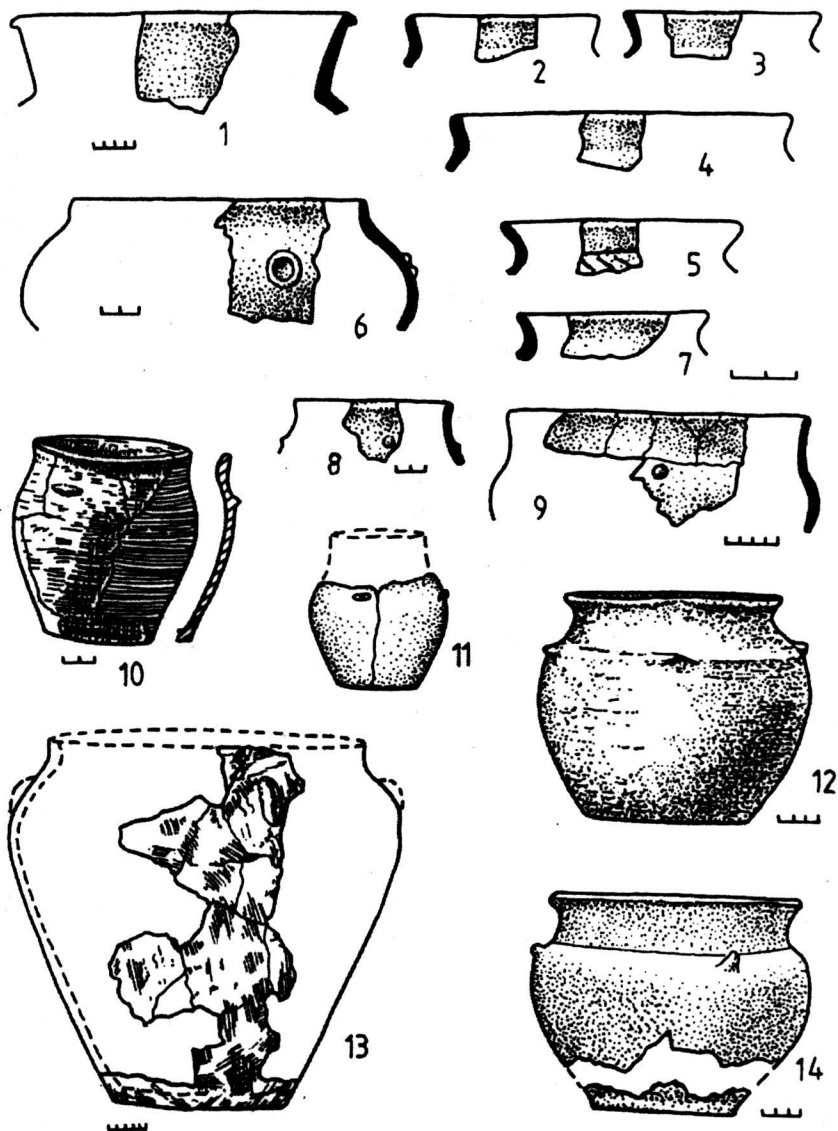

Fig. 22. Ceramică de uz comun de tradiție hallstattiană, atestată în obiective ale culturii Belozerka. 1, 9 - Priezernoe I; 2-5, 7 - Voronovka II; 6 - Mirnoe II; 8 - Udobnoe; 10 - Nižnij Rogacik; 11 - Derievka; 12 - Tudora; 13 - Uškalka; 14 - Jalpug IV (1, 6, 8, 9 după Ванчугов 1990; 2-5, 7 după Ванчугов et al. 1991; 10 după Верезовецъ, Березанская 1961; 11 după Шарафутдинова 1974; 12 după Мелюкова 1961; 13 după Телегин 1961; 14 după Ванчугов 1981).

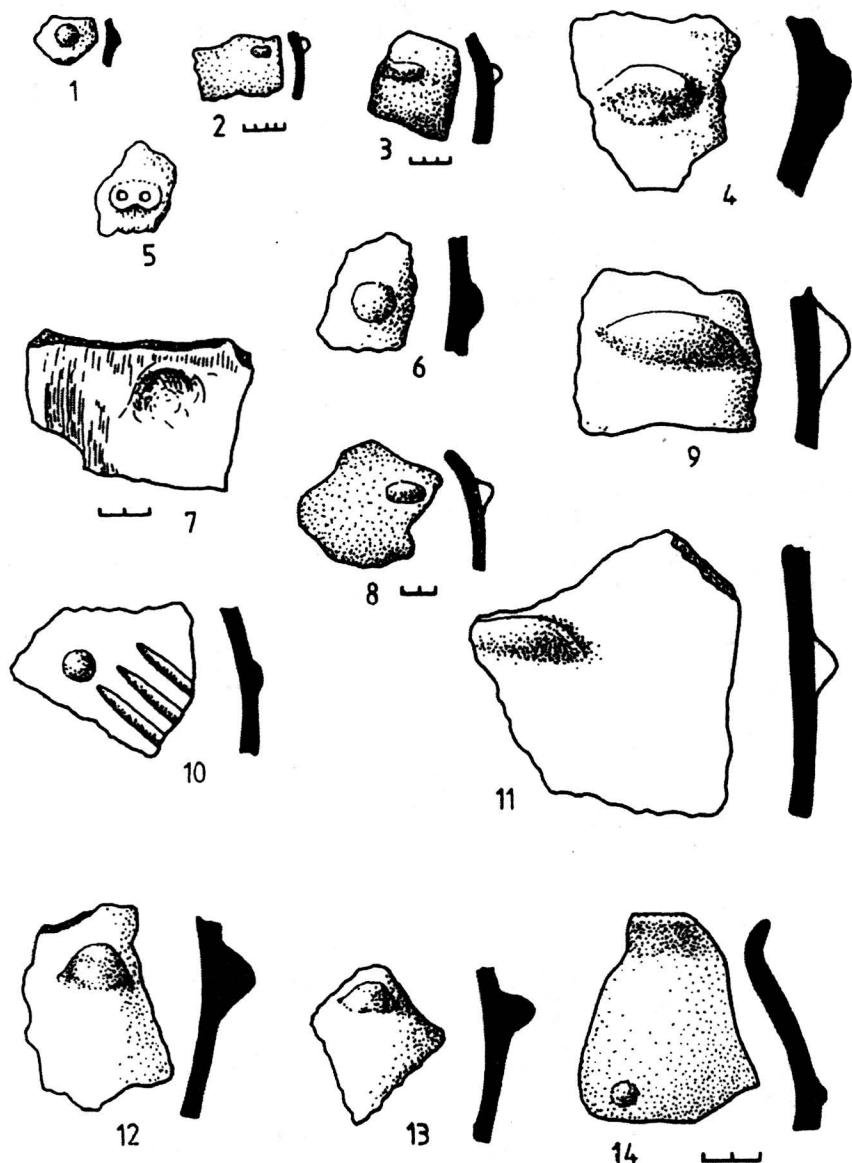

Fig. 23. Ceramică de uz comun de tradiție hallstattiană, atestată în obiective ale culturii Belozerka. 1, 5 - Žovtnevoe; 2 - Prizernoe I; 3 - Krasnaja Kosa; 4, 6, 13 - Tudora; 7, 9, 11 - Uškalka; 8 - Mirnoe II; 10 - Babino IV; 12 - Vasilievka; 14-Zmeevka (1, 4-6 după Мелюкова 1979; 2, 3, 8 după Ванчугов 1990; 7, 9, 11 după Телегин 1961 și Мелюкова 1979; 14 după Ванчугов 1961).

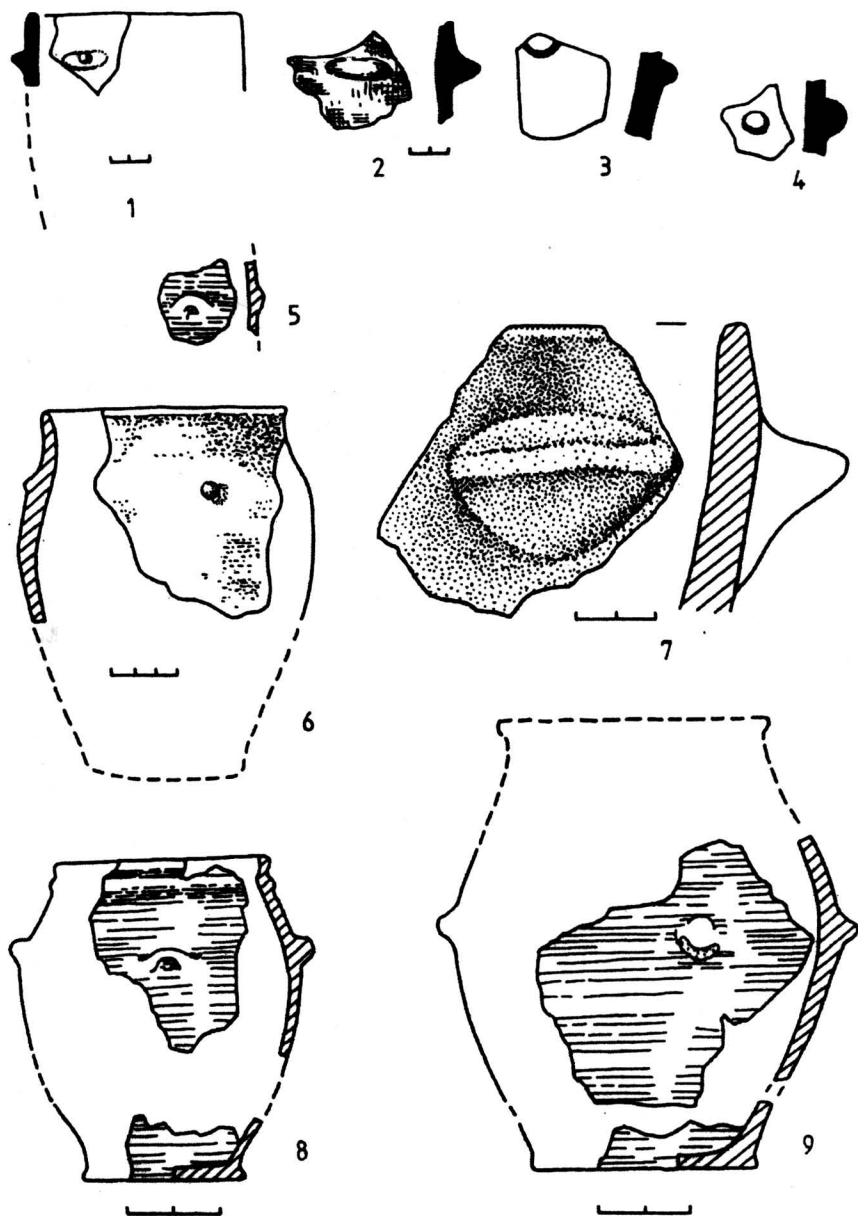

Fig. 24. Ceramică de uz comun din obiective de tip Sabatinovka prevăzută cu elemente ornamentale hallstattiene. 1, 2 - Sabatinovka; 3, 4 - Il'jinka; 5, 8, 9 - Mologa II; 6 - Bolgrad; 7 - Južnyj Bug (1, 2 după Шарафутдинова 1986; 3, 4, 6 după Черняков 1985; 5, 8, 9 după Черняков 1984; 7 după Kluschinzew 1993).

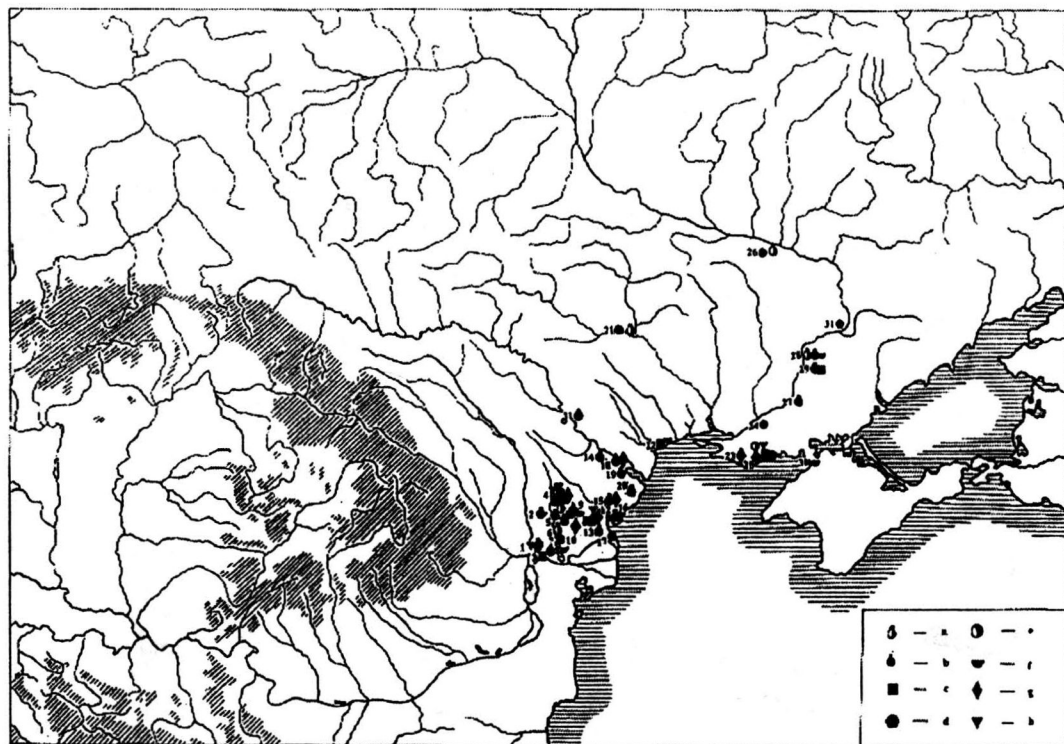

Fig. 25. Harta de răspândire a ceramicii fine de tradiție hallslattiană în mediul cultural Belozerka (a - cupe în obiective Sabatinovka, b - cupe; c - cupe de proporții; d - cești; e - cești cu două torti; f - străchini; g - chiupuri; h - căni). 1 - Etulia; 2 - Bălăbani; 3 - Budurgeli; 4 - Cazaclia; 5 - Taraclia; 6 - Tabaki; 7 - Bolgrad; 8 - Kriničnoe; 9 - Jalpug; 10 - Žovtnevoe; 11 - Glinoe; 12 - Vasilievka; 13 - Priozerne; 14 - Olănești; 15 - Divizia; 16 - Kočkovatoe; 17 - Mirnoe; 18 - Tudora; 19 - Udobnoe; 20 - Širokoe; 21 - Sabatinovka; 22 - Voronovka; 23 - Vladimirovka; 24 - Černjanka; 25 - Širokoe (necropolă); 26 - Cikalovka; 27 - Lukjanovka; 28 - Uškalka; 29 - Pervomaevka; 30 - Risovoe; 31 - Verhnjaja Hortica.

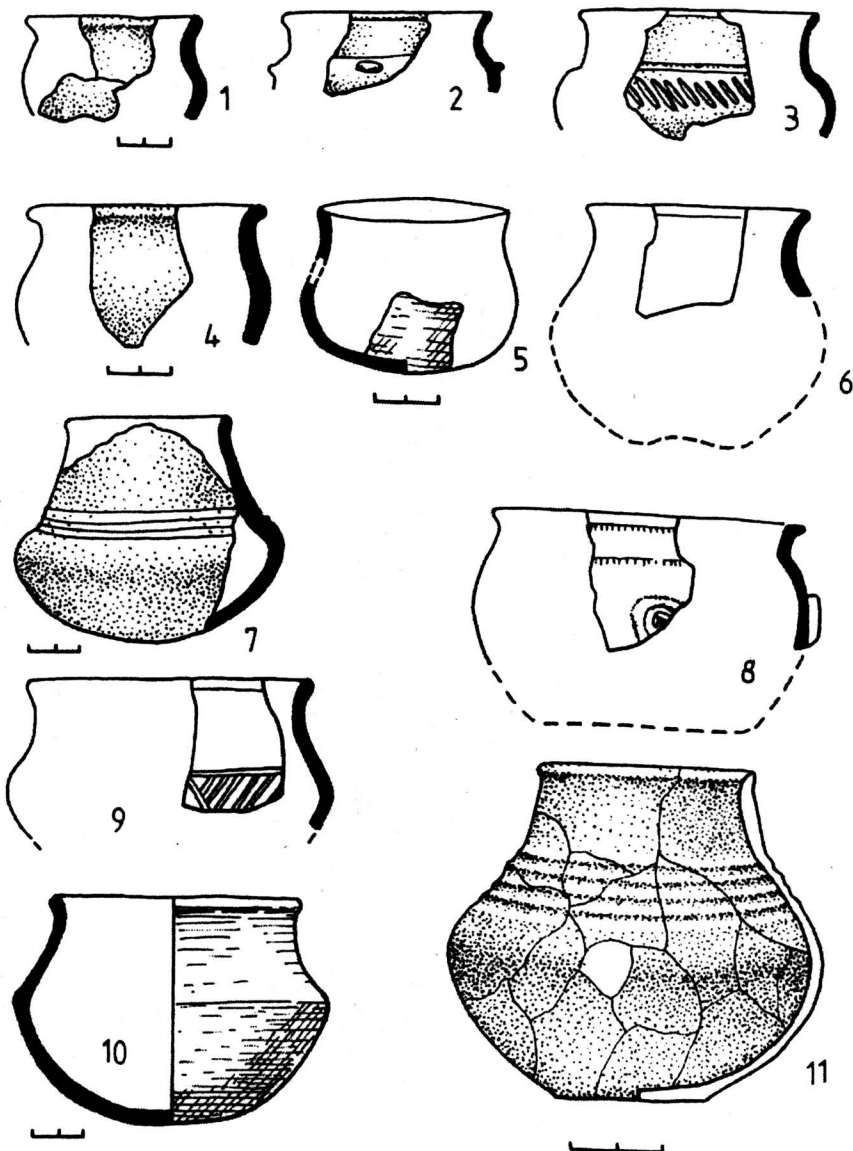

Fig. 26. Cupe de tradiție hallstattiană atestate în obiective ale culturilor Sabatinovka (2, 3, 5, 6, 8-10) și Belozerka (1, 4, 7, 11), 1 - Tudora; 2, 3 - Tabaki; 4 - Udobnoe; 5, 9, 10 - Sabatinovka; 6-Uškalka; 7 - Jalpug IV; 8 - Cikalovka; 11 - Taraclia (T. 7, m. 1) (1, 4 după Ванчугов 1990; 2, 3 după Ванчугов 1987; 5, 9, 10 după Шарафутдинова 1986; 6 după Шарафутдинова 1982; 7 după Ванчугов 1981; 8 după Шарафутдинова 1964; 11 după Агульников, Хахей 1988).

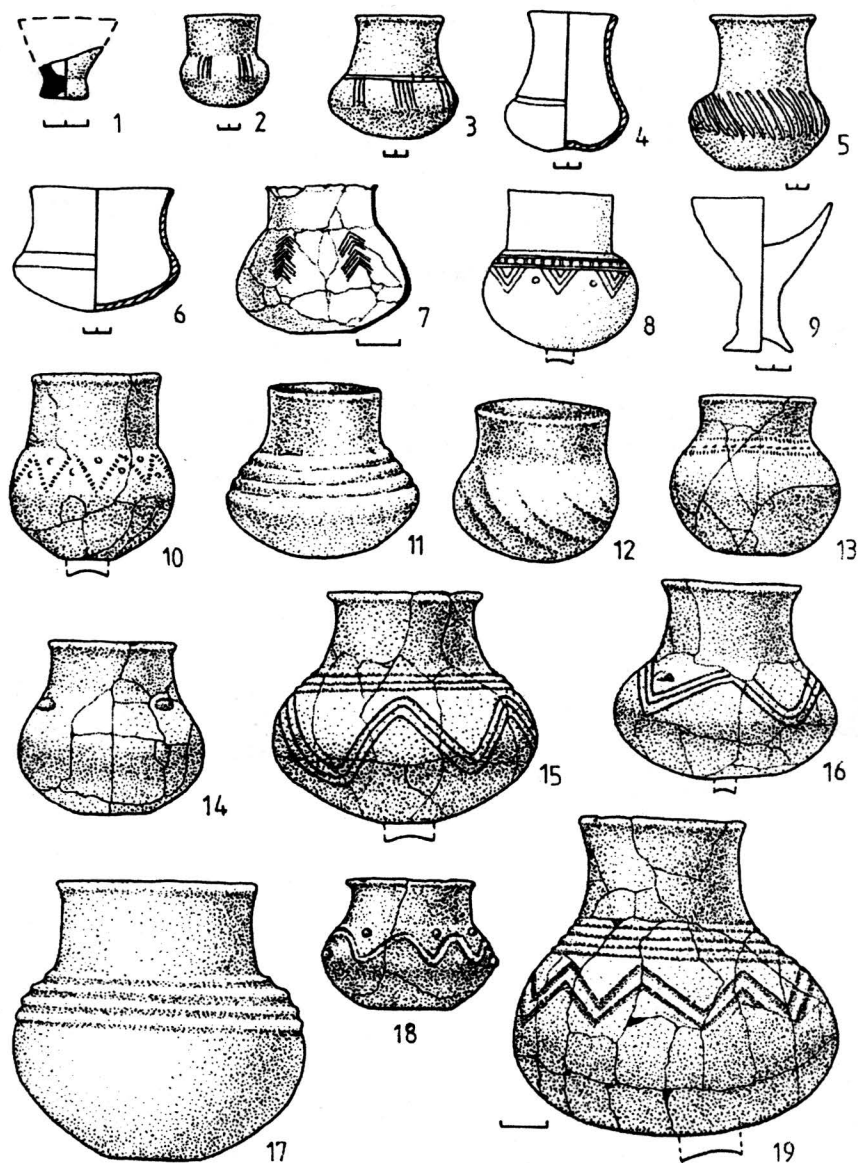

Fig. 27. Cupe de tradiție hallstattană atestate în obiective ale culturii Belozërka. 1 - Priozer-noe I; 2, 3, 5 - Kočkovatœe (T. 34, m. 1); 4, 6 - Divizia (T. 5, m. 2); 7 - Etulia VI; 8, 17 - Bălăbani (T. 2, m. 1); 9 - Budurgeli (m. 10); 10, 13-16, 18, 19 - Șirokoe (necropolă); 11 - Dzinilor (T. 11, m. 2); 12 - Olănești (T. 4, m. 4) (1, 11 după Ванчугов 1990; 2, 3, 5 după Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992; 4, 6 după Тоцев 1990; 7 după Чеботаренко, Щербакова 1973; 8, 10, 12-19 după Мелюкова 1979; 9 după Тоцев 1992).

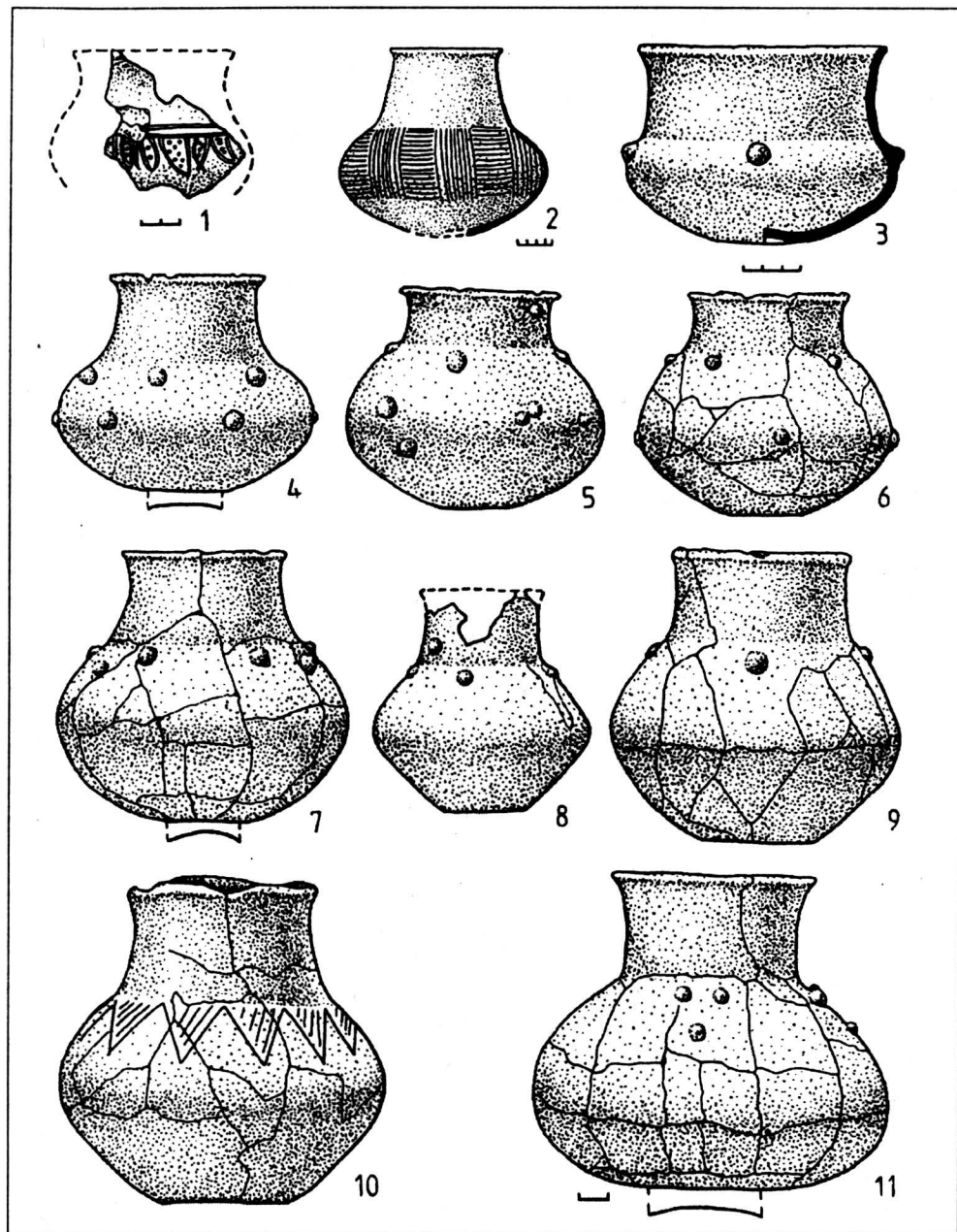

Fig. 28. Cupe (1-7, 10, 11) și cupe de proporții (8, 9) de tradiție hallstattiană atestate în necropole ale culturii Belozerka. 1-3 - Cazaclia; 4-7, 9-11 - Širokoe; 8-Pervomaevka (1-3 după Agulnikov 1996; 4-11 după Мелюкова 1979).

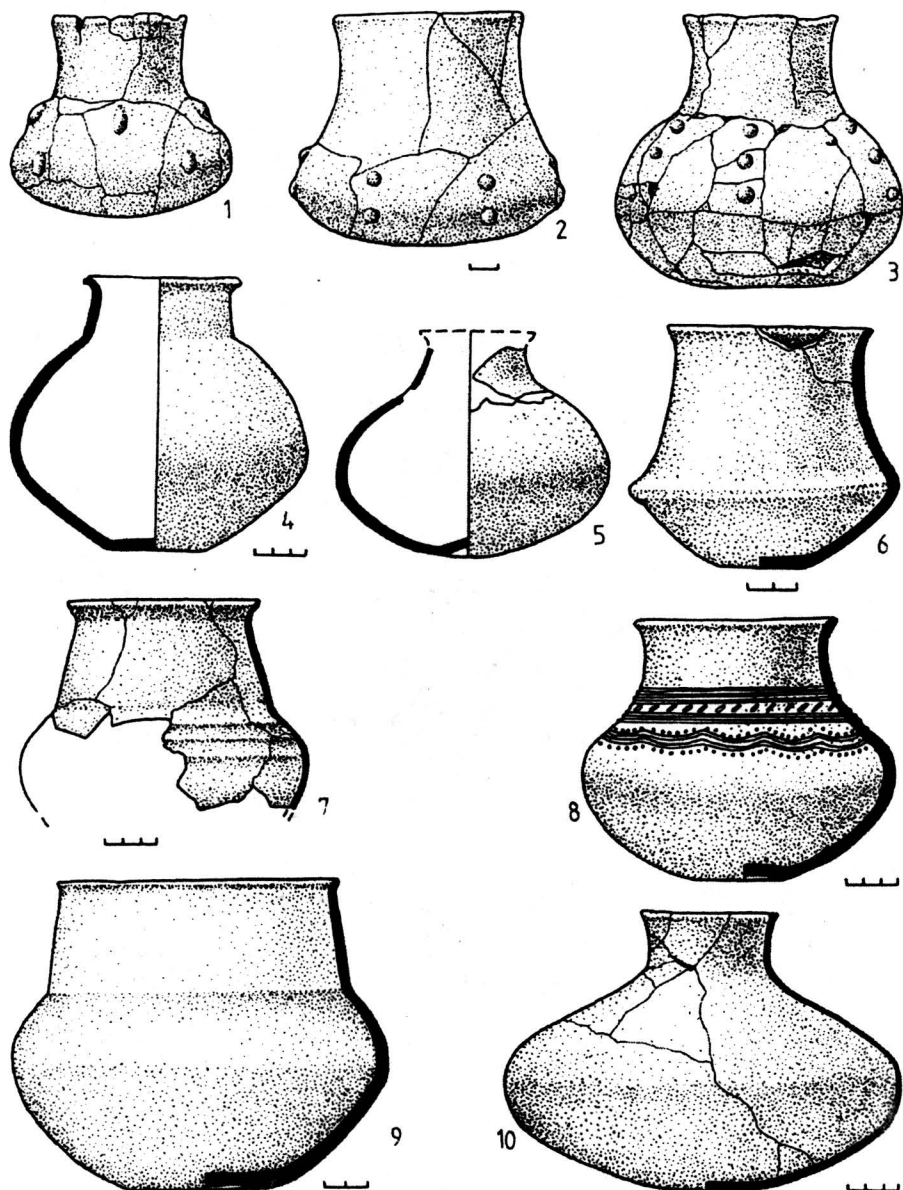

Fig. 29. Cupe (1-3, 6, 8) și cupe de proporții (4, 5, 7, 9, 10) de tradiție hallstattiană atestate în necropole ale culturii Belozerka. 1, 3 - Širokoe; 2 - Lukjanovka; 4, 5 - Vasilievka; 6-10 - Cazalia (1-3 după Мелюкова 1979; 4, 5 după Ванчугов, Субботин 1989; 6-10 după Agulnikov 1996).

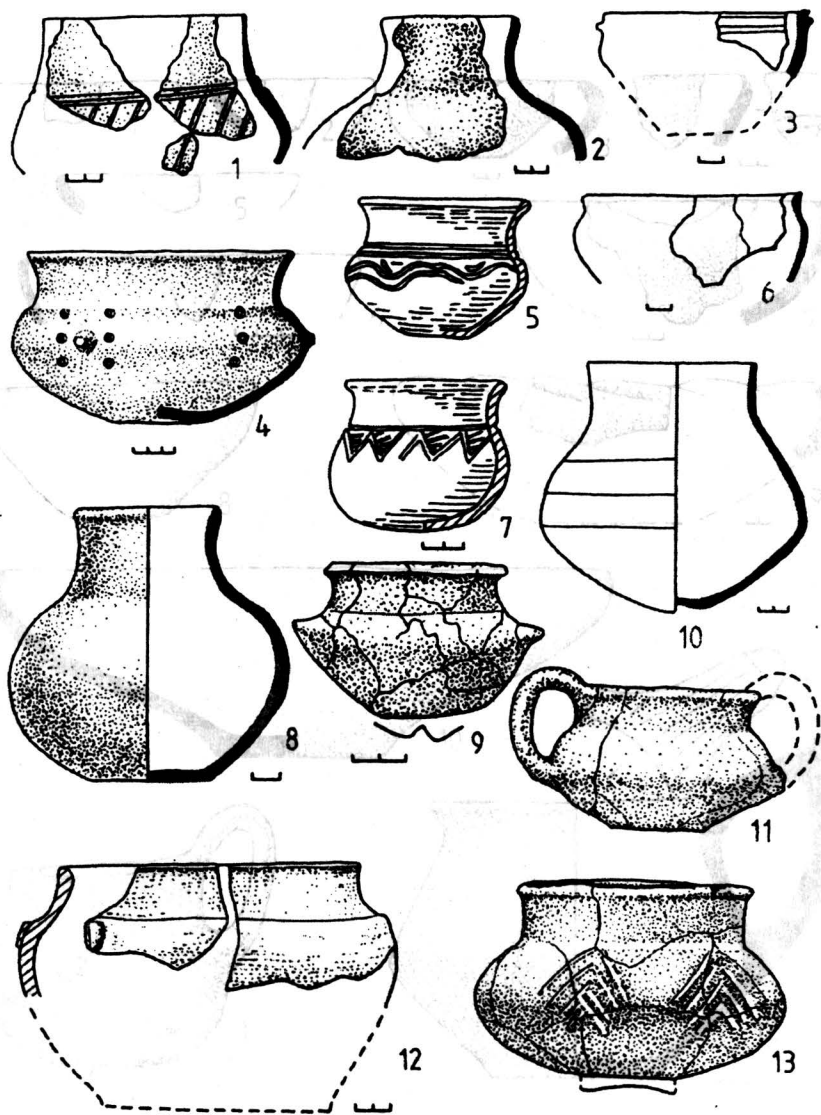

Fig. 30. Cupe de proporții (1, 2, 8, 10) și cești (3-7, 9, 11-13) de tradiție hallstattiană atestate în obiectivele culturilor Sabatinovka (3, 6, 12) și Belozerka (1, 2, 4, 5, 7-11, 13). 1 - Voronovka II; 2 - Jalpug IV; 3, 6 - Hortica; 4 - Cazacalia (M. 54); 5, 7 - Cernjanka (m. 3, 13); 8, 10 - Budurgeli; 9 - Mirmoe II; 11, 13 - Širokoe (necropolă); 12 - Bolgrad (după Ванчугов, ș.a. 1991; 2, 8, 9 după Ванчугов 1990; 3, 6 după Шарафутдинова 1982; 4 după Agulnikov 1996; 5, 7 după Кубышев, Черняков 1986; 10 după Тоцев 1992; 11, 13 după Мелюкова 1979; 12 după Черняков 1966).

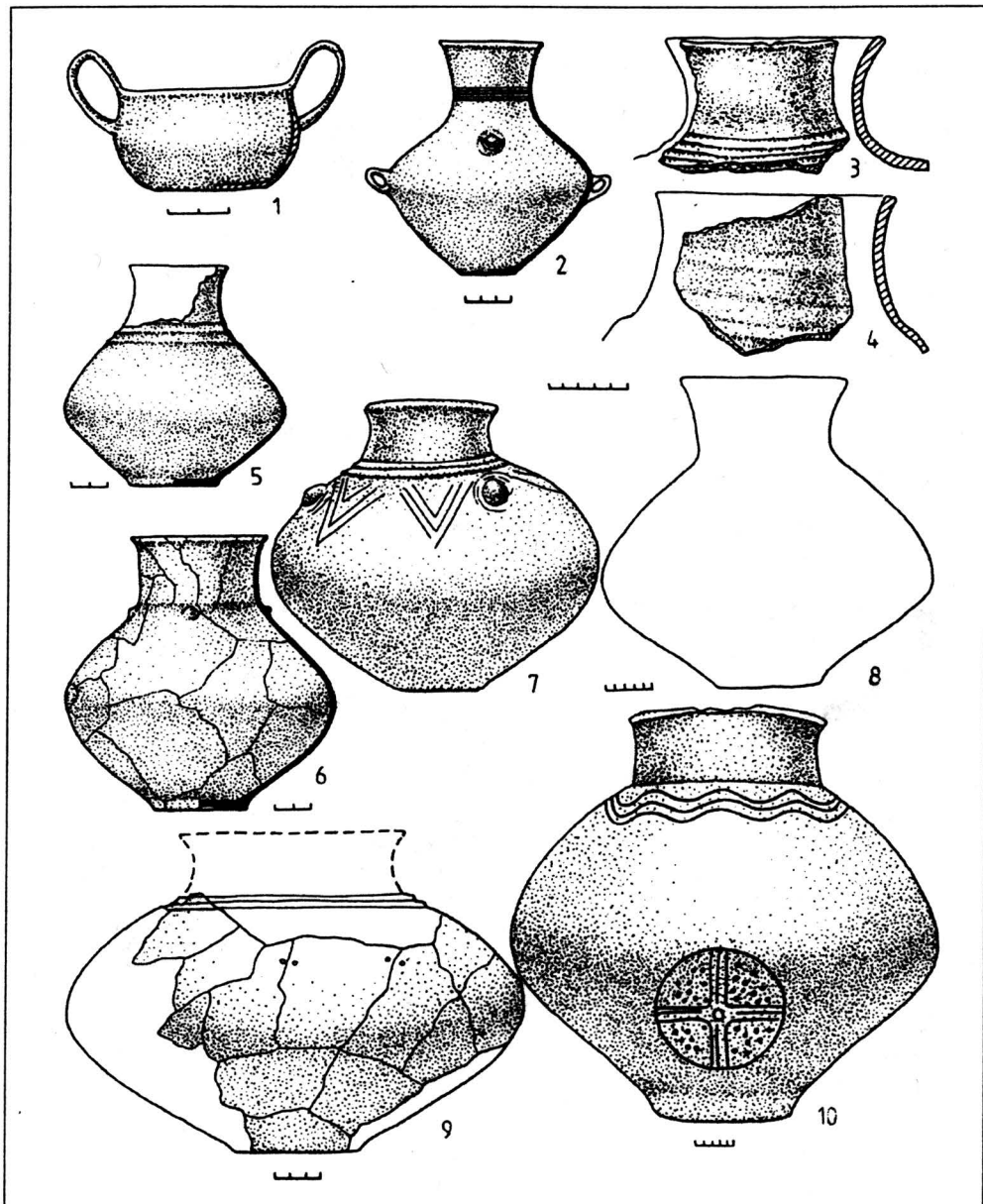

Fig. 31. Ceașcă cu două torți (1) și chiupuri (2-10) de tradiție hallstattiană atestate în obiective ale culturii Belozerka. 1 - Taraclia (T. 9, m. 3); 2 - Cazaclia (tumul); 3, 4 - Tudora; 5, 6 - Cazaclia (m. 17, 64); 7 - Žovtnevoe; 8 - Divizia (T. 5, m. 2); 9 - Vasilievka (T. 3, m. 3); 10 - Jalpug IV (1 după Агульников, Хахев 1988; 2 după Чеботаренко, 1982; 3, 4 după Мелюкова 1961; 5, 6 după Агульников 1996; 7, 10 după Ванчугов 1990; 8 după Тощев 1990; 9 după Ванчугов, Субботин, 1989).

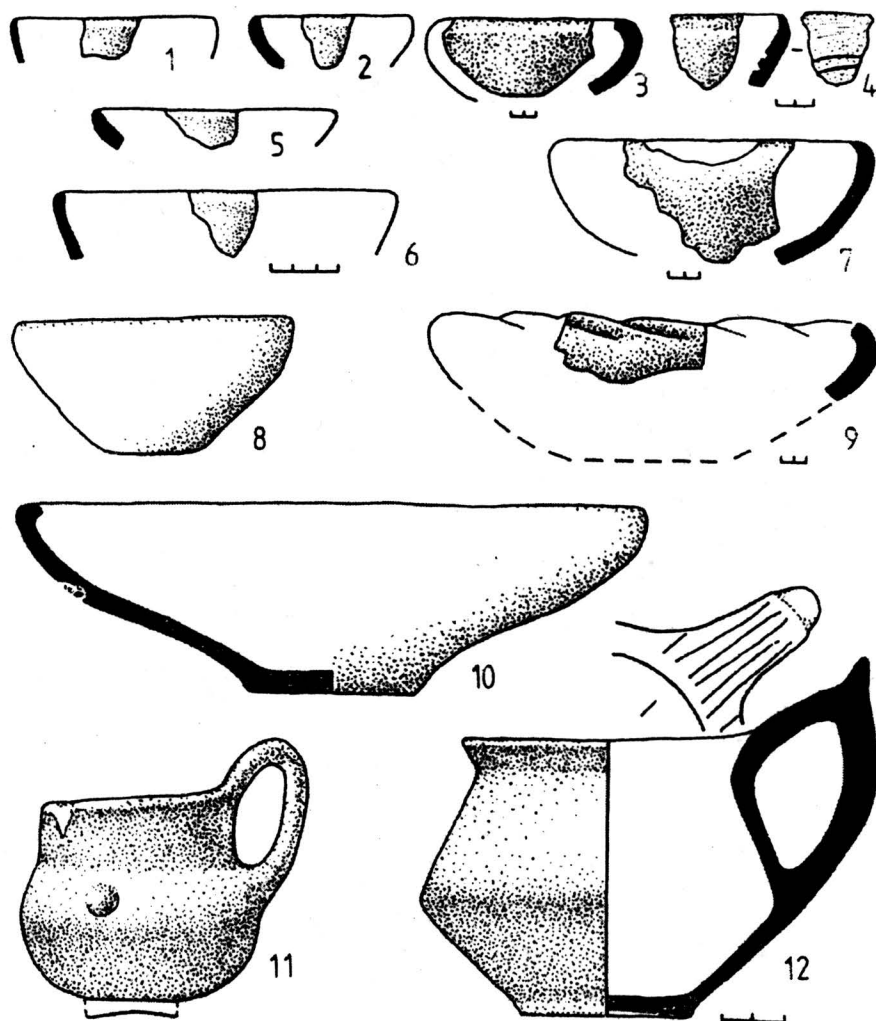

Fig. 32. Străchini (1-10) și căni (11, 12) de tradiție hallstattiană atestate în obiective ale culturii Belozerka. 1, 2, 4-6 - Voronovka II; 3, 9 - Jalpug IV; 7 - Krinicțoe; 8 - Risovoe (tumul); 10 - Uškalka; 11 - Širokoe (necropolă); 12 - Etulia (tumul) (1, 2, 4-6 după Ванчугов ș.a. 1991; 3, 7, 9 după Ванчугов 1990; 8, 10-12 după Мелюкова 1979; 12 desen original).

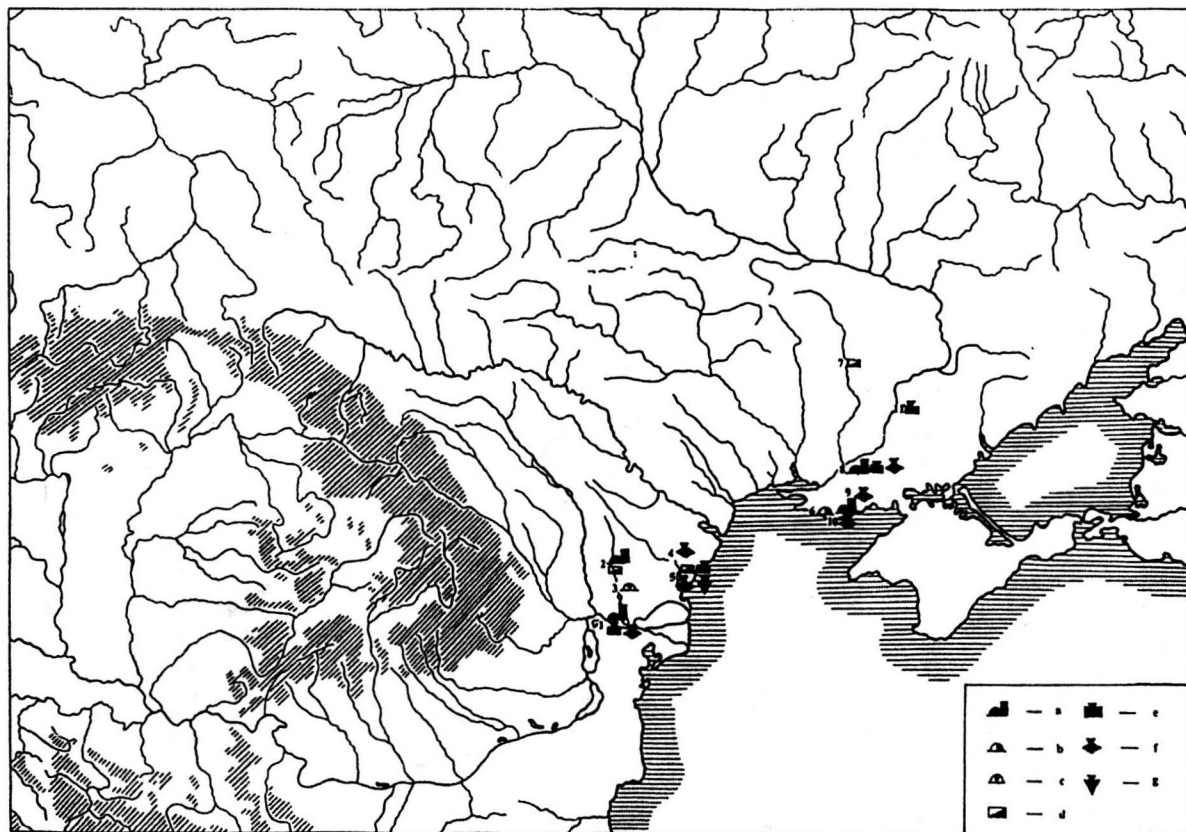

Fig. 33. Harta de răspândire a elementelor hallstattiene în ritul și ritualul funerar al populației din stepele nord-pontice (a - necropole tumulare plane, b - morminte secundare în tumuli, c - tumuli-cenotaf, d - incinerări incomplete, e - reînhumări, f - depuneri succesive, g - depuneri de vase în vase). 1 - Budurgeli; 2 - Cazaclia; 3 - Zalizničnoe; 4 - Divizia; 5 - Kočkovatoe; 6 - Vladimirovka; 7 - Alexeevka; 8 - Černjanka; 9 - Širokoe (necropolă); 11 - Pervomaevka.

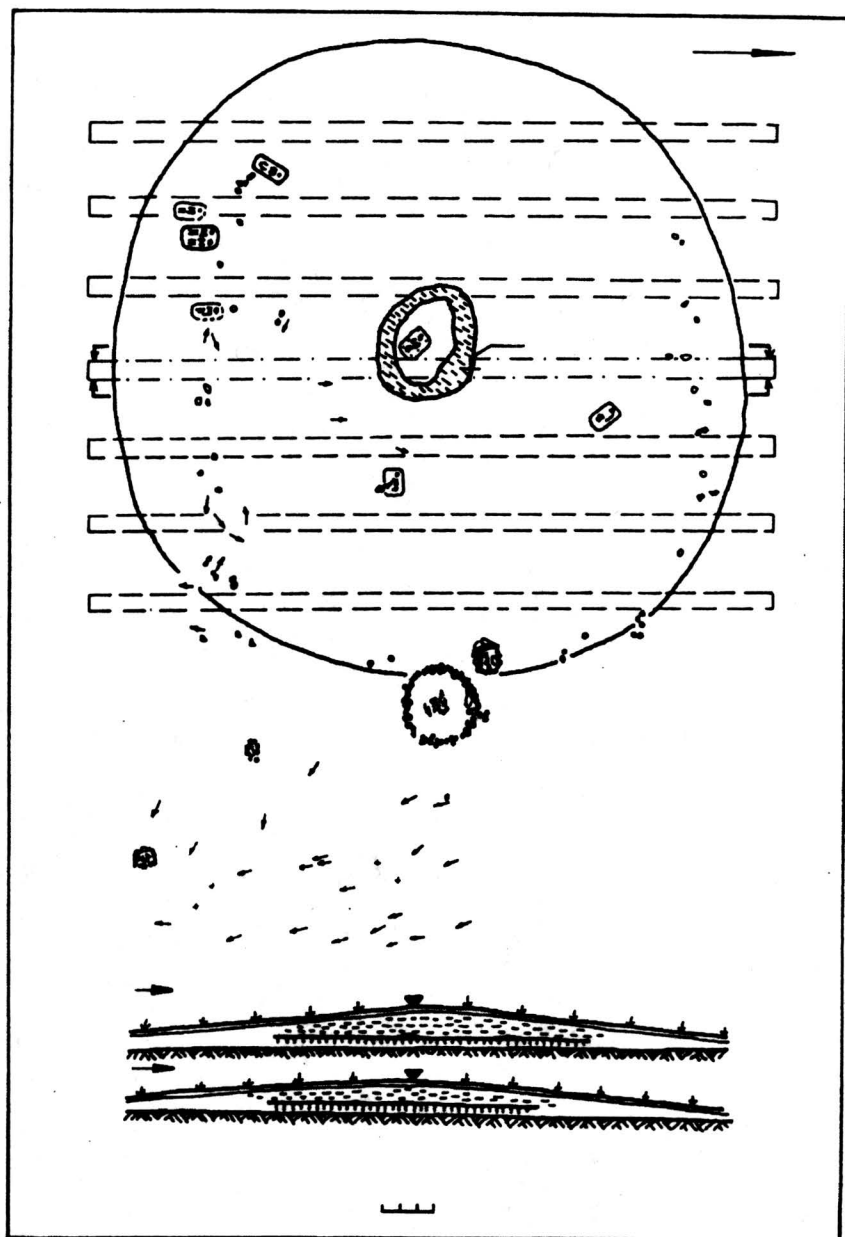

Fig. 34. Planul și profilul tumulului 3 și ale necropolei tumulare plane a culturii Noua de la Burlănești (după Levițki, Demcenko 1997).

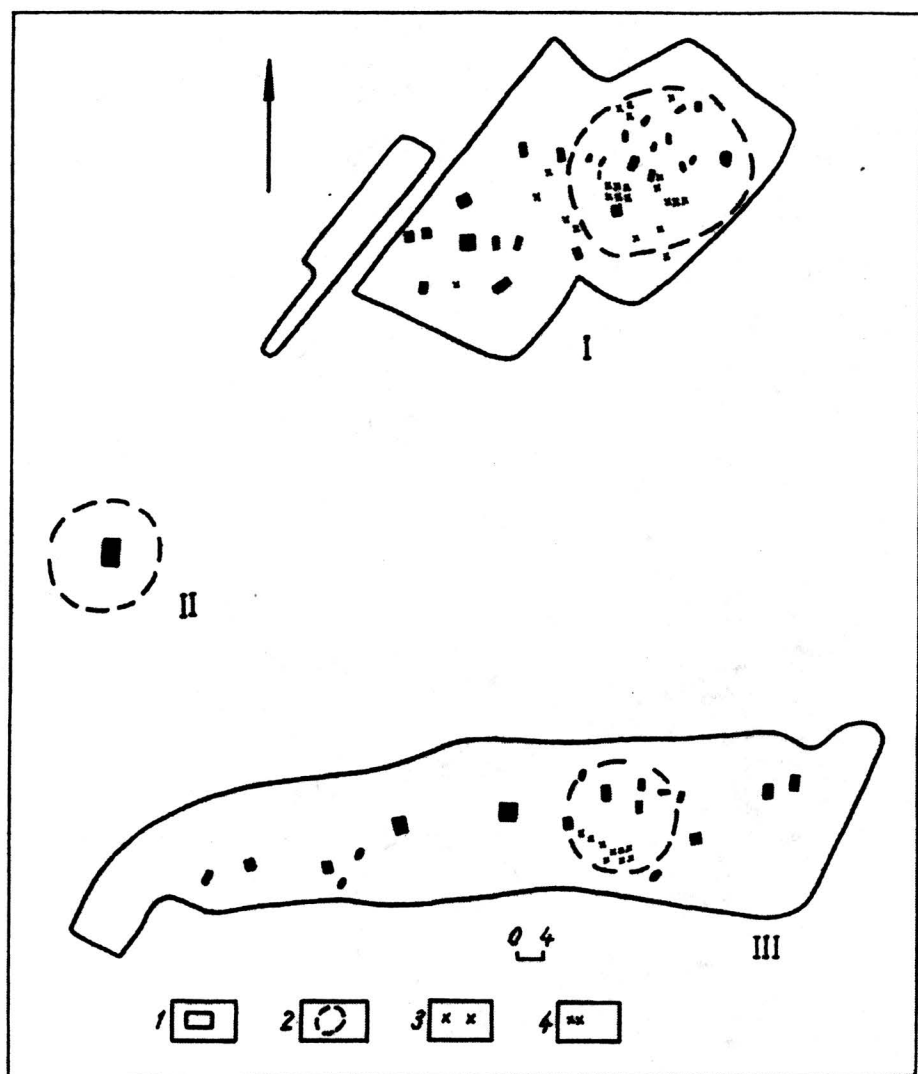

Fig. 35. Planul necropolei tumulare plane de la Budurgeli. I - partea de nord; II - partea de vest; III - partea de sud (1 - suprafețe investigate, 2 - pete vizibile la suprafață, 3 - fragmente de ceramică, 4 - aglomerații de fragmente de ceramică) (după Тошчев 1992).

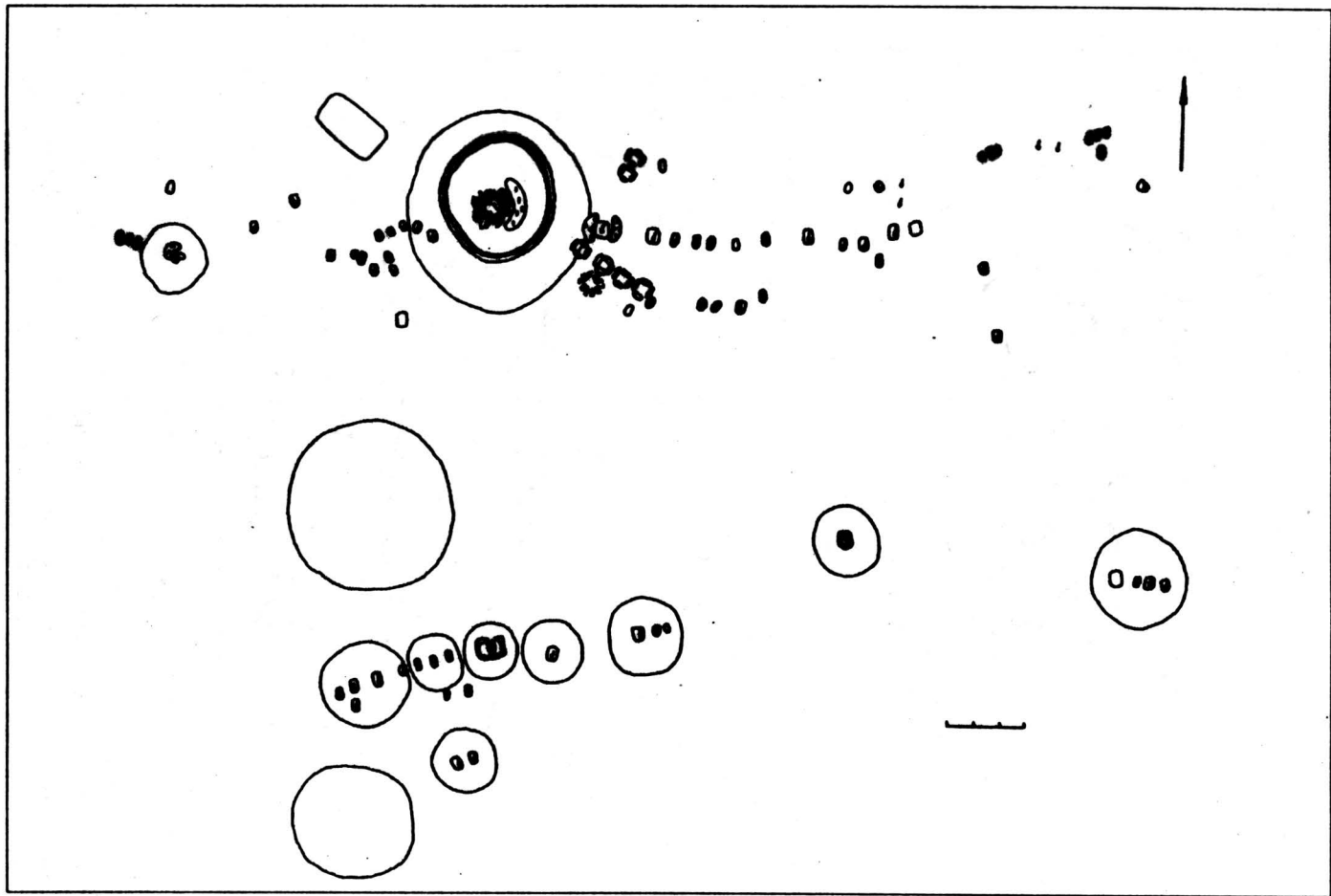

Fig. 36. Planul necropolei tumulare plane de la Cazaclia (după Agulnikov 1996).

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://iabvp.ro>

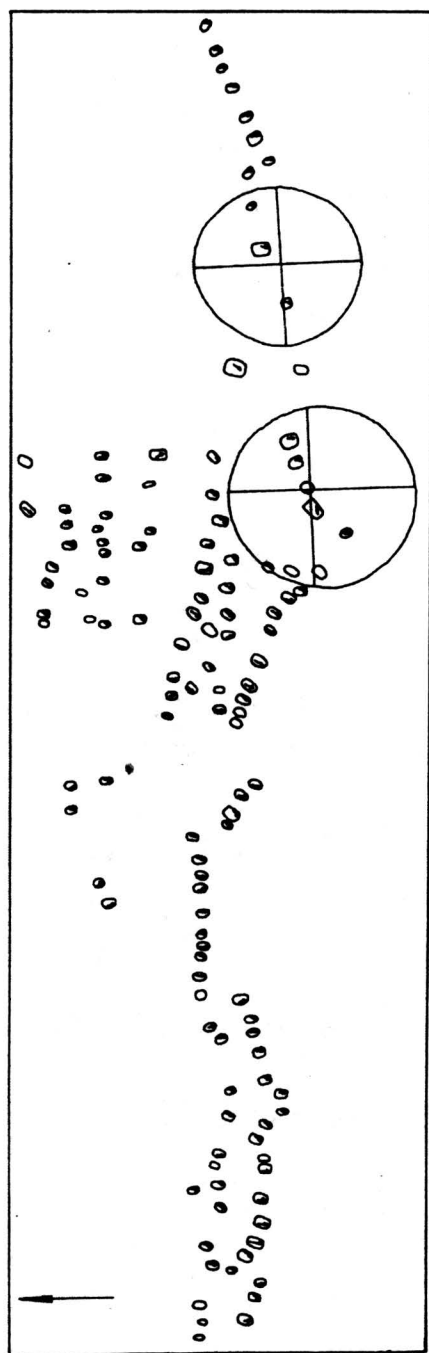

Fig. 37. Planul necropolei tumulare plane de la Șirokoe (după Лесков).

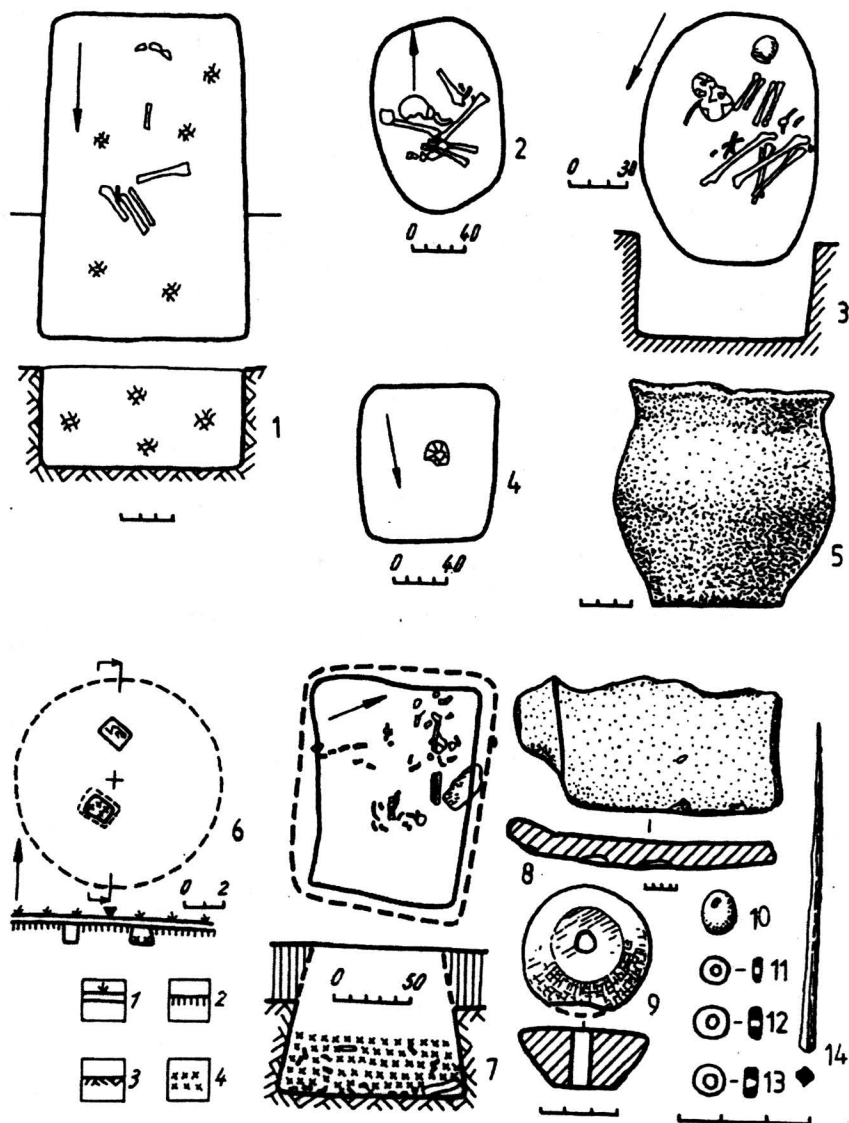

Fig. 38. Incineratii (1, 7), reînhumări (2-4) și piese de inventar (5, 8-14) atestate în necropole ale culturii Belozërka. 1 - Cazaclia (m. 53); 2 - Kočkovoate (T. 39, m. 1); 3, 5 - Pervomaevka (m. 6); 4 - Kočkovoate (T. 45, m. 1); 6-14 - Kočkovoate (T. 32, m. 1) (6/1 - strat vegetal, 6/2 - orizont antic, 6/3 - strat steril, 6/4 - resturi de cremație; 7 - ceramică, 8 - piatră, 9 - os, 10-scoică, 11-13 - piatră (?), 14 - bronz) (după Agulnikov 1996; 2, 4, 6-14 după Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992; 3, 5 după Евдокимов 1987).

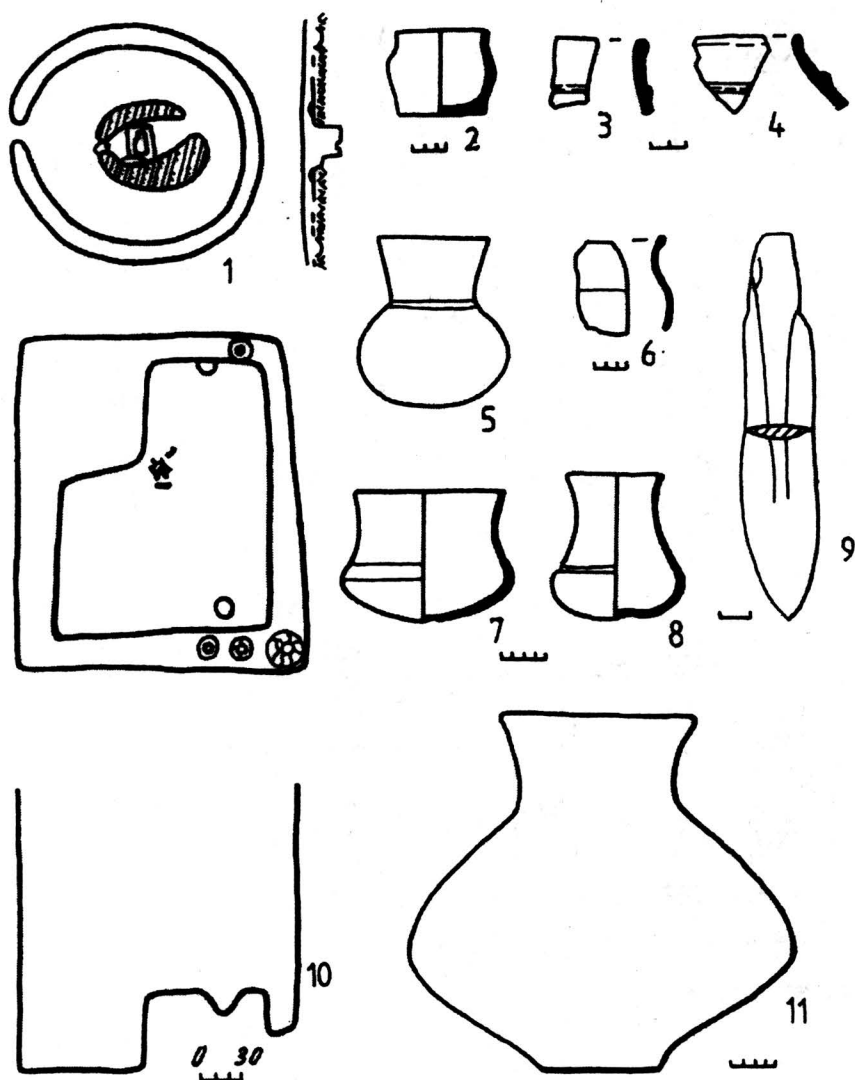

Fig. 39. Planurile și profilele T. 5 (1) și m. 2 cu depuneri succesive (10) din necropola de la Divizia, piese de inventar din m. 2 (2, 5, 7-9, 11) și fragmente de ceramică (3, 4, 6) din ospățul funerar (trizna) (2-8, 11-ceramică, 9-bronz) (după Тоцев 1990).

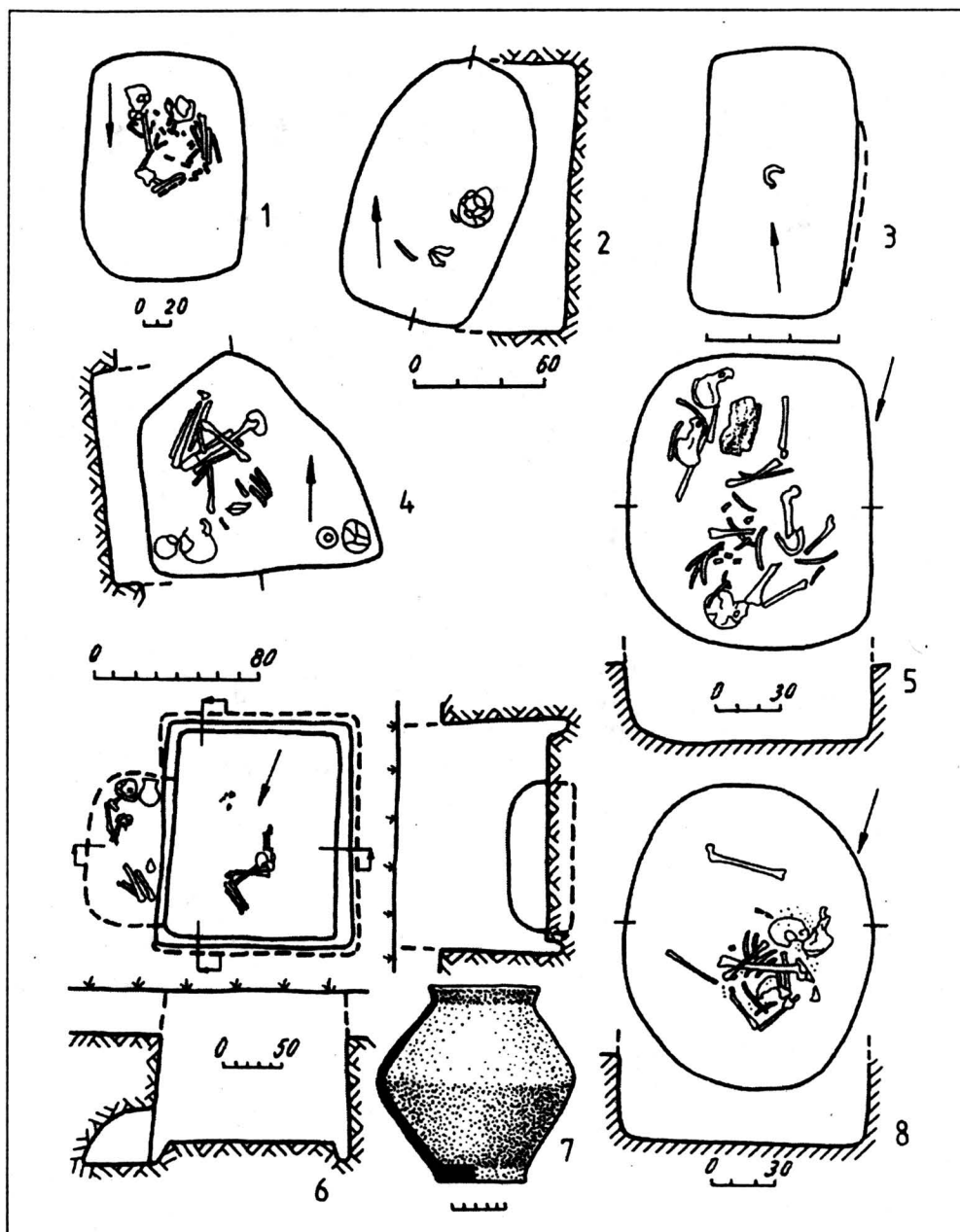

Fig. 40. Depuneri succesive de defuncții atestate în necropole ale culturii Belozerka. 1 - Budurgeli (m. 12); 2-4 - Černjanka (m. 17, 21, 18); 5, 8 - Pervomaevka (m. 10, 11); 6, 7 - Kočkovatoe (T. 50, m. 1) (1 după Тоцев 1992; 2-4 Кубышев, Черняков 1987; 5, 8 după Евдокимов 1987; 6, 7 după Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992).

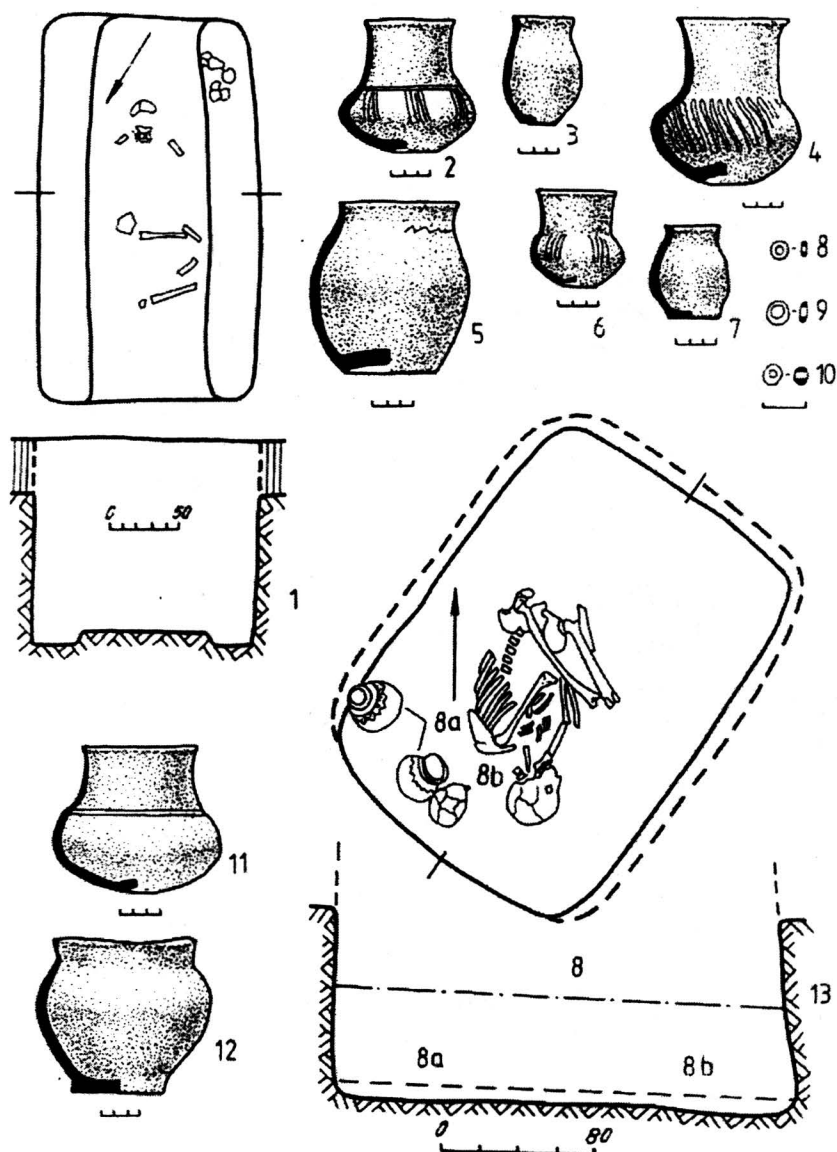

Fig. 41. Depuneri succesive de defunții (1, 13) și depuneri de vase în vas atestate în necropolele culturii Belozerka. 1-12 - Kočkovatoe (T. 34, m. 1); 13 - Černjanka (m. 8) (2-7, 11, 12 - ceramică, 8-10 - sticlă) (1-12 după Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992; 13 după Кубышев, Черняков 1986).

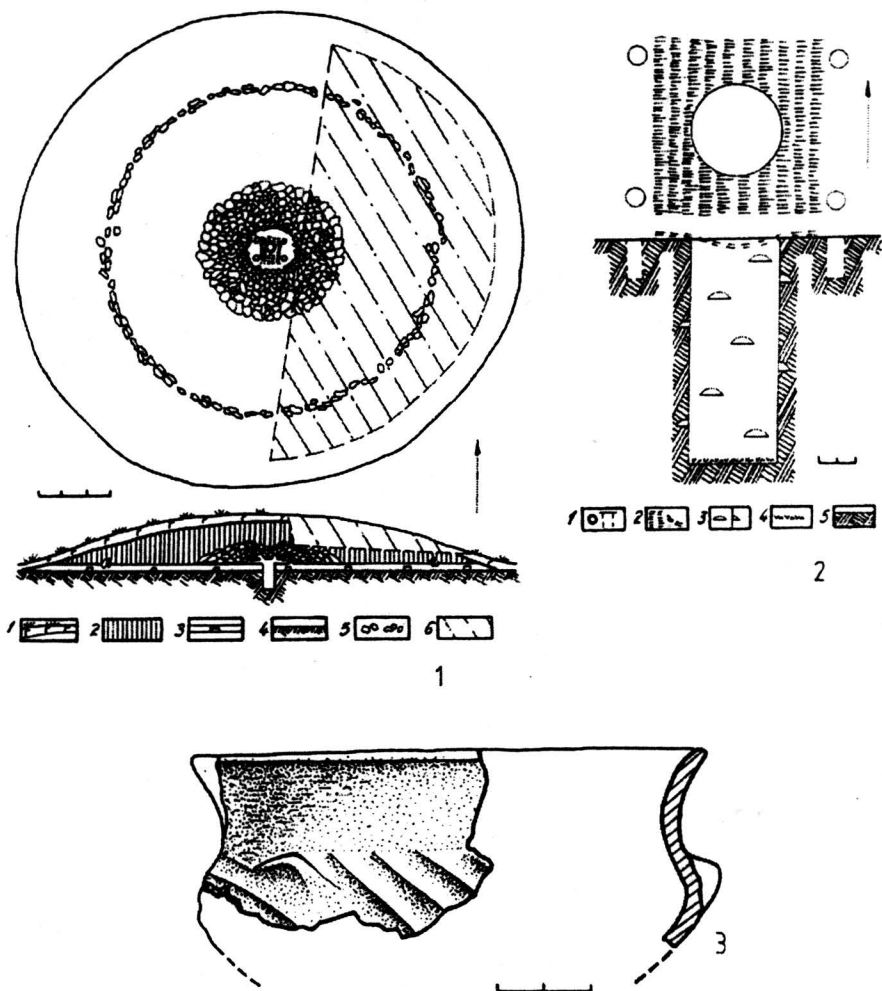

Fig. 42. Tumulul-cenotaf de la Zalizničnoe. 1 - planul și profilul tumulului (1/1 - strat vegetal, 1/2 - mantaua tumulului, 1/3 - orizontul vechi, 1/4 - strat steril, 1/5 - pietre, 1/6 - partea distrusă a mantalei); 2 - planul și profilul camerei funerare (2/1 - gropi de pari, 2/2 - rogojină din trestie, 2/3 - trepte, 2/4 - așternut de scoarță din copac, 2/5 - strat steril); 3 - vas fragmentar (după Субботин, Черняков 1973).

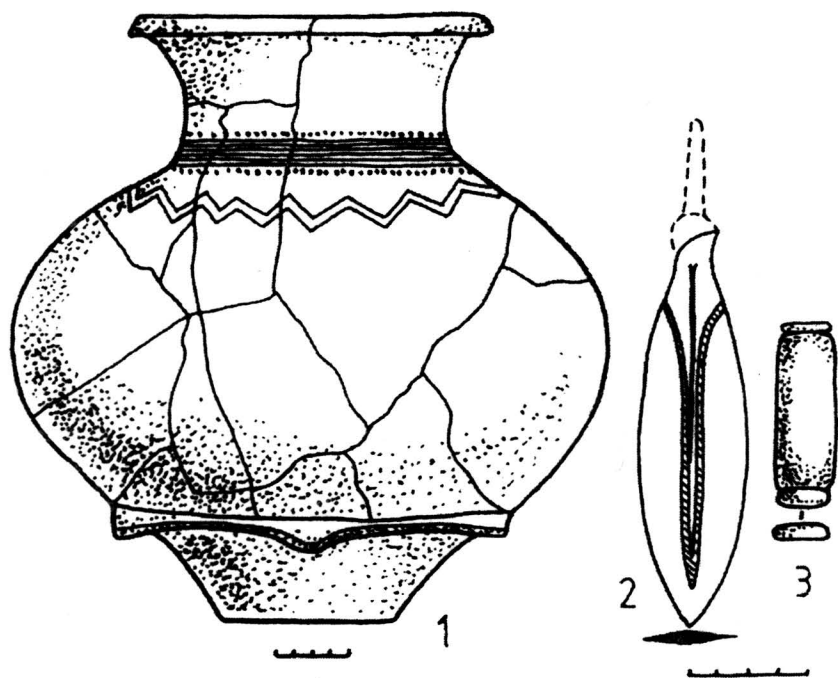

Fig. 43. Piese de inventar din mormântul 6 din tumulul de la Vladimirovka (1 - ceramică, 2 - bronz, 3 - șist) (după Ванчугов 1990).

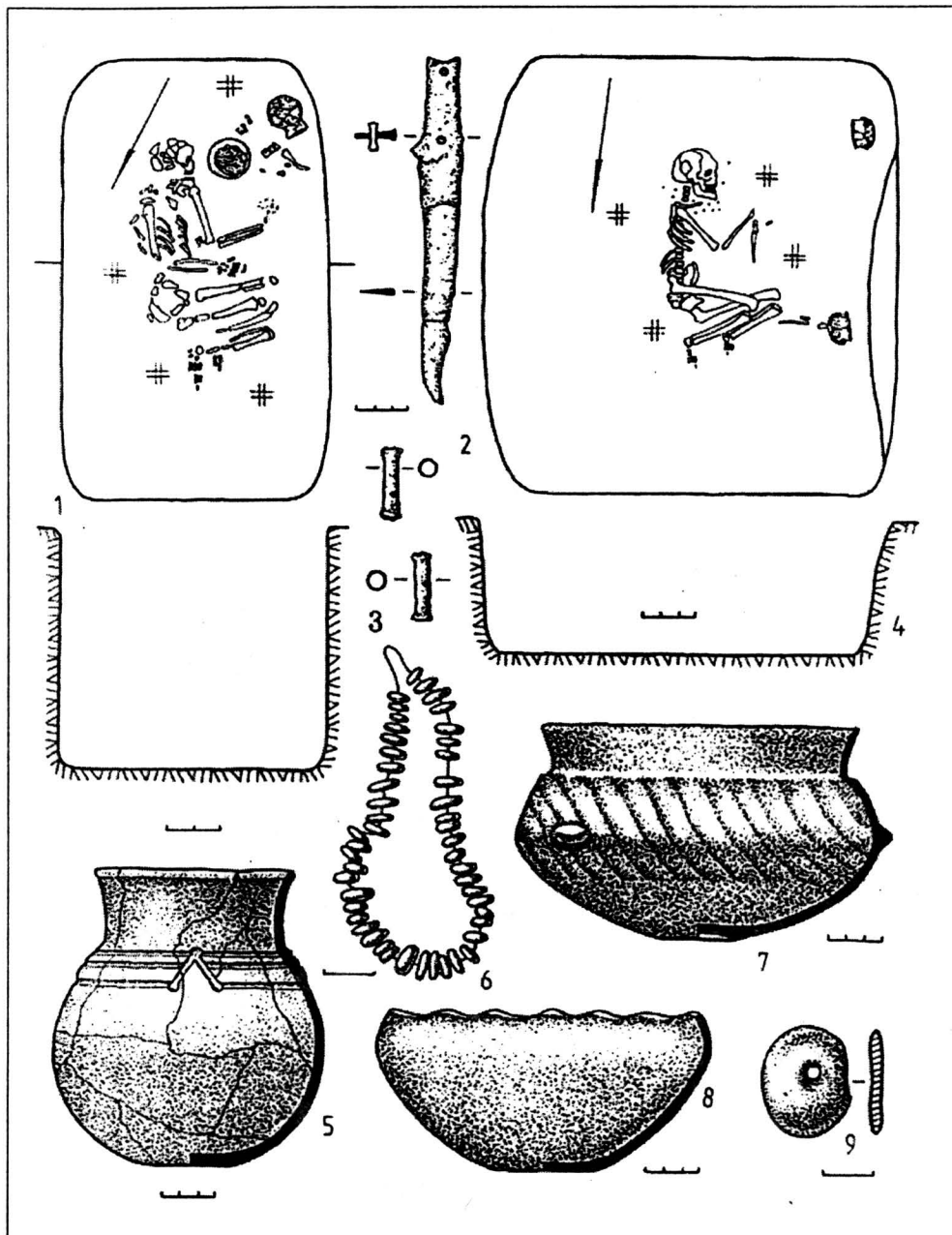

Fig. 44. Planurile și profilele gropilor funerare și inventarul mormintelor 26 (1, 5, 8) și 27 (2, 3, 6, 7, 9) din necropola de la Cazacalia (2, 3 - bronz, 5, 7, 8 - ceramică, 6 - sticlă, 9 - chihlimbar) (după Agulnikov 1996).

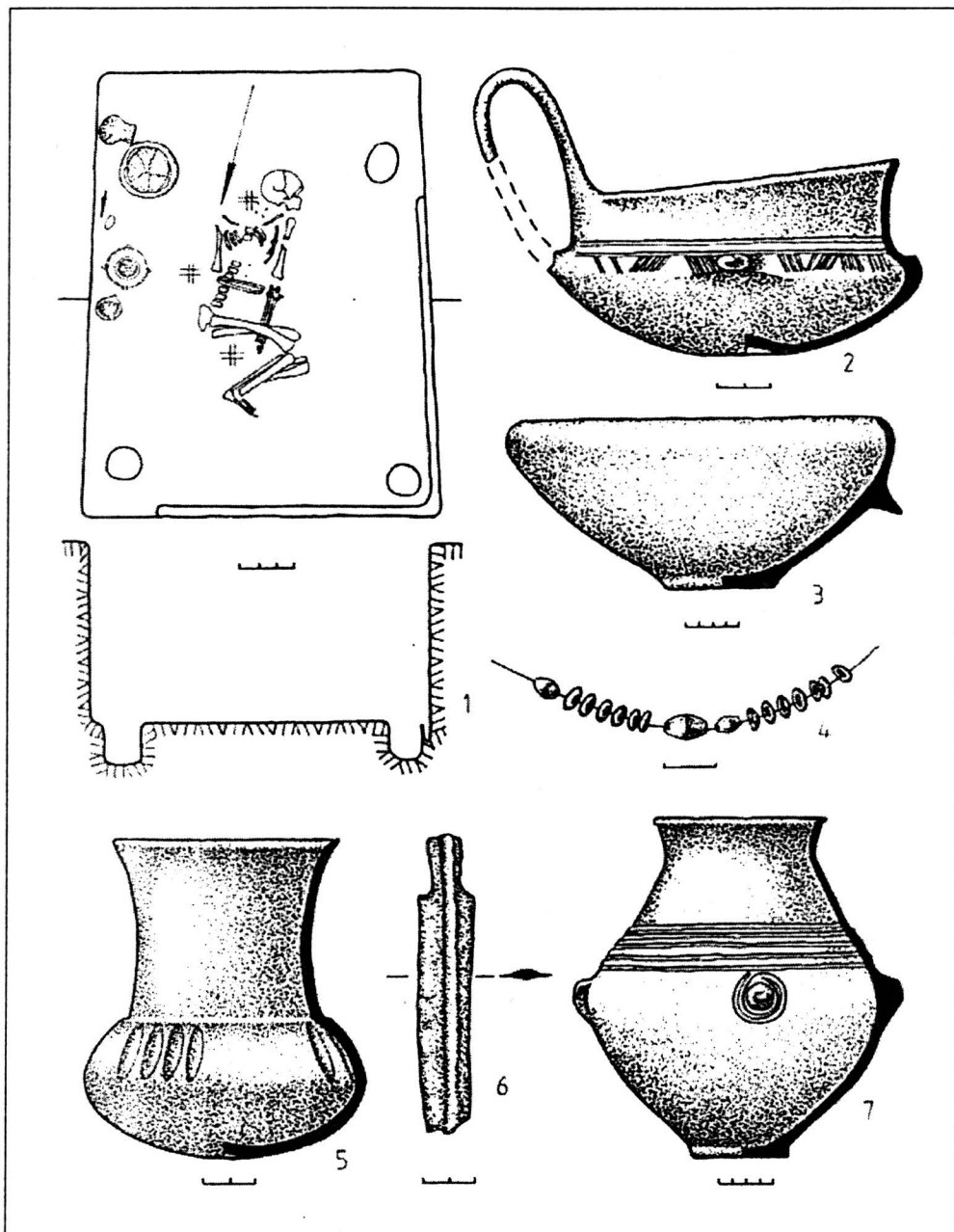

Fig. 45. Planul și profilul gropii funerare (1) și piesele de inventar (2-7) din mormântul 39 din necropola de la Cazacia (2, 3, 5, 7 - ceramică, 4 - sticlă, 5 - chihlimbar, sidef; 6 - bronz) (după Agulnikov 1996).

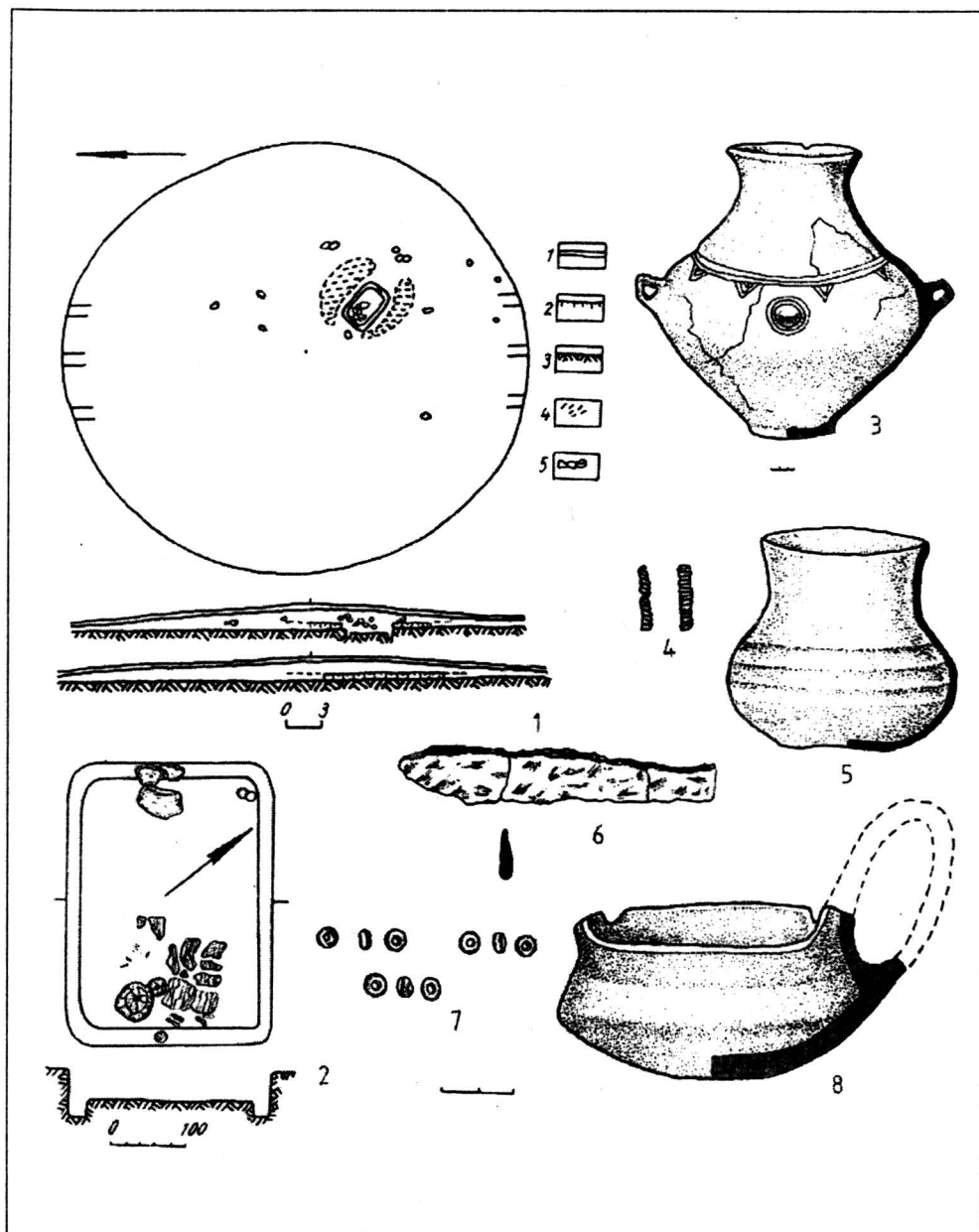

Fig. 46. Tumulul III de la Pohrebea. 1 - planul și profilul tumulului (1/1 - strat vegetal, 1/2 - strat cenușiu-nisipos, 1/3 - strat steril, 1/4 - lut aruncat din groapa m. 1, 1/5 - pietre); 2 - planul și profilul gropii m. 1; 3-8 - piese de inventar (3, 5, 8 - ceramică, 4 - aur, 6 - bronz, 7 - sticlă) (după Агульников, Кетрапу 1992).

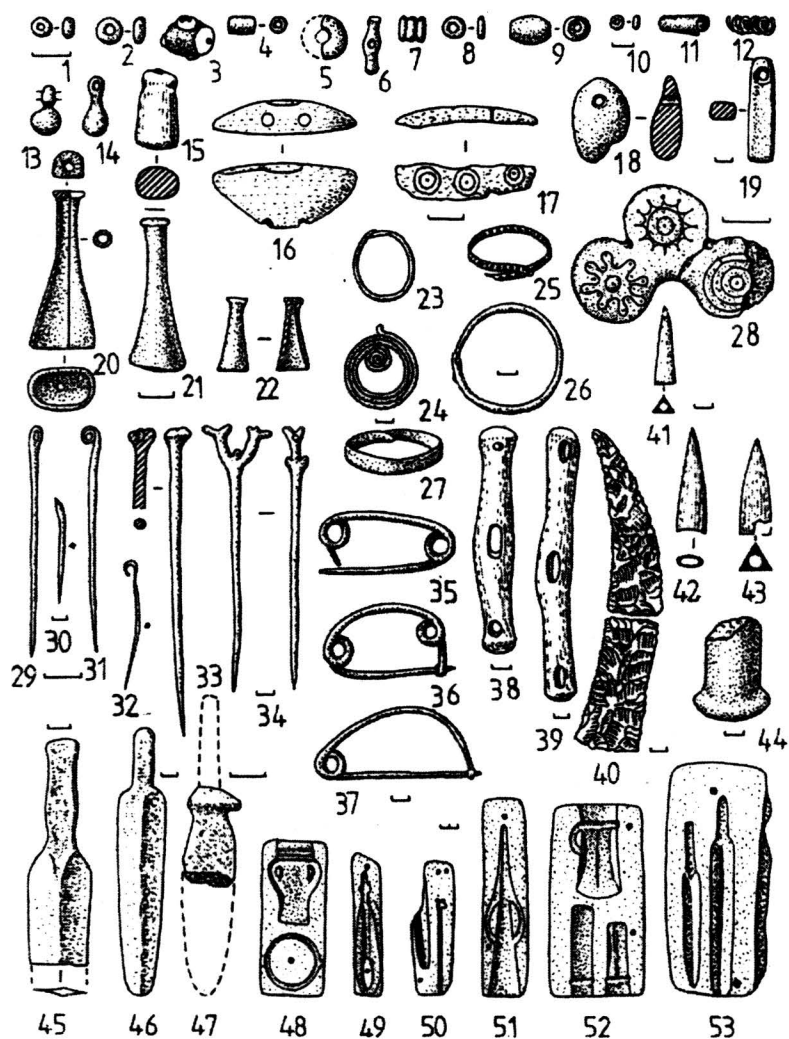

Fig. 47. Piese de podoabă, unelte și arme caracteristice culturii Belozerka. 1-5, 8, 9, 17-20, 22, 26, 37 - sovhoz "Stepnoj" (s. Zapovitne); 6, 28, 40, 43 - Kirovo; 4, 11-14, 16, 25, 29, 31, 36 - Širokoe (necropolă); 10, 15, 44 - Uškalka (stratul superior); 21 - Zbur'evka; 23 - Širokoe (grupul tumular Ostraja Mogila); 24 - Igreni; 27 - Coșnița; 30, 32 - Zmeevka; 33, 34, 48 - Verhnjaja Hortica (necropolă); 35 - Lukjanovka; 38, 45 - Derievka; 39 - Usatovo; 41 - Babino IV; 42 - Berislav; 46 - Malaja Lepetiha; 47 - Verhnjaja Hortica (așezare); 48, 49 - Kardașinka II; 50 - Novoalexandrovka; 51, 52 - Zavadovka; 53 - Kardașinka I (1-3 - sticlă; 4-7, 13-17, 28, 39, 41-43 - os; 29-37, 45, 46 - bronz; 12 - aur; 18, 19, 44, 48-53 - piatră; 40 - silex; 47 - bronz și fier) (după Отрощенко 1985).

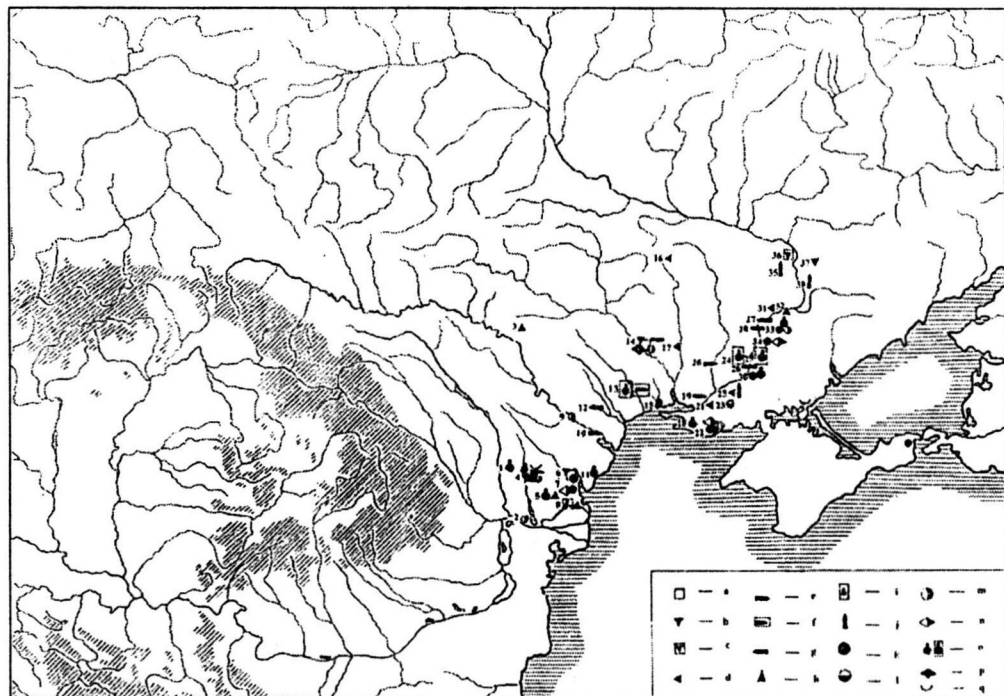

Fig. 48. Harta de răspândire a pieselor din bronz de tip hallstattian în stepele nord-pontice (a - depozite, b - celturi, c - forme de turnat celturi, d - seceri, e - cuțite, f - forme de turnat cuțite, g - lame de ferăstrău, h - vârfuri de săgeți, i - forme de turnat vârfuri de săgeți, k - fibule, l - centuri, m - brățări, n - manșoane, o - pandantive și forme de turnat pandantive, p - saltaleoni, q - aplice).

1 - Doina; 2 - Budurgeli; 3 - Slobodka; 4 - Cazaclia; 5 - Vasilievka; 6 - Pavlovka; 7 - Strumok; 8 - Suvorovo; 9 - Novo-Kotovsk; 10 - Tudora; 11 - Kočkovatoe; 12 - Čerevičnoe; 13 - Rangevce; 14 - Novogrigorievsk; 15 - Olbia; 16 - Ražgorod; 17 - Antonovka (depozitul Ingul); 18 - Zburčevka; 19 - Kučugur; 20 - Snegirevka; 21 - Soloncy; 22 - Širokoe (necropolă); 23 - Brilevka; 24 - Novoalexandrovka; 25 - Obuhovka; 26 - Zmeevka; 27 - Belozerkă; 28 - Babino; 29 - Zavadvovka; 30 - Lukjanovka; 31 - Nikopol; 32 - Zlatopol; 33 - Stepnoc; 34 - Pervomaevka; 35 - Radjonovka; 36 - Vološkoc; 37 - Novogrigorievka; 38 - „regiunea Zaporozhic”; 39 - Kerči.

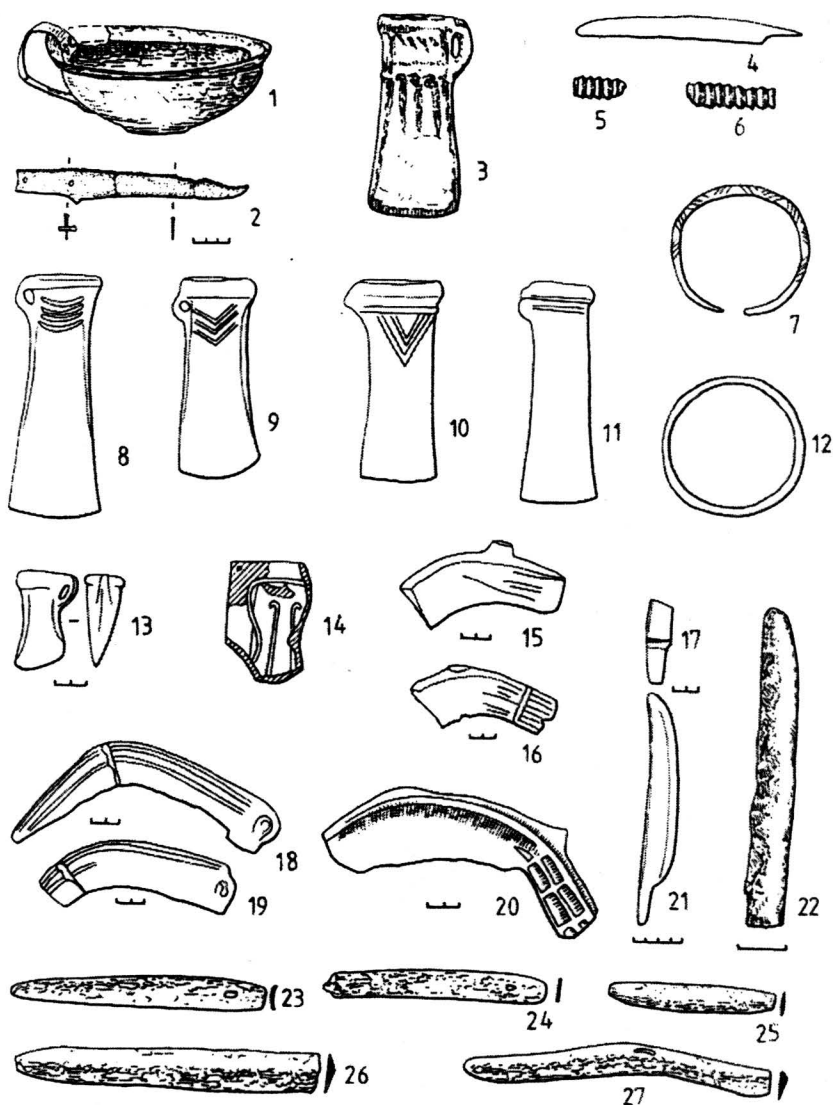

Fig. 49. Piese din bronz și formă de turnat (14) de tipuri hallstattiene atestate în mediul cultural Belozërka. 1, 3 - Pavlovka; 2 - Cazacîia; 4-12 - Novogrigorievsk; 13 - Novogrigorievka; 14 - Voloșkoe; 15 - Ingul; 16, 19 - Nikopol; 17 - raionul or. Herson; 18 - Obuhovka; 20 - Ražgorod; 21 - Snegirevka; 22 - Tudora; 23, 24, 27 - Belozërka; 25 - Babino IV; 26 - Zmeevka (1, 3, 23-27 după Мелюкова 1979; 2 după Агулников 1996; 4-12 după Tallgren 1926; 13, 15, 16, 18, 19 după Черных 1976; 17, 21 după Кривцова-Гракова 1955; 14, 20 după Лесков 1967; 22 după Мелюкова 1961).

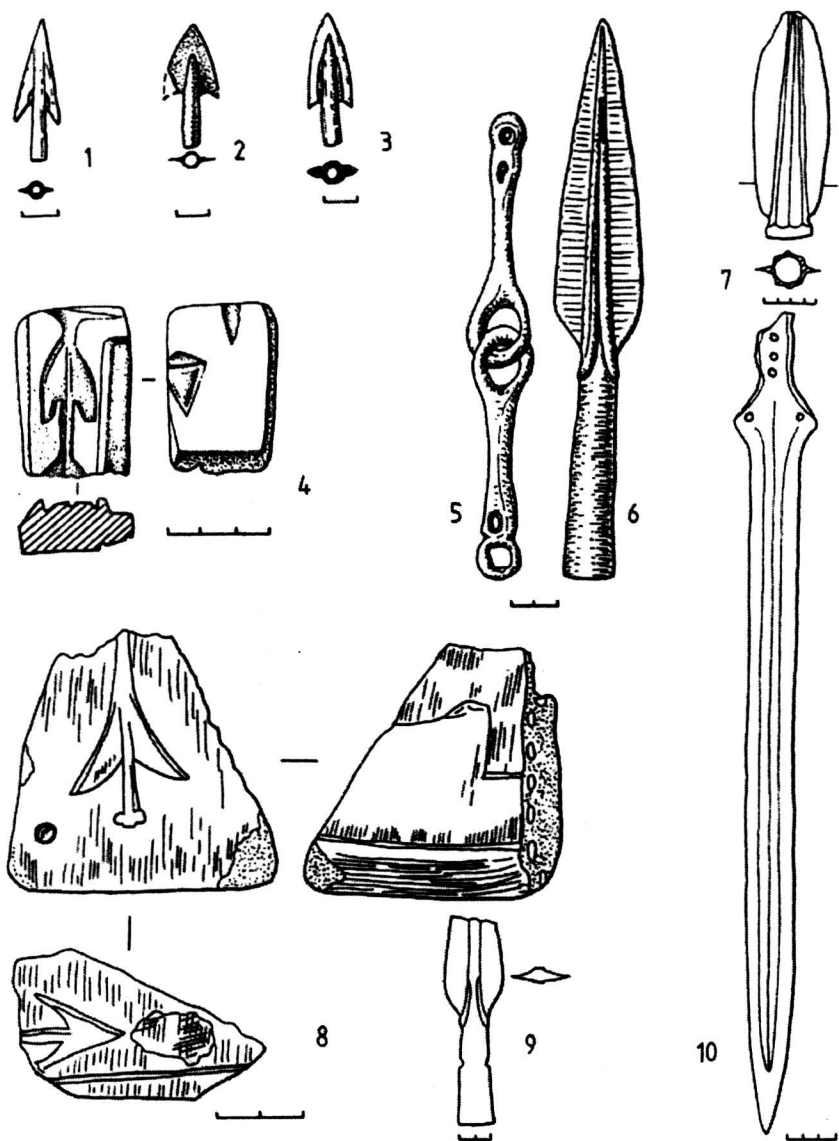

Fig. 50. Piese din bronz și formă de turnat (4, 8) de tipuri hallstattiene atestate în mediul cultural Belozerka. 1 - Vasilievka; 2, 8 - Suvorovo VI; 3 - Zlatopol; 4 - Slobodka; 5, 6 - Radjonovka; 7 - Obuhovka; 9 - regiunea Zaporozhie; 10-Bel'sk (1 după Ванчугов, Субботин 1989; 2, 4, 8 după Ванчугов, 1990; 3 după Ванчугов, Черняков 1991; 5, 6 după Клочко, Мурзин 1989; 7 după Кривцова-Гракова 1955; 9, 10 după Черных 1976).

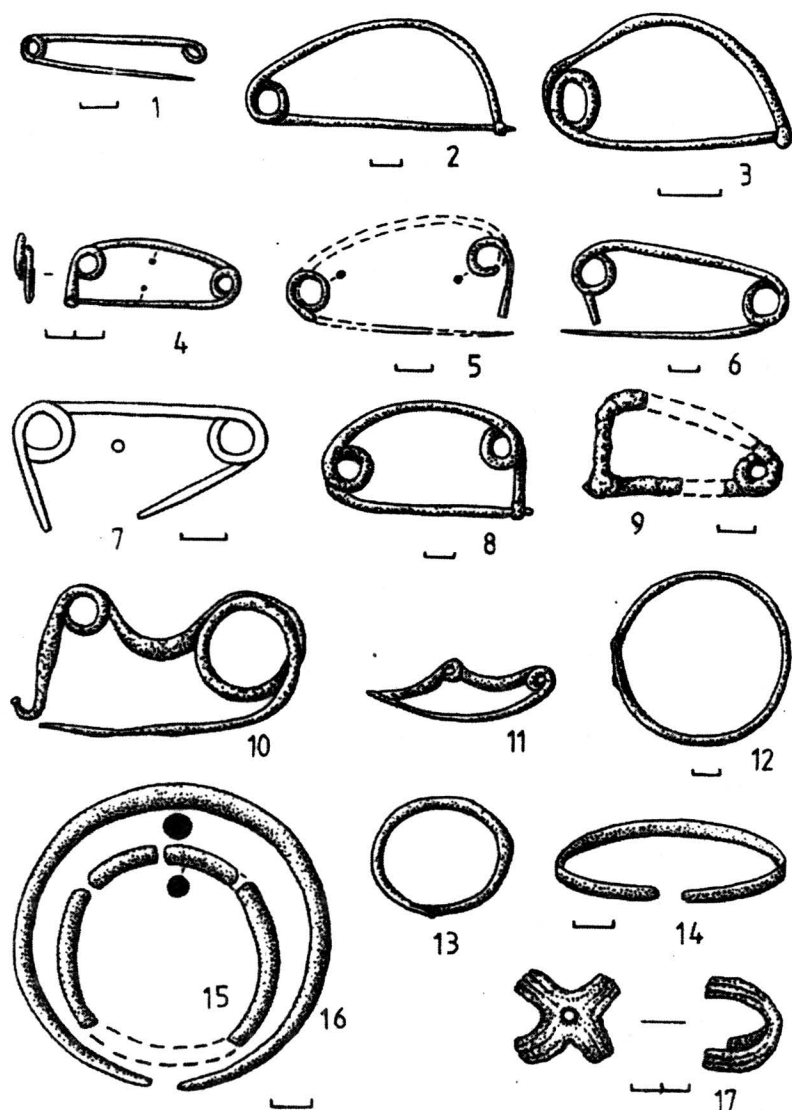

Fig. 51. Piese din bronz de tipuri hallstattiene atestate în mediul cultural Belozërka. 1 - Strumok; 2, 12 - sovhoz "Stepnoj"; 3, 7, 9, 17 - Cazacia; 4 - Pervomaevka; 5 - Širokoe (tumul); 6 - Lukjanovka; 8, 13 - Širokoe (necropolă); 10 - Kerči; 11 - Olbia; 14 - Budurgeli; 15, 16 - Novo-Kotovsk (1 după Тоцев 1984; 2, 12 după Отрошенко 1975; 3, 7, 9, 17 după Агульников 1996; 4 după Евдокимов 1987; 5, 14-16 după Ванчугов 1990; 6, 8, 10, 11 după Мелюкова 1979, 13 după Лесков 1971).

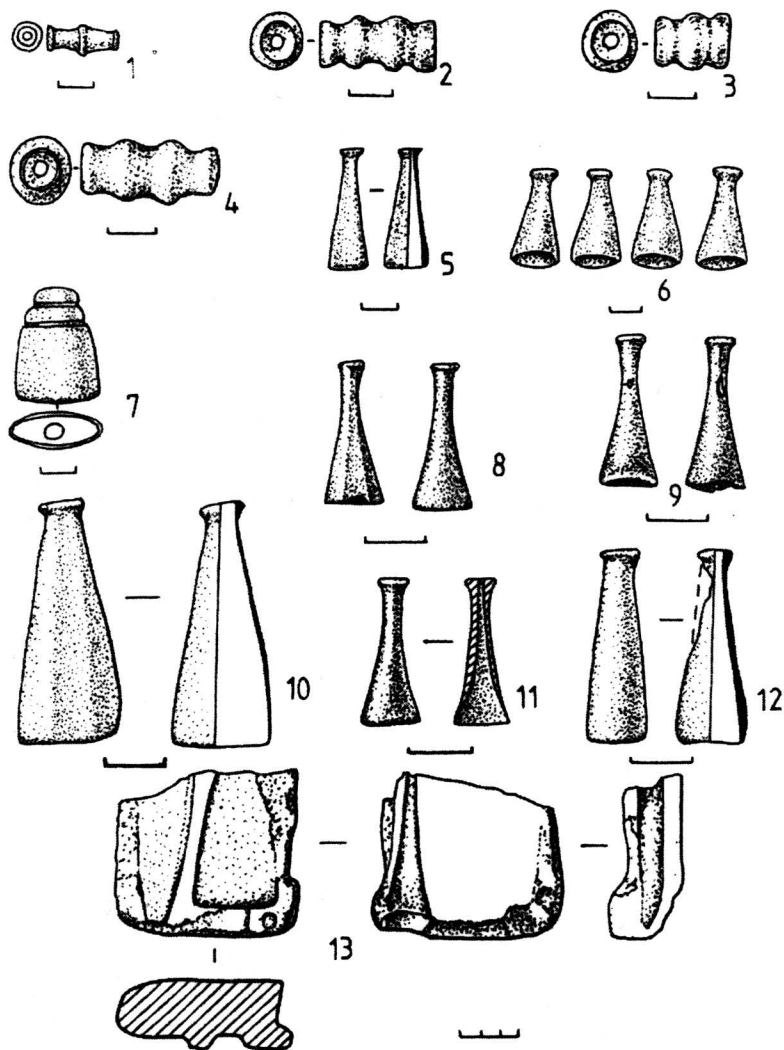

Fig. 52. Piese de podoabă și formă de turnat (13) de tipuri hallstattiene atestate în aria culturii Belozerka. 1 - Strumok; 2 - Pervomaevka; 3 - Širokoe (necropolă); 4 - Brili; 5 - Vasilievka; 6 - Lukjanovka; 7 - Kočkovatoe; 8, 9, 11 - sovhoz "Stepnoj"; 10 - Doina; 12 - Cazaclia; 13 - Rangevoe (1 aur, 2 agat, 3 os, 4 - 12 bronz, 13 piatră-?) (1 după Тоцев 1984; 2-4 după Евдокимов 1987; 5 după Ванчугов, Субботин 1989; 6 după Шарфутдинова 1982; 7 după Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992; 8, 9, 11 după Отрощенко 1975; 10 după Бубулич 1991; 12 după Agulnikov 1996; 13 după Ванчугов 1990).

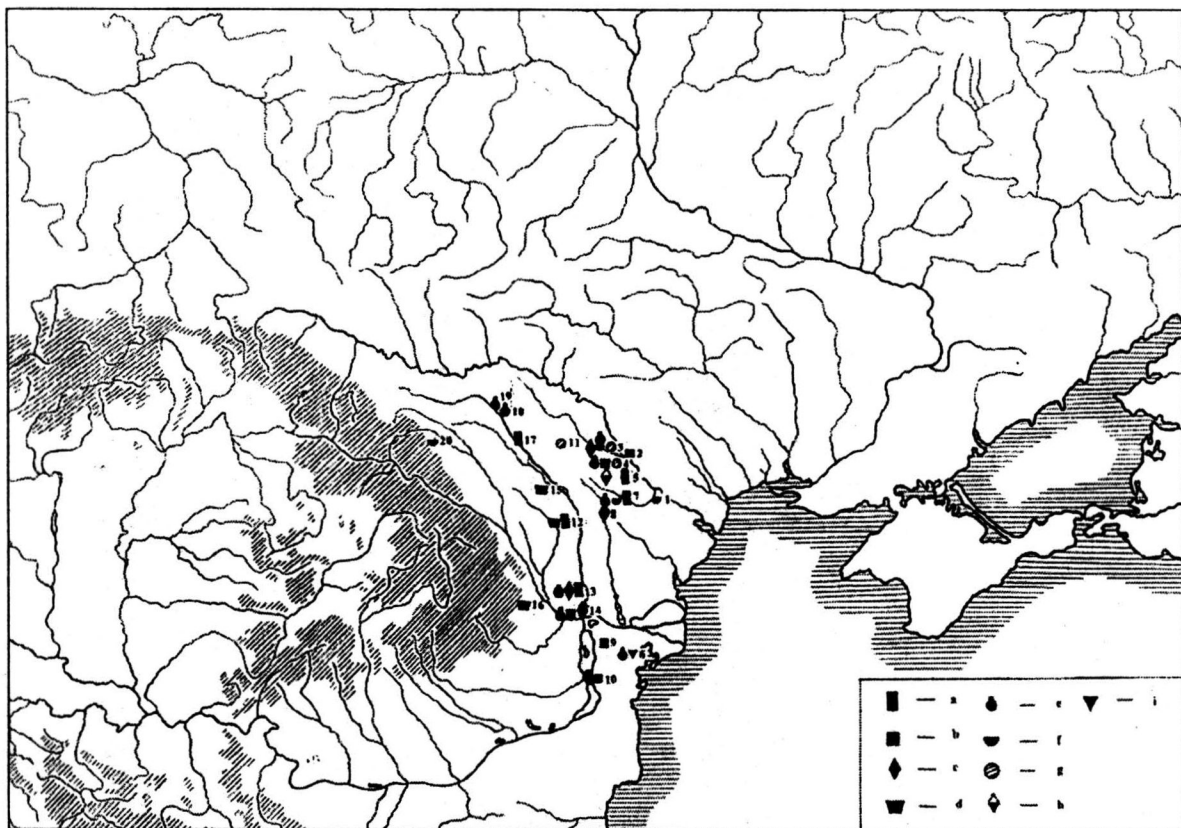

Fig. 53. Harta de răspândire a ceramicii de origine nord-pontică în mediul cultural tracic (a-d - ceramică de uz comun, c-i - ceramică fină) (a - vase de tipul I, b - vase de tipul II, c - vase de tipul III, d - vase de tipul IV, e - cupe, f - cești, g - străchini bitronconice, h - „chiupuri”, i - câni). 1 - Calfa; 2-Pohrebea; 3 - Holercani; 4 - Coșnița; 5 - Bălăbănești; 6 - Babadag; 7 - Chișinău; 8 - Hancsa; 9 - Niculițel-Cornet; 10 - Hirșova; 11 - Mîndrești; 12 - Vaslui; 13 - Tămăoani; 14 - Vinători; 15 - Valea Lupului; 16 - Bolotești-Vrancea; 17 - Costești; 18 - Trinca; 19 - Corjeuți; 20 - Grănicești.

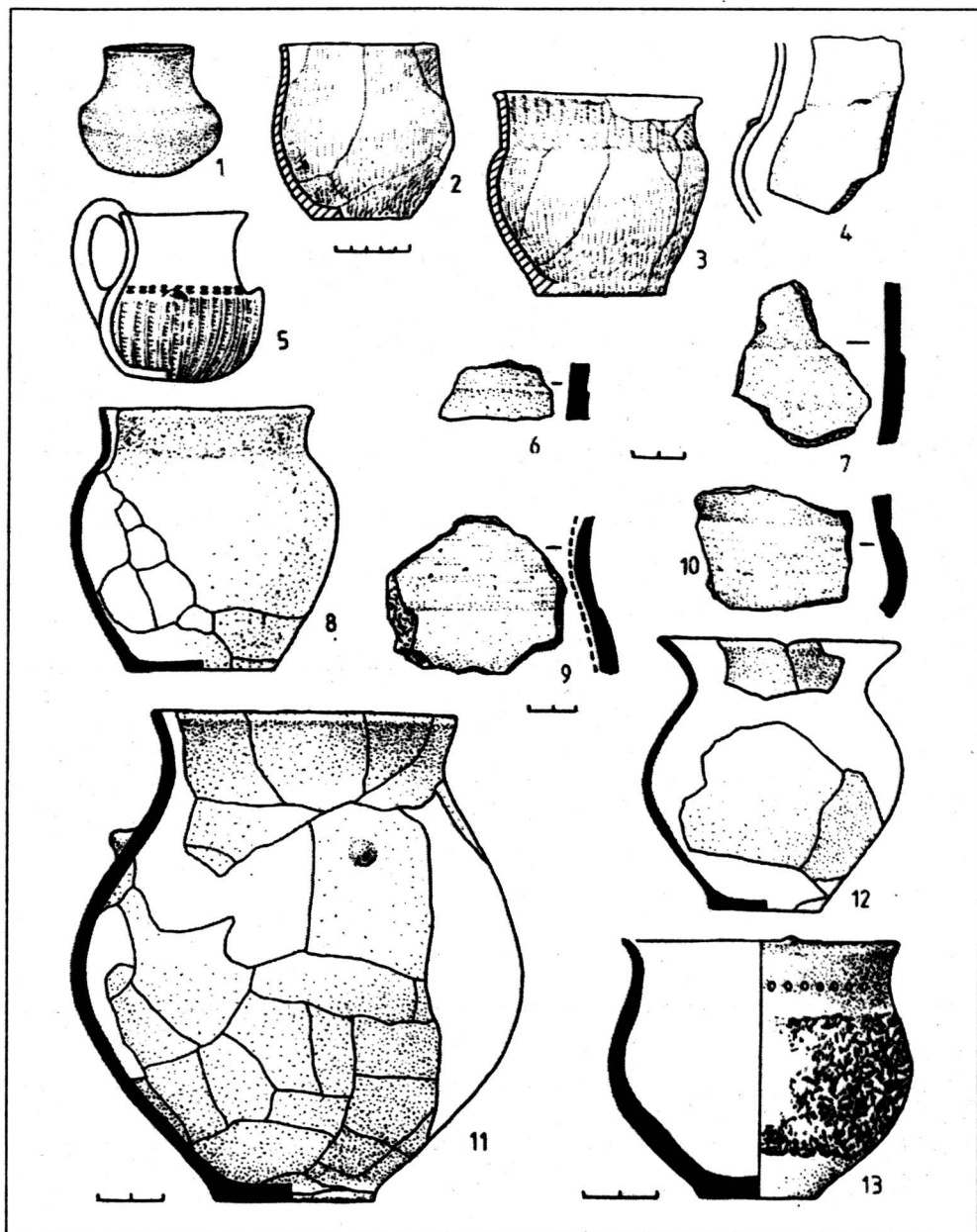

Fig. 54. Ceramică de origine nord-pontică atestată în mediul cultural tracic, 1, 4, 5 - Babadag; 2, 3 - Hirșova; 6-10, 12 - Tămăoani; 11 - Vinători; 13 - Niculițel-Cornet (1, 4, 5 după Morintz 1987; 2, 3 după Morintz, Șerbănescu 1974; 6, 7, 9, 10 după László 1986; 8, 12 după Petrescu-Dîmbovița 1953; 11 după Brudiu 1992; 13 după Topoleanu, Jugănaru 1995).

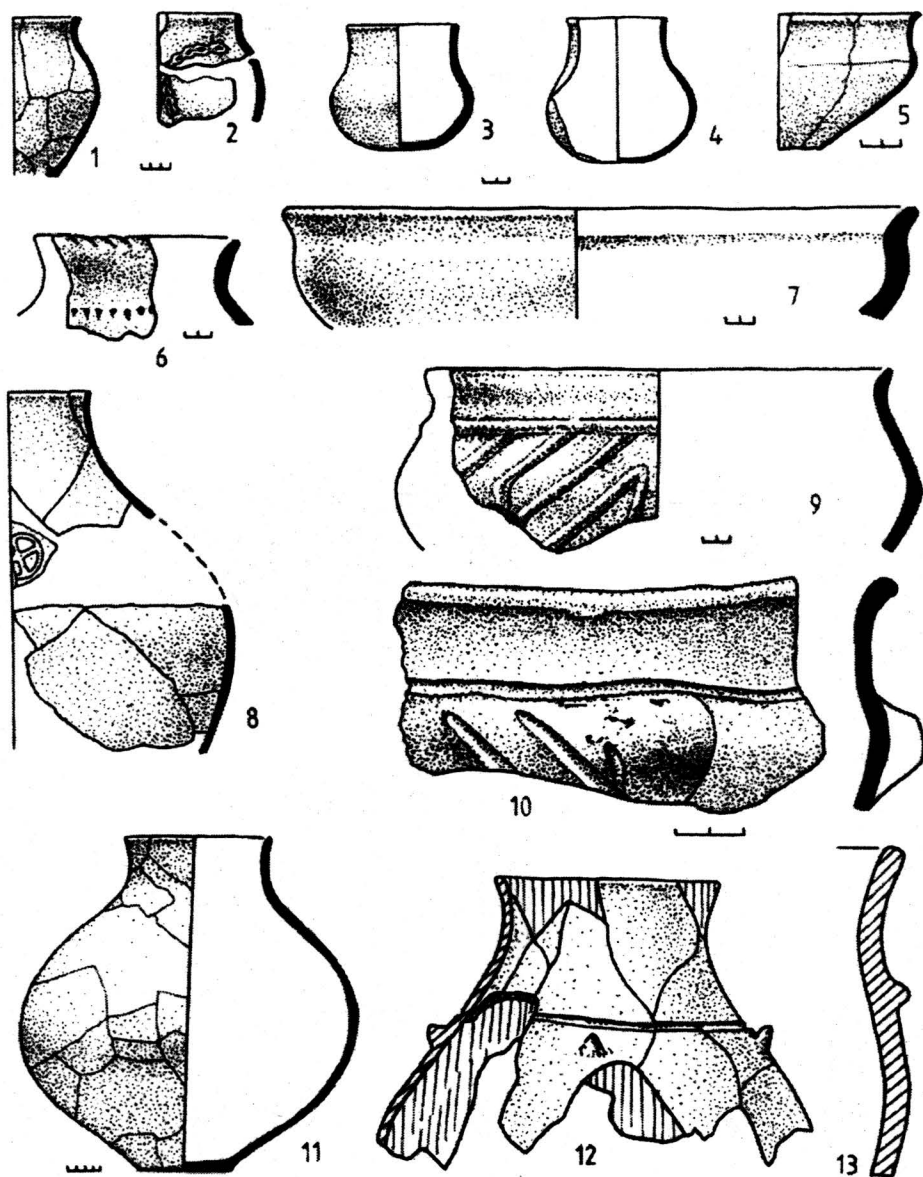

Fig. 55. Ceramică de origine nord-pontică atestată în mediul cultural tracic. 1-5, 8, 11 - Coșnița; 6, 7, 9 - Holercani; 10 - Calfa; 12, 13 - Vîrtop (1-11 după Levițki 1994b; 12, 13 după Brudiu 1980).

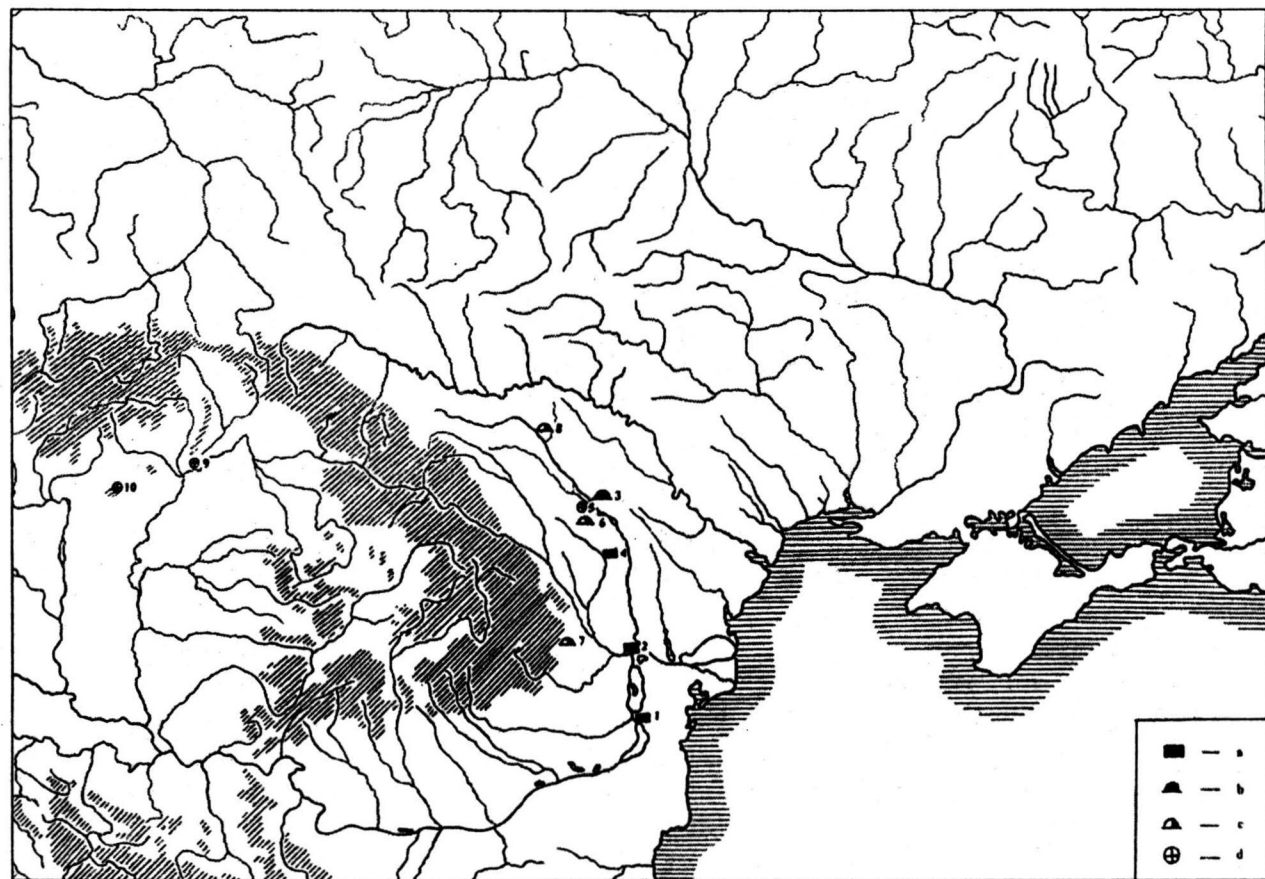

Fig. 56. Harta de răspândire a elementelor de tradiție nord-pontică în complexele funerare hallstattiene (a - necropole plane, b - tumuli, c - morminte secundare, d - ofrandă de carne). 1 - Hirșova; 2 - Vinători; 3 - Petrești; 4 - Vaslui; 5 - Trifești; 6 - Valea Lupului; 7 - Bolotești-Vrancea; 8 - Corjeuți; 9 - Taktabaj; 10 - Szajla.

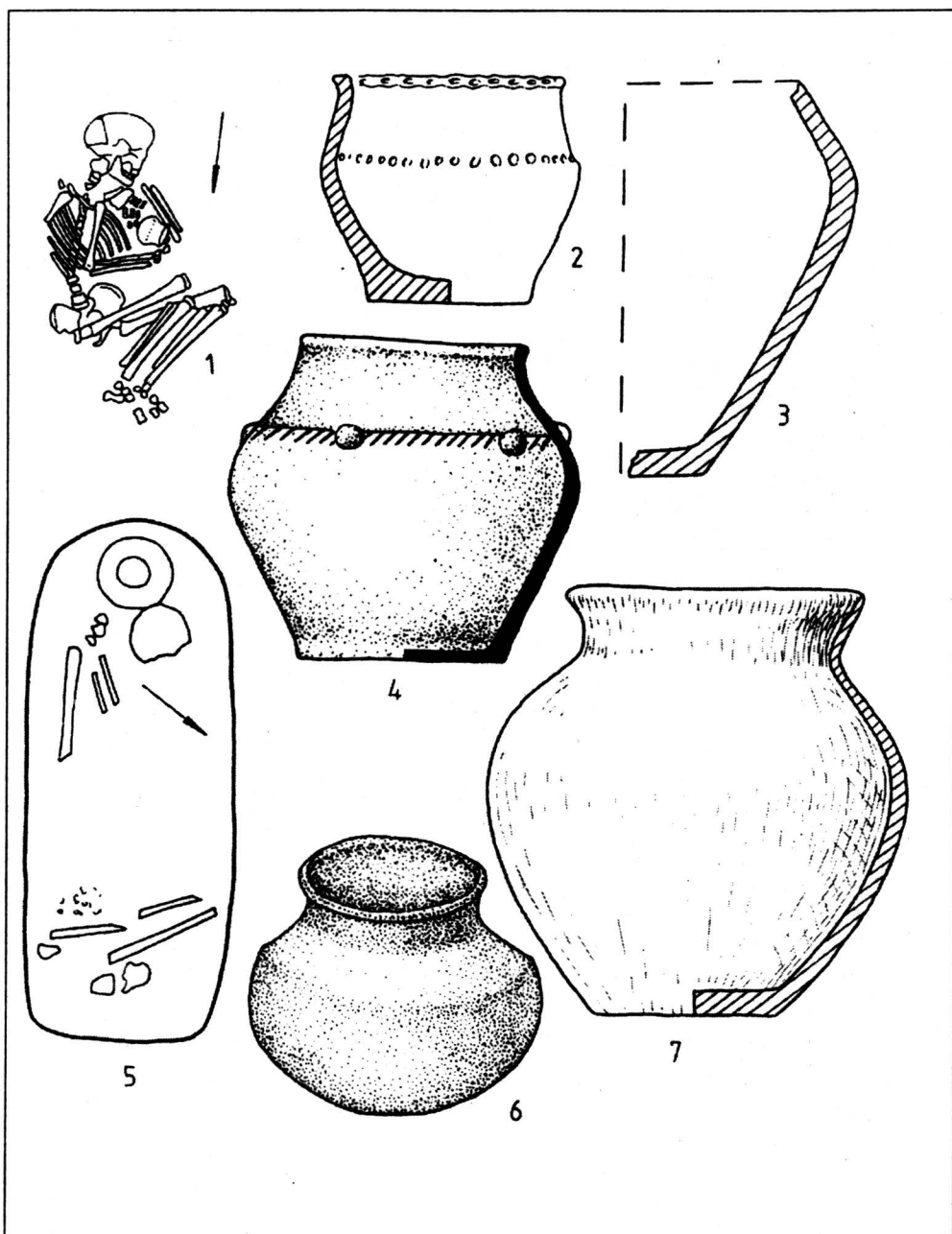
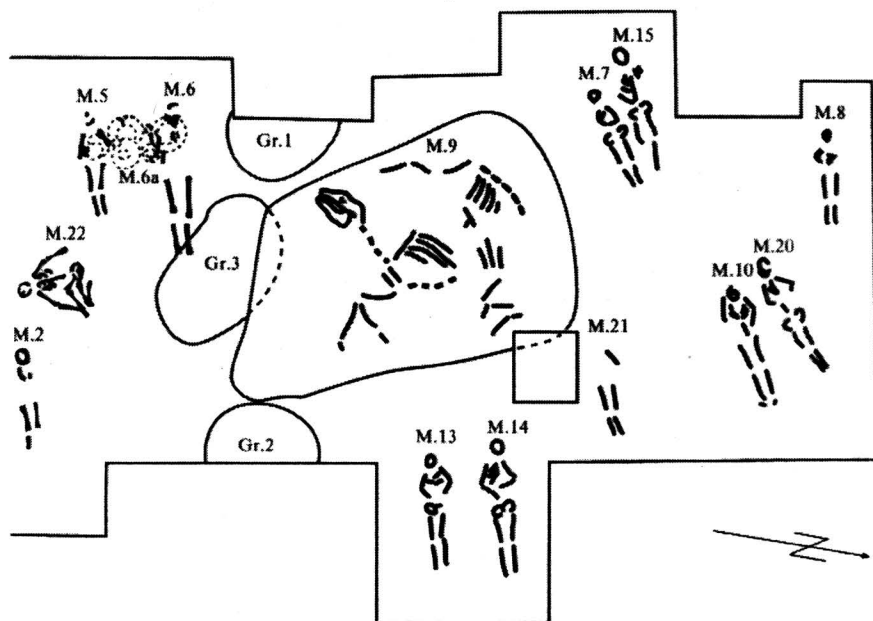

Fig. 57. Complexele funerare de la Valea Lupului (1, 2) și Bolotești-Vrancea (4, 5) și vase din mormintele de la Vaslui-Curțile Domnești (3, 7) și Vinători (6) (1, 2 după 3upa 1960; 3, 7 după Andronic 1962; 4, 5 după Buzdugan, Bobi, Cernea 1987; 6 după Dragomir 1967).

1

2

Fig. 58. Necropola de la Trifești. 1 - mormânt de înhumăție cu două bovide; 2 - planul săpăturilor din necropola de la Trifești (după Ioniță 1962).

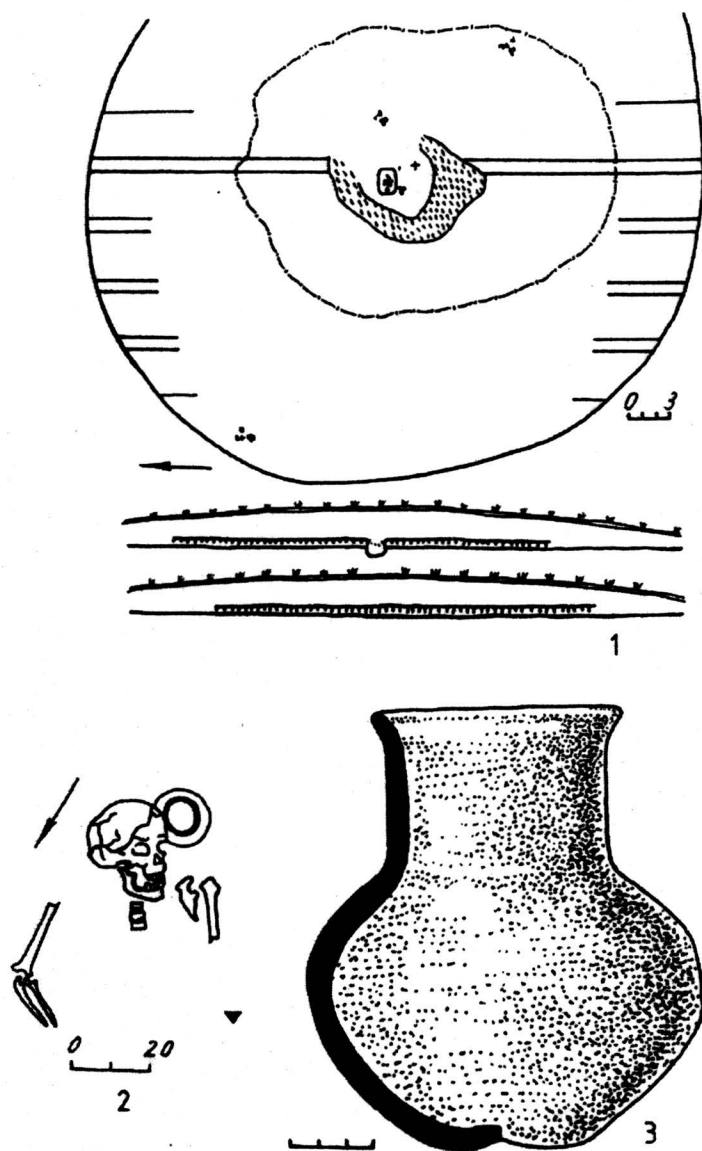

Fig. 59. Tumul II de la Corjeuți. 1 - planul și profilul tumulului; 2 - mormântul 4; 3 - vas din mormântul 4 (după Levițki, Demcenko 1994).

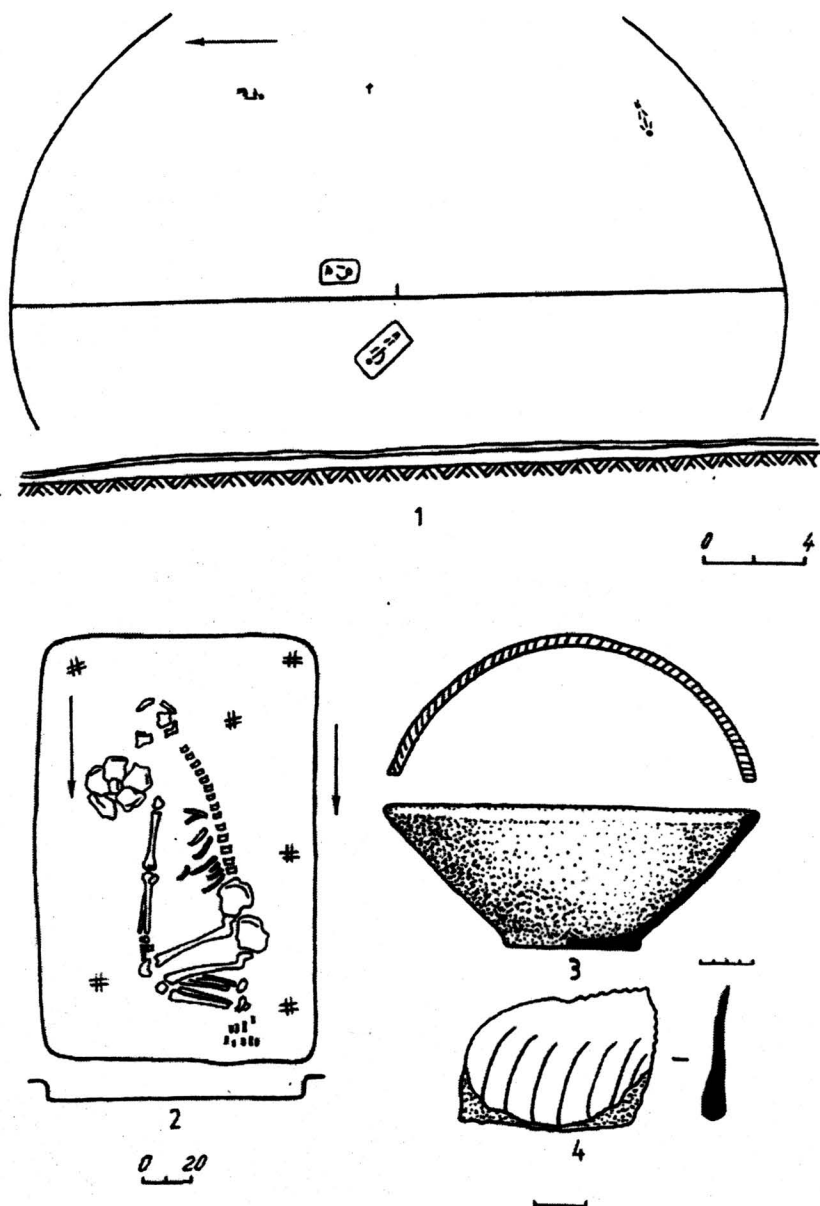

Fig. 60. Tumulul 2 de la Petrești. 1 - planul și profilul tumulului; 2 - mormântul 2; 3, 4 - inventarul mormântului 2 (după Яровой 1987).

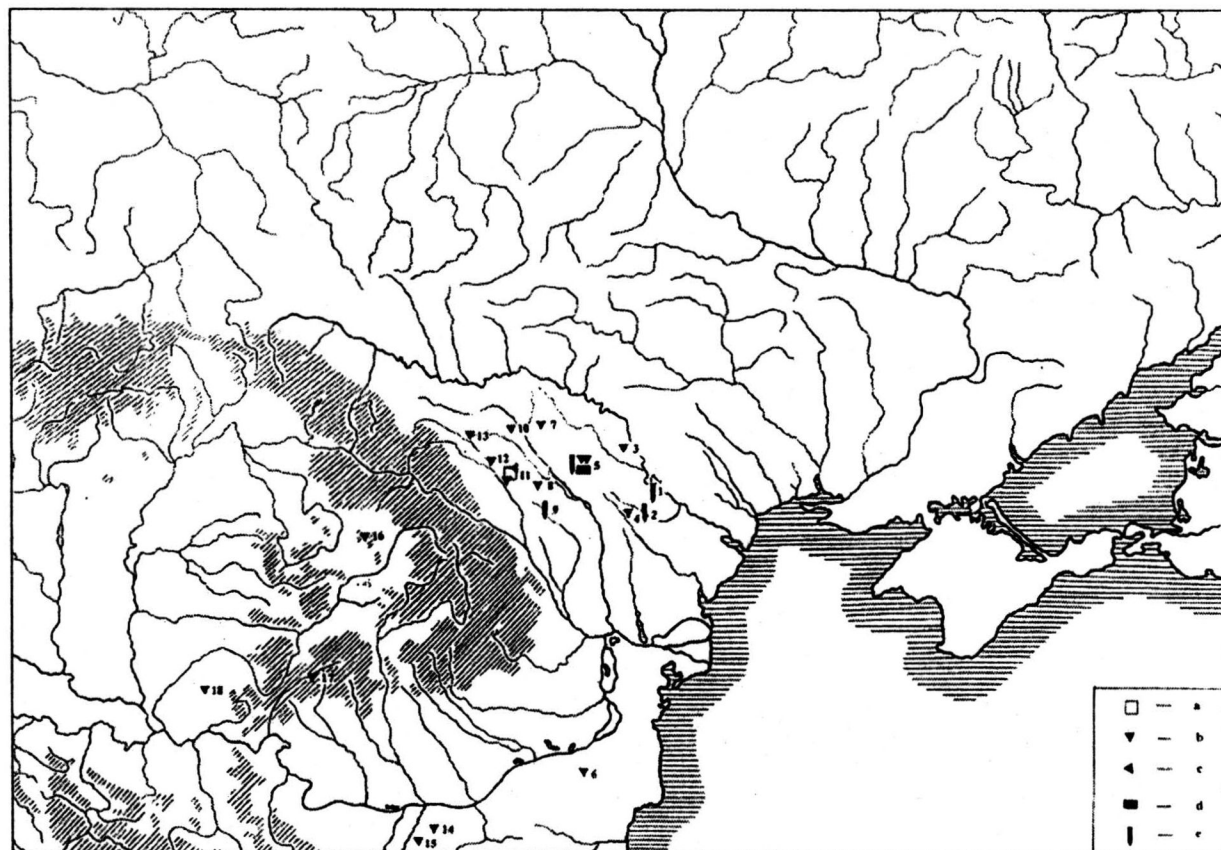

Fig. 61. Harta de răspândire a pieselor din bronz de tip nord-pontic în aria lumii tracice (a - depozite, b - celturi, c - seceri, d - tesle, e - pumnale). 1 - Corjovo; 2 - Chișinău; 3 - Chiperceni; 4 - Suruceni; 5 - Mîndrești; 6 - Kodja Olar; 7 - Cupcin (Kalininsk); 8 - Rădeni; 9 - Mogoșești; 10 - Socrujeni; 11 - Deleni; 12 - Vorona Nouă; 13 - Ibănești; 14 - Galice; 15 - Malorad; 16 - Dipșa; 17 - Petroșani; 18 - Bocșa.

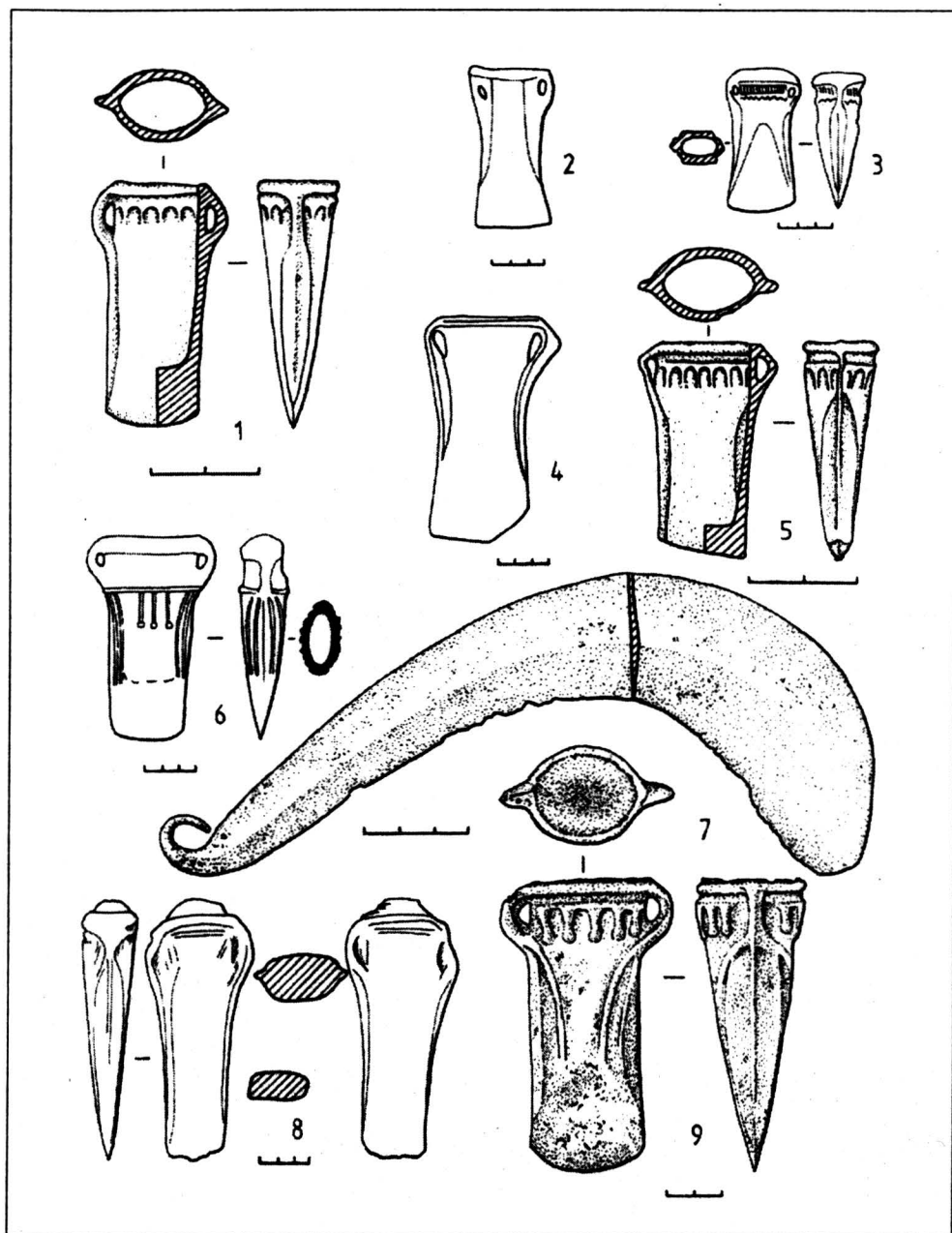

Fig. 62. Piese din bronz de tip nord-pontic atestate în aria lumii tracice. 1 - Ibănești; 2 - Dipșa; 3 - Malorad; 4 - Petroșani; 5 - Socrujeni; 6 - Chiperceni; 7, 9 - Deleni (depozit); 8 - Kodja Olar (1, 5 după Șadurschi 1986; 2, 4 după Petrescu-Dîmbovița 1977; 3, 8 după Черных 1976; 6 după Дергачев 1975; 7, 9 după Chirică, Tănăsachi 1984).

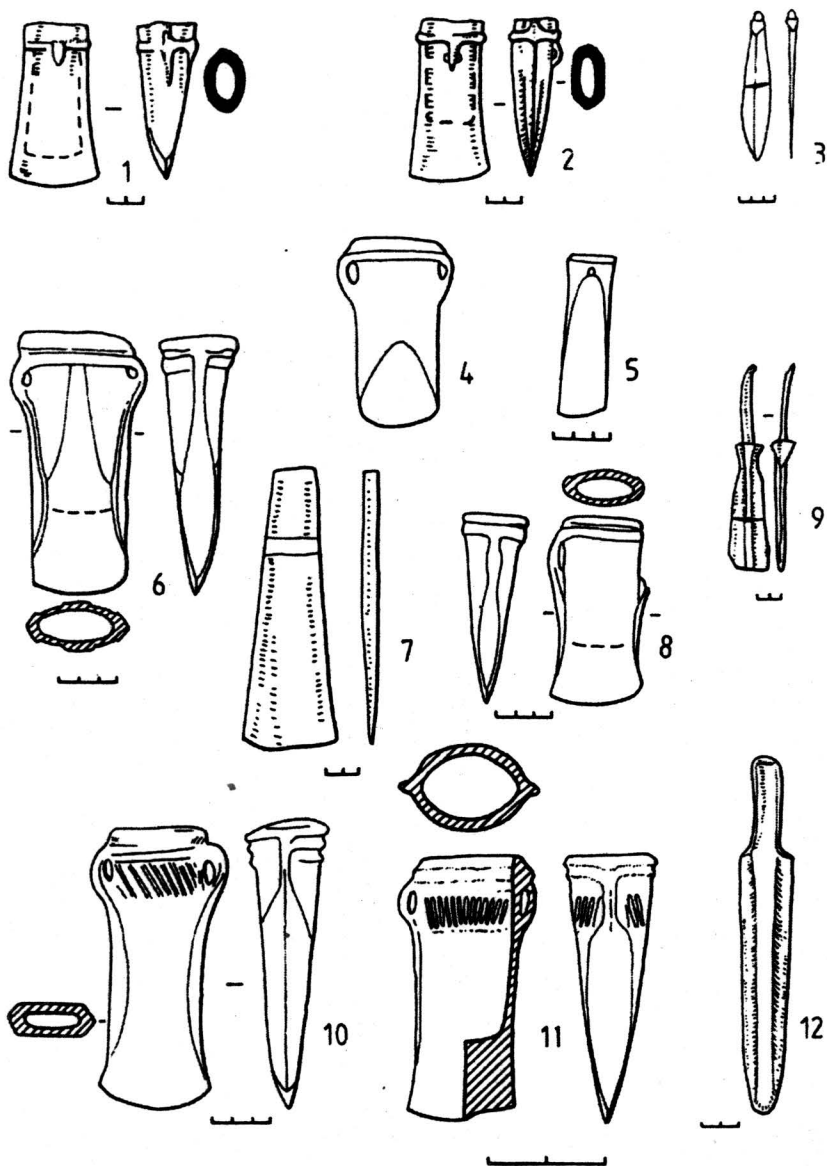

Fig. 63. Piese din bronz de tip nord-pontic atestate în aria lumii tracice, 1, 2, 7, 9 - Mîndrești (depozit); 3 - Corjova; 4 - Rădeni; 5 - Bocșa; 6 - Cupcin (Kalininsk); 8 - Suruceni; 10 - Galice; 11 - Vorona Nouă; 12 - Chișinău (1-3, 7, 9 după Дергачев 1975; 4 după Florescu 1967; 5 după Petrescu-Dîmbovița 1977; 6, 8 după Дергачев 1982; 10 după Черных 1976; 11 după Șadurschi 1986; 12 după Мелюкова 1961).

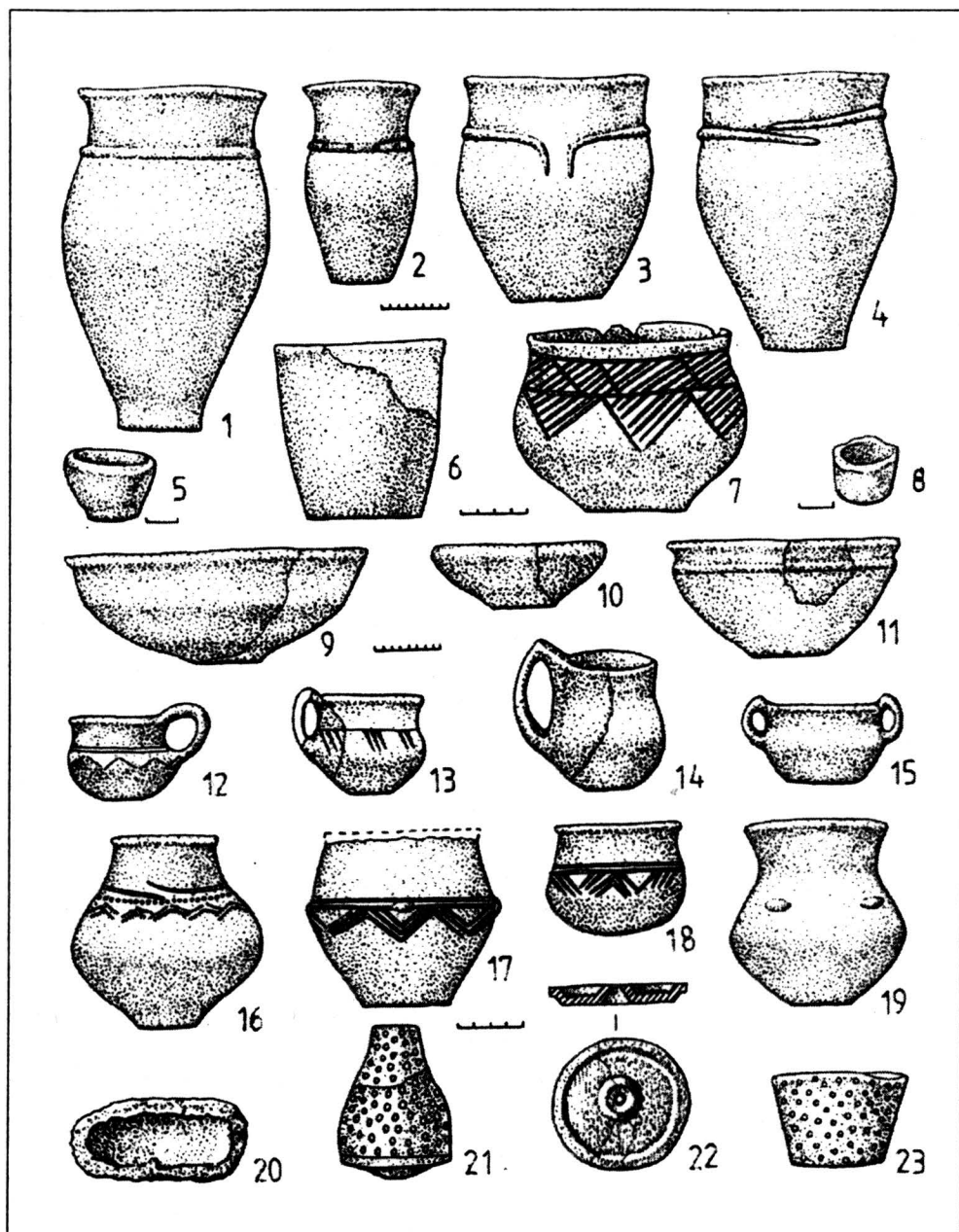

Fig. 64. Ceramică specifică culturii Belogradovka. 1 - Peçora (necropolă); 2, 3, 5, 6, 8-11, 13, 14, 17, 18, 21, 23 - Sobkovka; 4 - Makeevka; 7 - Pokazovka; 12, 16, 19, 22 - Andrusovka; 15 - Cikalovka; 20 - Voroșilovka (după Березанская 1985).

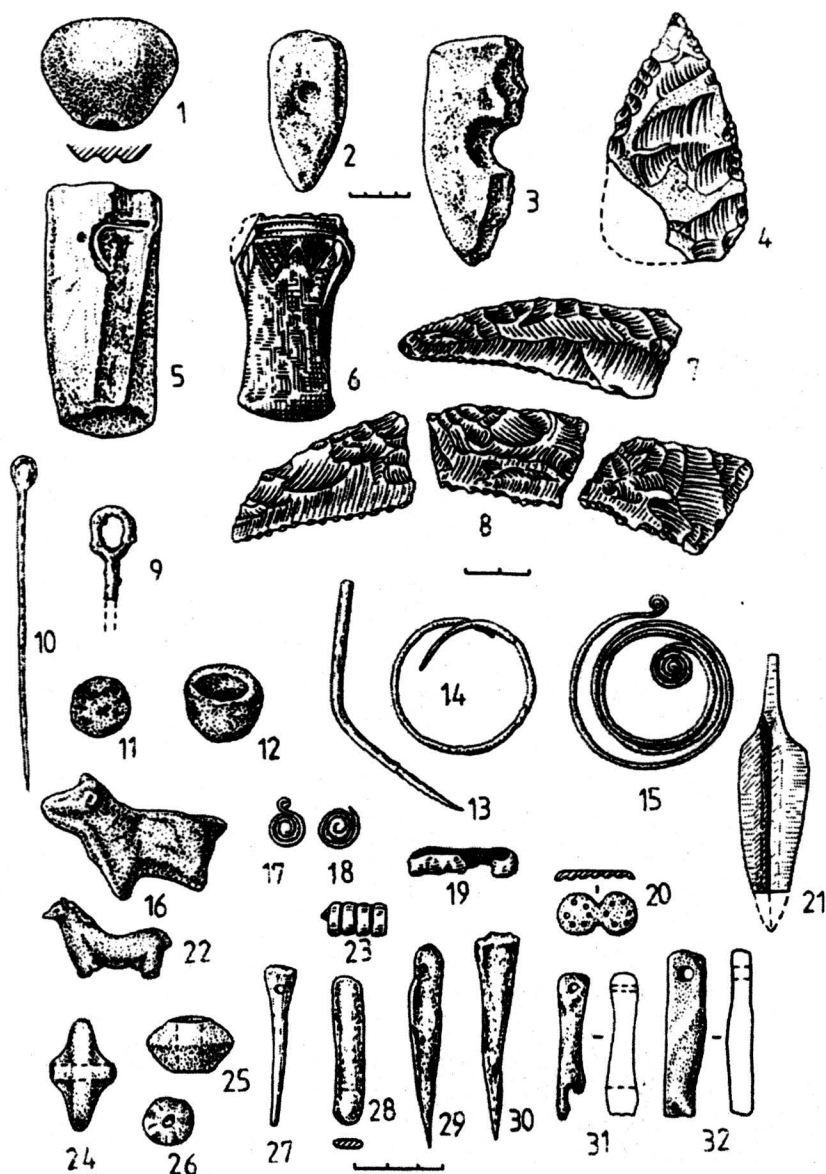

Fig. 65. Unelte, arme și piese de podoabă caracteristice culturii Belogradovka.

1, 9 - Andrusovka; 2, 8, 20, 27, 31, 32 - Belogradovskij Les; 3-5, 7, 10-19, 22-26, 28-30 - Sobkovka; 6 - Vita-Litovskaja; 21 - Sandraki (1-3, 5 - piatră, 4, 7, 8 - silex, 6, 9, 10, 13-15, 17-19, 21-23 - bronz, 11, 12, 16, 22, 24-26 - lut ars, 20, 27-32 - os)

(după Березанская 1985).

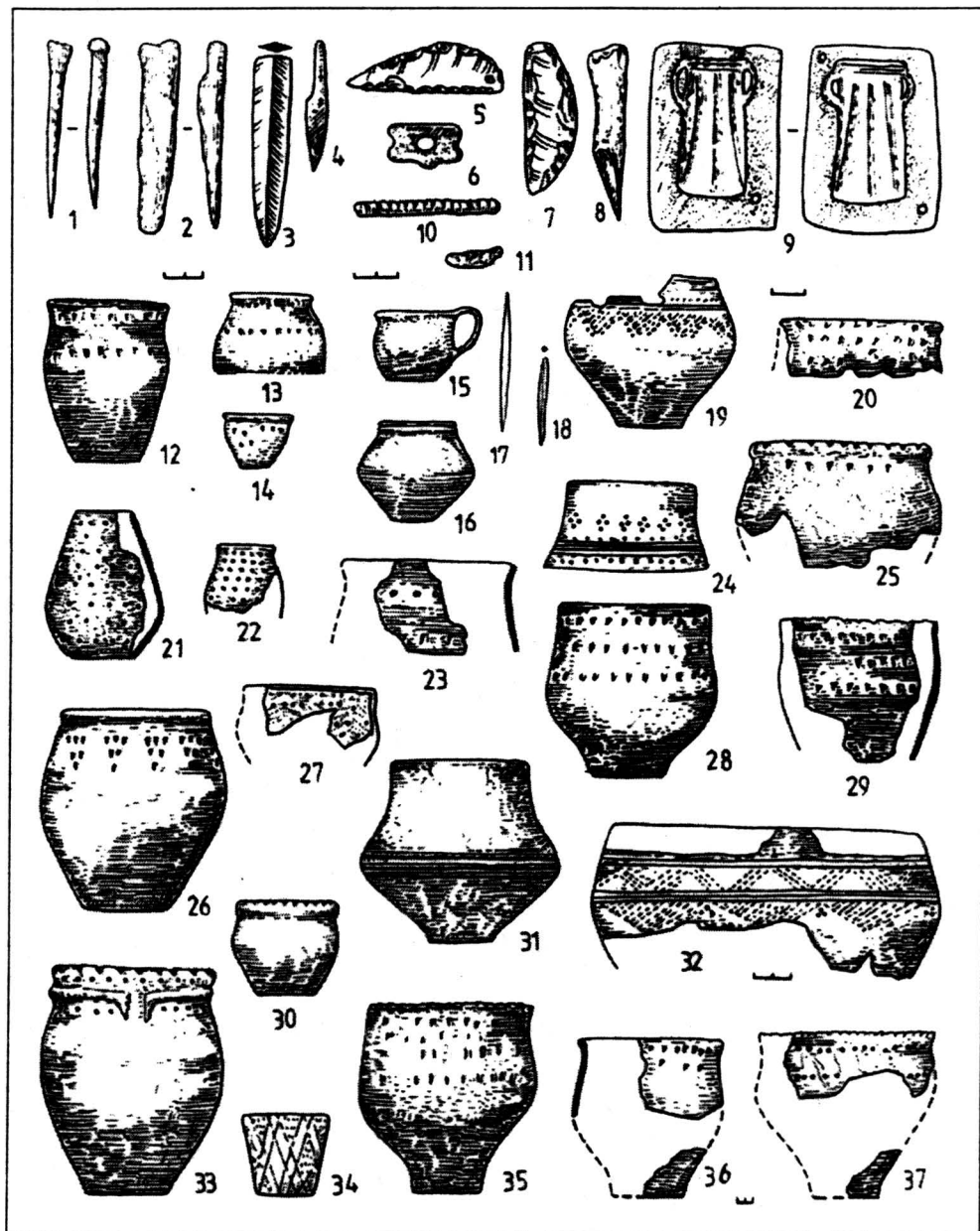

Fig. 66. Piese de inventar și tipuri de ceramică specifice culturii Bondariha. 1, 5, 6, 19, 25, 29, 30 - Nicaha; 2, 20, 21, 23, 33 - Huhra; 3, 4, 22, 24, 26, 28 - Oskol; 7-9, 17, 31, 32, 34-36 - Bondariha; 10, 12-17 - Timčenki (necropolă); 11, 18 - Timčenki (așezare); 27, 37 - Malye Budki (1, 2, 6, 8 - os; 3, 4, 10, 11, 17, 18 - bronz; 5, 7 - silex; 9 - piatră; 12-16, 19-37 - ceramică) (după Артеменко 1987).

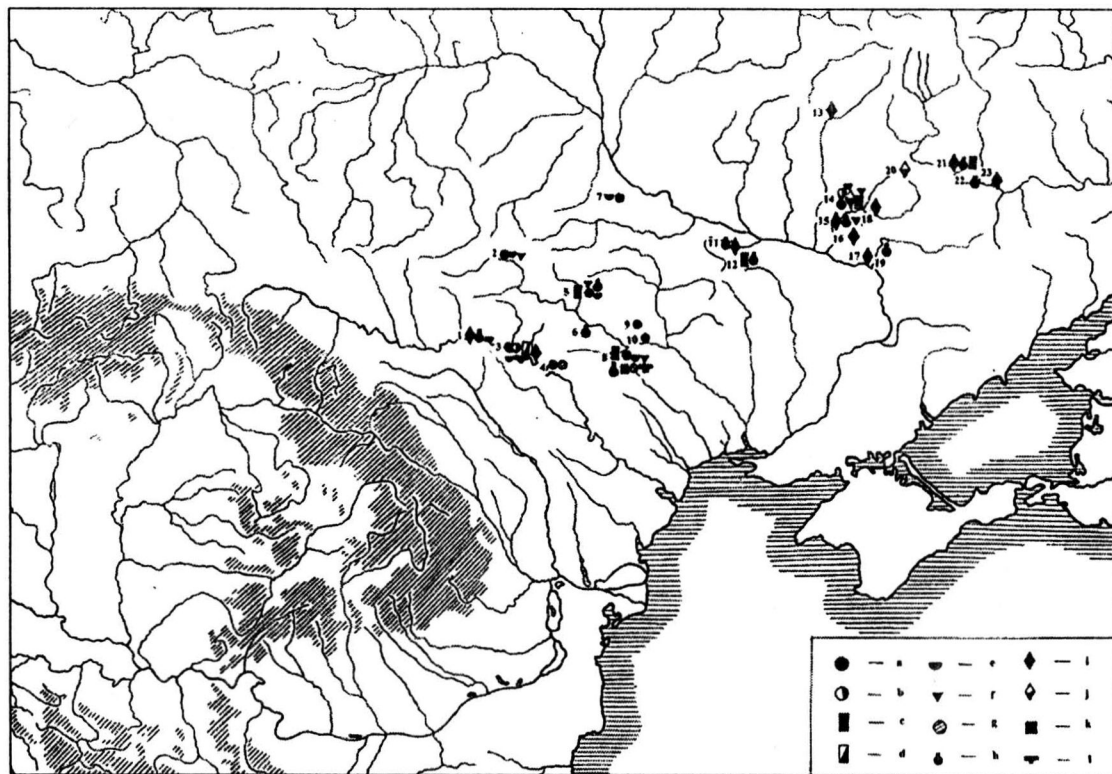

Fig. 67. Harta de răspândire a ceramicii de tradiție hallstattiană în zona de silvostepă de la est de Nistru, în perioada târzie a epocii bronzului (a - ceramică neagră lustruită, b - ceramică bicromatică, c - vase de uz comun cu ornament hallstattian, d - fragmente de ceramică de uz comun cu ornament hallstattian, e - străchini, f - căni, g - cești; h - cupe, i - chiupuri, j - urne de „pământ”, k - cupe de proporții, l - fructiere). 1 - Subbotovka; 2 - Sandraki; 3 - Jaruga; 4 - Cuzmin; 5 - Sobkovka; 6 - Belogradovskij Les; 7 - Makeevka; 8 - Hordeevka; 9 - Krasnopolka; 10 - Sinickij Les; 11 - Subbotov; 12 - Andrusovka; 13 - Nicaha; 14 - Zalinežnoe; 15 - Buzovka; 16 - Veseloe; 17 - Sokolovo; 18 - Osipovka; 19 - Staroe Mojarovo; 20 - Timčenki; 21 - Oskol; 22 - Bondariha; 23 -

Kapitanovo

Fig. 68. Ceramică de tipuri hallstattiene atestată în obiectivele culturii Belogradovka (7-12) și Černyj Les timpurie (1-6). 1-6 - Subbotov (stratul inferior); 7-12 - Sobkovka (1-6 după Тереножкин 1961; 7-12 după Березанская 1964).

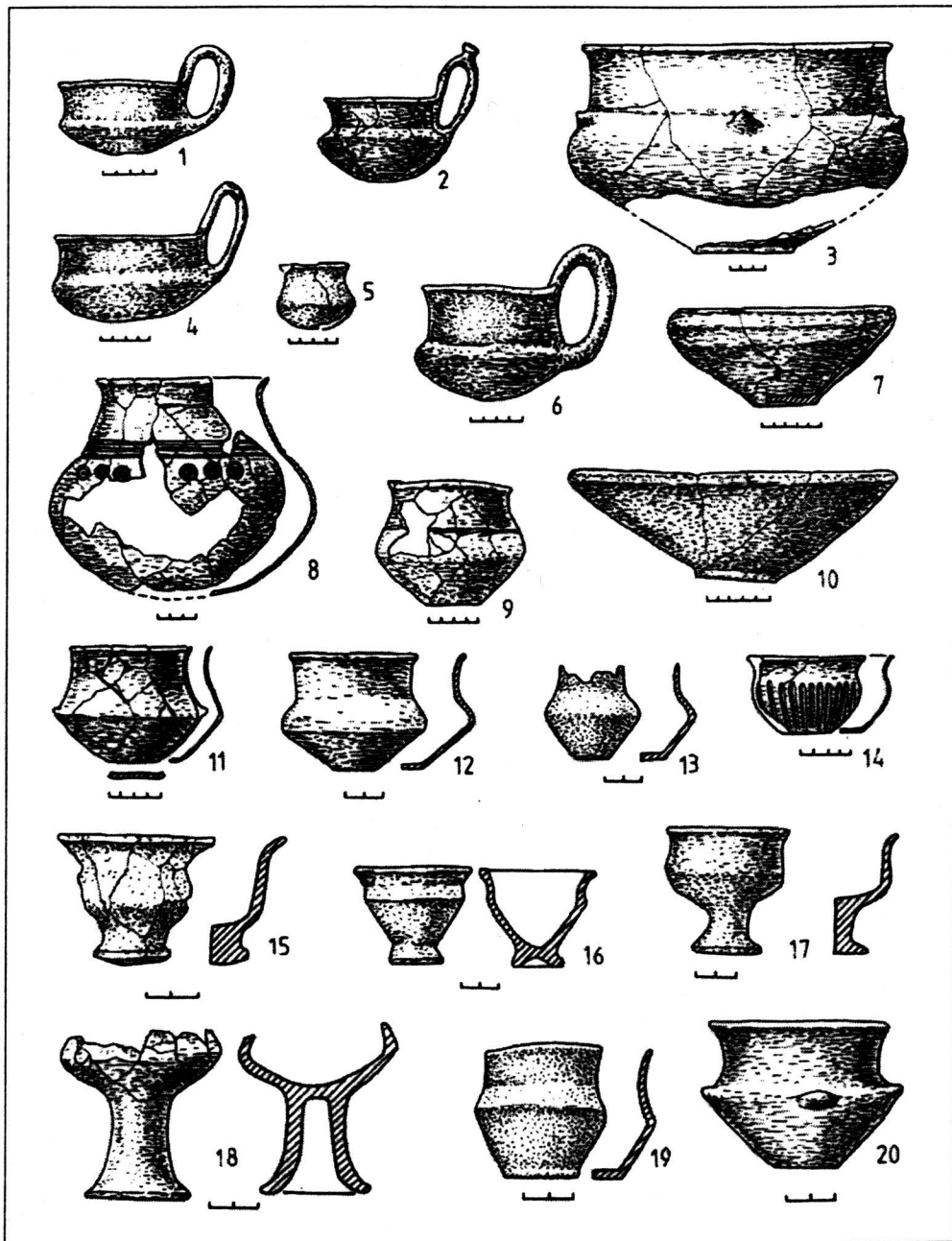

Fig. 69. Ceramică de tipuri hallstattiene atestată în necropola de la Hordeevka (1-20 după Березанская, Клочко 1998).

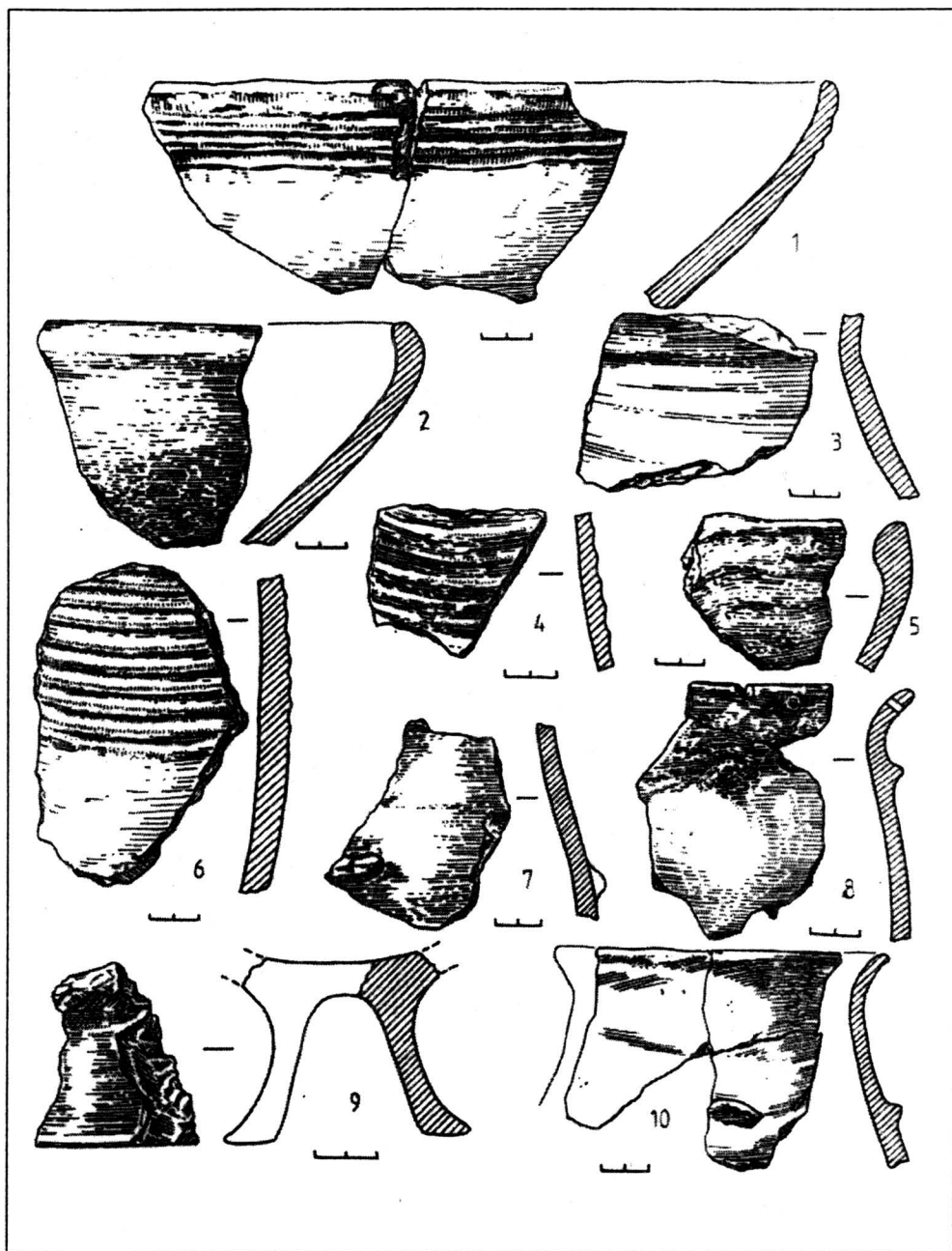

Fig. 70. Ceramică hallstattiană atestată în așezările culturii Belogradovka de la Jaruga (1-9) și Subbotovka (10) (după Рыбалова 1999).

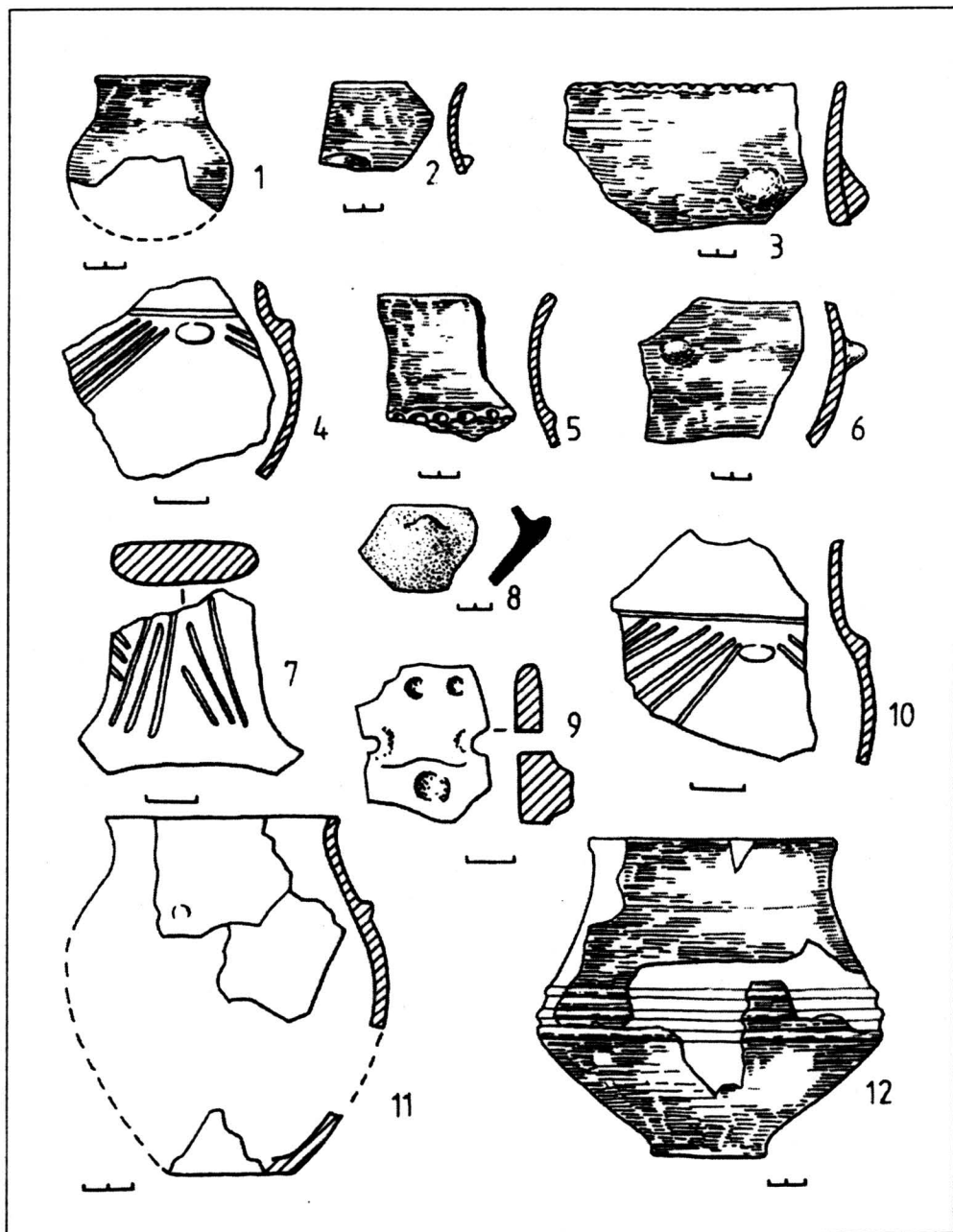

Fig. 71. Ceramică de tradiție hallstattiană atestată în obiectivele culturii Bondariha. 1-3, 5, 6, 12 - Oskol; 4, 10 - Staroe Mojarovo; 7, 9 - Buzovka; 8, 11 - Zalinežnoe (1-3, 5, 6, 12 după Ильинская 1961; 4, 7, 8, 10, 11 după Ромашко 1995; 9 după Ромашко 1982).

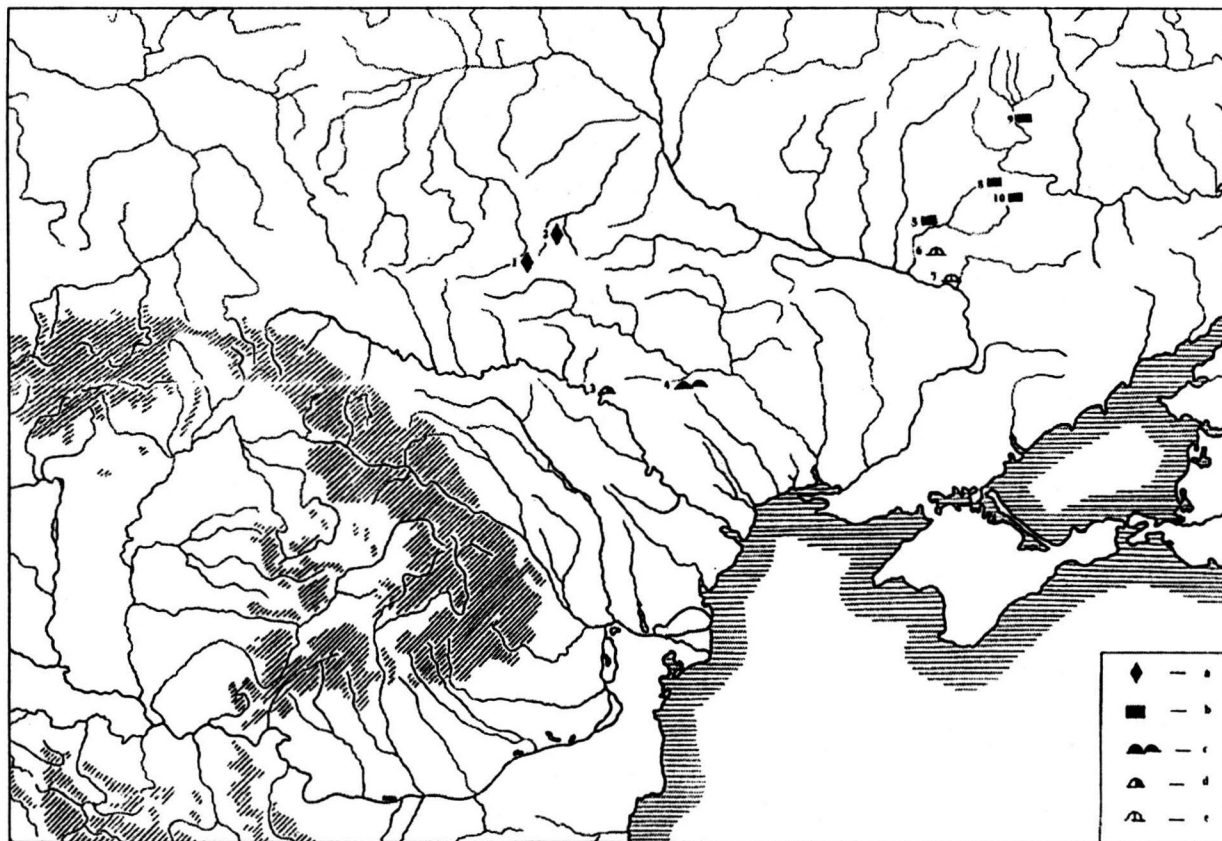

Fig. 72. Harta de răspândire a elementelor hallstattiene în ritul funerar al populației din zona de silvestepă de la est de Nistru, în perioada târzie a epocii bronzului (a - incinerării în urnă, b - necropole plane, c - necropole tumulare, d - morminte secundare, e - incinerării în tumuli). 1 - Motovilovka; 2 - Trojanov; 3 - Cuzmin; 4 - Iordcevska; 5 - Zalinežnoc; 6 - Veseloc; 7 - Sokolovo; 8 - Timčenko; 9 - Osnova; 10 - Suhaja Gomoliša; 11 - Nikolaevka.

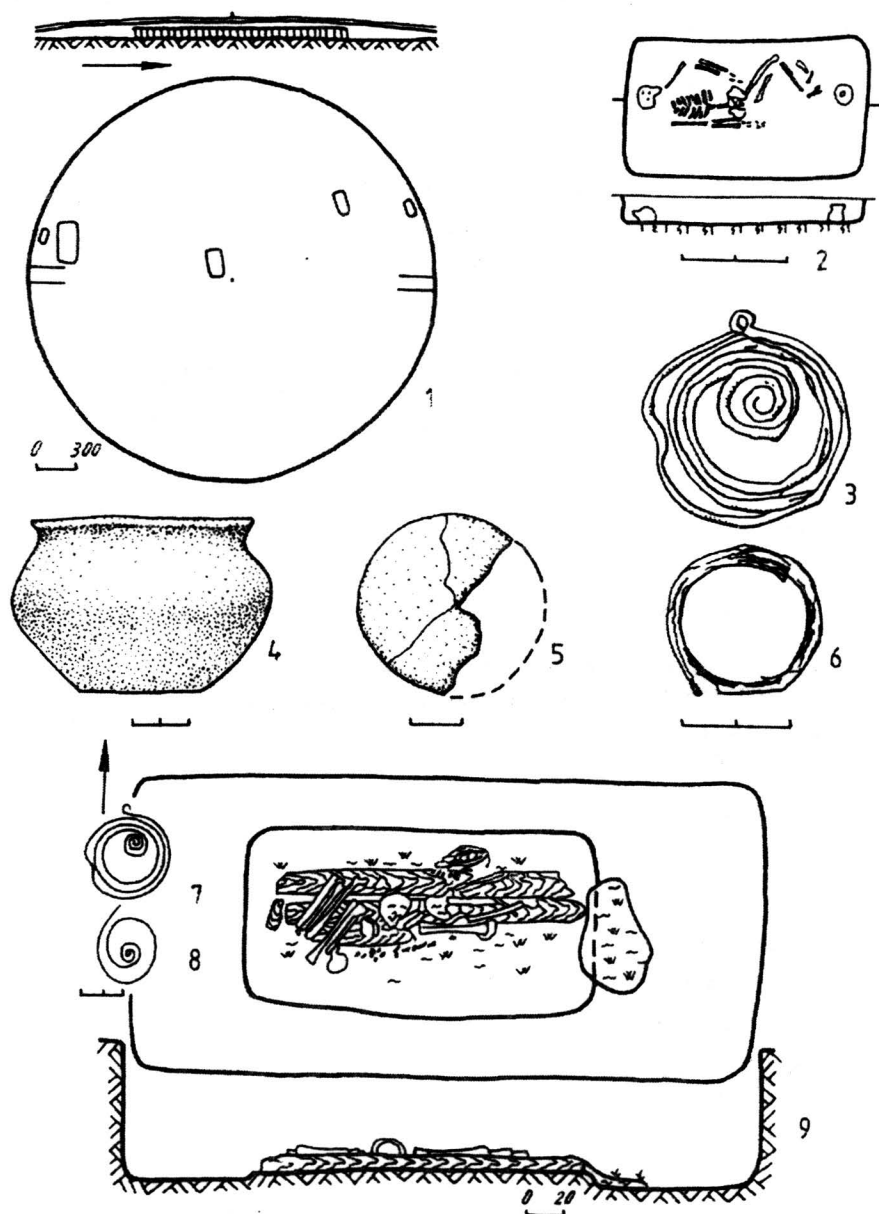

Fig. 73. Tumulul 2 din grupa I de la Sokolovo. 1 - planul și profilul tumulului; 2-6 - mormântul 7; 7-9 - mormântul 3 (1, 7-9 după Ромашко 1995; 2-6 după Березанская 1982).

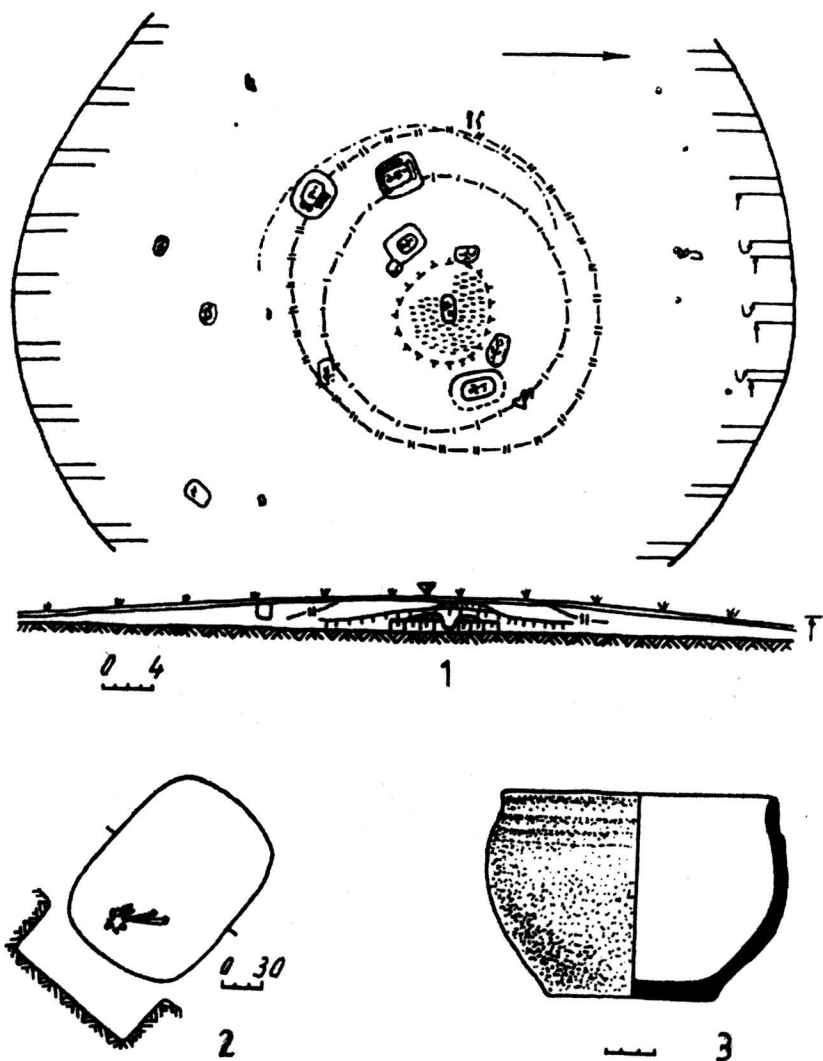

Fig. 74. Tumulul 7 de la Cuzmin. 1 - planul și profilul tumulului; 2, 3 - mormântul 7 (după Манзура, Ключко, Савва 1992).

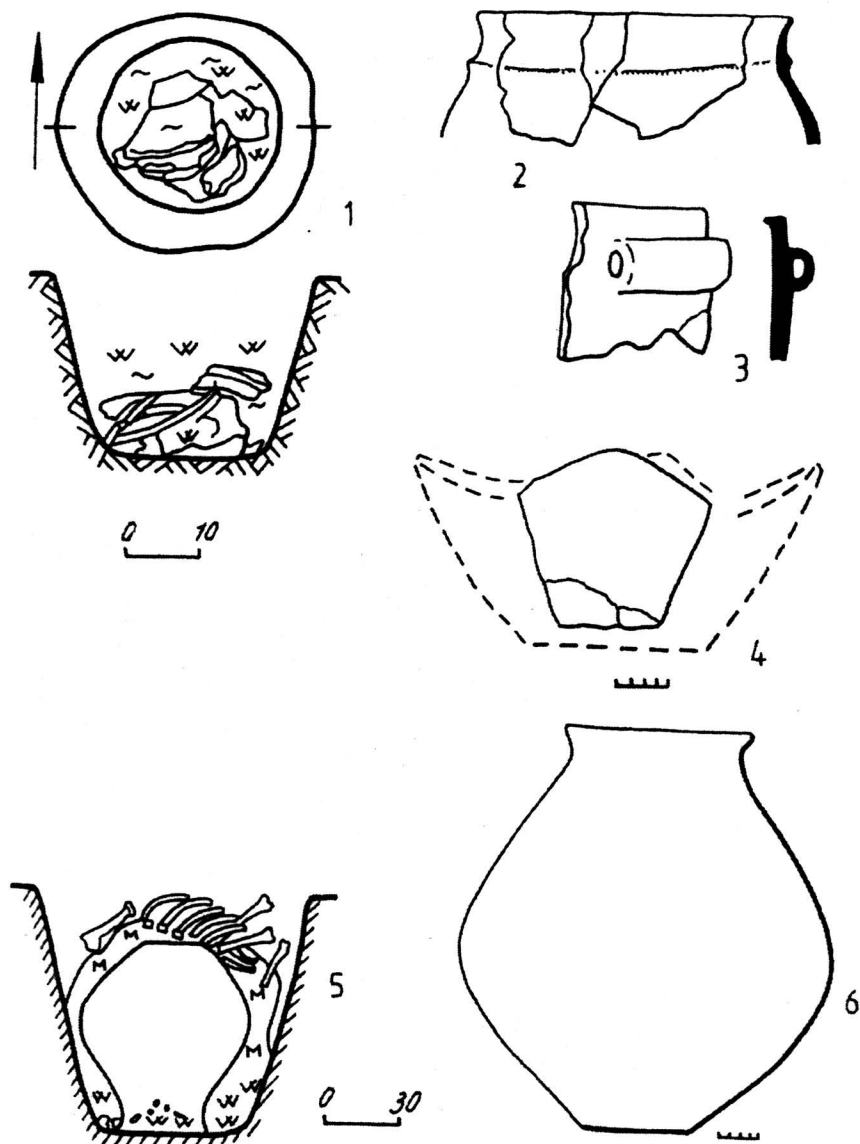

Fig. 75. Incinerări în urne din necropola de la Zalineznoe - mormântul 1 (1-4) și din tumulul 2 grupa 15 de la Veseloe - mormântul 2 (5, 6) (după Ромашко 1995).

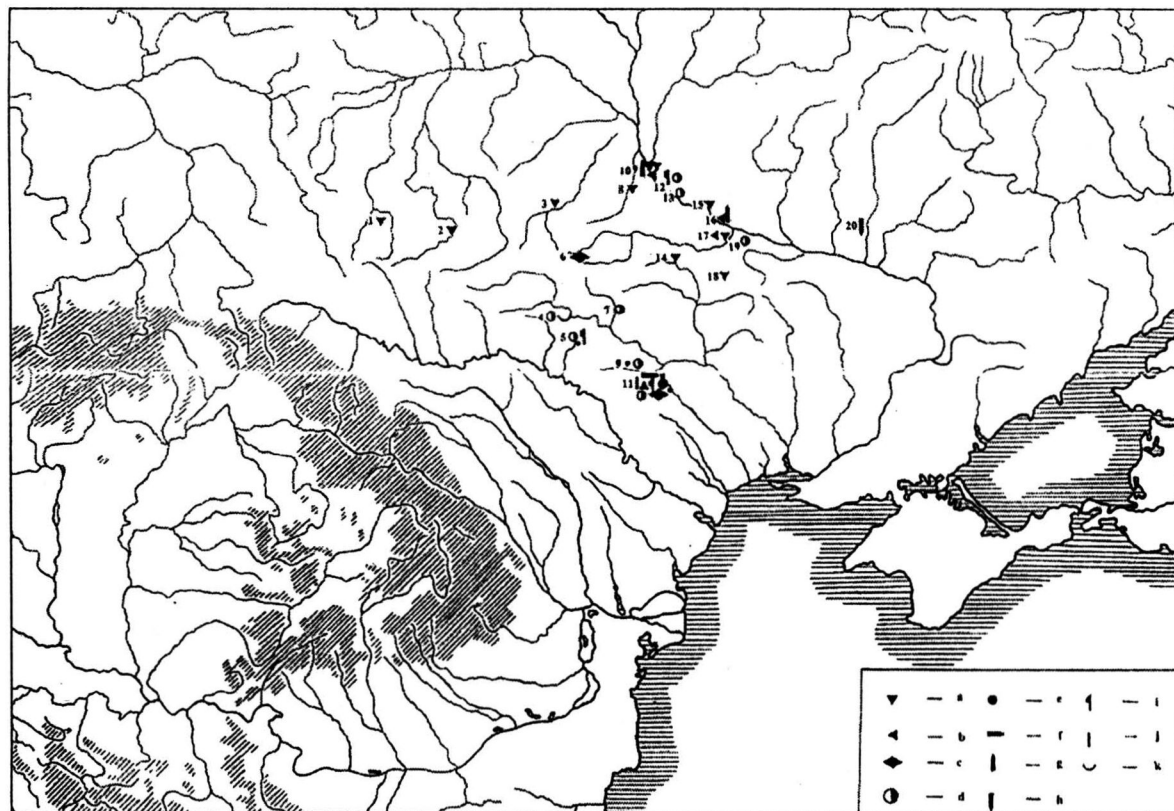

Fig. 76. Harta de răspândire a pieselor din bronz de tip hallstattian, în zona de silvostepă de la est de Nistru, în perioada târzie a epocii bronzului (a - celțuri, b - seceri, c - saltaleoni, d - brățări, e - inele, f - cuțite, g - vârfuri de lance, h - săbii, i - ace, j - sule, k - aplice). 1 - Rovno; 2 - Iskra; 3 - Kozievka; 4 - Pečora; 5 - Čebotyрка; 6 - Zarubincy; 7 - Sobkovka; 8 - regiunea Kiev; 9 - Belyj Kameni; 10 - Muzeul de Istorie din Kiev; 11 - Hordeevka; 12 - Sen'kovka; 13 - Visen'ki; 14 - Luka; 15 - Pastyrskoe; 16 - Lepleava; 17 - Hmelna; 18 - Ositnejka; 19 - Grišency; 20 - Bel'sk.

Fig. 77. Piese din bronz, de tipuri hallstattiene, atestate în zona de silvostepă de la est de Nistru, 1, 2, 12 - Muzeul de Istorie din Kiev; 3 - Ositneajka; 4, 9 - Hmelna; 5, 8, 14, 16 - regiunea Kiev; 6-Pastyrskoe; 7 - Kozievka; 10, 17 - loc neidentificat; 11 - Luka; 13 - Rovno; 15, 18 - Lepleava; 19 - Peçora; 20 - Iskra (1-12, 14-16, 18 după Тереножкин 1961; 13, 17 după Tallgren 1926; 19 după Рыбалова 1961; 20 după Николиченко 1973).

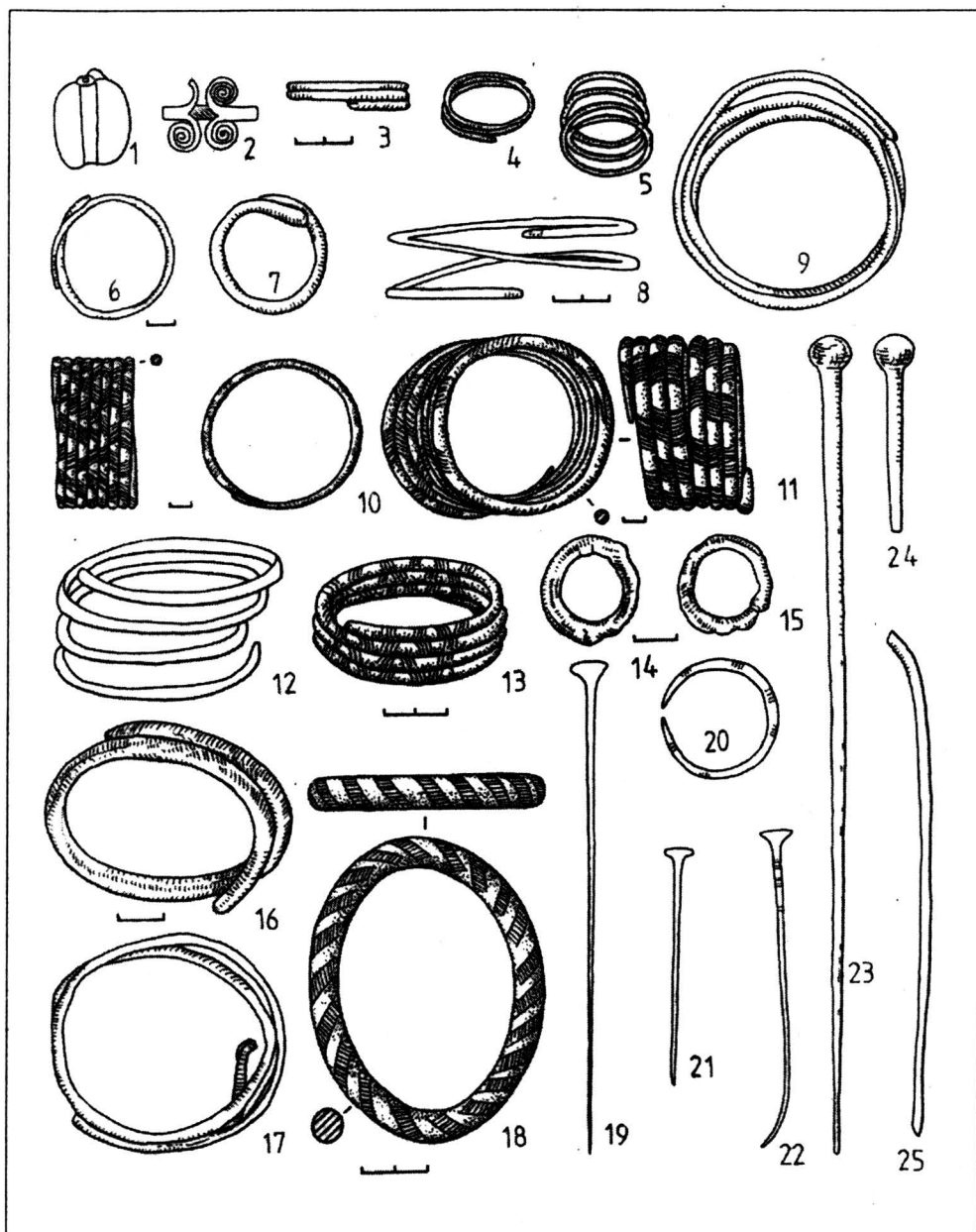

Fig. 78. Piese din bronz, de tipuri hallstattiene, atestate în zona de silvostepă de la Nistru. 1 - Zarubincy; 2 - Muzeul de Istorie din Kiev; 3, 6 - Belyj Kameni; 4, 5, 7, 9, 17, 23, 25 - Čebotyрка; 8 - Višen'ki; 10, 11, 18 - Hordeevka; 12 - Grišency; 13-16 - Pečora; 19-22 - Sen'kovka (1, 2, 8, 12 după Тереножкин 1961; 3-7, 9, 13-17, 19-25 după Рыбалова 1961; 10, 11, 18 după Berezanskaja, Kločko 1998).

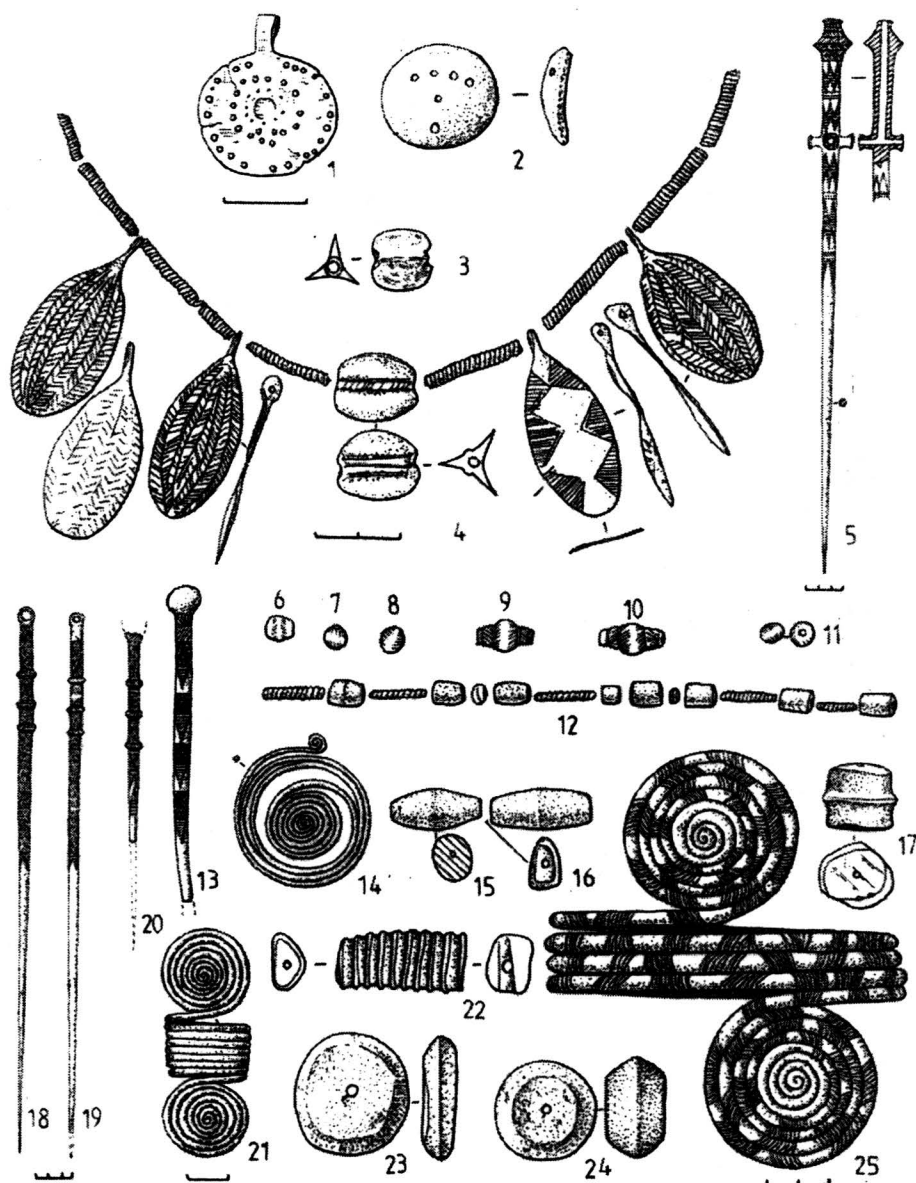

Fig. 79. Piese de inventar din necropola de la Hordeevka (1, 3, 4, 12, 14-21-aur; 5, 13, 18-20, 25 - bronz; 2, 6, 12, 15-17, 22-24 - chihlimbar) (după Berezanskaja, Kločko 1998).

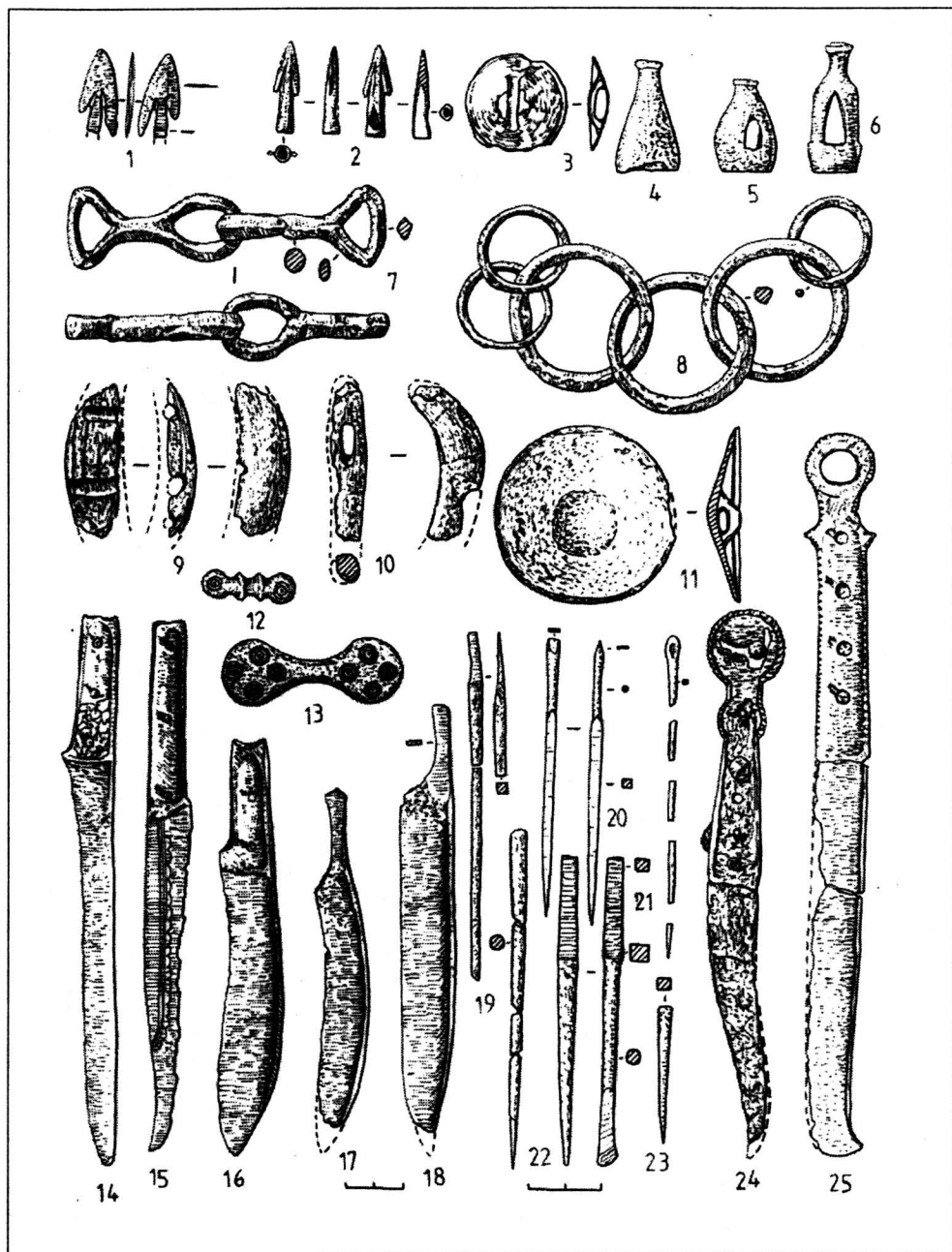

Fig. 80. Piese de inventar din necropola de la Hordeevka (1-8, 14-21 - bronz; 9, 10, 12, 13 - os) (după Berežanskaja, Kločko 1998).

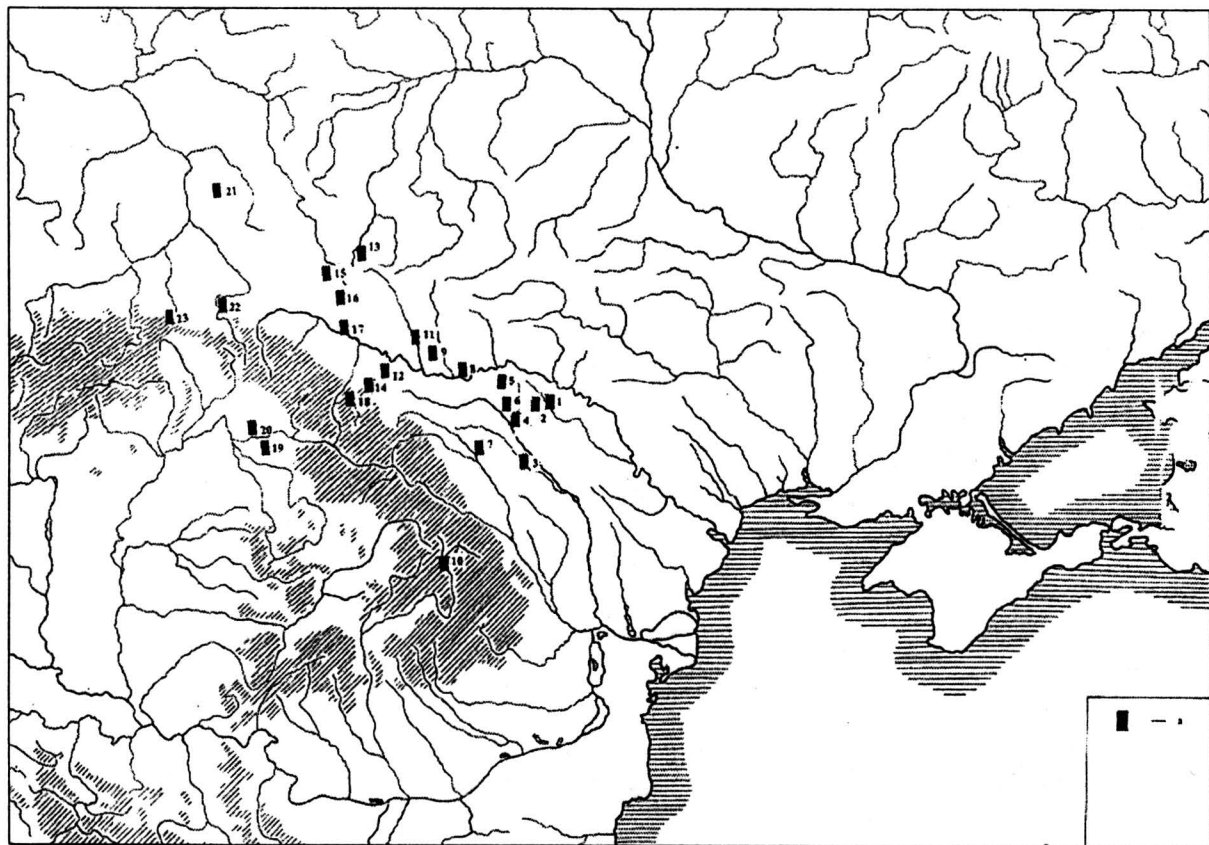

Fig. 81. Harta de răspândire a ceramicii de origine din silvostepă de la est de Nistru în mediul cultural tracic (a - vase de tip lălea).

1 - Dîngeni; 2 - Grinăuți; 3 - Trușești; 4 - Trinca; 5 - Mahala; 6-- Berlincy; 7 - Corlăteni; 8 - Jvanec; 9 - Ivane-Zolotoe; 10 - Jigodin; 11 - Novoselka Kostjukovaja; 12 - Ostrovec; 13 - Rovancy; 14 - Nazarenkove; 15 - Tjaglov; 16 - Sopot; 17 - Bovšiv; 18 - Loeva; 19 - Djakovo; 20 - Drisino; 21 - Janowice; 22 - Monasterz; 23 - Maszkowice.

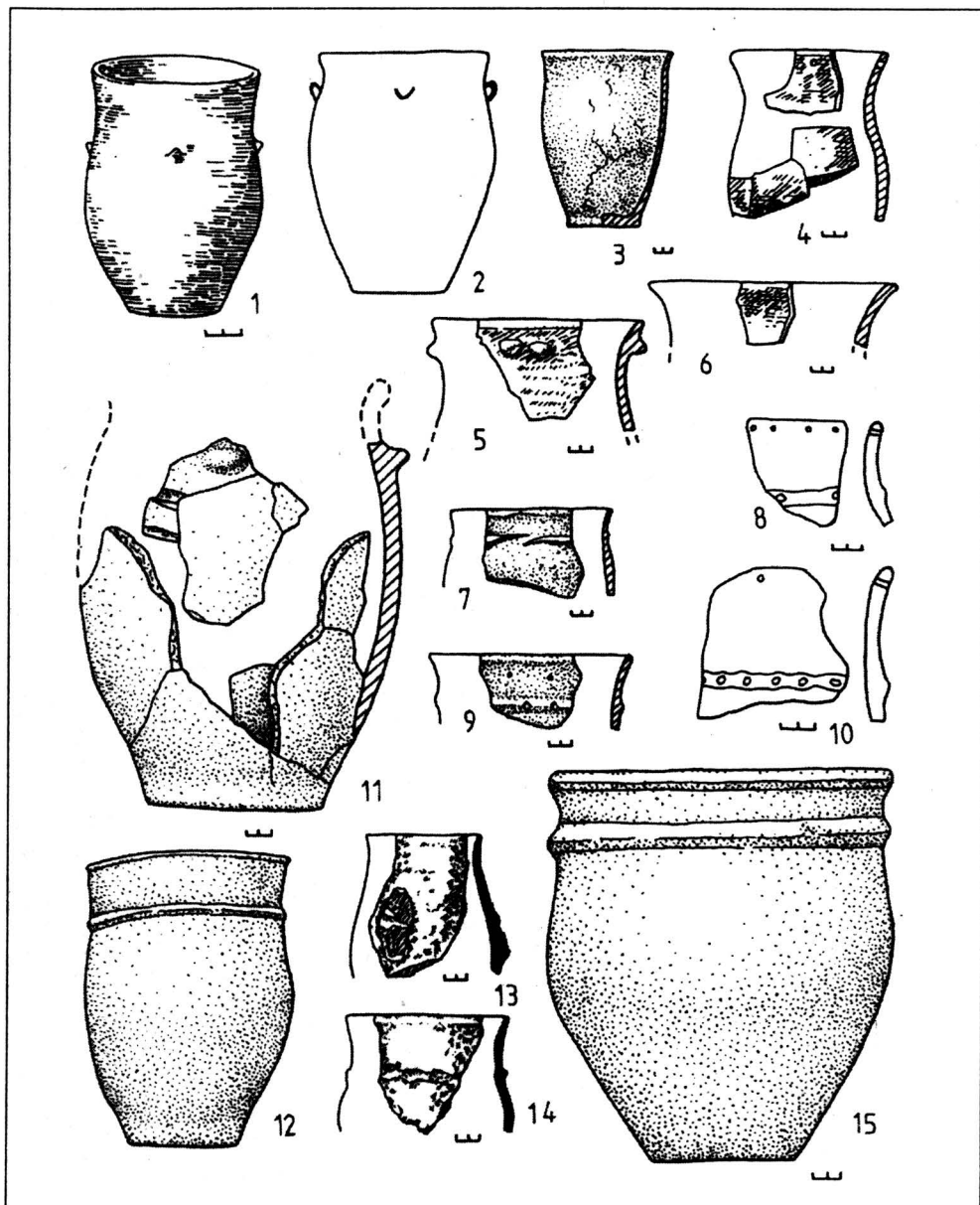

Fig. 82. Vase de tip leala atestate în aria lumii tracice. 1 - Ivane-Zolotoe; 2 - Drisino; 3 - Sopot; 4 - Tecucea; 5 - Loeva; 6 - Nazarenkove; 7, 9 - Bovšiv I; 8 - Dîngeni VI; 10 - Grinăuți II; 11 - Jvanec I; 12 - Jigodin; 13, 14 - Ostrovec (așezare); 15 - Trușești (1 după Мелюкова 1958; 2 după Попович 1990; 3, 7, 9 după Крушельницька 1976; 4-6 după Крушельницька 1993; 8, 10 după Дергачев 1973; 11 după Крушельницька, Малеев 1990; 12, 15 după Florescu 1991; 13, 14 după Балагури 1980).

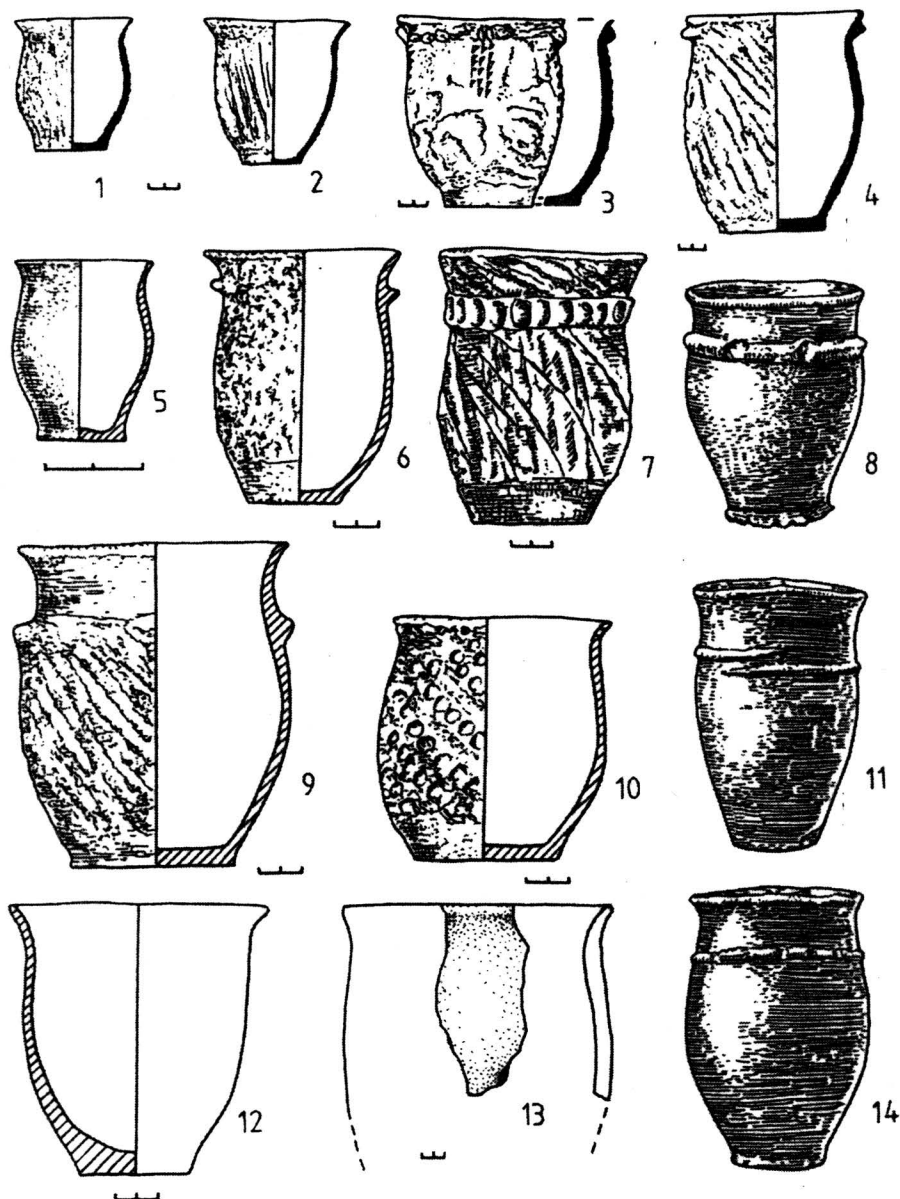

Fig. 83. Vase de tip lalea atestate în mediul cultural Lausitz. 1-4 - Tjaglov; 5-7, 9, 10 - Rovancy; 8, 11, 14 - Janowice; 12 - Monasterz; 13 - Maszkowice (1-7, 9, 10 după Павлів 1993; 8, 11, 14 după Тереножкин 1957; 12 după Chochorowska, Chochorowski 1986; 13 după Cobalska 1974).

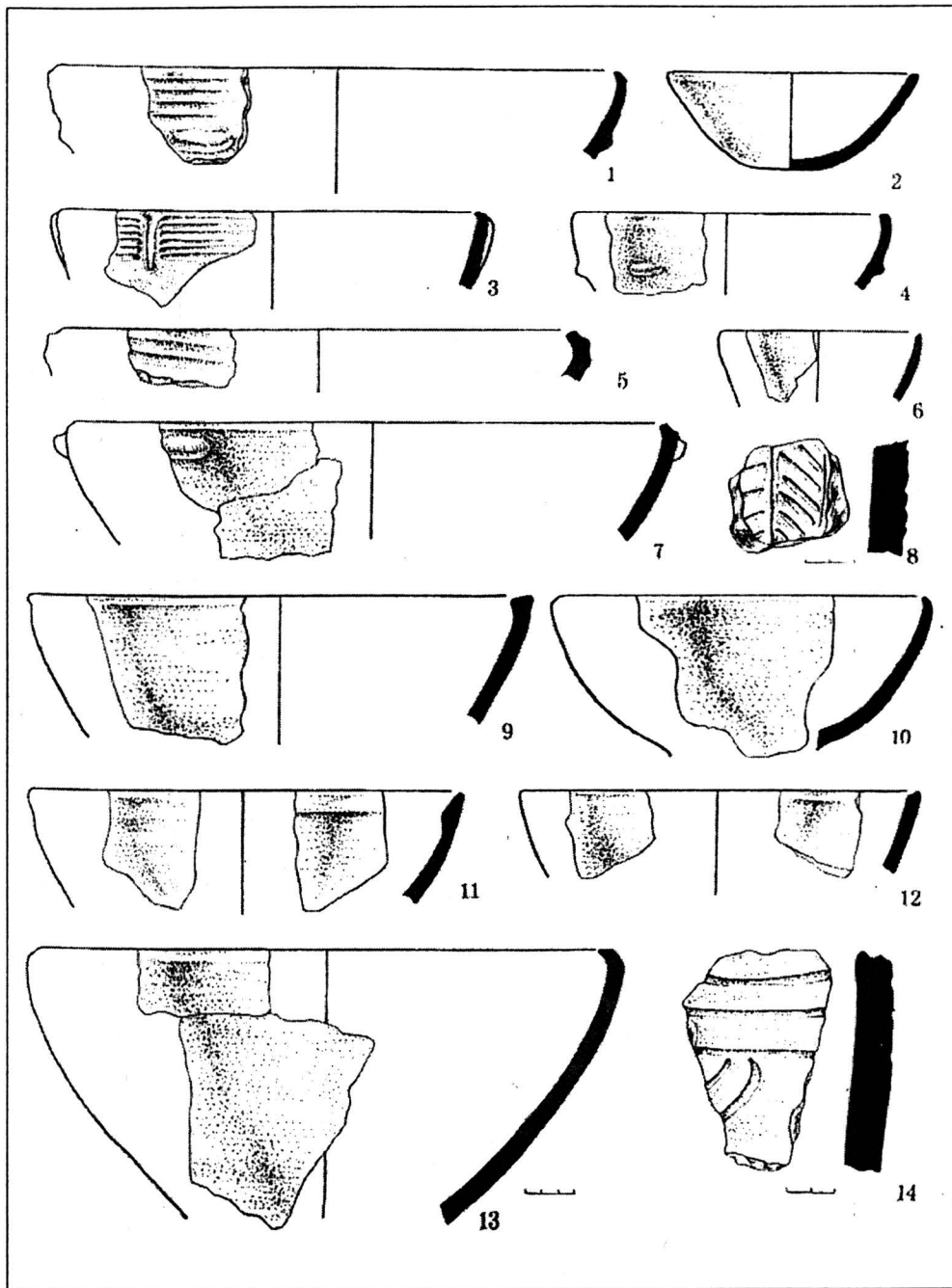

Fig. 84. Ceramică fină din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca” (după Levițki 1994a).

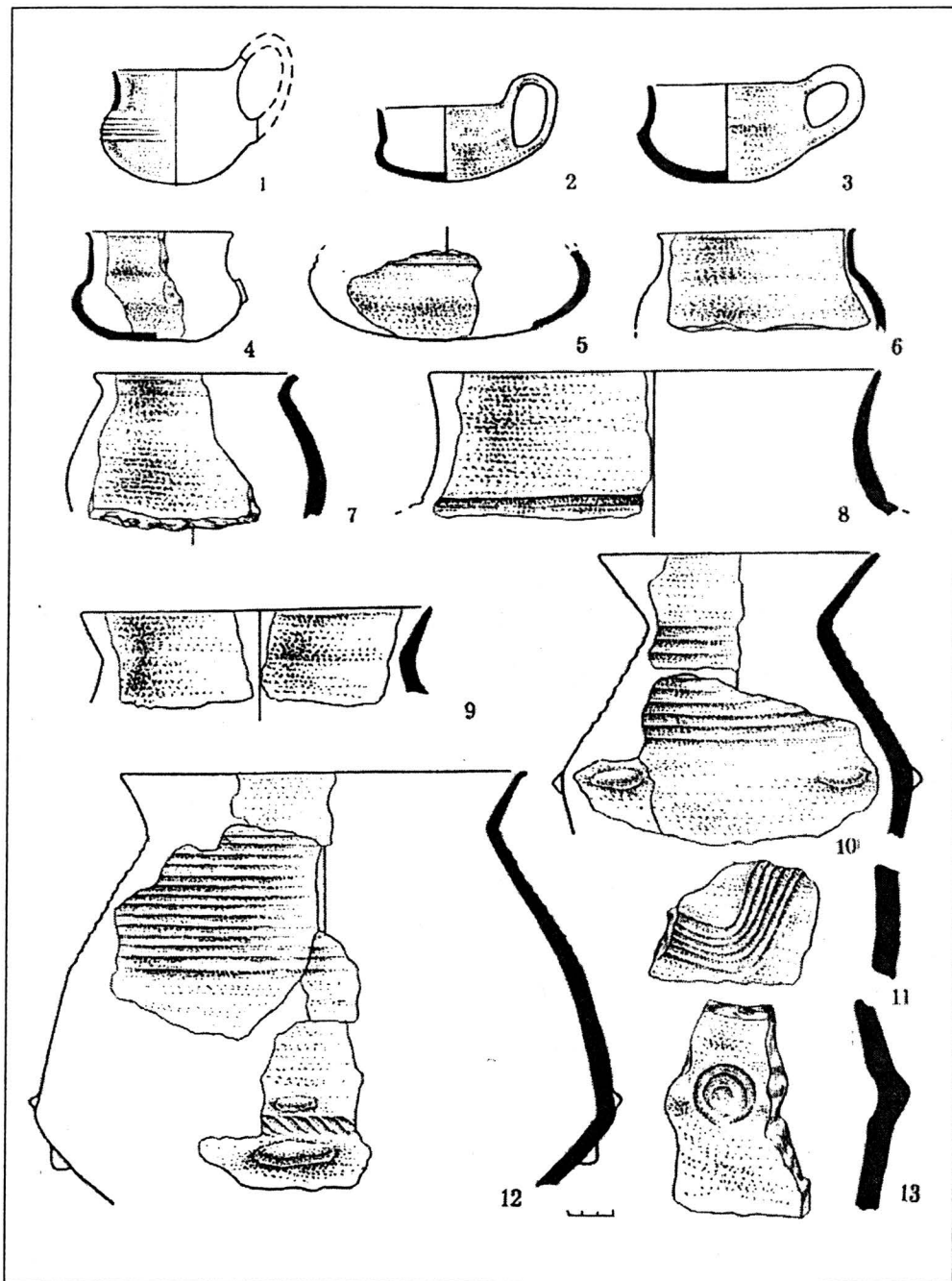

Fig. 85. Ceramică fină din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca” (după Levițki 1994a).

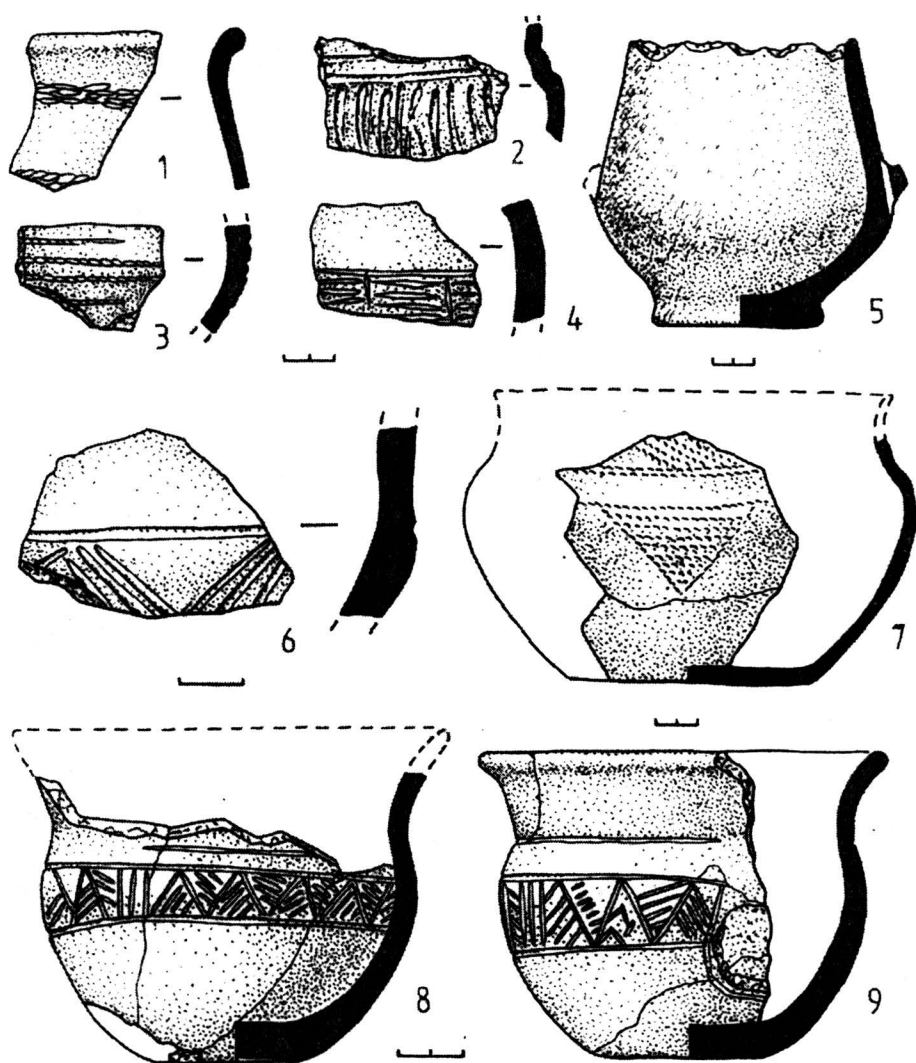

Fig. 86. Ceramică fină din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca” (după Levițki et al. 1995, 1997, 1999).

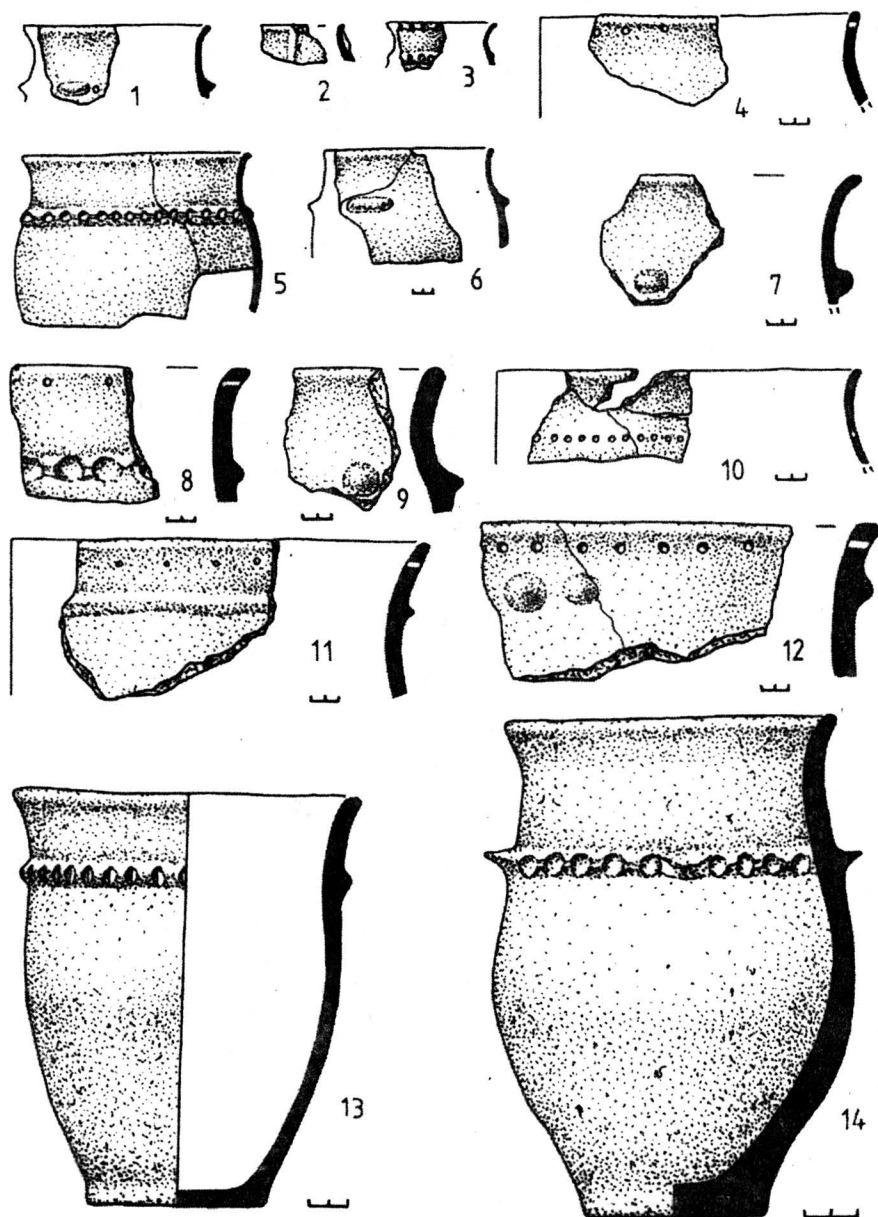

Fig. 87. Ceramică de uz comun din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca” (după Levițki et al. 1995, 1997, 1999).

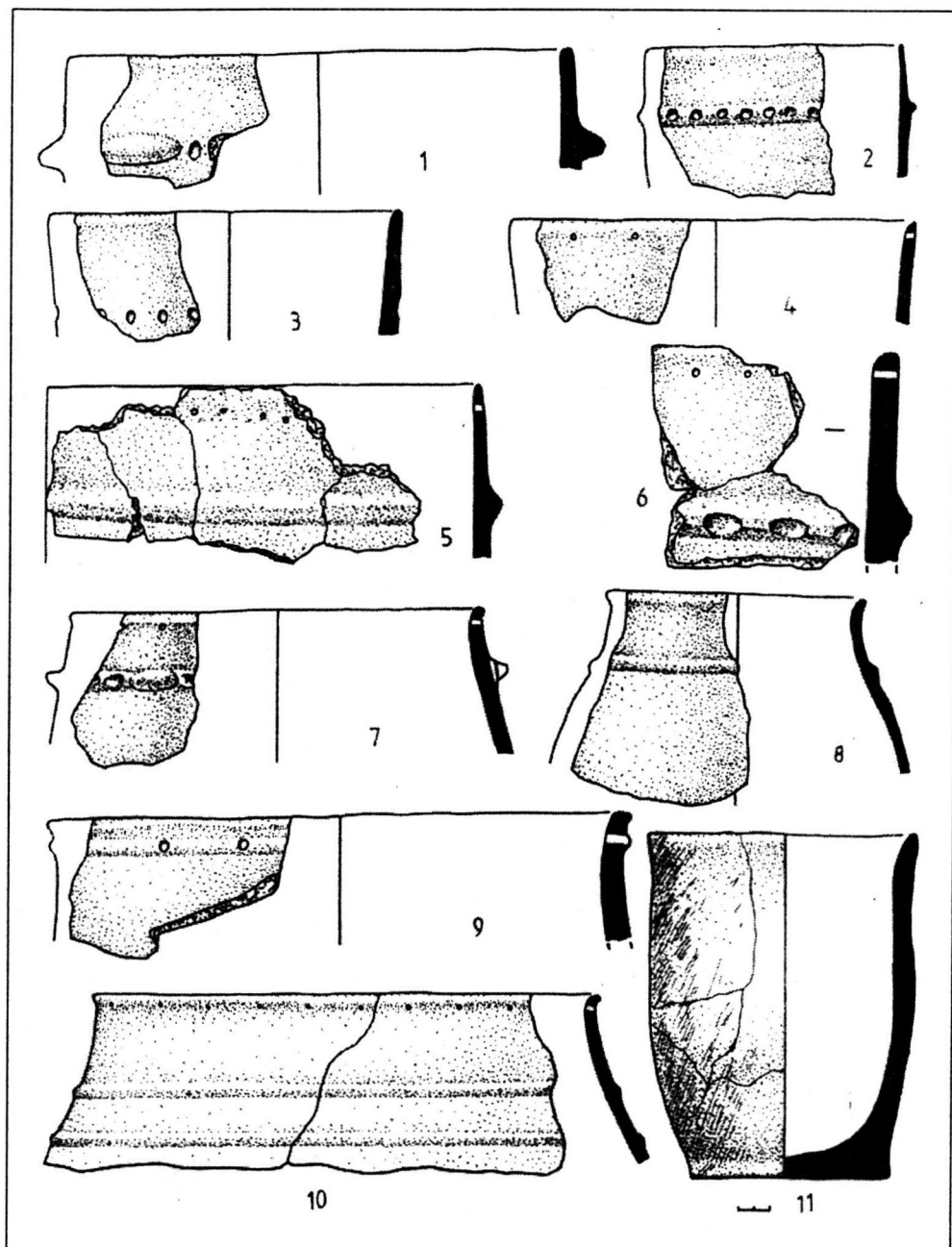

Fig. 88. Ceramică de uz comun din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca” (după Levițki et al. 1995, 1997, 1999).

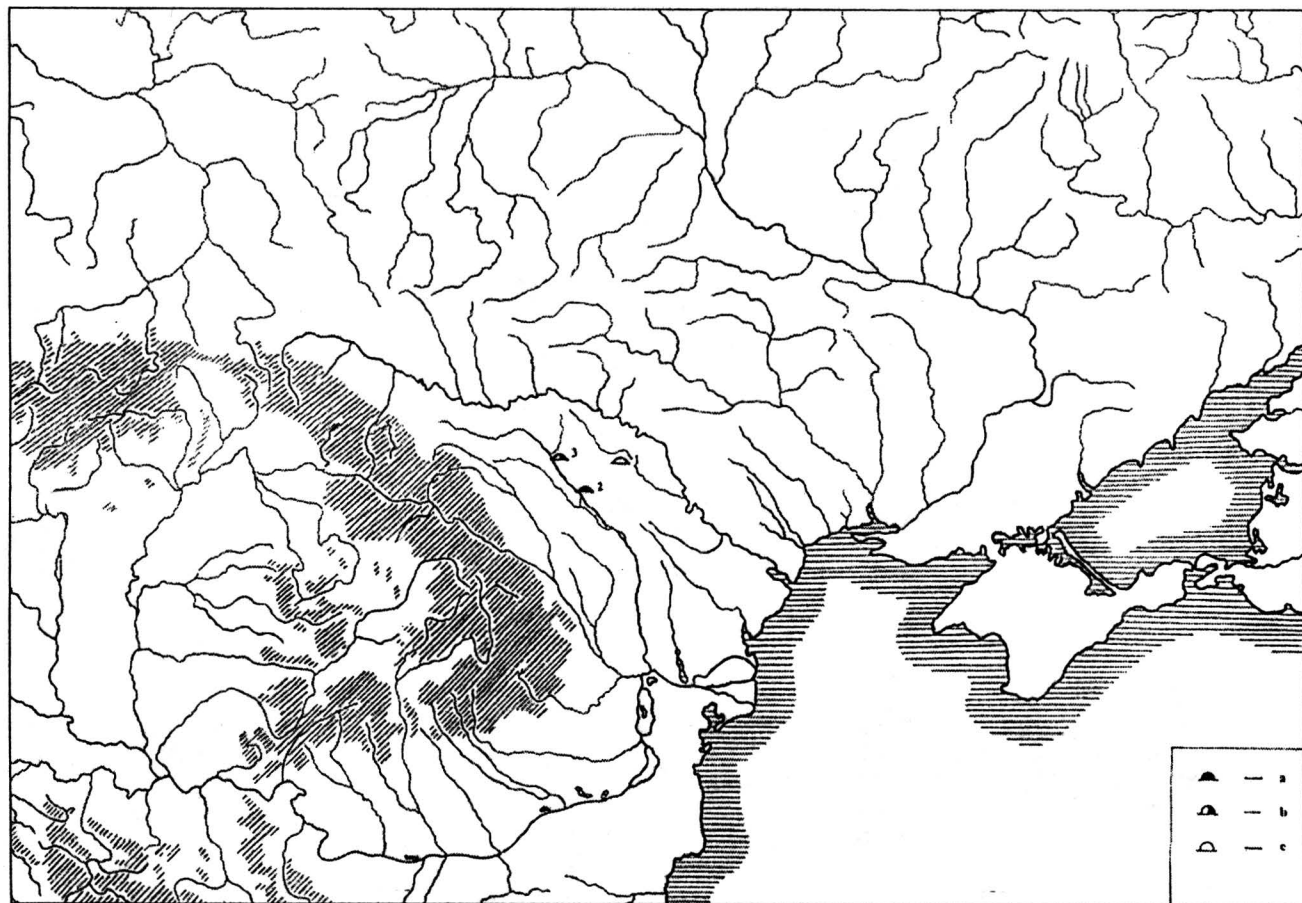

Fig. 89. Harta de răspândire a elementelor de origine din silvostepă de la est de Nistru în ritul funerar al tracilor timpurii (a - tumuli, b - morminte secundare în tumuli, c - tumuli nesiguri). 1 - Frunzeni; 2 - Braniște; 3 - Bădrajii Vechi.

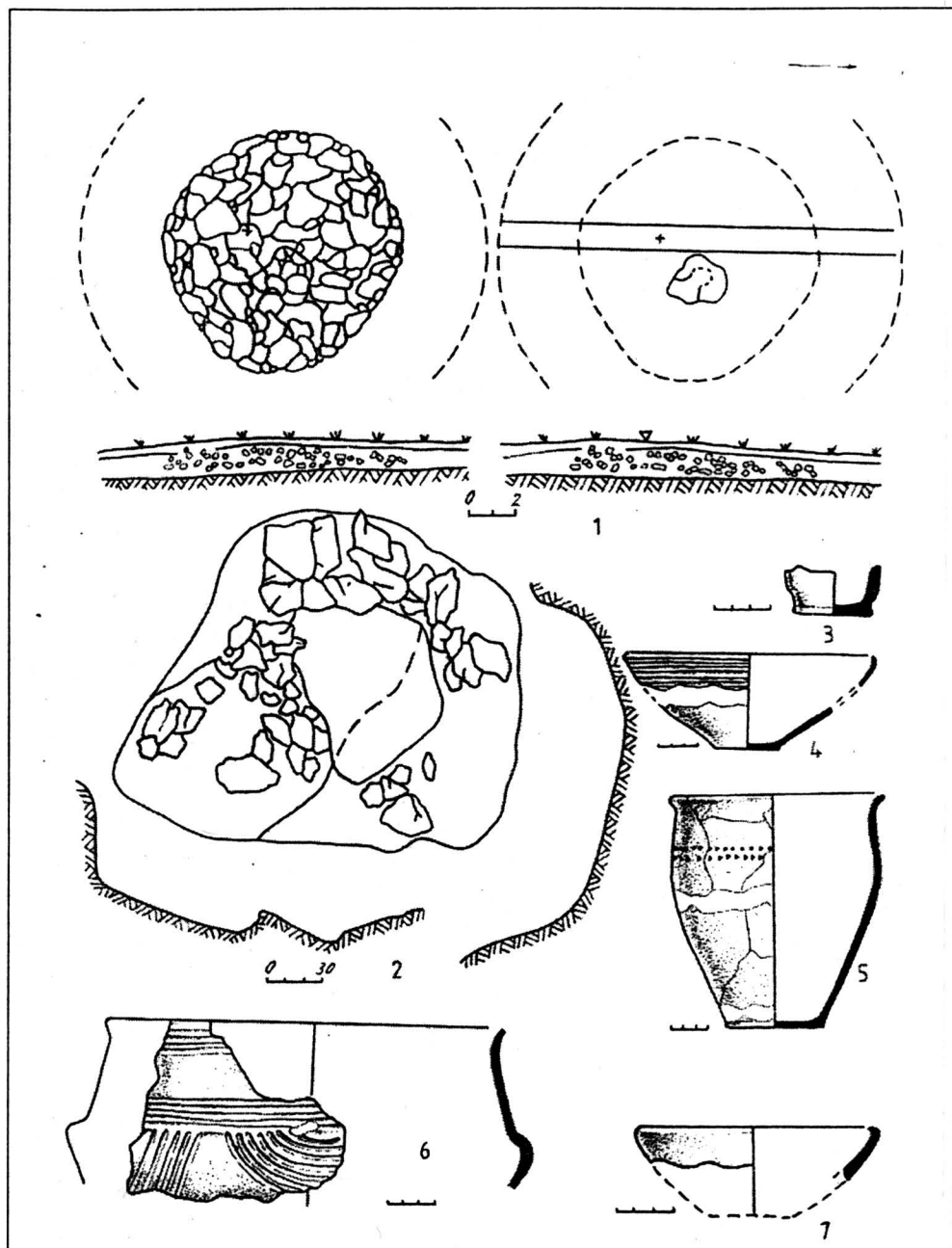

Fig. 90. Tumulul de la Braniște. 1 - planul și profilul tumulului; 2 - planul și profilele gropii funerare; 3-5 - inventarul mormântului; 6 - cupă din tumulul de la Frunzeni (după Levițki 1994a).

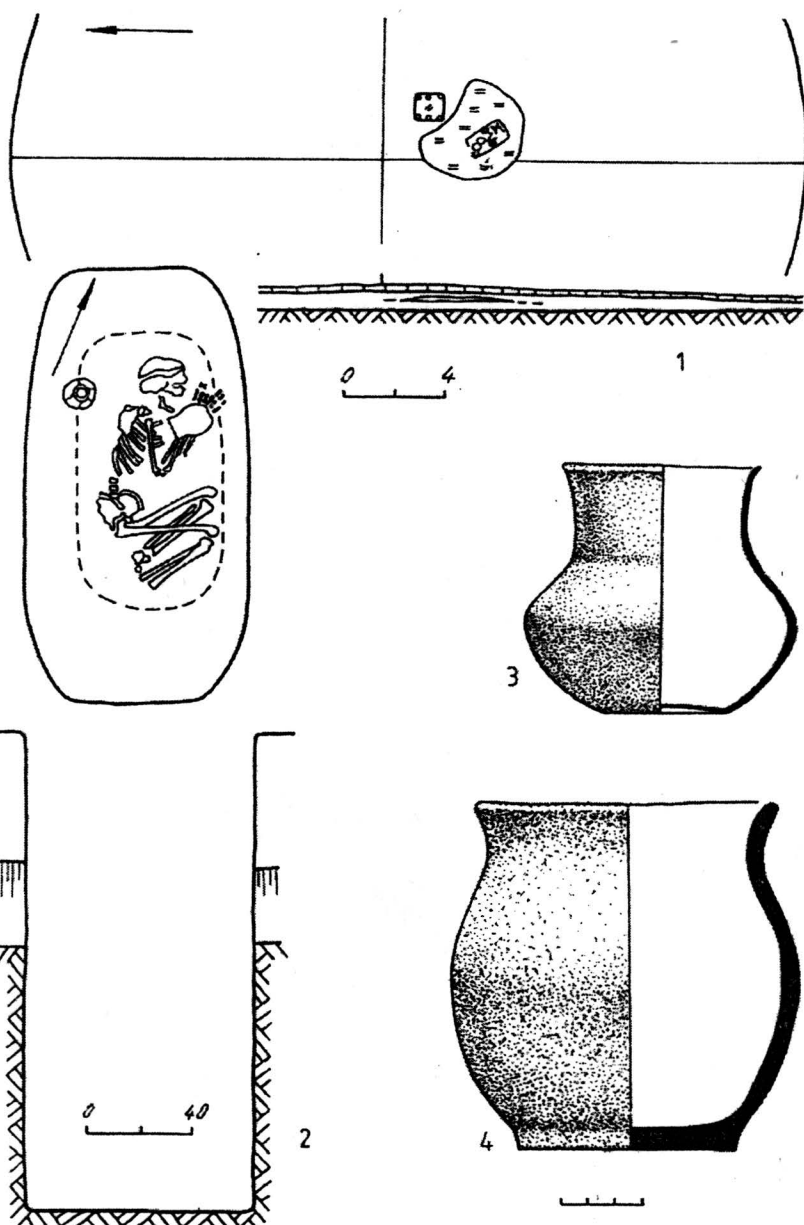

Fig. 91. Tumulul 22 de la Bădrajii Vechi. 1 - planul și profilul tumulului; 2 - planul și profilul gropii funerare (M. 4); 3, 4 - inventarul mormântului 4 (după Яровой, Чирков 1989).

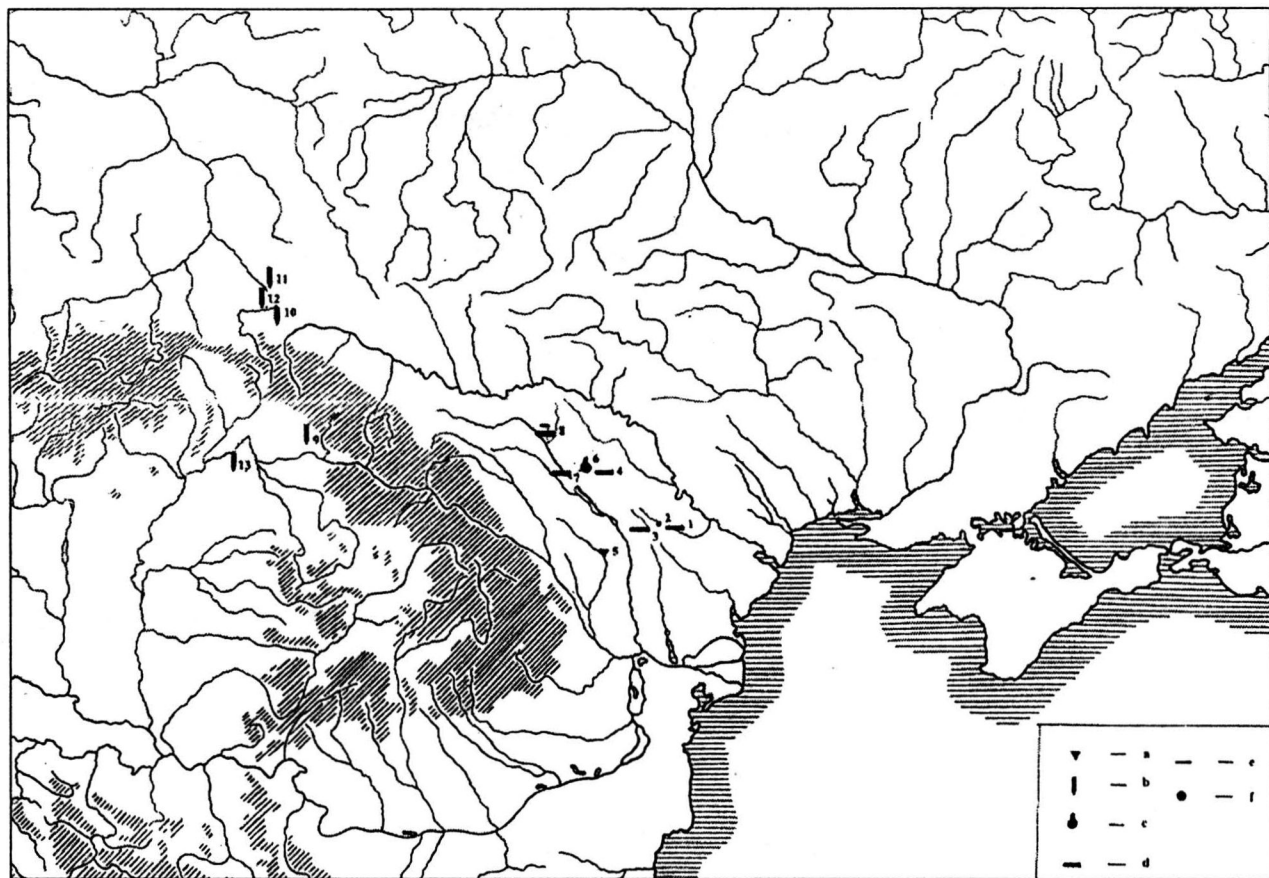

Fig. 92. Harta de răspândire a obiectelor din bronz și a pieselor de inventar de origine etică în aria tracică (a - *motyga*, b - *pumnale*, c - *pandantive*, d - *psalii*, e - *mânere*, f - *mărgele*). 1 - Chișinău; 2 - Dănceni; 3 - Hansca; 4 - Mîndrești; 5 - Vaslui; 6 - Petrușeni; 7 - Costești; 8 - Trinca; 9 - Zavadovka; 10 - Rożubowice; 11 - Jarosław; 12 - Przemyśl; 13 - Döge.

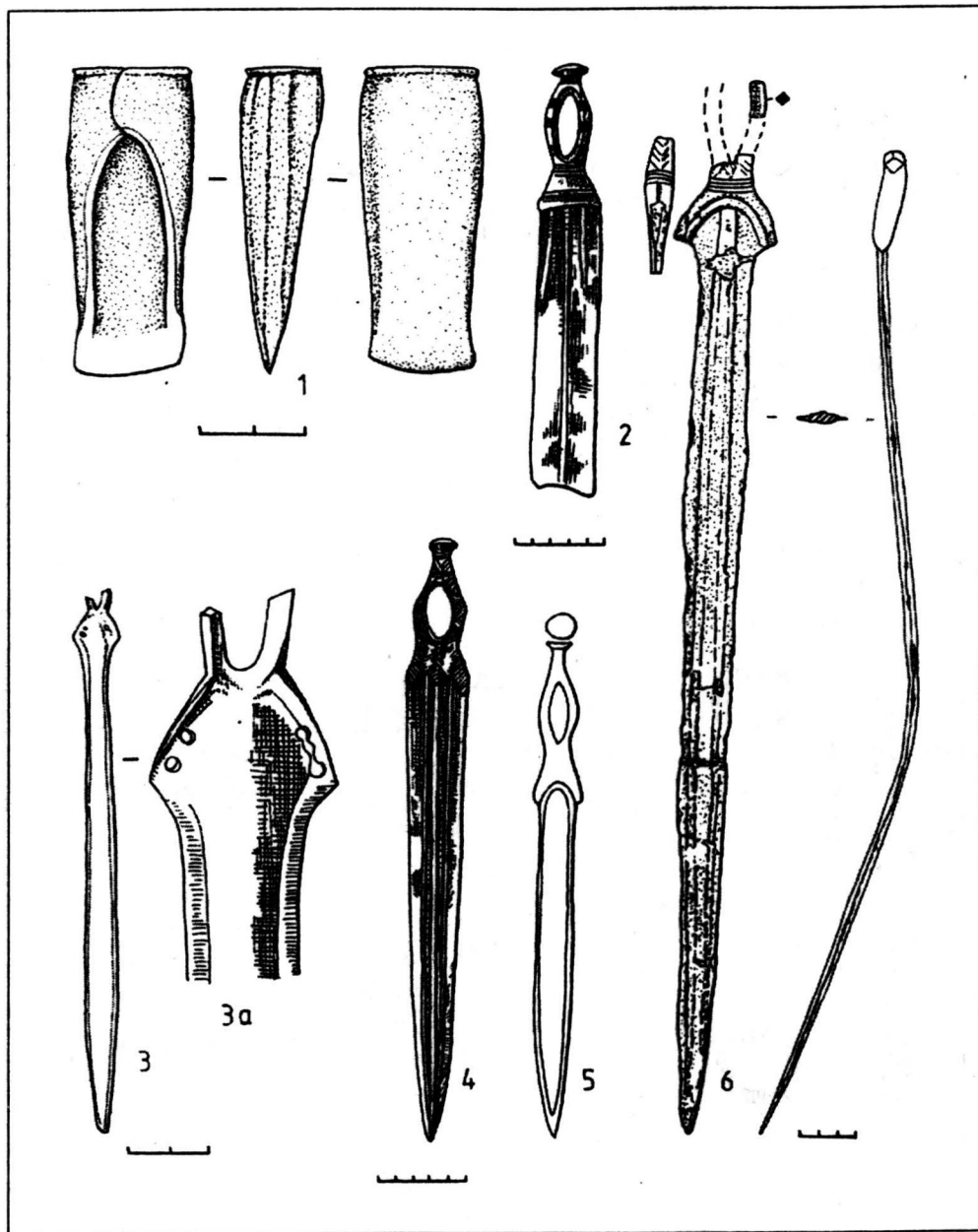

Fig. 93. Obiecte din bronz, de origine etică, atestate în aria tracică, 1 - județul Vaslui; 2 - Jaroslaw; 3-3a - Döge; 4- Przemyśl; 5- Rożubowice; 6 - Zavadka (1 după László 1994; 2, 4 după Крушельницька 1985; 3-3a după Kemenczei 1984; 5 după Żurowski 1949; 6 după Крушельницька, Филипчук 1993).

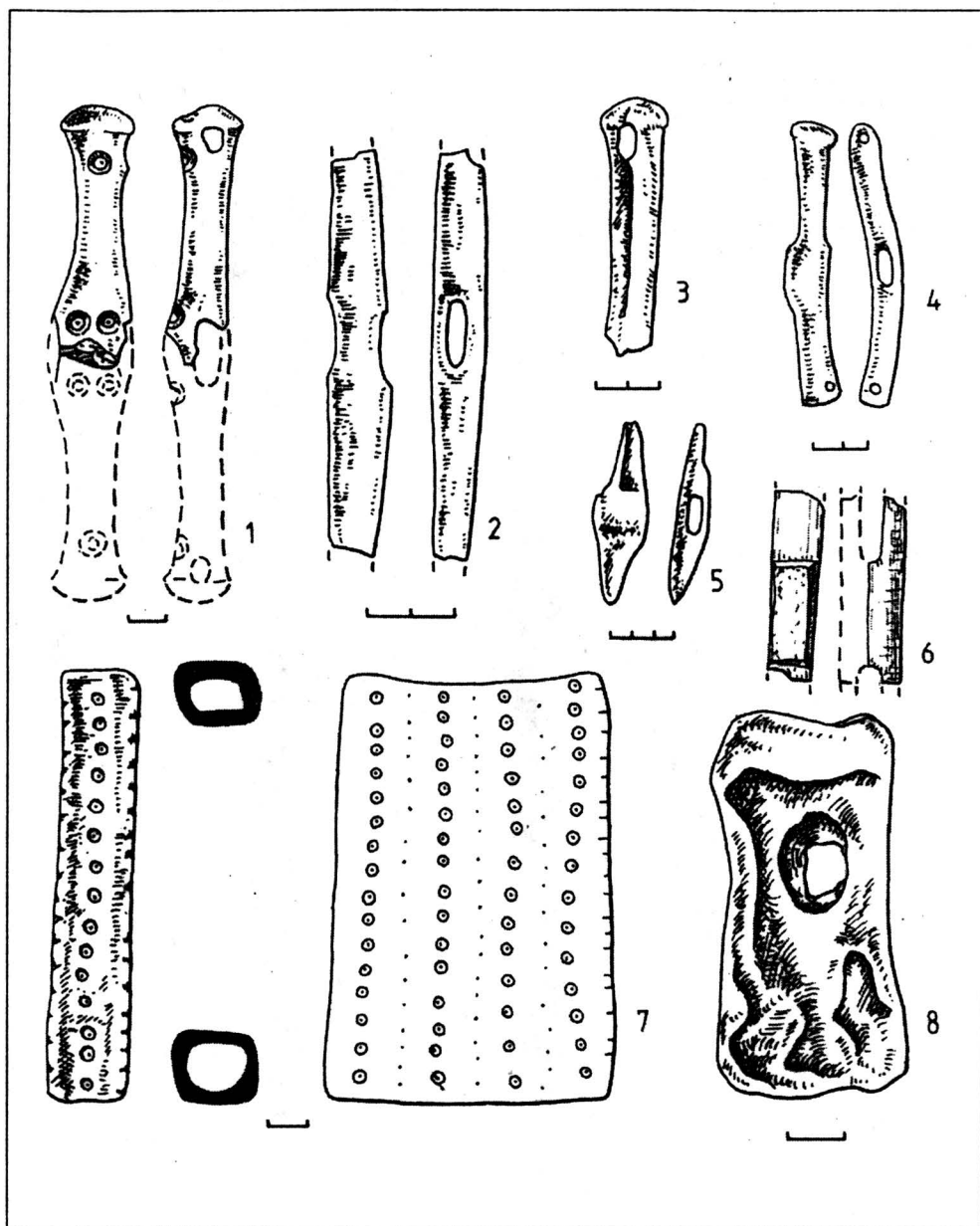

Fig. 94. Piese de inventar din os, de origine estică, atestate în obiectivele hallstattiene timpurii, 1, 6, 7 - Trinca „Izvorul lui Luca”; 2 - Costești VII; 3 - Chișinău; 4 - Hansca-Limbări-Căprăria; 5 - Mîndrești (așezare); 8 - Petrușeni (1, 6, 7 după Levițki 1994a; 2 după Дергачев 1982; 3 după Мелюкова 1961; 4 după Хынку 1976; 5 după Лапушнян 1979; 8 după Левицкий 1990).

Seria BIBLIOTHECA THRACOLOGICA:

- I: Adrian C. FLORESCU, Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România, Călărași, 1991.
- II: Ioan ANDRÎTOIU, Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului, București, 1992.
- III: Eugen COMȘA, Bibliografia referitoare la a doua epocă a fierului de pe teritoriul României, București, 1993.
- IV: Marian GUMĂ, Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României, București, 1993.
- V: Mihai SÂMPETRU, Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos, București, 1994.
- VI: Attila LÁSZLÓ, Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni Chișinău pe teritoriul Moldovei, București, 1994.
- VII: Oleg LEVIŢKI, Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați, București, 1994.
- VIII: Grigore BRÂNCUȘ, Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române, București, 1995.
- IX: Adrian PORUCIUC, Archaeolinguistica. Trei studii interdisciplinare, București, 1995.
- X: Vasile URSACHI, Zargidava. Cetatea dacică de la Brad, București, 1995.
- XI: Vjačeslav KOTIGOROŠKO, Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n.-IV e.n., București, 1995.
- XII: Valentin VASILIEV, Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transilvanie, Bucarest, 1995.
- XIII: Horia CIUGUDEAN, Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei, București, 1996.
- XIV: Serghei AGULNIKOV, Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia, București, 1996.
- XV: Aurel RUSTOIU, Metalurgia bronzului la daci, București, 1996.
- XVI: Andrei OPAIȚ, Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia Minor (secolele IV-VI p. Ch.). Producția ceramicii locale și de import, București, 1996.
- XVII: Oleg LEVIȚCHI, Igor MANZURA, Tatiana DEMCENKO, Necropola tumulară de la Sărățeni, București, 1996.
- XVIII: Nelu ZUGRAVU, Geneza creștinismului popular al românilor, București, 1997.
- XIX: Cătălina VĂTĂȘESCU, Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna, București, 1997.

- XX: Cristian F. SCHUSTER, Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare, Bucureşti, 1997.
- XXI: Zsolt SZEKELY, Perioada timpurie şi începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, Bucureşti, 1997.
- XXII: Aurel Rustoiu, Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. - I e.n.), Bucureşti, 1997.
- XXIII: Ioan ANDRIŢOIU, Aurel RUSTOIU, Sighişoara-Wietenberg - Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică, Bucureşti, 1998.
- XXIV: Gheorghe POPILIAN, Marin NICA, Gropşani - monografie arheologică, Bucureşti, 1998.
- XXV: Aurel ZANOCI, Fortificaţiile geto-dacice din spaţiul extracarpatic, în secolele VI-III a. Chr., Bucureşti, 1998.
- XXVI: Ion STÂNGĂ, Viaţa economică la Drobeta în secolele II-VI p. Chr., Bucureşti, 1998.
- XXVII: Silvia TEODOR, Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î. d. Hr. Consideraţii generale şi repertoriu arheologic, Bucureşti, 1999.
- XXVIII: János NÉMETI, Repertoriul arheologic al zonei Careiului, Bucureşti, 1999.
- XXIX: Victor M. BOBI, Civilizaţia geto-dacilor de la curbura Carpaţilor (sec. VI î. Chr. - sec. II. d. Chr.), Bucureşti, 1999.
- XXX: Grigore BRÂNCUŞ, Concordanţe lingvistice româno-albaneze, Bucureşti, 1999.
- XXXI: M. KAŠUBA, V. HAHEU, O. LEVIŢKI, Vestigii traco-getice pe Nistrul Mijlociu, Bucureşti, 2000.
- XXXII: Marcela BRATILOVEANU POPILIAN, Obiceiuri de primăvară din Oltenia. Calendarul ortodox şi practica populară, Bucureşti, 2001.
- XXXIII: Valentin VASILIEV, Aurel RUSTOIU, Eduard A. BALAGURI, Călin COSMA, Solotvino-"Cetate" (Ucraina Transcarpatică). Aşezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului şi din Evul mediu timpuriu, Cluj-Napoca, 2002.
- XXXIV: Zina ŞOFRANSKY, Ştergarul tradiţional moldovenesc, Bucureşti/ Chişinău, 2002.
- XXXV: Nicolae HARTUCHE, Complexul arheologic Brăiliţa, Bucureşti, 2002.
- XXXVI: Ion Niculiţă, Silvia Teodor, Aurel Zanoci, BUTUCENI. Monografie arheologică, 2002.
- XXXVII: Florentin BURTĂNESCU, Epoca timpurie a bronzului între Carpaţi şi Prut, Bucureşti, 2002.
- XXXVIII: Valeriu LEAHU, Cultura Tei, Bucureşti, 2003.
- XXXIX : Radu VULPE, Silvia TEODOR, Piroboridava, Bucureşti, 2003.

